ФЛОРА УРСР

IV

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ БОТАНІКИ

ФЛОРА УРСР

ТОМ IV

Редактор тома
доктор біологічних наук професор М. І. КОТОВ

Опрацювали:

А. І. Барбарич, Є. І. Бордзиловський, Є. М. Брадіс, І. Т. Васильченко, О. Д. Вісюліна, Ф. О. Гринь, М. М. Ільїн, М. В. Клоков, М. І. Котов, О. О. Лоначевський, В. В. Меферт, М. І. Назаров.

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КИЇВ — 1952

Друкується за постановою Редакційно-видавничої ради Академії наук Української РСР

Редакційна колегія:

Дійсний член АН УРСР *Д. К. Зеров* (відповідальний редактор), доктор біологічних наук проф. *М. І. Котов,* доктор біологічних наук проф. *М. В. Клоков,* кандидати біологічних наук: *О. Д. Вісюліна* та *А. І. Барбарич* (секретар).

ПЕРЕДМОВА

IV том „Флори УРСР" здається до друку в знаменний час, коли Радянська країна з ентузіазмом впроваджує в життя величний сталінський план перетворення природи.

У здійсненні цього величного плану особливого значення набуває поглиблене вивчення флори для поповнення асортименту рослин, придатних до різноманітного використання. Успішність цієї роботи можна забезпечити лише при правильному розумінні загальнобіологічної проблеми виду.

Діалектичний матеріалізм визнає, що види реально існують в природі. Нові види зароджуються всередині старих, у зв'язку із зміною взаємовідношень між рослиною та умовами її існування і відокремлюються стрибкоподібно від старих видів.

„Діалектичний матеріалізм, розвинутий і піднесений на нову височінь вченням товариша Сталіна, для радянських біологів, для мічурінців є найціннішою, найбільш могутньою теоретичною зброєю у вирішенні глибоких питань біології, в тому числі й питання про походження одних видів від інших" [1].

Таким є висновок радянського творчого дарвінізму у протилежність дарвінізмові догматичному, згідно з яким розвиток видів розуміється як плоска еволюція без ніяких стрибків, як суцільно-безперервна лінія еволюції.

Виходячи з цих принципів, автори „Флори УРСР" розуміють вид як конкретну найнижчу систематичну (таксономічну) одиницю в реально існуючій диференціації живої природи, завжди пов'язану з певними екологічними й географічними умовами його існування і якісно відмінну від усіх інших таких одиниць. Всередині виду можуть існувати різновидності та форми, що не порушують його єдності як таксономічної одиниці. Різновидності та внутрішньовидові форми теж, в міру можливості, докладно розглядаються авторами „Флори УРСР", бо їх вивчення, так само як і вивчення самих видів, має важливе практичне й теоретичне значення.

IV том „Флори УРСР" набуває великого практичного значення, тому що до нього якраз входить ряд родин, які мають важливе зна-

---

[1] Акад. Т. Д. Лысенко, Новое в науке о биологическом виде, газ. „Правда" від 3.XI 1950.

чення в полезахисних лісових насадженнях, а саме: дуби, берези, тополі, волоський горіх та ін.

У цьому томі вміщено ряд родин (від родини вербових до родини гвоздичних включно), до яких входить 85 родів і 472 види. Крім дикорослих представників цих родин (411 видів), до тома введено багато культурних видів (61), що мають значення для народного господарства, зокрема для полезахисних лісових насаджень.

Том ілюстровано 111 рисунками. В роботі по їх виготовленню брали участь художники Ф. Білоус, О. Г. Воронова, Х. П. Чорних та С. С. Янчук.

Значну технічну допомогу при упорядкуванні тома подали лаборанти відділу систематики вищих рослин Інституту ботаніки Академії наук Української РСР Н. П. Сирота та О. І. Романова.

Редакція.

Клас II. **Двосім'ядольні — Dicotyledones**

Зародок з двома сім'ядолями (дуже рідко розвивається лише одна сім'ядоля або, навпаки, їх декілька). Стебло з відкритими, тобто такими, що мають камбіальне кільце, провідними пучками; на поперечному розрізі стебла пучки розміщуються колом; завдяки наявності в пучках камбію стебло здатне розростатися в товщину. Жилкування листків звичайно сітчасте. Кола оцвітини й тичинок здебільшого п'ятичленні, рідше з іншою кількістю членів. — Трав'яні і дерев'янисті рослини, переважна більшість має добре розвинений головний корінь.

Таблиця для визначення родин двосім'ядольних [1]

1. Оцвітина подвійна, складається з чашечки і віночка . . . . 2.
— Оцвітина проста або оцвітини немає зовсім . . . . . 92.
2. Віночок складається з вільних, не зрослих одна з одною пелюсток . . . . . 3.
— Пелюстки віночка зростаються між собою, і віночок відпадає цілком . . . . . 62.
3. Зав'язь верхня . . . . . 4.
— Зав'язь нижня . . . . . 52.
4. Тичинок багато . . . . . 5.
— Тичинок не більше 15 . . . . . 17.
5. Тичинки вільні або зрослі лише при основі ниток . . . . . 6.
— Усі тичинки зрослися своїми нитками в трубочку, крізь яку проходить стовпчик маточки. Пелюсток п'ять. Крім чашечки, здебільшого є ще підчашечка . . . . . **Мальвові — Malvaceae.**
6. Тичинки зрослися основами ниток у 3—5 пучків . . . . . 7.
— Тичинки, не зрослі в пучки . . . . . 8.
7. Листки супротивні. Чашечка 4—5-листа. Пелюсток п'ять . . . . . **Звіробоєві — Guttiferae.**
— Листки чергові. Чашечка 5—7-листа. Пелюсток 4—9 . . . . . **Чайні — Theaceae.**
8(6). Чашечка з двох листочків або дволопатева . . . . . 9.
— Чашечка з 3—5 або більшої кількості листочків . . . . . 10.

[1] Склала О. Д. Вісюліна.

9. Чашечка з двох листочків, що рано опадають. Пелюсток чотири. Листки чергові . . . . . **Макові — Papaveraceae.**
— Чашечка дволопатева, приросла до основи зав'язі. Пелюсток п'ять. Листки супротивні . . . . . **Портулакові — Portulacaceae.**
10(8). При кожному суцвітті є довгасто-еліптичний, зрослий з квітконосом, прицвітний листок. Чашолистиків і пелюсток по п'ять. Плід — горішок. Дерева . . . . . **Липові — Tiliaceae.**
— При суцвітті немає зрослого з квітконосом прицвітного листка . . 11.
11. Зав'язь (а пізніше плід) на верхівці незамкнена, з 3—4 коротенькими стовпчиками. Квітки неправильні. Чашолистиків і пелюсток по 4—6. Плід — тризубчаста коробочка . . . . . **Резедові — Resedaceae.**
— Зав'язь (і плід) на верхівці замкнена . . . . . 12.
12. Тичинки прикріплені до верхнього краю більш-менш розширеного квітколожа при основі чашолистиків. Маточок багато, зрідка дві або одна. Листки чергові, з прилистками . . **Розові — Rosaceae.**
— Тичинки прикріплені до квітколожа під маточкою або навколо неї . . . . . 13.
13. Два зовнішні листочки чашечки дрібніші, ніж три внутрішні її листочки, плівчасті; пелюсток п'ять; маточка одна . . . . . **Ладанникові — Cistaceae.**
— Усі листочки чашечки однакові . . . . . 14.
14. Листки з прилистками; маточки численні, розміщені спірально на видовженому квітколожі. Збірний плід шишкоподібний. Дерева і кущі . . . . . **Магнолійові — Magnoliaceae.**
— Листки без прилистків . . . . . 15.
15. Тичинок вдвоє більше, ніж пелюсток; чашолистиків, пелюсток і маточок по 6—20. Плід збірний з листянок. Листки м'ясисті . . . . . **Товстолисті — Crassulaceae.**
— Тичинки в невизначеній кількості . . . . . 16.
16. Маточка одна; зав'язь багатогнізда, із сидячою променистою приймочкою. Плід нерозкривний, здебільшого м'ясистий. Водяні рослини з кореневищами і великими плаваючими листками . . . . . **Лататтеві — Nymphaeaceae.**
— Маточки численні, рідко їх 1—3; зав'язі одногнізді; стовпчики розвинені. Плід здебільшого збірний, з листянок або сім'янок; рідко плід — листянка або ягода . . **Жовтецеві — Ranunculaceae.**
17(4). Тичинки сидять по краю навколо маточкового диска . . . 18.
— Тичинки прикріплені під маточкою або навколо неї . . . 26.
18. Навколоматочковий диск по краю з частками, які виступають між тичинками. Квітки 3—7-членні. Плід — ягода. Виткі рослини, з чіпкими вусиками . . . . . **Виноградні — Vitaceae.**
— Навколоматочковий диск, без виступаючих часток по краю . . 19.
19. Листки з просвічуючими цятками від ефірноолійних залозок. Плід — коробочка, крилатка або ягода. Трави і дерев'янисті рослини . . . . . **Рутові — Rutaceae.**

— Листки без просвічуючих цяток. Дерева й кущі . . . . . 20.
20. Плід — крилатка . . . . . 21.
— Плід — коробочка, кістянка або горішок . . . . . 22.
21. Плід розпадається на 3—5 крилаток. Тичинок у чоловічих квітках 10, у двостатевих 2—3; приймочки пірчасті . . . . . **Симарубові — Simarubaceae.**
— Плід — двокрилатка. Тичинок звичайно п'ять, рідше 4—12. Приймочки головчасті . . . . . **Кленові — Aceraceae.**
22(20). Плід — шкіряста кістянка. Чашечка 3—5-лопатева. Пелюсток 3—5. Листки прості або пірчасті . . . . . **Сумахові — Anacardiaceae.**
— Плід — коробочка . . . . . 23.
23. Листки суцільні; коробочка 3—5-гнізда. Насінини оточені червоним принасінником . . . . . **Бруслинові — Celastraceae.**
— Листки пірчасті або пальчасті . . . . . 24.
24. Тичинок п'ять. Квітки двостатеві, зібрані повислими гронами. Коробочка здута, плівчаста. Листки непарнопірчасті . . . . . **Клокичкові — Staphyleaceae.**
— Тичинок 7—10. Квітки трохи неправильні . . . . . 25.
25. Листки пальчасто-складні. Коробочка вкрита шипами . . . . . **Гіркокаштанові — Hippocastanaceae.**
— Листки непарнопірчасті. Коробочка горіхоподібна . . . . . **Сапіндові — Sapindaceae.**
26(17). Квітки правильні . . . . . 27.
— Квітки неправильні . . . . . 46.
27. Тичинок така ж кількість, як і пелюсток; тичинки супротивні пелюсткам . . . . . 28.
— Тичинки, якщо їх стільки ж, як і пелюсток, завжди чергуються з ними . . . . . 29.
28. Тичинок і пелюсток по шість. Зав'язь — одногнізда. Плід — ягода або коробочка. Кущі і трав'яні багаторічники . . . . . **Барбарисові — Berberidaceae.**
— Тичинок і пелюсток по 4—5. Зав'язь 2—4-гнізда. Плід — кістянка. Деревця і кущі . . . . . **Крушинові — Rhamnaceae.**
29(27). Листки дрібні, лускоподібні або голчасті . . . . . 30.
— Листки плоскі, звичайно більш-менш широкі . . . . . 31.
30. Плід — тристулчаста коробочка; насінина з чубком з волосків. Квітки двостатеві, 4—5-членні. Кущі . . . . . **Тамариксові — Tamaricaceae.**
— Плід — ягода. Квітки одностатеві, тричленні. Кущики . . . . . **Водяникові — Empetraceae.**
31(29). Зав'язь дволопатева, має два стовпчики; тичинок 8—10 . . . . . **Ломикаменеві — Saxifragaceae.**
— Зав'язь суцільна; якщо ж зав'язь лопатева, то стовпчик один або стовпчиків більше ніж два . . . . . 32.

32. Листки з прилистками . . . . . 33.
— Листки без прилистків . . . . . 35.
33. Стовпчик один. Тичинок 8—10. Плід — коробочка або плід, що розпадається на горішки . . . . **Парнолисті — Zygophyllaceae.**
— Стовпчиків декілька . . . . . 34.
34. Плід одногніздий, багатонасінний. Квітки зібрані напівзонтиками. Листки лінійні . . . . . **Гвоздикові — Caryophyllaceae.**
— Плід п'ятигніздий; гнізда його однонасінні. Квітки в дво-, багатоквіткових зонтиках. Листки пальчасті, рідше пірчастороздільні . . . . . **Геранійові — Geraniaceae.**
35(32). Чашечка з 12 зубчиками. Пелюсток шість. Тичинок 12. Плід — коробочка . . . . . **Плакунові — Lythraceae.**
— Чашечка 3—6-роздільна або 3—6-зубцева . . . . . 36.
36. Тичинок вісім або десять, нерівних, зрослих своїми основами . 37.
— Тичинок три, чотири, п'ять або вдвоє більше, вільних . . . 38.
37. Листки трійчасті. Всі десять тичинок — з пиляками. Стовпчиків п'ять. Пелюсток п'ять . . . . . **Квасеницеві — Oxalidaceae.**
— Листки суцільні. Тичинок вісім або десять, з них 4—5 у вигляді зубців, без пиляків. Стовпчиків п'ять, рідше чотири. Пелюсток п'ять, рідше чотири . . . . . **Льонові — Linaceae.**
38(36). Тичинок шість . . . . . 39.
— Тичинок дві, чотири, п'ять або вдвоє більше . . . . . 41.
39. Тичинок шість, з них дві коротші. Чашолистиків і пелюсток по чотири. Плід — стручок або стручечок . . . . . **Хрестоцвіті — Cruciferae.**
— Усі шість тичинок рівні . . . . . 40.
40. Листки супротивні. Плід — коробочка. Чашечка 4—5-зубцева. Пелюсток 4—5 . . . . . **Франкенійові — Frankeniaceae.**
— Листки чергові. Плід — стручкоподібна коробочка. Чашолистиків і пелюсток по чотири . . . . . **Каперсові — Capparidaceae.**
41(38). Листочки вкриті червоними залозистими волосками і зібрані прикореневою розеткою або листки з клиноподібними черешками і ложечкоподібною, вздовж складеною пластинкою, кільчасті, по 6—9 у кільці. Квітки п'ятичленні. Водяні й болотяні комахоїдні рослини . . . . . **Росичкові — Droseraceae.**
— Листки іншого вигляду. Рослини — не комахоїдні . . . . 42.
42. Листочків чашечки і пелюсток по чотири; тичинок чотири або вісім; листки довгасті або лінійні. Плід — коробочка. Невеликі прибережні рослини з сидячими в пазухах листків поодинокими квітками . . . . . **Руслицеві — Elatinaceae.**
— Рослини іншої будови . . . . . 43.
43. Стебловий листок один, стеблообгортний; всі інші листки прикореневі. Чашечка п'ятироздільна; пелюсток п'ять. Крім п'яти плідних тичинок, є ще п'ять пелюстковидних стамінодіїв із залозистими війками по краях . . . . . **Ломикаменеві — Saxifragaceae.**
— Листки супротивні або чергові . . . . . 44.

44. Стовпчиків 2—5. Листки супротивні . . . . . **Гвоздикові — Caryophyllaceae.**
— Стовпчик один. Листки чергові . . . . . 45.
45. Пиляки розкриваються отворами на верхівці . . . . . **Вересові — Ericaceae.**
— Пиляки розкриваються поздовжніми щілинами . . . . . **Грушанкові — Pirolaceae.**
46(26). Квітки з широкою або з короткою мішечкоподібною опуклиною . . . . . 47.
— Квітки не мають шпорки або опуклини . . . . . 50.
47. Тичинок шість, зрослих нитками в два пучки. Квітки зібрані гронами. Листки двічі-пірчасто-розсічені . . **Макові — Papaveraceae.**
— Тичинок п'ять, вісім або більше . . . . . 48.
48. Чашолистиків п'ять, зелених, при основі кожного з них є пластинчастий додаток, обернений донизу. Пелюсток п'ять, нижня пелюстка при основі із шпоркою. Листки чергові, з прилистками . . . . . **Фіалкові — Violaceae.**
— Чашолистики без пластинчастих додатків при основі, забарвлені . . . . . 49.
49. Тичинок вісім. Листки щитовидні . . **Красолеві — Tropaeolaceae.**
— Тичинок п'ять, зрослих між собою верхніми кінцями ниток. Листки довгасто-яйцевидні. Стебла соковиті . . . . . **Бальзамінові — Balsaminaceae.**
50(46). Плід — біб. Віночок здебільшого метеликовий . . . . . **Бобові — Leguminosae.**
— Плід іншої будови . . . . . 51.
51. Два внутрішні чашолистики забарвлені, при плодах збільшені. Пелюсток 3—5, більш-менш зрослих між собою і з нитками тичинок. Тичинок вісім. Листки чергові, суцільні . . . . . **Китяткові — Polygalaceae.**
— Усі чашолистики однакові, зелені. Тичинок десять . . . . . **Рутові — Rutaceae.**
52(3). Трав'яні рослини . . . . . 53.
— Дерева й кущі . . . . . 58.
53. Водяні рослини . . . . . 54.
— Наземні рослини . . . . . 56.
54. Тичинок і пелюсток багато. Листки великі, плаваючі . . . . . **Лататтеві — Nymphaeaceae.**
— Тичинок 4—8. Пелюсток чотири . . . . . 55.
55. Квітки зібрані колосом, одностатеві. Плід розпадається на чотири кістянки. Листки кільчасті, гребінчасто-пірчасто-роздільні . . . . . **Столисникові — Halorrhagidaceae.**
— Квітки поодинокі в пазухах листків, двостатеві. Плід горіхоподібний, з 2—4 гострими ріжками . . . . . **Водяногоріхові — Hydrocaryaceae.**

56(53). Стовпчик один. Тичинок дві, чотири, вісім. Квітки поодинокі або зібрані гронами . . . . . **Онагрові — Onagraceae.**
— Стовпчиків два . . . . . 57.
57. Квітки зібрані складними зонтиками, рідше простими зонтиками або голівками. Тичинок п'ять. Плід — двосім'янка. Листки з піхвами . . . . . **Зонтичні — Umbelliferae.**
— Квітки поодинокі або зібрані напівзонтиками. Тичинок 8—10. Плід — коробочка . . . . . **Ломикаменеві — Saxifragaceae.**
58(52). Тичинок багато . . . . . 59.
— Тичинок чотири або п'ять . . . . . 60.
59. Листки супротивні . . . . . **Ломикаменеві — Saxifragaceae.**
— Листки чергові . . . . . **Розові — Rosaceae.**
60(58). Тичинок чотири. Плід — кістянка. Листки супротивні . . . . . **Деренові — Cornaceae.**
— Тичинок п'ять. Плід — ягода. Листки чергові . . . . . 61.
61. Зав'язь п'ятигнізда. Квітки в зонтиках . . **Аралійові — Araliaceae.**
— Зав'язь двогнізда. Квітки поодинокі або в гронах . . . . . **Ломикаменеві — Saxifragaceae.**
62(2). Зав'язь верхня . . . . . 63.
— Зав'язь нижня або напівнижня . . . . . 83.
63. Чашечка дволиста. Віночок п'ятироздільний. Тичинок п'ять. Стовпчик трироздільний. Виткі культурні рослини . . . . . **Базелійові — Basellaceae.**
— Чашечка іншої будови . . . . . 64.
64. Маточка з двох вільних плодолистків, з'єднаних під час цвітіння спільним стовпчиком, що має широку приймочку. Листки супротивні . . . . . 65.
— Маточка ніколи не складається з двох вільних плодолистків . 66.
65. Віночок колесовидний. Нитки тичинок зрослі в трубочку, що оточує стовпчик маточки . . . . . **Ластовневі — Asclepiadaceae.**
— Віночок лійковидний або дзвоникуватий. Нитки тичинок вільні . . . . . **Барвінкові — Apocynaceae.**
66(64). Квітки зібрані завійками . . . . . 67.
— Суцвіття іншого типу . . . . . 68.
67. Листки суцільні. Приймочка суцільна . . . . . **Шорстколисті — Borraginaceae.**
— Листки пірчасто-розсічені. Приймочка з двома довгими лопатями . . . . . **Водолисті — Hydrophyllaceae.**
68(66). Плід розпадається на чотири горішки. Зав'язь на верхівці здебільшого утворює чотири або дві лопаті, з між яких виходить стовпчик . . . . . 69.
— Плід не розпадається на чотири горішки. Зав'язь на верхівці суцільна і має один або кілька стовпчиків . . . . . 70.
69. Квітки зібрані в пазухах листків кільцями, які, в свою чергу, утворюють різні складні суцвіття. Віночок звичайно двогубий . . . . . **Губоцвіті — Labiatae.**

— Квітки зібрані довгими тонкими колосами. Віночок лійковидний, з косим, п'ятилопатевим відгином . . . **Вербенові — Verbenaceae.**
70(68). Віночок неправильний . . . . . 71.
— Віночок правильний . . . . . 74.
71. Насінини з криловидними додатками, плоскі. Квітки великі. Тичинок чотири, рідше дві. Дерева або ліани. Плід — коробочка, що розкривається по швах . . . . **Бігнонійові — Bignoniaceae.**
— Насінини не мають криловидних додатків . . . . . 72.
72. Зав'язь двогнізда, з краєвими насіннєносцями. Віночок двогубий, колесовидний або коротко-дзвоникуватий. Тичинок чотири, рідше дві або п'ять (тоді віночок не двогубий) . . . . . **Ранникові — Scrophulariaceae.**
— Зав'язь одногнізда. Тичинок чотири або дві . . . . . 73.
73. Листки лускоподібні, не зелені. Тичинок чотири, з них дві довші від інших. Насіннєносці постінні. Паразитні рослини . . . . . **Вовчкові — Orobanchaceae.**
— Листки зелені, суцільні, зібрані прикореневою розеткою або багаторазово пірчасто-розсічені, занурені у воду. Тичинок дві. Насіннєносець центральний. Комахоїдні водяні і болотяні рослини . . . . . **Пухирникові — Lentibulariaceae.**
74(70). Віночок плівчастий, білуватий. Тичинок чотири, з довгими нитками . . . . . **Подорожникові — Plantaginaceae.**
— Віночок не плівчастий . . . . . 75.
75. Стовпчиків п'ять. Чашечка плівчаста, білувата. Плід — горішок . . . . . **Кермекові — Plumbaginaceae.**
— Стовпчик один . . . . . 76.
76. Зав'язь одногнізда . . . . . 77.
— Зав'язь 2—5-гнізда . . . . . 78.
77. Тичинки супротивні часткам відгину віночка. Плід — коробочка . . . . . **Первоцвіті — Primulaceae.**
— Тичинки чергуються з частками віночка. Плід — коробочка . . . . . **Тирличеві — Gentianaceae.**
78(76). Тичинок дві. Чашечка і віночок чотирироздільні. Листки супротивні . . . . . **Маслинові — Oleaceae.**
— Тичинок більше ніж дві . . . . . 79.
79. Листки лускоподібні, не зелені. Стебло витке. Квітки дрібні, зібрані пучечками, 4—5-членні, стовпчиків два. Паразитні рослини . . . . . **Повитицеві — Cuscutaceae.**
— Листки добре розвинені, зелені . . . . . 80.
80. Віночок широко-лійковидний, з малопомітними лопатями. Стебло звичайно витке . . . . . **Берізкові — Convolvulaceae.**
— Віночок з добре помітними лопатями або зубцями. Стебло не витке . . . . . 81.
81. Стовпчик з трилопатевою приймочкою. Зав'язь тригнізда . . . . . **Синюхові — Polemoniaceae.**

— Стовпчик з головчастою, рідше дволопатевою приймочкою. Зав'язь 2—4—5-гнізда . . . . . 82.

82. Тичинок 8—10, вдвоє більше ніж часток віночка. Зав'язь 4—5-гнізда. Дрібні кущики . . . . . **Вересові — Ericaceae.**

— Тичинок п'ять. Часток чашечки і віночка по п'ять. Зав'язь дво-, рідше чотиригнізда. Трав'яні рослини, рідше кущі . . . . . **Пасльонові — Solanaceae.**

83(62). Квітки скупчені багатоквітковими кошиками (або головками), які оточені спільною обгорткою . . . . . 84.

— Суцвіття іншого типу . . . . . 86.

84. Тичинок чотири. Зав'язь кожної окремої квітки має ще обгорточку, яка утворює ніби другу чашечку. Листки супротивні . . . . . **Черсакові — Dipsacaceae.**

— Тичинок п'ять; пиляки їх замолоду або постійно зрослі в трубочку, яка оточує стовпчик маточки. Зав'язь окремих квіток не оточена обгорточкою . . . . . 85.

85. Чашечка добре помітна, п'ятироздільна. Віночок глибоко п'ятироздільний, з лінійних часток. Плід — коробочка . . . . . **Дзвоникові — Campanulaceae.**

— Чашечка малопомітна або у вигляді чубка з волосків або щетинок. Віночок трубчастий або язичковий, 3—5-зубцевий. Плід — сім'янка . . . . . **Складноцвіті — Compositae.**

86(83). Тичинок п'ять, з них чотири зрослі попарно, а п'ята вільна або пиляки всіх тичинок зрослися. Плід — ягодоподібний. Стебла звичайно з чіпкими вусиками . . . . . **Гарбузові — Cucurbitaceae.**

— Усі тичинки вільні . . . . . 87.

87. Листки зібрані кільцями. Квітки дрібні, в напівзонтиках, які часто зібрані волоттю. Стовпчик двороздільний, з головчастими приймочками . . . . . **Маренові — Rubiaceae.**

— Листки чергові або супротивні . . . . . 88.

88. Дрібні рослини з пальчасто-роздільними листками. Квітки дрібні, зеленуваті, зібрані верхівковою головкою. Чашечка трилопатева. Віночок п'ятироздільний (у верхівкової квітки чашечка дволопатева, віночок чотирироздільний). Тичинок вісім або десять . . . . . **Адоксові — Adoxaceae.**

— Сукупність ознак інша . . . . . 89.

89. Листки чергові . . . . . 90.

— Листки супротивні . . . . . 91.

90. Віночок дзвоникуватий, рідше глибокороздільний. Тичинки чергуються з частками віночка. Зав'язь нижня . . . . . **Дзвоникові — Campanulaceae.**

— Віночок колесовидний. Тичинки розміщені проти часток віночка. Зав'язь напівнижня . . . . . **Первоцвіті — Primulaceae.**

91(89). Тичинок 1—3. Плід — сім'янка. Віночок 3—5-лопатевий. Дрібні численні квітки зібрані головчастими або розгалуженими суцвіттями. Трав'яні рослини . . . . . **Валеріанові — Valerianaceae.**

— Тичинок 4—5. Плід — ягода. Віночок п'яти-, рідше чотирилопатевий. Кущі, рідше трав'яні багаторічники . . . . . **Козолисті — Caprifoliaceae.**

92(1). Дрібні дводомні кущики, що паразитують на різних деревних породах. Листки суцільні, супротивні. Оцвітина 4—6-листа. Тичинок 4—6. Зав'язь нижня. Плід — ягода . . . . . **Омелові — Loranthaceae.**

— Рослини, що вкорінюються в грунті . . . . . 93.

93. Листки з розтрубами при основі. Квітки зібрані верхівковими колосами, двостатеві або одностатеві; оцвітина 4—6-роздільна. Тичинок 5—9. Плід — сім'янка . . . . . **Гречкові — Polygonaceae.**

— Розтрубів при основі листків немає . . . . . 94.

94. Водяні рослини . . . . . 95.

— Наземні рослини . . . . . 98.

95. Листки вилчасто- або пірчасто-розсічені на нитковидні частки 96.

— Листки суцільні . . . . . 97.

96. Листки жорсткі, вилчасто-роздільні на лінійні, шипувато-зубчасті частки. Квітки поодинокі в пазухах листків, одностатеві; чоловічі квітки з 12—24 сидячими пиляками. Плід — горішок . . . . . **Роголисникові — Ceratophyllaceae.**

— Листки м'які, гребінчасто-пірчасто-роздільні. Квітки у верхівкових колосах, одностатеві; чоловічі квітки з вісьмома тичинками. Плід розпадається на чотири кістянки . . . . . **Столисникові — Halorrhagidaceae.**

97(95). Листки супротивні. Квітки без оцвітини. Стовпчиків два . . . . . **Виринницеві — Callitrichaceae.**

— Листки зібрані кільцями. Оцвітина чашечкоподібна, ледве помітна . . . . . **Хвоснякові — Hippuridaceae.**

98(94). Трав'яні рослини, рідше півкущі . . . . . 99.

— Дерев'янисті рослини . . . . . 114.

99. Плід — тригнізда тринасінна коробочка або розпадається на три плодики. Приймочок три, дворозділ'них. Тичинок одна, три, п'ять або більше. Квітки одностатеві, іноді без оцвітини. Рослини часто містять молочний сік . . . . . **Молочайні — Euphorbiaceae.**

— Сукупність ознак інша . . . . . 100.

100. Зав'язь верхня . . . . . 101.

— Зав'язь нижня або напівнижня . . . . . 112.

101. Гінецей апокарпний. Плід збірний. Оцвітина забарвлена . . . . . **Жовтецеві — Ranunculaceae.**

— Гінецей сінкарпний . . . . . 102.

102. Плід однонасінний, нерозкривний, рідше плід — ягода . . 103.

— Плід багатонасінний, розкривний . . . . . 110.

103. Плід — ягода. Квітки двостатеві, із забарвленою оцвітиною. Тичинок 5—10 . . . . . **Лаконосові — Phytolaccaceae.**

— Плід сухий . . . . . 104.

104. Листки супротивні . . . . . 105.
— Листки чергові . . . . . 108.
105. Листки без прилистків . . . . . 106.
— Листки з прилистками . . . . . 107.
106. Оцвітина забарвлена. Квітки в багатоквіткових напівзонтиках, оточених чашечкоподібною обгорткою; плід — горішок . . . . . **Ночецвіті — Nyctaginaceae.**
— Оцвітина трав'яна. Квітки дрібні, в тісно скупчених напівзонтиках; плід — горішок. Дрібні, часто сланкі рослини . . . . . **Гвоздикові — Caryophyllaceae.**
107(105). Оцвітина чоловічих і жіночих квіток чотири-, рідше п'ятилиста. Квітки зібрані колосами в пазухах листків. Листки часто вкриті жалкими волосками . . . . . **Кропивні — Urticaceae.**
— Оцвітина чоловічих квіток п'ятилиста; оцвітина жіночих квіток у вигляді неподіленої окрайки; чоловічі квітки зібрані волотевидними суцвіттями, жіночі — колосовидними . . . . . **Коноплеві — Cannabinaceae.**
108(104). Оцвітина чотирилиста. Тичинок чотири. Приймочка сидяча, нитковидна. Квітки різнорідно-дводомні. Плід — горішок . . . . . **Кропивні — Urticaceae.**
— Оцвітина 3—5-листа або оцвітини немає зовсім. Тичинок 3—5 . . . . . 109.
109. Оцвітина з 3—5 лускоподібних листочків. При кожній квітці є по три прицвітки . . . . . **Амарантові — Amaranthaceae.**
— Оцвітина трав'яна, 3—5-роздільна або оцвітини немає зовсім. При кожній квітці по два прицвітки або прицвітків немає зовсім . . . . . **Лободові — Chenopodiaceae.**
110(102). Оцвітина зелена, чашечкоподібна, дзвоникувата. Плід — багатонасінна коробочка . . . . . **Плакунові — Lythraceae.**
— Оцвітина забарвлена . . . . . 111.
111. Квітки поодинокі на квітконіжках або по 3—5 у напівзонтиках. Коробочка розкривається трьома стулками . . . . . **Аїдзові — Aizoaceae.**
— Квітки сидячі в пазухах листків. Коробочка розкривається п'ятьма стулками . . . . . **Первоцвіті — Primulaceae.**
112(100). Зав'язь шестигнізда. Тичинок шість або дванадцять. Оцвітина забарвлена, трубчаста, з відгином у вигляді язичка або трилопатева. Листки чергові . . . . . **Хвилівникові — Aristolochiaceae.**
— Зав'язь одногнізда. Тичинок 3—8 . . . . . 113.
113. Оцвітина п'ятироздільна. Тичинок п'ять. Квітки у гронах або волотях . . . . . **Санталові — Santalaceae.**
— Оцвітина чотирилопатева. Тичинок вісім. Квіток по 1—5 у пазухах листків . . . . . **Тимелейові — Thymelaeaceae.**
114(98). Квітки без оцвітини або з малорозвиненою оцвітиною, звичайно одностатеві . . . . . 115.
— Квітки з добре розвиненою, іноді забарвленою оцвітиною . . 121.

115. Чоловічі, а часто й жіночі квітки зібрані сережками, рідше чоловічі квітки в головках, що висять на довгих ніжках . . . . 116.
— Квітки в пучечках або в невеликих гронах, зібраних пучечками, або ж квітки поодинокі . . . . . 120.
116. Дводомні рослини. Плід — коробочка; насінина з пучком волосків при основі. Листки суцільні, рідше лопатеві . . . . . **Вербові — Salicaceae.**
— Однодомні рослини. Плід — горіх або горішок, рідко плід — кістянка; насінини без волосків . . . . . 117.
117. Зав'язь верхня. Сережки короткі. Плоди — горішки; на час достигання плодів оцвітина стає м'ясистою і квітки зростаються між собою, утворюючи ягодоподібне суплідля. Листки чергові, суцільні й лопатеві . . . . . **Шовковицеві — Moraceae.**
— Зав'язь нижня . . . . . 118.
118. Чоловічі квітки в рідких тоненьких перерваних колосках або в головках, повислих на довгих ніжках; жіночі квітки поодинокі або по 2—3. Плід — горіх, оточений мисочкою лише в нижній частині або цілком. Листки пірчасто-лопатеві або суцільні . . . . . **Букові — Fagaceae.**
— Чоловічі квітки в густих сережках. Плоди без обгортки або з трав'яною обгорткою . . . . . 119.
119. Приймочки жіночих квіток грубі, звичайно пурпурові. Плід — кістянка або крилатий горіх. Листки пірчасті . . . . . **Горіхові — Juglandaceae.**
— Приймочки нитковидні. Плід — горіх або горішок. Листки суцільні . . . . . **Березові — Betulaceae.**
120(115). Листки непарно-пірчасті . . . . **Маслинові — Oleaceae.**
— Листки суцільні, видовжено-еліптичні . . . . . **Евкомійові — Eucommiaceae.**
121(114). Оцвітина зелена, іноді плівчаста . . . . . 122.
— Оцвітина забарвлена . . . . . 126.
122. Квітки двостатеві . . . . . 123.
— Квітки одностатеві, рослини однодомні або дводомні . . . 125.
123. Тичинки численні. Оцвітина чотирилиста. Дерева з вічнозеленими суцільними листками (виключно в культурі) . . . . . **Міртові — Myrtaceae** (Евкаліпт — *Eucalyptus* L.).
— Тичинок 4—8 . . . . . 124.
124. Квітки зібрані головками. Оцвітина 5—7-роздільна. Тичинок 5—7. Зав'язь напівнижня. Плід — шкіряста коробочка . . . . . **Гамамелідові — Hammamelidaceae.**
— Квітки розміщені пучками у пазухах листків. Оцвітина 4—8-роздільна. Тичинок 4—8. Зав'язь верхня. Плід — крилатий горішок або кістянка . . . . . **В'язові — Ulmaceae.**

125(122). Чоловічі та жіночі квітки зібрані кулястими головками, які сидять по декілька в повислому суцвітті. Плід — горішок. Листки 3—5-лопатеві . . . . . **Платанові — Platanaceae.**
— Квітки сидять пучками в пазухах листків. Плід — шкіряста, тристулчаста коробочка. Листки суцільні . . . **Самшитові — Buxaceae.**
126(121). Тичинок чотири. Оцвітина 2—4-роздільна або лопатева. Плід — кістянка. Листки вкриті сріблястими лусочками . . . . . **Лохові — Elaeagnaceae.**
— Тичинок 8—12. Оцвітина з чотирилопатевим відгином. Плід — ягода . . . . . **Тимелеєві — Thymelaeaceae.**

Підклас I. **Первиннопокривні — Archichlamydeae Engl.**

Квітки зовсім без оцвітини або з простою оцвітиною, або з оцвітиною з чашечки і вільнопелюсткового віночка.

ПОРЯДОК **ВЕРБОЦВІТІ — SALICALES LINDL.**

РОДИНА XXXI. ВЕРБОВІ — SALICACEAE LINDL.[1]

Дерева й кущі з опадаючим листям; листки чергові, здебільшого суцільні або лопатеві, з черешками, з пірчастим або пальчастим жилкуванням, з прилистками або без них. Квітки дуже спрощені; у видів нашої флори — одностатеві, чоловічі й жіночі на різних особинах (рослини дводомні), зібрані в сережки або повислі, або вертикальні. Окремі квітки сережки складаються з прицвіткової лусочки, в пазусі якої сидять тичинки або маточка. Прицвіткові лусочки суцільні або торочкуваті, однобарвні або двобарвні, майже голі або волосисті. Оцвітина малорозвинена; в роду *Populus* має вигляд плівчастого бокаловидного утворення, що охоплює тичинки або маточку; в роду *Salix* складається з однієї-двох малопомітних медових залозок (нектарників) жовтуватозеленого кольору, розміщених ближче до вісі сережки (внутрішній або задній нектарник) або ближче до прицвіткової лусочки (зовнішній або передній нектарник). Тичинок (1) 2—5—30—65; пиляки звичайно двогнізді, прикріплені основою. Маточка складається з одного або двох-трьох плодолистків, що зрослися краями. Насінні зачатки на стінках зав'язі. Стовпчиків один або два (зрослих або вільних); приймочок дві (три) суцільних або двороздільних. Плід — одногнізда багатонасінна коробочка, що розтріскується двома стулками з придонним положенням насіння. Насіння дрібне, численне, без ендосперма, з ортотропним зародком, довго-волосисто-чубате. Цвітуть до розпускання листя або одночасно. Почасти ентомофільні, а почасти анемофільні.

У флорі Української РСР родина вербових представлена двома родами — *Salix* L. і *Populus* L. із загальної кількості трьох родів, що

[1] Опрацював М. І. Назаров, доповнили М. І. Котов та П. І. Гержедович; загальна характеристика р. *Salix* і таблиці для визначення видів складені Є. М. Брадіс.

зустрічаються в СРСР. Представники вербових відіграють велику роль у ландшафтах країни, входять до складу лісової, болотяної та чагарникової рослинності й у великій кількості зустрічаються в долинах річок. Вербові легко вкорінюються і швидко ростуть, тому мають важливе значення в озелененні міст і селищ, у закріпленні пісків, ярів, в утворенні полезахисних смуг. Вербові часто також використовуються і для інших господарських потреб.

Для певного визначення вербових, що цвітуть до появи листя, треба зібрати навесні гілки з чоловічими й жіночими сережками, а потім влітку на тому ж кущі або дереві — гілки з розвиненими листками. Треба брати лише дорослі гілки. У довгих молодих цьогорічних гонів або у порослевих гонів листки іноді дуже відрізняються від типових. Види вербових часто гібридизують між собою. Гібриди найкраще відрізняються на місці виростання.

---

1. Сережки прямостоячі або відхилені; прицвіткові луски цілокраї; тичинок 1—2—5, рідко до 12, з видовженими нитками; біля основи зав'язі або андроцею одна або дві медових залозки (нектарники). Листки звичайно вузькі . . . . . **199. Верба, лоза — Salix L.**

— Сережки висячі; прицвіткові луски торочкуваті; тичинки численні (до 30—65), з укороченими нитками. Основа зав'язі або андроцею оточена бокаловидним утворенням. Листки звичайно широкі, іноді лопатеві . . . . . **200. Тополя — Populus L.**

Рід **199. Верба, лоза — Salix L.**

L., Gen. pl., ed. 1 (1737) 300.

Дерева й кущі з пазушними бруньками, розміщеними, як і листки, спірально. Листки суцільні, чергові (рідко супротивні), здебільшого на коротких черешках, з прилистками, з пірчастим або сітчастим жилкуванням, опадаючі. Сережки прямостоячі або відхилені, розвиваються раніше від листків або одночасно з ними (рідше — пізніше); біля основи сережок один або декілька прицвіткових листочків, що залишаються або опадають (bracteae). Прицвіткові лусочки (squamae) одно- або двобарвні, зверху звичайно темніші. Оцвітина зачаткова у вигляді однієї (внутрішньої або задньої) або двох (внутрішньої і зовнішньої або задньої і передньої) залозок (нектарників), рідше кількість їх більша.

Чоловіча квітка складається з прицвіткової луски, з двох, рідко однієї, трьох або 5—12 тичинок і 1—2 залозок; нитки тичинок вільні або зрослися цілком (*S. purpurea*), або при основі (*S. incana, S. viminalis* та ін.). Жіноча квітка складається з прицвіткової луски, 1—2 залозок і маточки, здебільшого конічної або яйцевидної, голої або опушеної, сидячої або на ніжці; стовпчик один, приймочок дві суцільних

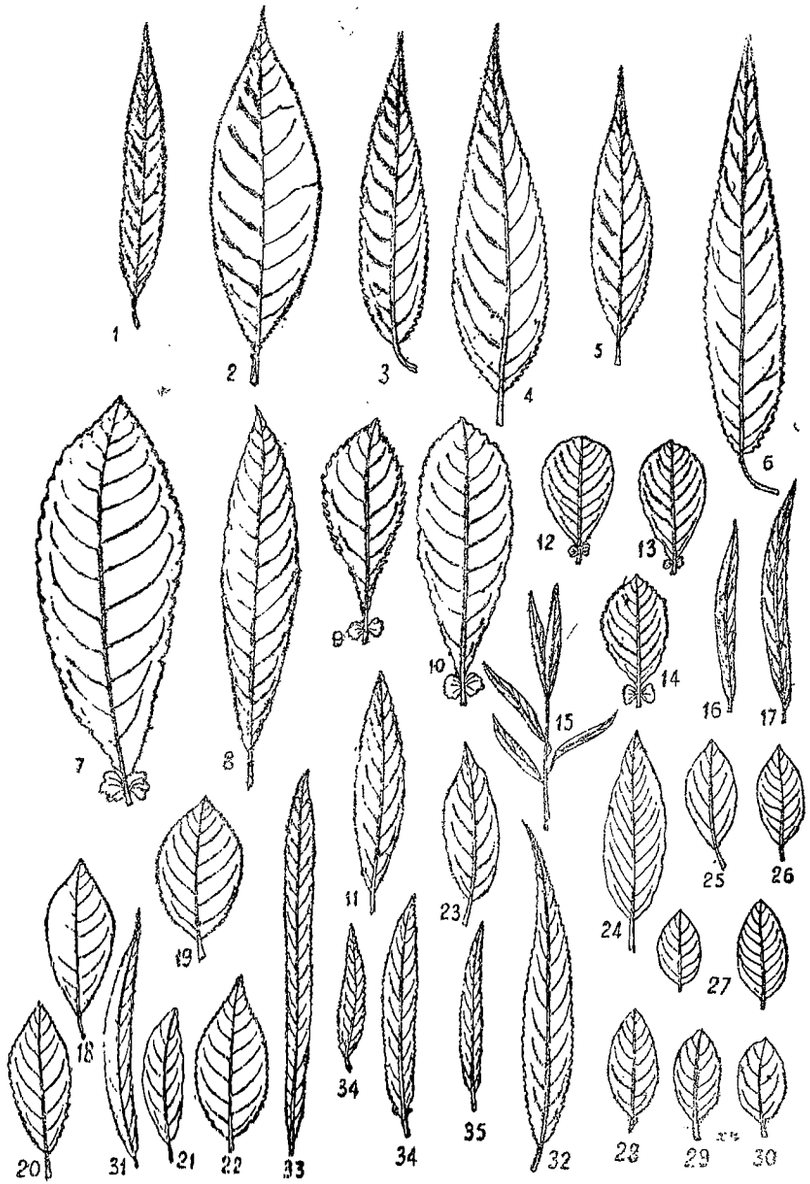

Рис. 1. *Листки верб.*

1 — Верба гостролиста — Salix acutifolia Willd.; *2 — B. п'ятитичинкова — S. pentandra* L.; *3 — B. ламка — S. fragilis* L.; *4 — B ламка × B п'ятитичинкова — S. fragilis* L. × *S. pentandra* L.; *5, 6 — B. біла × B. ламка — S. alba* L. × *S. fragilis* L.; *7 — B. козяча × B. попеляста — S. caprea* L. × *S. cinerea* L.; *8 — B. козяча × B. прутовидна — S. caprea* L. × *S. viminalis* L.; *9, 10 — B. вушката × B. попеляста — S. aurita* × *S. cinerea* L.; *11 — B. вушката × B. прутовидна — S. aurita* L. × *S. viminalis* L.; *12—14 — B. вушката × B. синюватосіра — S. aurita* L. × *S. livida* L.; *15—17 — B. розмаринолиста — S. rosmarinifolia* L.; *18—22 — B. чорніюча — S. nigricans* (Sm.) Enand.; *23—24 — B. лапландська — S. lapponum* L.; *25, 26 — B. лапландська × B. чорнична — S. lapponum* L. × *S. myrtilloides* L.; *27 — B. чорнична — S. myrtilloides* L.; *28—30 — B. вушката × B. чорнична — S. aurita* L. × *S. myrtilloides* L.; *31 — B. вавілонська × B. ламка — S. babylonica* L. × *S. fragilis* L.; *32 — B. вавілонська — S. babylonica* L.; *33 — B. червона × B. прутовидна — S. purpurea* L. × *S. viminalis* L.; *34 — B. червона × B. тритичинкова — S. purpurea* L. × *S. triandra* L.; *35 — B. гостролиста × B. розмаринолиста — S. acutifolia* Willd. × *S. rosmarinifolia* L.

або двороздільних. Коробочка одногнізда, двостулькаста. Насіння довгасте, дрібне, з сріблястими волосками.

Із загальної кількості 300—350 видів верб земної кулі в СРСР трапляється 173 види, з них Українській РСР властиві тільки 30 видів (27 дикорослих і три культурних), що утворюють ще ряд гібридів. У складі дикорослих верб Української РСР переважають види євразійські (16 видів — 60%). З них у межах субарктики та альпійського поясу всієї Євразії зустрічається лише один вид (*S. phylicifolia* L.), у межах лісової смуги Євразії — бореальної і неморальної разом — п'ять видів (*S. caprea* L., *S. cinerea* L., *S. xerophila* Floder, *S. pentandra* L., *S. viminalis* L.), у межах лісової і степової смуги два види (*S. rosmarinifolia* L. і *S. triandra* L.). До євро-сибірських видів належать аркто-альпійський вид *S. hastata* L., субарктично-бореальні *S. lapponum* L. і *S. myrtilloides*, два види лісової смуги — *S. nigricans* Sm. і *S. livida* Wahlenb.; *S. acutifolia* Willd. зустрічається в лісовій і степовій смузі Східної Європи та Азії, *S. fragilis* L. — у тій же смузі Європи і Малої Азії, *S. incana* Schrank. — у гірсько-лісовому поясі Західної Європи та Малої Азії.

Менше видів властиві лише Європі (7—26%); *S. retusa* L., *S. Kitaibeliana* Willd., *S. Jacquinii* Host. ростуть в альпійському і субальпійському поясі гір Західної Європи; *S. silesiaca* Willd. і *S. daphnoides* Vill. — у лісовому поясі тих же гір. *S. aurita* росте в лісовій смузі Європи, а *S. repens* L. — на рівнинах усієї Західної Європи. Лише два види (7%) — *S. alba* L. і *S. purpurea* L. належать до палеарктичних і зустрічаються в межах Європи, Азії та Північної Африки; перша — у всій лісовій і степовій смузі, друга — тільки у неморальній і степовій. Також два види (7%) є голарктичними; з них *S. reticulata* L. належить до аркто-альпійських елементів Євразії і Північної Америки, *S. herbacea* L. — аркто-альпійський вид Європи та Північної Америки.

Переважна більшість видів верб є представниками лісової смуги помірного клімату (дев'ять видів — 33,5%); додатково в гірсько-лісовому поясі зустрічається три види — 11%. Для лісової і степової смуг характерні шість видів — 22,5%, для субарктично-бореальної смуги два болотних види — 7,5%. До аркто-альпійських належать чотири гірських види — 14,5% і до альпійських три види — 11%.

За умовами місцезростання верби Української РСР можна поділити так: по берегах річок рівнини ростуть переважно *S. acutifolia* Willd., *S. purpurea* L., *S. viminalis* L., *S. alba* L., *S. fragilis* L., *S. triandra* L., а по берегах гірських річок — *S. incana* Schrank. і *S daphnoides* Vill. Для боліт характерні *S. cinerea* L., *S. pentandra* L., *S. nigricans* L., *S. rosmarinifolia* L., *S. aurita* L., *S. myrtilloides* L., *S. lapponum* L. (два останніх види, головним чином, для сфагнових боліт). На луках ростуть *S. cinerea* L., *S. triandra* L., *S. nigricans* Sm., *S. livida* Wahlenb., *S. rosmarinifolia* L. У лісах зустрічаються *S. caprea* L. і *S. cinerea* L. У гірських лісах, крім того, росте *S. silesiaca* Willd., на сухих материкових пісках — *S. acutifolia* Willd. і *S. rosmarinifolia* L.

У субальпійському поясі Карпат по вологих місцях ростуть *S. herbacea* L., *S. reticulata* L., *S. retusa* L., *S. Kitaibeliana* Willd., *S. Jacquinii* Host., *S. phylicifolia* L., *S. hastata* L. Менша частина верб в Українській РСР представлена деревами; більша — кущами, різними на зріст: великими, середніми, малими і зовсім маленькими, простертими.

У культурі, в садах і парках трапляються і ввезені в країну види, найважливіші з яких *S. babylonica* L. і *S. elegantissima* Koch. Батьківщина їх остаточно не з'ясована, можливо, це — Японія або Китай. Відома лише в культурі *S. dasyclados* Wimm., яка в дикому стані зустрічається в Білорусії. Біля селищ та вздовж шляхів часто культивуються *S. alba* L. і *S. fragilis* L., які рекомендовано для полезахисного лісонасадження, особливо для закріплення ярів та днищ балок. По материкових пісках для їх закріплення культивується *S. acutifolia* Willd.

Вербова деревина йде на дрібні будівлі і на різні вироби, а гілки — на огорожу. Гнучкі молоді гілки деяких видів дають добрий матеріал для плетіння і широко використовуються в народному господарстві. Кора верб містить багато дубильних речовин і вживається для дублення шкір; у корі, крім того, є глюкозид саліцин. Листя верби вживається на корм дрібній худобі; виробляється з неї також жовта фарба. Верби легко утворюють додаткові корені, а після рубки дають багато прикореневих пагонів. Після зрізання вершини на стовбурі утворюються пагони, і тому верба придатна на безвершинне господарство. В заростях верб знаходять притулок і корм деякі птахи та ссавці.

Таблиця I

для визначення видів верб переважно за вегетативними ознаками

1. Високогірні кущики, переважно з майже кінцевими сережками, рідше з боковими . . . . . 2.
- - Дерева, кущі й кущики рівнин та нижчих поясів гір з боковими сережками, що містяться вздовж гонів або на коротких бокових гілочках . . . . . 8.
2. Карликові, звичайно простерті кущики, переважно з майже кінцевими сережками, що містяться поруч з кінцевою брунькою торішнього гону . . . . . 3.
— Прямостоячі кущики з боковими сережками, що містяться вздовж гонів або на коротких бокових гілочках . . . . . 7.
3. Листки округлі, з випненими жилками . . . . . 4.
— Листки яйцевидні або обернено-яйцевидні, з менш випненими жилками . . . . . 5.
4. Листки до 5 *см* завд., зверху темнозелені, зморшкуваті, зісподу сизобілі, з випненими рожевими жилками. Прицвіткові луски ясно-бурі, по краю війчасті. Зав'язь біло-волосиста, майже сидяча . . . . . **(4). В. сітчаста — S. reticulata L.**

— Листки до 2 *см* завд., з обох боків темнозелені. Прицвіткові луски жовтуватозелені, іноді волосисті. Зав'язь гола, на короткій ніжці . . . . . **(5). В. трав'яна — S. herbacea L.**

5 (3). Листки замолоду опушені, дорослі голі, лише з війками по краю. Прицвіткові луски червонуваті, зверху темні, волосисті. В молодому стані зав'язь опушена. Приймочки червоні . . . . . **(3). В. Жакенова — S. Jacquinii Host.**

— Листки завжди голі, з невійчастими краями. Молоді зав'язі голі . . . . . 6.

6. Дрібненький розпростертий кущик з обернено-яйцевидними, на верхівці тупими або виїмчастими листками, до 2 *см* завд. Зав'язь на ніжці, не довшій від залозки . . **(1). В. туполиста — S. retusa L.**

— Вищий кущик, іноді прямостоячий, з видовжено-обернено-яйцевидними, переважно загостреними листками, до 4 *см* завд. Зав'язь на довгій ніжці . . . **(2). В. Китайбелева — S. Kitaibeliana Willd.**

7(2). Листки більш-менш шкірясті, зверху трохи блискучі, зелені, зісподу сизуваті, зав'язь повстиста . . . . . **(8). В. філіколиста — S. phylicifolia L.**

— Листки нешкірясті, зверху тьмянозелені, зісподу сизуваті. Зав'язь гола . . . . . **(6). В. списовидна — S. hastata L.**

8 (1). Невеликі кущики до 1,5 *м* завв., прицвіткові луски завжди двобарвні, на верхівці темні, нектарник один, нитки тичинок вільні . 9.

— Вищі кущі або дерева (крім верби вушкатої), прицвіткові луски двобарвні або однобарвні, бліді. Нектарників часто два. Нитки тичинок іноді зрослі . . . . . 12.

9. Дорослі листки завжди голі . . . . . 10.

— Дорослі листки більш-менш опушені . . . . . 11.

10. Листки округло-яйцевидні або еліптичні, на верхівці округлі або загострені, голі, тонкі, сизуваті, з різко випненою сіткою жилок. Зав'язь гола . . . . . **(16). В. чорнична — S. myrtilloides L.**

— Листки яйцевидні або ланцетні, із загостреною верхівкою, зісподу свинцевосизі, зверху зелені. Зав'язь шовковиста . . . . . **(14). В. синюватосіра — S. livida Wahlenb.**

11(9). Листки обернено-яйцевидні, еліптичні або довгасті, зісподу білоповстисті, зверху сіруваті, зморшкуваті . . . . . **(7). В. лапландська — S. lapponum L.**

— Листки ланцетні або лінійно-ланцетні, зісподу сріблясто-шовковисті . . . . . **(17). В. розмаринолиста — S. rosmarinifolia L.**

12 (8). Дорослі листки зовсім голі . . . . . 13.

— Дорослі листки більш-менш опушені . . . . . 18.

13. Кора з сизуватою або червонуватою поволокою, влітку на внутрішньому боці жовта (гірка на смак) . . . . . 14.

— Кора без поволоки, на внутрішньому боці біла або трохи червонувата . . . . . 16.

14. Листки сизуваті, тонкі, під час сушіння чорніють (гіркі на смак). Сережки тоненькі, циліндричні, сіруваті, розвиваються майже одночасно з листками. Нитки тичинок зрослі по всій довжині. Пиляки червоні . . . . . **(21). В. червона — S. purpurea L.**

— Листки темнозелені, блискучі, пилчасті, під час сушіння не чорніють. Сережки розвиваються задовго до появи листків, сидячі, товсті, яйцевидні, білосріблясті. Нитки тичинок вільні, пиляки жовті . . 15.

15. Листки ланцетні або лінійно-ланцетні, 6—15 *см* завд. і 0,7—1,5 *см* завш., коротко загострені, по краю залозисто-пилчасті. Сережки 2—3,5 *см* завд., на гілках віддалені одна від одної. Кущ, рідше невеличке дерево. По всій Українській РСР на пісках . . . . . **(23). Шелюга, в. гостролиста — S. acutifolia Willd.**

— Листки широко-ланцетні, 6—10 *см* завд. та 1,5—3 *см* завш., видовжено загострені, пилчасті або цілокраї. Сережки 2—5 *см* завд., на гілках зближені. Дерево, зустрічається тільки в Карпатах . . . . . **(22). В. дафневидна — S. daphnoides Vill.**

16 (13). Листки не шкірясті, матові, зверху темнозелені, зісподу білуваті або блідозелені. Прилистки майже завжди присутні. Тичинок три . . . . . **(24). В. тритичинкова** або білолоз — **S. triandra L.**

— Листки більш-менш шкірясті, блискучі. Прилистки залишаються тільки на добре розвинених гонах або відсутні. Тичинок дві, або 5—12 . . . . . 17.

17. Листки шкірясті, блискучі (під час сушіння чорніють). Кора блискуча, стара, дуже злущується. Прилистки швидко опадають. Тичинок 5—12. Кущ, рідше дерево . . . . . **(29). В. п'ятитичинкова** або верболоз — **S. pentandra L.**

— Листки трохи шкірясті, блискучі. Прилистки на добре розвинених гонах залишаються. Гілки при основі ламкі. Кора блискуча, старий епідерміс легко знімається пластинами, але не злущується. Тичинок дві. Дерево . . . . . **(28). В. ламка — S. fragilis L.**

18 (12). Листки вузькі, довгі, лінійні, лінійно-ланцетні або ланцетні . . 19.

— Листки ширші й коротші, округлі, овальні, яйцевидні або довгасті . . . . . 24.

19. Молоді гони пухнасті. Бруньки великі, пухнасті. Прилистки великі, серповидні, зубчасті, іноді лопатеві . . . . . **(20). В. шерстистогілкова — S. dasyclados Wimm.**

— Рослини з іншими ознаками . . . . . 20.

20. Прибережні кущі, рідше невеликі дерева. Листки лінійні, лінійно-ланцетні або ланцетні, зверху зелені, зісподу біло-опушені, з дуже виступаючою жовтою головною жилкою. Нитки тичинок іноді трохи зрослі при основі . . . . . 21.

— Досить високі дерева. Гілки тонкі, довгі, прутовидні, іноді звислі. Листки ланцетні, дорослі зісподу сизуваті. Головна жилка зісподу малопомітна. Нитки тичинок завжди вільні . . . . . 22.

21. Листки великі, до 20 *см* завд. і до 2 *см* завш., зверху темнозелені, зісподу біло-шовковисті. Нитки тичинок голі. Зав'язь сидяча, воло-

систа. Північна частина Української РСР . . . . . **(19). В. прутовидна — S. viminalis L.**

— Листки менших розмірів, до 12 *см* завд. і до 1 *см* завш., зверху сірозелені, зісподу біло-повстисті. Нитки тичинок при основі волосисті. Зав'язь гола, на короткій ніжці. Карпати . . . . . **(18). В. сива — S. incana Schrank.**

22 (20). Дерева до 25 *м* завв. Гілки звичайно не пониклі. Молоді листки опушені, білосріблясті; дорослі білосріблясті з обох боків або лише зісподу, а зверху тьмянозелені. Прилистки швидко опадають. Нектарник один. По всій Українській РСР, дикорослі і в культурі . . . . . **(25). В. біла — S. alba L.**

— Дерева нижчі, до 15 *м*. Гілки тонкі, гнучкі, пониклі до землі. Лише в культурі . . . . . 23.

23. Гілки червонуваті або жовтуватозелені, прилистки іноді перетворені на колючки. Жіноча квітка з одним нектарником. Зав'язь майже сидяча, гола або при основі з кількома волосками . . . . . **(26). В. вавилонська,** плакуча **— S. babylonica L.**

— Гілки брунатні. Прилистки завжди листоподібні. Жіноча квітка з двома нектарниками. Зав'язь на короткій ніжці, гола або опушена знизу до половини (дуже близька до попередньої і часто культивується в західних областях Української РСР під її назвою) . . . . . **(27). В. прегарна — S. elegantissima Koch.**

24 (18). Дорослі листки зісподу опушені, переважно лише по жилках, іноді голі . . . . . 25.

— Дорослі листки зісподу сіро-повстисті або сіро-рідковолосисті. Зав'язь опушена . . . . . 26.

25. Молоді й дорослі листки зелені, при висиханні чорніють. Дорослі листки більш-менш опушені або голі . . . . . **(9). В. чорніюча — S. nigricans (Sm.) Enand.**

— Листки замолоду червонуваті, дорослі темнозелені, опушені зісподу лише по жилках . . . . **(13). В. силезька — S. silesiaca Willd.**

26 (24). Листки 7—18 *см* завд. і 5—8 *см* завш., з рідкими, що дуже виступають зісподу, жилками. Деревина під корою гладенька, без валиків; якщо зняти кору — червоніє. Нитки тичинок голі . . . . . **(10). В. козяча — S. caprea L.**

— Листки 4—12 *см* завд. і 0,5—3 *см* завш., з густішою сіткою жилок. Деревина під корою з валиками. Нитки тичинок при основі волосисті . . . . . 27.

27. Деревина під корою з валиками, до 15 *мм* завд. Листки довгастоланцетні, 4—12 *см* завд. Прицвіткові луски біло-волосисті, при верхівці чорні. Зав'язь сіро-повстиста, на ніжці, довшій від нектарника, з розвиненим стовпчиком . . . **(11). В. попеляста — S. cinerea L.**

— Деревина під корою з валиками до 5 *мм* завд. Листки обернено-яйцевидні, 1—4 *см* завд. і 0,5—3 *см* завш. Прицвіткові луски волосисті, буруваті, на верхівці темні. Зав'язь на довгій ніжці, волосиста, майже без стовпчика . . . **(12). В. вушката — S. aurita L.**

— Валики на деревині коротші й рідші. Листки обернено-яйцевидні або еліптичні, до 8 *см* завд. Прицвіткові луски жовтуваті, на верхівці темні. Зав'язь шовковиста. Приймочки лопатеві . . . . . **(15). В. сухолюбна — S. xerophila Floder.**

Таблиця II

для визначення видів верб, що цвітуть до появи листків

1. Сережки сріблясто-волосисті, товсті, яйцевидні, сидячі . . . 2.
— Сережки іншого вигляду . . . . . 3.
2. Сережки на гілках віддалені одна від одної, 2—3,5 *см* завд. Кущ або невелике дерево. По всій Українській РСР, на пісках . . . . . **(23). В. гостролиста** або **шелюга — S. acutifolia Willd.**
— Сережки на гілках зближені, 2—5 *см* завд. Дерево. Карпати . . . . . **(22). В. дафневидна — S. daphnoides Vill.**
3 (1). Тичинок три . . . . **(24). В. тритичинкова — S. triandra L.**
— Тичинок дві . . . . . 4.
4. Нитки тичинок зрослі цілком або лише в нижній частині . . 5.
— Нитки тичинок вільні . . . . . 6.
5. Нитки тичинок зрослися по всій довжині. Зав'язь опушена. Молоді пиляки червоні . . . . . **(21). В. червона — S. purpurea L.**
— Нитки тичинок зрослися лише при основі. Зав'язь гола . . . . . **(18). В. сива — S. incana Schrank.**
6 (4). Зав'язь гола . . . . . 7.
— Зав'язь опушена . . . . . 8.
7. Нитки тичинок при основі волосисті . . . . . **(9). В. чорніюча — S. nigricans (Sm.) Enand.**
— Нитки тичинок голі (зав'язь іноді трохи опушена) . . . . . **(13). В. силезька — S. silesiaca Willd.**
8 (6). Зав'язь майже сидяча. Бруньки великі, темнобурі, пухнасті. Молоді гілки пухнасті . . . . . **(20). В. шерстистогілкова — S. dasyclados Wimm.**
— Зав'язь на більш-менш довгій ніжці. Бруньки голі або майже голі (у В. попелястої — опушені) . . . . . 9.
9. Нитки тичинок голі, деревина під корою гладенька, без валиків . 10.
— Нитки тичинок при основі волосисті. Деревина під корою з валиками . . . . . 11.
10. Сережки великі, товсті; чоловічі — яйцевидні, сидячі, до 6 *см* завд.; жіночі — циліндричні, на ніжках, до 10 *см* завд. Дерево, рідше кущ. По всій Українській РСР . . . . **(10). В. козяча — S. caprea L.**
— Сережки дрібніші, до 2—3 *см* завд., яйцевидні, майже сидячі. Кущ, рідше невеличке деревце. Карпати . . . . . **(13). В. силезька — S. silesiaca Willd.**
11(9). Зав'язь на довгій ніжці, що майже дорівнює зав'язі, шовковиста. Стовпчик нерозвинений, приймочки суцільні або двороздільні. Ва-

лики на деревині короткі, до 5 *мм*. Невисокий кущ, до 1,5 *м* завв. . . . . **(12). В. вушката — S. aurita L.**

— Зав'язь на коротшій ніжці, сіро-повстиста. Стовпчик розвинений, приймочки суцільні або роздільні. Валики на деревині до 15 *мм* завд. Великий кущ, до 6 *м* завв. . . **(11). В. попеляста — S. cinerea L.**

Секція I. **Retusae** Kern. Карликові кущики високих гір. Гілки бурі, голі, крихкі. Листки обернено-яйцевидні, тупі або з виїмкою, гладенькі, голі, блискучі, з обох боків зелені, без прилистків. Сережки кінцеві, містяться на кінцях гонів поруч з кінцевою брунькою, малоквіткові. Прицвіткові лусочки однобарвні, жовтуваті; тичинки вільні. Чоловічі квітки з двома нектарниками (один передній і один задній); жіночі лише з одним (заднім) нектарником. Зав'язь на короткій ніжці, яйцевидна, звичайно гола, з дуже коротким, іноді роздільним стовпчиком і дволопатевими приймочками.

634 (1). S. retusa L. — Верба туполиста. Маленький, до 20 *см* завв., сланкий кущик. Гілки короткі, часто розгалужені, голі, бурі, крихкі; бруньки дрібні, голі. Листки коротко-черешкові; черешки до 0,5 *см* завд., голі або іноді трохи сіро-опушені; пластинки листків довгасто- або широко-обернено-яйцевидні, 2—2,5 *см* завд. і 0,5—0,8 *см* завш., на верхівці тупі або з виїмкою, гладенькі, голі (рідше з нижнього боку слабко опушені), з обох боків зелені, блискучі, з 4—6 парами бічних жилок; молоді не клейкі, без прилистків. Сережки кінцеві розвиваються разом з листками, пухкі й малоквіткові (1—10 квіток), 0,4—2 *см* завд. і 0,3—0,8 *см* завш., овальні або циліндричні, з голою або слабко сіро-опушеною віссю. Прицвіткові лусочки однобарвні, жовтуваті, довгасті або овальні, закруглені або виїмчасті, голі або слабко опушені довгими волосками, дуже відігнуті, не опадаючі. Чоловічі квітки з двома вільними тичинками і двома нектарниками (один передній і один задній); жіночі квітки лише з одним (заднім) нектарником. Зав'язь на короткій ніжці (ніжка $^1/_4$ довжини зав'язі), з яйцевидною основою, звичайно голою, з дуже коротким, іноді роздільним стовпчиком і двороздільними приймочками. ♄ . Цв. VII.

L., Sp. pl., ed. 2 (1764) 1445. Zapal., Consp. fl. Galic. crit., II (1908) 80.

На скелях і кам'янистих схилах, на вапняках у смузі криволісся та альпійському поясі Карпат — дуже рідко.

К.Л. Станіславська обл.: Чорногора (Хмілевський, Слендзинський, Кульчинський); Закарпатська обл.: Рахівський окр., Чорногора — гора Піп Іван (Запал., Доброчаєва!), гори Петрос і Говерля (Вільчинський, М. Попов, Гринь!).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Карпати.

Загальне поширення. Гори Західної Європи: Шотландія, Піренеї, Альпи, Апенніни, Карпати, Балкани.

635 (2). S. Kitaibeliana Willd. — **Верба Китайбелева.** Рослина, дуже схожа з попередньою. Маленький, до 30 *см* завв., прямостоячий, рідше сланкий кущ, з міцнішим стеблом. Гілки теж міцніші. Листки

Рис. 2. *Верба Китайбелева — Salix Kitaibeliana* Willd.

коротко-черешкові, 1,5—4 *см* завд. і 10—18 *мм* завш., слабко загострені або тупі. Сережки багатоквіткові. Зав'язь на ніжці, довшій від нектарника. Решта, як у *Salix retusa* L. ♄ . Цв. VII.

Willd., Sp. pl., IV, 2 (1805 rectius 1806) 684. Szafer in Fl. Polska, II, 37. — *S. retusa* Wahlenb., Fl. Carp. Princ. (1814) 314, № 1007 p.p. — *S. retusa β multiflora* Gaud., Fl. Helv., VI (1830) 219. — *S. retusa* L. v. *Kitaibeliana* Wimm. y Zapal., Consp. fl. Galic. crit., II (1908) 80.

Видані зразки: Fl. Hungar. exsic., cent. VII, № 646!

На скелях і кам'янистих схилах.

К.Л. Закарпатська обл.: Рахівський окр., Чорногора, на висоті 2022 *м* над р. м. (Кот., 1947!), гора Петрос Чорногорський (Гринь!).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Карпати.
Загальне поширення. Альпи, Карпати.

Секція 2. **Myrtosalix Kern.** Низенькі, часто сланкі кущі гірських і арктичних областей. Дорослі листки голі, блискучі, з обох боків з добре помітними жилками. Сережки короткі, циліндричні; прицвіткові луски довго-волосисті; нектарники пурпуровочервоні. Пиляки замолоду червоні, пізніше жовті, під кінець цвітіння чорніють; зав'язь на короткій ніжці. Стовпчик і приймочка пурпуровочервоні. Коробочки розкриваються серповидними лопатями.

636 (3). S. Jacquinii Host. — **Верба Жакена.** Маленький, більш-менш повзучий кущик. Бруньки дуже гострі, опушені. Листки коротко-черешкові, обернено-яйцевидні, в два рази довші від ширини, коротко загострені, цілокраї; молоді листки шовковисто-шерстисто-опушені; пізніше — майже голі, лише війчасті по краю, зверху темнозелені, блискучі, знизу ясніші й менш блискучі. Сережки на довгих улиснених ніжках, розвиваються одночасно з листками, до 2 *см* завд. Прицвіткові лусочки пурпурові, на верхівці темніші, опушені довгими волосками. Тичинки дві, вільні; зав'язь на дуже короткій ніжці, спочатку опушена, пізніше гола. Стовпчик дорівнює $^1/_5$—$^1/_2$ довжині зав'язі, пурпуровий; приймочки роздвоєні, пурпурові. ♄. Цв. VI.

Host, Pl. Austr. (1797) 529. Zapal., Consp. fl. Galic. crit., II (1908) 78. Szafer in Fl. Polska, II. (1921) 43.

— *S. myrsinites δ. Jacquiniana* Koch, Syn., ed. 2 (1844) 758. — *S. Jacquiniana* Willd., Sp. pl., IV, II (1805) 692.

На вапнякових скелях Карпат у смузі криволісся і вище, рідко.

К.Л. Закарпатська обл.: Рахівський окр., Свидовецькі гори, гора Близниця (Вільчинський!, Брадіс!).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Карпати.
Загальне поширення. Східні Альпи, Карпати.

Секція 3. **Reticulatae (Fries) Anderss.** Розгалужені кущики із сланкими і голими гілками. Листки округлі, округло-еліптичні або овальні, шкірясті, цілокраї; зверху темнозелені, зморшкуваті, голі або з обох боків густо-сріблясто-повстисті, знизу з густим сітчастим жилкуванням, довго-черешкові, без прилистків. Сережки містяться на кінцях гонів на довгих опушених ніжках. Прицвіткові лусочки округлі, пурпурові, яснобурі або рожеві; тичинки дві, вільні, нитки шерстисті. Нектарників один або два; зав'язь сидяча, повстиста; стовпчик короткий, дворозділький.

637 (4). S. reticulata L. — Верба сітчаста. Карликовий, широко розгалужений кущик, 15—70 *см* завд., з сланкими, рідше майже прямостоячими, частково підземними, голими, товстими, червонобурими (рідше

сіро- і жовтобурими) гілками; молоді гілки опушені. Прилистків немає; черешки 0,3—1,5 *см* завд., рожеві або пурпурові. Листки еліптичні, округло-еліптичні, на обох кінцях круглясті, іноді на верхівці коротко- і тупувато-загострені або трохи виїмчасті, 1,5—5 *см* завд. і 1—3,5 *см* завш.; цілокраї, іноді з хвилястими, загорнутими краями, зверху темнозелені; дорослі голі й звичайно сітчасто-зморшкуваті від вдавленого жилкування, знизу сизуватобілі, з виступаючою сіткою рожевих жилок, голі або опушені довгими й тонкими вздовж нервів прилягаючими волосками; бічних жилок 3—5 пар. Сережки розвиваються пізно, на кінцях гонів, на дуже довгих, іноді опушених ніжках, тонко-циліндричні, 1,5—3 *см* завд.; жіночі при плодах до 5 *см* завд. Прицвіткові лусочки звичайно жовтуваті або яснобурі, рідше буруватопурпурові, на спинці голі, по краю коротко-війчасті, обернено-яйцевидні або майже округлі, 1—1,5 *мм* завд. Тичинки дві, з вільними, в нижній половині тонко-волосистими нитками і жовтими пиляками. Нектарників один або два, з них передній довгастий, задній більш-менш широкий, звичайно дво-, рідше трилопатевий або майже до основи роздільний. Зав'язь сидяча або майже сидяча, довгасто-яйцевидна, білувата від коротких, трохи кучерявих прилягаючих волосків, до 3—6 *мм* завд. Стовпчик дуже короткий або майже непомітний. Приймочки з двома довгастими лопатями. ♄. Цв. VI—VII.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 1018. Zapal., Consp. fl. Galic. crit., II (1908) 83. Szafer in Fl. Polska, II (1921) 33. Назаров'в Фл. СССР, V (1936) 32.

— *Chamitea reticulata* Kern., N.-Oest. Weid. (1860) 153.

Альпійський і субальпійський пояс Карпат. — Дуже рідко.

К.Л. Чорногора.

Поширення по СРСР. Арктика: Аркт. Євр., Н.-Зем., Аркт., Сиб., Чук., Анад.; Європейська частина: Кар.-Лапл., Урал, Карп.; Зах. Сибір: Алт.; Схід. Сибір: Єніс., Анг.-Саян., Лен.-Кол.; Далек. Схід.: Камч., Охот.

Загальне поширення. Арктика, Скандінавія, гори Середньої Європи, Північна Монголія, Північна Америка.

Секція 4. **Herbaceae (Borr.) Anderss.** Дуже маленькі кущики, з дерев'янистими підземними гілками; надземні гілки тонкі. Листки коротко-черешкові, дрібні, округлі або еліптичні, досить тонкі, з обох боків зелені, шкірясті, голі, з більш-менш різко виступаючим сітчастим жилкуванням. Сережки на коротких, слабко опушених ніжках, майже кінцеві, короткі, рідкоцвіті. Прицвіткові лусочки округлі, опушені короткими звивистими волосками. Тичинки дві, вільні, з голими нитками; нектарників один, рідше два, суцільних або лопатевих. Зав'язь на короткій ніжці, гола, яйцевидно-конічна. Стовпчик дуже короткий; приймочки дволопатеві.

638 (5). S. herbacea L. — Верба трав'яна. Дуже маленький сланкий кущик з щільно прилягаючими до грунту тонкими, голими, крихкими, жовтуватобурими або бурими гілками, 6—30 *см* завд.; підземні гілки дерев'янисті, бруньки вузько-яйцевидні, голі. Черешки звичайно короткі, до 0,5 *см* завд., голі. Листки без прилистків, дрібні, округлі або еліптичні; на верхівці виїмчасті або круглясті: при основі круглясті або трохи серцевидні; по краях дрібно- і рідко-зубчасті; з обох боків голі, зелені, блискучі, з більш-менш виступаючим сітчастим жилкуванням, 8—20 *мм* завд. і майже такої ж ширини, бічних жилок 4—6 пар. Сережки розвиваються одночасно з листками на кінцях опушених, коротких, улиснених двома листками гілочках, малоквіткові (4—18), дрібні, овальні, 6—10 *мм* завд. Прицвіткові лусочки овальні або широко-обернено-яйцевидні; на верхівці тупі або круглясті, вгнуті; по верхньому краю війчасті або майже голі, зеленуватожовті або на верхівці фіолетові; до 1,5 *мм* завд. Тичинок дві, з вільними голими нитками і сіруватофіолетовими або жовтуватими пиляками. Нектарник один, рідше два, довгастий або довгасто-яйцевидний, тупий або на верхівці виїмчастий, іноді дво-, рідше трилопатевий, близько 1 *мм* завд. Зав'язь на короткій ніжці, що майже дорівнює нектарнику, гола, яйцевидно-конічна, близько 3,3 *мм* завд. Стовпчик дуже короткий. Приймочки дволопатеві. ♄. Цв. VI, пл. VIII.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 1018. Zapal., Consp. fl. Galic. crit., II (1908) 82. **Szafer in Fl. Polska, II** (1921) 32. Назаров в Фл. СССР, V, 36.
— *S. pumila* **Salisb., Prodr. (1796) 394.**

Вогкі кам'янисті місця в альпійському поясі Карпат.

К.Л. Закарпатська обл.: Рахівський окр., Бребенеска (Слендзінський), від гори Шпиці до гори Піп Іван Чорногорський (Реман), гора Піп Іван Мармарошський (Брадіс!, Гринь!). — Станіславська обл.: Карпати Східні (Кочвара, Кульчинський), Чорногора (Запал., Вільчинський, Кочвара, Гербіх та ін.), гора Туркул (Волощак), гора Шпиці (Волощак, Кульчинський, Козіковський, Вільчинський).

Поширення по СРСР. Аркт. Євр. (півострови Кола, Канін; острови: Колгуєв, Вайгач; Комі АРСР, полярний Урал); Карп.

Загальне поширення. Арктика, Скандінавія, Середня Європа, Атлантична Європа, Північна Америка.

Секція 5. **Hastatae Fries.** Високі кущі і низенькі кущики. Листки округлі, яйцевидні або еліптичні, дрібно-пилчасті; дорослі голі, з обох боків зелені або знизу сизуваті, з дуже виступаючим жилкуванням, здебільшого з великими прилистками. Сережки розвиваються одночасно з листками або трохи раніше; сережки сидячі або на довгих улиснених ніжках, циліндричні. Прицвіткові лусочки буруваті, на верхівці темні, довго-волосисті. Тичинки дві, з вільними голими нитками; нектарник один, довгастий або майже чотирикутний. Зав'язь на короткій

ніжці, зеленувата, гола, яйцевидно-конічна. Стовпчик короткий; приймочки дволопатеві.

639 (6). S. hastata L. — Верба списовидна. Кущ до 1,5—2 *м* завв., звичайно нижчий, в альпійському поясі майже розпростертий. Річні гілки жовто- або темнобурі, майже голі; молоді — опушені; бруньки яйцевидні, тупі, на верхівці волосисті. Прилистки косо-яйцевидні або майже нирковидні, зубчасті, майже однакової довжини з черешками; черешки 2—6 *мм* завд., голі. Пластинки листків від округлої майже форми з серцевидною основою до довгасто-еліптичної або навіть ланцетної; в останньому випадку вони загострені й до основи клиновидно звужені, рідше довгасто-обернено-яйцевидні, коротко загострені або тупуваті; краї дрібно-зубчасті, рідше листки майже цілокраї, молоді опушені, дорослі з обох боків голі, зверху тьмянозелені, знизу сизуваті або бліді, 1,5—6 *см* завд. і 1—3,5 *см* завш., з різко виступаючими жилками; бічних жилок 7—14 пар. Сережки циліндричні, густо-квіткові, в лісному поясі розвиваються раніше листків, у верхніх поясах — одночасно з листками, на ніжках 3—10 *мм* завд. (жіночі на довших), улиснених декількома дрібними листками. Прицвіткові лусочки довгасто-еліптичні або довгасті, тупуваті або гострі, бурі, з яснішою основою, довгасто-волосисті. Тичинки дві, з голими, вільними нитками і жовтими пиляками; нектарник один, довгастий або майже чотирикутний. Зав'язь на короткій ($^3/_4$—1 *мм*) ніжці, що в 4—5 раз коротша від зав'язі, зелена або бурозелена, гола, яйцевидно-конічна, до 4 *мм* завд. Стовпчик короткий ($^1/_2$—$^3/_4$ *мм*); приймочки майже вдвоє коротші від стовпчика, дволопатеві. ♄. Цв. VI, пл. VII.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 1017. Zapal., Consp. fl. Galic. crit., II (1908) 62. **Szafer in Fl. Polska** (1921) 43. Назаров в Фл. СССР, V, 116.
— *S. urbutifolia* **Pall., Fl. Ross., 1, 2 (1788) 79.**
Видані зразки: Fries, Herb. norm., III, 53. Wimmer, Herb. Sal., № 71, 72. Coll. Salix, 82, 88.

Субальпійський і альпійський пояси, вогкі місця в безлісній смузі Східних Карпат.

К.Л. Станіславська обл.: Чорногора (Кульчинський!).

Поширення по СРСР. Аркт.: Аркт. Євр., Аркт. Сиб., Чук., Анад.; Європейська частина: Кар.-Лапл., Дв.-Печ., Карп.; Кавказ: Передкавк., Зах. Закавк.; Зах. Сибір: Обськ., Алт.; Схід. Сибір: Єніс., Лен-Кол., Анг.-Саян., Даур.; Далек. Схід: Камч., Охот., Зее-Бур., Сах.; Серед. Азія: Дж.-Тарб., Пам.-Ал.

Загальне поширення. Скандінавія, Середня і Атлантична Європа, Балкани, Мала Азія, Гімалаї, Монголія.

Секція 6. **Villosae Anderss.** Кущі середнього розміру, з тонкими гілками. Дорослі листки ланцетні, цілокраї, знизу звичайно біло-

повстисті. Сережки бічні, на улиснених гілочках або майже сидячі; прицвіткові лусочки двобарвні. Нектарник один, задній; тичинки дві, з вільними нитками. Зав'язь конічна, повстиста.

640 (7). S. lapponum L. — Верба лапландська. Кущ до 1—1,5 *м* завв., з темночервоними або каштановими голими гілками; молоді гілочки пухнасті; бруньки жовтуватобурі, яйцевидні, тупі, голі або рідковолосисті. Листки на коротких черешках, довгасті, довгасто-яйцевидні або ланцетні, до 5—8 *см* завд., до 2—3 *см* завш., часто з косою і складчастою верхівкою, здебільшого цілокраї або хвилясто-виїмчасті, іноді рідко-дрібно-зубчасті, зверху тьмянозелені, знизу біло-повстисті, бічних жилок 7—12 пар. Прилистки дрібні, косо-яйцевидні або серповидні, спостерігаються рідко. Сережки густоквіткові, майже сидячі, 2—4 *см* завд. Прицвіткові лусочки обернено-яйцевидні або язичковидні, загострені або тупі, на верхівці майже чорні, довго-біло-волосисті. Нектарник один, задній, довгастий, тупий; тичинок дві, вільних, голих; пиляки фіолетовожовті, темніючі. Зав'язь до 5 *мм* яйцевидно-конічна, біло-повстиста, на дуже короткій ніжці. Стовпчик довгий, до 1,5 *мм*; приймочки короткі, довгасті, дволопатеві. ♄. Цв. V—VI.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 1019. Шмальг., Фл. Ю.-З. Р., 541; Фл. Ср. и Ю. Р., II, 484. Zapal., Consp. fl. Galic. crit., II (1908). 43. Szafer in Fl. Polska, II, 45. Назаров в Фл. СССР, V, 65.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 2338—2340, 2490!

Болота й торфовища. — Звичайно на Поліссі, рідко на півночі Лісостепу, дуже рідко на вогких місцях субальпійської і альпійської смуг Карпат.

К.Л. Чорногора, під Говерлею (Кульчинський, Козій). — **З.П.** Волинська обл.: Заболотівський рн. біля кордону з Білоруською РСР (А. та О. Барбарич), с. Заболоття, біля озера Тур (А. та О. Барбарич); Любешівський рн, Дольськ (А. та О. Барбарич); Камінь-Каширський рн, Верхи (А. та О. Барбарич); Ковельський рн, околиці Ковеля (Кульчинський), Несухоїже (Брадіс!); Горохівський рн, Цегів (Реман). — **П.П.** Житомирська обл.: біля Городниці (Рог.!); Олевський рн, біля Рудні-Озерянської (Рог.!), Рудня-Радовільська (Зеров!, Кот.!), Озерянські хутори (Кот.!), Журжевицьке лісництво (Зеров!); Ємільчинський рн, Серби (Рог.!); біля Овруча (Рог.!); околиці Новоград-Волинського; Житомир (Гольде). — **Л.П.** Київська обл.: околиці Києва, біля Рибного озера, між Києвом та Броварами (Шмальг.!, Зеров, Оксіюк!), біля Микільської Слобідки (Шмальг.). — Чернігівська обл.: Городнянський рн, болото Замглай (Липа!, Рог.!); Любецький рн, біля Радуля (Рог.!); Ніжинський рн, Шурша (Ракочі!). — Сумська обл.: Шосткинський рн, Пирогівка (Рог.!). — **В.Л.-С.** Львівська обл.: Сокальський рн, Копитовець (Блоцький, Шофер, Реман). — **П.Л.-С.** Ровенська обл.: околиці Ровно (Кульчинський). — Київська обл.: околиці Києва, Петропавлівська Борщагівка (Рог.!). — **Л.Л.-С.** Київська обл.: біля с. Березані (Клопотов!). — Полтавська обл.: Гельмязівський рн, Озерище (Шмальг.). — Харківська обл.: (Черн.!).

Поширення по СРСР. Аркт. Євр.; Європейська частина: Кар.-Лапл., Дв.-Печ., Лад.-Ільм., Верх.-Волз., Волз.-Кам., Верх.- і Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Карп.; Зах. Сибір: Обськ, Верх.-Тоб., Ірт., Алт.; Схід. Сибір: Єніс., Лен.-Кол., Анг.-Саян.

Загальне поширення. Скандінавія, Атлантична і Середня Європа.

В Українській РСР відомий гібрид:

645 (12) × 640 (7) × 649 (16). S. aurita L. × S. lapponum L. × S. myrtilloides L.

Л.Л.-С. Суми (Калениченко!).

Примітка. В Українській РСР проходить південна межа поширення цього виду.

Секція 7. **Phylicifoliae Fries.** Низькі кущі. Листки від яйцевидно-ланцетних до довгасто-еліптичних. Сережки бічні, на більш-менш коротких улиснених ніжках або майже сидячі. Прицвіткові луски двобарвні. Нектарник один; тичинки дві, вільні; зав'язь гола, шовковиста або повстиста.

641 (8). S. phylicifolia L. — Верба філіколиста. Кущ 0,5—3 *м* завв., частіше не вищий метра; гілки досить товсті, червонуваті, рідше жовтуватобурі, голі, блискучі; бруньки довгасті, жовтуваті, вкриті рідкими притиснутими волосками. Прилистки дрібні, напівсерцевидні, на дужих гонах, широко-серповидні, залозисто-зубчасті або пилчасті, швидко опадають, значно коротші від черешків. Черешки дорівнюють $^1/_3$—$^1/_8$ довжини пластинки; пластинки листків від обернено-яйцевидної, довгасто-еліптичної до вузько-ланцетовидної форми, звичайно коротко загострені, неглибоко- і нерівномірно-зубчасті або виїмчасті, до майже цілокраїх, більш-менш різко двобарвні; зверху темнозелені, блискучі, знизу сизуваті або яснозелені, тьмяні, із різко помітною жовтою жилкою, 4—9 *см* завд. і 1,5—4 *см* завш.; дорослі — голі, молоді — переважно з нижнього боку опушені рідкими шовковистими волосками, лавровидні; після сушіння ніколи не чорніють, навпаки, трохи жовтіють і набирають зверху оливково-блискучого відтінку. Сережки розвиваються одночасно з листками або трохи раніше, густоцвіті, майже сидячі або на дуже коротких, улиснених дрібними лускоподібними листочками, гілочках; чоловічі — овальні або коротко-циліндричні, 1,5—2,5 *см* завд. і близько 1 *см* завш.; жіночі — циліндричні, значно довші, при плодах до 9 *см* завд. Прицвіткові лусочки яйцевидно-довгасті, тупо загострені, іноді зубчасті або виїмчасті, бурі; при основі яснішi, близько 1,5 *мм* завд. Тичинки дві вільні, зовсім голі, пиляки жовті; нектарник один, задній довгастий, тупий. Зав'язь на опушеній ніжці, що рівна їй або коротша, яйцевидно-конічна, повстиста, зрідка гола. Стовпчик в три рази коротший від зав'язі, з короткими, товстуватими, виїмчастими або дволопатевими приймочками. ♄. Цв. V, пл. VI.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 1016. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II (1897) 435. **Szafer in Fl. Polska, II (1921) 42.** Назаров в Фл. СССР, V, 71.

Рис. 3. *Верба філіколиста — Salix phylicifolia* L.

— *S. arbuscula* var. *phylicifolia* Wolf. Матер. к изуч. ив, Изв. Спб. Лесн. Инст., V, 93. — *S. bicolor* Ehrh., Beitr., V (1790) 1162. Zapal., Consp. fl. Galic. crit., II (1908) 62.

Мокрі місця субальпійського пояса Карпат.

К.Л. Закарпатська обл.: Чорногора, гора Бребенеска коло озера (Брадіс, Доброчаєва!), гора Негрун (Волощак), гора Говерля (Блоцький, Кульчинський, М. Попов, Кот.), гора Брескул (Козій), гора Менчул (Козій).

Поширення по СРСР. Аркт. Євр.; Європейська частина: Кар.-Лапл., Дв.-Печ., Лад.-Ільм., Верх.-Волз., Волз.-Кам., Верх.-Дніпр., Волз.-Дон., Ниж.-Дон., Карп.; Кавказ: Зах. Закавк.; Зах. Сибір: Обськ., Верх.-Тоб., Ірт.; Схід. Сибір: Єніс., Лен.-Кол.

Загальне поширення. Скандінавія, Атлантична і Середня Європа.

Секція 8. **Nigricantes** Borr. Приземкуваті або великі кущі. Листки дуже мінливої форми, голі або більш-менш опушені, після сушіння чорніють (прицвіткові луски двобарвні, рідше однобарвні). Нектарник один; тичинки дві, вільні, волосисті; зав'язь на довгій ніжці, гола.

642 (9). S. nigricans Sm. — **Верба чорніюча.** Гіллястий кущ, що досягає 0,5—3 *м* і більше. Молоді гілки червонуваті, волосисті або полохато-повстисті; річні — голі або опушені, буруватозелені або темнокаштанові; бруньки довгі, із зігнутою верхівкою, густо-волосисті. Листки коротко-черешкові, дуже мінливої форми, округлі, еліптичні, довгасті або ланцетні, із звуженою або круглястою основою, 2,5—10 *см* завд. і 1,2—4 *см* завш., з 8—12 парами бічних жилок; зверху зелені, злегка сизуваті, але із зеленою верхівкою, по краю пилчасті, голі, в різній мірі опушені; після сушіння чорніють. Прилистки зубчасті, іноді відсутні. Сережки розпускаються одночасно з листками; чоловічі близько 2,5 *см* завд.; жіночі при плодоношенні до 7 *см* завд., на короткій ніжці, із зубчастими листочками. Прицвіткові лусочки жовтуваті, здебільшого на верхівці темні, волосисті. Тичинок дві, біля основи волосисті; пиляки жовті, бурі; нектарник один, задній, довгастий. Зав'язь конічно-шиловидна, гола, як і ніжка, лише у гібридів більш-менш волосиста. Стовпчик 1—1,8 *мм* завд., приймочки дворозділні, із розхиленими лопатями; ніжка довша від нектарника в 3—4 рази. ♄. Цв. наприкінці IV—V.

Sm. in Trans. of Linn. Soc., VI (1802). (*S. tantum*). Ledeb., Fl. Ross., III, 608 (ex p.). Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 435 (ex p.). Zapal., Consp. fl. Galic. crit., II (1908) 61. Szafer in Fl. Polska, VI, 45. Назаров в Фл. СССР, V, 85.

— *S. phylicifolia β.* L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 1016.

Видані зразки: Герб. русск. фл. № 1136, 2301, 2301

Вологі ліси, чагарники, мокрі луки, торфовища.

Пр.Л. Дрогобицька обл.: Нові Стрілища (Густавич). — **Р.-О.Л.** Львівська обл.: Олеський рн, Закомар'я (Батко); смт Івана Франка (Кочвара, Блоцький!). — Станіславська обл.: Рогатинський рн, Мельна (Гу-

ставич). — **З.П.** Волинська обл.: Камінь-Каширський район (Брадіс!). — **П.П.** Звичайно (Бессер, Шмальг., Рог.!). — **Л.П.** Чернігівська обл.: Сосницький рн, Сосниця, на р. Сосниці (Черн.); Новгород-Сіверський рн, Домотканів (Монтр.!); Ріпкинський рн, Ріпки, Грабів, Задеріївське; Даничі, Присторон, Свиноопухи (Гержедович!); Менський рн, заплава р. Мени (Гержедович!). Сумська обл.: Шалигинський рн, лівий берег р. Клевені, біля с. Чернове (Левіна). — **В.Л.-С.** Львівська обл.: Радехівський рн, між Стояновим і Радеховим, між Дмитровим Радехівського рну і Полоничним Кам'янсько-Бузького рну (Батко); Сокальський рн, Копитовець (Кочвара і Шафер). — **П.Л.-С.** Київська обл.: біля Киева, правий берег Дніпра (Шмальг.!). — **Л.Л.-С.** Харківська обл.: Харків (Черн.); Дергачі (Лавр.).

Залежно від обрису, забарвлення і опушення листків відрізняються такі форми:

F. crassifolia Wimm. Листки майже круглясто-яйцевидні, коротко загострені, знизу сизозелені, злегка пухнасті.

Wimm., Salic. europ. (1866) 74.

F. lancifolia Wimm. Листки довгасто-ланцетні, коротко загострені, голі, знизу яснозелені.

Wimm., l. c., 73.

F. parvifolia Wimm. Листки дрібні, голі; сережки короткі, майже яйцевидні.

Wimm., l. c., 73.

F. subcordata Hartig. Листки широкі, біля основи майже серцевидні.

Hartig, Vollst. Naturg. Forstl. Culturpfl. Deutschl. (1852) 406.

Поширення виду по СРСР. Європейська частина: всі райони, крім степової зони; Зах. Сибір: усі райони; Схід. Сибір: Єніс.

Загальне поширення. Скандінавія, Західна, Середня та Східна Європа.

Господарське значення. Кора містить 6,08—13,6% танідів і вживається на дублення шкур. Гілки йдуть на грубе плетиво; листя — на корм худобі.

Секція 9. **Capreae** Koch. Дерева або прямостоячі кущі; обезкорена деревина, іноді з валиками. Листки еліптичні, яйцевидні або обернено-яйцевидно-ланцетні, з жилками, що виступають знизу; молоді або й дорослі більш-менш волосисті; прилистки нирковидні або косо-яйцевидні. Сережки бічні, розцвітають до появи листя, майже сидячі; прицвіткові лусочки двобарвні, рідко однобарвні. Тичинки дві, з вільними нитками; в чоловічих і жіночих квітках по одному задньому нектарнику. Маточка більш-менш густо-волосиста, на довгій ніжці; стовпчик і приймочки короткі.

643 (10). S. caprea L. — Верба козяча. Високий кущ або дерево, 6—10 *м* завв., із великими бурими голими брунь-ками. Обезкорена деревина без валиків, червоніюча. Гілки товсті, розлогі; молоді — сіро-опушені; дорослі — бурі або сірі, вузлуваті, крихкі. Листки великі, до 11—18 *см* завд. і 5—8 *см* завш., широко-яйцевидні, майже круглясті, обернено-яйцевидно-довгасті, рідше ланцетні; по краю нерівномірно-зубчасті; зверху голі, темнозелені; знизу сіро-повстисті, з 6—9 бічними жилками, що дуже виступають і утворюють біля країв листка широкі петлі; під час розпускання листки біло-повстисті. Прилистки великі, нирковидні, рано опадають; черешки довгі, до 2 *см*, в основі розширені. Сережки розцвітають до появи листків, сидячі, товсті, 5—6 *см* завд. і 1,6—2 *см* завш.; при плодоношенні до 10 *см* завд. Прицвіткові лусочки ланцетні, на верхівці чорнуваті, довго-біло-волосисті. Тичинки дві, голі, вільні; пиляки жовті. Зав'язь яйцевидно-конічна, волохато-повстиста, на довгій ніжці, що дорівнює $^1/_2$ або $^2/_3$ зав'язі, з коротким стовпчиком і роздільними або суцільними жовтими приймочками. ♀, ♄. Цв. IV.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 1020. Zapal., Consp. fl. Galic. crit., II (1908) 49. Szafer in Fl. Polska, II, 38. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 436. Назаров в Фл. СССР, V, 90.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 892, 893, 893а!

Ліси й чагарники, узлісся і схили. — В Карпатах поширюється в гірському поясі на висоту до 1400 *м* над р. м. Майже по всій Українській РСР, але частіш у північних районах.

Пр.Л., **Р.-О.Л.**, **З.П.**, **П.П.**, **Л.П.**, **В.Л.-С.**, **З.Л.-С.**, **П.Л.-С.**, **Л.Л.-С.**, **П.З.-Л.С.**, **Л.З.-Л.С.** Звичайно. **К.Л.**, **Д.Л.-С.**, **П.З.С.**, **Л.З.С.** Рідко. Немає вказівок для **П.С.**

F. angustifolia Ser. Листки вузько-ланцетні.

Seringe, Ess. Monogr. Suisse (1845) 17.

F. lanceolata Anderss. Листки ланцетні.

Anderss., Salic. Lappon. (1845) 32.

F. obovato-oblonga Anderss. Листки яйцевидно-довгасті.

Anderss., l. c., 32.

F. elliptica Kern. Листки еліптичні.

Kern., Niederösterr. Weid. (1859) 248.

F. subcordata Anderss. Листки злегка серцевидні.

Anderss., l. c., 32.

F. rotundifolia Gaud. Листки майже круглясті.

Gaud., Fl. Helvet., VI (1830) 240.

Рис. 4. *Верба козяча — Salix caprea* L.

1 — гілка з листям; *2* — прилистки; *3* — гілка з чоловічими квітками; *4* — гілка з жіночими квітками; *5* — жіноча квітка; *6* — чоловіча квітка.

F. acutissima Nasarov **f. nova.** Листки довгасто-яйцевидні або довгасті, витягнуті в довге косе вістря, по краю гостро-пилчасті; зверху злегка пухнаті; знизу — сірувато-оксамитно-повстисті з жовтувато-білими, рідко розміщеними жилками.

П.П. Кам'янець-Подільська обл.: Ізяславський рн, Родашівка.

Поширення виду по СРСР. Майже увесь СРСР, виключаючи арктичну зону й альпійський пояс гір.

Загальне поширення. Європа, Центральна Азія.

Господарське значення. Кормова, дубильна, будівельна і медоносна рослина. Використовується також на дрібні вироби.

643 (10) × 644 (11). S. caprea L. × S. cinerea L. Високий кущ; гілочки дуже опушені. Листки довгасто-обернено-яйцевидні, біля основи клиновидно-округлі, коротко загострені, по краю виїмчасто-зазублені або широко-виїмчасті; зверху темнозелені, злегка опушені; знизу сизо-оксамитні, з жилками, що виступають. Тичинки біля основи злегка волосисті. Зав'язь із яйцевидної основи конічно-шиловидна, тупа, з дуже коротким стовпчиком і лінійними, розхиленими приймочками. Обезкорена деревина з валиками. ♄. Цв. IV.

— *S. Reichardtii* **A. Kern., Nied.-Oesterr. Weid. (1890) 277.**
Видані зразки: Герб. русск. фл., № 2269!

Трапляється поодинокими екземплярами між батьківськими формами.

П.П. Житомирська обл.: Довбиський рн, біля Турової (Траутф.!); Радомишльський рн, Вишевичі, по р. Тетереву (Єленевський!). — **Л.П.** Чернігівська обл.: Чернігівський рн, Піски по р. Десні (Куксін!); Комарівський рн, Пристань, долина р. Десни (Куксін!). — **Л.Л.-С.** Харківська обл.: Харків (Черн.!), Харківська приміська смуга за Мерефою; Зміївський рн, вище Реп'яхівки (Черн.!). — **Д.Л.-С.** Ворошиловградська обл.: Свердловський рн, Журавка (Гребенькова!); Ровеньківський рн, Шляхтине (Гребенькова!). — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: Куп'янський рн, околиці Куп'янська, Кучерівка (Клок.!). — Дніпропетровська обл.: околиці Дніпропетровська (Кот.!); Новомосковський рн, Хащове (Жура, Ткаченко!).

643 (10) × 652 (19). S. caprea L. **× S. Gmelini** Teplouchov. Високий кущ; молоді гони жовтуваті або жовтобурі, злегка опушені; річні гони — голі. Листки до 12 *см* завд. і до 1,5 *см* завш., біля основи клиновидні, до верхівки загострені, здебільшого цілокраї, широко-ланцетні, найширші біля середини; зверху злегка опушені, пізніше голі; знизу здебільшого сіро-повстисті, злегка блискучі, шовковисті; головна жилка виступає, бічних — до 16 пар. Сережки розцвітають майже одночасно із появою листків, циліндричні, довгі, близько 5 *см* завд., густі. Прицвіткові лусочки лопаткоподібні, загострені, темнобурі, на верхівці майже чорні, довго-волосисті. Стовпчик і приймочки довгі, ніжка майже дорівнює нектарнику. ♄. Цв. IV.

— *S. caprea* L. × *S. Gmelini* Tepl. in Петунн. Крит. Обз., III (1901) 31.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 2336 ♀, 2537 ♂, 2480 ♀!

— *S. caprea* L. × *S. viminalis* Wimm. — *S. sericans* Tausch. ex Kern. in Verh. Zool. Bot. Ges. Wien, X (1860) 214.

Р.-О.Л. Львівська обл.: Підкам'янський рн, Пеняки, біля Маркополя (Реман).

643 (10) × 645 (12). S. caprea L. × S. aurita L.

— *S. capreola* A. Kern. var. *pulaviensis* A. Kern. ex Anderss. in Vet. Akad. Handl. Stockh., VI (1867) 1, 70.

Р.-О.Л. Львівська обл.: Івано-Франківський рн, ставки біля смт Івана Франка (Кроль, Запал).

644 (11). S. cinerea L. — Верба попеляста. Кущ до 6 *м* завв.; молоді гілки вкриті густим темним оксамитним опущенням; бруньки бурі, сіро-пухнасті. Обезкорена деревина з численними валиками до 1,5 *см* завд. Прилистки нирковидні або напівсерцевидні, залозисто-зубчасті. Листки коротко-черешкові, обернено-яйцевидно-ланцетні, 4—12 *см* завд., 1—3 *см* завш., коротко- або довго-загострені, до основи звужені; зверху бруднозелені; знизу сірозелені, повстисті, з дуже виступаючим жилкуванням; бічних жилок 10—16 пар. Сережки розцвітають до появи листків, густоквіткові, майже сидячі. Прицвіткові лусочки лопаткоподібні, тупі, на верхівці чорні, довго-біло-волосисті. Тичинки дві, вільні, біля основи волосисті; нектарник один, задній, довгастий, із загнутою верхівкою. Зав'язь видовжено-конічна, сіро-повстиста; стовпчик короткий, із роздільними або суцільними приймочками; ніжка дорівнює $^2/_3$ зав'язі. ♄. Цв. IV.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 1021. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 436. Zapal., Consp. fl. Galic. crit., II, 45. Szafer in Fl. Polska, II, 37. Назаров в Фл. СССР, V, 99.

— *Vimen cinerea* Rafin., Alsol. Am. (1838) 14. — *Caprea cinerea* Opiz, Sezn. (1852) 25.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 940, 2266, 2267, 2268, 2460!

Мулисті болота, торфовища, плавні, западини в пісках з осикою, грузькі вільшняки, канави, мокрі луки, ліси, береги річок, озер. У Карпатах досягає 1000 *м* висоти. — По всій Українській РСР, але частіше в північних районах.

Пр.Л., Р.-О.Л., З.П., П.П., Л.П., В.Л.-С., З.Л.-С., П.Л.-С., Л.Л.-С., Д.Л.-С., П.З.-Л.С., Л.З.-Л.С. Звичайно. — **Зак.Л., К.Л., П.З.С., Л.З.С.** — Рідше **П.С.** Тільки в пониззі Дніпра.

F. spuria Wimm. Листки дрібніші, ніж у типу, ланцетні, видовжено-загострені.

Wimm., Fl. v. Schles. (1857) 186.

F. longifolia Anderss. Листки обернено-яйцевидно-ланцетні.

Anderss., Monogr. Salic., I (1863) 71.

Рис. 5. *Верба попеляста — Salix cinerea* L.
1 — гілка з знятою вгорі корою; *2* — гілка з листям; *3* — гілка з жіночими квітками; *4* — гілка з чоловічими квітками; *5* — чоловіча квітка; *6* — жіноча квітка.

F. obovata Gaud. Листки обернено-яйцевидні, коротко загострені.

Gaud., Fl. Helvet., VI (1830) 242.

Поширення виду по СРСР. Європейська частина: від північної межі лісу до Причорн., Ниж.-Дон., Ниж.-Волз.; Кавказ: Схід. Закавк. (Півн. Азербайджан); Зах. Сибір: усі райони, крім Аркт.; Сиб.; Серед. Азія: Арал.-Касп., Прибалх., Киз.-Кум.

Загальне поширення. Європа, Мала Азія, СРСР — указані райони.

Господарське значення. Одна з кращих дубильних верб; кора містить до 12,5% танідів; гілки використовуються на грубе плетиво і на фашини, а листя йде на корм дрібній худобі. Медонос.

644 (11) × 642 (9). S. cinerea L. × **S. nigricans** Sm. Дуже схожа на *S. nigricans,* але відрізняється більш-менш розвиненим опушенням листків і маточки; коли маточка гола, ніжка її — опушена. ђ.

— *S. puberula* Döll., Fl. Bad. (1859) 518. — *S. vandensis* Forbes, Sal. Wob. (1828) № 117.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 2270, 2301, 2305!

644 (11) × 653 (21). S. cinerea × S. purpurea L.

— *S. pontederana* Koch, Comm. (1828) 24 nec Willd.

Пр.Л. Станіславська обл.: Яремчанський рн, Білі Ослави (Волощак і Запал.).

644 (11) × 645 (12). S. cinerea L. × **S. aurita** L.

— *S. multinervis* Döll., Fl. Bad., 516.

Зак.Л. Закарпатська обл.: Берегівський окр., по р. Боршава, Нове Село (Барбарич). — **Р.-О.Л.** Львівська обл.: Вінниківський рн, Зубра (Блоцький). — **Л.П.** Київська обл.: околиці Києва, Дарниця (Гержедович!). — **Л.З.-Л.С.** Дніпропетровська обл.: Новомосковський рн, Новомосковський бір (Кириченко!).

644 (11) × 643 (10). S. cinerea L. × **S. caprea** L.

— *S. Reichardtii* A. Kern. in Verh. Zool.-Bot. Ges. Wien, X (1860) 249.

Р.-О.Л. Львівська обл.: Вінниківський рн, Зубра (Блоцький!). — **Л.З.-Л.С.** Дніпропетровська обл.: Новомосковський рн (Колодченко!).

644 (11) × 647 (14). S. cinerea L. × **S. livida** Wahlnb.

Р.-О.Л. Львівська обл.: Брюховницький рн, Дубляни (Блоцький!).

644 (11) × 646 (13). S. cinerea L. × **S. silesiaca** Willd.

Р.-О.Л. Львівська обл.: Івано-Франківський рн, біля смт Івана Франка (Блоцький!).

644 (11) × 652 (19). S. cinerea L. × **S. viminalis** L.

Прикарпаття (Волощак!).

645 (12). S. aurita L. — **Верба вушката.** Низький, 0,5—1,5 *м* завв., розхилено-гіллястий кущ з короткими гілками; молоді гілки — пухнасті; річні — голі, каштанові; старі — темні. Бруньки дрібні, яйцевидні,

Рис. 6. *Верба вушката — Salix aurita* L.

1 — гілка з листям; *2* — гілки з чоловічими квітками; *3* — гілка з жіночими квітками; *4* — жіноча квітка; *5* — чоловіча квітка.

червонуваті, голі. Обезкорена деревина, з короткими рідкими валиками і горбками. Прилистки зберігаються до осені, нирковидні або серповидні, зубчасті; черешки — короткі. Листки 0,8—4 *см* завд. і 0,5—3 *см* завш., обернено-яйцевидні або ромбічно-круглясті, коротко загострені, біля основи клиновидні, по краю зубчасті або хвилясті; зверху тьмяно-зелені; знизу сіро-повстисті, з різко виступаючими жилками. Сережки розцвітають до появи листків; сидячі — дрібні, густоквіткові. Прицвіт-

кові лусочки язиковидні, яснобурі, на верхівці трохи темніші, волосисті. Тичинки дві, вільні, внизу волосисті; нектарник один, задній, довгастий. Зав'язь конічно-шиловидна, шовковисто-волосиста, тупувата, майже без стовпчика; приймочка суцільна або роздвоєна; ніжка зав'язі майже дорівнює зав'язі. ♄. Цв. V.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 1019. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 436. Zapal., Consp. fl. Galic. crit., II, 46.

— *S. rugosa* Seringe, Essai (1815) 18. — *Usionis aurita* Raf., Alsol. Am. (1838) 14. — *Caprea aurita* Opiz, Sezn. (1852) 25.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 2271, 2461!

Вологі чагарники та ліси, болота, торфовища, заплави річок, рови.— Звичайно на Поліссі, в Лісостепу, в передкарпатських лісах, рідко в Карпатах у лісовому поясі і поясі криволісся.

Зак.Л., К.Л., Пр.Л., Р.-О.Л., П.П., Л.П., З.Л.-С., П.Л.-С., Л.Л.-С., Л.Л.-С., Звичайно. — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Слов'яиський ри, гори Артема (Кот.!). — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: Куп'янськ (Клок., Кот.!, Лавр.!); Ізюм (Черн.!).— Сталінська обл.: Лиманський рн, біля ст. Лиман (Лавр.!). — Дніпропетровськ (Шмальг.!).

F. rhomboidalis Wimm. Листки досить великі, ромбічно-круглясті або широко-обернено-яйцевидні, тонкі, злегка опушені.

Wimm., Salic. europ. (1866) 53.

F. spathulata Wimm. Дрібний чагарник з укороченими гілками; листки дрібні, довгасто- або еліптично-ланцетні.

Wimm., l. c., 53.

F. cordifolia Wimm. Листки овально-круглясті, біля основи злегка серцевидні; знизу густо-попелясто-повстисті.

Wimm., l. c., 53.

Поширення виду по СРСР. Майже вся Європейська частина, крім Заволз., Ниж.-Волз., Криму і Передкавк.

Загальне поширення. Більша частина Західної Європи, крім Середземномор'я.

645 (12) × 644 (11). S. aurita L. × S. cinerea L. Річні гілки тонкі, майже голі. Листки обернено-яйцевидні або довгасті, до основи звужені; верхні більш схожі на листки *S. cinerea,* нижні — *S. aurita.* Сережки майже сидячі, довгасті, густоквіті, більші, ніж у *S. aurita.* Прицвіткові лусочки чорніші, ніж у *S. aurita,* але вужчі, ніж у *S. cinerea.* Зав'язі на довгих ніжках, вузько-конічно-циліндричні, з ледве помітними стовпчиками. Приймочка — з майже спаяними лопатями.

— *S. lutescens* Kern., N.-Oest. Weid., 131. — *S. multinervis* Döll, Fl. v. Bad., p. 516.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 2275!

Зрідка трапляється поодинокими екземплярами між батьківськими видами.

Зак.Л. Закарпатська обл.: Берегівський окр., Нове Село по р. Боржаві (Барбарич!). — **П.П.** Київська обл.: Київ, берег Дніпра (Траутф.!), поблизу Вишгорода (Траутф.!). — **З.Л.-С.** Вінницька обл.: Гайсинський рн, Тишківка (Кот.!). — **П.Л.-С.** Вінницька обл.: Вінницький рн, Сабарів по Бугу (Борзова і Снятіновська!). — **Л.Л.-С.** Київська обл.: околиці Києва, Дарниця, Рибне озеро (Гержедович!). — Полтавська обл.: Лубенський рн (Рог.!). — Сумська обл.: Лебединський рн, Куданівка (Ширяєв!). — Харківська обл.: Харківський рн, околиці Харкова, Мерефа (Лавр.!), біля Лизогубівки, Дергачі (Черн.!). — **П.З.-Л.С.** Дніпропетровська обл.: Перещепинський рн, Василівка (Бронза!).

645 (12) × 640 (7) × 649 (16). S. aurita L. × S. lapponum L. × S. myrtilloides L. Низький кущ з дрібними листками, замолоду ніжними, злегка біло-шовковистими; дорослі листки знизу злегка опушені, зверху волосисті.

Л.Л.-С. Суми (Калениченко!).

645 (12) × 647 (14). S. aurita L. × S. livida Wahlenb. Низький кущ з розкидистими гілками; річні гони червонуваті, голі, пухнасті. Листки обернено-яйцевидні, обернено-серцевидні або довгасто-еліптичні; спереду здебільшого закруглені, раптом коротко загострені; до основи стягнуті; зверху тьмяні; знизу сизуваті, голі або опушені. Прицвіткові лусочки жовтуваті, майже однобарвні або зверху червонуваті. Зав'язь на довгій ніжці; приймочка з 2—4 розхиленими лопатями.

= *S. livescens* Döll., Fl. Bad., p. 520.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 2272, 2273, 2274! ♀♂.

Л.П. Чернігівська обл.: Комарівський рн, Берестовець (Лукашов!). — **Л.Л.-С.** Сумська обл.: Лебединський рн, Куданівка (Ширяєв!). — Харківська обл.: околиці Харкова, Куряж (Лавр.!); Полтава (Іллічевський!). — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Слов'янський рн, гори Артема (Олексіїв, Кот.!).

645 (12) × 649 (16). S. aurita L. × S. myrtilloides L. Дрібний кущ з тонкими сірими голими гілками. Листки довгасто-еліптичні, частіше обернено-яйцевидно-еліптичні або широко-ланцетні, з найбільшою шириною вище середини; з обох кінців загострені, цілокраї або дрібно-зубчасті; молоді — опушені; дорослі — голі, знизу сизуваті, з розкиданими золотистими волосками. Сережки на ніжках з листочками, видовжені, пухкі; прицвіткові лусочки обернено-яйцевидні, майже однобарвні, жовтуваті або на верхівці пурпурові, коротко-волосисті. Тичинки голі; зав'язі ланцетні, голі, зеленуваті або червонуваті, на довгій ніжці, що перевищує нектарник у 4—6 раз; стовпчик короткий, приймочки дворозділні.

— *S. rugulosa* Andrs., Mon. Salic., tab. V, fig. 55. — *S. onusta* Bess., Enum. (1822) 1611. — *S. finmarkika* Fries, Mont., p. 68.

Видані зразки: Wimm. et Kr., Coll. Salic., № 253!.

П.П. Волинь (Бессер!). — Житомирська обл.: Олевський рн, Замисловицьке лісництво (Зеров!). — **Л.П.** Чернігівська обл.: Малодівицький рн, біля Буд (Лавр.!).

Рис. 7. *Верба силезька — Salix silesiaca* Willd.

646 (13). S. silesiaca Willd. — **Верба силезька.** Кущ до 3 *м* завв., рідко дерево. Гілки яснобурі, замолоду трохи опушені, пізніше голі. Листки коротко-черешкові (черешок 0,8 *см* завд., замолоду опушений короткими волосками, пізніше голий); пластинки листків яйцевидні або довгасто-обернено-яйцевидні, 14 *см* завд. і 6 *см* завш., коротко загострені або на нижніх гілках тупі або виїмчасті, хвилясто-пилчасті, з 12—18 парами бічних жилок; замолоду червоні й шовковисто-опушені; пізніше темнозелені, рідко опушені або зовсім голі й лише на жилках, що виступають з нижнього боку, трохи опушені. Прилистки часто наявні, напівсерцевидні, по краю зубчасті. Сережки розвиваються раніше від листків, рідше одночасно з ними, майже сидячі, на коротких гілочках, з 2—3 маленькими сіро-опушеними листочками при основі, прямі. Чоловічі сережки коротко-яйцевидні, 1,5—2 *см* завд. і до 0,75 *см* завш.; жіночі — трохи довші, а під час цвітіння досить видовжуються. Прицвіткові лусочки ланцетні, з гострим кінцем, жовтуваті, вгорі пурпурові або чорнуваті, шовковисто-опушені. Тичинки дві, з голими вільними нитками, що приблизно в два рази довші від прицвіткових лусочок. В чоловічих і жіночих квітках по одному задньому нектарнику, широко-яйцевидної форми. Зав'язь на довгій ніжці; ніжка майже такої ж довжини, як зав'язь, гола або рідше опушена рідкими, короткими, сірими волосками. Стовпчик короткий; приймочки двороздільні. ♄, ♄ . Цв. на рівнині IV—V, в горах VI—VII.

Willd., Spec. pl., IV, 2 (1805) 660. Zapal., Consp. fl. Galic. crit., II (1908) 56. Szafer in Fl. Polska, II, 38.

— *S. fagifolia* Waldst. et Kit. in Willd., Sp. Pl., IV, 2 (1805) 704. — *S. Ludwigii* Schkuhr., Bot. Handb., Ed. 2 (1808) 227. — *S. Mauckschii* Hartig, Vollst. Naturg. Forstl. Culturpfl. Deutschl. (1851) 396.

Гірські ліси в Карпатах і пояс криволісся, рідко на низу. — Опіллям доходить до околиць Львова.

Зак.Л. Закарпатська обл.: Мукачево (Контний!). — **К.Л.** Закарпатська обл.: Рахівський окр., Чорногора, Говерля (Блоцький, Кот.!), гора Шешул (Брадіс!), гора Бребенеска (Брадіс!), гора Піп Іван Чорногорський (Кот.!), Ясіня, с. Свидовець, гора Близниця (Барбарич!, Брадіс!), гора Брескул (Гринь); Волівецький окр., Підполозя (М. Попов!); Перечинський окр., околиці с. Лумшур (Брадіс!). — Дрогобицька обл.: Старосамбірський рн, біля Лютовиськ (Кнапп); Сколівський рн, Підгородці, гора Парашка (Крупа); Боринський рн, біля Либохори (Крупа). — Станіславська обл.: Вигодський рн, Мислівка (Блоцький!); Яремчинський рн, Від Оселин; гори Чивчинські (Волощак), Чорногора, гора Петрос, гори Бордовські, гора Трошта, гори Троїцькі (Запал.), гора Менчул (Козій, Хмелевський), Форещанка (Намисловський), гори Хомяк, Сивуля (Реман), Чорногора, р. Бистриця (Слендзінський), над гірським Саном і в Карпатах Покутських (Шафер); Горгани: гори Попадя Велика, Молода, Висока, Грофа, Каніош, Паремки (Трамплер); гори Бистра, Синяк, Пікуй (Сульма); Перегінський рн, Ангелів (Волощак!); Жаб'їнський рн, Яблониця (Волощак); Солотвинський рн, біля с. Порогів; Яремчанський рн, біля Ямни і Микуличина (Реман). — **Пр.Л.** Дрогобицька обл.: Стрілківський рн, Спас (Волощак); Хирівський рн, Коростенко (Батко). — **Р.-О.Л.** Львівська обл.: Івано-Франківський рн, Залісся (Волощак); Брюховицький рн, Брюховичі; Вінниківський рн, Зубра (Шафер, Запал., Блоцький), Вінники (Шафер); Городоцький рн, Малий Любень (Блоцький); околиці Львова; Сокольницький рн, Басівка (Запал., Блоцький), Бондарівка (Волощак, Реман!); Городоцький рн, околиці м. Городка (М. Попов!).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Карпати, Прикарп.

Загальне поширення. Судети і Карпати від Східної Сілезії до Трансільванії, а також гори Боснії, Герцеговини й Чорногорії.

Примітка. В околицях Львова проходить східна межа поширення цієї рослини.

1646 (13) × 645 (12). S. silesiaca Willd. × S. aurita L.

К.Л. Закарпатська обл.: біля Рахова на горі Менчул (М. Попов!).

646 (13) × 643 (10). S. silesiaca Willd. × S. caprea L.

К.Л. Закарпатська обл.: Воловецький окр., Боржавська полонина (Брадіс!).

Секція 10. **Lividae Nym.** Низькі або високі кущі. Гони тонкі, листки тонкі, з короткими черешками, звичайно блідозелені, голі або більш-менш опушені. Прицвіткові лусочки ясні. Маточки з коротким стовпчиком, на дуже довгій ніжці, шовковисті.

647 (14). S. livida Wahlenb. — Верба синюватосіра. Кущ близько 0,5 *м* завв., з тонкими, голими, каштановобурими розкидистими гілками; бруньки дрібні, яйцевидні, каштанові, голі. Листки на коротких черешках, тонкі, яйцевидні, обернено-яйцевидні, вузько-еліптичні або широко-еліптичні, здебільшого цілокраї або зубчасті, зверху зелені, знизу свинцевосизі; дорослі — з обох боків голі; замолоду трохи опушені, 2—6 *см* завд., 1,5 *см* завш. Прилистки спостерігаються на сильних гонах, косояйцевидні, зубчасті. Сережки розцвітають до появи листків або майже одночасно з ними, тонкі, пухкі. Прицвіткові лусочки однобарвні, блідожовті, рідше на верхівці темні; нектарник один, задній, довгастий. Тичинки дві, вільні, голі; пиляки жовті. Зав'язь яйцевидно-шиловидна, шовковиста, на дуже довгій ніжці, що перевищує довжину зав'язі. Стовпчик короткий або дуже короткий; приймочки з короткими розхиленими лопатями. ♄. Цв. V—VI.

Wahlenb., Fl. Lapp. (1812) 272, tab. 16, fig. 7. Zapal., Consp. fl. Galic. crit, II, 69. Szafer in Fl. Polska, II, 40. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 437. Назаров в Фл. СССР, V, 105.

— *Salix depressa* L. *β* livida Fries., Mont., I (1842) 58. — *S. malifolia* Eichw., Skizze, p. 129.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 2277, 2278, 2279, 2280!

Луки, чагарники, світлі листяні ліси, узлісся, схили, болота, торфовища. — Зрідка на Поліссі та в Лісостепу. Південна межа поширення проходить по лінії Мостиська—Львів—Рогатин—Вінниця—Канів—Лубни—Полтава—Зміїв.

Пр.Л. Станіславська обл.: Рогатинський рн, Псарі (Вердак!). — Дрогобицька обл.: Мостиський рн, Старява (Батко!). — **П.П.** Житомирська обл.: Радомишль (Рог.!). — Київ (Рог.!, Шмальг.!). — **Л.П.** Околиці Києва, біля Микільської Слобідки (Рог.). — Чернігівська обл.: Комарівський рн, Берестовець (Лукашов!); Ріпкинський рн, Ріпки, болото Замглай, Грабів, Задеріївське (Гержедович!); Малодівицький рн, ст. Коломийцеве (Ганешин!). — **Р.-О.Л.** Львівська обл.: Сокольницький рн, Басівка (Запал.); Брюховицький рн, Дубляни

(Пач.!), Гамаліївка (Крупа); Жовківський рн, Сороки (Крупа); біля смт Івана Франка (Запал., Толпа); Яворівський рн, Шкло (Рациборський!); Вінниківський рн, Лисиничі (Крупа); Золочівський рн, Зарваниця (Батко!). — **В.Л.-С.** Львівська обл.: Кам'янка Бузька (Батко!); Підкамінський рн, Маркопіль (Запал.); Сокальський рн, Скоморохи (Врублевський). — **П.Л.-С.** Ровенська

Рис. 8. *Верба синюватосіра* — *Salix livida* Wahlenb.

1 — гілка з листям; *2* — гілка з чоловічими квітками; *3* — гілка з жіночими квітками; *4* — жіноча квітка; *5* — чоловіча квітка.

обл.: Ровенський рн, Тинне (Панек), Вербський рн, Волинськ. — Вінницька обл.: Монастирищенський рн, Тарнова (Андрж.); Гайсинський рн, Гранов (Рог.!). — Київська обл.: Чорнобильський рн, Дитятки (Рог.!). — Житомирська обл.: околиці Бердичева (Рог.). — Київська обл.: Канівський рн, околиці Канева (Єрмоленко!). — **Л.Л.-С.** Полтавська обл.: Полтава (Іллічевський); Золотоніський рн, Нова Гребля (Рог.!). — Сумська обл.: Краснопільський рн, Глибне (Каленченко). — Харківська обл.: Харків (Черн.); Дергачі (Лавр.!); Зміїв (Ковалевський у Шмальг.).

Поширення по СРСР. По всіх районах.

Загальне поширення. Скандінавія, Середня Європа, Монголія.

648 (15). S. xerophila Floder. — **Верба сухолюбна** [1]. Кущ або деревце до 6 *м* завв., з пухнастими молодими і річними гілками, влітку зеленими, взимку червонуватими або буруватими. Обезкорена деревина, з розкиданими рідкими валиками до 5 *мм* завд. Прилистки нирковидні, широко-яйцевидні, зелені, волосисті, лише на сильних гонах; черешки замолоду волосисті, пізніше голі, 6—8 *мм* завд. Пластинки листків цупкі, обернено-яйцевидні, еліптичні, спереду загострені, цілокраї або хвилясто-зубчасті, зверху тьмянозелені, слабко притиснуто-волосисті, знизу вкриті тонкою прилягаючою оксамитною повстю, рідше сірозелені або тьмяні, слабко опушені, 1—8,5 *см* завд., 0,5—4,5 *см* завш. Сережки розвиваються раніше за листки, сидячі, на коротких улиснених гілочках, циліндричні, пухкі, чоловічі 1,2—3 *см* завд. і 1 *см* завш.; жіночі 1—2 *см* завд., при плодах до 5—7 *см* завд.; вісь шовковисто-волосиста. Прицвіткові лусочки двобарвні, виизу жовті, на верхівці темнобурі, ланцетні, тупуваті, не опадаючі, рідковолосисті; тичинки дві, вільні; пиляки жовті. Зав'язь яйцевидно-шиловидна, 3—3,5 *мм* завд., шовковиста, на ніжці, в п'ять раз довшій від нектарника. Стовпчик короткий, з дволопатевими приймочками. ♯. ♄. Цв. V—VI.

Floder in Botan. Not. (1930) 334. Назаров в Фл. СССР, V, 107. — *S. depressa* L. *α cinerascens* Fries., Mant., I (1832) 57. — *S. livida β. cinerascens* Wahlenb., Fl. lapp. (1812) 273.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 2276. Fries., Herb. norm., XIV, 64!

Болота.

Р.-О.Л. Львівська обл.: Івано-Франківський рн, смт Івана Франка, ліс Ярина (Блоцький!). — **Л.П.** Чернігівська обл.: Любецький рн, Радуль (Рог.!).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Кар.-Лапл., Дв.-Печ., Лад.-Ільм., Верх.-Дніпр., Верх.-Волз., Верх.-Дністр., Волз.-Кам., Волз.-Дон., Заволз.; Зах. та Схід. Сибір: всюди; Аркт. Сибір: Анад.; Далек. Схід: всюди; Серед. Азія: Прибалх., Арал.-Касп.

Загальне поширення. Скандінавія, Середня Європа, Монголія, Китай, Японія.

Примітка. В гербарії Львівського державиого університету є зразок Блоцького з смт Івана Франка (Янова), зібраний в лісі Ярина, 1912 р. і визначений ним як гібрид *S. cinerea* × *livida* або *S. cinerea* × (*aurita* × *livida*)? На нашу думку, це є зразок *S. xerophila* Floder, хоч і не зовсім типовий. За описом Назарова, що подається у „Флоре СССР", т. V, стор. 107, більшість істотних ознак характерні для цього зразка, але є й відхилення: прилистки і гілки з сережками малоопушені; прицвіткові лусочки коротші від ніжки зав'язі.

[1] Назва рослини не відповідає її екології.

Це місцезнаходження, розташоване далеко від загального ареалу *S. xerophila*, становить особливий інтерес, мабуть, як реліктове, що пов'язане в своєму виникненні з льодовиковим періодом.

Секція 11. **Myrtilloides** Borr. Низькорослі кущики, 0,3—1 *м* завв., з тонкими гілками. Листки дрібні, еліптичні, яйцевидні або яйцевидно-ланцетні, по краю загорнуті, зовсім голі, зверху тьмяні, знизу сизуваті. Сережки рідкоцвіті, на улиснених ніжках. Прицвіткові лусочки двобарвні, майже голі. Тичинки дві, волосисті; нектарник один, задній, довгастий. Зав'язь на довгій ніжці, зовсім гола, звичайно фіолетово-зелена; стовпчик дуже короткий.

649 (16). S. myrtilloides L. — **Верба чорнична.** Кущик близько 30—80 *см* завв., з тонкими жовтувато- або червонуватобурими голими гілками. Бруньки голі, яйцевидні, тупі. Листки 1—3,5 *см* завд., 0,7—1,5 *см* завш., яйцевидні, еліптичні або довгасто-еліптичні, з обох кінців закруглені або звужені, здебільшого цілокраї, зовсім голі (замолоду злегка опушені), тонкі; зверху матовозелені або сизуваті, трохи схожі на листки *Vaccinium uliginosum* L., знизу сизі, з густою сіткою жилок. Сережки розцвітають одночасно із появою листків, пухкі, на улиснених ніжках. Прицвіткові лусочки лопатчасто-круглясті, жовтуваті, з пурпуровою верхівкою, злегка волосисті. Тичинки дві, з вільними, волосистими нитками; нектарник один задній, довгастий. Зав'язь гола, спочатку зелена, пізніше червонувата, тупувата, з коротким стовпчиком; ніжка зав'язі близько 1,5 *мм* завд. ♄. Цв. V—VI.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 1019. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 438. Zapal., Consp. fl. Galic. crit., II, 71. Szafer in Fl. Polska, II (1921) 40. Назаров в Фл. СССР, V, 112.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 989, 2464!

Торфовища. — Звичайно на Поліссі та рідко в Лісостепу.

З.П. Волинська обл.: Заболотівський рн, біля кордону з Білоруською РСР (А. та О. Барбарич); Ратнівський рн, Горниківська сільрада, хут. Сільце (А. та О. Барбарич). — **Ровенська обл.:** Клесів (Реман!). — **П.П.** Кам'янець-Подільська обл.: Полонне (Шмальг.). — Житомирська обл.: біля Городниці (Рог.!); Ружинський рн, Зарудниці (Рог.!); біля Овруча (Рог.!); Олевський рн, поблизу Рудні-Радовельської (Зеров!). — Київська обл.: Києво-Святошинський рн, біля Романівки (Рог.!), Біличі (Шмальг.), Борщагівка (Траутф.!). — Київська обл.: Бровари (Рог.!), Микільська Слобідка (Рог.!); Бориспільський рн, Старе (Дубовик). — **Л.П.** Чернігівська обл.: околиці Остра (Ракочі!); Ніжинський рн, поблизу Ніжина (Ракочі!); Ріпкинський рн, біля с. Ріпок, болото Замглай (Гержедович!). — **Р.-О.Л.** Львівська обл.: Яворівський рн, Шкло (Кроль, Рациборський). — **Р.-О.Л.** Львівська обл.: Городоцький рн, Малий Любінь (Блоцький!); Івано-Франківський рн, Верещиця (Кроль); Сокольницький рн, Ставчани (Кроль); Глинянський рн, Солова (Батко). — **В.Л.-С.** Львівська обл.: Сокальський рн, Копитовець (Блоцький). — **П.Л.-С.** Київська обл.: Черкаський рн, під Ірдинем, біля Вовчої Гатки. — **Л.Л.-С.** Чернігівська обл.: Малодівицький рн, біля с. Буди (Лавр.). — Полтавська обл.: Лубни (Рог.!); околиці м. Зінькова (Зеров!). — Сумська обл.: Лебединський рн, Будилка (Шир.!); Ромни (Рог.!).

Поширення по СРСР. Аркт. Євр., Аркт. Сибір: Анад.; Європейська частина: Кар.-Лапл., Дв.-Печ., Лад.-Ільм., Верх.-Волз., Волз.-Кам., Верх.-Дністр., Верх.-Дніпр., Серед.Дніпр., Волз.-Дон.; Зах. Сибір: Обськ.; Схід. Сибір: Єніс., Лен.-Кол., Анг.-Саян., Даур.; Далек. Схід: Удськ., Зее-Бур., Уссур.

Загальне поширення. Скандінавія, Середня Європа, Монголія, Японія, Китай, Манчжурія, Північна Америка.

649 (16) × 650 (17). S. myrtilloides L. × S. rosmarinifolia L.

Л.З.-Л.С. Харківська обл.: Дворічанський рн, Дворічна по р. Осколу (1820 р. Черн.!).

Секція 12. **Incubaceae** Dum. (*Argenteae* Koch). Дрібні кущі, 0,2—2 *м*, з цілокраїми, лінійно-ланцетними і довгастими, більш-менш сріблястими або темносизими листками, що здебільшого після сушіння чорніють. Сережки розцвітають до появи листків або раніше, дрібні, майже кулясті або коротко-циліндричні; прицвіткові луски двобарвні; маточка здебільшого шовковиста, з коротким стовпчиком.

650 (17). S. rosmarinifolia L. — Верба розмаринолиста, лозка піщана, шелюжка, ницелоз. Кущ близько 0,25—1 *м* завв., з тонкими гілками; замолоду шерстисто-волосистими, пізніше — голими, бурими. Листки на коротких черешках, з вузько-ланцетними, що швидко опадають, прилистками, від лінійно-ланцетних до довгасто-ланцетних, 2—8 *см* завд., 0,3—1 *см* завш.; з обох боків шовковисто-сріблясті або зверху темнозелені, голі, знизу сизуваті; після сушіння злегка чорніють. Сережки розцвітають до появи листків або майже одночасно з ними, сидячі, дрібні, густоцвіті, майже кулясті. Прицвіткові лусочки оберненояйцевидні, тупі, зверху темнобурі, волосисті. Зав'язь шовковисто-повстиста, на довгій ніжці, з коротким стовпчиком. Лопаті приймочок суцільні або дворозділні, червонуваті. ♄. Цв. V, пл. VI.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 1020. Szafer in Fl. Polska, II 41. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 437. Назаров в Фл. СССР, V, 123.

— *S. repens* L. var. *rosmarinifolia* Koch., Comm. (1828) 48. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 437. — *S. canaliculata* Bess., Enum. pl. Volhyn. (1822) 77, № 1608. — *S. incubacea* Andrz., Enum. plant. Podol., p. 141.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 2289, 2290, 2291, 2292, 2293, 2467!

Луки, чагарники, піщані місця, заболочені соснові ліси, торфовища. — Звичайно по всій Українській РСР, крім Карпат.

Var. arenosa Nasarov. Листки ланцетні, сріблясто-шовковисті. Росте на пісках.

Назаров в Фл. СССР, V (1936) 124.

Var. turfosa Nasarov. Листки здебільшого лінійно-ланцетні, порізному опушені, зверху здебільшого яснозелені, знизу сизуваті, шовковисті. Нижчий, густолистий чагарник на торфовищах.

Назаров, ц. м., 124.

Var. pratensis (Host.) Nasarov. Листки широко-ланцетні або довгасто-ланцетні, зверху темнозелені, знизу сизуваті, після сушіння чорніючі. Вологі луки.

Назаров, ц. м., 124.

Поширення виду по СРСР. Європейська частина: всі райони, крім Кар.-Лапл. і Дв.-Печ. та Криму; Зах. Сибір: усі райони; Схід. Сибір: Анг.-Саян., Даур.; Серед. Азія: Арал.-Касп., Сир-Дар., Прибалх., Дж.-Тарб.

Загальне поширення. Скандінавія, Середня і Східна Європа.

Примітка. Крім типової *S. rosmarinifolia* L., у західних областях, можливо, росте також західноєвропейський вид *S. repens* L., що відрізняється ширшими ланцетними або еліптичними листками, з відігнутою верхівкою і загорнутими краями та коротко-циліндричними сережками.

Господарське значення. Гілки й корені використовуються на тонке плетиво; кора — на дублення (містить у собі до 8,92% танідів). Добре закріплює піски.

Секція 13. **Incanae** Anderss. Кущі, рідше дерева, з довгими, тонкими гілками. Листки коротко-черешкові, ланцетні або лінійно-ланцетні; з верхнього боку матово-темнозелені; з нижнього — біло-повстисті; звичайно без прилистків. Сережки розвиваються одночасно з листками. Прицвіткові лусочки жовтуваті або зеленуваті, на верхівці темніші. Тичинки дві, зрослися нитками майже до половини. Зав'язь на короткій ніжці, гола.

651 (18). S. incana Schrk. — **Верба сива.** Кущ до 6 *м* завв., рідше дерево до 10—16 *м* завв., з довгими тонкими прямими вилкасторозгалуженими гілками, які замолоду сіро-повстисті, пізніше слабко опушені або голі, після опадання листків зеленосірі і разом з багатьма тупими слабко опушеними бруньками стають червоні. Листки коротко-черешкові, лінійно-ланцетні до вузько-лінійних, у 6—14 раз довші від ширини, 5—12 *см* завд. і до 10 *мм* завш., з довго загостреною верхівкою, до основи звужені, більш-менш тонко-залозисто-зубчасті або хвилясто-виїмчасті, із загорнутими вниз краями, замолоду біло-повстисті з обох боків, пізніше зверху майже голі, зверху брудно-темнозелені, знизу густо-повстисті, з середньою жовтою або червонуватою жилкою, що різко виступає на білосірій густій повсті; прилистки завжди відсутні. Сережки розвиваються одночасно з листками або раніше на дуже коротких улиснених ніжках, прямі, частіше зігнуті, циліндричні. Прицвіткові лусочки округлі, по краю з волосками або голі, часто однобарвні, жовті — до жовтозелених або в жіночих квітках на верхівці трохи червонуваті; тичинки дві, нитки їх внизу опушені і до половини зрослися, в два рази довші від прицвіткових лусочок; пиляки жовті. Чоловічі квітки лише з одним заднім коротким кругло-нирковидним нектарником.

Зав'язь на короткій ніжці (ніжка в 2—3 рази довша від нектарника), гола, вузько-конусовидна, з тонким, добре помітним стовпчиком; приймочки роздвоєні. ♀, ♄. Цв. IV—V.

Schrank, Baier. Fl., I (1789) 230. Zapal., Consp. fl. Galic. crit., II (1908) 37. Szafer in Fl. Polska, II (1921) 46.

Вздовж гравійових і кам'янистих берегів річок і гірських струмків у лісовому поясі Карпат; спускається і на прилеглу рівнину, особливо на кам'янистий і гравійовий грунт, багатий на вапно.

К.Л. Закарпатська обл.: Тячівський окр., біля ст. Тересви в заплаві р. Тересви (М. Попов, Брадіс), с. Лопухів (Гриньї), Хуст (М. Попов!); Рахівський окр., над р. Богдан у гаті (Брадіс). — Станіславська обл.: Надвірнянський рн, Горгани, біля Пасічної; гори Чивчинські, між Фентерале і Пасічною над р. Бистрицею Чорною, над потоком Грамітним (Волощак); Коломийський рн, Корнич, над р. Прутом (Слендзінський, Рациборський, Запал.); Кутський рн, біля Білоберезки (Волощак); Жаб'ївський рн, біля Гриняви (Волощак). — Чернівецька обл.: Путильський рн, над Перкалабом вище Солонцівки (Волощак).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Карпати.

Загальне поширення. Середня і південна частина Західної Європи. Мала Азія.

Примітка. Східні Карпати є східною межею поширення *S. incana*.

651 (18) × 643 (10). S. incana Schrk. × **S. caprea** A. Kern. (*S. Seringeana* Gaud). У Карпатах Східних: над потоком Грамітним (Волощак).

Секція 14. **Viminalis** Bluff. et Finger. Високі кущі й дерева з гнучкими, довгими гілками та ланцетно-лінійними довгими листками, здебільшого зверху темними, знизу оксамитно-блискучими. Сережки розцвітають до появи листків або одночасно з ними, видовжено-циліндричні. Прицвіткові луски двобарвні; маточка шовковиста, сидяча або на ніжці. Стовпчик середньої довжини; приймочка і нектарник видовжені.

652 (19). S. viminalis L. — **Верба прутовидна.** Високий кущ до 5—6 *м* завв., іноді дерево з прутовидними гілками, до 10 *м* завв. Молоді гілки сіро-пухнасті або голі, дорослі — жовті або оливковобрунатні, звичайно голі; бруньки яйцевидні, червонуваті; замолоду — опушені; пізніше — голі, на верхівці гачкуваті. Прилистки лінійні або серповидні, швидко опадають; черешки короткі, 4—14 *мм* завд., опушені. Молоді листки довгасто-обернено-яйцевидні; дорослі ланцетні або лінійно-ланцетні, 8—15(20) *см* завд. і 1—4(6) *см* завш., рідше вужчі, до 0,8 *см* завш., цілокраї або трохи хвилясто-виїмчасті, злегка загорнуті, зверху зелені, трохи пухнасті або голі, знизу опушені, біло-шовковисті, блискучі, жилки виступаючі, жовті, бокових жилок 20—28 пар. Сережки розпускаються одночасно з листками або раніше, майже сидячі, циліндричні,

Рис. 9. *Верба прутовидна — Salix viminalis* L.

1 — гілка з листям; *2* — гілка з жіночими квітками; *3* — гілка з чоловічими квітками; *4* — жіноча квітка; *5* — чоловіча квітка.

товсті, густо-квіткові. Прицвіткові лусочки широкі, кругляcті, бурі, іноді на верхівці темні, з обох боків волосисті. Тичинки дві, з голими, іноді при основі зрослими нитками. Зав'язі сидячі, яйцевидні, густо-шовковисті; стовпчик коротший або довший (0,3—0,5, рідко 0,8 *мм*); приймочки лінійні, суцільні або двороздільні, нектарник стьожковидний, досягає половини зав'язі. ♄, ♄. Цв. IV—V.

L., Sp. pl. (1753) 16—21 (sensu amplo). Ledeb., Fl. Ross., III, 605. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 434.

— *S. rossica* Nas. у Фл. СССР, V (1936) 135, non *S. viminalis* Nas., l. c., 132.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 2479!

Береги рік та озер. — На Поліссі та на півночі Лісостепу, рідко на півдні Лісостепу.

П.П. Київ (Лоначевський!). — **Л.П.** Чернігівська обл.: Новгород-Сіверськ (Мертенс!). — **З.Л.-С.** Одеська обл.: Котовськ (Рог.!). — Кам'янець-Подільська обл.: по р. Збручу (Савельєв!). — **П.Л.-С.** Вінницька обл.: Вінниця (!); долина р. Десни, біля Псярівки (Левіна!). — Київська обл.: Звенигородський рн, Козацьке, Богачівка, Чичиркозівка, Княжа; Шполянський рн, Лозоватка (Підоплічка!); Корсунь-Шевченківський, над р. Россю (Підоплічка!). — **Л.Л.-С.** Харківська обл.: околиці Харкова, приміська смуга, Дергачі (Черн.!, Лавр.!), біля Мерефи (Андреев!). — Полтавська обл.: Зіньківський рн (Рог.!), Полтава, р. Коломак (Іллічевський!); Лубенський рн, Березоточа, по р. Сулі. — Дніпропетровська обл.: Синельниківський рн, Георгіевка (Монтр.!); Павлоградський рн, Тернівка (Рог.!). — **П.З.С.** Одеська обл.: гирло Дністра (Шмальг.). — **Л.З.С.** Запорізька обл.: Запоріжжя (Шмальг.!).

Поширення по СРСР. Майже вся Європейська частина; Зах. і Схід. Сибір; Далек. Схід.

Загальне поширення. Скандінавія, Середня і Східна Європа, Східне Середземномор'я, Джунгарія, Монголія, Японія, Китай. Культивується в Північній Америці і в Чілі.

Примітка. *S. viminalis* L. — збірний вид, який розпадається на величезному просторі свого ареалу (від Атлантичного до Тихого океану) на ряд дрібних видів: західноєвропейський *S. veriviminalis* Nasarov, східноєвропейський і сибірський *S. rossica* Nasarov (*Salix Gmelini* Tepl.), середньоазіатський *S. turanica* Nasarov і східносибірські *S. splendens* Turcz., *S. rufescens* Turcz., *S. burjatica* Nasarov, сибірський і середньоазіатський *S. pseudolinearis* Nasarov.

Господарське значення. Найкраща верба для плетіння кошиків, йде на тонке плетиво, на обручі, рибальські прилади. Придатна на безвершинне господарство. Кора вживається на дублення, містить багато танідів (до 14,5%), йде на добування саліцину. Молоді гілки та листя використовуються на корм худобі. Добре закріплює береги та греблі.

652[1] (20). S. dasyclados Wimm. — Верба шерстисто-гілкова. Високий кущ або дерево. Гілки товсті, жовтобурі. Молоді гони густо-біло- або сіро-шерстисті; річні гони — зеленуваті або оливкові, голі. Бруньки

великі, яйцевидні, гачкуваті, волосисті або шерстисті. Прилистки дуже великі, здебільшого серповидні, пилчасті або лопатеві. Черешки короткі, до основи розширені, пухнасті. Листки широко-ланцетні, 8—20 *см* завд., 2—3,5 *см* завш., здебільшого нерівнобокі, цілокраї або залозисто-зубчасті, зверху темнозелені, голі, знизу тьмяно-шовковисті. Бокових жилок 10—12 пар; головна жилка здебільшого бурувата або жовта. Сережки розцвітають до появи листків, дуже великі, товсті, циліндричні, майже сидячі, при плодах до 10 *см* завд. Прицвіткові лусочки на верхівці темнобурі або майже чорні, довго-волосисті. Нектарник — один, лінійний. Зав'язь яйцевидна, густо-волосиста, майже сидяча; стовпчик видовжений, біля основи пухнастий; приймочки лінійні, розхилені. ♄, ♄. Цв. IV—V.

Wimm. in Flora, XXXII (1849) 35. Szafer in Fl. Polska, II (1921) 45. Назаров в Фл. СССР, V, 147.

— *S. longifolia* Host., Fl. austr., II (1831) 645.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 739, 2486, 2487!

Трапляється лише в культурі. В західних областях Української РСР культивується часто; в східних областях — рідко.

Поширення по СРСР. Аркт. Євр., Аркт. Сиб.; Європейська частина: Кар.-Лапл., Дв.-Печ., Лад.-Ільм., Верх.-Дніпр., Верх.-Волз. Волз.-Кам., Волз.Дон., Ниж.-Дон., Урал.; Зах. Сибір: усі райони; Схід. Сибір: усі райони; Далек. Схід: Охот., Зее-Бур.

Загальне поширення. Скандінавія, Атлантична й Середня Європа, Монголія, Японія, Китай.

Господарське значення. Вживається на обручі, на рибальські прилади, на грубе плетиво. Кора містить 6—12% танідів. Добре закріплює береги. Листя використовується на корм худобі. Медонос

Секція 15. Helix Dum. Кущі та дерева з тонкими, гнучкими, голими гілками. Кора зовні іноді із сизою поволокою, зсередини лимонножовта. Листки ланцетні, голі, рідше опушені, з короткими черешками. Сережки розцвітають до появи листків або майже одночасно, сидячі або майже сидячі, густо-квіткові. Тичинки зрослися до верху або тільки нитками; нектарник один, лінійний або довгастий. Зав'язь маленька, сидяча, здебільшого шовковиста; стовпчик і приймочки короткі.

653 (21). S. purpurea L. — Верба червона. Гарний тонкогіллястий кущ, 1—4 *м* завв.; зрідка деревце. Кора зовні іноді з сизою поволокою, зсередини лимонножовта, гірка, як і листки. Бруньки й листки часто супротивно розміщені; бруньки дрібні, притиснуті, червонобурі, голі. Листки 3—13 *см* завд., 0,8—1,5 *см* завш., звичайно менші, ланцетні, тонкі, голі, сизі, що чорніють після сушіння, цілокраї або вгорі гостропилчасті; верхівка іноді з гостряком. Сережки розцвітають до появи листків або майже одночасно з ними, сидячі, тонко-циліндричні. При-

цвіткові лусочки обернено-яйцевидні, бліді, на верхівці темні, майже чорні, шовковисто-волосисті; тичинок дві, цілком зрослих; нитки воло-

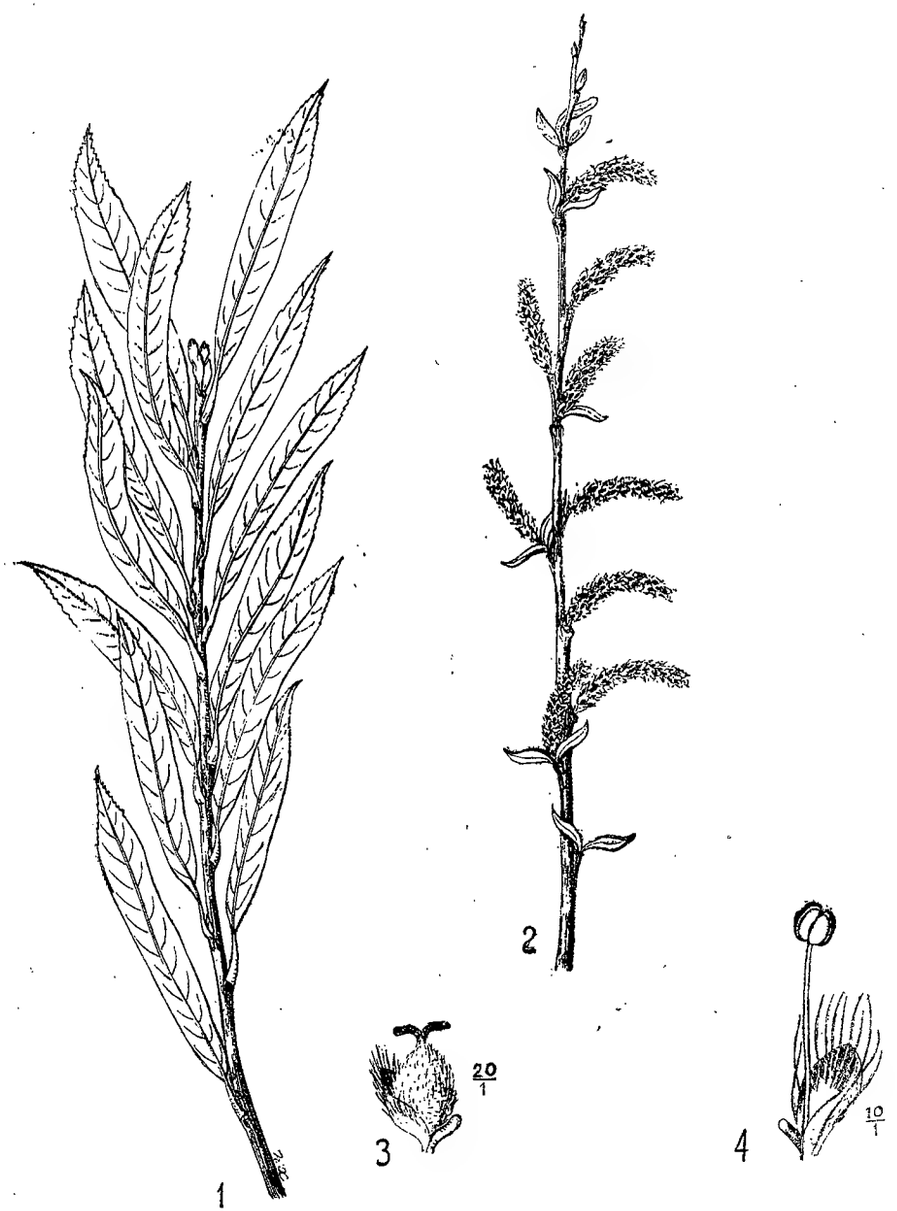

Рис. 10. *Верба червона — Salix purpurea* L.

1 — гілка з листям; *2* — гілка з жіночими квітками; *3* — жіноча квітка (збільш.); *4* — чоловіча квітка (збільш.).

систі; пиляки пурпурові, чорніючі. Нектарник один, задній, довгасто-яйцевидний. Зав'язь сидяча, яйцевидна, шовковиста; стовпчика майже

немає; приймочки короткі, червоні, суцільні або дворозділні. ♄. Цв. III—V.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 1017. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 433. **Zapal.**, Consp. fl. Galic. crit., II, 35. Szafer in Fl. Polska, II, 46. Назаров в Фл. СССР, V, 153.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 789, 2342, 2343!

Береги водойм, канави, плавні, приморські прирічні піски. — У лісостеповій і степовій зонах, у нижніх положеннях Карпат до 800 *м* над р. м. досить часто; на Поліссі лише зрідка на півдні.

К.Л., Пр.Л., Р.-О.Л., В.Л.-С. Звичайно. — **З.Л.-С.** Кам'янець-Подільська обл.: Сатанівський рн, на р. Збручі біля Іванківців (Рог.!); Летичівський рн, Вербка, Майдан Вербецький (Кот.!). — **П.Л.-С.** Вінницька обл.: Вінниця (Борзова і Снятіновська!). — Київська обл.: Київ, біля Сталінки, берег р. Либеді (Васильєв!); Звенигородський рн, Козацьке (Підоплічка!), між Козацьким та Чичиркозівкою (Підоплічка!); біля Корсунь-Шевченківського (Підоплічка!). — **Л.Л.-С.** Полтавська обл.: Полтава (Іллічевський!). — Харківська обл.: околиці Харкова, Артемівка (Козлов!), Дергачі (Лавр.!), Пісочин (Лавр.!); Савинський рн, Олександрівка (Черн.!). — **Д.Л.-С.** Ворошиловградська обл.: Успенський рн, між Македонівкою і Кам'янкою (Лавр.!); Лисичанськ (Шмальг.!). — Сталінська обл.: Слов'янський рн, Райгородок (Лавр.!); Харцизький рн, Верхня і Нижня Кринка (Алексєєв), Зуївка (Наконечна!). — **П.З.-Л.С.** Одеська обл.: Первомайськ (Пач.). — **Л.З.-Л.С.** Ворошиловградська обл.: Старобільськ (Кузнецов!); Ново-Айдарський рн, Штормове (Шир.); Сватове (Черн.!). — Харківська обл.: околиці Куп'янська (Клок., Кот.!). — Дніпропетровська обл.: Синельниківський рн, Дубровка, біля р. Вовчої (Крнштофович). — Сталінська обл.: Жданов; Першотравневий рн, Білосарайська коса (Постригань).— **П.З.С.** Миколаївська обл.: околиці Миколаєва (Опперман); Березнеговатський рн, Яковлівка по р. Висуні (Пач.!).

F. latifolia Nasarov f. nova. Листки до 8 *см* завд. і 2—4 *см* завш., довгасті, пилчасті.

П.З.С. Миколаївська обл.: околиці Миколаєва по р. Бугу, вгору від с. Червоного (Опперман!).

F. angustifolia Illitschevsky. Листки до 7,5—11,7 *см* завд., дуже вузькі, 0,5—0,7 *см* завш. (ширина їх у 6—16 раз менша від довжини), гостро-кінцеві; черешки в 10—12 раз коротші від пластинки.

Илличевский, Спст. зам. герб. Главн. бот. сада СССР, V, 8—9 (1924) 125.

Л.Л.-С. Полтавська обл.: Полтава, берег р. Свинківки (Іллічевський!).

Поширення виду по СРСР. Європейська частина: Лад.-Ільм., Верх.-Волз., Волз.-Кам., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Верх.-Дністр., Карп., Волз.-Дон., Заволз., Причорн., Крим, Ниж.-Дон., Ниж.-Волз., Півд. Урал; Кавказ: Передкавк., Даг., Зах. і Півд. Закавк.; Зах. Сибір: Верх.-Тоб., Ірт.; Серед. Азія: Арал.-Касп., Прибалх.

Загальне поширення. Скандінавія, Атлантична та Середня Європа, Середземномор'я, Північна Африка (Алжір, Туніс), Мала Азія, Джунгарія, Монголія, Японія, Китай. Культивується в Північній Америці.

Господарське значення. Придатна для тонкого плетива. Часто культивується як *S. purpurea,* так і її гібриди, особливо з *S. triandra* L. і *S. viminalis* L. (sp. coll.). З кори добувають саліцин, вміст якого дорівнює 0,6—1,5%. Менш цінна для дублення, містить 1,7—7,8% танідів. Тонкі гілки вживаються для обв'язування виноградних лоз і плодових дерев при щепленні.

653 (21) × 655 (24). S. purpurea L. × **S. triandra** L. Кущ із ясно-бурою корою. Листки з дуже дрібними прилистками, обернено-ланцетні, до основи звужені або вузько-яйцевидно-ланцетні, в основі закруглені, по всьому краї пилчасті; жилки знизу дуже виступають. Прицвіткові лусочки довгасті, ясні, більш-менш волохато-волосисті; чоловічі вгорі темні. Зав'язь гола, на довгій ніжці, з коротким стовпчиком і червонуватими розхиленими приймочками. ♄.

П.П. Київ, береги Либеді поблизу ст. Київ II (Лоначевський!).

653 (21) × 652 (19). S. purpurea × S. viminalis L. Листки від ланцетних до лінійних, довжина їх у багато раз перевищує ширину; найбільша ширина — вище середини. Краї листка більш-менш загнуті і дрібно-пилчасті; молоді листки шовковисті; старі — голі або опушені знизу або з обох боків. Головна жилка жовтувата або рудувата, дуже виступає; бокових до 30 пар, що виразно виступають. Тичинкові нитки зрослися до половини або вище. Зав'язі шовковисті; стовпчик короткий або середньої довжини; приймочки довгасті або нитковидні. ♄.

— *Salix rubra* Huds., Fl. Angl. (1762) 364.
Видані зразки: Герб. русск. фл., № 2346 ♂ (sub) *S. viminalis×purpurea* Wimm.

Л.Л.-С. Полтавська обл.: Полтава, заплава р. Коломака і береги р. Свинківки (Іллічевський).

Секція 16. **Daphnoides** Dumort. Дерева та високі кущі, з гіркою, зсередини лимонножовтою корою, покритою зовні сизою поволокою, що легко стирається. Листки ланцетні, довгі, голі, здебільшого з великими прилистками. Сережки розцвітають до появи листя, сріблясто-волосисті; прицвіткові лусочки на верхівці чорні. Маточки голі, з довгим стовпчиком; приймочки суцільні або двороздільні.

653[1] (22). S. daphnoides Vill. — **Верба дафневидна.** Високий кущ або дерево. Гілки товстуваті, замолоду біло-шовковисті, річні зелені, старі оливковобурі або темнокаштанові, голі, покриті сизою поволокою; бруньки великі, бурі, голі; кора гірка, зсередини лимонножовта. Прилистки дорівнюють $^1/_3$ або $^1/_2$ черешка, яйцевидні, яйцевидно-ланцетні або яйцевидно-серповидні, залозисто-пилчасті, рано опадають; черешок 0,4—1,4 *см* завд., опушений, солом'яножовтий. Пластинки листків 7—10 *см* завд. і 1,5—3 *см* завш., широко-ланцетні або довгасто-ланцетні, з найбільшою шириною біля середини, коротко загострені, в основі круглясті або клиновидні; замолоду трохи волосисті; дорослі — з обох

боків голі або по жилках опушені, зверху зелені, блискучі, з солом'яно-жовтою головною жилкою, знизу сизі або сизозелені, тьмяні, з жовтуватими жилками, по краю залозисто-пилчасті; бокових жилок 15—20 пар. Сережки розвиваються раніше як листки, сидячі, скупчені, товсті, 2—5 *см* завд., 1—1,2 *см* завш., білосріблясті. Прицвіткові лусочки яйцевидні, тупуваті або гострі, на верхівці темні, з обох боків опушені білими сріблястими прямими волосками. Тичинки дві, з вільними, голими нитками. Зав'язь гола, яйцевидно-конічна, жовтозелена, на короткій ніжці, що дорівнює $^1/_2$ лінійно-довгастого нектарника; стовпчик у 3—4 рази коротший від зав'язі; приймочки довгасті, з розхиленими лопатями. ♄. Цв. III—IV.

Villars, Hist. plant. Dauph. III (1789) 765. Zapal., Consp. fl. Galic. crit., II, 35. Szafer in Fl. Polska, II, 44. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 134. Назаров в Фл. СССР, V, 180.
— *S. pomeranica* Willd., Enum. h. Berolin. Suppl. (1813) 66. Назаров в Фл. СССР, V, 180, табл. IX, рис. 1.

Береги річок і струмків у Карпатах, а також спорадично на низу над річками в західних областях Української РСР. На Україні культивуються біля житла і на кладовищах.

К.Л. Станіславська обл.: гори Чивчинські над Грамітиим потоком (Запал.), Карпати Східні (Волощак). — **Пр.Л.** Станіславська обл.: Косівський рн, над Білим Черемошем; Жаб'ївський рн, Гринява (Волощак, Запал.). — **Р.-О.Л.** Львівська обл.: Вінниківський рн, Лисиничі (Капустинський). — **З.П.** Волинська обл.: Маневицький рн, Заячівка (Шульчевський).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Карпати, Верх.-Дністр., Верх.-Дніпр., Лад.-Ільм., в інших районах лише в культурі.

Загальне поширення. Скандінавія, Атлантична і Середня Європа, Середземномор'я.

654 (23). S. acutifolia Willd. — **Верба гостролиста,** шелюга. Дерево або високий кущ з тонкими прутовидними червонобуримн гонами. Кора з сизою поволокою, червонобура або яскравочервона, рідше яєчно-жовтого кольору, без поволоки. Листки ланцетні, довго-загострені, рідше лінійно-ланцетні, 6—15 *см* завд. і 0,7—1,2 *см* завш., залозисто-пилчасті, голі, зверху зелені, блискучі, знизу сизуваті або блідозелені, з ланцетними прилистками. Сережки розцвітають задовго до появи листків, на гілках розставлені далеко одна від одної, сріблясто-волосисті, 2,5—3,5 *см* завд. Прицвіткові лусочки волосисті, гострі, на верхівці чорнуваті. Зав'язь яйцевидно-конічна, гола, майже сидяча або на короткій ніжці; стовпчик довгий, приймочки довгасті, з розхиленими лопатями. ♄ . Цв. III—IV.

Willd., Sp. pl., IV, 2 (1805) 668. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 434. Назаров в Фл. СССР, V, 180.
— *S. daphnoides* Vill. *B. acutifolia* (Willd.) Anders. in DC., Prodr., XVI, 2 (1868) 282. — *S. pruinosa* Wendland in Rchb., Fl. Germ. Excurs., 172. Wimmer, Salic. europ. (1866) 9.
Видані зразки: Герб. русск. фл., № 133, 2324, 2476!

На піщаних берегах річок, по піщаних кучугурах. — Звичайно по всіх районах центральних і східних областей Української РСР, крім П.С., де не знайдена. В західних областях Української РСР лише в культурі.

Var. tatarica Nasarov. Гілки яскравочервоного кольору, з сизою поволокою. Листки лінійно-ланцетні, 0,4—0,6 *см* завш.

Назаров в Фл. СССР, V, 181.

Зрідка трапляється разом з типовою формою.

Л.П. Поблизу Києва, по Дніпру (Моитр.!). — **Л.Л.-С.** Сумська обл.: Краснопільський рн, Гребенківка (Андросов!). — **Л.З.-Л.С.** Біля Дніпропетровська (Мейер!). — **Л.З.С.** Миколаївська обл.: Скадовський рн, острів Джарилгач (Дзевановський).

Var. vitellina Nasarov. Гілки яєчножовтого кольору, без сизої поволоки.

Назаров в Фл. СССР, V, 182.

На горбистих пісках.

Поширення виду по СРСР. Європейська частина від Кар.-Лапл. і Дв.-Печ. до Причорн. включно; Кавказ; Передкавк.; Зах. Сибір: рідко Верх.-Тоб., Ірт.; Схід. Сибір: Єніс.; Серед. Азія: Арал.-Касп., Прибалх., Тянь-Шан., Пам.-Ал.

Загальне поширення. Східна Пруссія, Фінляндія, Прибалтика.

Господарське значення. Цінний кущ для закріплення пісків. Стебла і корені використовуються для плетіння кошиків. Добрий ранній медонос. Кора вживається для добування саліцину і для дублення, містить до 11,44% танідів. Декоративна рослина.

654 (23) × 653 (21). S. acutifolia Willd. × **S. purpurea L.** Кущ близько 1 *м* завв., гілки прутовидні, тонкі. Кора з сизою поволокою, гола; бруньки голі. Листки обернено-ланцетні або ланцетні, у верхній частині трохи ширші, ніж у нижній, зверху блискучі, знизу сизі, з тонкими жилками, гостро-пилчасті. Прилистки дрібні, ланцетні. Сережки розцвітають до появи листків, густоквіткові, сидячі, без листочків при основі. Прицвіткові лусочки здебільшого довгасті, на верхівці круглясті, дуже темні, волосисті. Тичинки зрослися нитками; пиляки спочатку червонуваті або пурпурові, пізніше темножовті. Зав'язь волосиста; стовпчик і приймочка укорочені. ♄.

Береги водойм, літоральні піски.

Д.Л.-С. Сталінська обл.: Білосарайська коса (Постригань!).

654 (23) × 650 (17). S. acutifolia Willd. × **S. rosmarinifolia L.** Низький кущ близько 0,5 *м* завв., з тонкими прутовидними гілками

цегляного або каштанового кольору, замолоду злегка пухнастими, пізніше голими. Листки вузько-ланцетні, по краю злегка загорнуті невиразно-зубчасті, зверху зелені, голі, знизу сизі, з розсіяними притиснутими волосками; замолоду шовковисті. Прилистки ланцетні; сережки розцвітають до появи листків, сидячі, яйцевидно-довгасті. Прицвіткові лусочки яйцевидні, на верхівці чорні. Зав'язь зелена, конічна, гола або злегка опушена; стовпчик помірної довжини; приймочки пурпурові, довгасті, прямі. ♄.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 2326, 2327!

Зрідка трапляється разом з батьківськими формами.

Л.П. Кол. Чернігівська губ. (Борщов). — **Л.З.С.** Запорізька обл.: Кам'янсько-Дніпровський рн, на схід від Водяного (Козлов!).

Секція 17. **Triandrae** Dum. Дерева або кущі з голими гнучкими гілками. Кора старих гілок відшаровується тонкими шарами. Листки ланцетні, з прилистками, голі. Сережки розцвітають одночасно з появою листків. Прицвіткові луски бліді, однобарвні. В чоловічій квітці два нектарники, в жіночій один, тичинок три. Маточка на довгій ніжці, гола, майже без стовпчика, з короткими приймочками.

655 (24). S. triandra L. — Верба тритичинкова, білолоз. Високий кущ до 5 *м* завв., рідше деревце, з тонкими, прямими, гнучкими гілками оливкового або жовтуватозеленого кольору. Бруньки яйцевидні, ребристі, притиснуті, голі, яснобурі; прилистки нирковидні або яйцевидні, зубчасті, довго залишаються. Листки на замолоду опушених, пізніше голих черешках, з двома залозками при основі пластинки, ланцетні або довгасто-ланцетні, рідше еліптичні, 4—5 *см* завд. і 1—3 *см* завш., коротко загострені, в основі круглясті або клиновидні, по краю залозисто-пилчасті, голі, зверху темнозелені, знизу зелені (*f. viridis* Spenn.) або білуватосизі (*f. glaucophylla* Ser.). Головна жилка і черешок іноді забарвлені, червонуваті. Сережки розцвітають після появи листків; чоловічі до 10 *см* завд., тонкі, пухкі, часто кільчасті, пахучі. Прицвіткові лусочки бліді, однобарвні, довгасті, в основі кучеряво-волосисті; чоловічі квітки з двома нектарниками, жіночі з одним, заднім. Тичинок три, а як виняток, 2—4—5, вільних, при основі кучеряво-волосистих. Зав'язь яйцевидно-конічна, гола, зеленувата, з коротким стовпчиком і короткими двороздільними приймочками. ♄. Цв. IV—V; іноді цвіте вдруге теплої осені.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 1016. Назаров в Фл. СССР, V, 184.
— *S. amygdalina* L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 1016. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р. II, 432.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 487, 2260—2263, 2459!

Береги річок і озер, вогкі луки, болота, плавні, канави, саги між пісками, літоральні піски; в Карпатах по берегах струмків до 800 *м* над р. м. — По всій Українській РСР звичайно.

За формою листків відрізняють такі форми:

Var. vulgaris Wimm. Листки довгасто-ланцетні або ланцетні.

Рис. 11. *Верба тричинкова — Salix triandra* L.

1 — гілка з листям; *2* — гілка з чоловічими квітками; *3* — гілка з жіночими квітками; *4* — жіноча квітка; *5* — чоловіча квітка.

Wimm., Salic. europ. (1866) 14.

Найбільш звичайна різновидність.

Var. Villarsiana Wimm. Листки дрібні, яйцевидно-еліптичні.

Wimm., Salic. europ. (1866) 14.

Var. angustifolia Seringe. Листки видовжені, лінійно-довгасті або довгасто-ланцетні, загострені.

Seringe, Ess. Monogr. Sal. Suisse (1815) 75.

Л.П. Чернігівська обл.: поблизу Новгород-Сіверська по р. Десні (Монтр.!).— **Л.Л.-С.** Сумська обл.: Коиотопський рн, хут. Лисогубівський (Левіна!). — Чернігівська обл.: Прилуцький рн, за 3 *км* нижче від м. Прилук (Лавр.!).

Поширення виду по СРСР. Європейська частина: всі райони; Кавказ: усі райони; Зах. і Схід. Сибір: усі райони; Далек. Схід: Охот., Зее-Бур., Уссур.; Серед. Азія: Арал.-Касп., Прибалх., Дж.-Тарб., Тянь-Шан.

Загальне поширення. Майже вся Європа, Західна Азія до Ірана; Джунгарія, Монголія, Манчжурія, Японія, Китай.

Господарське значення. Використовується в кошикарстві і вважається однією з кращих дубильних верб, бо містить у собі багато танідів — від 4,6 до 18—20%. Кору і відвар молодого листя вживають як барвник. З кори добувають саліцин. Добре закріплює береги.

655 (24) × 656 (25). S. triandra L. × **S. alba** L. Кущ 3—5 *м* завв. Гілки замолоду оливковозелені, трохи опушені; пізніше голі, жовтуваті або буруваті, тьмяні. Прилистки напівсерцевидні або косо-яйцевидні, загострені, по краю зубчасті, скоро відпадають; листки на черешках 5—10 *мм* завд., вгорі із залозистими бородавками; пластинки листків 8—12 *см* завд. і 1—2,5 *см* завш., ланцетні, до основи звужені, з довгою верхівкою, по краю пилчасто-зубчасті. Молоді листки знизу шовковисто-волосисті; дорослі — голі, зверху темнозелені, трохи блискучі, знизу ясніші, тьмяні. Сережки розвиваються одночасно із листками на коротких бокових улиснених гілочках. Прицвіткові лусочки жовтувато-зелені, яйцевидні, знизу довго-волосисті, по краю війчасті; чоловічі квітки з двома нектарниками і двома-трьома тичинками, нитки яких при основі волосисті. Зав'язь яйцевидно-видовжена, звичайно гола, на короткій ніжці, що в два рази довша від нектарника; стовпчик довший як у *S. triandra*. ♄.

— *S. undulata* Ehrh., Beitr., VI (1791) 101. — *S. triandra* × *S. alba* Wimm. et Krause, Collect. Sal., ed. I (1858) 16. — *S. alba* × *amygdalina* Aschers., Fl. Prov. Brandenb., I (1864) 630.

П.Л.-С. Київська обл.: околиці Києва, Голосієво (Гержедович!). — **П.З.-Л.С.** Одеська обл.: Первомайський рн, Катеринка; Савранський рн, околиці Саврані (Гержедович!). — **П.З.С.** Одеська обл.: Біляєвський рн, Яськи (Гержедович!).

Секція 18. **Albae** Borrer. Дерева з товстою корою, яка, старіючи, тріскається, але не відпадає шарами. Гілки гнучкі, довгі, голі

або шовковисто-волосисті. Листки ланцетні. Сережки на улиснених ніжках. Прицвіткові лусочки однобарвні, бліді, опадають перед визріванням плодів. Тичинок дві. Нектарників у чоловічій квітці два; в жіночій один — задній або два — передній і задній. Зав'язь гола, сидяча або на короткій ніжці, з дуже коротким стовпчиком.

656 (25). S. alba L. — Верба біла. Дерево до 25—30 *м* завв., до 2 *м* у діаметрі. Молоді гілки на кінцях сріблясто-пухнасті; старі голі, прямі, гнучкі, бурі, іноді яєчножовті або червонуваті. Бруньки притиснуті, видовжені, гострі, до 6 *мм* завд., червонуватожовті, шовковисті. Листки ланцетні, загострені, іноді витягнуті в довгий гостряк, по краю густо й дрібно-пилчасті, 5—12 *см* завд. і 1—3 *см* завш., з обох боків сріблясто-шовковисті або зверху голі, знизу злегка опушені, сизуваті або з обох боків зелені; бокових жилок 12—15 пар. Прилистки дрібні, ланцетні, швидко опадають. Сережки розцвітають одночасно із появою листків, 3—5 *см* завд., пухкі, на ніжці, з цілокраїми, обернено-яйцевидними листочками. Прицвіткові лусочки жовтуваті або зеленуваті, по спинці внизу кучеряво-волосисті; по краю коротко-війчасті, в жіночих квітках рано опадають. Нектарників у чоловічих квітках два — передній і задній; у жіночих — один, іноді роздвоєний. Тичинок дві, вільних, при основі волосистих. Зав'язь яйцевидно-конічна, тупа, гола, майже сидяча, з коротким або дуже коротким стовпчиком. Приймочки жовті, роздвоєні, з довгастими лопатями. ♂. Цв. IV—V.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 1021. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 433. Назаров в Фл. СССР, V, 188.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 586, 2251, 2252, 2451, 2452.

Береги водойм, плавні. — По всій Українській РСР, у Закарпатті лише на рівнині. Також розводять на греблях, біля жител, вздовж шляхів.

Трапляються такі форми і різновидності:

F. typica Anderss. Листки ланцетні.

Anderss., Mon. Salic. (1863) 48.

Звичайно.

F. angustifolia Laksch. Листки лінійно-ланцетні.

Laksch., Sec. Фл. СССР, V (1936) 189.

Л.Л.-С. Харків (Ширяєв). — **П.З.С.** Херсонська обл.: околиці Херсона (Куксін!).

F. coerulea Koch. Листки зверху голі, знизу злегка опушені, сизуваті.

Koch, Syn., ed. I (1837) 641.

Л.П. Чернігівська обл.: Михайло-Коцюбинський рн, проти с. Слабиного по р. Десні (Куксін!). — **П.Л.-С.** Вінницька обл.: Вінниця (Борзова і Сняжинська!); Турбівський рн, долина р. Десни, Нова Прилука (Левіна!). — **Л.Л.-С.** Чернігівська обл.: Іваницький рн, околиці с. Іржавця (Ганешин!). — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: околиці Макіївки, радгосп „Зоря" біля балки Скелевої (Наконечна!). — **Л.З.С.** Запорізька обл.: Кам'янсько-Дніпровський рн, на північ від Водяного та біля Кам'янки (Козлов!).

Рис. 12. *Верба біла — Salix alba* L.

1 — гілка з листям; *2* — гілка з чоловічими квітками; *3* — гілка з жіночими квітками; *4* — жіноча квітка; *5* — чоловіча квітка.

F. **concolor** Regel. Листки з обох боків зелені.

Regel, Sec. Фл. СССР, V (1936) 189.

Var. **sericea** Gaud. Листки з обох боків сріблясто-шовковисті.

Gaud., Fl. Helvet., IV (1830) 206.
— *S. alba* var. *argentea* Wimm., Sal. Europ. (1866) 17. — *S. alba* var. *splendens* (Bray) Anderss. in DC., Prodr., XVI, 2 (1868) 211.

Дуже декоративна.

П.Л.-С. Київська обл. (Бессер!). — **Л.Л.-С.** Чернігівська обл.: Іваницький рн, поблизу с. Іржавця у верхів'ях р. Удаю (Ганешин!).

Var. **vitellina** (L.) Seringe. Кора гілок яєчножовта або червонувата.

Seringe, Essai Monogr. Saul. Suisse (1815) 83.

Л.П. Чернігівська обл.: Остерський рн, біля Лошакової Гути, болото Видра (Левіна!). — **П.Л.-С.** Київська обл.: Київ (Черн.!, Рог.!); Уманський рн, околиці Умані, Софіївка (Кашпуровський); Звенигородський рн, Чичирказівка (Підоплічка); Катеринопільський рн, Потоки (Підоплічка). — **Л.Л.-С.** Харківська обл.: Харків (Черн.). — Полтавська обл.: Полтава (Рог.!); Кременчук (Рог.!). — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: Ізюм (Данкова!). — **П.Л.-С.** Кіровоградська обл.: Кіровоград (Щеглеєв!, Окснер!).

Поширення виду по СРСР. Європейська частина: майже всі райони, крім Кар.-Лапл., Дв.-Печ. (північ); Кавказ: усі райони; Зах. Сибір: усі райони з 59—61° північної широти; Серед. Азія: майже всі райони (здебільшого як культурна рослина).

Загальне поширення. Майже вся Європа (крім Скандінавії), Середземномор'я, Мала Азія, Турецька Вірменія, Іран, Індія, Гімалаї, Китай. Введено до культури в Північну Америку і Нову Зеландію.

Господарське значення. Деревина придатна на будівлі, човни, дуги, різний посуд, вугілля. Гілки вживаються на плетиво, фашини, огорожу, на підв'язку виноградної лози; кора — на дублення (вміст танідів 3,69—11,02%), на фарбу. Молоді гілки й листя використовуються на корм дрібній худобі. Медонос. Широко культивується. Придатна на безвершинне господарство.

656 (25) × 657 (28). S. alba L. × S. fragilis L. Дерева з голими зеленуватими або яснобурими гонами, гнучкими або ламкими. Листки на залозистих черешках, широко-ланцетні, з найбільшою шириною нижче середини, до верху довго-витягнуті, при основі круглясто-клиновидні; молоді з обох боків трохи сріблясто-волосисті; дорослі голі або більшменш опушені, зверху темнозелені, знизу ясно- або сірозелені. Сережки на улиснених ніжках. Листочки ніжок цілокраї або пилчасті. Прицвіткові лусочки язичковидні, опушені або тільки в основі, по спинці, або суспіль догори. Нектарник один, охоплює ніжку; зав'язь гола, з дуже коротким стовпчиком. ♀♂. Цв. IV—V.

— *S. viridis* Fries, Mant., 43. — *S. Russeliana* Forbes, Wob., 28. — *S. fragilis* L. var. *Russeliana* Ledeb., Fl. Ross., III, 598.
Видані зразки: Герб. русск. фл., № 2254—2456!

По берегах водойм. — Звичайно по всій Українській РСР.

656 (25) × 655 (24). S. alba × S. triandra L. Високий кущ або дерево. Молоді гони опушені; дорослі — голі, оливковобурі. Кора старих стовбурів відпадає шарами. Прилистки напівсерцевидні або ланцетні; листки довгасто-ланцетні, витягнуті, з найбільшою шириною по середині, злегка нерівнобокі, по краю хвилясті або пилчасті, зверху темнозелені, злегка блискучі, знизу блідозелені; головна жилка солом'янобура; листки з обох боків голі, тільки замолоду шовковисті. Прицвіткові лусочки ковпачковидні, яйцевидні, на верхівці волосисто-бородаті. Зав'язі при основі здуті і раптом конічно звужені, голі, зелені, на короткій ніжці. ♂, ♀♂. Цв. IV—V.

— *S. undulata* Ehrh., Beitr., VI (1791) 101.

Зрідка трапляється разом з батьківськими видами.

П.П. Житомир (Рог., non vidi). — **З.Л.-С.** Кам'янець-Подільська обл.: по р. Смотричу (Андрж.).

Секція 19. **Subfragiles O. V. Seemen.** Дерева з ламкими, часто повислими гілками. Стара кора не відстає шарами. Сережки розцвітають одночасно із появою листя або раніше. Прицвіткові лусочки залишаються або опадають. Тичинок дві. Нектарників у чоловічій і жіночій квітках здебільшого по два. Зав'язь сидяча або майже сидяча.

656[1] (26). S. babylonica L. — Верба вавилонська, в. плакуча. Декоративне дерево 10—12 *м* завв., з тонкими, пониклими до землі, голими, гнучкими, блискучими гілками, жовтуватозеленого або червонуватого кольору. Черешки волосисті; прилистки косо-ланцетні, зубчасті або шиловидні, іноді перетворені в колючку. Пластинки листків вузько-ланцетні, витягнуті в довгий косий гостряк, до основи поступово звужені, дрібно-залозисто-пилчасті, зверху темнозелені, знизу сизуваті; замолоду волосисті або сріблясто-пухнаті; дорослі голі, 9—16 *см* завд. і 1—2,5 *см* завш.; бокових жилок до 30 пар. Сережки розцвітають до появи листків або одночасно з ними. Прицвіткові лусочки звичайно вужчі від маточок, однобарвні, жовтуватозелені, в основі слабко волосисті; передній нектарник широкий, листоподібний, складчастий. Зав'язь гола або при основі з волосками, жовтувата, майже сидяча; стовпчик дуже короткий; приймочка суцільна або з двома—трьома лопатями. ♀♂. Цв. III—IV.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 1017.

— *S. japonica* Thunb., Fl. jap. (1784) 24 р. р. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 432. Назаров в Фл. СССР, V, 196. — *S. pendula* Moench, Meth. (1794) 336.

Культивується в садах і парках.

Зак.Л. Закарпатська обл.: Мукачево, парк (М. Попов!). — **П.З.С.** Одеська обл.: Одеса, Хаджибейський парк (Гержедович!).

Поширення по СРСР. Тільки в культурі на півдні. Загальне поширення. Іран, Китай.

Примітка. Справжній ареал не ясний, — в культурі поширений по Південній Європі, Північній Америці, Середній Азії, Китаю, Японії, Індії, Яві. Як видно, добре витримує клімат України і заслуговує на найширше впровадження при озелененні міст і селищ. Дає гібриди з *S. alba, S. fragilis.*

656[1] (26) × 657 (28). S. babylonica L. × S. fragilis L. Дерево із злегка пониклими, тонкими, голими, червонуватими або темнозеленими гілками. Черешки до 1,2 *см* завд., прилистки яйцевидно-ланцетні або яйцевидні, залозисто-зубчасті. Листки 7—12,5 *см* завд. і 1—2 *см* завш., довгасто-ланцетні, довго-загострені, нижче середини — найширші, голі, зверху зелені, блискучі, знизу сизуваті, по краю пилчасті. Бокових жилок 15—20 пар; жилки третього порядку виразно виступають на верхній стороні листка. Сережки розпускаються трохи пізніше від листків; жіночі — на коротких гілочках з листочками. Прицвіткові лусочки яйцевидні, з короткими волосками по верхньому краю і при основі спинки. Тичинки внизу волосисті. Зав'язь зелена, гола, з коротким роздвоєним стовпчиком і двома-чотирма приймочками; ніжка коротка. ♀. Цв. IV—V.

— *S. blanda* Andrs., Mon. Salic. (1863) 50.

Рідко трапляється разом з батьківськими формами. Іноді культивується.

Л.Л.-С. Харків (!).

657[1] (27). S. elegantissima Koch. — Верба прегарна. Декоративне дерево з тонкими, гнучкими, голими, блискучими, брунатними, пониклими до землі гілками. Листки черешкові (черешок 1—1,5 *см* завд., із залозками при основі листка, лише з внутрішнього боку по виїмці рідко опушений або голий), ланцетні, довго-загострені, до 15 *см* завд. і 2 *см* завш., по краю густо- і гостро-пилчасті, з верхнього боку яскравозелені, блискучі, лише по головній жилці коротко і рідко опушені, з нижнього боку синьозелені, тьмяні. Головна жилка з верхнього боку пластинки малопомітна, а з нижнього боку різко виступає; бічні жилки, навпаки, з верхнього боку виступають різко, а з нижнього боку слабко. Прилистки великі, півсерцевидні, з гострими верхівками, по краю гостропилчасті. Жіночі сережки розвиваються одночасно з листками на голих до 2 *см* завд. ніжках, при основі яких є ланцетні цілокраї, голі листочки. Ці сережки циліндричні, до 5 *см* завд., 0,4 *см* завш., з опушеною віссю, пониклі, відносно рідкоквіткові. Прицвіткові лусочки дорівнюють половині довжини зав'язі, ланцетні, з гострими кінцями, шкірясті, при основі дужче, вгорі слабше опушені, з жовтими жилками. Тичинки дві, з вільними, голими нитками. В чоловічих і жіночих квітках по два нектарники; в жіночих квітках передній нектарник вузько-овальний, трохи довший від зав'язі, задній такої ж довжини, широкий на верхівці, з виїмкою або роздвоєний. Зав'язь на короткій ніжці (ніжка опушена короткими волосками), з яйцевидної основи поступово звужується, знизу до половини коротко і рідко опушена, звичайно гола; стовпчик короткий, дорівнює $^1/_6$ зав'язі; приймочка овальна, пряма, роздільна. ♀. Цв. IV—V.

C. Koch, Wochenschr. Ver. Beförderung Gartenb. Preuss. Staaten, XIV (1871) 380, Dendrol., 11.2 (1872) 505.

Примітка. За Шафером, часто в культурі в західних областях Української РСР і в Польщі. За Кохом (Dendrologie, II, 505), ця верба, що трапляється дико, мабуть, лише в Японії, завезена Зибольдом звідти в європейські сади, де поряд з *S. babylonica* L. часто культивується як плакуча верба.

Секція 20. **Fragiles Koch.** Дерева з голими, часто ламкими гілками; черешки листків залозисті; листки ланцетні, залозисто-пилчасті. Прицвіткові лусочки однобарвні, опадаючі; нектарників нормально два — передній і задній. Зав'язь гола, зеленувата, здебільшого з коротким стовпчиком і ніжкою.

657 (28). S. fragilis L. — Верба ламка. Дерево 15—20 *м* завв. і 0,7—1 *м* у діаметрі, з широкою кроною і ламкими при основі гілками, що часто ламаються від вітру. Бруньки голі, блискучі, темнобурі, довгі. Листки з яйцевидними або півсерцевидними прилистками; пластинки їх 10—15 *см* завд. і до 2,5 *см* завш., вузько-яйцевидно-ланцетні, нижче середини — найширші, в основі круглясті, поступово витягнуті в довгу косу верхівку, по краю грубо і нерівномірно залозисто-зубчасті, трохи шкірясті, зверху дещо блискучі, темнозелені, знизу бліді або сизі, з обох боків зовсім голі, замолоду слабко опушені і трохи клейкі. Прицвіткові лусочки блідожовті, однобарвні, мало опушені, майже голі. Тичинки дві, вільні, при основі волосисті. Зав'язь цілком гола, на короткій ніжці; стовпчик і лопаті приймочок короткі. ♀. Цв. V.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 1017. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 432. Zapal., Consp. fl. Galic. crit., II, 27. Назаров в Фл. СССР, V, 202.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 1107 і 2253!

По сирих місцях, у плавнях, на берегах річок. Розводять біля жител, на пасіках, понад шляхами і на безвершинне господарство. — По всій Українській РСР, крім П.С.; у Карпатах до висоти 800 *м* над р. м.

П.П., Л.П., З.Л.-С., В.Л.-С., П.Л.-С., Л.Л.-С., Д.Л.-С. Досить часто. — **Зак.Л., К.Л., Пр.Л., Р.-О.Л., П.З.-Л.С., Л.З.-Л.С.** Звичайно. — **П.З.С., Л.З.С.** Рідко. Немає вказівок для **З.П.**

Поширення по СРСР. Європейська частина: всі райони, крім Арктики; Кавказ: Передкавк., Зах. і Півд. Закавк.; Зах. Сибір: Верх.-Тоб., Алт. (рідко).

Загальне поширення. Майже вся Європа до 65° північної широти, Мала Азія, Сірія, Турецька Вірменія, Іран. Культивується в Північній Америці.

Господарське значення. Деревина йде на будівлі, дуги, корита та інші вироби; гілки — на грубе плетиво, фашини; кора — на добування саліцину і на дублення (містить 4,6—11,9% танідів). Молоді гілки і листя використовуються на корм дрібній худобі, добрий медонос, декоративна, придатна на безвершинне господарство.

657 (28) × 658 (29). S. fragilis L. × **S. pentandra** L. Дерево або високий кущ з голими, блискучими, зеленуватожовтими або жовтобурими гілками. Черешки із залозками; пластинки листків не симетричні, добування саліцину і на дублення (містить 4,6—11,9% танідів). Молоді в основі круглясті або злегка звужені, по краю рівномірно залозисто-пилчасті, зверху темнозелені, блискучі, знизу яснозелені, з обох боків голі. Сережки на улиснених гілочках, розцвітають одночасно із появою листків, густі; тичинок 3—4(5), при основі волосистих. Прицвіткові лусочки ковпачковидні, жовтуваті, опадні. Зав'язь на дуже короткій ніжці, з коротким товстуватим стовпчиком; приймочки двороздільні, розхилені. ♯, ♄. Цв. IV—V.

— *S. cuspidata* Schultz, Prodr. Fl. Starg., Suppl. (1819) 47.
Видані зразки: Герб. русск. фл., № 2259 ♂, 2458а ♀, 2458 ♀!

По сирих місцях, здебільшого разом з батьківськими видами.

П.П. Київ (Рог.). — **Л.П.** Чернігівська обл.: Ріпкинський рн, Присторонь (Гержедович!). — **П.Л.-С.** Київська обл. (Монтр.). — Вінницька обл.: Турбівський рн, Петровка на р. Десні (Левіна!); Брацлавський рн, Вишківці біля р. Руденької. — **Л.Л.-С.** Чернігівська обл.: Прилуцький рн, біля м. Прилук (Іллічевський!). — Харківська обл.: поблизу Харкова, біля с. Артемівки (Козлов!). — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Харцизький рн, Нижня Кринка (Степанов!).

657 (28) × 655 (24). S. fragilis L. × **S. triandra L.** Дерево або високий кущ з голими, блискучими, жовтуватими, бурими або зеленуватими гонами. Листки на довгих черешках, з зубчастими, напівяйцевидними прилистками, довгасто-ланцетні, в основі майже клиновидні, до верхівки коротко загострені, хрящувато-пилчасті. Чоловічі сережки довгі, на улиснених ніжках або гілочках, пухко-квіткові. Прицвіткові лусочки ковпачковидні, яйцевидної форми, жовтуваті, в основі і по краю волосисті. Тичинок три, іноді дві, в основі волосистих. Зав'язь гола, яснобурувата; стовпчик помітний, із розхиленими лопатями приймочки; ніжка зав'язі в два-чотири рази довша від нектарника. ♄, ♯. Цв. IV—V.

— *S. alopecuroides* Tausch, Hort. Canal., 1821 nom. nudum. — *S. amygdalina* var. *alopecuroides* Rchb., Icon. Fl. Germ. et Helv., XI (1849) fig. 1257!
Видані зразки: Wimm. et Kr., Herb. Salic. 77! Coll. Salic. 19!

Трапляється разом з батьківськими формами.

П.П. Київська обл.: Ново-Шепелицький рн, біля с. Товстий Ліс (Рог.!). — **Л.П.** Київська обл.: околиці Києва, Дарниця (Гержедович!). — Чернігівська обл.: околиці м. Чернігова (Гержедович!); Куликівський рн, Дроздівка (Левіна!). — **З.Л.-С.** Кам'янець-Подільська обл.: Ружичнянський рн, Мацьківці (Козлов!). — **П.Л.-С.** Київська обл.: Київ по Дніпру (Шмальг.!); Канівський рн, біля с. Пекарів (Рог.!). — **Л.Л.-С.** Харків (Черн.!). — **Д.Л.-С** Сталінська обл.: Горлівська мр, поблизу копальні Ртутної (Олексієнко!). — **П.З.-Л.С.** Одеська обл.: Первомайський рн, с. Катеринка (Гержедович!). — Дніпропетровськ (Войнов, зразок не типовий). — **П.З.С.** Запорізька обл.: Кам'янсько-Дніпровський рн, на північ від с. Водяного (Козлов!). — Херсонська обл.: Херсонський рн, Касперівка (Куксін!). — **Л.З.С.** Дніпропетровська обл.: Васильківка на березі р. Кара-Чекрак (Свистунова!).

Секція 21. **Pentandrae** Dumort. Дерева і кущі з голими блискучими гілками, вкритими шкірочкою, яка, старіючи, легко відшаровується. Листки великі, довго-загострені, шкірясті, блискучі, яйцевидно-ланцетні, замолоду клейкі. Сережки розцвітають після появи листя; тичинок п'ять (до 12—24); нектарників два. Прицвіткові луски однобарвні; зав'язь гола, на ніжці, з коротким стовпчиком і короткими приймочками.

658 (29). S. pentandra L. — **Верба п'ятитичинкова,** верболоз. Кущ 3—5 *м* завв., рідше дерево до 15 *м*, з жовтуватооливковими або чорнуватими, голими, блискучими гілками, вкритими шкірочкою, яка, старіючи, легко злущується. Молоді гілочки, а також і листки під час розпускання клейкі; бруньки яйцевидні, бурі, блискучі. Прилистки довгасто-яйцевидні, залозисто-зубчасті, рано опадають; дорослі листки великі, 5—13 *см* завд. і 2—4 *см* завш., яйцевидно-довгасті, довго загострені, шкірясті, зовсім голі, темнозелені, блискучі, після сушіння чорніють, по краю густо-залозисто-пилчасті, черешки з великими залозками. Цвіте пізніше від усіх наших верб; сережки густі, товсті, циліндричні, 2—7 *см* завд. Прицвіткові лусочки однобарвні, жовтозелені, в основі війчасті, по верхньому краю дрібно-пилчасті і зубчасті, в жіночих квітках опадають. Нектарників звичайно два. Чоловічі квітки нормально п'ятитичинкові, рідше тичинок 8—12 і більше, нитки в основі кучерявоволосисті. Зав'язь зелена, гола, на короткій ніжці, з коротким товстим стовпчиком; приймочки з короткими розхиленими лопатями. Плодові сережки залишаються на дереві всю зиму. ♯, ♄. Цв. VI—VII.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 1016. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 431. Zapal., Consp. fl. Galic. crit., II, 24. Назаров в Фл. СССР, V, 205.
Видані зразки: Герб. русск. фл., № 486, 1088, 2256, 2257, 2258!

Трав'яні болота, вологі лучні долини, плавні, вогкі ліси і чагарники. — Звичайно по всій Українській РСР, крім південної її частини —

П.З.С., Л.З.С., П.С., де вона зовсім відсутня. В Карпатах до 800 *м* над р. м.

В Українській РСР трапляються такі форми і різновидності:

F. **polyandra** de-Bray. Тичинок до 8—12 і більше. Зрідка зустрічається разом з типовою формою.

Л.П. Чернігівська обл.: Ріпкинський рн, с. Грабове (Гержедович!); поблизу Києва, Дарниця (Гержедович!). — **Л.Л.-С.** Поблизу Харкова (Наливайко!).

Var. latifolia Hartm. Листки довжиною в 2,5 раза перевищують ширину.

Hartm., Handb. Scand. Fl., IV (1840) 320.

Л.П. Чернігівська обл.: Остерський рн, поблизу Сорокошичів, болото Видра (Левіна!). — **П.Л.-С.** Кам'янець-Подільська обл.: Базалейський рн, Великі Зозулинці (Кучерява!). — Вінницька обл.: Турбівський рн, Стара Прилука, недалеко від р. Десни (Левіна!). — **Л.Л.-С.** Харківська обл.: околиці Харкова, Дергачівський рн, біля Гаврилівки (Ширяєв!). — **Л.З.-Л.С.** Ворошиловградська обл.: Кремінський рн, околиці ст. Бунчужної (Клок.!).

Поширення виду по СРСР. Майже всі райони за винятком арктичної зони, Криму та південної частини Середньої Азії.

Загальне поширення. Європа, Північна і Західна Азія, Монголія, Джунгарія, Китай, Японія.

Господарське значення. Пізній медонос. Кількість танідів у корі доходить до 10,5%. З кори добувають саліцин; у народній медицині і ветеринарії кору цієї верби вживають замість хини. З листя роблять жовту фарбу. Гілки йдуть на грубе плетиво, фашини, а деревина — на різні вироби. Декоративна.

Рід 200. Тополя — Populus L.

L. Gen. pl. (1737) 317.

Дерева першої-третьої величини, з повислими сережками; квітки з бокальчастим тором, з торчкуватими прицвітковими лусочками і численними, з короткими нитками, тичинками.

До цього роду належить близько 50 видів, поширених переважно в північній півкулі. В Українській РСР тільки три дикорослих основних види і один дикорослий гібрид (усі не бальзамічні). Наведені нижче декілька бальзамічних тополь і ще декілька осокорів в Українській РСР трапляються лише в культурі.

Швидкорослі високі дерева, але біологічні й полезахисні властивості різних видів дуже неоднакові. Так, тополі пірамідальної форми через свою вузьку крону малопридатні для противітрових насаджень. Для полезахисних смуг найкращі бальзамічна і канадська тополі, а потім — берлінська. Перші дві досить посухостійкі, але найбільш посухостійка сріблясta тополя, яка дає багато кореневих пагонів і придатна для прияружних насаджень у південних районах. Для прияружних насаджень придатна і чорна тополя (осокір), яка також дає кореневу поросль, але для свого росту потребує більш вологи, ніж сріблясta.

Кореневі пагони дає також канадська та інші тополі, коли перерізати коріння, що буває при поглибленій оранці. Але пагони цих тополь легко виорюються (виламуються) і особливої небезпеки для збиральних сільськогосподарських машин не становлять. Все ж у крайні ряди полезахисних смуг тополю висаджувати не слід.

Крім розмноження живцями, необхідно ще розмножувати тополі насінням для одержання стадійно молодого посадочного матеріалу.

---

1. Листки знизу повстисті або густо-опушені . . . . . 2.
— Листки голі з обох боків . . . . . 3.
2. Усі листки знизу біло-повстисті . . . . **(1). Т. біла — P. alba L.**
— Листки знизу покриті тонкою сірою повстю або шовковисто-шерстисті; старі малоопушені; в обрисі наближаються більше до *P. tremula,* ніж до *P. alba;* основа листків кругляста або злегка серцевидна . . . . . **(1×2). P. alba L. × P. tremula L.**
3(1). Дорослі листки круглясті або ромбічні, по краю крупно-виїмчасто-зубчасті; тичинок 4—12 . . . . . **(2). Осика — P. tremula L.**
— Листки овально-еліптичні, широко-овальні, ромбічні або яйцевидно-трикутні; тичинок багато (30—40 і більше) . . . . . 4.
4. Гілки злегка гранчасті; листки вузько-еліптичні або яйцевидно-ланцетні . . . . . **(7). Т. лавролиста — P. laurifolia Ledeb.**
— Гілки круглясті; листки інші на вигляд . . . . . 5.
5. Черешки листків сплюснуті . . . . . 6.
— Черешки листків циліндричні . . . . . 9.
6. Листки дуже великі, 7—15 *см* завд. і 6—13 *см* завш., широко-трикутні, в основі злегка серцевидні або зрізані; жилки розходяться пальчасто. Гілки дуже ребристі. Зав'язь з шістьма борозенками; тор охоплює лише основу зав'язі . . . . . **(6). Т. ребриста — P. angulata Ait.**
— Рослини з іншими ознаками . . . . . 7.
7. Черешки листків однакової довжини з пластинкою; жилки листка розходяться пальчасто; зав'язь з шістьма борозенками . . . . . **(5). Т. трикутнолиста — P. deltoides Marsch.**
— Черешки листків коротші від пластинки; зав'язь з чотирма борозенками . . . . . 8.
8. Крона розкидиста, гілки напрямлені в сторони; листки трикутно-яйцевидні . . . . . **(3). Т. чорна, осокір — P. nigra L.**

— Крона вузько-пірамідальна; гілки напрямлені вгору; листки ромбічні . . . . . **(4). Т. італійська — P. italica** Moench.

9(5). Листки яйцевидно-овальні або широко-еліптичні, раптом звужені в короткий кінчик . . . **(8). Т. запашна — P. suaveolens** Fisch.

— Листки іншої форми, поступово витягнуті в довгий кінчик . . 10.

10. Листки яйцевидно-довгасті або широко-яйцевидні, з круглястою або клиновидною основою, знизу білуваті, разом з черешком голі . . . . . **(9). Т. пахуча — P. balsamifera** L.

— Листки майже серцевидні, знизу ясно- або сірозелені, опушені, як і черешок; при основі листка бородавчасті залозки . . . . . **(10). Т. сива — P. candicans** Ait.

Секція I. **Albidae** Dode. Молоді гони повстисті або пухнаті. Листки знизу сріблясто-повстисті або сіро-повстисті, або більш-менш опушені. Тичинок 4—8. Прицвіткові лусочки війчасті або волосисті.

659 (1). P. alba L. — Тополя біла. Дерево першої величини, вік його 300—400 років, досягає величини 25—30 *м* і 1,5 *м* у діаметрі. Кора ясносіра, гладенька. Молоді гілки, бруньки, нижня сторона листків і черешки їх біло-повстисті. Листки круглясто-яйцевидні, в основі злегка серцевидні, кутасто-крупно-зубчасті або виїмчасто-3—5-лопатеві; дорослі різко двобарвні, зверху темні, глянцеві, знизу біло-повстисті. Черешки круглі, в 2—4 рази коротші від пластинки, що досягає 10—12 *см* довжини і 5—10 *см* ширини. Прицвіткові лусочки нерівно-зубчасті, червонобурі, голі або опушені, по краю війчасті. Тичинок 8—10; пиляки пурпурові, на коротких нитках. Зав'язь гола, довгаста, з коротким стовпчиком. Приймочки завжди дворозділні, яскравозелені, блідожовті або темні; ніжка зав'язі в 2—4 рази коротша від самої зав'язі. ♀♂. Цв. III—IV.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 1034. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 439. Zapal., Consp. fl. Galic. crit., II (1908) 84. Комаров в Фл. СССР, V, 225.
— *Populus nivea* Willd., Arbor. (1796) 227.

Заплавні ліси і гаї в долинах річок; по западинах між пісками. — Звичайно, крім крайнього півдня П.С., де трапляється лише в культурі; в Карпатах росте в передгір'ї, рідко в горах. — Часто розводять біля жител, у садах і парках.

К.Л. Рідко. — Станіславська обл.: Чорногора, Жаб'е — Ільціа 655 *м* над р. м. (Запал.). — **Пр.Л.** Станіславська обл.: Коломия (Слендзінський); Станіслав (Запал.). — **П.П.** Житомирська обл.: Олевськ (Бесс., Ейхвальд, Рог.!). — **Л.П.** Чернігівська обл.: Комарівський рн, Берестовець (Лукашов!); Ріпкинський рн, у плавнях гирла р. Сожа (Пач.!). — Сумська обл.: Конотопський рн, Бондарі (Куксін!). — **З.Л.-С.** Тернопільська обл.: Мельнице-Подільський рн, Дзвенигород (Слендзінський!), Подолія по Дністру (Андрж.). — Кам'янець-Подільська обл.: Городоцький рн, Остапківці (Кот.!). — Вінницька обл.: Брацлав; Ямпіль (Рог.!); Тростянецький рн, Скибенці біля Бугу (Кот.!). — **П.Л.-С.** Київська обл.: околиці Києва (Траутф., Монтр.!, Васильев-Яковлев!, Лоначевський!); Обухівський рн, Трипілля (Рог.!); Ржищів (Рог.!); Канів (Монтр.!, Рог.!); Черкаси (Рог.!). — **Л.Л.-С.**

Київська обл.: Переяслав-Хмельницький (Рог.!). — Полтавська обл.: Лубни (Рог.!, Монтр.!); Полтава (Іллічевський!). — Харківська обл.: Харків (Черн.!, Наливайко!, Кот.!), Харківська приміська смуга; Дергачі (Лавр.!); Зміївський рн, Зміїв, Коропові хутори (Лавр.!, Кот.!); Чугуїв (Кот.!). — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Слов'янський рн, гори Артема (Кот.!), околиці Слов'янська,

Рис. 13. *Тополя біла — Populus alba* L.

1 — гілка з листям; *2* — гілка з чоловічими квітками; *3* — чоловіча квітка; *4* — чоловіча сережка; *5* — жіноча сережка.

Райгородок (Лавр.!); Макіївська мр, поблизу шахти Капітальної № 1 (Страшко!); Харцизький рн, ст. Іловайське, хут. Полтавський (Морозова!). — **П.З.-Л.С.** Дніпропетровськ (Гюльденштедт, Бебер, Шмальг.). — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: Куп'янськ (Клок.!, Кот.!). — Ворошиловградська обл.: Кремінна (Кот.!); Старобільськ (Ширяєв!). — Полтавська обл.: Кобеляки (Рог.!). — Дніпропетровська обл.: Дніпропетровський рн, Ракшівка на р. Мокрій Сурі (Давидич!). — Запорізька обл.: Осипенківський рн, коса біля м. Осипенко (Постриганы!). — **П.З.С.** Одеська обл.: Одеса (Іванов!); Біляївський рн, околиці с. Троїцького по Дністру (Опперман!). — Миколаївська обл.: околиці Миколаєва між Солонихою, Варварівського рну і Горбачанською косою (Опперман!). — Херсонська обл.: поблизу Херсона (Муравйов!). — Запорізька обл.: Кам'янсько-Дніпровський рн, Водяне (Козлов!); Верхньохор-

тицький рн, Біленьке (Куксін!). — **Л.З.С.** Запорізька обл.: Запоріжжя (Олексієнко!, Григор'єв!); Мелітополь (Коржинський!). — Херсонська обл.: Цюрупинськ (Траншель!); Новомаячківський рн, між Основою і Чорнянкою (Лавр.!); Гола Пристань (Пач.!).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Карп., Верх.-Дністр., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Причорн., Волз.-Дон., Заволз., Урал (півд.), Волз.-Кам., Волз.-Дон., Ниж.-Дон., Ниж.-Волз., Крим; Кавказ: Передкавк.; Зах. Сибір: Обськ., Верх.-Тоб., Ірт., Алт.; Серед. Азія: Арал.-Касп., Прибалх., Дж.-Тарб., Гірськ. Туркм., Аму-Дар., Сир-Дар., Пам.-Ал.

Загальне поширення. Південна частина Середньої Європи Атлантична Європа, Балканський півострів, Мала Азія, Гімалаї.

659 (1) × 660 (2). P. alba L. × P. tremula L. Дерево другої величини, рідко доживає до 80—100 років; іноді чагарник. Листки круглясті або майже овальні, гострі або тупі, при основі круглясті або злегка серцевидні, по краю виїмчасто-крупно-зубчасті, майже лопатеві, особливо на буйних гонах. Загалом листя більше схоже на листя *P. tremula,* ніж на листя *P. alba,* але замолоду воно вкрите знизу тонкою сірою повстю, як і молоді гілки та бруньки. Дорослі листки зверху темно-зелені, глянцеві, знизу пізніше майже голі, сіруваті. Прицвіткові лусочки глибоко надрізані, війчасті. Тичинок вісім. Приймочки 4-, 6-, 8-лопатеві. ♯ . Цв. III—IV.

— *P. alba* × *tremula* Aschers., Fl. Prov. Brandenb., I (1864) 645. Шмальг., Фл. Ю.-З. Р., 544; Фл. Ср. и Ю. Р., II, 226. — *P. canescens* Smith., Fl. brit., III (1805) 1080. Willd., Sp. pl., IV, 2, 802. Комаров в Фл. СССР, V, 226. — *Populus hybrida* M.B., Fl. taur.-cauc., II (1808) 422; III (1819) 633. Wesmael in DC., Prodr., XVI, 2, 325.

Трапляється поодинокими особинами в області, де ростуть види — батьки. Нерідко розводять у садах.

Л.П. Чернігів (Рог.!). — **П.Л.-С.** Київ і околиці (Траутф., Шмальг.!, Васильєв-Яковлев!). — Кіровоградська обл.: Кіровоград (Ліндем.!). — **Л.Л.-С.** Харківська обл.: Чугуївський рн, Чугуїв (Срединський!), Студенок (Черн.!). — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Слов'янський рн, гори Артема (Ширяєв, Кот.!); Харцизький рн, Нижня Кринка, в саду (Степанов!). — **Л.З.-Л.С.** Дніпропетровська обл.: Дніпропетровськ (Олексієнко!). — **Л.З.С.** Херсонська обл.: Голопристанський рн, Буркутські плавні (Дзевановський!).

Секція 2. **Trepidae** Dode. Молоді гони голі. Листки здебільшого голі з обох боків. Тичинок 8—20. Прицвіткові лусочки надрізані, війчасті.

660 (2). P. tremula L. — Осика. Дерево, що досягає 30 *м* завв., 1—1,5 *м* у діаметрі і доживає до 160—190 років. Листки з довгими, сплюснутими з боків черешками, майже круглясті, тупі або коротко загострені, по краю виїмчасто-зарубчасто-зубчасті, з обох боків голі, сірозелені. Прицвіткові лусочки бурі, пальчасто-роздільні, по краю густоволосисті. Тичинок 8—20; пиляки яскравопурпурові. Приймочки хрестовидно розщеплені, рожевуваточервоні, потім бурі. ♯. Цв. III—IV.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 1034. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 439. Zapal., Consp. fl. Galic. crit., II (1908) 85. Szafer in Fl. Polska, II (1921) 27. Комаров в Фл. СССР, V, 226.

Вододільні й долинні ліси, схили, торфовища, болота, плавні, по закраїнах саг з *Phragmites communis,* по западинах між піщаними кучугурами і зрідка на сухих пісках. — Звичайно в Українській РСР, крім П.С., де відсутня.

Трапляються такі різновидності:

Var. typica Koehne. Гілки й листя завжди голі.

Koehne, Deutsche Dendrol. (1893) 80.

Звичайна форма.

Var. villosa Lang. Молоді гілки й листя з обох боків шовковисто-пухнаті.

Lang in Rchb., Fl. Germ. exc. (1830) 173.

Трапляється рідко.

П.Л.-С. Вінницька обл.: Гайсинський рн, Кузьминці-Харпачка (Кот.!). **Л.Л.-С.** Чернігівська обл.: Прилуцький рн, Переволочна (Іллічевський!). — Сумська обл.: Суми (Калениченко!).

Поширення виду по СРСР. Європейська частина: всі райони; Кавказ: усі райони; Зах. Сибір: Обськ., Верх.-Тоб., Ірт., Алт.; Схід. Сибір: Єніс.-Кол., Анг.-Саян., Даур.; Далек. Схід: Камч., Охот., Зее-Бур., Удськ., Уссур., Сах.; Серед. Азія: Арал.-Касп., Прибалх., Дж.-Тарб., Тянь-Шан.

Загальне поширення. Майже вся Європа, Північна Африка Монголія і Манчжурія.

Господарське значення. Осику можна широко використати для закріплення ярів у Лісостепу і на Поліссі. Широко використовується в будівництві для виготовлення човнів; йде на столярні й токарні вироби, на гонт, дранки, фанеру. З осикової деревини виготовляють також рогожі, корзини, тканини, брилі, пакувальну стружку, деревну масу для картону й паперу, сірникову соломку. Здобувають з неї оцтову кислоту, деревний спирт, порохове вугілля, шадрик. Кора містить у собі дубильні і лікарські речовини; корені йдуть на плетіння; листя дає кормову масу.

Секція 3. **Aegeiros** Duby. Бруньки здебільшого голі, дуже клейкі. Бокаловидний тор у чоловічих і жіночих квіток не розсічений або злегка виїмчасто-надрізаний. Прицвіткові лусочки торочкувато-надрізані або розсічені. Тичинок 6—30. Коробочка при плодах звичайно гола, 2—4-стулчаста.

661 (3). P. nigra L. — Тополя чорна, осокір. Дерево першої величини, що досягає 25—30 *м* завв. і 1 *м* у діаметрі, живе до 200—300 років; крона розкидиста. Кора ясно-, сіропопеляста, у старих дерев темніша, ніж в інших видів тополь, майже чорна, глибоко потріскана.

Рис. 14. *Тополя чорна — Populus nigra* L.

1 — гілка з листям; *2* — гілка з чоловічими квітками; *3* — гілка з жіночими квітками; *4* — жіноча сережка; *5* — чоловіча квітка; *6* — жіноча квітка.

Бруньки клейкі. Листки на довгих, голих, сплюснутих черешках, яйцевидно-трикутні або майже ромбічні, при основі від широко-клиновидних до майже прямо-обрізаних, на верхівці витягнуті в довгий гострячок, по краю залозисто-пилчасті, зубчики напрямлені вперед; листки з обох боків голі, зелені, знизу ясні. Прицвіткові лусочки глибоко-надрізані, голі або коротко-війчасті; пиляки пурпурові. Зав'язь з чотирма борозенками, більш ніж на половину занурена в бокаловидну оцвітину; приймочки жовті, дволопатеві, відігнуті. ♄. Цв. III—IV.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 1034. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 439. Zapal., Consp. fl. Galic. crit., II (1908) 87. Комаров в Фл. СССР, V, 228.

У долинах річок, у плавнях і сагах. — Звичайно по всій Українській РСР, крім Карпат, Прикарпаття і П.С., де відсутня; на пісках і поблизу жител розводиться.

П.П. Волинь (Бессер, Ейхвальд). — **Л.П.** Чернігівська обл.: Куликівський рн, проти с. Авдіївки на р. Десні (Куксін!); Михайло-Коцюбинський рн, проти с. Слабине на р. Десні (Куксін!); Коропський рн, проти с. Савинки в долині р. Десни (Куксін!); Сосницький рн, Лави (Левіна!), Слобідка і Бондарівка, долина р. Десни (Куксін!). — **З.Л.-С.** Кам'янець-Подільська обл.: Летичівський рн, Вербка. — **П.Л.-С.** Київська обл.: Обухівський рн, Трипілля (Траутф.!); Корсунь-Шевченківський рн, Комарівка (Бараненко!); між Межигір'ям і Черкасами (Рог.!); Черкаський рн, Будище (Михайленко!); Миронівський рн, поблизу Козина (Монтр.!); Канівський рн, Пекарі на березі р. Дніпра (Липківська!). — Вінницька обл.: Плисківський рн, Спичинці (Блонський!). — **Л.Л.-С.** Харківська обл.: Харків (Чер'н.!, Кот.!); Печеніги (Сова!); Ізюм (Білик!). — Полтавська обл.: Комишнянський рн, Черевки. — Сумська обл.: Охтирський рн, Лутище (Сова!). — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Слов'янський рн, околиці Слов'янська, Райгородок (Лавр.!), гори Артема (Ширяєв!). — Ворошиловградська обл.: Містки; Харцизький рн, ст. Іловайське (Морозова!). — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: Куп'янський рн, Куп'янськ (Клок.!, Кот.!), Сенькове (Михайленко!). — Ворошиловградська обл.: Старобільськ (Ширяєв!).— Дніпропетровська обл.: Дніпропетровськ (Гюльденштедт, Акинф., Шмальг.); Дніпропетровський рн, Ракшівка по р. Мокрій Сурі (Давидич!); у районі Нікополя (Григор'єв). — **П.З.С.** Запорізька обл.: Верхньохортицький рн, Біленьке (Кукуш!); Кам'янсько-Дніпровський рн, Водяне (Козлов!). — Миколаївська обл.: околиці Миколаєва (Опперман!). — Херсонська обл.: околиці Херсона, с. Вірьовочна Балка (Куксін!); Голопристанський рн, на схід від Старої Збур'ївки (Дика!). — **Л.З.С.** Запорізька обл.: Запоріжжя (Олексієнко!); Верхньохортицький рн, Розумовка, плавні Дніпра (Свистунова!); Мелітополь (Коржинський!); Іванівський рн, Агайманський під (Олексіїв!). — Херсонська обл.: Цюрупинськ (Траншель!); Голопристанський рн, Буркутські плавні (Дзеванівський!).

Поширення по СРСР. Європейська частина: всі райони; Кавказ: усі райони; Зах. Сибір: Обськ., Верх.-Тоб., Ірт., Алт.; Схід. Сибір: Єніс.; Серед. Азія: Арал.-Касп., Прибалх.; Дж.-Тарб., Аму-Дар., Пам.-Ал.

Загальне поширення. Середня Європа (східна частина); Північна Африка, Мала Азія, Джунгарія, Північна Америка.

661[1] (4). P. italica Moench. — Тополя італійська, тополя пірамідальна. Високе струнке дерево, 18—35 *м* завв., 0,7—1 *м* у діаметрі; живе до 150 років. Крона вузько-пірамідальна, складається з обернених догори і притиснутих до стовбура гілок. Стовбур в основі з великими напливами; молоді гони ясножовті, блискучі. Бруньки дрібні, яснобурі, блискучі; лусочки бруньок не клейкі. Листки ромбічні, з пла-

стинчасто-сплюснутими черешками. Все інше, як у *P. nigra* L. Екземпляри з жіночими квітками трапляються дуже рідко. ♄. Цв. III—IV.

Rozier, Cours d'agric., VII (1786) 619. Комаров в Фл. СССР, V, 230. — *P. pyramidalis* Moench, Bäume Weissenstein (1785) 79. — *P. fastigiata* Desf., Tabl. ecol. Paris (1804) 213. — *P. nigra* L. var. *pyramidalis* Spach, Ann. Sc. nat. (1841) 31. Шмальг., Фл. Ю.-З. Р., 545; Фл. Ср. и Ю. Р., II, 440 et auct. allior. fl. ross. Zapal., Consp. fl. Galic. crit., II, 88. — *P. nigra* var. *italica* Duroi, Harbk. Baum., II (1772) 141. Szafer in Fl. Polska, II (1921) 28.

Культивується по всій Українській РСР.

Батьківщина, як гадають, гори Середньої Азії (Гімалаї, Афганістан), звідки дерево це вивезене в Західну Азію, Італію, Німеччину і т. д. Завдяки легкості розмноження і красі стало улюбленим по всій Середній і Південній Європі, на Кавказі і в Середній Азії.

661[1] (4) × 661 (3). P. italica Moench. × **P. nigra** L. Характеризується менше притиснутими до стовбура гілками, ніж у першого і листками, то трикутними, як у *P. nigra* (ця форма має назву *P. croatica* Waldst. et Kit.), то в основі більш-менш клиновидно-звуженими (f. *pannonica* Bess.).

— *P. croatica* Waldst. et Kit. ex Bess., Flora, II (1832) 14. — *P. pannonica* Bess., Enum. (1822) 111, № 1263.
Видані зразки: Герб. русск. фл., № 1186!

Рідко.

П.Л.-С. Київська обл.: Умань, парк ім. III Інтернаціоналу (Демиденко!).

661[1] (4) × 661[4] (7). P. italica Moench. × **P. laurifolia** Ledeb. **Тополя берлінська.** Високе швидкоростуче дерево з пірамідальною кроною; молоді гілки ребристі, жовтуватосірі або жовтозелені. Листки голі, яйцевидні, з круглястою основою і витягнутою верхівкою, 4—8 × 3—5 *см*, по краю дрібно-зубчасті і злегка війчасті; зубчики залозисті, вперед загнуті; черешки 2—4 *см* завд., круглі, злегка опушені. ♄. Цв. III—IV.

— *P. berolinensis* Dippel, Handb. d. Laubh., II (1892) 210. Комаров в Фл. СССР, V, 234.

Культивується в СРСР і в Західній Європі.

661[2] (5). P. deltoides Marsh. — **Тополя трикутнолиста.** Дуже швидкоростуче гіллясте високе дерево, що досягає 35—45 *м* завв. і 2 *м* у діаметрі; живе до 120 років. Бруньки клейкі. Молоді гілки голі, спочатку злегка ребристі, потім круглі. Листки голі, 3—8 *см* завд. і 3—6 *см* завш., круглясто-трикутні або широко-ромбічні з широко-клиновидною або зрізаною основою, нерівномірно-зубчасті (зубчики залозисті), на довгих, голих, сплюснутих, червонуватих черешках, з двома залозками при основі. Чоловічі сережки сидячі, товсті, до 8 *см* завд.;

жіночі при плодах до 15—20 *см* завд. Тичинок 20—30; прицвіткові лусочки жовтуваті, круглі, рано опадаючі, по краю торочкуваті. Маточка з борозенками, занурена в бокаловидну оцвітину не більше, ніж до половини. Коробочка овальна, гостра. ♄. Цв. III—IV.

Marsh., Arbor. Amer. (1785) 106. Комаров в Фл. СССР, V, 234. — *P. canadensis* Moench., Baüme Weissenst. (1785) 81. Szafer in Fl. Polska, 28.

Культивується в Українській РСР.

Л.П. Чернігівська обл.: Козелець (Рог.!). **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Ольгинський рн, Велико-Анадольське лісництво (Граф!).

Загальне поширення. Північна Америка.

661[3] (6). P. angulata Ait. — **Тополя ребриста.** Дерево до 30 *м* завв., з широкою кроною. Гілки дуже гранчасті або крилато-ребристі; молоді оливкового кольору, дорослі темнобурі. Бруньки великі, голі, темнозелені, злегка клейкі. Листки 7—15 *см* завд., 6—13 *см* завш., яйцевидно-трикутні, широко-трикутні або широко-серцевидні, часто в основі зрізані, коротко-гостро-кінчасті, голі, зверху яскраво-, знизу яснозелені, по краю виїмчасто-зарубчасті або нерівномірно залозисто-зубчасті. Жилки першого порядку червонуваті або буруваті; черешки сплюснуті, часто в двома залозками, довгі, голі, червонуваті. Чоловічі сережки 8—10 *см* завд., жіночі довші; вісь сережок гола. Прицвіткові лусочки цілокраї або зубчасті, голі, рудуваті; тичинок 20—30. Зав'язь з шістьма борозенками, охоплена тором лише в основі, приймочки жовті; коробочка зморшкувата. ♄. Цв. III—IV

Ait., Hort. Kew., III (1789) 407.

Місцями культивується в Українській РСР.

Л.Л.-С. Харків (Кот.!). — **Д.Л.-С.** Сталіно, радгосп Піски (Кот.!).

Загальне поширення. Північна Америка.

Секція 4. **Tacamahacae** Dode. Дерева з густою витягнутою кроною і корою, яка рано розтріскується. Бруньки часто дуже товсті, клейкі. Листки здебільшого знизу білуваті. Тичинок 20—30(65). Приймочки здебільшого широко-лопатеві. Маточка гола, рідше густоволосиста.

661[4] (7). P. laurifolia Ledeb. — **Тополя лавролиста.** Дерево до 25 *м* завв., з широкою кроною і ребристими, 4—5-кутніми гілочками. Бруньки клейкі, дуже пахучі, зеленуватобурі, великі, притиснуті. Молоді гони жовтуватосірі або солом'яножовті, опушені. Листки до 15 *см* завд. і 2—7 *см* завш., яйцевидні, довгасто-яйцевидні або яйцевидно-ланцетні, в основі здебільшого круглясті, до верхівки поступово загострені, по

краю дрібно-зубчасті, залозисті, зверху яскравозелені, знизу ясносірі, голі або по краю війчасті. Черешки 3—4 *см* завд., жолобчасті, волосисті. Прилистки ланцетновидні, опадні. Тичинок до 65; пиляки пурпурові. Зав'язь яйцевидна, злегка бородавчаста; приймочка широколопатева. ♀. Цв. IV—V.

Ledeb., Fl. alt., IV (1833) 297. Комаров в Фл. СССР, V, 236.

В Українській РСР трапляється лише в культурі.

Л.Л.-С. Харків (Кот.!).

Поширення по СРСР. Зах. Сибір: Верх.-Тоб., Обськ., Ірт., Алт.; Схід. Сибір: Єніс., Анг.-Саян.; Серед. Азія: Дж.-Тарб.
Загальне поширення. Сибір, Середня Азія, Монголія.

661⁵ (8). P. suaveolens Fisch. — **Тополя запашна.** Дерево 20—35 *м* завв. і до 0,75—1 *м* у діаметрі. Молоді гілки сірозелені, блискучі. Бруньки клейкі, жовтобурі, притиснуті, довгі. Листки з коротким, жолобчастим, злегка пухнатим черешком, широко-овальні або яйцевидно-овальні, на верхівці раптом звужені в короткий гострячок, зверху темні, знизу бліді або іржавозеленуваті, по краю залозисто-пилчасті, спочатку пухнаті, пізніше голі. Прицвіткові лусочки жовтуваті, злегка волосисті; тичинок 12—30. Зав'язь широка, майже сидяча, лише основою занурена в бокальчатий тор; коробочка часто розкривається 3—4 стулками. ♀. Цв. III—IV.

Fisch. in Bull. Acad. Petrop., IX (1842) 348. Комаров в Фл. СССР, V, 238. — *Populus balsamifera* L. *β. suaveolens.* Шмальг., Фл. Ю.-З. Р., 545; Фл. Ср. и Ю. Р., II, 440.

В Українській РСР трапляється лише в культурі.

Л.Л.-С. Харківська обл.: Харків (Кот.!); Валки (Черн.!).

Поширення по СРСР. Схід. Сибір: Лен.-Кол., Анг.-Саян., Даур; Далек. Схід: Камч., Охот., Зее-Бур., Удськ.
Загальне поширення. Ендем СРСР.

661⁴ (7) × 661⁵ (8). P. laurifolia Ledeb. × **P. suaveolens** Fisch. Гібрид, що об'єднує в собі ознаки обох видів, описав московський садівник Шредер під назвою *P. moscoviensis* Schroed. in Pl. Inst. Rur. Mosc. colunt. (1899) 43; Комаров в Фл. СССР, V, 241 (див. рис. у Сирейщикова: Илл. Фл. Моск. губ., II, 43). Ця тополя повсюдно широко увійшла в культуру і, певне, трапляється в Українській РСР.

661⁶ (9). P. balsamifera L. — **Тополя пахуча.** Дерево до 20—35 *м* завв. Крона вузька, порівнюючи малогілляста. Річні гілки циліндричні, буруваті, блискучі, покриті, як і бруньки та листя, знизу виділенням ароматичної смоли. Листки 5—12 *см* завд., 2,5—7 *см* завш., яйцевидні

або яйцевидно-ланцетні, в основі круглясті, до верхівки поступово звужені в гостряк, по краю зарубчасто-пилчасті, зверху темнозелені, блискучі, знизу ясні або іржаві, з крапчастими залозками. Черешки довгі, циліндричні, тонкі, голі. Сережки на довгій ніжці, чоловічі до 7 *см* завд., жіночі до 15 *см* завд.; прицвіткові лусочки жовті, рано опадають. Зав'язь довгаста; тор на довгій ніжці; приймочки пурпурові. ♀. Цв. III—IV.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 1034. Сырейщиков, Фл. Моск. губ., II, 42, Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 440. Комаров в Фл. СССР, V, 241.

В Українській РСР трапляється лише в культурі.

П.П., Л.П., З.Л.-С., Л.Л.-С., Л.З.-Л.С. Нерідко.

Загальне поширення. Північна Америка від Аляски до Нью-Йорка.

661⁷ (10). P. candicans Ait. — **Тополя сива.** Дерево 25—30 *м* завв., з розкидистою кроною, сірою корою, круглими гілками, клейкими ароматичними гострими бруньками і дуже великими широко-серцевидними листками (до 15 × 12 *см* і більше, трохи схожими на листки липи), загостреними, нерівно-зубчастими, зверху яснозеленими, знизу блідими, по краю війчастими. Черешки круглі, до 5 *см* завд., злегка волосисті. Жіночі сережки пухкіші, при плодах до 12 *см* завд. Прицвіткові лусочки війчасті. Зав'язь занурена в тор тільки основою; приймочка нирковидна, лопатева. ♀. Цв. III—IV.

Ait., Hort. Kew., III (1789) 406. Wesmael in DC., Prodr., XVI, 2, 230. Комаров в Фл. СССР, V, 242.

Трапляється в культурі.

Л.П. Чернігівська обл.: Козелець (Рог.!). — **Л.Л.-С.** Харків (Кот.!).

Загальне поширення. Північна Америка.

Крім вказаних, у культурі в Українській РСР відомо ще багато видів тополі:

Тополя китайська або Сімона (*P. Simonii* Carr.).

П.П. Київ (Дубовик). — **Л.Л.-С.** Харків (Кот.).

Тополя гібридна (*P. hybrida* М.В.).

П.Л.-С. Київська обл.: Умань (Дубовик).

Тополя крупнозубчаста (*P. grandidentata* Michx.).

Л.Л.-С. Чернігівська обл.: Тростянецький парк (Дубовик).

За даними М. В. Дубовика[1], для Києва наводяться ще такі види тополі в культурі:

[1] Тополя Киева, Озеленение городов УССР, К., 1941.

Тополя туркестанська (*P. Bolleana* Lauche).
„ пізня (*P. serotina* Hartig.).
„ могутня (*P. robusta* Schneid.).
„ бальзамічна (*P. Tacamahaca* Mill.).
„ віргінська (*P. monilifera* Ait).
„ пекінська або волохата (*P. tomentosa* Carr.).
„ несправжньокрупнозубчаста (*P. pseudograndidentata* Dode).
„ круглолиста (*P. rotundifolia* Griff.).
„ загострена (*P. acuminata* Rydb.).
„ плантійська (*P. plantierensis* Schneid.).
„ волохатоплідна (*P. trichocarpa* Torr. et Gray).
„ Вобста (*P. Wobstii* Schroed.).
„ Разумовського (*P. Rasumowskiana* Schroed.).
„ Петровського (*P. Petrowskiana* Schroed.).
„ харківська (*P. charkowiensis* Schroed.).
„ евкаліптова (*P. regenerata* Henry).
„ Євгенії (*P. Eugeniae* Schelle).
„ Максимовича (*P. Maximowiczii* Henry).
„ московська (*P. moskowiensis* Schroed.).

ПОРЯДОК ГОРІХОЦВІТІ — JUGLANDALES ENGL.[1]

Квітки з простою оцвітиною або без оцвітини, одностатеві, однодомні, анемофільні. Тичинок 3—40. Плодолистків два, зав'язь нижня, одногнізда, з одним однопокривним насінним зачатком, на час запилення ще недорозвиненим. Пилкова трубочка після запилення прямує до яйцеклітини через халазу. Плід однонасінний, кістянка або горіх; насіння без ендосперма. — Дерева з черговими, здебільшого пірчастими листками, без прилистків.

РОДИНА XXXII. ГОРІХОВІ — JUGLANDACEAE LINDL.

Квітки одностатеві, однодомні, з 2—4-листою оцвітиною або іноді без оцвітини. Чоловічі квітки в бокових повислих, багатоквіткових сережках на безлистих гонах минулого року; жіночі на верхівці нових гонів або в 1—5-квіткових прямостоячих, або довгих багатоквіткових повислих колосах. Чоловічі квітки здебільшого з 2—4-роздільною чашечковидною оцвітиною і з 3—40 тичинками, зрослі з прицвітком і прицвіточками; жіночі звичайно з чотирироздільною оцвітиною, зрослою із зав'яззю і з прицвітком та прицвіточками, які при розвитку плода утворюють зовнішній і середній шар оплодня. Зав'язь нижня, одногнізда, з одним прямим насінним зачатком; стовпчик короткий, з двома лінійними або ланцетними приймочками. Плід — кістянка, з 2—4 неповними

[1] Опрацював О. О. Лоначевський. Рукопис доповнив М. І. Котов.

перегородками в кісточці, рідше — горіх. Насіння з прямим зародком, з товстими кривулястими і глибоко зморшкуватими сім'ядолями. — Дерева з черговими, здебільшого пірчастими ароматичними листками, без прилистків.

Родина складається з шести родів із 43 видами, більшість яких поширена в помірних країнах Північної Америки. В Українській РСР розводять види роду *Juglans, Pterocarya fraxinifolia* Spach і *Hicoria alba* (C. Koch) Britt.

---

1. Жіночі суцвіття у вигляді довгих багатоквітих звислих колосів; плід — невелика, 2—3 *см* завд., горіхоподібна кістянка з сухим крилатим оплоднем . . . . **201. Лапина — Pterocarya** Kunth.
— Жіночі суцвіття лише з 2—10 (20) квітками; плід — велика кістянка, 3—6 *см* завд., з шкірясто-м'ясистим безкрилим оплоднем . . . 2.
2. Квітки з оцвітиною; кісточка плода некутаста, з зморшкувато-борознистою поверхнею . . . . . **202. Горіх — Juglans** L.
— Квітки без оцвітини; кісточка плода кутаста, з більш-менш гладенькою поверхнею . . . . . **203. Гікорія — Hicoria** Rafin.

Рід 201. Лапина — Pterocarya Kunth.

Kunth. in Ann. Sc. Natur., II (1842) 345.

Чоловічі сережки густі, багатоквіті, в пазухах торішніх опалих листків. Чоловічі квітки з 9—18 тичинками в двох колах, здебільшого з рудиментом маточки. Жіночі квітки в довгих, рідких, звислих колосах на верхівці молодих гілок; прицвіток і прицвіточки зрослі між собою і приросліе нижньою частиною до зав'язі, утворюючи вгорі ніби зовнішнє коло оцвітини. Плід — горіхоподібна кістянка, з сухим крилатим оплоднем, що не розкривається, та з гладенькою кісточкою. — Дерева або великі кущі з стовбуром, здебільшого розгалуженим від основи і з непарно-пірчастими листками.

661[8] (1). P. fraxinifolia (Lam.) Spach. — **Лапина ясенелиста.** Дерево до 20 *м* завв., з широко розкинутими гілками і здебільшого з блискучою чорнозеленою корою на стовбурі. Молоді гілки зелені, оливковозелені або бурі, лише на верхівці опушені. Листки з (4) 7—11 парами довгастих або яйцевидно-довгастих, пилчастих, згори блискучих, темнозелених, голих, зісподу блідіших листочків. Суцвіття звислі; чоловічі — сидячі, до 20 *см* завд., жіночі — на ніжках спочатку 8—12 *см*, потім при плодах до 40 *см* завд. Плід до 1 *см* завш., з обернено-яйцевидними крилами і випненими жилками. ♄ Цв. IV—V.

Spach., Hist. Veg. Phan., II (1834) 180. Schneider, Ill. Handb. d. Laubholzk., I, 94. Некрасова в Фл. СССР, V, 248.

— *P. caucasica* C. A. Mey, Verz. Pfl. cauc. (1831) 134. — *Juglans fraxinifolia* Lam., Encycl. meth., IV (1797) 502.

Культивується в ботанічних садах і парках.

Поширення по СРСР. Кавказ: Зах. і Схід. Закавк., Тал. Загальне поширення. Закавказзя, Іран.

Господарське значення. На батьківщині з деревини цього дерева виробляють різні предмети хатнього вжитку (діжки, корита, чашки); луб іде на постоли і на мочалки. Всі частини рослини мають потогінні властивості.

Рід 202. Горіх — Juglans L.

L., Gen. pl., ed. 1 (1737) 291.

Чоловічі сережки на верхівці торішніх гілок поодинокі, циліндричні, зелені, багатоквіті. Чоловічі квітки з 8—40 тичинками, розміщеними в двох або в декількох колах, із зв'язником, витягнутим над пиляками. Жіночі суцвіття з 1—3 (20)-квітками на верхівці нових гонів; квітки зелені, здебільшого з пурпуровими ланцетними приймочками. Плід — несправжня кістянка з шкірясто-м'ясистим зовнішнім шаром оплодня, утвореним зрослими між собою і з зав'яззю прицвітками; при вистиганні плода неправильно тріскається, звільняючи кісточку (горіх). Кісточка з двома або чотирма неповними перегородками, з неправильно зморшкуватою поверхнею, при проростанні відкривається двома стулками. Насіння з тонкою жовтою шкірою і прямим зародком, з кривулясто-борозенчастими сім'ядолями. — Дерева з непарно-пірчастими листками і з гілками із своєрідною серцевиною.

Рід складається з 9—15 видів, поширених у помірній зоні північної півкулі, головно в Східній Азії; один вид на Ямайці. В СРСР у дикому стані трапляється три види: *J. regia* L., *J. manshurica* Maxim. (на Далекому Сході) і *J. fallax* Dode (в Середній Азії). В Українській РСР розводять *J. regia* L., *J. nigra* L., *J. cinerea* L. і *J. manshurica* Maxim.

---

1. Листочки цілокраї; кісточка (горіх) легко розкривається двома стулками; перегородки в кісточці тонкі . . . . . **(1). Г. волоський або грецький — J. regia L.**
— Листочки пилчасті; кісточка важко відкривається; перегородки в кісточці грубі . . . . . 2.
2. Кістянка клейкувато-опушена; листкові рубці на гілках з волосистою смужкою в нижній частині . . . . . 3.
— Кістянка гола, листові рубці без волосистої смужки . . . . . **(2). Г. чорний — J. nigra L.**
3. Гілки бурочервоні; листочки опушені з обох боків, з зубцями, трохи відігнутими назовні . . . . . **(3). Г. сірий — J. cinerea L.**

— Гілки сірувато- або жовтуватобурі; листочки згори голі або тільки по середній жилці опушені . . . . . **(4). Г. манчжурський — J. manshurica Maxim.**

661[9] (1). J. regia L. — Горіх волоський або грецький. Велике дерево 10—25 *м* завв., з сіробурою, на старому стовбурі з потрісканою корою і з широкою, але рідкою кроною. Листки 30—45 *см* завд., спочатку червонуваті, потім згори блискучозелені, з міцним ароматичним запахом, з 5—9 овальними або довгастими цілокраїми, боковими, майже сидячими листочками. Молоді листочки із залозистими крапками та з залозистим опушенням, потім лише зісподу в кутках жилок з клочкуватими волосками. Жіночі квітки по 1—3 (рідко більше) в суцвітті на верхівці нових гонів. Кістянка куляста або овально-куляста з овально-кулястою, сіробурою, зморшкуватою кісточкою (горіхом), яка відчиняється двома стулками. ♯ ♄ . Цв. IV—V.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 997. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 426. Кичунов, Орехи (1931) 94. Некрасова в Фл. СССР, V, 250.

Культивується майже по всій Українській РСР як горіхоплідне. Дерево живе до 400 років.

Серед садових форм відрізняють ряд цікавих, більш або менш константних при посіві сортів.

F. fertilis Petz. et Kirschn. Дерево менших розмірів, з меншими плодами і смачнішим ядром. Цвіте раніше.

Petz. et Kirschn., Arb. Mucr. (1864) 335.
— *Juglans regia* var. *praeparturiens* Hort. — *J. regia* var. *fructicosa* Dipp., Handb. Laubholzk., II (1892) 318.

Часто культивується, наприклад, у Києві (!!).

Примітка. Сіянці дають жіночі квітки вже в чотирирічному віці, а чоловічі — у семирічному.

F. Joannis Bettelini. Кора більш гладенька, ніж у типової форми, цвіте пізніше — в червні, тому квітки не пошкоджуються приморозками; плоди вистигають і листя опадає також пізніше. „Горіх" невеликий, з порівняно тонкою шкаралупою.

Bettelini, Agricult. ticinese (1905).

F. laciniata Loud. Листочки надрізані або лопатеві.

Loud., Arb., III (1844) 1424.

F. monophylla DC. Кінцевий листочок дуже збільшений, бокові часто відсутні або ростуть у кількості однієї пари.

DC., Prodr., XVI (1868) 213.

F. racemosa Duhamel. Плодів по 6—12, іноді до 24.

Duhamel, Trait. des arb., ed. nouv., IV (1809) 174.

Зрідка культивується; за свідченнями, трапляється в околицях Києва (в Китаєві).

F. macrocarpa K. Koch. Плід вдвічі більший від звичайного, але „горіх" з відносно невеликим ядром.

K. Koch, Dendr., I (1869) 586.

Київ, зрідка культивується.

F. fragilis C. Koch. Шкаралупа порівняно м'яка, часто розкривається ще на дереві.

F. elongata Hort. Плоди і кісточки (горіхи) видовжені, еліптично-овальні.

Поширення виду по СРСР. Дико в Закавказзі й в Гірській Туркменії. Культивується в Європейській частині СРСР на північ до р. Прип'яті (Чорнобиль, Мозир), Новгород-Сіверська, Новозибкова, Путивля, Харкова.

Загальне поширення. Боснія, Греція, Мала Азія, Закавказзя, Північно-Західний Іран, Гірська Туркменія, Белуджистан, Північна Індія.

Примітка. Як свідчить В. А. Сандберг, у садах, де є з півсотні дерев *Juglans regia* L., можна знайти більшу частину описаних вище форм.

Господарське значення. Дерево використовується досить різноманітно. Бура, чорносмугаста деревина його високо цінується в столярному виробництві і вживається на виготовлення меблів, пропелерів, а також різних токарських виробів. Особливо цінятся потовщення стовбура і напливи на гілках, які на Кавказі є предметом експорту (Виноградов—Никитин, Тр. прикл. бот., XII, 1928). „Горіхи" вживаються як ласощі в сирому вигляді, в різних кондиторських виробах. У Закавказзі і Молдавській РСР вони мають значення як продукт харчування. З „горіхів" виробляють горіхову олію, що вживається в лакофарбовій промисловості. Нестиглі плоди йдуть на виготовлення варення і лікерів, а листя і зелений мезокарпій плодів вживаються для виготовлення бурої і чорної фарби, а також застосовуються в медицині як засіб проти золотухи і нашкірних хвороб, для закріплення волосся, а у ветеринарії проти жалючих мух. Листки містять у собі алкалоїд югляндин, близько 0,3% особливого цукру нуциту, горіховий танін, горіхово-дубильну кислоту, юглон гідроюглон, 0,3% ефірного масла, гуммі і білок.

З горіхів найбільш цінний волоський. На Україні (майже по всіх областях) є багато тисяч плодоносних дерев, велика частина яких належить до акліматизованих у тій чи іншій мірі зимостійких форм. Отже, є достатня насінна база для того, щоб найближчими роками створити на великих площах цінні полезахисні смуги та інші насадження з волоського горіха як головної породи.

661[10] (2). J. nigra L. — **Горіх чорний.** Дерево до 40 *м* завв., з кулястою кроною і з пухнатими молодими гілками. Листки до 50 *см* завд., з 6—11 парами довгасто-яйцевидних або майже ланцетних, загострених, з округлою основою, нерівномірно-зубчастих листочків, змолоду з обох боків тонко опушених, потім згори майже голих, блискучих, зісподу опушених і залозистих. Жіночі колоси 2—5-квіті. Плід чорнуватий, 3,5—5 *см* завд., злегка опушений; кісточка яйцевидна, 3—4 *см* завд., при основі 4-, вище 2-гнізда, з грубими перегородками. ♄. Цв. V, пл. IX—X.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 997. Schneider, Ill. Handb. d. Laubholzk., I, 89. Кичунов, Орехи (1931) 133.

В Українській РСР та в інших районах південної частини СРСР нерідко трапляється в парках і насаджується цілими ділянками в лісах.

Загальне поширення. Атлантична частина Північної Америки.

Господарське значення. Деревина цього виду має гарний темний колір і дуже цінится в столярному виробництві, завдяки чому його розводять як лісову породу, особливо на батьківщині. Гарне паркове дерево. Морозостійкість його більша, ніж *J. regia* L. Плоди вживаються для захисту від молі. „Горіхи" мають тверду і грубу шкаралупу та цупкі перегородки, а тому майже не вживаються в їжу. Олія з насіння швидко гіркне.

661[11] (3). J. cinerea L. — **Горіх сірий.** Дерево 10—20 *м* завв., з темносірою, на стовбурі глибоко потрісканою корою; гілки опушені, молоді залозисті. Кінцева зимова брунька довша від бокових. Листки 50—60 *см* завд., з 5—9 парами довгастих або довгасто-ланцетних, загострених, гостро-пилчастих, згори коротко опушених, зісподу вкритих зірчастими волосками і залозками листочків; стрижень листків і черешки залозисті. Чоловічі сережки 5—8 *см* завд.; квітки з 3—8 тичинками; жіночі колоси з 3—8 квітками. Плоди яйцевидно-еліптичні, залозисто-клійко-опушені. Кісточка (горіх) яйцевидно-еліптична, рідко, майже кулясто, глибоко-борозенчасто-зморшкувата, з чотирма міцними і чотирма слабішими горбкуватими ребрами на товстій шкаралупі. ♄. Цв. V, пл. IX—X.

L., Syst., ed. 10, II (1759) 1273. Schneider, Ill. Handb. d. Laubholzk., I, 90. Rehder, Man. of Cult. Trees, 129. Кичунов, Орехи (1931) 132.

В Українській РСР і в південній смузі Європейської частини РРФСР (на північ до Москви і Пензи) культивується в садах і парках і насаджується в лісах.

Загальне поширення. Приатлантична Північна Америка, на південь від Нового Брауншвейга.

Господарське значення. Деревина сірого горіха має гарний сірий колір, а тому охоче використовується в мебльовому виробництві під назвою „сірого мебльового горіха". Плоди сірого горіха на смак гірші, ніж плоди чорного горіха. Дерево морозостійкіше від більшості видів роду *Juglans*, хоч манчжурський горіх, який можна розводити навіть на Уралі, більш морозостійкий. Сірий горіх господарським значенням поступається перед чорним горіхом. Відомі гібриди між *J. cinerea* і *J. regia*.

661[12] (4). J. manshurica Maxim. — **Горіх манчжурський.** Велике дерево, до 25 *м* завв., з рівним, прямим стовбуром, темносірою зморшкуватою корою і порівняно невеликою рідкою кроною. Молоді гілки густо опушені, пізніш червоно- або оливковобурі. Листки до 80—100 *см* завд., з 6—9 парами, широко- або вузько-довгастих, гострих або загострених, дрібно- і тупо-пилчастих, голих, лише згори по середньому нерву і знизу по жилках опушених листочків. Чоловіче суцвіття до 10 *см* завд.; чоловічі квітки з 8—10 тичинками. Жіноче суцвіття з 5—15 квітками. Плоди бурозелені, яйцевидні або довгасто-яйцевидні; кісточка (горіх) 2,7—5 *см* завд., яйцевидна, кругла, овальна або довгаста, відразу загострена, з 6—8 поздовжніми ребрами, між ребрами зморшкувата. Цв. V, пл. IX.

Maxim. in Bull. Phys. Mat. Ac. Petersb., XV (1857) 127. Некрасова в Фл. СССР, XIV (1949) 249.

Культивується в парках і лісах.

Поширення по СРСР. Дико — Дал. Схід: Зеє-Бур., Удськ, Уссур.

Загальне поширення. Манчжурія, Північна Корея.

Господарське значення. Найбільш морозостійкий вид. Тверда, міцна і гарна деревина манчжурського горіха використовується на різні столярні й токарні вироби та виготовлення фанери. Горіхи містять у собі до 52% олії, яка йде в їжу і на технічні потреби. Може мати значення і як декоративне дерево.

Рід 203. Гікорія — Hicoria Rafinesq.

Rafinesq., Al. sog. Am. (1838) 66.

Квітки без оцвітини. Чоловічі сережки звичайно по три на верхівках торішніх гонів у пазухах опалих листків. Прицвіток чоловічих квіток майже вільний, прицвіточки зрослі і утворюють ніби чашечку.

Тичинок 3—10, розміщених двома колами, із зв'язником, що не виступає над пиляком. Жіночі квітки сидячі, в 2—6 (10) квіткових колосах. Плід — яйцевидна або куляста несправжня кістянка, з спочатку м'ясистим, потім іноді висихаючим оплоднем, який під час стиглості розлускується чотирма стулками і з майже гладенькою кісточкою з 1—2 неповними перегородками. Зародок з трохи зморшкуватими, але не складчастими, як у роду *Juglans*, сім'ядолями. Дерева з пірчастим листям, з гладенькою сірою корою, яка на старих стовбурах робиться шорсткою або лускуватою і з твердим цупким коричневим ядром та блідою заболонню.

Близько десяти видів, поширених переважно в південній частині Північної Америки — від долини р. Лаврентія до нагірної Мексики; один вид — у Китаї.

661[13] (1). H. alba (L.) Britt. — **Гікорія біла.** Дерево до 40 *м* завв., з ясносірою корою, яка на стовбурах середнього віку відшаровується тонкими кусками і звисає. Молоді гілки зірчасто опушені, потім голі. Листки із зірчасто опушеним стрижнем і з п'ятьма, рідше сімома, опушеними зісподу і залозистими, великими, обернено-яйцевидно-ланцетними або еліптичними, загостреними, пилчастими і густо-війчастими листочками, 10—15 *см* завд., 3—5,5 *см* завш. Чоловічі квітки з 3—6 тичинками. Плід кулястий або овальний, 3,5—6 *см* завд., 3—4 *см* завт., з товстим оплоднем. Кісточка (горіх) кулясто-овальна, з округлою основою, вгорі раптом звужена в тупувату верхівку, з чотирма або шістьома тупими ребрами, з боків трохи здушена, з дуже міцною шкаралупою. $\frac{+}{b}$. Цв. V—VI, пл. X—XI.

Britton, Bull. Torr. Bot. Club., XV (1888) 283. Schneider, Ill. Handb. d. Laubholzk., I, 82.

— *Carya alba* C. Koch, Dendrol., I (1869) 596—191. — *Juglans alba* L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 997.

Місцями культивується в парках і садах.

Загальне поширення. Північна Америка — від р. Лаврентія до Флориди і від Атлантичного океану до прерій.

Господарське значення. Цей вид дає дуже цінну деревину для мебльового виробництва та для виготовлення сільськогосподарського знаряддя. Його в деяких країнах розводять як лісову породу. В Північній Америці виведено десятка з півтора сортів, які мають їстівні „горіхи". Можливо, *Hicoria alba* матиме у нас значення і як горіхоплідна порода. Особливо вдається її культура на схилах з пухким плодючим грунтом. На батьківщині часто трапляється також на піскуватому або хрящуватому грунті з домішкою глини.

ПОРЯДОК **БУКОЦВІТІ — FAGALES ENGL.**[1]

Квітки циклічні, однопокривні або іноді безпокривні, звичайно одностатеві, однодомні, рідко двостатеві, анемофільні, тичинки розміщені проти листочків оцвітини. Маточка з 2—6 плодолистків, з нижньою 2—6-гніздою зав'яззю і з 1—2 висячими однопокривними насінними зачатками в кожному гнізді. Стовпчиків 2—3; плід — однонасінний горіх або горішок, насіння без ендосперма. Халазогамія або принаймні ендотрофний ріст пилкової трубочки і пізне достигання насінних зачатків. Дерева або кущі з черговим листям, з прилистками.

РОДИНА XXXIII. БЕРЕЗОВІ — BETULACEAE C. A. AGARDH.

Дерева або кущі з черговими листками, з опадними прилистками і з одностатевими, однодомними, анемофільними квітками. Квітки з малопомітною, простою, вільнолистою або зрослолистою оцвітиною або ж без оцвітини. Чоловічі квітки в сережках і сидять у них по одній або з 2—3-квітковими дихазіями в пазухах спирально розміщених покривних лускуватих листків. Тичинок 2—10, нерідко роздвоєних. Жіночі квітки або в сережках або в головчастих суцвіттях. Зав'язь нижня, двогнізда, з одним висячим оберненим насінним зачатком у кожному гнізді; стовпчиків два. Плід — крилатий або безкрилий горішок або горіх, оточений обгорткою, що утворилася через зростання прицвіточків.

Родина поширена переважно в позатропічних країнах північної півкулі. У викопному стані відома з крейдяного періоду.

---

1. Плід з трубчастою, мішковидною або листовидною обгорткою, що утворилася внаслідок зростання між собою прицвіточків. Чоловічі квітки без оцвітини, по одній або по три в пазухах покривних лусок . . . . . 2.
— Плід без обгортки; чоловічі квітки з оцвітиною, розміщені в пазухах покривних лусок дихазіями . . . . . 3.
2. Плід — горіх, звичайно довший від 10 *мм*, оточений трубчастою, по краю надрізаною обгорткою. Жіночі квітки заховані в бруньках, з яких виставляються лише приймочки. Чоловічі сережки закладаються наприкінці літа. Листки при розпукуванні складені вздовж середньої жилки . . . . **205. Ліщина — Corylus** (Tourn.) **L.**
— Плід — горішок, коротший від 10 *мм*, оточений зеленою листовидною, вгорі плоскою обгорткою. Чоловічі сережки розвиваються навесні одночасно з листям. Листки при розпукуванні складені вздовж бокових жилок. . . **204. Граб — Carpinus** (Tourn.) **L.**

---

[1] Опрацював О. О. Лоначевський. Рукопис доповнив матеріалами по західних областях Української РСР, а також переробив у зв'язку з цим таблиці для визначення родів і видів родин цього порядку Ф. О. Гринь.

3. Жіночі суцвіття циліндричні; їх луски трилопатеві, восени опадають, не дерев'яніють. Бруньки сидячі . . . . . **206. Береза — Betula** (Tourn.) **L.**
— Жіночі суцвіття овальні, при плодах мають вигляд твердої шишки з п'ятилопатевими лусками. Бруньки на коротких ніжках . . . . . **207. Вільха — Alnus** (Tourn.) **L.**

Триба **I. Coryleae** Meissn.

Чоловічі квітки в пазушних сережках, розміщені поодинці або по три в пазухах покривних лусок, без оцвітини, з чотирма роздвоєними тичинками кожна. Пиляки на верхівці з чубком волосків. Жіночі квітки з оцвітиною; прицвіточки жіночих квіток зростаються між собою і утворюють більш-менш зрослу з плодом обгортку.

Рід 204. Граб — Carpinus (Tourn.) L.

L., Gen. pl., ed. I (1737) 292, excl. Ostrya.

Суцвіття з'являються одночасно з листям. Чоловічі сережки бокові, з 1—3 квітками в пазусі кожної покривної луски; квітки без оцвітини; тичинки з роздвоєними до основи пиляками. Жіночі суцвіття — верхівкові, з двома квітками в пазусі кожної з покривних, скороопадаючих лусок. Жіночі квітки з маленькою оцвітиною, зрослою із зав'яззю, на верхівці 6—10-зубчастою. Плід — вздовж ребристий горіх із зубчастою коронкою вгорі і з листовидною трилопатевою обгорткою при основі.

662 (1). C. betulus L. — Граб звичайний. Струнке дерево до 20 *м* завв., з яйцевидною кроною і рівною гладенькою ясносірою корою. Стовбур трохи гранчастий, часто трохи скручений. Бруньки гостроконусовидні, з трохи відхиленою верхівкою, з голими червонобурими, по краю війчастими лусками. Молоді гілки опушені; однорічні майже голі. Листки з опушеним черешком, довгасто-овальні або яйцевидні, загострені, при основі закруглені або слабко- і нерівнобоко-серцевидні, двічі-пилчасті; молоді шовковисто опушені, потім згори голі, зісподу по жилках і в кутах між ними опушені, 6—10 *см* завд., 3—5 *см* завш., з 11—15 парами зверху часто вдавлених жилок. Чоловічі сережки 4—6 *см* завд., 6—9 *мм* завш., повислі, з округло-яйцевидними, загостреними по краю буро-війчастими лусками. Жіночі сережки до 15 *см* завд. і 6 *см* завш., з опадними покривними лусками. Обгортка 3—5 *см* завд., трилопатева або трироздільна з найдовшою середньою часткою, спочатку зелена, потім жовтобура, сітчато-жилкувата. Горіх яйцевидний, спереду назад трохи здушений, з 7—11 гострими ребрами і з рештками оцвітини на верхівці $\frac{+}{0}$. Цв. V—VI, пл. IX.

Рис. 15. *Граб звичайний — Carpinus betulus* L.

1 — гілка з листям і плодами; *2* — гілка з сережками; *3* — чоловіча квітка; *4* — частина жіночої сережки; *5* — плід.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 998. Schneider, Ill. Handb. d. Laubholzk., I, 139. Rheder, Man. of. Cult. Trees., 140. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 428. Бобров в Фл. СССР, V, 258.

— *Betulus vulgaris β. ucrainica* Andrz. в Рог., Обозр. (1869) 305, № 210.

У широколистяних та мішаних лісах. — Граб відомий для лісових і лісостепових районів Української РСР.

Зак.Л., К.Л. Звичайно до висоти 700—770 *м* над р. м. — **Пр.Л., Р.-О.Л., З.П., П.П.** Звичайно. — **Л.П.** На захід від лінії Новгород-Сіверський (Монтр.!). — Ромни — досить звичайно. — **З.Л.-С., В.Л.-С.** і **П.Л.-С.** Звичайно. — **Л.Л.-С.** На схід до лінії Кременчук—Полтава—Ромни — досить звичайно. — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Слов'янський рн, Маяцький ліс (Гринь!!); Катиківський рн, балка Грабова поблизу р. Міуса (Висоцький, Степунін, Кот.!, Гринь!!). — **П.З.-Л.С.** Дніпропетровська обл.: Верхньодніпровський рн, балки Мала та Велика Грабові (Бельгард).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Прибалт., Карп., Верх.-Дністр., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Причорн. (острівні місцезнаходження), Ниж.-Дон. (острівні місцезнаходження), Крим; Кавказ: усі райони.

Загальне поширення. Південна Швеція до 57°, Данія, Англія, Франція, Піренеї, Німеччина, західна частина СРСР, Польща, Італія, Балканський півострів, Кавказ, Північна Мала Азія, Північно-Західний Іран.

Господарське значення. Граб має білу, дуже тверду, не крихку деревину, яка часто вживається на виготовлення частин струментів, різного приладдя і навіть частин машин, особливо на держаки, зубці та ін., а також на виготовлення гвіздків для взуття. Дерево важко пиляти і колоти. Грабові дрова вважаються найкращими. Для будівельних робіт граб не годиться, бо скоро гниє і псується шкідниками. Грабове листя може йти на корм худобі, а кора вживається як дубитель і для фарбування вовни в жовтий колір. Грабові дерева охоче насаджують у парках і садах, бо граб легко переносить будь-яке обрізання, добре зберігаючи надану йому форму. Завдяки цій властивості граб нарівні з самшитом відігравав значну роль у стародавньофранцузьких архітектурних садах XVII століття. Відомо кілька садових форм, наприклад, var. *fastigiata* Nichols. з пірамідальною кроною; var. *columnaris* Schelle з вузько-веретеновидною кроною; var. *pendula* Petz. et Kirchn. з повислими гілками (плакучий граб); var. *incisa* Ait. з глибоко надрізаними листками; var. *purpurea* K. Koch з червоним молодим листям. Росте граб дуже повільно.

Рід 205. Ліщина — Corylus (Tourn.) L.

L., Gen. pl. (1737) 730.

Цвіте перед розвиненням листя. Чоловічі сережки з'являються з осені, повислі, під час цвітіння густі, циліндричні, з поодинокими квітками в пазусі покривних лусок. При квітці є два прицвіточки, які зрос-

лися з покривною лускою. Квітки без оцвітини, з чотирма роздвоєними до основи і приростими до покривної луски тичинками. Жіночі квітки з малопомітною, 4—8-зубчастою оцвітиною в двоквіткових дихазіях у пазухах внутрішніх лусок особливих кулястих бруньок, з яких під час цвітіння висовуються червоні приймочки. Ці бруньки потім розростаються в коротку гілку з кількома листками і з 1—4 горіхами на верхівці. Плід — одногніздий, однонасінний горіх, з деревним оплоднем, оточений трав'яною трубчастою або дзвоникуватою обгорткою. Сім'ядолі м'ясисті, плоско-опуклі, при проростанні залишаються під землею. — Великі кущі або іноді дерева, з тупуватими яйцевидними бруньками, з черговими, на бокових гілках дворядними листками; прилистки ланцетні, опадні.

Рід складається з 15 видів, поширених у помірній зоні північної півкулі. В СРСР відомі вісім видів, з яких один трапляється тільки в культурі. В Українській РСР у дикому стані відомий лише *Corylus avellana* L.

У культурі трапляються, крім того, *C. maxima* Mill. і *C. colurna* L.

---

1. Дерева; частки обгортки горіха лінійні, вузькі, одігнуті або зігнуті . . . . . **(1). Л. ведмежа — C. colurna L.**
— Кущі; частки обгортки горіха овальні або ланцетні . . . . . 2.
2. Обгортка плода дзвоникувата, звичайно не перевищує горіх . . . . . **(2). Л. звичайна — C. avellana L.**
— Обгортка трубчаста, в 2—2,5 раза довша від горіха, вище горіха трохи звужена, вгорі лопатева. . . . . **(3). Л. ломбардська — C. maxima Mill.**

663[1] (1). C. colurna L. — Ліщина ведмежа. Дерево до 25 *м* завв., з широко-пірамідальною кроною і з прямим стовбуром, з сірою або білосірою корою. Молоді гілки жовтуваті, з розсіяними залозистими волосками. Листки обернено-яйцевидні, яйцевидно-округлі або широко-еліптичні, загострені, з серцевидною основою, двічі-зубчасті, молоді зверху опушені, зісподу, особливо по жилках, волосисті або залозисто-волосисті, потім більш-менш голі. Чоловічі сережки 6—10 *см* завд., з яйцевидними загостреними прицвітками. Плодів по (2)3—7(8); обгортка значно перевищує горіх, нижче середини розщеплена на велику кількість лінійних, вузеньких, зігнутих, іноді звивистих, залозисто-волосистих часток. Горіх здушений з боків, вгорі тонко опушений. ♯ ♄. Цв. IV—V, пл. IX.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 999. Boiss., Fl. or., IV, 1176. Бобров в Фл. СССР, V, 263.

Місцями трапляється в парках і садах.

Зак.Л. Ужгород (Кот.!). — **З.Л.-С.** Біля Кам'янця-Подільського, Михайлівка (Кот.!). — **Л.Л.-С.** Полтавська обл.: Глобинський рн, Устимівка (Кот.). —

П.З.-Л.С. Одеська обл.: Первомайський рн. — **П.З.-Л.С.** Кіровоградська обл.: Долинський рн, Веселі-Боковеньки (Гринь). — **Л.З.-Л.С.** Сталінська обл.: біля Жданова.

Поширення по СРСР. Кавказ: Передкавк., Закавк.

Загальне поширення. Балканський півострів, Мала Азія, Північний Іран, Афганістан, Північно-Західні Гімалаї, Південний Китай.

Господарське значення. Має гарну міцну деревину з рожевуватим відтінком, яка цінується в мебльовому виробництві та йде на токарські вироби. Горіхи мають малий попит, бо шкаралупа їх дуже товста і міцна.

663 (2). C. avellana L. — Ліщина звичайна. Кущ 2—4 *м* завв., із сірою корою. Зимові бруньки кулясті або яйцевидні, з округлими і голими або тонко опушеними, на краях війчастими лусками. Молоді гілки залозисто-опушені, часто червоно-щетинисті. Листки з черешками, округлі або обернено-яйцевидні, спереду зрізані й коротко загострені, при основі нерівнобоко-серцевидні, з неправильно-двічі-пилчастим краєм, зісподу, принаймні на жилках, опушені, 6—12 *см* завд., 5—10 *см* завш., з 6—7 парами жилок. Черешки залозисті, 8—15 *мм* завд.; прилистки ланцетно-яйцевидні, опадні. Чоловічі сережки 3—8 *см* завд., скупчені по 2—4; їх покривні луски широко-яйцевидні, жовтобурі, густо опушені і війчасті. Плоди на кінцях гілочок по 1—5, з дзвоникуватою, вгорі відкритою обгорткою з двох надрізано-зубчастих, внизу залозисто-волосистих листочків, з широкими лопатями, які звичайно не перевищують горіха. Горіх кулястий або яйцевидний, іноді на верхівці опушений, 15—20 *мм* завд. ♄. Цв. III—IV, пл. IX.

L. Sp. pl., ed. 1 (1753) 998. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 427. Бобров в Фл. СССР, V, 264.

У лісах, особливо дубових, у чагарниках. — У лісових районах звичайно; в Степу рідко.

Зак.Л. і **К. Л.** Звичайно в передгір'ї і нижній гірській смузі. Місцями підіймається досить високо в гори. — Дрогобицька обл.: у районі гірського Сану і Стрвиджу до висоти 900 *м* над р. м. — Станіславська обл.: у районі Чорногори до 825 *м*, біля Гірського Вишкова до 1180—1120 *м* (Запал.). — **Пр.Л., Р.-О.Л., З.П., П.П., Л.П., З.Л.-С., П.Л.-С., Л.Л.-С., Д.Л.-С.** Звичайно. — **П.З.-Л.С.** Дніпропетровськ (Акінф., Шмальг.). — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: Куп'янськ (Кот.!); Ізюм (Горницький). — Сталінська обл.: Старо-Бешівський рн, (!). — Ворошиловградська обл.: Старобільськ (Ширяев і Лавр.).

Var. glandulosa (Schuttl.) Gremli.

Обгортка плода досить густо-залозиста.

Gremli, Exc. Fl. d. Schwiz, 3 Aufl. (1878) 339.
— *C. glandulosa* Schuttl. in Godet, Fl. du Jura, II (1853) 639. — *C. avellana β. gloitricha* Beck., Fl. Nied.-Österr. (1890) 267.

П.Л.-С. Київська обл.: Канівський рн, Пекарі (Липківська).

Рогович наводить *C. avellana β. alnifolia* Andrz. для МРСР, біля Рашкова, але опису її не дає; що являє собою ця різновидність — нам невідомо.

Поширення виду по СРСР. Європейська частина: Лад.-Ільм. (південна частина, на північ до Ленінграда, Тіхвіна, Білозерська), Дв.-Печ. (півд.-зах.), Карп., Верх.-Дністр., Верх.-Дніпр., Верх.-Волз., Волз.-Кам. (півд. част.), Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Заволз. (півн. част.), Причорн., Крим; Кавказ: Передкавк., Даг., Зах., Півд. і Схід. Закавк., Тал.

Загальне поширення. Майже вся Європа, крім півночі (на Скандінавському півострові до 67° північної широти), Мала Азія, Північна Сірія, Північна Америка (введено).

Примітка. Різновидності var. *brachychlamys* Spach. з обгорткою, коротшою від плода, var. *ovata* Willd. з кулястими горіхами і var. *oblonga* Anderss. з видовженими плодами до 18 *мм* завд. і 14 *мм* завш. нам не довелося бачити в гербаріях, але немає ніякого сумніву, що вони всі в Українській РСР трапляються.

У садівництві відомо декілька декоративних сортів ліщини: f. *pendula* Goeschke, f. *quercifolia* Petz. et Kirchn., f. *urticifolia* Petz. et Kirchn. з більшменш глибоко надрізаними листками і гострими лопатями (ця форма знайдена і в дикому стані), f. *aurea* Petz. et Kirchn., f. *albo-variegata* Schneider, f. *atropurpurea* Schneider. Треба відзначити, що *C. avellana* L. — вид дуже поліморфний і дає велику кількість (до 90) різних форм і різновидностей, які відрізняються особливостями листя, формою, величиною і якістю горіхів і особливостями обгорток плода.

Господарське значення. Ліщина культивується здавна і тепер маємо чимало культурних сортів. Відомі так звані цельські горіхи, які мають велике промислове значення і, мабуть, виведені з *C. avellana* L., а не з *C. pontica* C. Koch., як гадає Гешке, а за ним і інші дослідники, в тому числі Бобров (Фл. СССР, V, 266).

Деревина ліщини дрібношара, біла, з червонуватим відтінком, не важка, м'яка, гнучка, легко розколюється. Вона йде на обручі, заклепки, решета, на огорожу, тички, ціпки і фашини. З вугілля виготовляють чорний порох, олівці для малювання; тирса ліщини вживається в броварному і оцтовому виробництвах. Листя їдять кози і корови. Особливе значення мають плоди ліщини і тому її культивують у багатьох країнах. Плоди ліщини містять у собі значну кількість жирів і білкових речовин, вітаміни і 2—5% сахарози. Плоди вживають у сирому й печеному вигляді і використовують у кондиторському виробництві для готування тортів, печива, цукерок та ін. У деяких країнах із сухих горіхів виробляють поживне борошно. Олію з горіхів, крім вживання для їжі, використовують у малярстві, миловарному виробництві, в парфумерії і як мастиво для машин. Макуха з горіхів йде на виготовлення халви (Смольянінова).

За кордоном ліщина розводиться у великій кількості в Малій Азії, Сіцілії, Італії, Іспанії і в меншій — у Франції та Німеччині. В СРСР

ліщина культивується тільки в деяких районах Криму, Чорноморського узбережжя Кавказу і в Закавказзі; є невеликі насадження ліщини в Українській РСР, Курській і Воронезькій областях. Культура ліщини може мати велике промислове значення і тому її треба поширювати в Українській РСР та в інших республіках СРСР.

663[2] (3). C. maxima Mill. — **Ліщина ломбардська,** фундук (татарська назва). Кущ або іноді деревце, 8 *м* завв. Молоді гілки опушені, торішні голі; кінчики гілок і черешки з довгими залозистими щетинками. Листки округло-яйцевидні або широко-обернено-яйцевидні, при основі серцевидні, вгорі тупі або майже зрізані, двопилчасті, нерідко трохи лопатеві, з 7—9 парами бокових жилок, 7—14 *см* завд., 6—10 *см* завш. Черешок 8—25 *мм* завд.; прилистки довгасті, в три рази довші від своєї ширини. Сережки 6—8 *см* завд., до 1 *см* завш. Плоди з трубчастою бархатисто-опушеною, при основі залозистою, вище горіха стиснутою і вдвоє довшою від нього обгорткою. Край обгортки лопатевий, з нерівномірно-пилчастими лопатями. Горіх яйцевидний або овальний, загострений, трохи стиснутий з боків, на верхівці опушений, 20—24 *мм* завд. Шкаралупа насіння тонша, ніж у *C. avellana* L., інтенсивно червоного (червоний фундук) або жовтуватобілого (білий фундук) кольору. Плоди вистигають трохи раніше, ніж у звичайної ліщини. ♄. ‡. Цв. III—IV, пл. VIII.

Mill., Gard. Dict., ed. 7 (1759) № 3. Schneider, Ill. Handb. d. Laubholzk., 1, 148. Кичунов, Орехи, 2 изд. (1931) 19. Бобров в Фл. СССР, V, 266.
— *C. tubulosa* Willd., Sp. pl., 4 (1805) 470.
Видані зразки: A. Kern., Fl. austro-hung. exsicc., № 3872!

Культивується головним чином у південній частині країни як горіхоплідна і почасти як декоративна порода.

Var. **purpurea** Koehne.

Листя навесні і на початку літа темночервонувате, тичинки червонуваті.

Koehne, Deutsche Dendr. (1803) 120.
— *C. maxima* f. *atropurpurea* H. Winkl. in Engl., Pflanznf., H. 19 (1904) 6.

Трапляється в садах, парках (Київ, Чернігівська обл., Харків, Ужгород).

Загальне поширення виду. Південна Європа (Істрія, Банат), південно-східна частина Малої Азії.

Примітка. В Києві і в Чернігівській області пошкоджень від морозів не було помітно.

Господарське значення. У великій кількості розводиться в Криму і на Чорноморському узбережжі Кавказу, але рентабельністю фундук поступається перед фруктовими деревами.

Триба 2. **Betuleae** Döll.

Чоловічі квітки з оцвітиною, в пазухах прицвітків дихазіями. Тичинок дві, роздвоєних, або чотири, розміщених проти часток оцвітини; пиляки без пучка волосків. Жіночі квітки без оцвітини, в 2—3-квіткових дихазіях, у пазусі лусок, які утворилися від зростання прицвітника з прицвіточками.

Рід 206. Береза — **Betula** (Tourn.) L.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 161.

Квітки в триквіткових дихазіях, зібраних циліндричними або довгастими сережками, з спірально розміщеними покривними лусками (прицвітниками). До покривної луски з внутрішнього боку прилягають два прицвіточки, які в чоловічих сережках залишаються вільними, а в жіночих зрощені з покривною лускою в одну трилопатеву луску. Чоловічі квітки з чотирироздільною оцвітиною і з двома роздвоєними тичинками (у середньої квітки тичинок часто три). З часток оцвітини найбільш розвинена одна передня, решта ж частіше недорозвинені. Жіночі квітки без оцвітини, по три, іноді по дві, в пазухах трилопатевих лусок, які опадають при достиганні. Зав'язь нижня, в нижній частині двогнізда, з одним висячим, оберненим насінним зачатком у кожному гнізді; стовпчики два. Плід — однонасінний плоскостиснутий горішок, з двома крильцями. — Дерева або кущі, з черговим листям і з сидячими брунь-ками. Чоловічі сережки пучками по 2—4 розвиваються восени на кінцях гілок і залишаються на зиму непокритими; жіночі сережки поодинокі і розвиваються з бокових бруньок одночасно з розпусканням листя.

Рід містить у собі близько 80 видів, з яких в СРСР відомо 40. В Українській РСР трапляється лише чотири види.

---

1. Кущ 1—2,5 *м* завв., з бурою корою, чоловічі сережки догори напрямлені . . . . . **(4). Б. низька — B. humilis** Schrank.
— Дерева з білою корою. Чоловічі сережки повислі . . . . . 2.
2. Молоді гілки голі, з численними бородавчастими залозками; крило плода в 2—3 рази ширше від горішка. Середня лопать сережкової луски при плодах трохи коротша від бокових. Листок з неокруглою основою; стовбур у нижній частині з чорносірою потрісканою корою . . . . . **(1). Б. бородавчаста — B. verrucosa** Ehrh.
— Листки більш-менш яйцевидні, з округлою основою, пилчасто-зубчасті, опушені на всій поверхні або тільки по жилках . . . . 3.
3. Молоді гілки опушені, без бородавчастих залозок (або майже без залозок). Нижні частини лусок у жіночих сережках видовжені, майже лінійні . . . . . **(2). Б. пухната — B. pubescens** Ehrh.
— Молоді гілки вкриті смолистими бородавками, незначно опушені. Листки майже голі. Нижня частина лусок у жіночих сережках клинувата . . . . . **(3). Б. дніпровська — B. borysthenica** Klok.

Підрід 1. **Eubetula** Regel.

Жіночі суцвіття циліндричні або яйцевидні. Крильця горішка зовсім або майже зовсім сховані під покривною лускою.

Секція 1. **Albae** (Regel) Winkl. Листки невиразно-сітчасто-жилкуваті, з 5—8 парами бокових, зверху не вдавлених, жилок. Гілки з чоловічими сережками видовжені; сережки з плодами великі, здебільшого висячі. Луски при плодах досить великі. — Дерева.

664 (1). B. verrucosa Ehrh. — **Береза бородавчаста.** Дерево 7—20 *м* і більше завв. і до 40—60 *см* завт., з обвислими дрібними гілками і з білою корою, що легко відривається. У старіших стовбурів у нижній частині кора чорносіра, глибоко потріскана; торішні гілки червонобурі. Молоді гілки, за винятком іноді прикорінних гонів, голі, усаджені бородавчастими смоляними залозками. Листки трикутно-ромбічні або ромбічно-яйцевидні, з широко-клиновидною або зрізаною основою, 4—7 *см* завд., 2,5—4 *см* завш., з незакругленими боковими кутами; молоді клейкі і нерідко розсіяно опушені, потім голі, дво- або просто-пилчасті, зрідка майже лопатеві, вгорі блискучозелені, зісподу блідіші; черешки 2—3 *см* завд., в 2—3 рази коротші від пластинки. На прикорінних гонах листки часто з яйцевидною або навіть із серцевидною пластинкою, опушені. Чоловічі сережки по 2—3 на кінці гілок, висячі, 3—6 *см* завд. і 7 *мм* завш., з бурими прицвітками і жовтими тичинками; жіночі — поодинокі на коротких бокових гілочках, з 2—3 листками, жовтуватозелені, під час цвітіння 1—2 *см* завд. і лише 2 *мм* завш.; приймочки темночервоні. Жіночі сережки з плодами повислі, 2—3 *см* завд. і до 1 *см* завт., із зеленуватими або буруватими, голими або опушеними, війчастими лусками. Середня луска коротша від бокових; бокові яйцевидні, тупі, трохи назад відігнуті. Крило плода в 2—3 рази ширше від горішка. ♯ ♄. Цв. IV—V, пл. VII.

Ehrh., Beitr. Naturk., 14 (1791) 98. Кузенева в Фл. СССР, V, 291. — *B. alba* L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 982, p. p. *B. alba* subsp. *verrucosa a. vulgaris* Regel in DC., Prodr., XVI, 2 (1868) 163. — *B. alba* var. *verrucosa* Wallr., sched. crit. (1822) 495. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II 430. Zapal., Consp. fl. Galic. crit. (1908) II, 1.

По лісах; утворює чисті і змішані з іншими породами насадження. — Дуже звичайно в Поліссі і в північній частині Лісостепу, рідше в південній частині Лісостепу і дуже рідко в Степу.

Південна межа поширення цього виду в Українській РСР іде від кол. Північної Бессарабії, північної частини Одеської області — Кодима, майже до Умані, Олександрії, Дніпропетровська і Ворошиловградського району.

Зак.Л., К.Л. У передгір'ї і нижній гірській смузі досить звичайно. Місцями піднімається високо в гори. Дрогобицька обл.: у районі гірського Сану і Стрвиджа до 650 *м* над р. м. — Станіславська обл.: над Прутом до 1150 *м*, у районі Чорного Черемошу до 1090 *м* (Запал., цит. місце). — **Пр.Л., Р.-О.Л., З.П., П.П.,**

Л.П. Звичайно. — **В.Л.-С., З.Л.-С.** (північна частина), **П.Л.-С., Л.Л.-С.** Більш-менш звичайно. — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Ольгинський рн, Велико-Анадольське лісництво (Сидоров; штучні насадження). — **П.З.-Л.С.** Дніпропетровська обл.: П'ятихатський рн, Саксагань (Сидоров).

Вид значно варіює формою листків і характером їх краю і у нас репрезентований декількома різновидностями, які представлені на нижченаведеній таблиці.

1. Основа листової пластинки вузько-клиновидна (30—40°) . . . . . var. **cuneata** (Schneider) Aschers. et Graebn.
— Основа листової пластинки широко-клиновидна або серцевидна, іноді зрізана . . . . . 2.
2. Основа листової пластинки трохи серцевидна . . . . . var. **subcordada** Lonaczevsky.
— Основа листової пластинки широко-клиновидна або зрізана . . 3.
3. Листки двопилчасті або трипилчасті, з широко-клиновидною основою . . . . . 4.
— Листки більш-менш глибоко-пірчасто-надрізані . . . . . 5.
4. Листки двопилчасті . . . . . var. **typica** (Schneider) Aschers. et Graebn.
— Листки майже просто-пилчасті . . . . . var. **subuniserrata** Lonaczevsky nova.
5(3). Лопаті листка нерівномірно-зубчасті . . var. **dalecarlica** L. fil.
— Лопаті листка рівномірно- і тісно-пилчасті . . . . . var. **lobulata** (Nym.) Anders.

Var. cuneata (Schneider) Aschers. et Graebn. Листова пластинка ромбічна, при основі вузько-клиновидна (30—40°), двопилчаста.

Aschers. u. Graebn., Synops., IV (1908—13) 393.
— *B. pendula* f. *cuneata* Schneider, Ill. Handb., Laubholzk., I (1904) 112.

П.П. Житомирська обл.: Олевський рн, Рудня-Радовільська (Зеров!). — **П.Л.-С.** Київська обл.: Миронівський рн, Козин (Монтр.).

Var. subcordata Lonaczevsky nova. Листова пластинка трикутно-яйцевидна, при основі трохи серцевидна, з двопилчастим краєм.

П.П. Житомирська обл.: Олевський рн, Рудня-Радовільська (Зеров!). — Київська обл.: Васильківський рн, Дзвонкове (Кот.). — **Л.П.** Чернігівська обл.: Ніжинський рн, Кошелівка (Рог.!). — **Д.Л.-С.** Ворошиловградська обл.: Верхнє-Тепловський рн, на пісках біля Нижньо-Теплого (Ширяєв!).

Примітка. Різновидність ця відрізняється від var. *nana* (Schneider) Aschers. et Graebn. високим ростом і меншою розгалуженістю гілок.

Var. subuniserrata Lonaczevsky var nova. Листова пластинка ромбічно-яйцевидна, майже просто-пилчаста, при основі широко-клиновидна.

Л.П. Київська обл.: Броварський рн, Літківське лісництво, на вогкуватих луках біля с. Богдаївки (Сележинський!).

Примітка. Ця різновидність відрізняється від var. *denticulata* (Schneider) Aschers. et Graebn., Syn., IV (1908—13) 393 широко-клиновидною, а не зрізаною основою листової пластинки.

Var. lobulata (Nym.) Anderss. Гілки на верхівці дуже клейкі; листки з прямою основою, пірчасто-лопатеві, з пилчастими лопатями

Anderss. in Fries., Herb. norm.
— *B. alba* subsp. *verrucosa* α. *vulgaris* 4. *lobulata* Regel in DC., Prodr., XVI, 2 (1868) 164. — *B. lobulata* Nyman, Consp. (1882) 672.

П.П. Житомир, високе місце (!). — **П.Л.-С.** Київська обл.: Канівський рн, Пекарі, правий бік яру Малого Городища (Липківська!).

Var. dalecarlica (L. fil.) Aschers. et Graebn. Листки здебільшого ланцетно-загострені, пірчасто-надрізані, з нерівномірно зубчастими лопатями.

Aschers. et Graebn., Synops., IV (1908—13) 394.
— *B. dalecarlica* L. fil., Suppl. (1781) 416. — *B. palmata* Borckh., Handb. Forstbot., I (1804) 500. — *B. laciniata* Wahlenb., Fl. Suec., I (1824) 164.

Культивується в садах і парках. — У дикому стані трапляється в Швеції.

Поширення виду по СРСР. Європейська частина: Кар.-Лапл., Лад.-Ільм., Верх.-Волз., Волз.-Кам., Карп., Верх.-Дністр., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Заволз., Причорн., Крим, Кавк.; Захід. Сибір: Обськ., Верх.-Тоб., Ірт., Алт.

Загальне поширення. Вся Європа, на північ до 65° (в Швеції), Кавказ, Західний Сибір.

Примітка. Береза бородавчаста не вибаглива до грунту, але найкраще росте на не дуже щільному грунті. Завдяки величезній кількості насіння, яке це дерево дає щороку, та пристосованості плодиків насіння берези легко переноситься вітром на великі відстані. Тому ця береза дуже швидко і густо заселяє місця, де ліс винищений пожежею або суцільною рубкою, і утворює часті насадження. Але такі насадження тільки тимчасові; через світлолюбність берези хвойні породи поступово її витісняють.

Господарське значення. В лісостепових районах Української РСР щодо швидкості росту й високорослості береза бородавчаста не поступається тополям, а тому її слід якнайширше вирощувати, бо деревина в неї цінніша, ніж у тополі. Через ажурність крони березу в полезахисній смузі треба висаджувати в суміші таких порід, які мають широку й густу крону. З дерев першого ярусу для цього найбільш придатні тополі, з якими береза утворює добрі мішані насадження. В степових районах береза досить посухостійка, але на зріст вона менша, ніж тополя; крім того, вона тут менш стійка проти шкід-

ників. З 40—50 років у степових насадженнях береза погано відновлюється після рубання, тому її слід змішувати з кореневідпаростковими породами в усіх насадженнях, де можна висаджувати ці породи.

Народногосподарське значення берези бородавчастої, так само як і іншого виду — берези пухнатої, дуже велике і застосування їх різноманітне. Можна сказати, що всі частини цієї берези, починаючи з бруньок і кінчаючи коренями, використовуються.

Деревина обох видів берез без'ядрова, білого кольору із злегка жовтуватим відтінком, дрібношарова, з питомою вагою в абсолютно-сухому стані 0,57; її важко розколювати, але легко полірувати; дуже не міцна. На відкритому повітрі легко загниває, трухлявіє і швидко підпадає червоточині, тому березу не вживають як будівельний матеріал. Обидва види берез використовують у величезній кількості для заготівлі дров, а також для одержання високоякісного вугілля. Березові дрова високотеплотворні, горять без тріску, даючи мало диму. Їх питома теплотворна здатність 2676 великих калорій; теплотворна ж здатність березових дров, висушених до постійної ваги, дорівнює 2831,76 великих калорій. Березове вугілля вживають для виготовлення чорного пороху, фільтрування, очищення спирту. Застосовується вугілля в малюванні; з нього виготовляють і деякі сорти зубного порошку. З сажі, яка утворюється під час горіння берези, особливо зовнішніх шарів її кори, виготовляють чорну друкарську фарбу і чорну фарбу для малювання. Деревина берези має широке і різноманітне застосування, особливо при виготовленні предметів для сільського господарства і для домашнього вжитку. З деревини роблять корита, ночви, ложки, бочки, лопати, топорища, ручки до різного інструменту, ободи, спиці для коліс, драбини, колодки для шиття чобіт, дерев'яне взуття; в деяких країнах Європи виготовляють ложа для рушниць та ін. Деревина берези є добрим матеріалом для одержання деяких речовин шляхом сухої перегонки. Сухою перегонкою з неї одержують ацетатну кислоту (до 7,082% від загальної кількості всіх продуктів перегонки), метиловий, або деревний спирт (1,60%), ацетон (0,19%), метилацетат (0,02%), дьоготь і вугілля. Гілки берези йдуть на мітли й віники, а корені дають матеріал для виготовлення корзин. Зовнішні шари кори берези, так звана береста, складаються з своєрідної коркової тканини, в більшій частині клітин якої міститься біла дрібнозерниста смолиста речовина бетулін. Від цієї речовини залежить білий колір кори берези. При сухій перегонці берести бетулін дає кращий сорт дьогтю, який вживають у медицині та у ветеринарії (*oleum Betulae empyrheumaticum*) як зовнішній та внутрішній засіб. Дьоготь використовують також для змазування юхтової шкіри та дерев'яних осей коліс. Завдяки бетуліну береста дуже протистоїть гниттю і не пропускає води: через це в деяких місцевостях берестою обгортають колоди нижніх вінців стін дерев'яних будівель для захисту їх від шкідливого впливу вогкості; місцями, крім того, вживають її на покрівлі різних будівель.

У північних країнах з берести, нарізаної стьожками, виготовляють плетене взуття, одежу, рогожі, віжки, ящики, корзини, коробки, футляри. В старовину на півночі бересту вживали замість паперу для писання. Клітини паренхіми внутрішніх шарів кори берези містять досить багато крохмалю, і в північних країнах (Норвегія і Фінляндія) при недостачі борошна її дрібно мелють і додають до борошна, з якого печуть хліб. Внутрішні шари кори берези містять 3—5% дубильних речовин і їх можна використовувати для дублення шкіри.

Молоде листя берези може використовуватися на корм вівцям і козам; у Скандінавії ними годують навіть велику рогату худобу. В листі берези є речовина, яку можна використовувати для фарбування шерсті та інших матеріалів; з галуном ця речовина дає зелену, а з крейдою — жовту фарбу. Березове листя вживають від потіння ніг. Висушені бруньки (*Gemmae Betulae*) вживають як ліки, переважно в народній медицині. Настойка їх на спирті або на горілці — внутрішній засіб при шлункових захворюваннях, і зовнішній — для розтирання при ревматичних болях і для заливання ран.

Весінній сік, що витікає з надрізів деревини берези, містить у собі левульозу і його вживають для пиття як квас, а в деяких країнах з нього готують легке вино.

665 (2). B. pubescens Ehrh. — **Береза пухната.** Дерево у нас 10—20 *м* завв., з догори напрямленими або відстовбурченими (не повислими) гілками, з білою корою на стовбурі і на грубих гілках. Молоді гілки червонуватобурі, без залозистих бородавочок, у типових форм опушені. Листи яйцевидні або ромбічно-яйцевидні, з округлою або серцевидною, іноді клиновидною основою, загострені, гостро-пилчасті або частіше двопилчасті; молоді клейкі, опушені, особливо зісподу по жилках; дорослі опушені лише зісподу в кутах жилок. Чоловічі сережки сидячі, по 2—3 на верхівках гілок, звислі, 5—6 *см* завд.; сережки з плодами 25—40 *мм* завд. і 6—10 *мм* завт., на ніжках, циліндричні, одиночні, на коротких бокових гілочках з 2—3 листками, повислі; луски їх опушені, з відігнутими в боки круглуватими війчастими боковими частками; середня частка лусок майже трикутна, здебільшого трохи довша від бокових. Горішок яйцевидний або довгасто-еліптичний, з крильцями, що звичайно не ширші від нього, рідко трохи ширші, а в окремих випадках ширші навіть вдвоє. ♄. Цв. кінець IV, V, пл. VII—VIII.

Ehrh., Beitr. Naturk., V (1790) 160. Redher, Man. of Cult. Trees, 141. Кузнецова в Фл. СССР, V, 295.

— *B. alba* L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 982, p. p. — *B. alba β. pubescens* Spach, An. Sc. nat., 2 ser., XV (1841) 187. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 430.

На болотах, торфовищах, на вогких місцях, на узліссях, рідше по лісах, навіть у борах.

К.Л. Зрідка по долинах рік, не піднімаючись вище смуги хліборобської культури. — **Пр.Л., Р.-О.Л.** Досить часто. — **З.П., П.П., Л.П.** Звичайно. — **В.Л.-С.** Досить часто. — **З.Л-С., П.Л.-С., Л.Л.-С.** Досить рідко.

Трапляються, крім типової форми, такі різновидності:

Var. ovalifolia Sukaczev. Дерево з прямим стовбуром і білою корою; молоді гілки з досить густо опушеними кінчиками. Листки яйцевидні, з округленою або ледве серцевидною основою.

Сукачев, Bull. de L'Acad. des Sc. de St. Petersb., VIII, № 3 (1914) 233. Кузенева в Фл. СССР, V, 295.

— *B. alba* var. *vulgaris* subvar. *typica* f. *ovalis* Schneider, Ill., Handb. Laubholzk., I (1904) 117.

Звичайно в Поліссі і в Лісостепу (крім донецького лісостепу, для якого нема вказівок).

Var. rhombifolia (Tausch) Sukaczev. Від попередньої різновидності відрізняється лише ромбічними загостреними листками, з ширококлиновидною основою.

Sukaczev in Bull. de l'Acad. des Sc. de St. Petersb., VIII, № 3 (1914) 233. Кузенева в Фл. СССР, V, 295.

— *B. rhombifolia* Tausch in Fl. Ratisb., 2 (1838) 752. — *B. alba* subsp. *pubescens* var. *rhombifolia* Regel. in DC., Prodr., XVI, 2 (1868) 168. — *B. alba* var. *vulgaris* subvar. *typica* f. *rhomboidalis* Schneider, Ill. Handb. Laubholzk., I (1904) 117.

Трапляється, очевидно, рідше, ніж попередня різновидність.

Поширення виду по СРСР. Європейська частина: всі райони (крім Криму), на півдні поодиноко; Кавказ: усі райони (крім Талишу); Зах. Сибір: усі райони; Схід. Сибір: Єніс., Анг.-Саян.

Загальне поширення. Скандінавія, Середня і Атлантична Європа.

Господарське значення. Використання берези пухнатої таке ж, як і бородавчастої. Цінним матеріалом для виробів на півночі є так звані березові капи або, інакше, карельська береза. Деревина березових капів, що відрізняється неправильним покрученим розміщенням річних шарів і серцевинних променів, дуже ціниться для столярних і токарних виробів та фанери.

Як декоративне дерево в парках іноді культивується *B. pubescens* var. *urticifolia* (Spach) Aschers. et Graebn., яка має лопатеві листки. В дикому стані ця різновидність ніби була знайдена в Швеції.

665 (2) × 664 (1). B. pubescens Ehrh. × **B. verrucosa** Aschers. et Graebn. Тонкі гілки трохи звислі, молоді спочатку опушені, більш-менш вкриті бородавчастими залозками. Листки майже ромбічно-яйцевидні, іноді з помітними боковими кутами. Крильця плода в 1,5—2 рази

ширші від горішка, іноді асиметричні, з одного боку, як у *B. pubescens*, а з другого — як у *B. verrucosa*. ♄. або ♄.

Aschers. et Graebn., Fl. Nordostd. Flachl. (1898) 253; Synops., IV, 403.

Var. Wettsteinii (Schneider) Aschers. et Graebn. Листки з пластинкою різної форми — від яйцевидної до яйцевидно-ромбічної, з більш-менш виразними боковими кутами. Середня лопать луски жіночої сережки при плодах довша від бокових. Горішки з крильцями, ширшими від нього.

Aschers. et Graebn., Synops., IV (1911) 404.

— *B. pendula* × *alba* f. *Wettsteinii* Schneider, Ill. Handb. Laubholzk., I (1904) 205. — *B. alba* Andrz., Исчисл. раст. Под. губ.

П.П. Житомирська обл.: Олевський рн, Рудня-Радовільська (Зеров!). — **П.Л.-С.** Вінницька обл.: Гайсинський рн, Краснополка (Андрж.!). — Київська обл.: Київ. кол. Кадетський гай (!!). — **Л.Л.-С.** Київська обл.: Мокрокалигірський рн, Киселівка (Рог.!).

666 (3). B. borysthenica Klok. — **Береза дніпровська.** Дерево низьке або середнього розміру, до 10 *м* завв., з більш-менш вигнутими, але не звислими гілками. Кора на стовбурі біла; гілочки червонувато-бурі, засіяні смолистими бородавочками, трохи опушені, клейкі; прикореневі гони опушені. Листки на плодоносних гілках яйцевидно-ромбічні, іноді довгасто-яйцевидно-ромбічні (тоді довжина перевищує вдвоє ширину) з клиновидною або закругленою цілокрайою основою і помітно витягненою гострою верхівкою; пластинки їх — (13)25—50(60) *мм* завд. і (7)17—40(51) *мм* завш. — тверді, шкірясті, з 4—7 парами виразних бічних жилок, по жилках з обох боків трохи опушені, часто з борідками в кутах жилок, звичайно з другої третини пилчасто-зубчасті; зубчики неоднакові, відхилені. Черешки (6)9—15 *мм* завд., коротко опушені або майже голі; бруньки 4—7 *мм* завд., гострувaті, клейкі, верхні трохи опушені. Жіночі сережки на густо-коротко-опушених ніжках, 5—10 *мм* завд., циліндричні, тонкуваті, при плодах 17—30 *мм* завд., 4—6 *мм* завш. Плодик обернено-яйцевидний, найширший у верхній третині, 1,5—2 *мм* завд., 0,8—1 *мм* завш., більш-менш опушений при верхівці; крильця трохи ширші від плодика, 1,2—1,3 *мм* завш.; приймочки 0,5—0,8 *мм* завд., довші від вирізки між крильцями. Прицвіткові луски опушені, хрестовидні, 2,5—4,5 *мм* завд., 3—3,5 *мм* завш., з короткою довгасто-клиновидною або широко-клиновидною основою, 1—2 *мм* завд.; бічні частки закруглені, 1—2 *мм* завш., верхня — трикутна, 1—1,5 *мм* завш. при основі. ♄. Цв. IV.

Клоков в Бот. журн. АН УРСР, т. III, № 1—2 (1946) 17—18, Київ, 1947.

B. pubescens var. *glabra* Андреев в Трудах по прикл. ботан., генетике и селекции, XXI (1928—29) 185—193.

На пісках в пониззях рр. Дніпра і Бугу. Поза межами Української РСР відомий ще з р. Єруслана, Саратовської області.

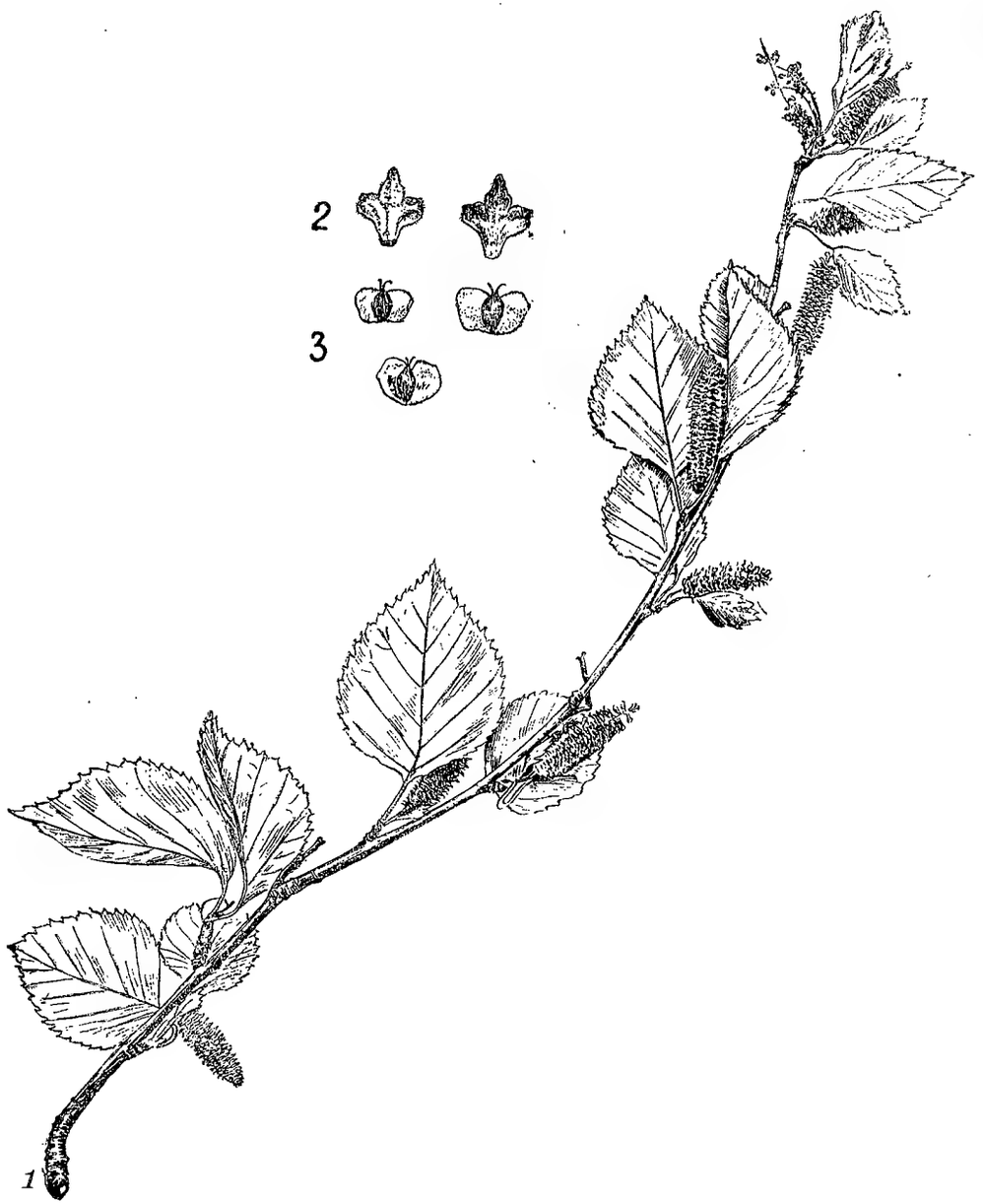

Рис. 16. *Береза дніпровська — Betula borysthenica* Klok.

1 — гілка з плодами; *2* — приквіткові луски; *3* — плодики.

П.З.С. Миколаївська обл.: околиці Миколаєва по р. Бугу (Оппер ман!). — **Л.З.С.** По р. Дніпру від Запоріжжя до гирла (Пач.!, Лавр.!). — Херсонська обл.: Голопристанський рн, Буркутські плавні та піски (Кот.!).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Причорн., Заволз. Загальне поширення. Ендем півдня СРСР.

Секція 2 **Nanae** Winkl. Листки дрібні, з виразно-сітчасто-жилкуватою пластинкою. Чоловічі сережки на вкорочених гілочках, жіночі — дрібні; ті й ті прямостоячі. — Кущі.

667 (4). B. humilis Schrank. — **Береза низька.** Кущ 50—150 (200) *см* завв. Кора старих гілок чорнобура, ростучі гілки червонувато-бурі, з численними смоляними залозками, вгорі опушені. Бруньки яйцевидні, більш-менш опушені. Листки овальні або круглясто-яйцевидні, нерівномірно-пилчасто-зарубчасті з клиновидною (var. *cuneifolia* Abr., var. *vulgaris* Perf.), рідко серцевидною (var. *cordifolia* H. Preuss.) основою, з 4—5(6) парами жилок; молоді опушені; дорослі зверху голі, зісподу з розсіяними волосками по жилках або голі, (5)10—22(35) *мм* завд., 8—25 *мм* завш.; черешки опушені, 2—5 *мм* завд. Чоловічі й жіночі сережки прямостоячі; жіночі — при плодах довгасто-яйцевидні або овальні, 12—15 *мм* завд., 5—7 *мм* завш., на коротких ніжках, з двома листками при основі. Луски при плодах трилопатеві, з вузькими війчастими лопатями; середня лопать їх лінійно-довгаста, трохи довша і вужча від косо догори напрямлених бокових лопатей. Горішок 0,7—2 *мм* завд., з крильцями приблизно вдвоє вужчими від нього. ♄. Цв. V, пл. VII.

Schrank, Baier. Fl., 1 (1789) 421. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 430, р. р. Кузенева в Фл. СССР, V, 285.

— *B. fruticosa* Willd., Berol. Baumz. (1796) 42, non Pall. Bess., Enum., № 1235.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 339!

На болотах, особливо осоково-сфагнових і осокових. — Тільки в Опільських лісах та Поліссі, де трапляється досить рідко, і в правобережному Лісостепу на межі з Поліссям.

Р.-О.Л. Львівська обл.: Брюховицький рн, Білогорща; Яворівський рн, Шкло; Івано-Франківський рн, смт Івана Франка (Запал.!). — **З.П.** Волинська обл.: дуже рідко (Шмальг.). — **П.П.** Житомирська обл.: Житомирський рн, Вереси (Барбарич!); Олевський рн, Рудня-Радовільська (Зеров!), Рудня Озерянська (Пач.); Овруч (Рог., Монтр.!); Новоград-Волинський (Рог.). — Київська обл.: Києво-Святошинський рн, Біличі (Шмальг.), Борщагівка (Монтр.!), Святошино (Шмальг., Кот.!). — **Л.П.** Чернігівська обл.: Ріпки (Монтр.!). — **П.Л.-С.** Вінницька обл.: Погребищенський рн, Новий Фастів (Монтр.!).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Дв.-Печ., Лад.-Ільм., Верх.-Волз., Волз.-Кам., Верх.-Дністр., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Волз.-Дон.; Зах. Сибір: Обськ., Алт.; Схід. Сибір: Єніс., Алт., Даур.

Рис. 17. *Вільха зелена — Alnus viridis* DC.

Загальне поширення. Скандінавія, Середня Європа, Північна Монголія.

Примітка. Варіює мало і лише розмірами листової пластинки, почасти її формою і характером верхівки та основи. На підставі цих ознак Перфільєв описав вісім дрібних форм, частину яких можна знайти в Українській РСР.

Рід 207. Вільха — Alnus Gaertn.

Gaertn., De fruct. et sem. (1791) 54.

Чоловічі квітки в триквіткових дихазіях, зібраних циліндричними звислими сережками, з спирально розміщеними покривними лусками, зрослими з внутрішнього боку з чотирма прицвіточками; чоловічі квітки з чотирироздільною оцвітиною і з чотирма тичинками, з роздвоєними пиляками і дуже короткими нитками. Жіночі квітки в коротких, у наших представників — овальних сережках без оцвітини, по дві в пазухах покривних лусок, зрослих з прицвіточками, що при плодах дерев'яніють і не опадають. Зав'язь одногнізда, з одним висячим анатропним сім'яним зачатком у кожному гнізді. Плід — однонасінний горішок, у наших видів з дуже вузькими крильцями. — Дерева або кущі, з черговими листками, розміщеними трьома рядами; бруньки у наших видів на ніжках; суцвіття розвиваються завчасно, вже наприкінці літа і зимують непокритими; чоловічі суцвіття розміщені гронами на верхівках гілок, жіночі — гронами або колосами на бокових гілочках, нижче чоловічих.

До 25 видів, поширених переважно в північній півкулі, в Америці; деякі види поширені в Андах до Перу.

---

1. Кущі або невеликі деревця. Бруньки майже без ніжок. Жіночі сережки зібрані гронами, з'являються навесні на кінцях вкорочених гілочок, рідко вкритих листям . . **(1). В. зелена — A. viridis** DC.
— Дерева, рідше кущі. Бруньки сидять на добре виявлених ніжках. Жіночі сережки з'являються восени . . . . . 2.
2. Бокові жіночі сережки в суцвітті на досить довгих ніжках. Листки тупі, зісподу зелені, опушені лише в кутках жилок. Бруньки і молоді листки клейкі . . **(2). В. клейка — A. glutinosa (L.)** Gaertn.
— Бокові жіночі сережки в суцвітті майже сидячі. Листки загострені, зісподу сизі, принаймні по жилках коротко опушені. Бруньки і молоді листки не клейкі . . . **(3). В. сіра — A. incana (L.)** Moench.

668 (1). A. viridis DC. — **Вільха зелена,** лелич. Кущ 0,5—2 *м* завв., рідко виростає в мале деревце. Кора сіра, на молодих гонах червонобура, гілки піднімаються вгору. Молоді, однорічні гони трохи сплющені, злегка опушені або вкриті крапельками смолистих виділень. Бруньки майже без ніжок, обернено-яйцевидні, загострені, липкі, вкриті двома або декількома (до шести) різної довжини лусками. Листки голі

або тільки зісподу по жилках злегка опушені, яйцевидні, більш-менш загострені, біля основи цілокраї, 2—8 *см* завд. і 1—6 *см* завш., нерівнозубчасті. Прилистки зелені, вузькі, до 1,5 *см* завд., рано відпадають. Листкові черешки, як правило, коротші від $^1/_3$ довжини пластинки листка. Чоловічі сережки сидять по дві і більше звичайно на кінцях гонів, часом є також і бічні. Оцвітина складається з чотирьох нерівномірно розвинених зрослих листочків. Жіночі суцвіття близько 1 *см* завд., мають вигляд маленьких шишечок, насаджених по 3—5 на верхівці гонів у вигляді рідкого грона, обгорненого двома листками біля основи. Розвиваються вони з бруньок на початку весни. Луски дрібні, клиноподібно-жовтуваті, з крилами, які дорівнюють половині ширини горішка. ♄. Цв. V—VI, в горах часом і пізніше.

DC., Fl. Franç., (1805) III, 304. Zapal., Consp. Fl. Galic. crit., (1908) II, 4. — *Betula alnobetula* Ehrh., Beitr. Natur. (1788) II, 72. — *Alnobetula viridis* Schur in Verh. Siebenbürg. Ver. Naturw. (1859) IV. — *Alnaster viridis* Spach in Ann. sc. nat., 2 ser., XV (1841) 201.

На території Української РСР зростає лише в Східних Карпатах, де в субальпійській смузі разом з жерепом (*Pinus mughus* Scop.) утворює часом зарості; вздовж гірських ручаїв заходить і в верхню лісову смугу.

К.Л. Звичайно в субальпійській смузі від Чорного Черемошу на сході і до гірського Сану на заході.

Загальне поширення. В горах Середньої Європи: Альпи, Карпати, Балкани.

669 (2). A. glutinosa (L.) Gaertn. — **Вільха клейка або звичайна.** Дерево або великий кущ, 20(30) *м* завв., з видовжено-яйцевидною кроною і з досить рідким розгалуженням. Кора на стовбурі і на грубих гілках чорнобура, досить глибоко потріскана. Ростучі гілки тригранні, голі або спочатку трохи опушені, червоні або зеленуватобурі, з численними жовтуватими або буруватими поперечними сочевичками. Бруньки обернено-яйцевидні або еліптичні, тупі або гостроуваті, червонобурі, клейкі, на ніжках. Листки округлі або округло-обернено-яйцевидні, з округленою або виїмчастою верхівкою і широкою клиновидною основою, виїмчасто-двозубчасті, при основі цілокраї; молоді клейкі, дорослі зверху темнозелені, голі, трохи блискучі, зісподу блідіші, в кутах жилок з жовтуватими бородками, 4—10 *см* завд., 3—7 *см* завш.; черешок 1—2 *см* завд.; прилистки лусковидні, тупі, опадаючі. Чоловічі сережки на ніжках, по 3—5 у верхівкових гронах, повислі; жіночі — яйцевидні, під кінець майже чорні, по 3—5, зібрані гроном, на ніжках 2—15 *мм* завд., кінцева частка сидяча. Плоди дрібні, майже округлі, здушені з боків, із вузеньким непрозорим крилом. ♯ або ♄. Цв. IV, пл. IX.

Gaertn., De fruct. et sem. (1791) 54, tab. 90. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 429. Комаров в Фл. СССР, V, 312.

— *B. Alnus β. glutinosa* L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 983. — *B. glutinosa* L., Syst. veg., ed. 10 (1759) 1265. — *Alnus nigra* Gilib., Exerc., II (1792) 401.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 1090 і 1090а!

По берегах, по трав'яних болотах, біля джерел, у лісах на вогкому грунті, утворює самостійну формацію, уникає піскуватого грунту. — Звичайно в лісових районах, рідко в Степу, на півдні лише на берегах великих річок.

Зак.Л., **К.Л.** Звичайно біля підніжжя гір, не піднімаючись у долині р. Сану вище 500 *м* над р. м., а в долині р. Пруту вище 600 *м* (Запал.). — **Пр.Л.**, **Р.-О.Л.**, **З.П.**, **П.П.**, **Л.П.**, **З.Л.-С.**, **П.Л.-С.**, **Л.Л.-С.**, **Д.Л.-С.** Звичайно. — **П.З.-Л.С.** Дніпропетровська обл.: Дніпропетровськ (Шмальг.); Новомосковськ, Самарський бір (Кот.!). — Сталінська обл.: Амвросіївський рн (!). — Ворошиловградська обл.: Кремінна (Кот.!). — **П.З.С.** Херсон (Рябков у Шмальг.).

Var. imberbis Bornm. Листя зісподу, навіть у кутах жилок голі.

Bornm., Bot. Centralbl., XXXVI (1888) 153.

Л.З.-Л.С. Полтавська обл.: Кобеляки (Рог.!).

Var. laciniata Willd. Листки із загостреною верхівкою, глибокопірчасто-надрізані, здебільшого з п'ятьма парами яйцевидно-трикутних, гострих, зубчастих лопатей.

Willd., Sp. pl., IV, 1 (1805) 335. Rehder, Man. of Cult. Trees., 145. Winkl. in Engl., Pflanzenr., 19 Heft, 117.

— *A. glutinosa* var. *pinnatifida* lus. *laciniata* Regel, Monogr. Betulacear. in Mem. Soc. Natur. Moscou XIII (1861) 166, 167, tab. 15, fig. 36! — *A. glutinosa* var. *pinnatifida* Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II (1897) 429.

З.П. Ровенська обл.: Висоцький рн, біля с. Висоцького (Монтр.!).

Поширення виду по СРСР. Європейська частина: Кар.-Лапл., Лад.-Ільм., Дв.-Печ., Карп., Верх.-Дністр., Верх.-Дніпр., Верх.-Волз., Волз.- Кам., Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Причорн., Ниж.-Дон., Крим, Урал; Кавказ: Передкавк.; Зах. Сибір: Обськ, Верх.-Тоб., Ірт.; Серед. Азія: Прибалх.-Півн. межа приблизно до 62° північної широти, східна до 66° східної довжини.

Загальне поширення. Майже вся Європа на південь до Іспанії (до 38° північної широти), Крим, Північний Кавказ, Іран, Курдистан.

Господарське значення. Деревина вільхи звичайної має ясночервоний колір, у вогкому стані жовтіє, м'яка, крихка, легко розколюється, але у вогкому стані міцна й довговічна; в сухому стані легко псується шашелем. Як паливо — малокалорійна. Вживається на виготовлення форм для скляних виробів, на виготовлення меблів і різних дрібних речей, наприклад, лопатищ, коробок. Більше значення має в бу-

дівництві споруд у вогких місцях, йде на палі, колодязні зруби, кріплення у шахтах; деревину вживають також на вугілля для виготовлення чорного пороху. Кора містить у собі проносну речовину емодин, фарбну — альнеїн, 5—9% дубильної речовини та ін. Завдяки вмісту альнеїну кору вживають для пофарбування шкіри і шерсті залежно від потреби в чорний, червоний і жовтий колір. Завдяки вмісту емодину кору вживають як проносне, а відвар листя — для полоскання при захворюваннях горла (листя містить в собі саліцин, популін, глутаноль, глутинель та ін.).

Вільха звичайна дуже придатна для залісення болотних і грузьких місць. По парках садять декоративні садові форми *A. glutinosae:* var. *laciniata* Willd., var. *incisa* Willd., var. *quercifolia* (Willd.) Spach з листками, що нагадують формою дубові і мають червоні черешки, var. *rubrinervia* Dippel з червонуватими жилками і черешками, var. *aurea* Versch. з ефектним золотистожовтим листям і var. *pyramidalis* Dippel з веретеновидною кроною.

670 (3). A. incana (L.) Moench. — Вільха сіра. Дерево 5—15 *м* завв. або кущ, з досить гладенькою сірою корою. Молоді гілки опушені, не клейкі. Листки яйцевидно-еліптичні або яйцевидно-округлі, гострі, з округлою або злегка серцевидною основою, гострою верхівкою, двічі пилчасті; молоді густо сіро-опушені, не клейкі, дорослі зверху голі або притиснено-пухнаті, зісподу сизі, опушені, іноді тільки по жилках, 4—10(12) *см* завд., 3—7(9) *см* завш.; черешок до 3 *см* завд. Бруньки овальні або овально-ланцетні, пухнаті, на ніжках. Жіночі сережки по 3—8 на спільній гілочці, за винятком кінцевої, майже сидячі; стиглі 10—15 *мм* завд., 7—12 *мм* завт. Горішок із вузькими плівчастими крильцями. ♄, ♄. Цв. IV.

Moench, Meth. (1794) 124. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II. 429. Комаров в Фл. СССР, V, 316.

— *Betula Alnus β. incana* L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 983. — *B. incana* L. fil. Suppl. (1781) 417. — *Alnus lanuginosa* Gilib., Exerc. Phytol., II (1792) 402.

На узліссях і по чагарниках, по берегах річок. — Карпати. В Поліссі і в Лісостепу дуже рідко.

К.Л. У нижній гірській смузі і по долинах річок звичайно. В окремих місцях піднімається в гори до висоти 1145—1350 *м* над р. м. (Запал.). — **Пр.Л., Р.-О.Л., З.П.** Досить рідко (Кнап, Запал., Шафер). — **П.П.** Житомирська обл.: Коростишів (Тишецький у Рог.). — **Л.П.** Чернігівська обл.: Новгород-Сіверський рн (Шмальг.). — **В.Л.-С.** Звичайно. — **З.Л.-С.** Тернопільська обл.: Тернопіль (Дзендзелевич); Борщів (Слобієцький); Скалат (Слобієцький). — Станіславська обл.: Городенка (Шафер). — **П.Л.-С.** Вінницька обл.: Літинський рн, біля Супрунова по р. Згар (Андрж.!); Копайгородський рн, ст. Немерче по р. Лядові (!).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Кар.-Лапл., Дв.-Печ., Лад.-Ільм., Верх.-Волз., Волз.-Кам., Заволз., Волз.-Дон., Карп., Верх.-Дністр., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Урал; Кавказ: Передкавк., Даг., Зах., Півд., Схід. Закавк.; Зах. Сибір: Обськ до 35° східної довготи.

Загальне поширення. Скандінавія, Середня Європа, Середземномор'я (гори Північної Італії), Балканський півострів.

Господарське значення. Деревина сірої вільхи світліша і щільніша від деревини звичайної вільхи; її вживають на різні столярні й токарні вироби, а також з неї виготовляють рисувальний вугіль високої якості.

РОДИНА XXXIV. БУКОВІ — FAGACEAE A. Br.

Дерева з черговими листками і з опадними здебільшого прилистками. Квітки одностатеві, однодомні, зібрані колосовидними або головчастими суцвіттями на ніжках. Чоловічі квітки з 4—8-лопатевою або розділеною чашечковидною оцвітиною і з такою ж або більшою кількістю тичинок, іноді з рудиментом маточки. Жіночі квітки поодинокі або по декілька, оточені частково або цілком обгорткою або мисочкою, яка складається з стеблової частини, усадженої значною кількістю листочків із зрослою основою і вільною, іноді відігнутою верхівкою. Зав'язь нижня, 3—6-гнізда, з двома висячими оберненими двопокривними насінними зачатками в кожному гнізді; стовпчиків 3—6, зрослих при основі. Плід — односім'яний горіх, оточений цілком або тільки при основі здерев'янілою або шкурястою мисочкою або обгорткою. Насіння без ендосперма. Запилення — вітром.

Родина поширена в помірній і субтропічній зонах усієї земної кулі і складається з шістьох родів, приблизно з 600 видами.

---

1. Листки з майже цілокрайою пластинкою; чоловічі суцвіття майже кулясті . . . . . **208. Бук — Fagus L.**
— Листові пластинки лопатеві або пилчасті; чоловічі квітки в сережках . . . . . 2.
2. Листові пластинки довгасті, гостро-пилчасті; обгортка при плодах колюча з декількома плодами, закрита, приймочок шість . . . . . **209. Каштан — Castanea Mill.**
— Листові пластинки пірчасто-лопатеві, мисочка чашовидна, не колюча, з одним плодом, який охоплює здебільшого лише в нижній частині; приймочок три . . . . . **210. Дуб — Quercus L.**

Рід 208. Бук — Fagus (Tourn.) L.

L., Gen. pl., ed. 1 (1737) 292.

Суцвіття в пазухах звичайних листків, головчасті; жіночі на кінці гілочки, чоловічі — нижче. Чоловічі квітки численні в повислих на тонкій ніжці майже кулястих головках; їх оцвітина трубчасто-дзвонику-

вата, 4—7-надрізана, коса, повстисто-опушена; тичинок 8—16; жіночі квітки звичайно в двоквіткових головках, на короткій, догори напрямленій ніжці; обидві квітки оточені спільною обгорткою, вкритою численними трав'яними прицвітками. Оцвітина їх з коротким, 4—5-лопатевим відгином, внизу зросла із зав'яззю; зав'язь тригнізда; стовпчиків три, волосистих. Плоди гостро-тригранні; обгортка при стиглих плодах здерев'яніла, тріскається на дві дволопатеві скойки. Сім'ядолі нирковидні, при проростанні надземні.

Вісім-дев'ять видів у помірній зоні північної півкулі. В СРСР лише *F. silvatica* L. і *F. orientalis* Lipsky.

671 (1). F. silvatica L. — Бук лісовий. Дерево до 30 *м* і більше завв., з густою кулястою кроною і гладенькою сірою корою. Молоді гілки опушені, з довгастими бруньками, 1,5—3 *см* завд. і з довгими меживузлями. Листки розміщені двома рядами, яйцевидні, гострувати, з округленою основою, цілокраї, трохи хвилясті, шкірясті, згори блискучі, темнозелені, з 5—8 парами бокових жилок, по краю і зісподу вздовж жилок притиснено-пухнаті, 4—10 *см* завд. і 2,5—7 *см* завш. Черешок 5—10 *мм* завд.; прилистки бурі, вузько-язиковидні. Чоловічі квітки з червонуватобурою, 5—6-надрізаною оцвітиною, з довгасто-лінійними або лінійно-ланцетними, біло-війчастими частками, з 8—15 тичинками і з рудиментом маточки. Обгортка при плодах 8—25 *мм* завд., яйцевидна, іржастобура, вкрита затверділими, майже однакової довжини прицвітками. Горіх блискучий, бурий, гостро-тригранний, 1—1,6 *см* завд. ♄. Цв. IV — V, пл. IX—X.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 998. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., 424. Вульф в Фл. СССР, V, 356.

У західних областях Української РСР — Чернівецькій, Закарпатській, Станіславській, Дрогобицькій, Львівській і менш у Тернопільській утворює ліси або трапляється в суміші з іншими породами; на рівнині і в горах.

Зак.Л., К.Л. Звичайно в гірській лісовій смузі. Дрогобицька обл.: між гірським Саном і Стрвиджем піднімається в гори до 1150—1260 *м* над р. м. (Котуля). — Станіславська обл.: у районі Чорногори піднімається до 1150—1295 *м* і навіть до 1500 *м*; у долині Чорного Черемошу до 880 *м*. **Пр.Л., Р.-О.Л.** Звичайно. — **В.Л.-С.** Львівська обл.: Сокаль (Шафер); Жовква (Сродов). — Ровенська обл.: Дубно (Сродов). — Волинська обл.: Луцьк (Сродов). — **З.Л.-С.** Тернопільська обл.: Монастириська (Гриць!!); Золотий Потік (Гринь!!); Бучач (Кочвара); Підгайці (Намисовський); Чортківський рн, Галілея (Дзендзелевич, Гринь!!); Борщів (Гринь!!); Копичинці (Кочвара); Теребовля (Густвінський); Скалат (Чечоттова); Тернопіль (Дзендзелевич); Збараж (Гринь!!); Грималівський рн, Красне (Гринь!!). — Кам'янець-Подільська обл.: Сатанівський рн, Сатанівська лісова дача (Шмальг.!, Кот.!); Кам'янець-Подільський рн, Жванець (Пач.!).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Карп., Верх.-Дністр., Серед.-Дніпр., Крим (гори).

Загальне поширення. Західна Європа.

Рис. 18. *Бук лісовий — Fagus silvatica* L.

1 — гілка з плодами; *2* — чоловіча квітка; *3* — листок; *4* — обгортка з плодами.

Примітка. Згідно з дослідженням Г. Чечоттової (H. Czeczottowa, Rocz. Pol. Tow. Dendrol., 1933, V, 45—121 і 1935, VI, 1—68), у західних областях Української РСР як на рівнині, так і в горах зростає форма бука, відмінна від західноєвропейського *F. silvatica* L., яку вона виділяла як географічну расу під назвою *F. silvatica* L. subsp. *moesiaca* (Maly) Czeczott. Відмінність ця полягає, головним чином, у кількості жилок верхніх двох листків, що сидять на бічних вкорочених неплідних гонах. Звичайна кількість бічних жилок на цих листках у форми *F. silvatica* L. subsp. *moesiaca*, за Г. Чечоттовою, 9—10, тоді як у *F. silvatica* L. їх 8(4).

Друга ознака, менш виразна і не завжди виявлена, це — наявність у нижній частині мисочки-обгортки вузько-ланцетних рудих листочків. У типового *F. silvatica* L. верхні і нижні додаткові листочки обгортки шиловидні і майже рівні довжиною.

Пізніше І. Мондальський (I. Mądalski, Sylwan, 1938, 1—2, 3—4) вказує на загадкове зростання в лісі „Перейма", Підкаменського району, Львівської області, двох екземплярів *Fagus orientalis* Lipsky, чи то близьких до нього форм. Зібрані ним восени 1937 р. обгортки з цих двох буків мали біля основи листовидні зелені з широкою основою листочки, а верхні додаткові листочки були шкірясті і руді у вигляді ланцетовидних лусок.

Опублікування І. Мондальського про зростання на території західного Поділля *F. orientalis* Lipsky було надто поспішним, бо, як говорить і сам автор, дослідження інших вегетативних частин та квіток за відсутністю матеріалів він не провадив.

Внаслідок перегляду та порівняння гербарних матеріалів бука по західних областях Української РСР і Західній Європі встановлено велике варіювання вегетативних частин, у тому числі і кількості бічних жилок пластинок листків та форми листочків обгортки. Різниці в будові квітки та горішків ми не встановили. Отже, вважаємо доцільним залишити за східнокарпатським і опільсько-розтоцько-подільським буком стару назву *Fagus silvatica* L.

Подібне варіювання у кримських буків Е. Вульф (Фл. СРСР, 1936, V, 359) пояснював незакінченим процесом перетворення третинного *F. orientalis* Lipsky на четвертинний *F. silvatica* L.

Господарське значення. Бук рекомендується для полезахисних смуг та інших захисних лісонасаджень у лісостепових районах на захід від лінії Вінниця—Житомир. У молодому віці бук кущиться і росте поволі — до 7—10 років, а потім швидкість його росту у висоту збільшується, і він випереджує дуб.

Деревина бука має ряд своєрідних якостей; вона дрібної будови, середньоважка, легко розколюється, дуже всихає і жолобиться, на повітрі малостійка, вражається червоточиною, а у воді, навпаки, тривка, міцна, пружна. Тому деревина бука використовується на підводні будівлі, в пароплавобудуванні, в екіпажній справі. З бука виготовляють шовкоткацькі верстати, гнуті (так звані віденські) меблі, паркети і ложі до рушниць, прядки, копили, хомути, весла та дерев'яний посуд. З деревини бука будують вагони, роблять клепку для бочок і діжок, виготовляють ящики для перевезення масла, а сухою перегонкою здобувають древесний спирт, дьоготь і найкращий креозот. Бук іде також на шпали. В останній час тирса бука застосовується при обробці коштовного хутра. Букові дрова дають багато жару, який довго зберігається.

У горішках бука багато їстівних речовин — вуглеводів і олії. Ясножовта олія з букових горішків довго не гіркне, належить до ряду напіввисихаючих, не має запаху і дуже приємна на смак. Вживання горішків у великій кількості викликає головні болі у зв'язку з тим, що в них є отруйний алкалоїд — фагін. Реальна врожайність букових горішків в урожайний рік 475 *кг* з гектара. Бук в оптимальних умовах середньогірського пояса досягає колосальних розмірів, живе до 300—350 років і легко поновлюється.

Рід 209. Каштан — Castanea (Tourn.) Mill.

Mill., Gard. Dict., ed. VII (1759).

Суцвіття — догори напрямлені колоси, які розвиваються в листових пазухах після появи листків. Чоловічі квітки на них зібрані пучечковидними, 7-квітковими дихазіями, що сидять у пазухах прицвітників; квітки з 5—6-роздільною оцвітиною, з 10—20 тичинками і з рудиментом маточки. Жіночих квіток по декілька, частіше по три, рідко по одній; вони оточені спільною обгорткою і розміщені або в окремих колосках або в нижній частині тих самих колосків, де розміщені дихазії чоловічих квіток; їх оцвітина 5—6-лопатева; зав'язь пляшкоподібна, шестигнізда, з двома звислими, оберненими насінними зачатками в кожному гнізді. Плоди з шкірястим оплоднем і з одним насінням, по 1—3 в спільній суцільній шипуватій обгортці; насіння розкривається чотирма лопатями або неправильно. — Дерева з черговими, догори напрямленими і з дворядними на горизонтальних гілках цілокраїми або гостропилчастими листками.

12—13 видів у північній півкулі. У нас зрідка трапляються в культурі представники двох видів: середземноморського *C. sativa* Mill. і американського *C. dentata* Borkh.; обидва належать до підроду *Eucastanea* Prantl.

Підрід 1. Eucastanea Prantl.

Жіночі квітки розміщені при основі того самого колоса, який несе пучки чоловічих квіток, звичайно по три в одній спільній обгортці; зав'язь шестигнізда; приймочок шість. Листки гостро-, майже колючепилчасті.

---

1. Листова пластинка зісподу більш-менш зірчасто опушена; горіхи до 3,5 *см* завш., на верхівці раптом загострені . . . . . **(1). Каштан їстівний — C. sativa** Mill.
— Листова пластинка зісподу в дорослому стані гола, горіхи значно менші, вгорі поступово загострені . . . . . **(2). Каштан зубчастолистий — C. dentata** Borkh.

671[1] (1). C. sativa Mill. — **Каштан їстівний.** Дерево, яке за сприятливих умов досягає 30 *м* і більше завв., з стовбуром, розгалуженим з самого низу, з відстовбурченими гілками. Листки цупкуваті

довгасто-ланцетні, загострені, правильно- і гостро-пилчасті, в дорослому стані згори голі, зісподу частіше зірчасто опушені. Бруньки яйцевидні, округлені. Плодів у спільній обгортці 1—3, придушено кулястих або яйцевидних, до 3,5 *см* у діаметрі, темнобурих, на верхівці раптом звужених у гострячок. ♄. Цв. VI, пл. X.

Mill., Gard. Dict., ed. 8 (1768) № 1. Бобров в Фл. СССР, V, 321. Кичунов, Орехи и их культура, изд. 2. 161.

— *Castanea vulgaris* Lam., Encycl., I (1783) 708. — *C. vesca* Gaertn., De Fruct. et Sem., I (1788) 181, tab. 37. — *C. Castanea* Karsten, Deutsche Fl. (1882) 495. Schneider, Ill. Handb. Laubholzk., 1, 157. — *Fagus Castanea* L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 997.

Видані зразки: Буш, Маркович и Вороиов, Герб. фл. Кавк., № 83.

Культивується де-не-де в Українській РСР.

Зак.Л. Закарпатська обл.: Ужгород (Кот.!, Косець!). — **Пр.Л.** Чернівецька обл.: Чернівці, в парках (Кнап). — Станіславська обл.: Станіслав, у саду (Боровічка). — **Р.-О.Л.** Львівська обл.: Львів (Ровер, Кот.!). — **П.П.** Київ, ботанічний сад ім. акад. О. В. Фоміна; кілька дерев віком років 40, досягають 5 *м* завв.; вище ж не виростають, бо ушкоджуються морозами. — **З.Л.-С.** Кам'янець-Подільська обл.: Кам'янець-Подільський, дерево, що дає стиглі плоди (із слів Круцкевича); Михайлівка (Кот.); Волочиськ, плодоносні дерева (Круцкевич!). — **П.Л.-С.** Київська обл.: Умань, плодоносні дерева в Софіївському парку (Круцкевич). — **Л.Л.-С.** Харківська обл.: Краснокутський рн, у парку Каразіна (Липа). — **Л.З.-Л.С.** Сталінська обл.: Маріупольське лісництво (Харьюзова, Орехоплодные, с. 240). — **П.З.С.** Одеса (Харьюзова, там же, с. 240).

Поширення по СРСР (у дикому стані). Кавказ: Передкавк. (Майкопський окр.), Зах., Схід. і Півд. Закавк.

Загальне поширення. Південна частина Середньої Європи, Середземномор'я, Балканський півострів, Мала Азія, Сірія (Ліван), Кавказ, Північний Іран.

Господарське значення. Каштан їстівний є дуже цінним деревом, використання якого досить різноманітне. Яснобура, потім темніюча деревина його з білою заболонню йде на будівництво і на різні столярні вироби. Плоди мають велике значення в народному харчуванні в Південній Франції, Іспанії, Португалії, Італії і Греції; їх вживають у сирому, вареному, печеному, а також у розмеленому на борошно вигляді. Каштан їстівний розводять у великій кількості в Південній Європі; культура його відома була в стародавній Греції і Римі ще до початку нашої ери.

Молоді гілки, листя, кору і обгортки плодів вживають для фарбування в чорний або бурий колір. Олія з насіння, екстракт з листя і кора вживаються в медицині.

Дерево плодоносить лише з 25-річного віку, даючи добрі врожаї через кожні 2—3 роки.

671 (2). C. dentata Borckh. — **Каштан зубчастолистий.** Дерево, яке на батьківщині досягає 30 *м* і більше завв., з горизонтальними гілками; кора темнокоричнева або сірувата; молоді гілки жовтуватозелені, пізніше — коричневі. Бруньки яйцевидні, гострі. Листки довгасто-ланцетні, загострені, з клиновидною основою, гостро-пилчасті, 15—20 *см* завд., 4,5—5,5 *см* завш., голі або зісподу трохи опушені. Плоди поступово на верхівці звужені, дрібніші і солодші, ніж у каштана їстівного. ♄. Цв. IV, пл. IX.

Borkhausen, Hand. d. Forstb., I (1800) 741.

— *C. americana* Rafin., New. Flora N. Amer. (1836) 82. — *C. vesca americana* Mich., Fl. Bor. Amer., II (1803) 193.

Культивується.

П.П. Київ, ботанічний сад ім. акад. О. В. Фоміна (!).

Загальне поширення. Атлантичне узбережжя Північної Америки.

Господарське значення. Зубчастолистий або американський каштан являє собою цінне дерево. Плоди його солодші, ніж у *C. sativa*. Деревина з червонуватокоричневим ядром і вузькою ясною заболонню, доброї якості, досить м'яка, еластична, тривка, легко розколюється. Її використовують на невеликі будівлі, шпали, телеграфні стовпи, для музичних інструментів і різних столярних виробів. Кора містить у собі багато дубильних речовин (у корі кореня 25—37%). Зубчастолистий каштан з усіх видів каштана найбільш морозостійкий і витримує зниження температури до —27° С, а тому культура його навіть як лісового дерева у нас цілком можлива. На жаль, він уразливий до захворювань, особливо грибом *Endothia parasitica* And.

Рід 210. Дуб — Quercus (Tourn.) L.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 994.

Чоловічі квітки поодинокі в багатоквіткових негустих повислих сережках, розміщених при основі молодих гонів; їх оцвітина зелена, 6(4—8)-роздільна; тичинок 4—12, з тонкими ніжками, жіночі — поодинокі або по 2—5 у прямостоячих колосовидних або головчастих суцвіттях, що виходять із пазух молодих листків; кожна жіноча квітка міститься в малопомітній, при плодах розрослій чашовидній деревній, зовні лускуватій, мисочці. Оцвітина невиразно шестизубчаста; зав'язь 3—4-гнізда; стовпчиків три (іноді чотири), відігнутих, з приймочками, що покривають усю верхню їх поверхню. Плід — однонасінний горіх (жолудь). Сім'ядолі при проростанні залишаються під землею. — Дерева або кущі з більш-менш лопатевими листками.

Близько 200 видів у помірній зоні північної і почасти південної півкулі (до Колумбії і Малайських островів). Більшість видів припадає

на Північну Америку. — В СРСР у дикому стані відомо 19 видів, в Українській РСР три види, а в культурі ще не менш шести видів — *Q. palustris* Moench, *Q. coccinea* Moench, *Q. rubra* L., *Q. cerris* L., *Q. macranthera* F. et M. і *Q. macrocarpa* Mich.

---

1. Лопаті листової пластинки закінчуються щетинкою (підрід *Erythrobalanus* Spach.) . . . . . 2.
— Лопаті листової пластинки без щетинки, але іноді з недовшим від 1 *мм* вістряком (підрід *Lepidobalanus* Endl.) . . . . . 4.
2. Зимові бруньки близько 4 *мм* завд., голі; листки здебільшого 8—12 *мм* завд.; мисочка блюдцевидна . . . . . **(8). Д. болотний — Q. palustris** Moench.
— Зимові бруньки довші від 4 *мм*; їх луски опушені або принаймні війчасті; листки 9—22 *см* завд.; мисочка півкуляста, з округлою основою . . . . . 3.
3. Листки неглибоко-пірчасто-надрізані, здебільшого з 4—6 боковими лопатями, звичайно ширшими, ніж виїмки між ними . . . . . **(6). Д. червоний — Q. rubra** L.
— Листки глибоко-пірчасто-надрізані, з 3—4 боковими лопатями, вужчими, ніж виїмки між ними . . . . . **(7). Д. кошенільний — Q. coccinea** Moench.
4(1). Листові лопаті на верхівці звичайно з коротким гостряком, не довшим 1 *мм*; луски мисочки плода шиловидні, всі назад відігнуті . . . . . **(5). Д. бургундський — Q. cerris** L.
— Листові лопаті на верхівці без гостряка; луски мисочки плода притиснені або трохи відстовбурчені . . . . . 5.
5. Дорослі листки зісподу більш-менш опушені по всій поверхні . 6.
— Дорослі листки зісподу голі або лише вздовж жилок розсіяно опушені . . . . . 9.
6. Ніжки суцвіття при плодах довші від черешка листка . . . . . **(2). Д. звичайний — Q. robur** L. var. **puberula** Beck.
— Ніжка суцвіття при плодах коротша від черешка листка або рідко майже однакової з ним довжини . . . . . 7.
7. Листова пластинка 4—18 *см* завд.; луски мисочки всі ланцетні . 8.
— Листові пластинки 20—30 *см* завд.; луски мисочки у верхній її половині шиловидні . . **(9). Д. буйноплідний — Q. macrocarpa** Mich.
8. Прилистки не опадні, густо-волохаті; луски мисочки, принаймні нижні, відстовбурчені, молоді гілки й листки зісподу з жовтувато-сірим опушенням; листки 6—18 *см* завд. . . . . **(1). Д. буйнопиляковий — Q. macranthera** Fisch. et Mey.
— Прилистки опадні, листочки мисочки всі притиснені; молоді гілки і листки зісподу білувато-опушені, листки 4—7(10) *см* завд. . . . . **(4). Д. пухнатий — Q. pubescens** Willd.

9(5). Ніжки суцвіття при плодах довші від черешка листка . . . . . **(2). Д. звичайний — Q. robur** L.
— Ніжки суцвіття при плодах коротші від черешка листка . . . . . **(3). Д. скельний — Q. petraea** Liebl.

Підрід 1. **Lepidobalanus** Endl.

Стовпчики одігнуті або прямі, на верхівці розширені або загострені. Плоди вистигають здебільшого першого ж року; оплодень тонкий, з внутрішнього боку голий. Зачатки недорозвинених насінин при основі жолудя.

672[1] (1). Q. macranthera Fisch. et Mey. — **Дуб буйнопиляковий.** Дерево до 20 *м* завв.; кора на стовбурі і грубих гілках чорна, потріскана. Молоді гілки з густим, волохатим, жовтуватосірим опушенням. Зимуючі бруньки яйцевидні, тупі, з небагатьма опушеними лусками; листки 6—18 *см* завд., майже шкірясті, обернено-яйцевидні або довгасті, пірчасто-лопатеві, з 8—12 з кожного боку короткими, яйцевидними, тупими, цілокраїми або крупно-зубчастими лопатями, при основі здебільшого клиновидні, зверху темнозелені, зісподу жовтувато-сіро-повстисті. Черешок 0,5—2 *см* завд.; прилистки довгі, густо-волохаті, довго не опадають. Чоловічі суцвіття з густо опушеною віссю; пиляки до 1,5 *мм* завд. Плоди по 1—5, сидячі або на коротких ніжках; мисочка їх півкуляста, до 1,5 *см* завд. і 1,5—2 *см* завш., до $^1/_2$—$^1/_3$ охоплює жолудь; луски її вузько-ланцетні, сіро-опушені, принаймні в нижній частині обгортки. ♄. Цв. IV—V.

Fisch. et Mey., sec. Hohenacker в Бюлл. Моск. общ. исп. прир., VI (1838) 260. Малеев в Фл. СССР, V, 330.

Культивується в парках і садах.

Л.Л.-С. Полтавська обл.: Глобинський рн, Устимівка (Кот.!). — **П.З.-Л.С.** Кіровоградська обл.: Долинський рн, околиці ст. Долинської, Весело-Боковеньківський дендропарк (Іванова).

Поширення по СРСР. Кавказ: Півд. і Схід. Закавк., Тал., Даг.

Загальне поширення. Кавказ, Північний Іран.

Господарське значення. Засухостійкий дуб, який слід використати для лісорозведення в засушливих районах. Деревина його має таке ж вживання, як і інших дубів.

672 (2). Q. robur L. — **Дуб звичайний.** Велике дерево до 20(50) *м* завв., з неправильною кроною; кора на стовбурах і грубих гілках потріскана, сіробура або чорнувата. Молоді гілки на верхівці голі, рідше ледве опушені, трохи гранчасті, зеленуватобурі або червонуваті, однорічні — червонуватобурі. Бруньки яйцевидні або кулясті. Листки збли-

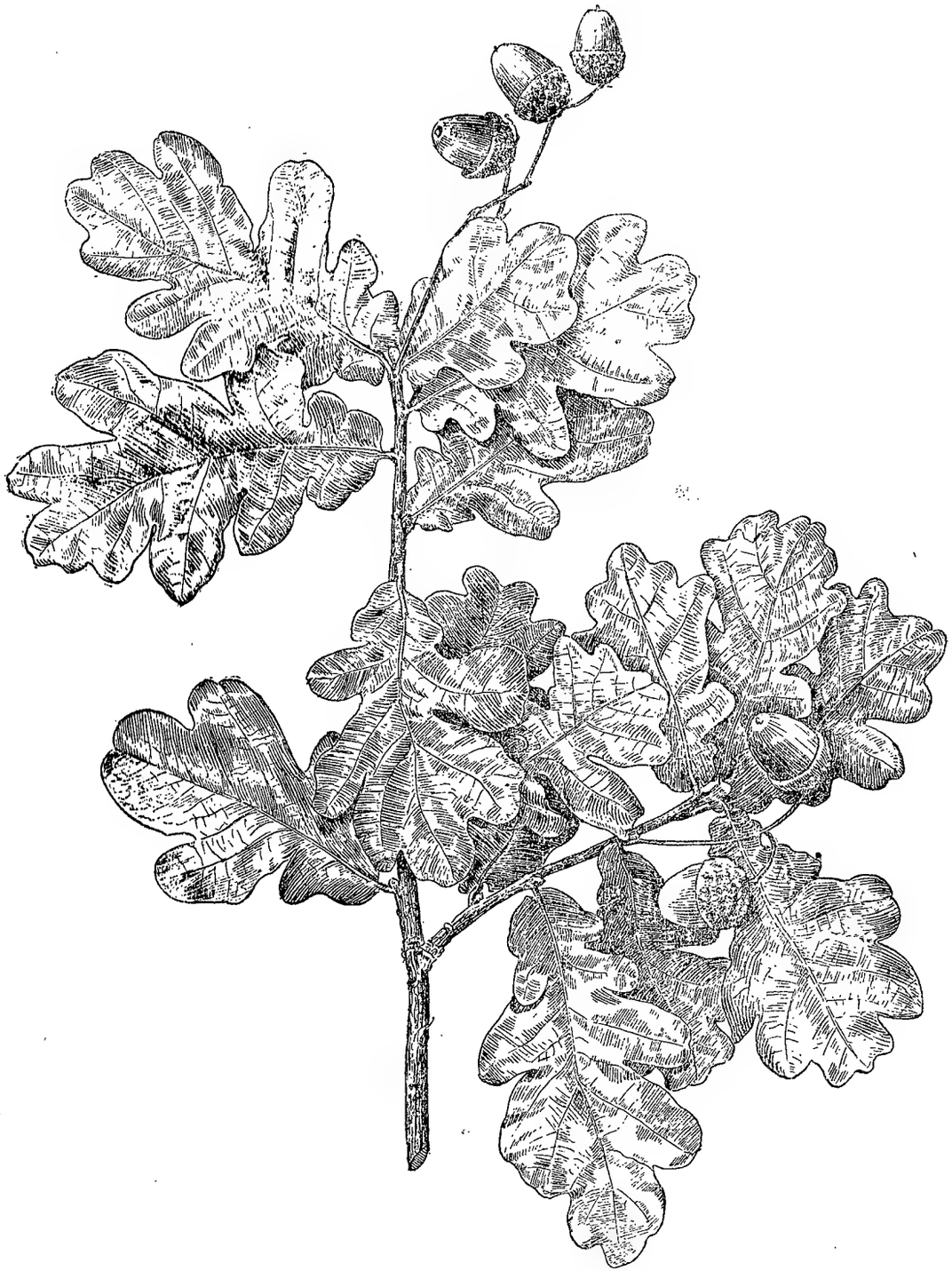

Рис. 19. *Дуб звичайний — Quercus robur* L.

жені на кінцях гілочок, видовжено-обернено-яйцевидні, цупкі або майже шкірясті, в нижній третині звужені, але при основі серцевидні, часто трохи несиметричні, 6—14(30) *см* завд., 2—8 *см* завш., з 4—5(8) парами тупих, прямих або зігнутих цілокраїх або крупно-зубчастих лопатей, які досягають $^1/_5$—$^1/_3$ пластинки; пластинки змолоду трохи опушені, потім голі, лише зісподу блідосизувато-зелені. Черешки 2—8(25) *мм* завд.; прилистки шиловидні, опадні. Чоловічі сережки рідкуваті, 2—4 *см* завд., зеленуваті, жіночі поодиноко або 2—5 у суцвітті, яке при плодах досягає 3—8 *см* і завжди перевищує черешок. Жолудь овальний або довгасто-овальний, трохи вузько-смугастий, 15—30 *мм* завд., 10—22 *мм* завш., оточений до $^1/_4$—$^1/_3$ блюдечковидною мисочкою, з трикутними, притупленими, опушеними лусками. ♄. Цв. IV—V, пл. IX.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 996. Малеев в Фл. СССР, V, 339.
— *Q. pedunculata* Ehrh., Arbor. (1759) № 77 nomen nudum. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 429.

У лісах; утворює самостійні формації або в суміші з іншими породами; нерідко трапляється в заплавах річок; у степовій смузі лише по балках, байрачних лісах. — Звичайно по Українській РСР, відсутній тільки на півдні Л.З.С. та у П.С. Зак.Л. — У Карпатах піднімається до висоти 600—700 *м* над р. м.

В Українській РСР відрізняють такі різновидності:

Var. brevisecta Borb. Листки з короткими нечисленними (3—4) лопатями, іноді майже цілі.

Borb., Erdesz. Lap., XXVI (1887).
— *Q. robur* var. *latifolia* (Lasch.) Gürke, Pl. Eur. (1897) 57. — *Q. latiloba* Lasch. in Bot. Zeit. (1857) 414.

Л.П. Київська обл.: Броварський рн, Літківське лісництво (Сележинський!), Гоголів (Базилевич!). — **З.Л.-С.** Вінницька обл.: Ямпіль, ліс Карпів (Монтр.!). — **П.Л.-С.** Київська обл.: Миронівський рн, Козин (Монтр.); Катеринопільський рн, Катеринопіль, ліс Березина (Підоплічка). — **Л.З.-Л.С.** Дніпропетровська обл.: Новомосковський рн, лівий берег р. Самари (Кот.!).

Var. cuneifolia (Vukot) Beck. Листки вужчі, з вузько-клиновидною нижньою частиною.

Beck, Fl. Nied.-Oesterr. (1890) 271.
— *Q. cuneifolia* Vukot, Form. Querc. Croat. (1883) 22.

З.Л.-С. Вінницька обл.: Ямпіль, ліс Карпов (Монтр.). **П.Л.-С.** Київська обл.: Звенигородський рн, Козацьке (Підоплічка!).

Var. australis (Heuff.) Simonkai. Цвітонос при плодах дуже довгий, 5—7 *см* завд., іноді дорівнює листовій пластинці.

Simonkai, Enum. fl. Transsilv. (1887) 487.
— *Q. pedunculata* γ. *australis* Heuff. in Wacht. Zeitchr. Nat. Heilk., I (1850) 99.

Рис. 20. *Дуб звичайний* — *Quercus robur* L. var. *praecox* Czern. (збільш.) під час цвітіння.

З.Л.-С. МРСР. Кам'янсько-Молдавський рн, Рашков (Монтр.). — **Л.З.-Л.С.** Полтавська обл.: Кишенківський рн, хут. Сінний (!).

Var. **puberula** Beck. Листова пластинка зісподу зірчасто опушена навіть влітку.

Beck, Fl. Nieder-Oester. (1890) 271.
— *Q. pedunculata* c. *pubescens* Schmalh., Фл. Ср. и Ю. Р., II, (1897) 425. — *Q. pedunculata* var. *tyraica* Montr., Обозр., 142 et in herb., p. p.

З.Л.-С. Вінницька обл.: Ямпіль, Карпів ліс (Монтр.!). — **П.З.С.** Херсонська обл.: Херсон (Лавр. за Андреевим); Херсонський рн, балка Широка (Муравйов!).

Var. **pectinata** (Petz. et Kirchn.) Schneider. Листки майже до 0,6—0,8 своєї ширини гребнясто-пірчасто-надрізані, при основі здебільшого клиновидні; частки листові гострі.

Schneider, Ill. Handb. Laubholzk., I (1904) 198.
— *Q. pedunculata* var. *pectinata* Petz. et Kirchn., Arb. Musc. (1864) 624.

З.Л.-С. Вінницька обл.: Ямпіль (Монтр.!). — **П.З.С.** Запоріжжя, поблизу Кичкаса (Шмальг.!). — Херсонська обл.: Херсоиський рн, балка Широка (Муравйов).

Var. **Wysotzkiana** (Montr.) Lonaczevsky, hoc loco. Листки цупкіші; ніжки суцвіття при плодах коротші, 5—20 *мм* завд. і товстіші, опушені.

— *Q. pedunculata* var. *Wysockiana* Montr. в Зап. Киев. Общ. ест., X, 3 (1891) 459. — *Q. robur* var. *brevipes* Simonkai, Enum. fl. Transsil. (1887) 487. — *Q. pedunculata* β. *brevipes* Heuff., I (1850) 99.

Л.П. Чернігівська обл.: Михайло-Коцюбинський рн, Смолин (Монтр.!). — **В.Л.-С.** Ровенська обл.: біля с. Висоцька (Монтр.!).

Поширення виду по СРСР. Європейська частина: Лад.-Ільм., Дв.-Печ. (півд. частина), Верх.-Волз., Волз.-Кам., Карп., Верх.-Дністр., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Заволз., Причорн., Крим, Ниж.-Дон., Ниж.-Волз.; Кавказ: Передкавк., Даг.

Загальне поширення. Вся Європа на північ до Шотландії, Середньої Скандінавії (до 63° північної широти), Південно-Західної Фінляндії (61°30′), Ленінграда, південно-західної частини Вологодської обл., м. Молотова, до верхів'їв р. Уди (близько 57°), на схід до Уралу.

Примітка. Вид дуже варіює, особливо глибиною виїмок між лопатями листків, товщиною цвітоносів при плодах, формою жолудів і лусок їх обгортки. Вище наведені лише найхарактерніші форми. Немало відомо садових сортів, які застосовують у декоративному садівництві, наприклад, var. *fastigiata* (Spach) DC. (Prodr., XVI, 2, p. 6), з вузько-пірамідальною кроною, var. *cupressoides* Hort. теж з пірамідальною кроною, але густішими гілками, var. *atripurpurea* Schneider (Ill. Handb., Laubholzk., I, 198) з червонуватим листям, var. *pendula* Loud. з звислими гілками, var. *concordia* Hort. з дуже гарним жовтим листям та ін.

Рис. 21. *Дуб звичайний — Quercus robur* L. var. *tardiflora* Czern. (збільш.) під час цвітіння.

Звичайний дуб має дві форми: перша — var. *praecox* Czern., рано розпускається, більш посухостійка, її можна вирощувати на плато; друга — var. *tardiflora* Czern., розпускається пізно, стійка проти пізніх приморозків, її краще висаджувати у знижених місцях — балках, ярах. Дубові дерева не переносять затінку зверху, припиняють ріст і нерідко гинуть; в той же час вони добре реагують на підгін іншими деревами, які їх оточують; за допомогою доброго підгону можна значно прискорити ріст дуба у висоту.

Господарське значення. Дуб звичайний має важливе значення як в природі, утворюючи дуже поширені формації, так і у виробництві. Його, як і сосну, насаджують при лісорозведенні частіше від інших видів дерев. Дуб росте дуже повільно і досягає значного віку (500—1000) років. Він є найголовнішою породою для полезахисних лісових смуг. Дуб звичайний утворює навіть у посушливому степу високорослі, стійкі і довговічні насадження з високими полезахисними якостями. Єдиний недолік дуба — повільний ріст у молоді роки.

Деревина звичайного дуба буруватого кольору, дуже міцна, тверда, важка (її питома вага в сухому стані 0,54—0,74), тривала у вогкому стані, еластична. Завдяки своїм якостям деревина має велике значення в деревообробній промисловості і йде на шпали, на будівництво вагонів, на шахтні й водні спорудження; її використовують у меблювому і паркетному виробництві, в корабельній справі; із неї виготовляють частини машин і різні прилади.

На супіщаних грунтах у Житомирській області росте особлива, відома лише в деревообробній промисловості форма „рожевого дуба" з рожевуватою, потім жовтіючою деревиною, менш тривалою, ніж деревина звичайної форми. Особливо ціниться деревина дубових стовбурів і грубих гілок, які довгий час були на дні водоймищ (морений дуб). Кора 20-річних стовбурів і молодих гілок містить 8—20% дубово-дубильної кислоти; її використовують у великій кількості для вичинки шкур.

Кора молодих стовбурів і гілок має також застосування і в медицині: її вживають як зв'язуючий засіб у порошках для присипок і в odварах для примочок, полоскання, спринцювання. Жолуді йдуть на виготовлення так званого жолудевого кофе, а також на корм свиням.

673 (3). Q. petraea Liebl. — **Дуб скельний.** Дерево 18—30(40) *м* завв., із правильнішою, ніж у попереднього виду кроною. Кора на стовбурах і грубих гілках сіро- або червонуватобура, потріскана. Однорічні гілки здебільшого бурозелені, голі або спочатку трохи опушені. Бруньки яйцевидні, загострені, з опушеними на краю лусками. Листки в засохлому стані залишаються на дереві до весни; листові пластинки 8—12 *см* завд., 3,5—7 *см* завш., згори яскравозелені, голі, зісподу блідіші, майже голі або по жилках вкриті розсіяними, короткими, зірчастими і довшими волосками, обернено-яйцевидні, з серцевидною, клиновидною або округлою основою, пірчасто-лопатеві, з округлими або довгастими лопатями, в кількості 5—7 пар. Черешок 10—25 *мм* завд., як і головні жилки, жовтуватий; прилистки обернено-ланцетні або нитко-

Рис. 22. *Дуб скельний — Quercus petraea* Liebl.

1 — гілка з плодами; *2* — чоловіча квітка; *3* — жіноче суцвіття.

видні. Жолуді сидячі або з ніжкою, яка не довша від черешка покривного листка. Жолуді 1,5—2,5 *см* завд., яйцевидні або еліптично-яйцевидні, оточені до $^1/_2$ або до $^1/_3$ мисочкою з трикутно-ланцетними, нерідко опуклими, сіроопушеними лусками. ♄. Цв. $^2/_2$V, пл. IX.

Liebl., Fl. fuldensis (1784) 403. Малеев в Фл. СССР, V, 348.

— *Q. sessiliflora* Salisb., Prodr. stirp. (1796) 392. Rehder, Man. of Cult. Trees, 176. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 425. — *Q. sessilis* Ehrh., Arb. frut., XX (1789) 87. Schneider, Ill. Handb. Laubholzk., I, 197. — *Q. Robur* L., Sp. pl., ed. I (1753) 996 ex parte; Fl. Suec., ed. II (1755) 340.

По лісах, на схилах, також на скелях. — Трапляється лише на заході Української РСР.

Зак.Л. Досить звичайно в широколистяних лісах передгір'я — **Пр.Л.** Дрогобицька обл.: Дрогобич (Палечний!); Добромиль (Батко!); Жидачів (Вердак). — Станіславська обл.: Коломия (Палечний); Городенка (Раціборський); Станіслав (Турчинський); Надвірна (Волощак); Долина (Волощак). — **Р.-О.Л.** Львівська обл.: Золочів (Палечний); Львів (Раціборський). — Тернопільська обл.: Кременець (Кочвара). — **В.Л.-С.** Львівська обл.: Рава Руська (Запал.). — **П.Л.-С.** Ровенська обл.: Здолбунів (Запал.). — Тернопільська обл.: Шумськ (Гринь!!). — **З.Л.-С.** Тернопільська обл.: Заліщицький рн, Заліщики (Шафер), Зелений Гай (Гринь!!); Скалат (Реман); Борщівський рн, Більче-Золоте (Блоцький); Борщів (Слендзінський); Чортків (Тинецький); Теребовля (Запал.); Струсів (Волощак); Тернопіль (Маєвський); Збараж (Маєвський). — Кам'янець-Подільська обл.: Кам'янець-Подільський; Стара Ушиця (!); Миньковецький рн, Тимків (Монтр.!, Шмальг.!); Гриціський рн, Вербівці (Шмальг.!). — Одеська обл.: по р. Кодимі (Пач.!); Котовськ (Шмальг.!); Балта (!); Ананьївський рн, Байталинська дача (!); Перейма (Рог.). — Вінницька обл.: Ямпіль (Монтр.!); Тиврівський рн, Строїнці (Монтр); Чечельницький рн, Старо-Луг (Кот.!); Куренівка (Гринь!); Тростяиецький ри, Демківка (Балковський); Бершадський рн, Поташиа (Гринь!), Бершадське лісництво (Рог.!); Крижопільський рн, Левків, Андріяшівка (Кот.!); Піщанський рн, Піщанка, Батрацьке (Кот.!).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Серед.-Дніпр. (західна частина), Причорном. (західна частина), Крим; Кавказ: Передкавк., Даг., Захід. Закавк.

Загальне поширення. Західна Європа на північ до Шотландії (59°), Норвегії (60°11″), східної Швеції (59°38″); Східна Німеччина, Польща; Мала Азія; південна межа проходить через Кілікію в Малій Азії, Грецію, Нижню Італію, Сардінію, Центральну Іспанію.

Примітка. У нас варіює мало. Частіше трапляється форма з серцевидно-округлою основою листкової пластинки, яка відповідає var. *typica* Beck, Fl. v. Nied.-Österr. (1890) 272 sub. *Q. sessiliflora*. Другу форму з вужчими пластинками з клиновидною осиовою нам доводилось бачити лише з Тимкова, Миньковецького р-ну, з лісу Костяниха (Монтр.!); вона відповідає var. *decipiens* [Bechst., Sylvan (1816) 65 sub. *Q. sessiliflora* var. *decipiente*]. Форма з мілкими міжлопатевими виїмками з околиць с. Куренівки, Вінницької області (Гринь!) відповідає var. *sublobata* [Kit. in Schulte, Oesterr. Fl., ed. 2, I (1814) 619].

Господарське значення. Значення скельного дуба у виробництві таке ж, як і звичайного. Деревина його м'якша від деревини звичайного дуба і легше оброблюється.

Утворює гібриди з *Q. robur* L.

674 (4). Q. pubescens Willd. — **Дуб пухнатий.** Дерево 5—10(20) *м* завв. або великий кущ; стовбур звичайно нерівний, з сіро- або червонуватобурою потрісканою корою; молоді гілки густо-сіро-повстисті, червонуваті, торішні голі; бруньки 5 *мм* завд., густо-опушені. Листя в засохлому стані залишається на дереві до весни; листкова пластинка цупка, спочатку з обох боків густо-повстиста, потім згори майже гола, з розсіяними волосками, темнозелена, зісподу більш-менш густо опушена, довгасто-обернено-яйцевидна або обернено-яйцевидна, з трохи серцевидною або клиновидною основою і з (3)4—5(7) парами на верхівці закруглених, цілокраїх або крупно-зубчастих лопатей. Черешок 0,5—1,2 *мм* завд., повстисто-опушений. Жіноче суцвіття при плодах майже сидяче або на короткій ніжці. Жолуді 15—20 *мм* завд., гострі, до $^1/_3$ або $^1/_2$ оточені густо-повстистою мисочкою. ♯ або ♭. Цв. IV—V, пл. X.

Willd., Berl. Baumzucht (1759) 279. Schneider, Ill. Handb. Laubholzk., I, 109. Малеев в Фл. СССР, V, 349.

— *Q. lanuginosa* Thuill., Fl. Paris (1799) 502. Rehder, Man. of Cult. Trees, 176. — *Q. sessiliflora* var. *pubescens* Loud., Arb., Brit., III (1838) 1736. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 425.

Видані зразки: Fl. exsicc. reip. bohem.-slov., № 303!

У лісах, на узліссях, по схилах, на кам'янистих місцях. У дикому стані в Українській РСР невідомий. Зростає в суміжних районах Молдавської РСР.

Примітка. Вказівка Бекетова для **Л.З.-Л.С.** Запорізька обл.: кол. Бердянський повіт — помилкова.

Поширення по СРСР. Європейська частина: півд.-захід. частина Бессараб., Крим; Кавказ: Даг., Зах. і Схід. Закавк.

Загальне поширення. Іспанія, Франція, Швейцарія, Південно-Західна Німеччина, Австрія, Угорщина, Чехословаччина, Італія, Балканський півострів, Мала Азія.

Господарське значення. Вид, придатний для залісення посушливих місць на вапнякових грунтах. — Використання в деревообробній промисловості таке ж, як і попередніх видів. Відомі гібриди з *Q. petraea* Liebl. і *Q. robur* L., які, можливо, будуть знайдені і в Українській РСР.

674[1] (5). Q. cerris L. — **Бургундський дуб.** Дерево до 35 *м* завв. (виглядом нагадує *Q. robur* L.). Кора сіра, тверда, пізніше з довгими та широкими, з середини червонуватими тріщинами. Однорічні гони густо опушені, злегка гранчасті. Бруньки досить маленькі, біля основи оточені вузькими, ниткоподібними покрученими листочками. Листки видовжено- або обернено-яйцевидні, шкірясті, звивисто-пір'ясто-лопатеві. Лопаті (6—8 пар) трикутні, загострені, довгасто-ланцетні, зубчасті або цілокраї. Листкові пластинки до 10(18) *см* завд. і від 5 до 12 *см* завш., замолоду з обох боків сіро-повстяні, потім зверху голі, темнозелеві, зісподу ясні, по жилках більш-менш опушені, рідше зовсім голі, черешки до 2,5 *см* завд. Прилистки лінійно-шиловидні, відлеглі, повстяні, зберігаються. Чоловічі сережки звислі, рідкуваті, до 8 *см* завд. Листочки оцвітини довго-волосисті, притуплені; пиляки щетинисті. Жіночі квітки поодинокі або по 2—5 у суцвітті, сидячі або на короткій спільній квітконіжці, яка при плодах досягає 2 *см* завд. Жолуді визрівають на другий рік, до 3(4) *см* завд. і до 2 *см* завш., подовжено-борознисті. Лусочки мисочки видовжені, лінійно-шиловидні, звивисті, відлеглі, до 1 *см* завд. ♯♭. Цв. IV—V, пл. X.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 997. Schneider, Ill. Handb. d. Laubholzk., I (1904) 181. Domin, Acta Bot. Bohemica, 1928, VI—VII, 37.

— *Q. crinita* Lam., Encycl., I (1783) 718. — *Q. echinata* Salisb., Prodr. (1796) 393.

Видані зразки: Fl. exsicc. reip. boh.-slov., № 801.

Культивується в садах і парках рідко.

Зак.Л. У культурі в Мукачеві і Береговому (Маргитай). — **Л.Л.-С.** Полтавська обл.: Глобинський рн, Устимівка (Кот.!).

Загальне поширення. Південна і Південно-Східна Європа, розкидано в Середній Європі (на північ до Моравії), Мала Азія, Сірія.

Примітка. Бекетов вказує, що цей вид насаджували на острові Хортиці, в околицях Запоріжжя, але, за Сидоровим (Матер., 104), його тут знищили; лише в Дніпропетровську за часів Сидорова було кілька дерев у Шевченківському (кол. Потьомкінському) саду.

Підрід **2. Erythrobalanus** Spach.

Spach, Hist. Nat., XI (1842) 160.

Стовпчики відігнуті, на верхівці головчасто-потовщені. Плоди здебільшого достигають на другому році; оплодень товстий, на внутрішній поверхні опушений. Зачатки недорозвиненого насіння в горішній частині жолудя. Луски мисочки жолудя притиснені. Листкові лопаті й зубці закінчуються тонкою щетинкою.

674[2] (6). Q. rubra L. — **Дуб червоний.** Дерево до 15—20 *м* і більше завв., з широко розкинутими гілками. Кора стовбура досить довгий час залишається гладенькою, сірою; потім стає тонко-лускуватою, сіро-бурою. Гілки на верхівці густо-рудувато-опушені, потім голі, трохи гранчасті, оливковобурі або червонуваті, з нечисленними сочевичками; зимові бруньки яйцевидні, гострі, майже до 9 *мм* завд. і 5 *мм* завш., більш-менш опушені. Листки здебільшого 10—20 *см* завд., 9—12 *см* завш., довгасто-еліптичні, з клиновидною основою, неглибоко-пірчасто-надрізані, з 3—5 парами бокових лопатей, зверху темнозелені, голі, зісподу блідіші, з ключкуватими рудуватими волосками в кутах між жилками. Лопаті листка здебільшого гостро-зубчасті, гострі, з щетин-

кою на верхівці, бокові — ширші від вирізки між ними; кінцева лопать довго-загострена; черешок 1—5 *см* завд. Листя восени набирає гарного червоного кольору, рідко залишається зеленим (var. *viridis* Dipp.). Плоди поодинокі або по два, сидячі або на дуже короткій ніжці; жолудь кулясто-яйцевидний, іноді майже кулястий або майже яйцевидний, на верхівці з тонким вістрячком, до третини або вище захований в мисочку; луски мисочки дрібні, шкірясті, коричневі, тонко опушені. ‡ ♄. Цв. V—VI, пл. X—XI.

L.. Sp. pl., ed. I (1753) 996. Schneider, Ill. Handb. Laubholzk., I 175. Малеев в Фл. СССР. V, 353.

Культивується як паркове або лісове дерево.

П.Л.-С. Київська обл.: Умань, Софіївка, дендропарк (Липа!). — **Л.Л.-С.** Полтавська обл.: Глобинський ри, Устимівка (Кот.!). — Сумська обл.: Тростянецький ри, околиці ст. Смородине, Тростянецький лісгосп (Кот.!). — **П.З.-Л.С.** Кіровоградська обл.: Долинський рн, околиці ст. Долинської, Весело-Боковеиківський дендропарк (Іванова).

Поширення по СРСР. Тільки в культурі.

Загальне поширення. Приатлантична Північна Америка, на північ до Нової Шотландії.

Господарське значення. Червоний дуб не вибагливий до грунту і росте швидше європейських диких видів, тому його почали в досить великій кількості насаджувати в Українській РСР як лісове дерево. Деревина його з питомою вагою 0,66, менш міцна і стійка, ніж у дуба звичайного і вживається, головним чином, на будівництві; кора на батьківщині вживається для вичинки шкіри. Червоний дуб широко насаджують у парках і на вулицях. У полезахисних лісонасадженнях цей дуб особливо варто вирощувати в лісостепових районах. Проте треба відзначити, що цей вид дуба не досить посухостійкий.

674³ (7). Q. coccinea Moench. — Дуб кошенільний. Дерево до 30 *м* завв., з розчепіреними гілками і з глибоко вздовж потрісканою корою на стовбурі. Гілки звичайно трохи гранчасті, молоді опушені, потім голі, оливковозелені або буруваті, дворічні — блискучі, сірі. Зимові бруньки ясноолив ково-бурі, з війчастими лусками, до 7 *мм* завд. Листки тонкі, 9—18(22) *см* завд., 5—13(15) *мм* завш., глибоко-пірчасто-надрізані, з 3—4 виїмчасто-остюкувато-зубчастими лопатями, звичайно вужчими, ніж виїмки між ними, голі, восени ясночервоні; черешок 3—5 *см* завд. Плоди здебільшого поодинокі. Жолудь кулясто-яйцевидний, 13—20(25) *мм* завд., до середини оточений півкулястою, при основі майже раптом звуженою мисочкою; луски мисочки порівнюючи великі, майже повстисті. ‡ ♄. Цв. V.

Moench, Hausv. (1770) 254. Schneider, Ill. Handb. Laubholzk., I (1904) 173.

Культивується в парках як декоративне дерево.

Загальне поширення. Приатлантична Північна Америка.

674⁴ (8). Q. palustris Moench. — Дуб болотний. Дерево до 25 *м* завв., здебільшого з пірамідальною, пізніше неправильною косою кроною, з досить тонкою, злегка потрісканою корою на стовбурі. Гілки спочатку опушені, потім голі, блискучі, оливковозелені або бурі. Зимові бруньки маленькі, близько 4 *мм* завд., яснобурі, голі. Листки спочатку бронзово й червонувато забарвлені, потім з обох боків зелені, блискучі; восени червоні, 8—12(17) *см* завд., 6—10 *см* завш., глибоко-пірчасто-надрізані, з 2—4 парами бокових, здебільшого вузьких, виїмчасто-остюкувато-зубчастих лопатей, ширших ніж виїмки між ними; черешок 2—4 *см* завд. Жолуді по 1—3 на короткій ніжці; жолудь кулястий, тільки в нижній четвертині оточений мисочкою. Мисочка блюдцевидна, при основі зрізана, а далі раптом переходить в коротку ніжку, усаджену лусками. ‡ ♄. Цв. V.

Moench, Hausv. (1770) 253. Schneider, Ill. Handb. Laubholzk., 171.

Культивують як декоративне дерево в садах і парках.

Л.Л.-С. Харків (Кот.!). — Полтавська обл.: Глобинський ри, Устимівка (Кот.!).

Загальне поширення. Приатлантична Північна Америка.

674⁵ (9). Q. macrocarpa Michx. — Дуб буйноплодний. Міцне дерево, яке досягає на батьківщині 50 *м* і більше; зовнішнім виглядом і корою нагадує дуб звичайний (*Q. robur* L.). Однорічні гілки оливково-сіробурі, більш-менш опушені; шкуринка їх скоро повздовжньо тріскається і дворічні гілки здебільшого вже з помітним пробковим шаром. Зимові бруньки малі, конічні, буруваті. Листки шкірясті, великі, до 30 *см* і більше завд., частіше 5—15 *см* завд., дорослі вгорі голі, зісподу вкриті більш-менш густим сіробілуватим або жовтуватим опушенням; в обрисі листки обернено-яйцевидні або ланцетно-обернено-яйцевидні, з клиновидною основою; бокові лопаті в них у кількості 4—10, дуже мало округлені, поступово зменшені від середини до основи і верхівки і іноді, в свою чергу, з лопатями. Черешок 1—3 *см* завд.; прилистки здебільшого не опадні. Плоди по 1—3, сидячі або на ніжці до 2,5 *см* завд. Жолудь кулястий або кулясто-яйцевидний, 2,5—5 *см* завд., захований у великій і глибокій мисочці або висунутий з неї верхньою третиною; луски мисочки притулені, нижні з товстим кілем, верхні шиловидні, бахромчасто виставляються над краєм мисочки. ‡ ♄. Цв. V—VI, пл. IX—X.

Michx, Hist. Chênes. Am. № 2 (1801). Schneider, III. Handb. Laubholzk., I, 201.

Культивується в садах і парках.

Л.Л.С. Полтавська обл.: Глобииський ри, Устимівка (Кот.!). — **П.З.-Л.С.** Кіровоградська обл.: околиці ст. Долинської, Весело-Боковенківський дендропарк (Іванова).

Загальне поширення. Північна Америка, на північ до Нової Шотландії.

Господарське значення. Може мати значення для полезахисних лісових смуг.

Примітка. Крім наведених дубів, у парках та садах Української РСР часом зустрічаються ще й інші види. За даними Є. І. Іванової [„Матеріали студій парку при Весело-Боковенківській дендрологічній станції" в „Трудах з лісової досвідної справи на Україні", XV (1930) 94], в околицях ст. Долинської, Кіровоградської обл.: у Весело-Боковенківському дендропарку ще ростуть: дуб каштанолистий — *Quercus castanaefolia* C. A. Mey, який дико росте на Кавказі та в Ірані і який можна рекомендувати для полезахисних лісонасаджень, і дуб бархатистий — *Quercus velutina* Lam. (=*Q. tinctoria* Bartr.), що дико росте в Північній Америці. А. Л. Липа (Софиевка — Уманский государственный заповедник, 1948) наводить ще дуб ліровидний — *Quercus lyrata* Vall., родом із Північної Америки.

ПОРЯДОК **КРОПИВОЦВІТІ — URTICALES**[1] LINDL.

Квітки одно- або двостатеві, циклічні, однопокривні або безпокривні. Тичинки розміщені проти листочків оцвітини або її часток. Маточка з одного або двох плодолистиків, з верхньою одногніздою зав'яззю, з одним насінним зачатком. Плід — горішок або кістянка. — Трави, кущі або дерева з черговими або супротивними листками з прилистками.

РОДИНА **XXXV. В'ЯЗОВІ — ULMACEAE** Mirb.

Дерева або кущі з цілими, черговими, дворядними, часто несиметричними листками і з опадними прилистками. Квітки дрібні, двостатеві або різнорідні, здебільшого в пучкуватих суцвіттях цимозного типу, що мають вигляд окружків або щитків. Оцвітина неопадна, чашечковидна, зрослолиста, 4—6-надрізана або розділена. Тичинок така ж кількість, як часток оцвітини або вдвоє більше. Маточка з двох плодолистків, із верхньою зав'яззю і 1—2 гніздами, з одним звислим, оберненим або напівоберненим насінним зачатком в гнізді. Плід — крилатка або кістянка. Насінина без ендосперма, з прямим зародком або з невеликим ендоспермом і з зігнутим навкруги його зародком.

Родина містить у собі 15 родів приблизно з 150 видами й поширена майже по всій північній півкулі. — В СРСР відомі три роди: *Ulmus* L., *Celtis* L. (головним чином на Кавказі і в Криму), *Zelkova* Spach (Закавказзя), із них в Українській РСР один рід *Ulmus*.

ПІДРОДИНА 1. **ULMOIDEAE** A. Br.

Квітки завжди в пучках; плід — крилатка; насіння без ендосперма; зародок прямий. Зимові бруньки не притулені до гілок.

[1] Опрацював О. О. Лоиачевський, доповнення зробив М. І. Котов.

Рід 211. **В'яз**, ільм, берест — **Ulmus L.**

L., Gen. pl., ed. 5 (1754) 106.

Квітки двостатеві, в густих щитковидних або головчастих суцвіттях, що розвиваються з бокових верхніх бруньок минулого року; цвітуть до появи листя. Оцвітина дзвоникувата, зелена, вгорі звичайно червонувата, здебільшого 5-, рідше 7—8-надрізана. Тичинки в числі часток оцвітини, приросліі до їх основи; приймочки дві. Плід — здавлена крилатка; насінина без ендосперма, з прямим зародком. — Дерева або кущі, здебільшого з несиметричними листками.

У степових посушливих умовах ільм, в'яз, берест дуже пошкоджуються різними лісовими шкідниками і насамперед короїдами. Крім того, берест і (менше) в'яз пошкоджуються (нарости на листі) в'язово-злаковою попелицею. В червні—липні нарости розкриваються і попелиця переселюється з полезахисних смуг на коріння злакових культур, особливо кукурудзи. В зв'язку з цим навіть забороняли висаджувати берест і в'яз у полезахисні смуги. Але на злаки попелиця переселяється пізно і тому загроза від неї значно зменшується. Вводити в полезахисні смуги ільмові породи все ж не слід у зв'язку з тим, що ільмові насадження хворіють на так звану голландську хворобу.

---

1. Квітконіжки довгі, в 2—5 разів довші від стиглої крилатки. Крилатка з густо-війчастим краєм крила . . . . . 2.
— Квітконіжки коротші від крилатки. Крилатка з голим, невійчастим краєм . . . . . 4.
2. Черешки листків здебільшого не довші від 1 *см*. Насінне гніздо відсунуте від верхівкової вирізки крила на $^1/_2$—$^1/_3$ своєї довжини . 3.
— Черешки листків здебільшого довші від 1 *см*. Насінне гніздо майже торкається вирізки крила . . . . . **(3). В. американський** або **білий — U. americana L.**
3. Листки з нерівнобоко-серцевидною основою. Крилатка спіла 12—16 *мм* завд. . . . . **(1). В. гладенький — U. laevis Pall.**
— Листки з рівнобокою основою, клиновидні або круглясті. Крилатка зріла 8—12 *мм* завд. . . . . **(2). В. каркасовий — U. celtidea** (Rog.) Litw.
4(1). Листки біля основи рівнобокі, зубці прямі, з притупленими кінцями . . . . . **(7). В. низенький — U. pumila L.**
— Листки нерівнобокі біля основи . . . . . 5.
5. Черешки не більш як у три рази довші від листкових бруньок, густо вкриті відлеглими волосками . . . . . 6.
— Черешки в 4—5 разів довші від листкових бруньок, голі або волохаті . . . . . 7.
6. Крилатка з голим насінням. Листки знизу та черешки жорстковолохаті . . . . . **(8). В. шорсткий**, ільм — **U. scabra Mill.**

— Крилатка з пухнатим насінням. Листки знизу та черешки м'яковолохаті . . . . . **(9). В. еліптичний — U. elliptica** C. Koch.

7(5). Листки знизу, крім волосків, по всіх жилках вкриті дрібними червоними точечними залозками . . . . . **(4). В. листуватий,** берест **— U. foliacea** Gilib.

— Листки знизу волохаті, без точечних залозок . . . . . 8.

8. Гілки з криловидними пробковими наростами. Кора гілок бурувата або краснобура. Листки до 10 *см* завд. . . . . **(5). В. наростовий — U. suberosa** Moench.

— Гілки без криловидних пробкових наростів. Кора гілок яснобура, з попелястим нальотом. Листки дрібніші, 2—3 *см* завд. . . . . **(6). В. Висоцького — U. Wyssotzkyi** Kotov.

Секція 1. **Blepharocarpus** Dum. Квітконіжки в 3—6 раз довші від квітки. Плоди по краю густо-війчасті, з голою поверхнею.

675 (1). U. laevis Pall. **— В'яз гладенький.** Дерево до 30 *м* і більше завв., з широкою здебільшого кроною і з брунатносірою, потім потрісканою корою на стовбурі. Молоді гілки спочатку більш-менш опушені, потім голі, блискучі, оливково- або червонобурі. Зимові бруньки довгасті, гострі, близько 10 *мм* завд. Листки дуже нерівнобокі, широкоовальні або яйцевидні, загострені, гостро-двічі-пилчасті, 60—150 *мм* завд., 35—120 *мм* завш., з 12—18 парами бокових жилок, зверху голі, зісподу по всій поверхні або тільки по жилках м'яко опушені. Черешок близько 5 *мм* завд. Квітки на довгій повислій ніжці (6—20 *мм* завд.); оцвітина 5—8-надрізана, нерівнобока. Крилатка повисла, еліптична, по краю густо-волохато-пухната, 12—16 *мм* завд., на верхівці з глибокою вирізкою, що майже доходить до насінини. ♯♄. Цв. III—IV, пл. V.

Pall., Fl. Ross., I (1784) 75. Schneider, Ill. Handb. Laubholzk., I, 213. Ярмоленко в Фл. СССР, V, 363.

— *U. pedunculata* Fouger in Mem. Acad. Sc., Paris (1784) 215. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 423. — *U. effusa* Willd., Fl. Berol., Prodr. (1787) 94. — *U. alba* Kit. in Willd., Baumz. (1796) 318. Bess., Enum. 1364.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 839! A. Kern., Fl. austro-hung. exsicc., № 266!

Входить до складу широколистяних лісів і трапляється досить часто в Українській РСР, крім півдня.

Зак.Л., К.Л., Пр.Л., Р.-О.Л., З.П., П.П., Л.П., В.Л.-С., З.Л.-С., П.Л.-С., Л.Л.-С. Звичайно. — **П.З.-Л.С.** та **П.З.С.** На півночі звичайно; на півдні — рідко.

Поширення по СРСР. Європейська частина: Лад.-Ільм., Верх.-Дніпр., Верх.-Волз., Волз.-Кам., Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Причорн., Крим, Ниж.-Дон., Ниж.-Волз., Заволз.; Кавказ: Передкавк.

Загальне поширення. Скандінавія, Атлантична, Середня, Східна Європа.

676 (2). U. celtidea (Rog.) Litw. **— В'яз каркасовий.** Дерево до 15 *м* завв. Гілки ясно- та червонобурі, молоді голі. Листки видовженояйцевидні або майже ланцетно-яйцевидні, загострені, з круглою або

клиновидною, більш-менш несиметричною або іноді майже симетричною основою до 47 *мм* завд. і до 18,5 *мм* завш., голі. Тичинок 5—6. Крилатки менші, 11—12 *мм* завд., 6,5—7 *мм* завш., з прямими верхівковими лопатями крила. ♯♄. Цв. III—IV.

Литвинов, Герб. русск. фл., VI (1908) 167. Ярмоленко в Фл. СССР, V (1936) 364.

— *U. effusa β. celtidea* Rog., Обозр. (1869) 229. — *U. pedunculata* b. *celtidea* Шмальг., Фл. Ю.-З. Р. (1886) 533; Фл. Ср. и Ю. Р., II, 424. — *U. pedunculata* var. *glabra* Trautv. in Bull. phys.-mat. de l'Acad. Sc. Petersb., XII (1857) 375, non Schult.

У лісах дуже рідко.

Л.П. Чернігівська обл.: біля Чернігова (Рог.).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр.

Загальне поширення. Ендем Європейської частини СРСР (басейн р. Дніпра).

676[1] (3). U. americana L. **— В'яз американський** або білий. Дерево до 30 *м* і більше завв., з попелястосірою корою стовбура і нерідко із звислими гілками. Молоді гілки голі або розсіяно-опушені. Зимові бруньки близько 8 *мм* завд., з більш-менш опушеними зовнішніми лусками. Листки яйцевидні або довгасті, не дуже нерівнобокі, здебільшого 7—15 *см* завд. або довші, 3—8 *см* завш., звичайно загострені, двічі-зубчасті, згори гладенькі або трохи шорсткі, восени жовті, черешки звичайно довші від 1 *см*. Пиляки фіолетові. Насінина своєю верхівкою ледве не торкається вирізки крила плода. ♯♄. Цв. III—IV, пл. V—VI.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 226. Schneider, Ill. Handb. Laubholzk., 1, 213.

Культивується в садах і парках як декоративне дерево.

Загальне поширення. Північна Америка.

Секція 2. **Madocarpus** Dumort. Крилатка гола по всій поверхні або по гнізду коротко-опушена, невійчаста. Квітконіжка коротша від крилатки. Квітконіжки не більш ніж у 1,5 раза довші від плода. Крилатки або цілком голі або тільки опушені на гнізді.

677 (4). U. foliacea Gilib. **— В'яз листуватий,** берест. Дерево до 30 *м* завв., часто із паростками з додаткових кореневих бруньок. Кора спочатку гладенька, зеленувато-жовтуватобура, потім брунастосіра або попеляста, пізніше глибоко розтріскана. Молоді гілки голі або опушені, іноді з дрібнесенькими чорнуватими залозками. Бруньки малі, яйцевидні, тупі, темнобрунасті, з війчастими по краю лусками. Листки 2—10 *см* завд., 1,5—5 *см* завш., еліптичні або овальні, загострені, з дуже несиметричною і нерівнобокою основою, двічі-пилчастим краєм і з 9—12(14) парами бокових жилок, зверху гладенькі або трохи шорсткі,

більш-менш блискучі, зісподу в кутах вторинних жилок біло-клочкувато-пухнаті, нерідко вздовж жилок з дрібнесенькими крапковими червоними залозками. Черешки 8—15 *мм* завд.; прилистки видовжено-обернено-ланцетні, війчасті, опадні, 5—7 *мм* завд. і до 1 *мм* завш. Суцвіття у вигляді головчастого окружка з біловійчастими лусковидними прицвітниками. Квіткові ніжки коротші; оцвітина 2,5 *мм* завд., брунаста, з 4—5 здебільшого червонуватими біло-війчастими частками; тичинок (3)4—5(6). Крилатка (11)17—20 *мм* завд., (10)13—18 *мм* завш., обернено-яйцевидна або обернено-серцевидна, з клиновидною основою, на верхівці з вирізкою, віддаленою від насінини на 2—3 *мм*, гола, іноді з брунатними дрібними залозками. ☥ ♄ іноді ♄. Цв. IV, пл. V.

Gilib., Exercit. Phytolog., II (1792) 395. Rehder, Man. of Cult. Trees., 188. Ярмоленко в Фл. СССР, V, 364.

— *U. campestris* L., Sp. pl., ed. 1 (1753) p. p. Bess., Enum. № 315. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 423. — *U. glabra* Mill., Dict., ed. 8 (1786) № 4. Schneider, Ill. Handb. Leubholzk., 1, 220.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 1986.

У широколистяних лісах, по чагарниках. — По всій Українській РСР, крім ПС. У степу — в байрачних лісах, по ярах.

Поширення по СРСР. Європейська частина: Верх.-Дністр., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Причорн., Ниж.-Дон., Ниж.-Волз., Крим; Кавказ: усі райони.

Загальне поширення. Середня і Атлантична Європа, Середземномор'я, Балканський півострів, Мала Азія, Вірменія, Курдистан.

Господарське значення. Деревина цього виду міцніша від деревини інших видів і її вживають не тільки на дрова і на будівлі, але й на різні вироби. Дерева часто насаджують у парках, особливо культурну форму var. *umbraculifera* (Trautv.) Rehder з дуже густою кроною, яку щеплять у штамб інших видів. Ця форма дуже декоративна, але рано втрачає листя; нещеплені кущі її можна вживати на живу огорожу.

678 (5). U. suberosa Moench. — **В'яз наростовий.** Дерева або кущі 2—10 *м* завв., з корковими товстими криловидними наростами на молодих гілках. Ростучі гілки здебільшого голі. Листкові пластинки 4—7(10) *см* завд., зверху голі або, особливо молоді, трохи опушені, майже без білих крапок, зісподу здебільшого без залозок і звичайно з ледве помітними ключкуватими волосками в кутах жилок. Решта ознак, як і в попереднього виду. ☥, ♄. Цв. IV, пл. V.

— Moench, Bäume Weissenstein (1785) 136. M.B., Fl. taur.-cauc., 1, 77. Ярмоленко в Фл. СССР, V, 365.

— *U. campestris β. suberosa* Wahlenb., Fl. Carpat. (1814) 71. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., 423.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 1987.

По лісах.

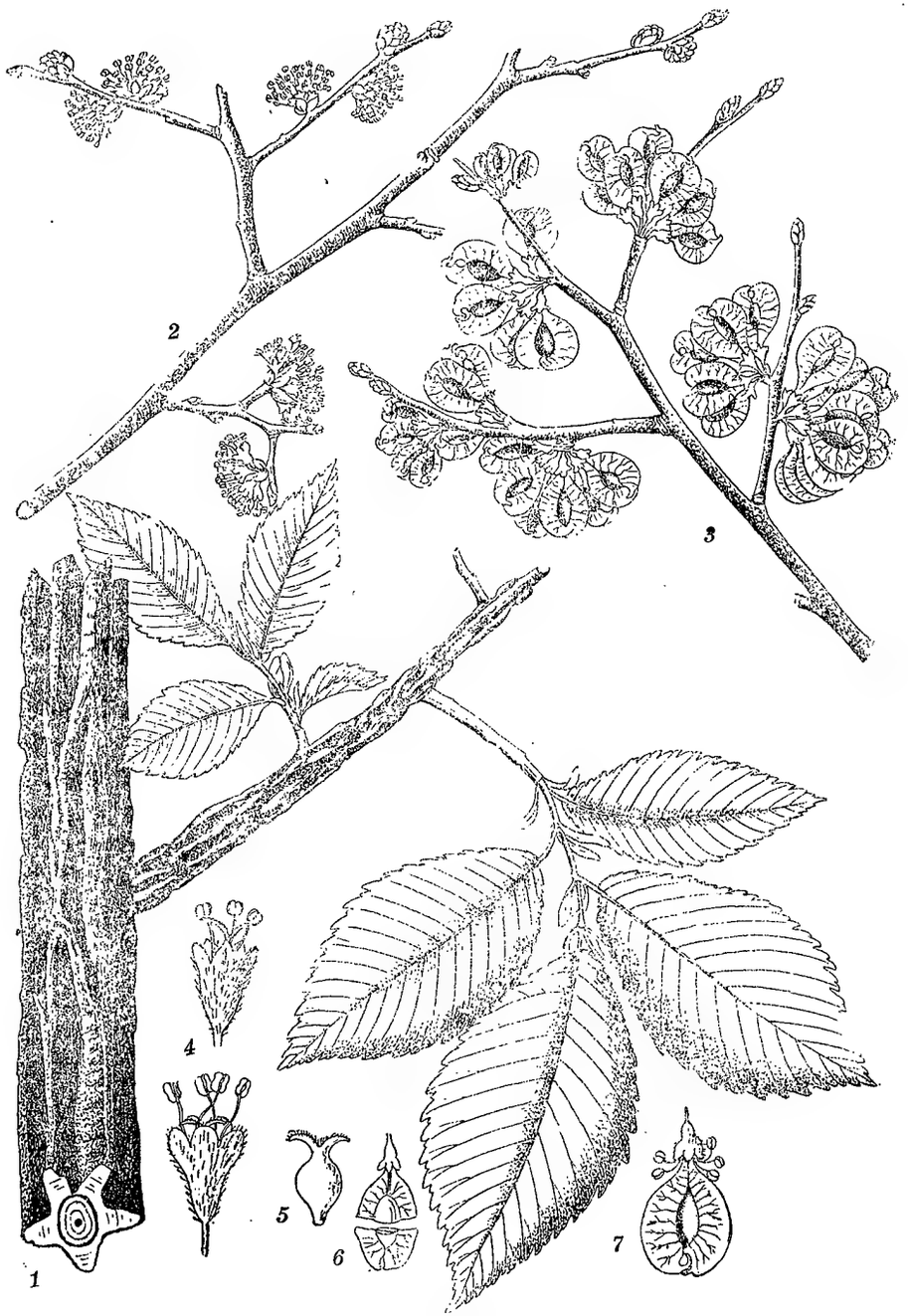

Рис. 23. *В'яз наростовий — Ulmus suberosa* Ehrh.

1 — гілка з листям; *2* — гілка з квітками; *3* — гілка з плодами; *4* — квітки; *5* — маточка; *6* — розріз плода; *7* — молодий плід.

Зак.Л. Закарпатська обл.: Севлюський окр., Шаланки (Гринь!). — **К.Л.** Дрогобицька обл.: Добромиль (Реман). — **Пр.Л.** Станіславська обл.: Городенка (Запал.); Станіславський рн, Вовчинець (Верехратський); Надвірна (Волощак). — **Р.-О.Л.** Львівська обл.: околиці Львова (Реман); Івано-Франківський рн, Залісся (Реман); Брюховицький рн, Голосківка (Блоцький); Золочів (Гербіх!). — **П.П.** Кам'янець-Подільська обл.: Полонне (Тишецький!). — Житомирська обл.: околиці Житомира (Рог.). — **Л.П.** Чернігівська обл.: Новгород-Сіверський (Монтр.!). — **З.Л.-С.** Тернопільська обл.: Гусятинський рн, Городниця (Блонський), Постолівка (Запал.); Скала-Подільський рн, Рудка (Блоцький); Борщівський рн, Більче-Золоте (Блонський); Медобори (Шафер); Бучач (Трусс). — Кам'янець-Подільська обл.: Кам'янець-Подільський; Проскурів (Рог.). — **П.Л.-С.** Київська обл.: Київ, Голосіїв ліс (!!); Канів (Липський!). — Вінницька обл.: Гайсинський рн, Кузьминці; Теплицький рн, Стефанівка на р. Бузі (Кот.!). — **Л.Л.-С.** Київська обл.: Переяслав-Хмельницький (Пач.!). — Полтавська обл.: Лубни (Оксіюк!). — Харківська обл.: Богодухів (Наумов); Харків (Черн.!, Наливайко, Кот.!). — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: Ізюм (Ширяєв і Лавр.); Куп'янськ (Клок., Кот.!). — Ворошиловградська обл.: Старобільськ (Ширяєв і Лавр.); Міловський рн, Стрілецький кінний Держзавод (Кот.!).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Волз.-Кам., Верх.-Волз., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Причорн., Волз.-Дон., Ниж.-Дон., Ниж.-Волз., Крим; Кавказ: усі райони.

Загальне поширення. Південна і Середня Європа на північ до Ірландії і Англії, островів Елянд і Готлянд, Мала Азія, Іран.

679 (6). U. Wyssotzkyi Kotov. — **В'яз Висоцького.** Невелике дерево або кущ, 2—6 *м* завв. Кора багаторічних гілок яснобура, з попелястим нальотом, гола. Однорічні гони червонобурі, пухнаті, з червоними крапчастими залозками. Прилистки лінійні; листки 2—3 *см* завд., і 1,2 *см* завш., довгасто-обернено-яйцевидні, до основи звужені, нерівно-округлі, загострені, скраю двопилчасті, з гострими, зігнутими догори зубцями, зверху голі, з рідкими по жилках волосками, дуже шорсткі від білуватих дрібних горбочків, знизу більше опушені білими волосками по жилках. ♄, ♄. Цв. IV.

Котов в Бот. журн. АН УРСР, I, 3—4 (1940) 333.
— *U. glabra* Mill. var. *minor* auct., non Schneider.

По кам'янистих схилах та мергелисто-крейдяних, вапнякових і гранітних відслоненнях у степу.

Д.Л.-С. Ворошиловградська обл.: Ровеньківський рн, Провальський степ, схили балки Князева (Постригань!). — **Л.З.-Л.С.** Сталінська обл.: Амвросіївський рн, околиці станції і с. Амвросіївки, радгосп Михалково, ліс по балці, на узліссі (Лавр.!); між Амвросіївкою і Білоярівкою, в Білому яру на мергелисто-крейдяних відслоненнях (Кот. і Карнаух; тип виду). — Л.З.С. Дніпропетровська обл.: на південь від Дніпропетровська, біля р. Дніпра на граніті (Кот.!).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Причорн., Ниж.-Дон.; Кавказ: Передкавк.

Загальне поширення. Ендем півдня Європейської частини СРСР.

Рис. 24. *В'яз Висоцького — Ulmus Wyssotzkyi* Kotov.

679[1] (7). U. pumila L. — **В'яз низенький.** Дерева або кущі 3—5 *м* завв. Кора гілок спочатку жовтувата, потім жовтуватопопеляста. Бруньки малі, яйцевидні, тупі, з війчастими лусками. Листки шкірясті, рівнобокі, довгасті або довгасто-ланцетні, загострені або гострі, двічі-пилчасті, 6—7 *см* завд., знизу з клочкуватими волосками в кутах жилок. Тичинок 4—5, коротших від оцвітини. Крилатка широко-еліптична, трохи коса або нерівнобока, 15—20 *мм* у діаметрі, з насінням посередині. ♯, ♄. Цв. IV.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 327. Ярмоленко, Фл. СССР, V, 369.
— *U. pumila* var. *arborea* Litw. in sched. Герб. русск. фл., VI (1908) 400.
Видані зразки: Герб. русск. фл., № 1992!!

Культивується в парках, садах і на вулицях.

П.Л.-С. Київська обл.: Умань, Софіївка, дендропарк (Липа). — **Д.Л.-Є.** Сталіно (Кот.!). — **П.З.С., Л.З.С., П.С.** Часто.

Поширення по СРСР. Дико — Середня Азія, Далекий Схід.
Загальне поширення. Джунгарія, Монголія, Китай, Японія.

Господарське значення. Винятково посухостійкий і солестійкий вид. У районах темнокаштанових грунтів і південних чорноземів він росте в 1,5 раза швидше, ніж звичайні швидкорослі породи; в дев'ятирічних посадках висота його досягає 4—6 *м* і діаметр крони 2,5 *м*. Проте він дає кореневі пагони, і тому його рекомендують поки що садити лише в прияружних насадженнях.

680 (8). U. scabra Mill. — **В'яз шорсткий,** ільм. Дерево 10—30 *м* завв., без кореневих паростків, із сірою корою на стовбурі, яка довго залишається гладенькою, а потім поздовжньо тріскається. Молоді гілки густо опушені, дуже рідко голі, оливковозелені або червонобурі. Бруньки приблизно вдвоє коротші від черешка покривного листка, яйцевидні, з іржасточервоно-війчастими лусками. Листки з коротким, 3—6 *мм* завд. черешком і з обернено-яйцевидною або еліптично-обернено-яйцевидною, 10—14 *см* завд., 7—9 *см* завш., на верхівці коротко-загостреною або майже зрізаною, 3—5-лопатевою (var. *heterophylla* Schneider), при основі дуже несиметричною, по краях гостро-двічі-пилчастою пластинкою, з 11—19 вилчастими жилками на широкому боці; листкова пластинка зверху шорстка, рідко гладенька (var. *glabrata* Rehd.), зісподу по жилках шорстко опушена. Квітки в голівчастому суцвітті, майже сидячі, частки суцвіття бурі, з рудо-війчастим краєм; тичинок 5—6. Крилатка майже округла або овально-еліптична, близько 3 *см* завд. і 18 *мм* завш., гола, з насіниною посередині. ♯. Цв. IV, пл. V—VI.

Mill., Gard. Dict., ed. 8 (1768) № 2. Schneider, Ill. Handb. Laubholzk., 1, 220.

У широколистяних лісах, у лісових та лісостепових районах звичайно, особливо в заплавах річок, рідко в горах.

Зак.Л. Звичайно. — **К.Л.** Рідко. — Закарпатська обл.: Рахівський окр., Богдан (Кот.!), Кобилецька Поляна (Косець!). — Станіславська обл.: Чивчинські гори (Запал.), під горою Брескул (Запал., Козій). — **Пр.Л., Р.-О.Л., З.П., П.П., Л.П., В.Л.-С., З.Л.-С., П.Л.-С., Л.Л.-С.** Звичайно. — **Д.Л.-С.** Сталінська обл: Слов'янський рн, гори Артема (Кот.!); Сніжнянський рн, Леонт'ів Байрак (Кот.!, Гринь!); Чистяківська мр, Глухівська балка (Кот.!); Катиківський рн, Грабова балка (Кот.!).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Лад.-Ільм., Верх.-Дніпр., Верх.-Волз., Волз.-Кам., Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Заволз., Причорн., Крим, Ниж.-Дон.; Кавказ: усі райони.
Загальне поширення. Західна Європа, Середземномор'я, Мала Азія, Курдистан.

Господарське значення. Завдяки великим декоративним листкам дуже часто культивується по парках та садах. Є чимало садових форм, що відрізняються темночервоним або жовтуватим листям, пірамідальною кроною або звислими гілками. Остання — var. *Camperdowni* (Rehd.), а також var. *pendula* (Rehd.) є найкращі плакучі дерева наших парків.

681 (9). U. elliptica C. Koch. — **В'яз еліптичний.** Велике дерево до 30 *м* завв., з плоскуватою кроною і темнобурою потрісканою корою на стовбурі. Молоді гілки сірозелені або сіробурі, густо-пухнаті або майже голі. Бруньки тупо-яйцевидні, до 6 *мм* завд., вкриті іржасто-бурими волосками. Листки еліптичні, з дуже нерівнобокою основою, 7—15 *см* завд., 4—6,5 *см* завш., двічі-зігнуто-зубчасті, згори шорсткі, зісподу м'яко- і притулено-опушені. Крилатки обернено-яйцевидні або овально-яйцевидні, 20—30 *мм* завд., 15—18 *мм* завш., з шовковисто опушеним гніздом насіння, вміщеним на її середині. ♯. Цв. IV—1/2V і 2/2V—VI.

C. Koch in Linnaea, XXII (1849) 599. Ярмоленко в Фл. СССР, V, 371.
— *U. campestris* L., Sp. pl., ed. I (1753) 225, p. p. — *U. glabra* Huds., Fl. Angl., ed. I (1762) 95 (nomen nudum). Rehder, Man. of Cult. Trees., 185. — *U. montana* With., Bot. Arrang. Brit. Pl., ed. 3, II (1776) 279. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 423.
Видані зразки: Герб. русск. фл., № 1993!

У широколистяних лісах. — Переважно в Поліссі і в Лісостепу; в Степу трапляється лише в північній частині.

Зак.Л., К.Л., Пр.Л., Р.-О.Л., В.Л.-С. Звичайно. — **З.П.** Волинська обл.: Камінь-Каширський (Шульгевський). — **Л.П.** Чернігівська обл.: Новгород-Сіверськ (Монтр.!); Чернігів (Монтр.). — **З.Л.-С.** Тернопільська обл.: Заліщики (Шафер); Медобори (Шафер); Борщівський рн, Вільче, Коралівка; Мельнице-Подільський рн, Борисівка (Тиньяки); Бучацький рн, Звенигород (Ломницький). — **П.Л.-С.** Вінницька обл.: Тульчин; Тростянець (Кот.!). — Київська обл.: між Козином, Обухівського р-ну і Чапаєвкою, Києво-Святошинського р-ну (Монтр.!). — Миколаївська обл.: Варварівський рн, Кірове (Шмальг.!). — **Л.Л.-С.** Харківська обл.: Богодухів (Ширяєв); Харків (Наливайко, Кот.!); Зміївський рн, Бірки (Кот.!). — Сумська обл.: Лебедин; Суми (Ширяєв.) —

П.З.-Л.С. Дніпропетровськ (Акінф., Шмальг., Пач.!). — **Л.З.-Л.С.** Ворошиловградська обл.: Старобільськ (Ширяєв і Лавр.!).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Ниж.-Дон., Заволз., Крим; Кавказ: Передкавк., Даг., Зах., Схід і Півд. Закавк.

Загальне поширення. Ендем півдня СРСР.

ПІДРОДИНА 2. CELTIDOIDEAE Engl.

Квітки здебільшого поодинокі, рідше в пучках. Плід кістянка; насіння з невеликим ендоспермом; зародок зігнутий. Зимові бруньки здебільшого притулені до гілок.

Рід 212. Каркас — Celtis (Tourn.) L.

L., Gen. pl., ed. V (1754) 382.

Квітки двостатеві або різнорідні; оцвітина 5—6-роздільна з опадними після цвітіння частками; тичинок 5—6. Зав'язь одногнізда, однонасінна; приймочки дві, видовжені, відстовбурчені або відігнуті. Плід — куляста кістянка. — Здебільшого середньої величини дерева, з дворядним розміщенням листків на бокових гілках; листки нерівнобокі. Каркаси посухостійкі, швидкорослі в молоді роки дерева другого ярусу. Вони здатні кущитись, тому в молодому віці треба підчищати стовбури знизу. Для полезахисних смуг у районах темнокаштанових грунтів рекомендується західний, східний, гладкий і серцелистий каркаси; в решті районів — тільки західний. Деревина каркаса міцна і жердини з неї використовують для виноградних тичок та огорожі.

До 12 видів, поширених у помірній зоні північної півкулі. В СРСР у дикому стані трапляється два види: *C. caucasica* Willd. (Кавказ і Середня Азія) і *C. glabrata* Stev. (Крим, Кавказ). В Українській РСР розводять *C. caucasica* Willd. та ще американський *C. occidentalis* L.

---

1. Дорослі листки зісподу густо опушені . . . . . **(1). К. кавказький — C. caucasica** Willd.
— Дорослі листки зісподу голі або тільки по жилках трохи коротко опушені . . . . . 2.
2. Черешок листка тонкий, не коротший від 10 *мм*; листкова пластинка і при основі пилчаста . . . . . **(2). К. західний** або **американський — C. occidentalis L.**
— Черешок листка товстий, коротший від 10 *мм*; листкова пластинка при основі цілокрая . . . . **(3). К. голий — C. glabrata** Stev.

682[1] (1). C. caucasica Willd. — **Каркас кавказький.** Дерево або кущ, 5—10 *м* завв. Молоді гілки опушені, бурі або червонобурі. Бруньки яйцевидно-ланцетні, гострі, сплюснуті. Листки шкірясті, нерівнобокі, яйцевидні або яйцевидно-ланцетні, з округлою або клиновидною основою, гострою або загостреною верхівкою і з гостро-пилчастим краєм, зверху шорсткі, зісподу волохато опушені, 4—10 *см* завд., 2,5—15 *см* завш.; черешок 5—15 *мм* завд. Кістянка куляста, темночервона або червонувато-жовта, з сизою поволокою, на ніжці, довшій від черешка. Кісточка приплюснуто-куляста, з ямчастою поверхнею. ♯ або ♄. Цв. V, пл. IX—X.

Willd., Sp. pl., IV (1805) 994. Ярмоленко в Фл. СССР, V, 374.
— *C. australis* M.B., Fl. taur.-cauc., II, 440, non L. Ledeb., Fl. Ross., III, 632. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 422.

Де-не-де, особливо на півдні, трапляється як культурне дерево; у районі Києва підмерзає.

Поширення по СРСР. Кавказ (усі райони); Серед. Азія: Гірськ. Туркм., Тянь-Шан., Сир-Дар., Аму-Дар., Пам.-Ал.

Загальне поширення. Кавказ, Середня Азія, Мала Азія.

Господарське значення. Деревина цього виду заслуговує на увагу завдяки своїй щільності й твердості. Плоди їстівні.

682[2] (2). C. occidentalis L. — **Каркас західний** або **американський.** Дерево або кущ до 2 *м* завв. Молоді гілки зигзагуваті, на кінці опушені. Листки тонкі, яйцевидні або яйцевидно-ланцетні, здебільшого коротко загострені, з несиметричною округлою або широко-клиновидною основою і з двічі-пилчастими краями, на верхівці цілокраї, 5—12 *см* завд., 3—6 *см* завш., спочатку білувато-повстисті, потім згори голі, зісподу по жилках коротко опушені; черешок 1—2 *см* завд. Квітки здебільшого з шістьма вузькими частками оцвітини. Кістянка 7—10 *мм* завд., округло-яйцевидна, під кінець темночервоно-бура або майже чорна, на ніжці однакової довжини з черешком; м'якуш плода тонкий, сухуватий, неїстівний; кісточка зморшкувата. ♯, ♄. Цв. V, пл. X.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 1044. Schneider, Ill. Handb. Laubholzk., I, 233.

Зрідка культивується по парках, частіше на півдні, рідше на півночі Української РСР.

К.Л. Закарпатська обл.: ст. Тересва (Барбарич!). — **П.П.** На вулицях Києва (!!). — **П.Л.-С.** Київська обл.: Городищенський рн, Мліїв (!!). — **Л.Л.-С.** Полтавська обл.: Глобинський рн, Устимівка (Кот.!). — **Л.З.-Л.С.** Сталінська обл.: Ольгинський рн, Велико-Анадоль (Кот.!).

Загальне поширення. Північна Америка.

Господарське значення. Має важливе значення для залісення в степовій смузі. Деревина щільна, дуже міцна і має значення в деревообробній промисловості.

682 (3). C. glabrata Stev. — **Каркас голий.** Деревце або кущ. Молоді гілки яснобурі. Бруньки менш сплющені, ніж у *C. caucasica* W. Листкова пластинка тверда, яйцевидна або ромбічно-гостра, з округло-

клиновидною несиметричною основою, по краю дрібно-нерівно-зубчасто-пилчаста, з обох боків жовтуватозелена, гола, 4—6 *см* завд., 4 *см* завш.; черешок голий. Кістянка куляста, помаранцьовожовта або червонувата, із сизою поволокою; кісточка куляста, трохи зморшкувата. ♯, ♄. Цв. V, пл. IX—X.

Stev. ex Planch., Ann. Sc. Nat. VIII (1848) 285. Ярмоленко в Фл. СССР, V, 375.

— *C. Tournefortii* M.B., Fl. taur.-cauc., II (1808) 448. — Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 422, non Lam. — *C. Tournefortii* var. *glabrata* Boiss., Fl. Or., IV (1879) 1157.

Видані зразки: Plant. or. exsicc., № 109!

По кам'янистих схилах.

Поширення по СРСР. Крим; Кавказ: Передкавк., Схід, Зах. і Півд. Закавк.

Загальне поширення. Ендем Криму і Кавказу.

Примітка. Наводиться помилково для Причорноморського р-ну (Ярмоленко, ц. м.).

РОДИНА XXXVI. ШОВКОВИЦЕВІ — MORACEAE Lindl.

Квітки одностатеві, однодомні або дводомні, в дихазіях, зібраних у наших представників колосовидними, головчастими або волотевидними суцвіттями. Оцвітина проста, 4—5-роздільна, дзвоникувата. Тичинок 4—5, прикріплених до основи оцвітини і супротивних її часткам. Маточка з двох плодолистків, з верхньою одногніздою зав'яззю, з одним повислим зігнутим насінним зачатком; стовпчиків два. Плід — однонасінний горішок або несправжня кістянка. Насіння з ендоспермом або без ендосперма і здебільшого з більш-менш зігнутим зародком. — Дерева або трави з черговими або супротивними листками з прилистками. Родина містить у собі 53 роди з більш як 900 видами, поширеними переважно в тропіках і субтропічних країнах.

---

1. Дерева або кущі . . . . . 2.
— Трав'яні рослини . . . . . 3.
2. Гілки з тонкими гострими колючками в пазухах листків. Листки цілокраї. Суплідця великі, м'ясисті (нагадують апельсин). . . . . **214. Маклюра — Maclura Nutt.**
— Гілки без колючок. Листки із зубчастим або зарубчастим краєм. Суплідця мають вигляд ягоди . . . **213. Шовковиця — Morus L.**
3(1). Рослини з витким стеблом і з супротивними лопатевими листками . . . . . **215. Хміль — Humulus L.**
— Рослини з прямостоячим стеблом і з пальчасто-розсіченими, внизу супротивними, вгорі черговими листками . . . . . **216. Коноплі — Cannabis L.**

ПІДРОДИНА 1. MOROIDEAE A. Br.

Листки в брунькоскладі складчасті, з невеликими прилистками. Оцвітина чотиричленна, двоколова, тичинок чотири, в брунькоскладі у середину зігнутих. Рослини з молочним соком.

Рід 213. Шовковиця — Morus L.

L., Gen. pl., ed. V (1754) 424.

Квітки одностатеві, зібрані пазушними циліндричними густими колосовидними суцвіттями. Оцвітина чотирироздільна, при плодах соковита, м'ясиста, щільно притулена до горішка і разом з ним утворює несправжню кістянку. Суплідця ягодоподібне. Чоловічі квітки з рудиментом маточки. Одно- або дводомні дерева, з молочним соком і з черговими, на бокових гілках дворядними, цілими або лопатевими листками з прилистками.

Близько десяти видів у помірній та субтропічній зонах північної півкулі.

---

1. Черешок 10—15 *мм* завд.; листкова пластинка з глибоко-серцевидною основою; суплідця сидяче або на ніжці, яка значно коротша від нього; приймочки шорстко опушені . **(1). Ш. чорна — M. nigra L.**
— Черешок 20—30—40 *мм* завд.; листкова пластинка з яйцевидною або трохи серцевидною основою. Суплідця на ніжці, яка дорівнює йому або навіть трохи довшій; приймочки вкриті дрібними сосочками . . . . . 2.
2. Листкова пластинка зісподу майже гола або розсіяно опушена . . . . . **(2). Ш. біла — M. alba L.**
— Листкова пластинка зісподу густо опушена . . . . . **(3). Ш. червона — M. rubra L.**

682³ (1). M. nigra L. — Шовковиця чорна. Дерево або кущ, 6—12 (рідко до 25) *м* завв., з більш-менш густою кроною і з оливковозеленими або жовтосіро-бурими молодими гілками і червонобурими старими. Листки цупкі, яйцевидні, з глибоко-серцевидною основою, тупо-зарубчасто-пилчасті, цілі або лопатеві, згори шорсткі від притулених волосків, зісподу, особливо по жилках, шорстко-волосисті. Чоловічі суцвіття 2—4 *см* завд., на ніжці до 2—4 *см* завд.; жіночі приблизно 1 *см* завд., яйцевидні, майже сидячі або з ніжкою, яка значно коротша від них; краї часток оцвітини і приймочки волосисті; суплідця 20—25 *мм* завд., 15—25 *мм* завш., майже сидячі, блискучочорні, часто з фіалковочервонуватим відтінком, кислувато-солодкі. ♯. Цв. V, пл. VII.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 986. Schneider, Ill. Handb. Laubholzk., I, 235. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 422. Ярмоленко в Фл. СССР, V, 377.

Культивується на півдні Української РСР, можливо, лише в приморській частині. Вказівки на північніші місцевості [наприклад, Ширяєва і Лавренка (Consp. fl. Chark., 68) для Харківської області й Сидорова (Мат. для изуч. Екатериносл. фл., 103)], на нашу думку, треба віднести до чорноплідної форми *M. alba* L.

Проте Акінфієв (Екатериносл. фл.) вказує, що він бачив у Дніпропетровську дерево справжньої *M. nigra* L.

У „Флоре СССР" наводиться як культурна рослина для Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Причорн., Ниж.-Дон., Ниж.-Волз., Криму, Кавказу і Середньої Азії, але для районів Європейської частини СРСР ці вказівки, крім Причорномор'я, Криму і Кавказу, можливо, помилкові (замість *M. alba* L.).

Загальне поширення. Передня і Середня Азія.

Господарське значення. Шовковиця чорна культивується в Південній Європі ще з часів стародавніх римлян і там легко дичавіє. Суплідця її йдуть на їжу в сирому вигляді, а також вживаються в кулінарії і в кондиторському виробництві. З соку плодів виготовляють вино, а також домішують його до виноградного червоного вина для надання густішого кольору. Листки чорної шовковиці завдяки шорсткому опушенню малопридатні для гусені шовкопряду (*Bombix Mori*). Кора з коренів вживається у народній медицині як засіб проти солітера. Менш морозостійкий вид, ніж дальший.

682⁴ (2). M. alba L. — Шовковиця біла. Однодомне, рідше дводомне дерево, 6—10(12) *м* завв., з трохи розкидистою кроною і сіробурою, потім вздовж потрісканою корою стовбура. Молоді гілки сіруватозелені або буруваті, на кінці трохи опушені. Листки м'які, трав'яні, яйцевидні, загострені, цілі або 3—5-лопатеві, з округлою, рідкою або трохи серцевидною, часто несиметричною основою і із зарубчасто-зубчастим краєм, 4—14(18) *см* завд., зверху голі або майже голі, зісподу розсіяно опушені; черешок голий або трохи опушений, зверху жолобчастий, 2—4 *см* завд. Суплідця овальне, 10—15 *мм* завд., на рівній йому або трохи довшій ніжці, чорне, біле або червонувате; частки оцвітини по краю голі або трохи війчасті, приймочки вкриті сосочками. ♀. Цв. V, пл. VII—VIII.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 986. Schneider, Ill. Handb. Laubholzk., I, 236. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 421. Ярмоленко в Фл. СССР, V, 371.
— *M. taurica* MB., Fl. taur.-cauc., II (1808) 398.

Культивується в садах і парках, переважно в лісостепових і степових районах, рідше в лісових.

У нас трапляється у вигляді таких різновидностей, головним чином з чорними або чорночервонуватими суплідцями:

Var. tatarica (L.) Loud. Стиглі плоди пурпуруваточорні, листки дрібні, 4—9 *см* завд., зверху горбкувато-шорсткуваті.

Loud., Arb. Brit., III (1838) 1538. Ярмоленко в Фл. СССР, V, 378.
— *Morus tatarica* L., Sp. pl., ed. I (1753) 986.

Var. macrophylla (Moretti) Lonaczewskii comb. nova. Листки великі, з цілою пластинкою, 15—22 *см* завд.; стигле суплідця чорнуваточервоне.

— *Morus macrophylla* Moretti, Del. sem. Horti. Ticin. 1829. — *M. Morettiana* Jacq., sec. Bureau in DC., Prodr., XVII (1873) 238.

Var. multicaulis Loud. Кущ або дерево з кількома стовбурами. Листки 1,5—3 *см* завд., 1—2 *см* завш., нерідко пухиристо-здуті. Суплідця чорні.

Loud., Arb. Brit., III (1838) 1348.

Var. pendula Dipp. Гілки горизонтальні, на високо щеплених деревах обвислі, утворюють „плакучу" крону. Листки здебільшого глибоко-лопатеві. Плоди світлі.

Dipp., Laubholzk., II (1892) 10.

Нерідко культивують по парках, хоч крона не досить густа та до того ж несиметрична.

Поширення виду по СРСР. Європейська частина: Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Причорн., Крим, Ниж.-Дон., Ниж.-Волз.; Кавказ: усі райони; Серед. Азія: всі райони.

Загальне поширення. Середня Європа, Середземномор'я, Індія, Афганістан, Іран, Мала Азія, Японія, Китай.

Господарське значення. Шовковиця біла різноманітно застосовується і має велике значення в народному господарстві деяких країн — листя її йде головним чином на живлення гусені шовкопряда. Плоди містять великий процент цукрів і є як у свіжому, так і у висушеному вигляді поживною їжею. З плодів виготовляють наливку, оцет, желе, сироп, патоку і пастилу. З плодів також добувають спирт, а з листя — жовту фарбу. Деревина її з жовтобурим ядром і з вузькою жовтуватою заболонню дуже тверда і вживається для виготовлення музичних інструментів, клепок і різних предметів хатнього вжитку. З лубу, особливо з однорічних гілок, виробляють прядиво, папір, картон, вірьовки, канати. Кора коренів і сироп з плодів вживаються як ліки. Дерево дуже придатне для залісення ярів і для захисних насаджень, а також для озеленіння сіл і міст (В. Л. Комаров, Происхождение культурных растений, изд. 2, стр. 217; Ярмоленко в Фл. СССР, V, 378).

Біла шовковиця в дикому стані невідома. Культура її дуже давня. Вона культивувалася в Китаї, Японії, Індії, Ірані, Вірменії задовго до

нашої ери, а в Європі, мабуть, введена з VI століття, спочатку в Константинополі, а потім поступово посувалася на захід; у Північній Італії біла шовковиця була введена не раніше 1340 року.

682[5] (3). M. rubra L. — Шовковиця червона. Дерево 8—10(20) *м* завв., зовнішнім виглядом нагадує *M. nigra* L. Ростучі гілки червонувато-бурі, голі, рідше опушені. Листки широко-яйцевидні або округло-яйцевидні, загострені, з трохи серцевидною основою і з дрібно-тупо-пилчастим краєм, 5—15(20) *см* завд., 5—10(12) *см* завш., зверху шорсткі або майже гладенькі, зісподу здебільшого повстисті, потім коротко-білувато-опушені. Чоловічі суцвіття 3—5 *см* завд., на ніжці 1—2 *см* завд.; жіночі 0,5—1 *см* завд., на ніжці такої ж довжини; приймочки вкриті дрібними сосочками. Супліддя циліндричне, до 2,5 *см* завд. і 1 *см* або трохи більше завш., спочатку яскравочервоні, потім червонуваті. ♃. Цв. V, пл. VII.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 1986. Schneider, Ill. Handb. Laubholzk., I, 236.

П.П. Київ, садиба Політехнічного інституту (із слів М. В. Дубовика).

Загальне поширення. Північна Америка — від Південної Канади до Флориди й Техасу.

Господарське значення. Плоди шовковиці червоної більші й смачніші від плодів *M. nigra* L. і в Америці її розводять як плодове дерево. Знаходження цієї шовковиці у Києві свідчить про її достатню морозостійкість. Можна порадити поширювати культуру цього дерева як плодового.

Рід 214. Маклюра — Maclura Nutt.

Nutt., The Genera of Nort. Amer. Plants., II (1818) 233 (nom. conserv.). — *Joxylon* Raf., Amer. Month. Mag., II (1817) 118.

Дерево. Листки чергові, великі, суцільні та цілокраї. Квітки дводомні. Чоловічі сережки валькуваті, оцвітина чотирироздільна; жіночі суцвіття шаровидні, з глибоко-чотирироздільною при плодах м'ясистою оцвітиною. Стовпчик один; приймочка з короткими лопатями. Плід — сухий, занурений разом з оцвітиною в м'ясисту, дуже розширену вісь суцвіття.

682[6] (1). M. aurantiaca Nutt. — Маклюра оранжова. Дерево 5—15(20) *м* завв. Кора з глибокими тріщинами, темна. Молоді гілки пухнаті, пізніше голі, спочатку зелені, потім оливкові та бурі. Зимові бруньки короткі, округлі; під кожною брунькою — тонка гостра колючка. Листки яйцевидні, гострі, рідше широко-овальні, частіше 7—16 *см* завд., 3,5—10 *см* завш., спочатку пухнаті, пізніше гладенькі. Черешки 1,5—4 *см* завд. Супліддя велике, шаровидне, схоже на апельсин, але дуже зморшкувате, жовтозеленого кольору; плодики дрібні, яснобурі, занурені в м'якуш суплідця. ♄. Цв. V—VI; пл. VIII—IX.

Nutt., Gen. N. Am., II (1818) 233. Ярмоленко в Фл. СССР, V, 379. — *Joxylon pomiferum* Raf., Amer. Month. Mag., II (1817) 118.

Культивується в садах і парках на півдні Української РСР.

П.З.С. Одеса (Шестериков). — Миколаїв (Опперман!).

Поширення по СРСР. Культивується на півдні Української РСР, в Криму, на Кавказі і в Середній Азії.

Загальне поширення. Дико росте в Північній Америці — від Міссурі до Канзасу і Техасу.

Господарське значення. Дуже посухостійке, невелике дерево, придатне для полезахисних смуг у південних степових районах. На гілках маклюри є дуже чіпкі колючки. Садити його слід тільки на заливних подах у районах каштанових грунтів, де інші посухостійкі породи ростуть погано. Коли коріння маклюри перерубати, воно дає кореневі пагони. Велике значення могла б мати селекція маклюри для виведення рослин без колючок. Дає цінну міцну деревину золотистого кольору. Плоди їстівні.

ПІДРОДИНА 2. CANNABOIDEAE Engl.

Чоловічі квітки з п'ятироздільною оцвітиною і з п'ятьма в брунько-складі прямими тичинками; жіночі квітки з дзвоникуватою, малопомітною оцвітиною. Приймочок дві, нитковидних. Насіння з м'ясистим ендоспермом і із зігнутим зародком. — Дводомні рослини без молочного соку, але з ароматичними речовинами; листки, за винятком верхніх, супротивні.

Рід 215. Хміль — Humulus L.

L., Gen. pl., ed. V (1754) 453.

Квітки одностатеві, дводомні, в дихазіях, зібраних у чоловічих особин волотюватими, а в жіночих головчастими колосовидними суцвіттями, поодинокими або, в свою чергу, зібраними гронами. В жіночому суцвітті дихазії містяться кожний в пазусі покривного листка, редукованого до двох прилистків: чоловічі квітки з п'ятироздільною оцвітиною і з п'ятьма тичинками. Оцвітина жіночих квіток дзвоникувата, малопомітна; при кожній квітці є прицвіток. Зародок спірально скручений. Трав'яні рослини з витким праворуч стеблом і з супротивними лопатевими, при основі серцевидними листками з прилистками.

Рід складається лише з двох видів: *H. lupulus* L., який трапляється в нас як у дикому, так і в культурному стані, і *Humulus japonicus* Sieb. et Zucc., що нерідко розводиться як декоративна рослина.

1. Багаторічна рослина; оцвітина жіночих квіток після цвітіння однобічно розростається і вкрита дрібнесенькими волосками й залозками . . . . . **(1). Х. звичайний — H. lupulus L.**
— Однорічна рослина; оцвітина жіночих квіток після цвітіння мало розростається, щетинисто-волосиста . . . . . **(2). Х. японський — H. japonicus** Sieb. et Zucc.

683 (1). H. lupulus L. — Хміль звичайний. Рослина з м'ясистим розгалуженим кореневищем. Стебло витке, 3—6 *м* завд., гранчасте, горбкувато-шорстке. Листки супротивні, зверху темнозелені, гостро-горбкувато-шорсткі, зісподу блідіші, з жовтими залозками і розсіяними волосками по жилках; нижні округлі або яйцевидні, з серцевидною основою, лапчасто- 3—5-лопатеві або надрізані, з яйцевидними, загостреними, крупно-пилчастими лопатями; верхні листки цілі і на гілках з жіночими суцвіттями чергові. Черешок довгий, гостро-горбкувато-шорсткий; прилистки більш-менш зрослі, яйцевидні, шиловидно-загострені. Суцвіття в пазухах верхніх листків і верхівкові. Чоловічі квітки з жовтуватозеленою оцвітиною, з довгастими відстовбурченими або відігненими частками. Тичинки трохи довші від часток оцвітини, з короткими нитками і прямостоячими жовтими пиляками. Жіночі колоси яйцевидні або довгасті, яснозелені, 2—3 *см* завд., на ніжках, поодинокі або частіше зібрані гроном, пониклі або звислі; їх покривні луски і прицвіточки при плодах великі, перетинчасті, сітчасто-жилкуваті, на внутрішній поверхні усаджені жовтими залозками. Оцвітина жіночих квіток малопомітна, дзвоникувата, після цвітіння однобічно-плівчасто-розросла і основою охоплює плід, з яким разом і опадає; зовні вкрита, як і плід, жовтими залозками. Плід — яйцевидний, стиснений, білуватосірий, по краю кілюватий горішок, 2,5—3 *мм* завд. ♃. Цв. VI—VIII, пл. IX.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 1028. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 421. Ярмоленко в Фл. СССР, V, 382.

На більш-менш вогких місцях, по берегах боліт, на узліссях, між чагарниками. — Звичайно в Поліссі, Карпатах, Прикарпатті, досить звичайно в Лісостепу і зрідка в Степу. Крім того, розводиться переважно в північній частині Української РСР.

Поширення по СРСР. Європейська частина: Верх.-Дніпр., Верх.-Волз., Серед.-Дніпр., Причорн., Верх.-Волз., Ниж.-Дон., Ниж.-Волз., Крим; Кавказ: Передкавк., Даг., Півд. і Схід. Закавк.; Зах. Сибір: Верх.-Тоб., Ірт., Алт.; Серед. Азія: Тянь-Шан.

Загальне поширення. Південна і Середня Європа до Скандінавії, Мала Азія, Середня Азія, Західний Сибір, Північна Америка (введено).

Господарське значення. Залозки, що містяться на складових частинах суплідь („шишок") хмелю, на час їх вистигання легко відділяються. Шляхом витрушування шишок хмелю і відсівання одержують зеленуватожовтий порошок із залозок, який в фармації має назву лупуліну. Лупулін містить у собі смолисті речовини, особливо камфору, гірку хмельову кислоту — гумулон $C_{21}H_{30}O$ і лупулін $C_{18}H_{26}O_4$ та алколоїд гопеїн. Виготовлені з суплідь хмелю і з лупуліну препарати вживають у медицині як заспокійливий засіб; крім того, лупулін іноді вживають як шлункове. Проте можна сказати, що тепер у медицині хмелем користуються дуже рідко. Суплідця (шишки) хмелю широко вживають у броварній справі. Хміль у широкому масштабі розводять у західній частині Української РСР; розводять виключно жіночі особини, розмножуючи їх восени черенками 15 *см* завд. Виведено декілька сортів, наприклад, ранні, що вистигають у серпні, і пізні. Культурні сорти мають менші шишки, але багатші на лупулін, ніж дикий хміль. Лупулін надає пиву гіркуватого ароматичного смаку і завдяки антисептичним властивостям припиняє розвиток бактерій, особливо молочнокислої палички, та сприяє довшому зберіганню.

Молоді паростки хмелю вживають в їжу як спаржу. З стебел можна добувати волокно, що йде на виготовлення шпагату, матів, мішків і навіть полотна.

683[1] (2). H. japonicus Sieb. et Zucc. **— Хміль японський.** Стебло витке, гранчасте, шипувате, з різних сторін з розкиданими щетинками; листки (3)—5—7-лопатеві, біля основи серцевидні, з лопатями яйцевидно-видовженими, загостреними, з краю густо-гостро-пилчасті, пухнаті, на дуже довгих ніжках; прилистки дрібні, шиловидно-трикутні. Оцвітина жіночих квіток після цвітіння не розростається, гостра, тверда, зовні та з краю щетиниста, з дуже рідкими залозками. ☉. Цв. VI—IX.

Sieb. et Zucc., Fl. Jap. fam. Nat., II (1846) 213. Ярмоленко в Фл. СССР, V, 383.

Часто культивується.

Загальне поширення. В дикому стані — Далекий Схід, Японія, Китай.

Рід 216. Коноплі — Cannabis (Tourn.) L.

Tourn., Instit. 535, t. 309. L., Gen. pl., ed. V (1754) 453.

Квітки одностатеві, дводомні, в дихазіях, зібраних у чоловічих особин волотюватим суцвіттям, у жіночих — колосовидними суцвіттями. Чоловічі квітки з п'ятироздільною оцвітиною і з п'ятьма повислими тичинками. Оцвітина жіночих квіток ціла у вигляді окрайки, яка охоплює основу зав'язі і після цвітіння більш-менш розростається; при кожній квітці є прицвіток, що її охоплює; стовпчик дворозділький. Зародок зігнутий. Трави з прямостоячим стеблом і пальчасторозсіченими листками, нижніми супротивними, верхніми черговими.

Рід містить у собі три види, з яких на території Української РСР один трапляється дико, а другий широко культивується.

1. Оцвітина жіночих квіток помітна лише при основі зав'язі; плід сірий, 4,5 *мм* завд., при основі без зчленування. Листки зісподу трохи опушені, між жилками майже голі . **(1). К. звичайні — C. sativa L.**
Оцвітина вкриває всю зав'язь у вигляді тоненької плівки, розростається і залишається на плодах або цілою, або у вигляді клаптиків із стрільчастими чорними плямами і смужками. Плід 4 *мм* завд., при основі із зчленуванням. Листки зісподу і між жилками густо опушені . . . . . **(2). К. дикі — C. ruderalis Janisch.**

684[1] (1). C. sativa L. — Коноплі звичайні (назва жіночих особин — матірка, чоловічих — плоскінь). Стебло пряме, 40—150 *см* і більше завв., ребристе, розгалужене (у чоловічих особин стебло нижче, часто просте), шорстко-притулено-опушене. Листки з довгими черешками і вільними шиловидними прилистками, пальчасто-5—7(9)-роздільні (верхні здебільшого трироздільні), з видовжено-ланцетними, загостреними, пилчастими, біля верхівки цілокраїми, згори притулено-шорсткими, зісподу між опушеними жилками майже голими частками. Чоловічі квітки з п'ятьма довгастими, майже човноподібними, жовтуватозеленими, з краю білоплівчастими, зірчасто-відстовбурченими частками і з п'ятьма тичинками такої ж довжини, як і оцвітина. Пиляки жовті, товсті, вдвоє довші від тонкої нитки, звислі. Жіночі квітки зелені, із низенькою оцвітиною, що при плодах не розростається, охоплені зеленим покривним листком, зовні усадженим важко пахучими, яснозеленими, буруватими залозками. Плід — яйцевидний, трохи здушений сірий горішок, без зчленування при основі. ☉. Цв. VI—VII, пл. VIII—IX.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 1027. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 421. Ярмоленко в Фл. СССР, V, 383.

— *C. sativa* var. *culta* Czern., Consp. fl. Chark. (1859) 56.

Культивується на полях по всій країні, крім П.С., і трапляється на смітниках, вздовж шляхів, на полях, в посівах і т. д.

Поширення по СРСР. Дикоросла в Європейській частині: Заволз., Ниж.-Волз.; Зах. Сибір: Алт.

Господарське значення. Коноплі культивують для добування з них волокна, яке йде на виготовлення полотна, вірьовок, шпагату, канатів та ключчя, і олії, яку видавлюють з плодів і яка йде в їжу і на технічні потреби. Крім того, в Південно-Східній Азії з конопель (var. *indica* Lam.) добувають наркотичну речовину гашиш, яка є продукт виділення залозок.

Культура конопель дуже стара. Вона була відома єгиптянам за 1500 років до нашої ери. За свідченням Геродота, коноплями користувалися скіфи, які, мабуть, і перенесли цю рослину з Центральної Азії в степи, що знаходяться на північ від Чорного моря. В Римі коноплі з'являються лише в першому столітті нашої ери. Тепер їх культивують майже по всій Європі, в Марокко, Азії, Японії, Кореї, Китаї, Індії; в Америці — в Сполучених Штатах і в Чілі. На світовому ринку головним поставником конопель є СРСР, який в 1926 р. дав 4 550 000 *ц* волокна 4 859 000 *ц* насіння, тоді як вся продукція інших країн дала не більш 2 500 000 *ц* волокна і 1 000 000 *ц* насіння.

Деякі різновидності конопель використовуються в квітництві як декоративні рослини (дуже висока var. *chinensis* Aschers. et Graebn. і var. *atripurpurea* Hort. з темнопурпуровим листям).

З анатомічного боку дуже цікава присутність у стеблах конопель нечленистих молочних трубок, а в основі шорстких волосків на стеблі і листках цистолітів.

684 (2). C. ruderalis Janisch. — Дикі коноплі. Рослина схожа з *C. sativa* L., від якої відрізняється, по-перше, вужчими, зісподу навіть поміж жилками білувато-опушеними сегментами листків; по-друге, оцвітиною жіночих квіток, яка у вигляді малопомітної плівки вкриває всю зав'язь, але при плодах набуває вигляду цілої або частіше розірваної на окремі шматки плівки з чорнуватими стрільчастими плямами та смужками і, нарешті, наявністю при основі горішка зчленування, через що плоди легко осипаються. Горішок сірий, з ясними жилками, 3,5—4 *мм* завд. ☉. Цв. VI—VII, пл. VII—VIII.

Янишевский в Зап. Сарат. унив., II (1924) 7. Ярмоленко в Фл. СССР, V, 384.

— *Cannabis sativa* var. *spontanea* Czern., Consp. fl. Chark. (1859) 56. *C. sativa* var. *davurica* Ledeb., Fl. Ross., III (1851) 634.

На смітниках, у садибах, під парканами, вздовж шляхів. — Трапляється по всій Українській РСР, крім Карпат та західних областей; в Поліссі рідко.

Л.П. Чернігів (Монтр.!). — **П.Л.-С.** Київська обл.: Київ (Лоначевський); Миронівський рн, Козин (Монтр.!); Сміла (Бордзиловський). — Вінницька обл.: Ольгопільський рн, місцями трапляється в посівах конопель у кількості до 75%; як свідчать місцеві жителі, ці коноплі засіваються тут з давніх часів під назвою турецьких, які нібито дають більше матірки, ніж звичайні коноплі (повідомлення Б. Є. Балковського). — **Л.Л.-С.** Харків (Кот.!). — **Д.Л.-С.** Сталіно (Кот.!). — Ворошиловградська обл.: Ворошиловський рн, Веселогорівка (Кот.!). — **Л.З.-Л.С.** Дніпропетровська обл.: Дніпропетровськ (Кот.!); Новомосковськ (Кот.!). — **П.З.С.** Одеса (Шестериков!). — Херсонська обл.: Бериславський рн, Кочкарівка (Пач.!). — **Л.З.С.** Херсонська обл.: Цюрупинський рн, Козачі Лагері — Лагерська арена (Косець!).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Причорн., Ниж.-Дон., Ниж.-Волз.; Кавказ: Передкавк., Схід. Закавк.; Зах. Сибір: Верх.-Тоб., Алт.; Серед. Азія: Прибалх., Тянь-Шан.

Загальне поширення. СРСР, Польща, Болгарія, Іран, Північна Монголія, Манчжурія, Китай.

Примітка. Специфічність диких конопель не викликає ніякого сумніву. Крім перелічених морфологічних ознак, вони мають ще важливі біологічні. Горішки рослини легко висипаються з материнської рослини, бо при основі плода є суглоб, край якого

складаються з соковитої тканини, багатої на олію. Ця тканина приваблює клопів *Pyrrhocoris* та жуків *Harpalus*, які розносять горішки диких конопель на певну віддаль. Насіння диких конопель, що влітку висипається на землю, проростає лише на другий рік навесні, після закінчення приморозків, тоді як насіння звичайних (посівних) конопель проростає за сприятливих умов вже на четвертий день після попадання в землю, і проростілі сіянці неминуче вимерзають ще восени; тому посівні коноплі не здатні дичавіти.

Господарське значення. Дикі коноплі вважаються, принаймні в Поволжі і в Сибіру, важким польовим бур'яном. У Поволжі їх використовують на виготовлення шпагату і лагодження неводів.

684 (2) × 684¹ (1). C. ruderalis × sativa. Горішок (4,5)5—5,5 *мм* завд., до четвертини своєї довжини або до середини вкритий плямистою оцвітиновою плівкою.

Трапляється серед посівів звичайних конопель, а також місцями засівається.

П.Л.-С. Вінницька обл.: Ольгопільський рн; місцями культивується (Б. Балковський).

РОДИНА XXXVII. КРОПИВОВІ — URTICACEAE Endl.

Квітки анемофільні, одностатеві, одно- або дводомні або двостатеві, іноді різнорідні, в цимозних клубочках або головках, нерідко зібраних волотюватими або колосовидними суцвіттями. Оцвітина у наших представників з чотирьох вільних або зрослих листочків. Тичинок чотири, прикріплених до основи часток оцвітини і супротивних їм; нитки тичинок у брунькоскладі згорнуті всередину, при розцвітанні випрямлені. Маточка з одного плодолистка, з верхньою одногніздою зав'яззю, з одним прямим основним насінним зачатком; стовпчик один, або його нема і тоді приймочка сидяча. Плід — сім'янка, обгорнена оцвітиною і тоді разом з нею опадаюча; насіння з багатим на олію ендоспермом і з прямим зародком. — Трав'яні однорічні або багаторічні рослини, а в тропічних країнах і дерева.

Родина складається з 40 родів, приблизно з 500 видами. Більшість родів властива тропічним країнам і порівняно невелика кількість має своїх представників у країнах з помірним кліматом. В СРСР у дикому стані трапляється лише шість родів, з них три (*Laportea* Gaud., *Sirardinia* Gaud. і *Achudemia* Blume) зустрічаються лише на сході Далекого Сходу. В Українській РСР відомі лише два роди — *Urtica* L. і *Parietaria* L. з сімома видами.

---

1. Рослини з жалкими волосками; листки супротивні, пилчасті або зубчасті . . . . . **217. Кропива — Urtica L.**
— Рослини без жалких волосків; листки чергові, цілокраї . . . . . **218. Постінниця — Parietaria L.**

Рід 217. Кропива — Urtica L.

L., Gen. pl., ed. V (1754) 423.

Квітки одностатеві, одно- або дводомні, зелені; чоловічі з чотироздільною оцвітиною, з однаковими частками, чотирма тичинками і з рудиментом зав'язі; жіночі з чотирилистою оцвітиною, два внутрішніх листочки якої більші від зовнішніх і при плоді розростаються, охоплюючи його. Стовпчик короткий, з щіточкоподібною приймочкою; часто стовпчика нема і приймочка сидяча. — Трав'яні рослини з жалючими волосками, із супротивними цілими або 3—5-лопатевими, зубчастими або пилчастими листками. Квітки в цимозних клубочках, розміщених пазушними волотевидними, колосовидними або голівчастими суцвіттями.

Близько 40 видів у помірних країнах земної кулі.

---

1. Листкова пластинка ціла . . . . . 2.
— Листкова пластинка 3—5-роздільна . . . . . **(3). К. коноплева — U. cannabina L.**
2. Однорічні рослини з суцвіттями, не довшими від черешка листка, в пазусі якого вони розміщені . . . **(1). К. жалюча — U. urens L.**
— Багаторічні рослини з суцвіттями, довшими від черешка . . . . 3.
3. Жіночі суцвіття кулясті, на довгих тонких ніжках . . . . . **(2). К. кулястоквіткова — U. pilulifera L.**
— Жіночі та чоловічі квітки в гронах або китицях . . . . . 4.
4. Рослина однодомна. Прилистки верхніх листків зрослися зовсім або тільки біля основи . . . **(5). К. київська — U. kioviensis** Rogov.
— Рослини дводомні. Всі прилистки вільні . . . . . 5.
5. Рослини, крім жалючих волосків, густо-шорстисто-опушені звичайними короткими волосками . . . . . **(6). К. пухната — U. galeopsifolia** Wierzb.
— Рослини, крім жалючих волосків, опушені одинокими звичайними волосками або майже голі . . . **(4). К. дводомна — U. dioica L.**

685 (1). U. urens L. — Кропива жалюча. Однорічна рослина 10—60 *см* завв. Стебло прямостояче, чотиригранне, здебільшого розгалужене. Листки 4—5 *см* завд., еліптичні або яйцевидні, гострі, з округлою або клиновидною основою, надрізано-гостро-зубчасті, з черешком до 17 *мм* завд.; прилистки дрібні, вільні, зелені. Чоловічі й жіночі квітки в одних колосах, зібраних пучками в пазухах листків, не довші від листкових черешків. Зовнішні листочки оцвітини жіночих квіток у чотири рази коротші від внутрішніх і після цвітіння розростаються. Сім'янка яйцевидна, плоско-опукла, яснозелена, 1,2—1,5 *мм* завд. ⊙. Цв. V—IX, пл. VII—IX.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 984. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 419. Ярмоленко в Фл. СССР, V, 387.

Видані зразки: Fl. polon. exsicc., № 876! Pl. finl. exsicc., № 182!

На городах, у садах, на полях, під парканами, на засмічених місцях. — По всій Українській РСР звичайно.

Поширення по СРСР. Європейська частина: всі райони; Кавказ: всі райони; Сибір і Дал. Схід: місцями як заносна рослина.

Загальне поширення. Майже вся Європа і Мала Азія, занесено в Африку і Америку.

686 (2). U. pilulifera L. — **Кропива кулястоквіткова.** Стебла гранчасті, прямі або підведені, 30—60 *см* завв., вкриті сизуватою поволокою та розсіяними жалючими волосками. Листки на довгих черешках, широко-яйцевидні, з круглою або серцевидною основою та гострою верхівкою, з країв крупно-пилчасто-зубчасті, до 10 *см* завд. і 9 *см* завш. Прилистки вільні, трикутні, трав'яні. Чоловічі суцвіття в довгих гронах. Жіночі суцвіття кулясті, на довгих тонких ніжках, поодинокі (рідко по два), близько 10 *мм* у діаметрі. Горішок до 3 *мм* завд., серцевидний. ♃. Цв. V—IX.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 983. Шмальг., Фл. Ср и Ю. Р., II, 420. Ярмоленко в Фл. СССР, V, 387.

Зрідка трапляється як випадково занесена рослина на засмічених місцях.

Л.З.-Л.С. Жданов (Марківський).

Поширення по СРСР. Крим; Кавказ: Схід. Закавк.

Загальне поширення. Південна та Середня Європа, Балкани, Північна Африка, Мала Азія.

687 (3). U. cannabina L. — **Кропива коноплева.** Одно- або дводомна рослина. Кореневище повзуче. Стебла гранчасті, 70—150(200) *см* завв., майже нерозгалужені, вкриті переважно тонким опушенням, до якого домішані жалючі волоски. Листки на довгих черешках, пірчасто-3—5-роздільні, з пірчасто-зубчасто-надрізаними, іноді двічі-пірчасто-надрізаними частками, зверху голі, зісподу, принаймні по жилках, опушені, до 15 *см* завд.; прилистки вільні, довгасто-лінійні. Суцвіття чоловічі в пазухах нижніх листків, розгалужені, коротші від черешків; жіночі горішні, колосовидні, довші від черешків. Сім'янка 2—2,5 *мм* завд. ♃. Цв. VII—VIII, пл. VIII—IX.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 984. Ярмоленко в Фл. СССР, V, 388.
Видані зразки: Герб. русск. фл., № 1240!

Зрідка трапляється як випадково занесена рослина на засмічених місцях, під тинами та на насипах залізниць.

П.П. Житомир (Монтр.!). — **П.Л.-С.** Київська обл.: Катеринопільський рн, Єрки, під тинами, у величезній кількості (1924, Підоплічка). — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: ст. Куп'янськ (Кот.!).

Поширення по СРСР. Європейська частина, занесено: Верх.-Волз., Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Заволз.; Зах. Сибір: Верх.-Тоб., Ірт., Алт.; Схід. Сибір: Анг.-Саян., Даур.; Далек. Схід: Зее-Бур., Уссур.; Серед. Азія: Прибалх., Тян.-Шан.

Загальне поширення. Помірні райони Північної Азії — до крайнього Сходу; Іран, Манчжурія, Північний Китай, Центральна Монголія.

688 (4). U. dioica L. — **Кропива дводомна.** Рослина з міцним повзучим розгалуженим жовтим кореневищем, рідко- або густо-коротко-опушена і, крім того, усаджена більш-менш численними жалкими волосками. Стебло пряме або висхідне, чотиригранне, просте або вгорі розгалужене, 40—150 *см* завв. Листки супротивні, зрідка по три, з довгими черешками і з темнозеленою, яйцевидною або ланцетною, довго-загостреною, грубо-пилчастою, при основі серцевидною або округлою пластинкою, 70—140 *мм* завд., 2—4 *см* завш.; прилистки вільні, лінійно-ланцетні, гострі, 8—12 *мм* завд. Рослина здебільшого дводомна, рідко однодомна. Суцвіття колосовидні, розгалужені, зібрані пучками в пазухах верхніх листків, довші від черешків листків, у пазухах яких сидять; чоловічі прямостоячі або трохи похилені; жіночі звислі. Сім'янка яйцевидна, 1—1,5 *мм* завд., з рештками приймочки. ♃. Цв. VI—VIII, пл. VIII—X.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 984. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 420, excl. var. 4. Ярмоленко в Фл. СССР, V, 392.

На засмічених місцях, під парканами, біля доріг, у тінистих лісах, на узліссях; на свіжому грунті, на болотах. — Звичайно по всій Українській РСР.

Поширення по СРСР. Європейська частина: всі райони, крім Арктики; Кавказ: усі райони; Зах. Сибір: усі райони; Схід. Сибір: Даур., Лен.-Кам.; Дал. Схід — занесена: Зее-Бур., Уссур., Охот. і Камч.; Серед. Азія: всі райони.

Загальне поширення. Майже вся Європа, крім Арктики, Північна і Помірна Азія, Північна Африка, Північна і Південна Америка (занесено), Австралія, Полінезія (занесено).

Господарське значення. Стебла мають волокна, які пізніше дерев'яніють; вони можуть використовуватися в текстильній промисловості. Молоді паростки з листям часто вживають на зелений борщ, але слід відзначити, що кропива з лісу дає не такий добрий на варево матеріал, як рудеральна. В медицині користуються квітами кропиви (*Flores urticae*) і кропив'яним зіллям (*Herba Urticae*); їх вживають при кровохарканні, гемороїдальних кровотечах, при сильних місячних, а також як сечогінний засіб, а свіжою кропивою користуються в народній медицині проти ревматизму. З листя кропиви добувають рослинну фарбу, що зветься хлорофілом. Листя кропиви — поживний корм для свиней, кіз і гусей.

Рис. 25. *Кропива дводомна — Urtica dioica* L.

689 (5). U. kioviensis Rog. — **Кропива київська.** Однодомна рослина, без простих волосків, з повзучим кореневищем. Стебла прямі або висхідні, при основі вкорінюються, 50—100 *см* і більше завв., чотиригранні, густо вкриті відстовбурченими жалкими волосками. Листки з довгими черешками, яйцевидно- або довгасто-ланцетні, загострені, з серцевидною основою, грубо-пилчасті, голі, навіть зісподу на жилках майже без жалких волосків. Прилистки досить великі, трав'яні, яйцевидно-ланцетні; прилистки нижніх листків вільні; верхніх більш-менш зрослі з прилистками супротивного листка. Нижні суцвіття чоловічі, верхні жіночі, іноді з домішкою чоловічих квіток. Чоловічі квітки з рудиментом зав'язі. Жіночі квітки з двома зеленими лінійними голими прицвіточками, що перевищують половину оцвітини; зовнішні листочки оцвітини жіночих квіток близько 1 *мм* завд., внутрішні листочки оцвітини до середини між собою зрослі, розростаються до 1,5 *мм* завд. Сім'янка видовжено-яйцевидна, 1,5 *мм* завд. ♃. Цв. VII—VIII.

Rogov. in Bull. Soc. Nat. Moscou (1843) 324; Обозр. (1869) 227. Ярмоленко в Фл. СССР, V, 391.

— *U. dioica* var. *kioviensis* Wedd. in Arch. Mus. hist. natur. Paris, IX (1856) 78 et in DC. XVI, 1, 51. Монтр., Обозр., 198. Шмальг., Фл. Ю.-З. Р., 531; Фл. Ср. и Ю. Р., II, 420. — *U. dioica* var. *monoica* Trautv., Melanges biolog., II (1854) 194. — *U. radicans* Bolla, Verh. Ver. Naturk. Pressb., I, 8 Sitzb. (1856) 24. — *U. major* var. *kioviensis* Kanitz. in Bot. Zeitg. (1863) 54.

На болотах.

Зак.Л. Закарпатська обл.: Берегове, Мукачеве (1930, Дудач). — **Л.П.** Чернігів (Рог.). — **П.Л.-С.** Київська обл.: Києво-Святошинський рн, Чапаєвка (Рог.!, Монтр.!). — Кіровоградська обл.: Чигиринський рн, по р. Тясмину (Пач.!). — **П.З.С.** Херсонська обл.: Херсон (Пач.); Бериславський рн, Качкарівка (Пач.!). — **Л.З.С.** Запорізька обл.: Василівський рн, Плавні (Лавр.).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Серед-Дніпр., Причорн.

Загальне поширення. Українська РСР, Австрія, Чехословаччина.

690 (6). U. galeopsifolia Wierzb. — **Кропива пухната.** Дводомна рослина. Кореневище коротке; стебла товсті, 40—100 *см* завв., густо-коротко-шорсткі, з багатьма жалкими волосками. Листки серцевидно-ланцетні, біля основи серцевидні, з довгою відтягнутою верхівкою, по краю крупно-гостро-пилчасті, знизу, як і черешок, густо-шерстисто-опушені, до 12 *см* завд. і 4—5 *см* завш. Суцвіття густі, короткі, гіллясті, густо-шерстисті. ♃. Цв. V—VII.

Wierzb. ex Opiz., Natural., № IX (1825) 107.

— *U. dioica* var. *galeopsifolia* Kanitz. in DC., Prodr., XVI, 1 (1869) 51. — *U. dioica* L. var. *pubescens* Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 419.

На болотистих місцях, у лісах і в чагарниках по вогких місцях. — На Поліссі та в Лісостепу досить звичайно, рідко в Степу.

ПП. Київ (Шмальг.). — **З.Л.-С.** Одеська обл.: Кодима (Монтр., Шмальг.). — **П.Л.-С., Л.Л.С.** Нерідко. — **П.З.-Л.С.** Одеська обл.: Любашівський рн, хут. Богопільського; Первомайськ (Шмальг.); Доманівський рн, Богданівка по р. Бугу (Пач.!). — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: Дворічанський рн, Касянівка (Васильев-Яковлев). — Дніпропетровська обл.: Новомосковський рн, с. Лиманське по р. Самарі (Кот.!). — **П.З.С.** Біля Одеси, гирло Дністра (Пач.!, Шестериков). — **Л.З.С.** Херсонська обл.: Голопристанський рн, Велика Кардашинка, Збуріївка, Чуляківка в районі пісків Нижнього Дніпра (Пач.).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Ниж.-Волз., Ниж.-Дон.; Кавказ: Передкавк., Даг.

Загальне поширення. Ендем Європейської частини СРСР.

Рід 218. Постінниця — Parietaria L.

L., Gen. pl., ed. V (1754) 471.

Квітки полігамні, в наших представників двостатеві й жіночі, в клубочковидних дихазіях, з прицвітками і гілками, що іноді розростаються в несправжній закрут. Двостатеві квітки з чотирироздільними оцвітинами, з відстовбурченими під час цвітіння частками оцвітини і з чотирма тичинками, нитки яких вполерек складчасті. Зав'язь верхня, одногнізда, з одним прямим основним насінним зачатком; приймочка сидяча або на стовпчику. Жіночі квітки з трубчастою, чотиризубчастою, іноді чотирироздільною оцвітиною. Сім'янка яйцевидна, трохи здушена. — Багаторічні або однорічні трави з черговими цілокраїми листками, без прилистків.

Рід містить десять видів, поширених переважно в помірній зоні північної півкулі; більшість з них у Європі і в Західній Азії, один вид у Північній Америці. — В СРСР зустрічається шість видів; з них в Українській РСР лише два.

---

1. Однорічна рослина з тонким стеблом, 5—25 *см* (30) завд.; нижні квітки в суцвітті двостатеві, решта жіночі; в жіночих квітках приймочки сидячі, головчасті . . . . . **(2). П. херсонська — P. chersonensis (Lang et Szov.) Dörfl.**
— Багаторічна рослина з прямими стеблами, 30—100 *см* завв.; нижні квітки в суцвітті жіночі, решта двостатеві або всі квітки суцвіття двостатеві; в жіночих квітках приймочки на стовпчиках, щіточкоподібні . . . . **(1). П. прямостояча — P. erecta Mert. et Koch.**

Підрід 1. Euparietaria Komarov.

Комаров в Фл. СССР, V, 399.

Оцвітина чотирироздільна або чотиризубчаста. Стовпчик жіночих квіток довгий, з щіточкоподібною приймочкою. Нижні квітки в суцвітті жіночі; верхні двостатеві або всі квітки двостатеві. Сім'янка

у двостатевих квіток опадає разом з оцвітиною; в жіночих випадає з неї. — Здебільшого багаторічні рослини.

691 (1). P. erecta Mert. et Koch. — Постінниця прямостояча. Рослина коротко опушена, з коротким порівняно кореневищем. Стебла 30—100 *см* завв., звичайно не розгалужені, здебільшого поодинокі, крихкі. Листки з досить довгими черешками і ланцетною або яйцевидно-ланцетною, гострою або частіше довго-загостреною, при основі поступово звуженою, цілокрайою, згори блискучою, розсіяно-опушеною або майже голою, дрібно-горбкуватою, зісподу дрібно-опушеною, з краю війчастою пластинкою, 8—13 *см* завд., близько 4 *см* завш. Суцвіття кулясті, не щільні, коротші від черешка; прицвітки сидячі, коротші від квітки, від основи вільні, по одному при жіночих квітках і по дві-три при двостатевих. Оцвітина жіночих квіток дзвоникувата, чотиризубчаста, з ланцетними зубцями, потім щільно охоплює плід. Оцвітина двостатевих квіток дзвоникувата, плівчаста, опадає разом з плодом. Сім'янка чорна, блискуча, близько 1 *мм* завд. ♃. Цв. VI—IX, пл. з VIII.

Mert. et Koch, Deutschland Fl., I (1823) 825. Шмальг., Фл. Ю.-З. Р., V, 400. Ярмоленко в Фл. СССР, V, 400.
— *P. officinalis* Willd., Sp. pl. (1805) 953, non L. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 420.

Переважно на вапняково-кам'янистому грунті, по тінистих ярах, іноді засмічує сади та городи. — Зустрічається в Українській РСР лише на крайньому заході.

З.Л.-С. Тернопільська обл.: Заліщики; Бучач (Слендзінський, Гаєвський). — Кам'янець-Подільська обл.: Смотрицький рн, Нігин (Рог.!, Монтр.!); Миньковецький рн, Отроків (Монтр.!). — **П.З.С.** Херсон (Шмальг.!).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Бессараб., Серед.-Дніпр., Причорн., Крим; Кавказ: Закавк.

Загальне поширення. Середня Європа, Атлантична Європа, Німеччина, Франція, Середземномор'я, Мала Азія, Іран.

Примітка 1. Шестериков в „Опред. раст. окр. Одессы", стор. 151, після опису *P. officinalis*, яка в дійсності не є *P. officinalis* Ліннея, а є *P. erecta* Mert. et Koch, пише: „За відомостями гербарію Новоросійського університету, в околицях Одеси на кам'янистих місцях трапляється різновидність *ramiflora* Asch.". Ця форма є *P. officinalis* L. Вказівка ця дуже сумнівна; в „Флоре СССР" *P. officinalis* L. наводиться лише для Криму і Кавказу.

Примітка 2. *P. erecta* Mert. et Koch вважається видом середземноморського походження. Під час колонізації римлянами Середньої Європи цей вид був поширений далеко на північний захід. Римляни розводили цю рослину як засіб проти амбарного довгоносика і як сечогінне. Цей вид часто зустрічається на стародавніх руїнах, мурах та ін.

Українські зразки мають більш рідке суцвіття, ніж більшість західноєвропейських. Можливо, вони належать до var. *pauciflora* Uechtr. et Sint. in Kanitz, Fl. Roman. (1881) 112, яку Ашерсон і Гребнер (Synops., IV, 623) вважають окремою расою; з другого боку, Греческу зовсім не згадує про неї в своєму „Conspectus Florei Romanici".

Рис. 26. *Постінниця прямостояча — Parietaria erecta* Mert. et Koch.

Підрід 2. **Freirea** (Gaudich) Komarov.

Комаров в Фл. СССР, V, 401.

Оцвітина чотирироздільна. В жіночих квітках стовпчика немає; приймочка сидяча, головчаста. Нижні квітки в суцвітті двостатеві, верхні жіночі; зрідка окремі суцвіття виключно з жіночими квітками. Сім'янка звичайно опадає разом з оцвітиною. — Однорічні рослини.

Рис. 27. *Постінниця херсонська — Parietaria chersonensis* (Lang et Szov.) Dörfl.

692 (2). P. chersonensis (Lang et Szov.) Dörfl. — **Постінниця херсонська.** Однорічна, розсіяно-коротко- і тонкоопушена рослина. Стебла тонкі, 5—30(35) *см* завв., прямі або висхідні, звичайно дуже розгалужені. Листки з довгим черешком і з еліптичною або яйцевидною, гострою, загостреною або тупуватою, при основі ширококлиновидною, цілокрайою, 20—25 *мм* завд., 12—15 *мм* завш., пластинкою, з непрозорими жилками, перша пара яких відходить від самої її основи. Суцвіття майже сидяче, з пучка 4—9-квіткових гілочок, що нагадують дворядні колоси; прицвітки довгасті або довгасто-ланцетні, після цвітіння в 1,5 раза довші від оцвітини; оцвітина двостатевих квіток після цвітіння плівчаста, не змінюється; оцвітина жіночих квіток твердішає, бура, шорстка, 1,5—2 *мм* завд., з човниковидними ланцетними частками. Сім'янка еліптична, блискуча, яснобура, 1 *мм* завд. ⊙ . Цв. V—VII, пл. з VI.

Dörfler, Herb. norm. (1898) № 3581. Ярмоленко в Фл. СССР, V, 401. — *Parietaria lusitanica β. chersonensis* Lang et Szovits, Dritte Beibl. z. Flora, I (1827) 67. — *P. lusitanica* Bess., Enum., № 1339, non L. Шмальг., Фл. Ю.-З. Р., 531; Фл. Ср. и Ю. Р., II, 420. — *P. lusitanica* var. *odessana* Bess., sec. Lang et Szovits (l. c.).

На кам'янистих тінистих місцях. — Рідко.

П.Л.-С. Київська обл.: Тальне (Рог.! Монтр.). — **П.З.С.** Одеса (Ланг і Шовиц!, Бесс.!, Шестериков). — Миколаївська обл.: Тягинка на Дніпрі (Пач.). — Херсонська обл.: Херсон (Рябков!), ст. Інгулець (Пач.!); Ново-Воронцовка (Муравйов!).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Серед.-Дніпр., Причорн., Ниж.-Дон., Крим; Кавказ; Серед. Азія: Гірськ. Туркмен., Тянь-Шан., Прибалх., Сир-Дар., Аму-Дар., Пам.-Ал.

Загальне поширення. Югославія, Болгарія, Румунія, СРСР, Мала Азія, Іран.

Примітка. *P. chersonensis* (Lang et Szov.) Dörfler заміщає на сході середземноморську *P. lusitanica* L.[1], поширену від Іспанії до Балканського півострова.

ПОРЯДОК **SANTALALES**[2] LINDL.

Квітки правильні, циклічні, двостатеві або одностатеві, звичайно однопокривні; тичинки в числі часток оцвітини і супротивні їм; маточка з (1)2—3 плодолистків, з нижньою одногніздою зав'яззю.

РОДИНА XXXVIII. РЕМНЕЦВІТОВІ — LORANTHACEAE D. Don.

Півпаразитичні із зеленими листками кущі, які прикріплюються до гілок дерев і кущів. Квітки в наших представників одностатеві, дводомні, з маленькою простою оцвітиною з чотирьох або шести листочків. Тичинки в кількості часток оцвітини і супротивні їм, вільні або приросліе до часток оцвітини. Зав'язь нижня, одногнізда, зросла з чашовидним квітколожем, без відокремлених насінних зачатків, виповнена паренхімною тканиною з 1—3 зародковими мішками. Плід — ягодоподібний, з внутрішнім шаром оплодня, перетвореним на клейку слизь. Насінини з ендоспермом; зародок з двома, іноді з 3—6 сім'ядолями.

Родина містить 21 рід приблизно з 500—600 видами, поширеними, головним чином, у тропічних та субтропічних країнах. Усі види — півпаразити, за винятком, можливо, австралійського роду *Nuytsia*.

В СРСР відомі лише три роди з чотирма видами; в Українській РСР зустрічаються тільки два види — *Loranthus europaeus* L. і *Viscum album* L.

---

[1] В „Флоре СССР", V, с. 402 *P. lusitanica* L. наводиться і для Верхньо-Дніпровського флористичного району, але помилково.

[2] Опрацювали Є. І. Бордзіловський і О. О. Лоначевський

1. Листя вічнозелене; суцвіття сидячі; часток оцвітини і тичинок у квітці по чотири . . . . . **220. Омела — Viscum L.**
— Листя на зиму опадає; суцвіття на ніжках; часток оцвітини і тичинок у квітці по шість . . . . . **219. Ремнецвіт — Loranthus L.**

ПІДРОДИНА 1. **LORANTHOIDEAE** Engl.

Чашовидне квітколоже вгорі під оцвітиною утворює чашечкоподібний край.

Рід 219. Ремнецвіт — Loranthus L.

L., Gen. pl., ed. 5 (1754) 154.

Квітки в наших представників дводомні, з шестичленними оцвітиною і андроцеєм; частки оцвітини зрослися тільки при самій основі, під час цвітіння зірчасто-відстовбурчені. Тичинки з двогніздими пилячками, прикріплені до основи часток оцвітини; стовпчик нитковидний, з тупою або головчастою приймочкою.

Понад 200 видів у тропічних країнах східної півкулі. У нас, як і в усьому Союзі РСР, лише один вид.

693 (1). L. europaeus Jacq. — **Ремнецвіт європейський.** Паразитує на дубі, на гілках якого утворює кулясті кущі, 20—40 *см* у діаметрі. Гілки циліндричні, голі, з бурою, потім чорносірою корою, крихкі, вилчасто розгалужені. Листки темнозелені, голі, здебільшого супротивні, довгасто-лопаткоподібні, тупі, цілокраї, 2—6 *см* завд., 1,5—2,5 *см* завш., з коротким черешком 4—5 *мм* завд., восени опадаючі. Суцвіття верхівкове; чоловічі — небагатоквіті грона, жіночі — колоси. Квітки дрібні, з 1—3 прицвітками кожна; оцвітина жовтуватозелена, шестичленна; жіночі квітки майже сидячі, з стамінодіями. Плід коротко-овальний, жовтуватий, 6—10 *мм* завд. ♄. Цв. V—VI, пл. X—XI.

Jacq., Enum. Stirp. (1762) 55, 230. Шмальг., Фл. Ю.-З. Р., 251; Фл. Ср. и Ю. Р., I, 431. Б. Федченко в Фл. СССР, V, 407.

Видані зразки: A. Kern., Fl. austro-hung. exsicc., № 2091! Fl. exsicc. reip. bohem.-slov., № 605!

На дубах у південно-західній частині Української РСР. — Рідко.

Зак.Л. Закарпатська обл.: Берегівський окр., Берегове, в лісу Атак (Гринь!), Квасове (Гринь!); Ужгородський окр., Оноківці (Павлова!). — **П.Л.С.** Вінницька обл.: Гайсинський, Липовецький, Брацлавський р-ни (Балковський); Шаргородський рн, Кропивна (Рог.!); Джулинський рн, Деребчин (Вільчинський). — **З.Л.-С.** Вінницька обл.: Могилів-Подільський (Вільчинський). — Кам'янець-Подільська обл.: Кам'янець-Подільський рн, Демшин при уст. Тарнави, між Демшином і Китайгородом (Маковецький); Миньковецький рн, Сивороги (Маковецький), між Сивородами і Кужелевою (Шмальг.), Миньківці. в лісі Ковтуні (Монтр.!); Дунаєвецький рн, Горчична (Лапчинський). — Чернівецька обл.: Глибоцький рн, Дубівка (Гербіх).

Рис. 28. *Ремнецвіт європейський — Loranthus europaeus* Jacq.

Поширення по СРСР. Західна частина Української РСР, Крим.

Загальне поширення. Середня Європа, Балкани, Крим, Мала Азія.

Примітка. *Loranthus europaeus* Jacq. був наведений для околиць Львова Завадським (Zawadski, Plant. Galic. et Bucov., 1835, p. 40), але ця вказівка пізнішими дослідниками не підтверджується.

ПІДРОДИНА 2. VISCOIDEAE Engl.

Квітколоже не утворює під квіткою чашечкоподібного краю.

Рід 220. Омела — Viscum L.

L., Gen. pl., ed. I (1737) 193.

Вічнозелений кущ, що паразитує на різних деревних породах і кущах. Квітки однодомні або, як у наших представників, дводомні, зібрані по декілька в розвилках стебла, сидячі. Оцвітина чоловічих квіток з короткою трубочкою і з чотирироздільним відгином. Пиляки цілком приросли до часток оцвітини, з гніздами, поділеними на багато комірок, кожна з яких відкривається окремою дірочкою. Оцвітина жіночих квіток з 3—4-роздільним відгином; стовпчика нема; приймочка подушковидна.

Рід *Viscum* (Tourn.) L. містить близько 60 видів, поділених на дві секції. Подібно роду *Loranthus* L., цей рід поширений виключно в східній півкулі і цілком відсутній в Америці. Більшість його видів живуть у тропічних і субтропічних областях і лише небагато видів трапляються в країнах з помірним кліматом. У нас рід *Viscum* (Tourn.) L. представлений єдиним видом — *V. album* L., поширеним в Західній і Південній Європі, Північній Африці, Малій Азії, в Гімалаях — від Кашміру до Непалу і в Тібеті. На Далекому Сході (в східній частині Монголії, в Манчжурії, в Уссурійському краї і в Японії) зустрічається інший вид *V. coloratum* (Komarov) Nakai.

694 (1). V. album L. — Омела біла. Жовтуватозелений, голий, вічнозелений, вилчасто розгалужений кущ, 30—120 *см* у діаметрі. Гілки циліндричні, у вузлах дуже крихкі. Листки шкірясто-м'ясисті, супротивні, сидячі або майже сидячі, довгасті, довгасто-лінійні або еліптичні, більшменш догори зігнуті, тупуваті, цілокраї, з 5—6 невиразними жилками, 21—75 *мм* завд., 4—27 *мм* завш. Квітки дрібні, сидячі, по 5—6 в головчастому суцвітті, жовтуватозелені; жіночі — дрібніші. Плід — кулястий або овальний, білий, блискучий, рідко жовтуватий, трохи прозорий, 8—10 *мм* у діаметрі. ♄. Цв. III—IV, пл. X—XI.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 1023. Шмальг., Фл. Ю.-З. Р., 250; Фл. Ср. и Ю. Р., I, 430. Федченко в Фл. СССР, V, 411.

— *V. dichotomum* Gilib., Exerc. phyt., II (1792) 394.

Видані зразки: A. Kern., Fl. austro-hung. exsicc., № 2576! Герб. русск. фл., № 362!

Паразитує на гілках дерев. — Зрідка в Поліссі, досить звичайно в Лісостепу, рідко в північній частині Степу.

В Європі налічують 34 роди дерев і кущів, на яких селиться омела. Почасти на підставі морфологічних ознак, почасти на підставі роду дерев, на яких була знайдена омела, були спроби розбити *V. album* L. на окремі форми, а Гандоже утворив з цього виду 37 окремих видів. Роботи, засновані, головним чином, на штучному зараженні дерев насінням омели з певних деревних порід, довели, що існує три біологічних раси омели, пристосованих до певних родів: по-перше, раса, що може жити тільки на сосні, по-друге, раса, що живе лише на смереці, і, нарешті, третя раса, що селиться на листяних породах. Є підстави гадати, що й омела листяних деревних порід, у свою чергу, поділяється на окремі фізіологічні раси, які можуть жити на деревах певної групи родів і не переходять на дерева іншої групи. Доказом цього може бути омела з берези й омела з дуба, які зустрічаються в деяких місцевостях, де на інших породах омела не трапляється, а також те, що в багатьох місцевостях, де омела оселюється на різних породах, її ні на берёзі, ні на дубі не знаходили.

Var. platyspermum Keller. Омела листяних дерев. Насіння овальне або трикутне, білувате, з майже плоскими боками і з двома зародками. Листки більш зеленуваті, 35—65(75) *мм* завд.

Keller, Bot. Centralbl., XI, IV (1890) 283.

— *V. album* L. *typicum* Beck., Fl. v. Nieder-Oesterr. (1892) 604. — *V. album β. latifolium* Rog., Обозр. (1869) 289. — *V. nervosum* Andrz. in Rog., Обозр. (1869) 289.

На різних листяних деревних породах, особливо на тополях, вербах, *Populus*, на липах, грушах, яблунях, кленах, ясенях, білій акації, рідше на березах і рідко на дубах. — Зрідка в Поліссі і в північній частині Степу, більш-менш звичайно в Лісостепу.

П.П. Зрідка. Житомирська обл.: Олевськ, на березі (Бордзиловський!!, Зеров!). — **Л.П.** Зрідка. — **Пр.Л., Р.-О.Л., З.Л.-С., П.Л.-С., Л.Л.-С., В.Л.-С.** Досить звичайно, місцями багато. — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: гори Артема (Ширяєв і Лавр.!). — **П.З.-Л.С.** Рідко (Акінф.). — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: Ізюм (Ширяєв і Лавр.). — Ворошиловградська обл.: Старобільськ (Ширяєв і Лавр.!).

Var. **laxum** (Boiss. et Reut.) Fick. Соснова омела. Насіння еліптичне, зеленувате, з опуклими широкими боками і з одним зародком. Рослина менших розмірів; листя жовтуватозелене, 16—40 *см* завд., у 5—7 раз довше від ширини; плід ясножовтий, рідше білий.

— *Viscum album β. laxum* Fick, Fl. Schles. (1881) 142. — *Viscum laxum* Boiss. et Reut., Diagn. pl. nov. Hisp. (1842) 16. — *V. album β. austriacum* Beck., Fl. v. Nieder-Oesterr. (1892) 604. — *V. austriacum* Wiesb. ex Dichtl. in Deutsche Bot. Monatschr. (1884) 154.

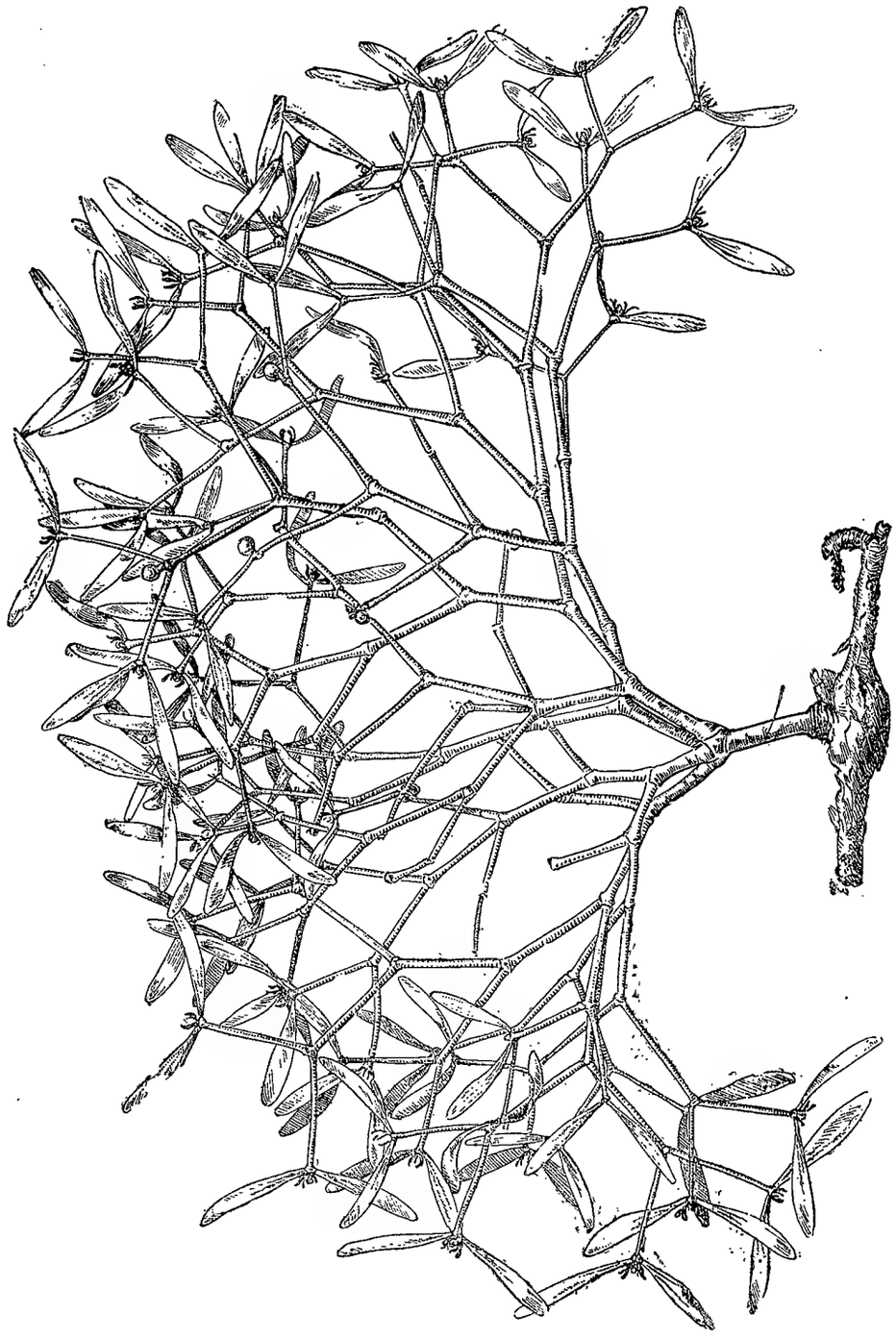

Рис. 29. *Омела соснова — Viscum album* L. var. *laxum* (Boiss. et Reut.) Fick.

Паразитує на гілках сосни в західній частині Української РСР.

Пр.Л. Звичайно. **Р.-О.Л., З.П.** Звичайно. — **П.П.** Київ, Пуща-Водиця (Васильєв-Яковлев). — **Л.П.** Київська обл.: Вище-Дубечанський рн, Старосілля (Кот.!). — **В.Л.-С.** Звичайно. — **П.Л.-С.** Київська обл.: околиці Канева, по р. Росі (Кот.).

Var. Abietis Beck. Насіння еліптичне, зеленувате, з опуклими широкими боками і з одним зародком. Листки великі, з довжиною в три рази більшою від ширини. Плід білий, звичайно видовжений.

— *Viscum album Abietis* Beck. II. in Rchb., Icon. fl. Germ. et Helv., XXIV (1903). — *V. austriacum b. latifolium* Wiesbaur, DBM, II (1884) 60. — *V. album* var. *hyposphaerospermum* f. *latifolium* Keller in Schinz und Keller, Fl. Schweiz, 2. — Aufl. II (1905) 60.

Паразитує на гілках смереки (*Abies*).

Пр. Л. Дрогобицька обл.: Моршин, Угерці Заплатинські (Мондальський). — Станіславська обл.: звичайна рослина в Коломийському районі.

Поширення виду по СРСР. Європейська частина: Верх.-Дністр., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Причорн., Крим; Кавказ: Передкавк., Півд і Схід. Закавк.

Загальне поширення. Скандінавія, Атлантична і Середня Європа, Середземномор'я, Балканський півострів, Мала Азія, Індія, Гімалаї, Китай, Японія.

Господарське значення. Оселюючись на деревах, омела їх виснажує. Листя омели і молоді гілки вживаються в медицині при гіпертонії. Звичайно вживають препарати — висцизат і вискулен проти епілепсії.

РОДИНА XXXIX. САНТАЛОВІ — SANTALACEAE R. Br.

Квітки правильні, у наших представників двостатеві, з простою лійкуватою або лійкувато-дзвоникуватою, 4—5-надрізаною оцвітиною; тичинок 4—5, супротивних часткам оцвітини і прикріплених до їх основи. Зав'язь нижня, одногнізда, з центральним вільним, часто звивистим насіннєносцем, з верхівки якого звішуються 1—3(5) насінних зачатків без покривів. Плід у наших представників — горішок; насінини без шкірки, з м'ясистим ендоспермом. — Зелені півпаразити, що живуть на гілках дерев, або, як види, що ростуть в Українській РСР, прикріплюються до коренів інших рослин.

Родина має в собі 27 родів, приблизно з 260 видами. Значна більшість родів поширена переважно в тропічних і теплих країнах; невелика кількість родів трапляється в областях з помірним кліматом. В СРСР зустрічається тільки один рід *Thesium*.

Рід 221. Льонолисник — Thesium L.

L., Gen. pl., ed. V (1754) 97.

Квітки дрібні, з оцвітиною зовні зеленою, зсередини звичайно білою, яка залишається при плодах. Стовпчик нитковидний, з головчастою або майже трилопатевою приймочкою. Плід — горішок з оцвітиною, що залишається із поздовжніми жилками. — Трав'яні, здебільшого багаторічні півпаразитні рослини з спіральними лінійними або лінійно-ланцетними цілокраїми листками; квітки в 1—3(5)-квіткових дихазіях, зібраних грановидними або волотевидними суцвіттями; при кожній квітці звичайно є два прицвіточки, іноді їх не буває; покривний листок гілочки суцвіття знаходиться не при її основі, а під самою квіткою.

Більше 100 видів, поширених переважно в помірних країнах східної півкулі: в Середній і Південній Європі, на Кавказі, в Малій і Середній Азії і Південній Африці; два види вказані для Південної Америки і один вид для Австралії. В СРСР відомий 21 вид. Для Української РСР наводиться сім видів.

---

1. При кожній квітці є тільки прицвіток, прицвіточків немає . . . . . **(2). Л. безприцвіточковий — Th. ebracteatum Hayne.**
— При кожній квітці є прицвіток і два прицвіточки . . . . . 2.
2. Оцвітина здебільшого чотиринадрізана, при плодах циліндрична, з прямостоячими лопатями, однакової або майже однакової довжини з горішком . . . . **(1). Л. альпійський — Th. alpinum L.**
— Оцвітина звичайно п'ятинадрізана, при плодах, значно коротша від горішка . . . . . 3.
3. Ціла частина оцвітини над зав'яззю має чашовидну або півкулясту форму . . . . . 4.
— Ціла частина оцвітини над зав'яззю має вигляд оберненого конуса . . . . . 6.
4. Поздовжні жилки плода сполучені між собою поперечними жилками, через що поверхня плода сітчаста; стебла тонкі, лежачі . . . . . **(7). Л. лежачий — Th. procumbens C. A. Mey.**
— Плоди без поперечних жилок. Стебла прямостоячі або висхідні . 5.
5. Кореневище повзуче, з підземними горизонтальними гонами; листки оливковозелені, лінійно-ланцетні, гострі, з трьома жилками, з яких бокові не доходять до верхівки листка . . . . . **(3). Л. проміжний — Th. linifolium Schrank.**
— Кореневище головчасте, без підземних гонів; листки темнозелені, ланцетні або ланцетно-лінійні, довго-загострені, з 3(5) жилками, з яких бокові досягають верхівки листка . . . . . **(4). Л. баварський — Th. bavarum Schrank.**
6(3). Стебла розгалужені у верхній частині або від середини і майже косо догори спрямованими гілками; квітконосні гілочки відстовбур-

чені; квітконіжки при плодах у 3—4 рази коротші від горішка . . . . . **(5). Л. гіллястий — Th. ramosum** Hayne.

— Стебла часто вже від основи з горизонтальними або майже горизонтальними нерозгалуженими або вгорі розгалуженими гілками; квітконосні гілочки косо догори спрямовані; плоди з дуже короткими ніжками. **(6). Л. Доллинера — Th. Dollineri** Murbeck.

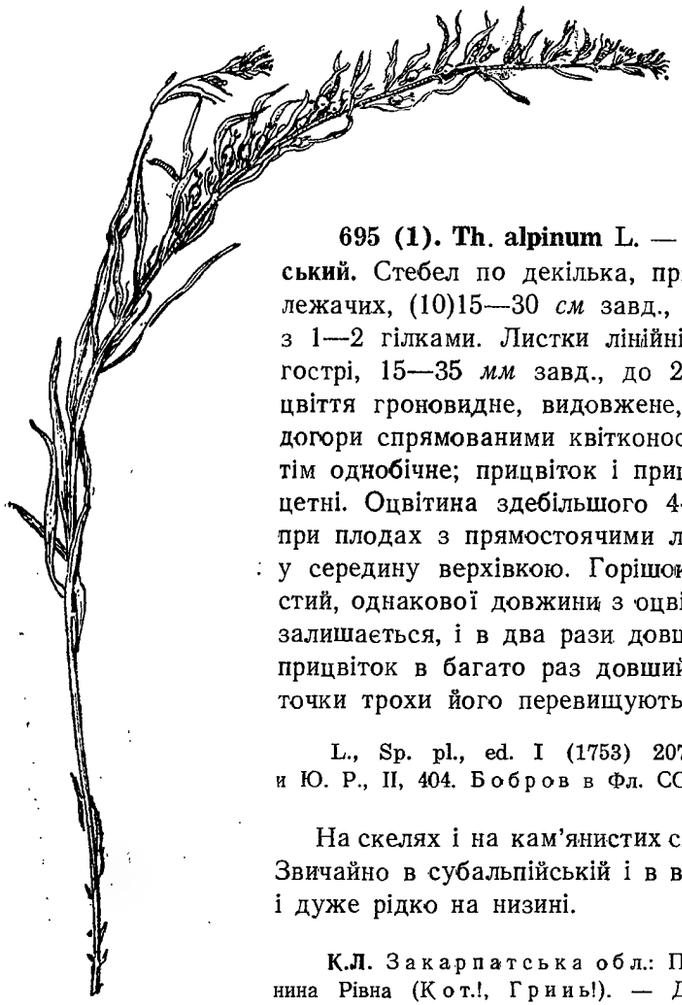

Рис. 30. *Льонолисник альпійський — Thesium alpinum* L.

695 (1). Th. alpinum L. — **Льонолисник альпійський.** Стебел по декілька, прямих, висхідних або лежачих, (10)15—30 *см* завд., нерозгалужених або з 1—2 гілками. Листки лінійні, з однією жилкою, гострі, 15—35 *мм* завд., до 2,5—3 *мм* завш. Суцвіття гроновидне, видовжене, з короткими, косо догори спрямованими квітконосними гілочками, потім однобічне; прицвіток і прицвіточки лінійно-ланцетні. Оцвітина здебільшого 4-, рідше 5-лопатева, при плодах з прямостоячими лопатями із зігнутою у середину верхівкою. Горішок еліптичний, ребристий, однакової довжини з оцвітиною, що на ньому залишається, і в два рази довший від квітконіжки; прицвіток в багато раз довший від плода; прицвіточки трохи його перевищують. ♃. Цв. V—VII.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 207. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 404. Бобров в Фл. СССР, V, 430.

На скелях і на кам'янистих схилах у Карпатах. — Звичайно в субальпійській і в верхній лісовій зонах і дуже рідко на низині.

К.Л. Закарпатська обл.: Перечинський окр., полонина Рівна (Кот.!, Грииь!). — Дрогобицька обл.: Турківський рн, Горішній Дзвиняг (Кнапп.); на Пікуї, Шебела, Зелемин (Гюккель); Сколівський рн, гора Парашка (Крупа). — Станіславська обл.: при Ломниці (Зипсер); Буштул у Горганах (Волощак); Карпати Покутські (Раціборський, Шафер); гори Чивчинські: Прелуг, Попадя, Чивчин (Волощак); Чорногора (Реман); Жаб'ївський рн, біля Гриняви, Стоубей, Гослів над Черемошем (Волощак); Надвірняиський рн, Зелена (Волощак). — **Р.-О.Л.** Львівська обл.: Сокальський рн, Бирськ Поторицький (Реман у Вільчииського).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Лад.-Ільм. (Валдайський і Опочецький р-ни), Верх.-Дністр., Карп., Верх.-Дніпр.

(Себезький рн, с. Загор'є), Верх.-Волз. (Вишнєволоцький рн); Кавказ: західна частина Великого Кавказу.

Загальне поширення. Гори Середньої і Південної Європи.

696 (2). Th. ebracteatum Hayne. — **Льонолисник безприцвіточковий.** Рослина гола, 10—30 *см* завв., з тонким повзучим кореневищем, що розвиває підземні гони. Стебла здебільшого одиночні або рідше по декілька, прямостоячі або висхідні, не розгалужені. Листки лінійні, 4—6 *см* завд., 4—6 *мм* завш., з трьома жилками, тупі. Суцвіття нерозгалужене, гроновидне, рідке, з одноквітковими, косо догори спрямованими квітконосними гілочками, 5—20 *мм* завд.; квітки з одним прицвітком, який перевищує плід; прицвіточків немає; верхні прицвіточки в суцвітті без квіток і утворюють безплідний чубок. Оцвітина 3—4 *мм* завд.; нижня суцільна частина її широко-дзвоникувата; вирізи між частками оцвітини майже округлі. Плід 5—6,5 *мм* завд., широко-яйцевидний, з малопомітними проміжними жилками, з м'ясистою жовтуватою ніжкою, в 1,5 раза коротшою від горішка; оцвітина на горішку із загорнутими частками, в два рази коротша від горішка. ♃. Цв. V—VI, пл. VI—VII.

Hayne in Schrad., Journ., I (1800) 33, tab. 7. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 403. Бобров в Фл. СССР, V, 419.

— *Th. monophyllum* Gilib., Exerc. phyt., II (1792) 428. — *Th. comosum* Roth., Catal., II (1800) 29.

Видані зразки: Fl. polon. exsicc., № 254, b! Герб. русск. фл., № 184!

У рідких листяних і соснових лісах, на узліссях, на сухуватих трав'яних місцях, по схилах. — Зрідка в Поліссі і в Лісостепу і рідко в північній частині злаково-лукового степу. В Карпатах не росте.

Р.-О.Л. Львівська обл.: Вінниківський рн, на узліссі біля Лисиичі; околиці Львова (Томашек). — **З.П.** Волинська обл.: Володимир-Волинський (Шмальг.). — **П.П.** Житомирська обл.: Житомир (Рог., Собкевич!). — Київська обл.: Киево-Святошинський рн, Ворзель (Васильев-Яковлев!), Мостище (Семенкевич!), околиці Києва, Пуща-Водиця (Лоначевський!). — **Л.П.** Околиці Києва, Дарниця (Васильев-Яковлев!, Оксіюк!). — Чернігівська обл.: Чернігів (Рог.!); Ніжинський рн, хут. Зруб (Ракочі!); Ріпкинський рн, Кам'янка (Пач.!). — **П.Л.-С.** Вінницька обл.: Вінницький рн, Михайлівка (Білозор!). — Кам'янець-Подільська обл.: Меджибізький рн, Меджибіж (Рог.!). — Київська обл.: Київ, у кол. Кадетському гаю (Шмальг.!); Ставище (Андрж.!). — Житомирська обл.: Бердичівський рн, Велика П'ятигірка (Андрж. у Рог.). — **Л.Л.-С.** Київська обл.: Бориспіль (Рог.); Мокрокалигірський рн, ст. Киселівка (Шмальг.). — Полтавська обл.: Полтава (Іллічевський!). — Сумська обл.: Суми (Ширяев і Лавр.). — Харківська обл.: Харків (Ширяев і Лавр.); Харківський рн, Васищеве (Черн.!). — **П.З.-Л.С.** Дніпропетровська обл.: П'ятихатський рн, Саксагань (Гротто-Слепіковський у Акінф.); Кривий Ріг (Сидоров).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Прибалт., Верх.-Дністр., Верх.-Дніпр., Верх.-Волз., Волз.-Кам., Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Причорн. (півн. частина), Заволз.; Захід. Сибір: Верх. Тоб. (Орськ).

Загальне поширення. Середня Європа, Західний Сибір.

697 (3). Th. linifolium Schrank. — **Льонолисник проміжний.** Голі рослини з повзучим кореневищем і з підземними гонами. Стебла здебільшого одиночні, прямі або трохи висхідні, борозенчасті, 15—40 *см* завв. Листки ланцетно-лінійні або вузько-лінійно-ланцетні, гострі, 3—4 *см* завд., 1—3(4) *мм* завш., з трьома, рідко з п'ятьма жилками. Суцвіття волотевидне, з косо догори спрямованими гілками; нижні його гілки з гроноподібно розміщеними квітками, середні з трьома- або іноді з п'ятиквітковими дихазіями, верхні — одноквіткові. Прицвіток більш-менш перевищує квітку; прицвіточки майже однакової з нею довжини. Оцвітина чашоподібна, 2—3 *мм* завд.; її частки при основі нерідко з кожного боку або тільки з одного із зубцем. Горішок довгасто-овальний, з малопомітними проміжними ребрами, в два рази довший від квітконіжки і в три рази довший від оцвітини. ♃. Цв. V—VI.

Schrank, Baier. Reise (1786) 129. Бобров в Фл. СССР, V, 419.

— *Th. intermedium* Schrad., **Spicileg. fl. Germ.** (1794) 27. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 403 (Caucasus excludendus). Wilczyński, Fl. polska, II, 60. — *Th. linophyllum* L., Sp. pl., ed. I (1753) 207, p. p. — *Th. linearifolium* Gilib., **Exerc. phyt.**, II (1792) 429.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 738!

На сухих трав'яних місцях, на узліссях, у рідких чагарниках. — Переважно на заході від Дніпра, рідко в Поліссі і в північній частині Степу.

Пр.Л. Станіславська обл.: околиці Станіслава (Яхно); Станіславський рн, Вовчинець (Турчинський, Боровічка, Ломніцький); Жовтневий рн, Межигірці (Вердак). — Львівська обл.: Брюховицький рн, Грибовичі; Радехівський рн, Збоївка; Вінниківський рн, Кривчичі, Лисиничі (Томашек); Новояричівський рн, Кам'яніпіль (Кочвара); Івано-Франківський рн, Верешиця (Круль), Ярина (Реман); Бобрківський рн, Гринів (Слендзінський); Краснянський рн, Трудовач (Кульчинський, Мотика), між Митулином і Майданом — Гологірським (Кульчинський, Мотика). — Чернівецька обл.: Хотин (Кульчинський, Мотика). — Дрогобицька обл.: Новострілищанський рн, Кологори, Дев'ятники (Густавич). — **Р.-О.Л.** Львівська обл.: Підкамінський рн, Пенякн (Реман). — **З.П.** Волинська обл.: Устилуг (Шмальг.). — Житомирська обл.: Житомир (Шмальг.). — **П.П.** Кам'янець-Подільська обл.: Полонне (Тишецька). — **Л.П.** Київська обл.: Броварський рн, біля Броварів (Рог.), Літківське лісництво (Сележинський!). — **В.Л.-С.** Волинська обл.: Ківерцівський рн, Ульянівка (Мацко). — Ровенська обл.: Ровенський рн, Обарів, Зозів, між Зозовим і Городком (Паиек); Здолбунів (Пач.); Червоноармійський рн (Клебер). — Тернопільська обл: „гора" Маслятин кол. Кременецького повіту (Кочвара). — **З.Л.-С.** Вінницька обл.: Жмеринка (Шмальг.!); Яришівський рн, Грабарівський радгосп (Ізмаїльський). — Тернопільська обл.: досить часто. — Чернівецька обл.: нерідко. — Станіславська обл.: Обертинський рн, Чортовець; Городенківський рн, Оліево-Корнів; Чернелицький рн, Гаврилак (Козловська); Гвоздецький рн, Островець (Козловська). — **П.Л.-С.** Часто. — **Л.Л.-С.** Київська обл.: біля Переяслава-Хмельницького (Рог., Монтр.!). — Полтавська обл.: Лубни (Монтр.!). — **П.З.-Л.С.** Одеська обл.: північно-західна частина Ананьївщнни (Пач.!). — Дніпропетровська обл.: Дніпропетровськ (Акінф.). — **Л.З.С.** Запорізька обл.: Коика (Груиер).

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 738!

Поширення по СРСР. Європейська частина: Верх.-Дністр., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Причорн. (північна частина).

Загальне поширення. Середня і Південна Європа.

698 (4). Th. bavarum Schrank. — **Льонолисник баварський.** Кореневище коротке, товсте, головкоподібне, горбкувате, з 1—3 стеблами. Стебла прямі, рідше висхідні, 40—70 *см* завв., гранчасті, від середини переходять у пірамідальне волотюване суцвіття. Листки темнозелені, ланцетні або лінійно-ланцетні, найширші вище основи, довго-загострені, до 4 *см* завд. і до 4—6 *мм* завш., з трьома, рідко з п'ятьма вигнутими жилками, які досягають верхівки листка. Нижні гілки суцвіття здебільшого гронуваті, середні дихотомічні, 3-, рідко 5-квіткові, верхні одноквіткові. Прицвіток і прицвіточки ланцетні; прицвіток частіше коротший від плода, рідше однакової з ним довжини, прицвіточки завжди коротші. Горішок широко-яйцевидний, з п'ятьма головними, при основі грубішими жилками і з п'ятьма проміжними тонкими, довший від своєї ніжки. ♃. Цв. VI—VIII.

Schrank, Baier. Reise (1786) 129.

— *Th. montanum* Ehrh., Beitr. V (1790) 175. — *Th. linophyllum* L., Sp. pl., ed. I (1753) 201, p. p. — *Th. linophyllum γ. montanum* Willd., Sp. pl., ed. I (1798) 1211. — *Th. linophyllum* var. *majus* Neilr., Fl. Nied.-Oesterr. (1859) 301.

У горах на сухих кам'янистих схилах і на лугах.

Пр.Л. Станіславська обл.: Косівський рн, Кути (Блоцький). Єдина вказівка для Східних Карпат, яка потребує підтвердження.

Загальне поширення. Гори Центральної Європи.

699 (5). Th. ramosum Hayne. — **Льонолисник гіллястий.** Сіруватозелена рослина, іноді квітуча у першому році свого існування. Стебел звичайно по декілька, зрідка по одному або у великій (до 20) кількості, прямостоячих, нахилених або висхідних, 10—25(35) *см* завв., борозенчастих, вгорі гранчастих, у верхній частині розгалужених, з косо догори напрямленими нерозгалуженими гілками. Стебла, краї листків, прицвітників і прицвіточків шорсткі від маленьких хрящуватих зубчиків. Листки лінійні, загострені, до основи звужені, з 1—3 малопомітними жилками, 2—3 *см* завд., 1—2(2,5) *мм* завш. Суцвіття волотюване, з гроноподібними гілками; квітконосні гілочки 4—10 *мм* завд., в 2—3 рази довші від плода. Прицвіток принаймні вдвоє довший від квітки; прицвіточки майже однакової з нею довжини. Квітки на короткій квітконіжці або майже сидячі; оцвітина лійкувата, 2,5—3 *мм* завд., з обернено-конічною суцільною частиною. Плід еліптичний, близько 3,5 *мм* завд., з п'ятьма випнутими головками і з п'ятьма менш помітними проміжними жилками; горішок на коротенькій ніжці, в 3—4 рази довший від оцвітини, із загорнутими частками. ♃. Цв. VI—VII, пл. VII—VIII.

Hayne in Schrad., Journ., I (1800) 30, tab. 7. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 404. Бобров в Фл. СССР, V, 427.

По сухих лугах, степах, на крейдяних відслоненнях та по травистих схилах. — Рідко в Поліссі, де трапляється лише в південній його частині, звичайно в Степу і в лісостепових районах Лівобережжя, в Лісостепу Правобережжя на захід рідшає; на заході зустрічається рідко і, очевидно, спорадично.

П.П. Київська обл.: біля Києва (Рог.!, Шмальг.). — **З.Л.-С.** Кам'янець-Подільська обл.: Миньковецький рн, Кужелева (Маковецький). — **П.Л.-С.** Київська обл.: Ржищев; Канів; Корсунь-Шевченківський (Шмальг.); Сміла (Тржебінський). — Кіровоградська обл.: Кам'янський рн, Райгород (Тржебінський); Подвисоцький рн, Копенковате (Фіин). — Вінницька обл.: Гайсинський рн — південна частина. — Кам'янець-Подільська обл.: Деражня (Пач.!). — Кіровоградська обл.: Аджамський рн, Аджамська дослідна с.-г. станція (Пач. і Лебедєв). — **Л.Л.-С., Д.Л.-С., П.З.-Л.С., Л.З.-Л.С., П.З.С., Л.З.С.** Звичайно. — **П.С.** Херсонська обл.: Гепіческий рн, Ново-Олексіївка (!).

Var. longibracteatum Lindem. Прицвіток у 3—4, а прицвіточки в 1,5—2 рази довші від плода.

Lindem., Fl. Chers., II (1882) 163.

Нерідко на півдні країни.

П.Л.-С. Київська обл.: Звенигородський рн, Козацьке (Підоплічка!). — **Л.Л.-С.** Київська обл.: Баришівка (Зеров!). — Полтавська обл.: Лубни (Монтр.!). — **Л.З.-Л.С.** Полтавська обл.: Карлівка (Монтр.!). — **П.З.С.** Херсонська обл.: околиці Херсона (Муравйов!).

Var. caespitans Ledeb. Стебла здебільшого численні (до 17), лежачі, нерозгалужені, 5—15 *см* завд., уже недалеко від основи переходять у гроноподібне суцвіття: квітконосні гілочки в середній частині суцвіття найдовші, 3—5 *мм* завд. і звідси до обох його кінців поступово зменшені; прицвітки листкоподібні, в 3—4 рази, а прицвіточки в 1,5—2 рази довші від плода; ребра стебла, прицвіток і прицвіточки по краях шорсткі.

Ledeb., Fl. Ross., III (1851) 541. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 404. — *Th. diffusum* Andrz., Исчисл. раст. Под. губ. (1862) 137, p. p., non *Th. diffusum* Andrz. in DC., Prodr., XIV (1857) 644. — *Th. ramosum* f. *caespitans* Bobrow в Фл. СССР, V, 428.

Зрідка по сухих схилах та пасовищах, переважно на півдні країни.

П.П. Київ (Андрж.!, Монтр.!, Кот.!). — **П.Л.-С.** Кіровоградська обл.: Чигиринський рн, Кожарки (Постриганы!); Кіровоград (Окснер!). — Київська обл.: Звенигородський рн, Козацьке (Підоплічка). — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Старо-Бешівський рн (!). — **П.З.С.** Одеса (Ледеб.). — Херсонська обл.: Ново-Вороицовка (Муравйов!).

Між цією різновидністю і типовою формою спостерігається ряд поступових переходів.

Поширення виду по СРСР. Європейська частина: Верх.-Дніпр. (південна частина), Серед.-Дніпр., Причорн., Волз.-Дон., Волз.-

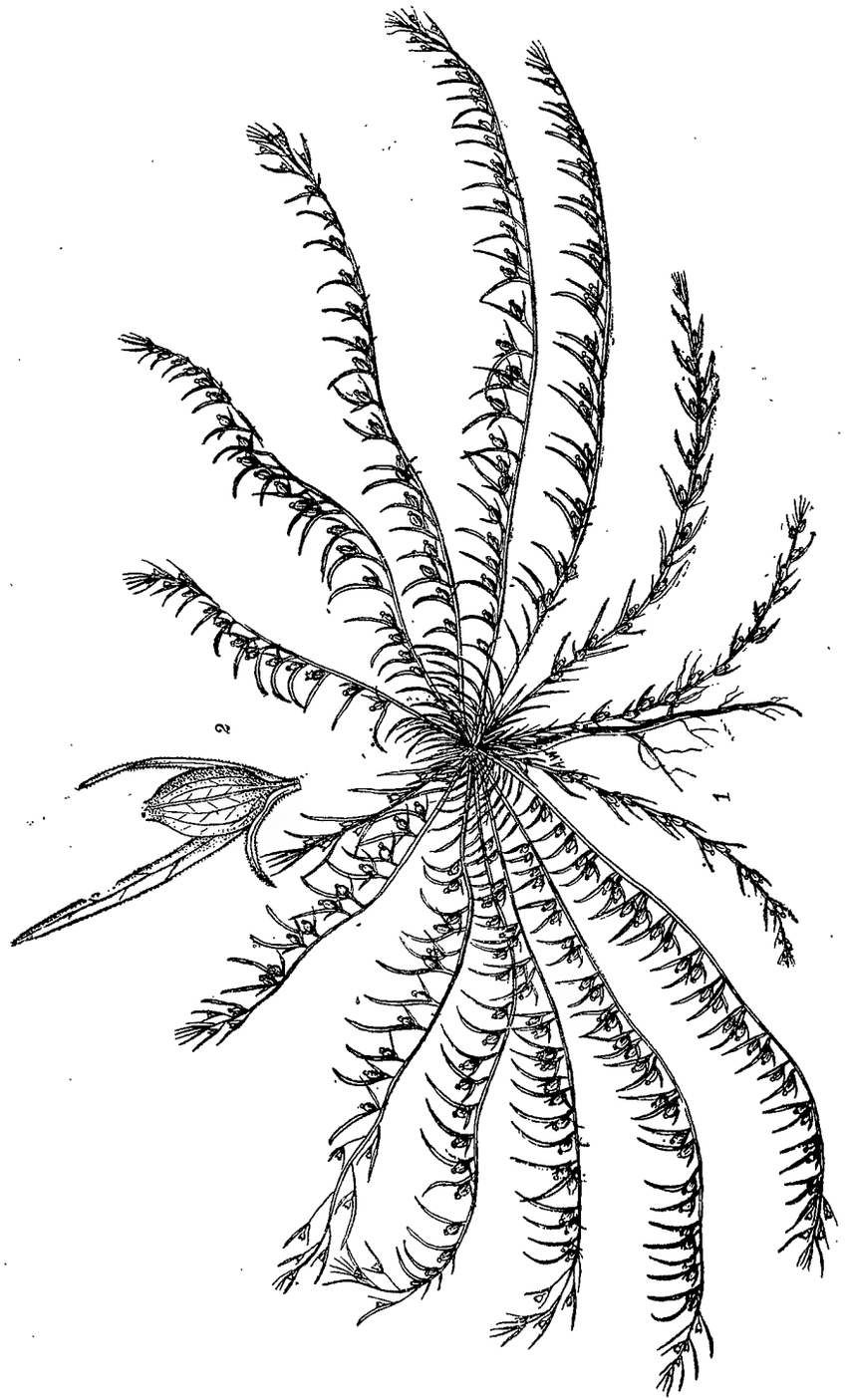

Рис. 31. *Льонолисник гіллястий — Thesium ramosum* Hayne var. *caespitans* Ledeb.
1 — загальний вигляд рослини; *2* — плід з прицвітками (збільш.).

Кам., Ниж.-Дон., Ниж.-Волз., Заволз.; Крим; Кавказ: усі райони; Серед. Азія: Арал.-Касп., Прибалх., Дж.-Тарб., Тянь-Шан., Гірськ. Туркм.; Зах. Сибір: Верх.-Тоб., Ірт.

Загальне поширення. Середня і Південна Європа, Західний Сибір, Середня Азія, Балканський півострів, Мала Азія, Іран.

700 (6). Th. Dollinerii Murbeck. — **Льонолисник Доллинера.** Стебла одиничні або по 2—5, до 20 *см* завд., нерідко від основи розгалужені, з горизонтальними улисненими простими або в дистальній частині розгалуженими гілками. Листки видовжено-лінійні, до 5 *см* завд. і до 2 *мм* завш., поступово загострені, з однією жилкою, по краях невиразно шорсткі. Суцвіття грононодібне, видовжене, рідке; квітконосні гілочки косо догори спрямовані, товстуваті, нижні до 1 *см*, верхні 1—2 *мм* завд.; прицвіток у кілька раз довший від плода, прицвіточки трохи його перевищують. Частки оцвітини яйцевидні, після цвітіння стоячі, з нахиленою всередину верхівкою. Горішок на коротенькій ніжці, довгасто-еліптичний, до 4 *мм* завд., у чотири рази довший від вузької циліндричної оцвітини, що на ньому залишається. ☉. Цв. VII—VIII.

Murbeck, Lunds Univers. Arsskr., XXVII (1891) 43.
— *Th. humile β. subreticulatum* DC., Prodr., XIV (1857) 651 p. p.

На полях і піскуватих місцях.

Загальне поширення. Нижня Австрія, Угорщина, Чехословаччина, Румунія, Югославія, Болгарія.

Примітка. Наводиться Ашерсоном і Гребнером (Synops., IV, 658) для „південної Росії“ і Павловським [Pawlowski, AS. B. P., XI (1934) Suppl., I, 30] для Вашківців, Вашківського району, Чернівецької області. Ми не бачили критичних зразків *Th. Dollineri* Murbeck і тому не можемо з певністю сказати, що являє собою ця форма в систематичному відношенні, але, у всякому разі, гадаємо, що ототожнювати її з *Th. ramosum* var. *caespitans* Ledeb., як це зроблено Вільчинським у „Flora Polska“, II, 61 і Бобровим у „Флоре СССР“, V, 428, ніяк не можна.

701 (7). Th. procumbens C. A. Meyer. — **Льонолисник лежачий.** Багаторічна рослина з підземними горизонтальними гілками. Стебла численні, лежачі, борозенчасті, в дистальній частині тонко-шорсткі, до 20—25 *см* завд., з однобічно розміщеним листям і квітконосними гілочками. Листки лінійні, 1—2,5 *см* завд., 0,6—1 *мм* завш., з однією жилкою. Суцвіття просте або розгалужене, грононовидне, з короткими одноквітковими гілочками, звичайно не довшими від квітки, іноді ж у два-три рази довші від неї; прицвіток здебільшого в 1,5—2 рази довший від плода, прицвіточки майже однакової з ним довжини. Квітки майже сидячі, близько 2 *мм* завд., оцвітина чашовидна; її частки після цвітіння зложені або всередину завинені. Горішок на короткій ніжці, яйцевидний, 2,5 *мм* завд., з десятьма поздовжніми жилками і з сітчастою від поперечних і косих жилочок поверхнею, в 3—4 рази коротший від оцвітини. ♃. Цв. V, пл. VI.

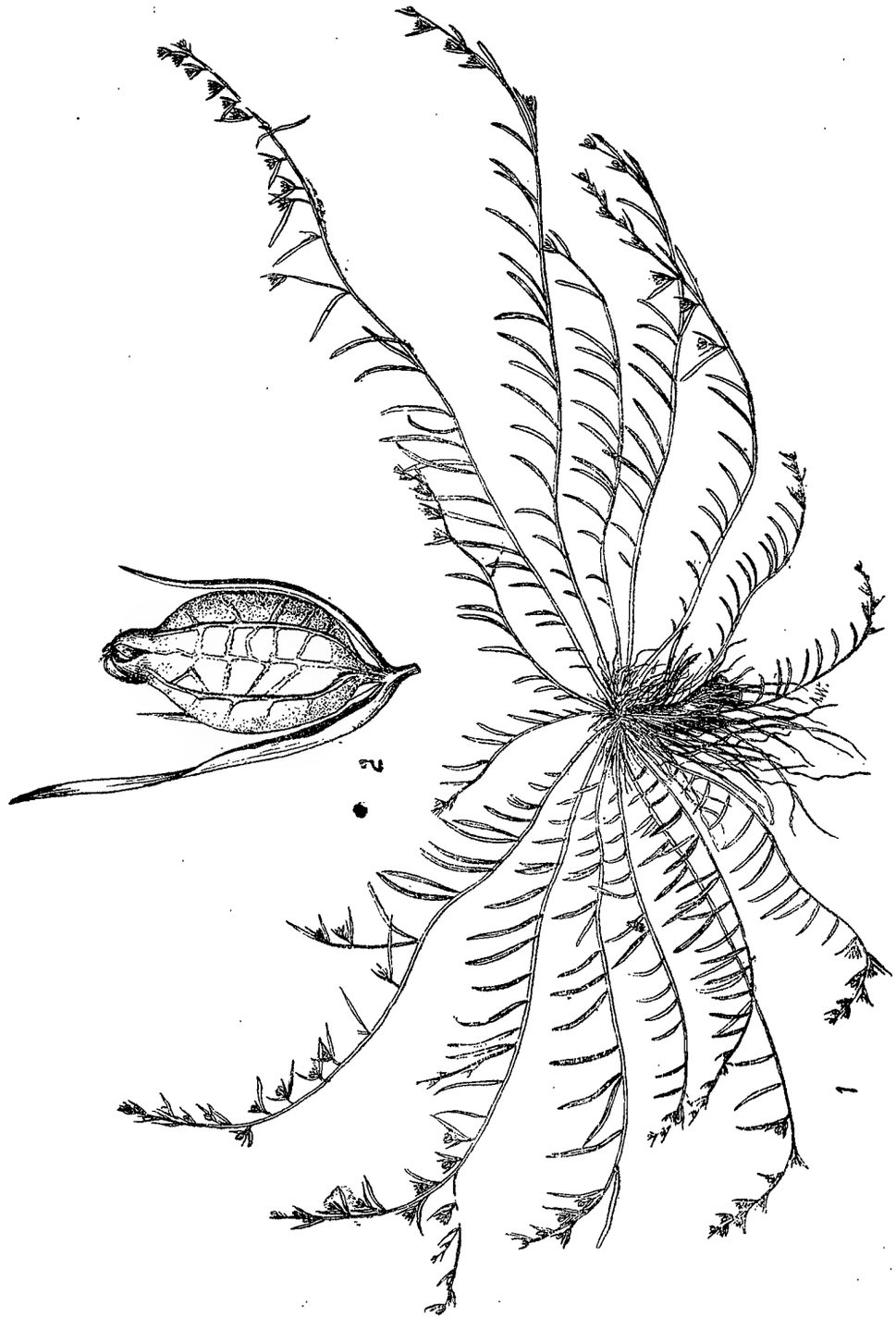

Рис. 32. *Льонолисник лежачий — Thesium procumbens* C. A. Meyer.
1 — загальний вигляд рослини; 2 — плід з прицвітками (збільш.).

C. A. Meyer, Verz. d. Pflanz. Cauc. (1831) 40. Є. Бордзиловський в Прот. Киевск. Общ. Ест. 1913, с. 24; Зап. Киевск. Общ. Ест. XXV, I, 78. Бобров в Фл. СССР, V, 418.

— *Th. diffusum* Andrz. in DC., Prodr., XIV (1857) 644. Андрж., Исчисл. раст. Подольск. губ. (1862) 137, p. p. — *Th. ramosum* Bess., Enum., № 1472, non Hayne.

По сухих схилах, на пісках і на пасовищах. — Зрідка і спорадично, переважно в лісостепових районах.

Л.П. Сумська обл.: Кролевецький рн (Августинович, гербарій Інституту ботаніки АН СРСР). — **П.Л.-С.** Одеська обл.: Саврань (Андрж., гербарій Інституту ботаніки Академії наук Української РСР). — **Л.Л.-С.** Полтавська обл.: Лубни (Монтр.!, Лоначевський!). — Харківська обл.: околиці Харкова: на піску біля Клюквеного болота (Лавр.!); Чугуївський рн, під Терновою (Цитович, гербарій Черняєва). — У межах Європейської частини СРСР цей вид відомий ще в Білгородському р-ні, Курської області, по Дінцю (гербарій Черняєва!) і в околицях Воронежа (Грунер, гербарій Інституту ботаніки Академії наук Української РСР).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Верх.-Дніпр. (півн.-східн. част.), Серед.-Дніпр., Волз.-Дон.; Кавказ: Передкавк., Головний хребет (!), Зах. (!), Схід. (!) і Півд. Закавк.

Загальне поширення. Середня смуга Європейської частини СРСР, Кавказ, Закавказзя, Північний Іран.

Примітка. Рослини Андржієвського в кількох примірниках знаходяться в гербарії Інституту ботаніки Академії наук Української РСР при одній спільній етикетці, на якій відмічено „Саврань, Красненьке".

ПОРЯДОК **ARISTOLOCHIALES**[1] Lindl.

Квітки однопокривні, двостатеві; зав'язь здебільшого нижня, 3—6-гнізда, рідко п'ятигнізда, з центральним насінненосцем і більш-менш численними насінними зачатками.

РОДИНА XL. ХВИЛІВНИКОВІ — ARISTOLOCHIACEAE Blume.

Квітки двостатеві, актиноморфні або зигоморфні, з зрослолистою простою віночкоподібною оцвітиною. Тичинок у наших представників шість, зрослих із стовпчиком, або дванадцять вільних і розміщених двома колами; пиляки здебільшого відкриваються назовні. Маточка одна, з шістьох зрослих плодолистків, з нижньою, звичайно шестигніздою зав'яззю, з численними оберненими насінними зачатками; стовпчик один, здебільшого з променисто-шестилопатевою приймочкою.

[1] Опрацював Є. І. Бордзіловський.

Плід — шестигнізда коробочка, яка відкривається поздовжніми щілинами або неправильно; насіння з ендоспермом і маленьким зародком з малорозвиненими сім'ядолями. — Багаторічні трав'яні рослини або ліани з витками стеблами; листки серцевидні або нирковидні, цілокраї, без прилистків, розміщені двома рядами.

---

1. Квіток по кілька в пазухах листків; оцвітина неправильна, опадна; тичинок шість, які зрослися з стовпчиком . . . . . **223. Хвилівник, кірказон — Aristolochia L.**
— Квітки поодинокі, верхівкові; оцвітина правильна, не опадна; тичинок дванадцять, вільних . . . . . **222. Копитень — Asarum L.**

Рід 222. Копитень — Asarum L.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 442.

Оцвітина глечикувато-дзвоникувата, тринадрізана, залишається при плодах. Тичинок дванадцять, розміщених двома колами, з короткими нитками і зв'язником, видовженим над пиляком у вигляді шиловидного додатка. Стовпчики зростаються в колонку, що вгорі несе шестипроменисту приймочку. Коробочка відкривається неправильно.

Рід має в собі близько 15 видів, поширених у північній помірній зоні; з них в СРСР три види, в Українській РСР — один.

702 (1). A. europaeum L. — Копитень європейський. Волохатопухната рослина, з повзучим розгалуженим кореневищем, гілочки якого мають здебільшого три лускатих, низових, перетинчастих, яйцевидних, вздовж зложених листки і на верхівці несуть два майже супротивні довго-черешкових, темнозелених, зимуючих листки, з нирковидною, при основі серцевидною, трохи шкірястою, зверху блискучою пластинкою. Квітка одиночна, верхівкова, на короткій пониклій квітконіжці; оцвітина зовні бурувата, всередині темночервоно-бура, з яйцевидними загостреними, вгорі всередину загнутими частками. ♃. Цв. $^2/_2$ III—IV.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 442. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 400. Бобров в Фл. СССР, V, 433.

У тінистих, переважно широколистих лісах. — Дуже звичайно в Поліссі і більш-менш звичайно в лісостепових районах. Зрідка трапляється в злаково-лучному степу, по Дніпру і в північно-східній частині району. — В Карпатах заходить у субальпійський пояс (над гірським Саном до 1355 *м* над р. м., у Покутсько-Марморошських Карпатах до 1215 *м*).

З.П., П.П., Л.П. Дуже звичайно. — **В.Л.-С.** Звичайно. — **З.Л.-С.** У північній і середній частині району дуже часто. — **П.Л.-С.** Досить часто, а місцями часто. —

Л.Л.-С. У східній частині району звичайно, в придніпровому підрайоні рідко (Шмальг.). — Київська обл.: Баришівський рн, Сезенків (Пач.). — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Єнакіївський рн, Ольховатка (Таліев); Слов'янський рн, гори Артема (Таліев). — Ворошиловградська обл.: Лисичанський рн, Верхнє (Зоз!). — **П.З.-Л.С.** Околиці Дніпропетровська (Акінф.). — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: Ізюм (Ширяев і Лавр.); Дворічанський рн, Касянівка (Васильев-Яковлев). — Ворошиловградська обл.: Старобільськ (Ширяев). — Дніпропетровська обл.: Перещепинський рн, Попасне, Надеждівка (Кот.!).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Дв.-Печ. (півд. част.), Лад.-Ільм., Прибалт., Верх.-Дніпр., Верх.-Волз., Волз.-Кам., Серед.-Дніпр., Причорн. (півн. част.), Крим., Волз.-Дон., Заволз., Ниж.-Дон.; Зах. Сибір: Обськ. (зах. част.), Алт.

Загальне поширення. Середня Європа — від Англії і Швеції до Іспанії, Югославії і Молдавської РСР; майже вся північна і середня смуги Європейської частини СРСР, Західний Сибір по Алтай.

Господарське значення. Рослина має в своєму складі камфору-азарон і вживалася в медицині. Тепер нею користуються головним чином у народній медицині і ветеринарії. З кореня одержують відхаркувальні ліки, з листя — ліки для серцево-судинної системи.

Рід 223. Хвилівник, кірказон — **Aristolochia L.**

L., Gen. pl., ed. I (1737) 275.

Оцвітина зигоморфна, з прямою або зігнутою, при основі здутою трубочкою і з косим одногубим або правильним трилопатевим відгином, опадна. Тичинок звичайно шість, зрослих із стовпчиком, у середині порожнистим. Коробочка відкривається по перегородках; насіння трикутне, плоске. Трав'яні або виткі дерев'янисті рослини з дворядно розміщеним листям.

---

1. Трав'яні рослини з кількома жовтуватими квітками в пазухах листків; трубочка оцвітини пряма . . . . . **(1). Х. звичайний — A. clematitis L.**
— Дерев'янисті виткі рослини; квіток по одній або по дві в пазухах листків; їх оцвітина із зеленуватобурою, догори зігнутою трубочкою і з бруднувато-темнопурпуровим правильним трилопатевим відгином . . . . . **(2). Х. великолистий — A. macrophylla Lam.**

703 (1). A. clematitis L. — **Хвилівник звичайний.** Яснозелена, гола, з неприємним запахом рослина. Кореневище повзуче, розгалужене. Стебло просте, гранчасто-борозенчасте, часто-звивисте, 30—60 *см* і більше завв. Листки з довгими черешками, яйцевидно-нирковидні, тупі

або трохи на верхівці виїмчасті, 5—10 *см* завд. і 3,5—9 *см* завш., з шорсткими краями, зверху яснозелені, зісподу блідіші. Квітки здебільшого по 3—5 у пазухах листків на коротких ніжках або майже сидячі, жовтуваті. Оцвітина з прямою трубочкою і косим одногубим відгином; губа яйцевидно-ланцетна, тупа. Коробочка грушовидна, повисла. ♃. Цв. V—VI, пл. VII—IX.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 962. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 401. Иванова в Фл. СССР, V, 438.
— *A. Braniciana* Andrz. в Обозр. (1819).

По лісах, особливо по заплавах, між чагарниками, по балках, у садах. — Звичайно майже по всій Українській РСР; на Поліссі, мабуть, рідше і переважно по долинах річок; немає вказівок для північно-східної частини і П.С. У західних областях, головним чином у З.Л.-С.

З.Л.-С. Тернопільська обл.: Заліщики. — Станіславська обл.: Тисменицький рн, Нижнів. — Чернівецька обл.: Садгірський рн, Садгора, Рогізна.

Поширення по СРСР. Європейська частина: Прибалт., Верх.-Волз. (півд. част.), Волз.-Кам. (півд. част.), Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Заволз., Причорн., Крим, Ниж.-Дон., Ниж.-Волз.; Кавказ: Передкавк., Даг., Зах. Закавк.

Загальне поширення. Вся Європа, за винятком північної частини, Кавказ, Мала Азія.

Примітка. Плоди *Aristolochiae clematitis* L. мають неприємний запах і отруйні, бо містять у собі алколоїд аристольохін, що належить до сильних отрут. Мабуть, отруйні і вегетативні частини рослини. Отруєння спостережено в коней і у рогатої худоби, коли до їх корму потрапляв хвилівник.

703[1] (2). A. macrophylla Lam. — **Хвилівник великолистий.** Стебло 4—10 *м* завв., розгалужене; стара кора потріскана; однорічні гілки зелені. Листки з довгими черешками, яйцевидно-серцевидні, розсіяно-опушені, 10—23 *см* завд. Квітки великі, по одній або по дві в пазухах листків, на довгих ніжках, з двома прицвітками. Оцвітина зовні гола, із зігнутою зеленуватобурою трубочкою і з правильним трилопатевим бруднувато-темнопурпуровим відгином. ♄. Цв. V—VII, пл. IX—X.

Lam., Encycl., I (1783) 252. Иванова в Фл. СССР, V, 441.
— *A. Sipho* L'Herit., Stirp. nov., I (1784) 13.

Культивується в садах і парках як декоративна рослина. Батьківщина — атлантична Північна Америка.

Примітка. Для Бессарабії Тардеит (**Essai sur l'histoire naturelle de la Bessarabie**) наводить, безперечно, помилково. *A. pistolochia* L. — вид, який трапляється виключно в західній частині Середземноморської області.

ПОРЯДОК ГРЕЧКОЦВІТІ — POLYGONALES LINDL.

РОДИНА XLI. ГРЕЧКОВІ — POLYGONACEAE[1] Lindl.

Квітки двостатеві або одностатеві, здебільшого з почленованими квітконіжками. Оцвітина 4—6-членна, одноколова або двоколова, з трьома частками в кожному колі. Після запилення частки внутрішнього кола, розростаючись, огортають плід. Тичинок 5—8, прикріплених до основи оцвітини. Маточка у наших представників з 2—3 плодолистків, з 2—3 стовпчиками. Плід — сім'янка (горішок). — Трави с черговими листками і прилистками, що зрослися докупи, утворивши так звані розтруби, які огортають основу межи вузля.

Для визначення обов'язково потрібні стиглі плоди.

---

1. Оцвітина з 5, рідко 4—6 листочків, розміщених в одному колі, біла або рожева, іноді зеленуватобіла, більш-менш віночкоподібна. Частки оцвітини однакові, при плодах не розростаються . . . . . 2.
— Оцвітина з шістьох або з чотирьох листочків, розміщених у два кола, зелена, чашовидна. Внутрішні частки оцвітини при плодах здебільшого розростаються, оточуючи горішок . . . . . 3.
2. Квітки зібрані в грона, що разом утворюють щитковидну волоть. Горішки на половину висуваються з оцвітини . . . . . **225. Гречка — Fagopyrum Moench.**
— Суцвіття іншого вигляду. Горішки не висуваються або лише трохи висуваються з оцвітини . . **224. Спориш, гірчак — Polygonum L.**
3(1). Листочків оцвітини чотири. Всі вони прикореневі, нирковидні, дрібні . . . . . **228. Кисличник — Oxyria Hill.**
— Листочків оцвітини шість. Листки, переважно стеблові, іншої форми, а якщо прикореневі й нирковидні, то дуже великі . . . . . 4.
4. Горішки не крилаті, дрібні. Приймочки пензликовидні . . . . . **226. Щавель — Rumex L.**
— Горішки з трьома крилами на ребрах. Приймочки головчасті . . . . . **227. Ревінь — Rheum L.**

Рід 224. Спориш, гірчак — Polygonum L.

L., Gen. plant., ed. I (1737) 116.

Оцвітина з 5(4—6) листочків, часто віночкоподібна, при плодах трохи розростається. Тичинок 4—8; зовнішні з них чергуються з частками оцвітини, внутрішні протистоять граням зав'язі. Зав'язь при основі часто із залозистим кільцем, у якого надрізи чергуються з тичинками; стовпчиків 2—3, часто при основі зростаються. Плід замкнений всередині оцвітини, сочевицеподібний або тригранний; зародок бічний, в насінині покручений, з довгими прямими сім'ядолями. — Однорічні або багаторічні трав'яні рослини, рідко півкущі; квітки в малоквіткових зав'йках, часто з'єднаних у грониовидні або волотюваті суцвіття.

Рід містить у собі понад 200 видів, поширених по всій земній кулі; особливо багато представлений в помірнотеплих (субтропічних) країнах.

[1] Опрацював М. В. Клоков.

---

1. Листки серцевидно-трикутні; стебла виткі або повзучі. Зовнішні частки оцвітини на спинці з кілем або з крилом . . . . . 2.
— Листки іншої форми, рідко при основі серцевидні, стебла прямостоячі або іноді лежачі, ніколи не виткі. Частки оцвітини без кіля, тільки в двох культурних видів з крилом . . . . . 3.
2. Частки оцвітини з білуватими плівчастими крильцями. Стебло голе . . . . . **(39). Витка гречка чагарникова — P. dumetorum L.**
— Частки оцвітини з тупим кілем, не крилаті. Стебло трохи опушене . . . . . **(38). Витка гречка берізковидна — P. convolvulus L.**
3(1). Внутрішні частки оцвітини з крилом. Дуже високі (понад 3 *м* завв.), культурні рослини . . . . . 4.
— Внутрішні частки оцвітини без крила. Дикорослі або іноді культурні рослини до 1 *м* завв. . . . . 5.
4. Нижні листки з серцевидною основою. Квітки жовтуваті . . . . . **(40). Сахалінська гречка — P. sachalinense F. Schm.**
— Нижні листки з обрубаною або коротко-клиновидною основою. Квітки зеленуватобілі . . . . . **(41). Гостролиста гречка — P. cuspidatum Sieb. et Zucc.**
5(3). Квітки зібрані безлистими більш-менш густими циліндричними колосами на відокремлених квіткових гонах або суцвіття волотисте . 6.
— Квітки зібрані гронами, вкритими внизу листям, або рідкими перерваними колосами, або всі квітки в кутах стеблових листків . . 21.
6. Розтруби косі, більш-менш відкриті з боку листків, по краю без війок . . . . . 7.
— Розтруби циліндричні, зверху обрубані, звичайно з війками по краю . . . . . 9.
7. Суцвіття волотисте; стебло розгалужене . . . . . **(35). Гірчак альпійський — P. alpinum All.**
— Суцвіття колосовидне, стебло не розгалужене . . . . . 8.
8. Черешки нижніх листків без крил. Колос тонкий, нижні квітки його звичайно перетворені на цибулинки . . . . . **(36). Гірчак живородний — P. viviparum L.**
— Черешки нижніх листків крилчасті. Колос товстий, нижні квітки його нормально розвинені . . . . **(37). Ракові шийки — P. bistorta L.**
9(6). Багаторічні рослини з міцним розгалуженим кореневищем. Листкові черешки прикріплені до стебла вище середини розтрубів. Існує в двох формах — суходільний та водний з плаваючими листками . . . . . **(19). Гірчак земноводний — P. amphibium L.**

— Однорічні рослини без кореневища. Листкові черешки відходять від стебла нижче середини розтрубів або майже від їх основи . . 10.

10. Розтруби з зеленими або ж сухими лопатями вгорі . . . . . **(21). Гірчак східний — P. orientale** L.

— Розтруби без лопатей, з рівним верхнім краєм . . . . . 11.

11. Розтруби вузькі, щільно охоплюють стебло, особливо у верхній його частині . . . . . 12.

— Розтруби широкі, вільні . . . . . 14.

12. Розтруби на поверхні голі, по краю з дуже коротенькими війками або без них . . . **(30). Гірчак льоновий — P. linicola** Sutulov.

— Розтруби по краю з довгими прямими війками . . . . . 13.

13. Розтруби голі, листки широкі, з тупувато-загостреними кінцями . . . . . **(20). Гірчак фарбувальний — P. tinctorium** Ait.

— Розтруби коротко-щетинисті. Листки здебільшого ланцетні, гострі . . . . . **(31). Гірчак почечуйний — P. persicaria** L.

14(11). Горішки чималі, 2—3,25 *мм* завд., 1,8—3 *мм* завш., майже округлі або вкорочено-яйцевидні, звичайно з більш-менш помітно висуненою з оцвітини верхівкою. Оцвітина зеленобілувата, 2,5—4,5 *мм* завд., грона товсті, 7—12 *мм* у діаметрі, розміщені на кінці стебла та гілок першого порядку одне під одним, не утворюючи волотистого суцвіття (ряд *Scabra* Klok.) . . . . . 15.

— Горішки дрібні, 1,75—2,25 *мм* завд., 1,4—1,8 *мм* завш., звичайно овальні, замкнені в оцвітині. Оцвітина рожевопурпурова або червонувата, 1,75—3 *мм* завд., грона тонкі, 4—8 *мм* у діаметрі, зібрані на кінці стебла та гілок першого порядку у волотисті суцвіття (ряд *Nodosa* Klok.) . . . . . 16.

15. Усі листки (крім верхівкових) зісподу сірі або білуваті від густого павутинястого опушення, вузько-довгасто-ланцетні, до 15—17 *мм* завш.; розтруби павутинясті, з численними війочками по краю . . . . . **(22). Гірчак сивий — P. incanum** Schmidt.

— Усі листки (крім нижніх, що на час цвітіння в'януть) зісподу зелені, голі, яйцевидно- або довгасто-ланцетні, до 25—40 *мм* завш.; розтруби без павутинястого опушения, по краю з рідкими, дуже коротенькими війочками . . . . . **(23). Гірчак шорсткий — P. scabrum** Moench.

16(14). Листки обернено-яйцевидні або овальні до яйцевидно-ланцетних і ланцетних (верхівкові) із закругленою або коротко-клиновидною основою, більш-менш раптово звуженою в коротенький черешок і тупою або тупуватою верхівкою, зверху з більш-менш яскраво виявленою пурпуроватокоричневою плямою . . . . . 17.

— Листки довгасто-ланцетні, рідко деякі яйцевидно-ланцетні, всі з видовжено-клиновидною основою та з повільно-загостреною верхівкою зверху, без плями або з невиразною плямою . . . . . 18.

17. Невеликі рослини з лежачими або напівлежачими стеблами, 10—30 *см* завд. Міжвузля вкорочені, розтруби середніх і верхніх листків перекривають одне одного верхівками, листки здебільшого тут до

55 *мм* завд. і 15 *мм* завш., зверху з двома плямами. Частки оцвітини при плодах з маловипненими жилками . . . . . **(24). Гірчак Бріттінгера — P. Brittingeri** Opiz.

— Чималі рослини з підведеними стеблами 30—80 *см* завв. Міжвузля видовжені, розтруби листків не зближені, листки здебільшого тупуваті, до 125 *мм* завд. і 40 *мм* завш., зверху з однією трикутно-півмісячною плямою. Частки оцвітини при плодах з виразно випненими жилками . . . **(25). Гірчак бузький — P. hypanicum** Klok.

18(16). Листки (крім іноді верхівкових) зісподу білуваті від густого павутинястого опушення, зверху також більш-менш павутинясті . 19.

— Листки (крім найнижчих) зісподу без павутинястого опушення . 20.

19. Горішки темнокаштанові, матові, зовсім позбавлені блиску. Великі рослини з малорозгалуженим стеблом до 110 *см* завв. і листками до 130 *мм* завд. та 30 *мм* завш. . . . . **(26). Гірчак запорізький — P. zaporoviense** Klok.

— Горішки чорні, блискучі. Невеликі рослини із стеблом до 45 *см* завв. і листками до 80 *мм* завд. та 15 *мм* завш. . . . . **(27). Гірчак Андржієвського — P. Andrzejowskianum** Klok.

20(18). Листки довгасто-ланцетні або рідше частково яйцевидно-ланцетні, до 20—30 *мм* завш., найширші в нижній третині, повільно звужені до основи в короткий черешок, з більш-менш тонко відтягненою загостреною верхівкою. Листочки оцвітини на спинці засіяні жовтими коротко-стебловими залозками, при плодах з досить виразно випненими жилками . . . . . **(28). Гірчак волотистий — P. paniculatum** Andrz.

— Листки майже еліптичні або довгасто-ланцетні, до 50 *мм* завш., найширші біля середини, досить швидко звужені в чималий, до 30 *мм* завд., черешок, при верхівці не відтягнені. Листочки оцвітини на спинці без залозок (або з поодинокими залозками), при плодах з майже не випненими жилками . . . . . **(29). Гірчак вузлуватий — P. nodosum** Pers.

21(5). Пластинки листків не зчленовані при основі з черешком; розтруби циліндричні, більш-менш цілі. Тичинок 5—6. Рослини вогких місць . . . . . 22.

— Пластинки при основі зчленовані з черешком; розтруби з двома лопатями, розірвані на час цвітіння. Тичинок вісім. Рослини сухих місць . . . . . 24.

22. Розтруби майже голі, по краю з короткими війками або без війок. Оцвітина рясно вкрита крапчастими залозками . . . . . **(34). Гірчак водяний перець — P. hydropiper** L.

— Розтруби вкриті притисненими волосками і з більш-менш довгими війками по краю. Оцвітина без залозок . . . . . 23.

23. Листки овальні або лінійно-ланцетні, з невиразними бічними жилками. Оцвітина близько 2 *мм* завд.; горішок 2—2,5 *мм* завд.; тичинок п'ять, рідко шість . . **(32). Гірчак менший — P. minus** Huds.

— Листки довгасто-ланцетні з виразними бічними жилками. Оцвітина 3—3,5 *мм* завд., як і горішок; тичинок шість . . . . . **(33). Гірчак м'який — P. mite** Schrank.

24(21). Грона у верхній частині безлисті, в нижній з дуже зменшеними листками . . . . . 25.

— Усі квітки сидять пучками в пазухах цілком розвинених листків . . . . . 32.

25. Оцвітина широко-лійковидна, лише при основі зелена, більш як на $^3/_4$ розділена на округлі білі або рожеві частини; горішки гладенькі, блискучі або вкриті крапчастими зморшками, матові . . 26.

— Оцвітина значно вужча, розділена до $^2/_3$, з частками лише по краю червоними або рідко білими; горішки завжди матові, крапчасті . 28.

26. Горішки матові, крапчасті; оцвітина 2,5—3,5 *мм* завд. . . . . **(18). Спориш чорноморський — P. Janatae** Klok.

— Горішки блискучі, гладенькі; оцвітина дрібніша . . . . . 27.

27. Листки лінійно-ланцетні, 1,5 *мм* завш.; квіткові пучки зібрані гронами на кінцях довгих, далі нерозгалужених або з додатковою короткою гілочкою, гілок . . . . . **(16). Спориш піщовий — P. arenarium** W.K.

— Листки довгасто-ланцетні або еліптичні, 2—9 *мм* завш.; квіткові пучки в коротких гронах, зібраних волотювато на кінцях головних гілок . . . . . **(17). Спориш несправжньопіщовий — P. pseudoarenarium** Klok.

28(25). Горішки масивні, 3,5—5 *мм* завд., цілком заховані в оцвітині . . . . . **(11). Спориш Китайбелів — P. Kitaibelianum** Sadl.

— Горішки 2—2,5 *мм* завд., висунені з оцвітини, рідше дорівнюють їй . . . . . 29.

29. Нижні листки еліптичні, часто 15—20 *мм* завш.; стебло високе, до 1 *м* і вище; горішок більш-менш дорівнює оцвітині . . . . . **(12). Спориш Котова — P. Kotovii** Klok.

— Листки довгасто-ланцетні або лінійні, не ширші від 8 *мм*, стебло не буває таким високим . . . . . 30.

30. Грона при верхівці густі, товстуваті, з дуже зближеними квітковими пучками; листки з виразно лукастими краями . . . . . **(13). Спориш гарний — P. spectabile** Lehm.

— Грона рідкі, з більш-менш розсуненими квітковими пучками, листки з майже прямими краями . . . . . 31.

31. Частки оцвітини по краю звичайно білі; листки лінійно-ланцетні або лінійні, (1)2—3(4) *мм* завш. Піскова рослина . . . . . **(15). Спориш Бордзіловського — P. Bordziłovskii** Klok.

— Частки оцвітини по краю звичайно рожеві, рідше білуваті, листки довгасто- або лінійно-ланцетні, 2—6(7,5) *мм* завш. Степова рослина . . . . . **(14). Спориш розчепірений — P. patulum** M.B.

32(24). Багаторічні рослини з кореневищем; горішки 3—4 *мм* зав. Літоральні рослини . . . . . 33.

— Однорічні рослини; горішки до 3 *мм* завд. . . . . 34.

33. Розтруби з 12 жилками, довші ніж межвузля. Горішок дорівнює оцвітині або трохи довший від неї . . . . . **(1). Спориш надморський — P. maritimum** L.

— Розтруби з шістьма жилками, значно коротші ніж межвузля. Горішок наполовину висувається з оцвітини . . . . . **(2). Спориш Роберта — P. Roberti** Lois.

34(32). Горішки гладенькі, зрідка трохи крапчасті на поверхні, звичайно блискучі . . . . . 35.

— Горішки виразно зморшкуваті, не блискучі . . . . . 37.

35. Листки дрібні, 4,5—7 *мм* завд.; м'ясисті, без помітних жилок навіть зісподу. Горішки зовсім заховані в оцвітині, дуже дрібні, 1,5—1,8 *мм* завд. . . . . **(10). Спориш кисленький — P. acetosellum** Klok.

— Листки (звичайно більші) з добре помітними зісподу жилками. Горішки довші 2 *мм* . . . . . 36.

36. Листки еліптичні, овальні або обернено-яйцевидні. Оцвітина надрізана до середини або менш . . . . . **(7). Спориш топотун — P. calcatum** Lindm.

— Листки довгасті. Оцвітина розділена до $^2/_3$ на частки . . . . . **(9). Спориш близький — P. propinquum** Ledeb.

37(34). Стебла завжди лежачі і притиснені до грунту; листки вузько-лінійні, 15—23 *мм* завд., 1—1,5 *мм* завш. Горішки 1,5—2 *мм* завд., без помітних поздовжніх смужечок на поверхні . . . . . **(8). Спориш скіфський — P. scythicum** Klok.

— Горішки 2—3 *мм* завд., із виразними поздовжніми смужечками на поверхні. Листки звичайно ширші, а якщо вузькі, то рослина не буває притиснена до грунту . . . . . 38.

38. Оцвітина надрізана до середини або трохи нижче з обернено-конусовидною (дзигоподібною) основою. Стебла часто лежачі . . . . . **(6). Спориш звичайний — P. aviculare** L.

— Оцвітина надрізана до $^2/_3$—$^3/_4$ з мисочковидною суцільною основою. Стебла прямостоячі або висхідні, рідко лежачі . . . . . 39.

39. Листки дуже неоднакові: на гілках першого порядку вдвоє коротші й вужчі, як на стеблі; на гілках другого порядку значно коротші й вужчі, як на гілках першого порядку. Розтруби при основі з 6—8 жилками . . . . . **(3). Спориш різнолистий — P. heterophyllum** Lindm.

— Листки більш-менш однакові. Розтруби при основі з 3(8)10—12 жилками . . . . . 40.

40. Листки лінійно-ланцетні або вузько-лінійні, повільно-загострені, 0,75—3,5 *мм* завв. Горішок 1,75—2,25 *мм* завд. . . . . **(5). Спориш занедбаний — P. neglectum** Bess.

— Листки еліптичні або ланцетні, коротко-загострені, 2,5 *мм* завш. Горішок близько 3 *мм* завд. . . . . **(4). Спориш польовий — P. agreste** Sumn.

Секція 1. **Avicularia** Meisn. Однорічники, багаторічники або півкущики з циліндричними, часто поздовжньо борозенчастими, прямостоячими або лежачими стеблами. Розтруби білі, прозорі або іржавого забарвлення; завійки пазушні, дрібні, перед цвітінням сховані в розтрубах; частки оцвітини по краю забарвлені, із зеленим кілем. Тичинок вісім, рідко 5—6; стовпчиків три, дуже коротких, іноді непомітних. Горішки замкнені в сухій оцвітині, тригранні або плоско-тригранні, прицвітки подібні до розтрубів.

704. (1). P. maritimum L. — **Спориш надморський.** Коріння довге, цупке; кореневище здерев'яніле, багатоголове. Стебла (5)10—20 *см* завд., розгалужені, з дуже відхиленими або лежачими гілками, в нижній частині здерев'янілі; в однорічних екземплярів стебла прості. Розтруби до 10 *мм* завд., сріблястобілі, вздовж розірвані, з численними жилками. Листки видовжено-еліптичні, 2,5—3 *см* завд., 5—8 *мм* завш., гоструваті, верхні й середні із загорненими на спідній бік краями. Квітки на коротеньких квітконіжках по 1—3 у пазухах листків, зібрані довгими негустими улисненими гронами. Оцвітина лійкувата, нешироко, при плодах глечиковидна, 3—3,5 *мм* завд., при основі зелена, до $^2/_3$ розділена на обернено-яйцевидні, білі частки. Горішки 3—4 *мм* завд., блискучі, на поверхні з ледве помітними тонкими зморшками, трохи висуваються з оцвітини. ♃. Цв. VII—X.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 519. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 392. Комаров в Фл. СССР, V, 610.

По морських узбережжях, на пісках у літоральній смузі. — По берегах Чорного та Азовського морів спорадично.

Л.З.-Л.С. Запорізька обл.: Приморський рн, коса Обіточна (Попович!). — Сталінська обл.: Жданов (Шмальг.!). — **П.З.С.** Одеська обл.: гирло Дністра (Пач.!); Одеса (Шестериков, Потапенко!). — Миколаїв (Шмальг.).— **Л.З.С.** Херсонська обл.: Скадовський рн, острів Джарилгач (Зоз!). — **П.С.** Запорізька обл.: острів Бірючий (Карнаух!).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Причорн., Крим; Кавказ: Передкавк., Зах. Закавк.

Загальне поширення. Морські узбережжя Західної Європи, Північна Африка, приатлантична Північна Америка.

Примітка. Вид описаний з Південної Франції, з околиць Марселя. Наша рослина трохи відрізняється від типу дрібнішими горішками і взагалі меншими розмірами. Потребує дальшого вивчення.

705. (2). P. Roberti Lois. — **Спориш Роберта.** Коріння довге, здерев'яніле, кореневище маловиявлене. Стебла 10—50 *см* завд., від основи розгалужені, з лежачими або висхідними гілками; міжвузля, крім найнижчих, видовжені, 2—3 *см* завд. Розтруби значно коротші від міжвузлів, до 10 *мм* завд., білі, сухі, малорозірвані, з шістьма жилками. Листки еліптичні або еліптично-ланцетні, з незагорненими краями, з виразними зісподу жилками, нижні 2—3 *см* завд., 5—8 *мм* завш. Квітки

Рис. 33. *Спориш Роберта — Polygonum Roberti* Lois.

1 — загальний вигляд; *2* — плід в оцвітині; *3* — плід окремо.

в завійках по 1—4, зібрані улисненими гронами; оцвітина близько 3 *мм* завд., розсічена більш як до середини на білі або рожеві частки. Горішки 3,5—4 *мм* завд., на чверть або до половини висунені з оцвітини, малоблискучі, але лисніючі, з дуже тонкими зморшками на поверхні. ♃. Цв. VI—X.

Lois. in Mém. Soc. Linn., Paris, VI (1827) 409. Комаров в Фл. СССР, V (1936) 612.

P. maritimum auct. fl. ucr., p. p., non L.

По морських узбережжях, у літоральній смузі.

Л.З.-Л.С. Запорізька обл.: Бердянська коса біля м. Осипенко (Кот.!, Постриганы!); гирло р. Берди (!). — Сталінська обл.: Білосарайська коса на південь від Жданова (Кот.!, Постриганы!); Будьоннівський рн, Крива коса (Постриганы!). — **П.З.С.** Одеса (Черн.). — **Л.З.С.** Запорізька обл.: Якимівський рн, Кирилівка (Лавр.!). — **П.С.** Запорізька обл.: острів Бірючий (Кот.!).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Крим, південь Української РСР; Кавказ: Передкавк., Зах. Закавк.

Загальне поширення. Узбережжя Середземного, Чорного та Азовського морів.

Примітка. Вид описаний з Південної Франції; ми його беремо в обсязі, установленому В. Л. Комаровим у „Флоре СССР". Критичний вид; потребує дальших дослідів.

706. (3). P. heterophyllum Lindm. — **Спориш різнолистий.** Стебла 10—60 *см* завв., прямостоячі або висхідні, рідше лежачі, здебільшого з маловідхиленими гілками. Листки дуже неоднакові, на стеблі більші, еліптично-ланцетні, овально-обернено-ланцетні, вузько-ланцетні або майже лінійні, 2—4 *см* завд.; листки гілок наполовину коротші, ланцетні або довгасто-ланцетні; листки гілочок другого порядку ще коротші й вужчі, лінійно-довгасті або лінійно-ланцетні; всі листки загострені, яскраво-зелені. Пучки квіток часто зближені вгорі, листки при них здрібнені; оцвітина вгору від мисочковидної основи більш як до $^2/_3$ розсічена на довгасті, зелені, з білими, рожевими або пурпуровими краями, частки. Горішки тригранні, часто з вузькими гранями, на поверхні з поздовжніми смужками і крапчастими зморшками, каштанові або майже чорні, сховані в оцвітині. ⊙. Цв. IV—XI.

Lindman in Svensk. Bot. Tidskr., VI № 3 (1912) 960. Комаров в Фл. СССР, V (1936) 614.

— *P. aviculare A. heterophyllum* Pawlowski in Fl. Polska, II (1921) 87. — *P. aviculare* L., Sp. pl., ed. I (1753) 362, p. p.

Рудеральний бур'ян, подібно до *P. aviculare* L. Наводиться для всіх районів Української РСР як звичайна рослина.

Проте певних екземплярів цього виду нам з території Української РСР ще не траплялося. Гетерофільні форми з півдня, які ми раніше визначали як *P. heterophyllum* Lindm., належать до гібрида *P. aviculare* L. × *P. patulum* M.B. з своєрідною комбінацією ознак батьківських видів. Павловський (цит. місце) висловив небезпідставну думку про те, що *P. heterophyllum* Lindm. як вид взагалі не існує і являє собою штучне об'єднання за формально-морфологічним принципом різнорідних форм. Комаров в „Учении о виде" (Избр. соч., I, 257) теж зауважує, що „спроба визначати спориш за Ліндманом дає, проте, невеселі результати, відношення обернено-конічної основи оцвітини до її лопатей виявляється величиною мінливого, часто трапляються форми, що виходять за межі діагнозу; треба встановлювати нові види і припускати наявність гібридів...".

Поширення по СРСР. Вказується для всіх районів, що у зв'язку з непевністю обсягу виду здається сумнівним.

Загальне поширення. Вказується для всіх культурних країн.

707 (4). P. agreste Sumn. — **Спориш польовий.** Стебла 40—65 *см* завв., висхідні, розгалужені від основи, сизі. Розтруби 10—12 *мм* завд., при основі рудуватобурі, з (8)10—12 жилками, вище білувато-плівчасті, двороздільні, розщеплені на тонкі лопаті. Всі листки за формою однакові, еліптичні або ланцетні, 10—25 *мм* завд., 2—5 *мм* завш., до обох кінців звужені, твердуваті, сизі, рідше сизуватозелені, з випнутими на споді жилками. Квітки розміщені по 1—2 у пазухах цілком розвинених верхніх листків; квітконіжки 1—3 *мм* завд.; оцвітина 2—2,5 *мм* завд., до $^2/_3$—$^3/_4$ розсічена на червонуваті з країв лопаті. Горішки близько 3 *мм* завд. і 1 *мм* завш., довші від оцвітини, темнобурі, з поздовжніми смужками і крапчастими зморшками. ⊙. Цв. V—IX.

Сумневич у Сист. зам. герб. Инст. бот. Узбек. отд. АН СССР, II (1940) 12.

Рудеральний бур'ян.

Цей вид описаний з Узбекистану, але може бути і на нашій території. Очевидно, належить до циклу форм, посередніх між *P. aviculare* L. і *P. heterophyllum* Lindm. (*P. aviculare* × *P. heterophyllum* Lindm.).

Поширення по СРСР. Серед. Азія: Узбекистан.

Загальне поширення. Не вияснене.

708 (5). P. neglectum Bess. — **Спориш занедбаний.** Стебла тонкі, 10—30 *см* завв., від основи розгалужені, з підведеними або висхідними нижніми гілками, меживузля видовжені. Розтруби 6—12 *мм* завд., при основі зеленуватобурі, з численними жилками (близько 12), вгорі білі, блискучі, розірвані на вузенькі волосовидні при верхівці частки; листки лінійно-ланцетні до вузько-лінійних, повільно загострені, 8—32 *мм* завд., 0,75—3,5 *мм* завш., верхні, або також і середні, з загорненими на верхній бік краями. Оцвітина 2—2,5 *мм* завд., більш як до $^2/_3$ розсічена на довгасті, з країв білі або яснопурпурові частки; горішок тригранний,

1,75—2,25(2,5) *мм* завд., 1—1,25(1,5) *мм* завш., на поверхні з поздовжніми смужечками і крапчастими зморшками, темнокаштановий. ⊙. Цв. V—X.

Besser, Enum. (1822) 45. Комаров в Фл. СССР, V (1936) 618, р. р.

— *P. aviculare* var. *neglectum* Aschers. u. Graebn., Synops., IV (1913) 858. — *P. heterophyllum* var. *angustissimum* Lindm. in Svensk. Bot. Tidskr., VI (1912) 691. — *P. aviculare angustissimum* Meisn. in DC., Prodr., XIV (1856) 98. — *P. flagellare* Spreng., Syst., II (1825) 255 (?).

Зустрічається як бур'ян на піскуватих місцях. — Правобережні райони Полісся і Лісостепу.

П.П. Київська обл.: Київ (Андржієвський); Бородянський рн, ст. Тетерев (Оксіюк!). — Житомирська обл.: Малинський рн, ст. Ірша (Лазаренко!). — **З.Л.-С.** Кам'янець-Подільська обл., Сатанівський рн, Іванківці на р. Збруч (Кот.!). — **П.Л.-С.** Вінницька обл.: Джулинський рн, Джулинка (Кот.!). — Київська обл.: Біла Церква (Підоплічка!); Черкаський рн, Степанки (!); Вільшанський рн, Зелена Діброва (Підоплічка!).

Поширення по СРСР. Європейська частина в західних районах. Наводиться також для Схід. Сибіру (Даур.) і Далек. Сходу.

Загальне поширення. Європа.

Примітка. Вид описаний з України та Білорусії. Певних місцезнаходжень автор не вказує. В гербарії Бессера зберігаються екземпляри з Бобруйська, віднесені до var. *rigida* Bess., та з Києва; екземпляри Андржієвського з Мінська належать до *P. aviculare* L. Від останнього цей вид дуже відрізняється численнішими жилками на розтрубах, але габітуально може бути схожий з деякими вузьколистими його формами. Сам Бессер, як і Андржієвський, не відрізняли *P. neglectum* Bess. від вузьколистих форм *P. aviculare* L., проте останні, можливо, мають гібридне походження (*P. aviculare* L. × *P. neglectum* Bess.). Проте може існувати вид, що перебуває в такому ж відношенні до *P. aviculare* L. s. str., як *P. neglectum* Bess. до *P. heterophyllum* Lindm.

709 (6). P. aviculare L. — **Спориш звичайний.** Стебло 1—100 *см* завд., здебільшого лежаче або висхідне, рідше прямостояче і тоді невисоке, борозенчасто-галузисте, з відхиленими гілками, які, коли стебло лежаче, притиснені до грунту; найнижчі міжвузля 1—3 *см* завд. Розтруби почасти приростлі до черешка, спочатку з двома витягнутими зубчиками, потім розірвані на кілька часток, по краях плівчасті, з 6—8 жилками. Листки на одному екземплярі всі однакової форми: то широко-еліптичні або широко-лопатковидні, то обернено-овально-довгасті або язичковидні, рідше вузько-довгасті до майже лінійних, тупі або гострувати, звужені до основи в короткий черешок, сірувато- або сизуватозелені, зісподу з більш-менш помітними жилками. Квітки в пазушних, дуже вкорочених розсунених завійках (пучках) по 2—5, зібрані улисненими гронами. Оцвітина надрізана до середини, з обернено-конусовидною нижньою частиною і блідозеленими, з вузьким білим або рожевим краєм, частками. Горішки тригранні, (2)2,5—3 *мм* завд., з закругленою основою і прямими ребрами, чорні, рідше каштанові, не блискучі, на світлі ледве лисніють, на поверхні вкриті поздовжніми борозенками і крапчастими зморшками. ⊙. Цв. IV—XI.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 362, p. p. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 592, p. p. Комаров в Фл. СССР, V, 614 та 617.

— *P. aequale* Lindman in Svensk. Bot. Tidskr., VI (1912) 692. Гроссгейм, Фл. Кавк., II, 49.

На засмічених відкритих місцях. — По всіх районах Української РСР звичайно.

Поширення по СРСР. Усі райони.

Загальне поширення. Космополіт.

Примітка. Дуже мінливий вид, залежно від умов зростання утворює велику кількість різноманітних модифікацій; особливо варіюють розміри всієї рослини і форма листя. Восени дає форму з видовженими, дуже висуненими з оцвітини зеленими горішками, часто всередині порожніми (гали?). Відміни, що наводяться в старій літературі для *P. aviculare* L. (здебільшого це будуть *α. procumbens* Ledeb., *β. erectum* Ledeb., *γ. laxum* Ledeb.) або не мають таксономічного значення, або стосуються до інших близьких видів. *P. aviculare* L. утворює гібриди з *P. patulum* M.B., *P. Bordzilovskii* Klok., *P. Kotovii* Klok., *P. neglectum* Bess. та з іншими спорідненими видами; при контакті *P. aviculare* L. з цими видами гібриди виникають часто у великій кількості. Всі згадані гібриди плодоносні; здається, зустрічаються і складні гібриди. До гібридних форм ми відносимо також описаний В. Л. Комаровим у „Флоре СССР" *P. cretaceum* Kom.[1]

Гібриди *P. aviculare* L. з *P. Bordzilovskii* Klok. зустрічаються дуже часто на супісках у долині р. Дінця та його приток, але вони все-таки не цілком тотожні з *P. cretaceum* Kom., що зустрічається до того ж в інших умовах. Існування особливого крейдяного виду в цій групі не можна вважати неможливим, але відрізнити його від гібридних, дуже численних форм можна лише шляхом відповідних експериментів і спеціального вивчення рослини в природі. *P. cretaceum* Kom. може являти собою і гібрид *P. aviculare* × *P. Bordzilovskii*, і *P. aviculare* × *P. patulum*, і ті ж комбінації з *P. agreste* і якусь ще складнішу.

Господарське значення. *P. aviculare* L. — лікарська рослина (*Herba polygoni*). З коріння добувають синю фарбу. Добрий корм для дрібної худоби.

710 (7). P. calcatum Lindm. — **Спориш-топотун.** Стебла кволі, лежачі або напівлежачі. Листки дрібні, еліптичні, овальні або обернено-яйцевидні; зісподу з добре помітними жилками, блідо- або сірозелені; верхні подібні до нижніх. Оцвітина трубчаста, надрізана до середини або менш, частки її яснозелені, з білими краями; тичинок п'ять. Горішки дрібні, 2—2,5 *мм* завд.; видовження тригранні, з широкою основою або довгасто-яйцевидні, але завжди з тригранною верхівкою, чорні, гладенькі, зрідка трохи крапчасті на поверхні. ⊙. Цв. V—X.

Lindman in Bot. Notis. (1904) 139. Aschers. et Graebn., Synopsis, IV, 861. Комаров в Фл. СССР, V (1936) 618.

— *P. aviculare* var. *depressum* Meisn. in DC., Prodr., XIV (1857) 98, p. p.

[1] Цей вид подано Комаровим у „Флоре СССР", т. V, 631. Він зустрічається на крейдяних відслоненнях і відомий з крейдяних схилів **Л.З.-Л.С.** — Ворошиловградська обл.: Біловодський рн, Городище, на правому березі р. Деркул (Степанов!)

На сухих піскуватих грунтах, у соснових борах, при дорогах. — В Українській РСР поки що не знаходили, але, можливо, буде знайдено в Поліссі.

Поширення по СРСР. Європейська частина: Кар.-Лапл., Верх.-Дніпр.

Загальне поширення. Північна і Середня Європа, Балканський півострів, Мала Азія.

Примітка. Маловивчений вид.

711 (8). P. scythicum Klok. sp. nova in Addenda II, p. 650. — **Спориш скіфський.** Стебла 10—50 *см* завд., розгалужені від основи, лежачі. Листки вузько-лінійні, повільно загострені до верхівки і звужені донизу, 15—23 *мм* завд., 1—1,5 *мм* завш.; жилки зісподу дуже виразні; розтруби при основі суцільні, вгорі дрібно-розірвані, малоблискучі. Квіток у пучку 1—3, оцвітина близько 2 *мм* завд., розірвана до $^2/_3$, з рожевими або червонуватими по краю частками. Горішок 1,5—2 *мм* завд., 1 *мм* завш., темнокаштановий, трохи лискучий, але не блискучий; його поверхня дрібно-зморшкувата, але виразних поздовжніх смужечок на ній не утворюється. ⊙. Цв. VI—IX.

У степових подах. — Рідко на півдні Української РСР.

Л.З.С. Херсонська обл.: Ново-Троїцький рн, Асканія-Нова, Чапельський під (!!); Іванівський рн, Агайманів під (!).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Причорн.

Загальне поширення. Ендем півдня Української РСР.

Примітка. *P. scythicum* Klok., певно, дуже близький до західнополіського *P. neglectum* Bess., але добре відрізняється від останнього характерним габітусом (рослина щільно прилягає до грунту, утворюючи на ньому зелений круг) і дрібнішими горішками. Це — не бур'ян, а характерна для цілинного степу рослина.

712 (9). P. propinquum Ledeb. — **Спориш близький.** Стебла від основи розгалужені, більш-менш лежачі, до 40 *см* завд. Розтруби короткі. Листки сидячі, довгасті, при верхівці тупі або пригострені, до основи звужені, зісподу з виразними жилками. Квіткові пучки всі в пазухах цілком розвинених листків, 2—3-квіткові; квітконіжки коротші від оцвітини, остання розділена до $^2/_3$ на частки. Горішки гладенькі, не зморщкуваті, блискучі, перевищують оцвітину. ⊙ Цв. VII—X.

Ledeb., Fl. Ross., III, 2 (1851) 532. Комаров в Фл. СССР, V, 621.

На піскуватому грунті біля шляхів. — Трапляється в Поліссі і в Лісостепу.

П.П. Київ (!!). — **П.Л.-С.** Житомирська обл.: Вчорайшенський рн, Звияче (Шмальг.!). — **Л.Л.-С.** Харківська обл.: Харків (Кот.!); Чугуїв (Кот.!, !!).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Заволз., Ниж.-Волз.

Загальне поширення. Понтичний степовий ендем.

Примітка. Зовнішній вигляд і розмір усіх частин цього виду нагадує вузьколисті форми *P. aviculare* L. Дуже критичний вид; потребує дальшого вивчення.

713 (10). P. acetosellum Klok. — **Спориш кисленький.** Стебла лежачі, 15—30 *см* завд., від основи розгалужені, тонкуваті, борознисті, рясно вкриті листям. Листки довгасто-еліптичні, дрібні, 4,5—7 *мм* завд., 1,25—1,5 *мм* завш., товстуваті, із закругленою верхівкою і клиновидною звуженою в короткий черешок основою, з непомітними зісподу жилками. Розтруби короткі, не блискучі. Квітки дрібні, на коротких квітконіжках у пучках по три; всі пучки в пазухах майже не зменшених листків, густо скупчені на верхівці стебла; оцвітина трубчаста, 1,5—2 *мм* завд., розділена до середини на білуваті частки. Горішок зовсім захований в оцвітині, тригранний, з одним боком дуже вузьким, із закругленою основою та пригостреною верхівкою, 1,5—1,8 *мм* завд., 0,8—1 *мм* завш., чорний, блискучий, на поверхні гладенький, без помітних зморшок. ⊙. Цв. VI—IX.

Клоков в Тр. с.-г. ботан., I, 3 (1927) 171. Комаров в Фл. СССР, V, 622.

По залізничних насипах.

Л.З.-Л.С. Харківська обл.: ст. Куп'янськ-Вузловий (!!).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Волз.-Дон.

Загальне поширення. Не вияснене.

Примітка. Цей вид, описаний з околиць Куп'янська і знайдений також на станції Уразово, Курської обл. (Кот.!), являє собою, очевидно, адвентивну рослину незясованого походження. Ототожнити його з якимось іншим видом досі не пощастило. Всупереч думці, висловленій у „Флоре СССР", *P. acetosellum* Klok. дуже виразно відрізняється від *P. aviculare* L., так само як і від усіх інших відомих нам видів.

714 (11). P. Kitaibelianum Sadl. — **Спориш Китайбелів.** Жовтуватозелена рослина. Стебла прямостоячі, до 50 *см* завв., з присуненими до стебла гілками. Листки еліптичні або довгасто-ланцетні, до 4 *см* завд. і 12 *мм* завш., коротко загострені, з лукастими краями, звужені в короткий черешок. Грона переривчасті, довгі, безлисті; квітки в пучках по три; оцвітина з рожевою облямівкою, близько 2,5 *мм* завд. Горішок зовсім замкнений в оцвітині, тригранний, широкий, крапчасто-зморшкуватий, масивний, близько 4 *мм* завд. та 2,5 *мм* завш. ⊙. Цв. VII—IX.

Sadler, Fl. Pest., I (1825) 287. Клоков в Тр. с.-г. ботан., I, 3 (1927) 176. Комаров в Фл. СССР, V (1936) 629.

— *P. patulum A. Kitaibelianum* Aschers. u. Graebn., Synops., IV (1913) 865. — *P. Bellardi α. typicum* Beck. in Rchb., Ic. Fl. Germ. et Helv., (1905) 67.

У степовій зоні по більш-менш засмічених місцях — на пасовищах, толоках. — В Українській РСР дуже рідко, очевидно, як занесений.

Л.З.-Л.С. Запорізька обл.: околиці ст. Розівки (!!).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Причорн., Крим; Кавказ: Передкавк.

Загальне поширення. Центральна Європа (південний схід і Франція), Балканський півострів, Крим, Кавказ.

715 (12). P. Kotovii Klok. — **Спориш Котова.** Темнозелена рослина. Стебла прямостоячі, 40—120 *см* завв., внизу товсті і трохи дерев'янисті, дуже розгалужені, з гілками, спрямованими косо вгору. Листки від еліптичних до довгасто-ланцетних, до 6 *см* завд. і 2 *см* завш., при верхівці загострені, до основи звужені в черешок до 5 *мм* завд. Грона тонкі, переривчасті, вгорі без листя, 10—15 *см* завд.; квітки в пучках по 3—4. Оцвітина з червоними краями, 2 *мм* завд., на трохи довшій від неї квітконіжці. Горішок замкнений в оцвітині або ледве висунений з неї, тригранний, дрібно-крапчастий, червонуваточорний, не блискучий, близько 2,5 *мм* завд. і 1,5 *мм* завш. ⊙. Цв. VI—IX.

Клоков в Тр. с.-г. ботан., I, 3 (1927) 167. Е. Вульф, Флора Крима, II, 1 (1947) 81.

— *P. patulum* Комаров в Фл. СССР, V, 629—630, p. p., non M.B. s. str. — *P. Bellardi* Ledeb., Fl. Ross., III, 530, p. p. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 393, p. p., non All.

У степових чагарниках, по узліссях байрачних гайків. — Досить звичайний на південному сході, рідко на заході.

Л.Л.-С. Полтавська обл.: Кременчук (Лавр.!). — Харківська обл.: Зміїв (Лавр.!). — **Д.Л.-С., Л.З.-П.С.** Звичайно. — **П.З.С.** Миколаїв (Опперман!). — Херсонська обл.: Білозерка (Куксін!). — **Л.З.С.** Звичайно.

Поширення по СРСР. Європейська частина: Серед.-Дніпр., Причорн., Волз.-Дон., Ниж.-Дон., Півн. Крим; Кавказ: Передкавк.

Загальне поширення. Понтичний степовий ендем.

P. Kotovii Klok. вільно дає гібриди з *P. aviculare* L. і, мабуть, з *P. neglectum* Bess.

716 (13). P. spectabile Lehm. — **Спориш гарний.** Стебла прямостоячі, 25—50 *см* завв., розгалужені, з гілками, спрямованими вгору, іноді лукасто вигнутими. Листки довгасто-еліптичні, до 5 *см* завд., 4—6,5 *мм* завш., при верхівці раптово загострені, до основи поволі звужені в коротенький черешок, з дуговидними краями. Грона при верхівці більш-менш густі і товстуваті, квітка вкриває квітку; оцвітина з яскравочервонуватими краями, близько 2,5 *мм* завд. Горішок висунений з оцвітини, коричневочорний, крапчасто-зморшкуватий, близько 2,5 *мм* завд. і 1,5 *мм* завш. ⊙. Цв. VII—IX.

Lehman, Index semin. h. Hamb. (1822). Клоков в Тр. с.-г. ботан., I, 3, 66. — *P. patulum* a. *genuinum* Aschers. et Graebn., Synops., IV, 866. — *P. Bellardi* a. *typicum* Beck in Rchb., Ic. Fl. Germ. et Helv., XXIV (1905) 6, 7. — *P. patulum.* Комаров в Фл. СССР, V, 629, p. p., non M.B.

Рис. 34. *Спориш Котова — Polygonum Kotovii* Klok.

Як бур'ян по посівах, біля доріг.

Л.Л.-С. Харківська обл.: Чугуїв (!!). — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: Лозівський рн, Краснопавлівка (Кот.!; не типова рослина).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Причорн., Волз.-Дон.

Загальне поширення. Південна Європа (Франція, Італія), Передня Азія.

Примітка. Форма ця потребує ще дальшого вивчення.

717 (14). P. patulum М.В. — **Спориш розчепірений.** Стебла прямостоячі, 10—80 *см* завв., більш-менш розгалужені. Листки від довгасто-ланцетних до лінійних, 3—4(5) *см* завд. і 2—6(7,5) *мм* завш., при верхівці дуже повільно загострені, до основи так само звужені, з рівними, недуговидними краями. Грона безлисті, тонкі, переривчасті, довгі; квітки в завійках по 2—4; оцвітина при основі зеленувата, її частки з рожевими, рідше білуватими краями, близько 2 *мм* завд. Горішок висунений з оцвітини, крапчасто- і трохи смугасто-зморшкуватий, чорний, 1,7—2 *мм* завд. та 1,25 *мм* завш. ⊙. Цв. VII—IX.

M.B., Fl. taur.-cauc., I (1808) 304, s. str.
— *P. novoascanicum* Klokov в Тр. с.-г. ботан., I, 3 (1927) 168. Комаров в Фл. СССР, V, 631—632.

По сухих степах, схилах, відслоненнях. — У південній та східній частинах Української РСР досить звичайно.

П.Л.-С. Полтавська обл.: Кременчуцький рн, Кременчук і Крюків (Лавр.!). — **Л.Л.-С.** Полтавська обл.: Пирятинський рн, Майорщина (Іллічевський!). — **Д.Л.-С.** Звичайно. — **П.З.-Л.С.** Дніпропетровська обл.: Кривий Ріг (Кот.!). — **Л.З.-Л.С.** Ворошиловградська обл.: Міловський рн, Стрілецький кінний завод (Лавр.!). — Харківська обл.: Красноград (Іллічевський). — **П.З.С.** Одеська обл.: Біляївка по Дністру (Опперман!). — Миколаївська обл.: по р. Інгульцю досить звичайно (Кот.!). — Херсонська обл.: Білозерка (Куксін!). — **Л.З.С.** (південна частина). Звичайно. — **П.С.** Звичайно.

F. **rupestre** Klok. Рослина з горизонтально відхиленими гілками, лише трохи коротшими від стебла. Грона при верхівці іноді густуваті.

Зустрічається на відслоненнях.

Поширення виду по СРСР. Європейська частина: Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр.; Бессараб., Причорн., Ниж.-Дон., Ниж.-Волз., Крим; Кавказ: Передкавк.

Загальне поширення. Південнопонтичний степовий ендем.

718 (15). P. Bordzilowskii Klok. sp. nova in Addenda II, p. 651. — **Спориш Бордзіловського.** Стебла тонкі, 10—50 *см* завв., часто дуже розгалужені. Нижні гілки часто горизонтальні, довші від стебла. Листки лінійно-ланцетні або лінійні, при верхівці поволі загострені, 1—4(6) *см*

Рис. 35. *Спориш Бордзіловського — Polygonum Bordzilowskii* Klok. (зменш.)
1 — загальний вигляд; *2* — гілочка з квітками; *3* — плід.

завд., 2—3 *мм* завш.; розтруби плівчасті, блискучі, білі, тоненько розірвані. Грона довгі, внизу переривчасті, вгорі густі, квіток по 2—3. Оцвітина з широкими білими краями, близько 2 *мм* завд.; горішок висунений з неї, 2—2,25 *мм* завд., при верхівці витягнений, трохи блискучий, дрібнокрапчастий. ⊙. Цв. VII—X.

— *P. gracilius* Klokov в Тр. с.-г. ботан., I, 31 (1927) 169, p. p. Комаров в Фл. СССР, V, 630, p. p., non *P. Bellardi β. gracilius* Ledeb., Fl. Ross., III (1849) 530.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 630!

На річкових пісках. — У східній та південно-східній частині Української РСР нерідко.

Л.Л.-С. Полтавська обл.: Гельмязівський рн, Келеберда по Дніпру (Кот.!); Кременчук (Лавр.!). — Харківська обл.: Харків (Черн.!, Тимофеєв! Кот.!); Зміїв (Ширяєв, Лавр.); Чугуїв (Кот.!). — Сумська обл.: Лебедин (Ізвекова). — **Д.Л.-С.** Ворошиловградська обл.: часто по р. Донцю (Мілютін!, Кот.!, !!). — Сталінська обл.: Амвросіївка (Кот.). — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: по рр. Осколу та Дінцю звичайно. — Ворошиловградська обл.: по р. Дінцю звичайно. — Дніпропетровська обл.: Дніпропетровськ (Акінфієв, Кот.!); Новомосковський рн, по р. Самарі (Кот.!). — **П.З.С.** та **Л.З.С.** Звичайно.

F. rosaceum Klok. Частки оцвітини з рожевими краями.

Рідко серед типової форми.

Поширення виду по СРСР. Європейська частина: Верхн.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Причорн., Ниж.-Дон., Волз.-Дон.

Загальне поширення. Ендем півдня Європейської частини СРСР.

На супісках дуже поширені гібриди цього виду з *P. aviculare* L.

Примітка. *P. gracilius* (Ledeb.) Klok. s. str., описаний з рр. Ульби та Бухтарми на Алтаї, заступає наш вид у басейні Волги і далі на схід. Росте не лише на пісках, а переважно на солонцях серед напівпустинь, по сухих кам'янистих річищах річок тощо. Відрізняється дрібнішими квітками із забарвленими частками оцвітини, дрібнішими горішками, вужчими листками й характером розгалуження.

719 (16). P. arenarium W.K. — **Спориш пісковий.** Стебла (15)20—40(50) *см* завв., від основи розчепірено-розгалужені, з підведеними нижніми гілками, тонкі, борознисті, внизу циліндричні, вище гранчасті; середні міжвузля видовжені. Листки лінійно-ланцетні, 1—4,5 *см* завд., 1—5 *мм* завш., загострені, повільно звужені до основи в черешок; розтруби лійковидні, при основі темнокоричневі, вище прозоробілі, блискучі, з шістьма жилками, двороздільні, тонкорозірвані. Квітки по (1)3—5 у розсунених пучках (вкорочених завійках); нижні пучки в пазухах вкорочених листочків, верхні безлисті, утворюють на кінцях гілок довгі гроноподібні суцвіття. Оцвітина чашоподібна, 2—3 *мм* завд., при основі зелена, до $^3/_4$ або ж більше розділена на округлі, білі або рожеві частки, під час цвітіння широко розтулена; пиляки жовті. Квітконіжки більшменш дорівнюють оцвітині довжиною. Горішки яйцевидно-тригранні, з округлою основою, близько 2 *мм* завд. і 1 *мм* завш. ⊙. Цв. VII—IX.

Waldst. et Kit., Pl. rar. Hungar. (1802) 69. Meisn. in DC., Prodr., XIV, 100. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 393. Комаров в Фл. СССР, V, 637.

На річкових пісках. — В Українській РСР переважно на півдні в системах рр. Дніпра та Буга.

Л.П. Київська обл.: околиці Києва; Бровари (Вершковський!). — **Л.Л.-С.** По пісках Дніпра звичайно. — Сумська обл.: Охтирка (Угринський). — Полтавська обл.: Лубенський рн, Ісачки (Зоз!); Котелевський рн, Милорадове (Стахорський!). — **П.З.-Л.С.** Дніпропетровська обл.: Дніпродзержинськ (Акінфієв). — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: Краснотрад (Шмальг.!). — Дніпропетровська обл.: Дніпропетровськ, Ігрень (!!); Новомосковський рн, по р. Самарі (!!, Кот.!). — **П.З.С.** Миколаїв (Крижевський, Опперман!). — **Л.З.С.** Дніпропетровська та Миколаївська обл.: понад Дніпром. Звичайно (Пач.!, Козлов!, Лавр.!).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Серед.-Дніпр., Бессараб., Причорн.

Загальне поширення. Середня Європа, Балканський півострів (північ), південно-західні райони Європейської частини СРСР.

Примітка. Наводиться різними авторами для ряду місцевостей Української РСР помилково, замість інших видів. Вказівки Комарова у „Флоре СССР" для Кавказу та Нижнього Дону помилкові.

Український дніпровський ареал відірваний від дунайського і, можливо, наша рослина не є типова.

720 (17). P. pseudoarenarium Klok. — **Спориш несправжньопісковий.** Стебла 30—90 *см* завв., від основи розгалужені, з косо вгору спрямованими гілками, тонкі, борознисті, циліндричні; середні міжвузля видовжені. Розтруби при основі каштанові, вище прозоробілуваті, малоблискучі, з 10—12 *мм* жилками, дуже тонко-розірвані. Листки довгастоланцетні або еліптичні, 1,5—5 *см* завд., 2—9 *мм* завш., при основі звужені в черешках, при верхівці загострені. Квітки по 1—3(4) у більшменш зближених пучках; нижні пучки в пазухах вкорочених листочків, верхні безлисті; кінцеві гілочки суцвіття здебільшого короткі, зібрані волотевидно. Оцвітина широко-лійковидна, 1,5—2,5 *мм* завд., при основі зелена, більше як до $^3/_4$ розділена на округлі, жовтуватобілі або блідорожеві частки. Горішок 1,5—3 *мм* завд., до 2 *мм* завш., трохи вужчий, як у *P. arenarium* W.K., гладенький, блискучий, але менш, як у *P. arenarium* W.K. ⊙. Цв. VII—IX.

Клоков в Мат. охорон. природи Укр., I (1928) 74. Комаров в Фл. СССР, V, 638.

— *P. arenarium* Ledeb., Fl. Ross., III, 531, p. p., non W.K.

Видані зразки: Герб русск. фл., № 1086, sub P. arenario!

По знижених лучних і солонцюватих місцях. — Зрідка в степах східньої частини Української РСР.

Д.Л.-С. Ворошиловград (Кот.!). — Сталінська обл.: Харцизький рн, Верхня Кринка (Наконечна!); Амвросіївський рн, Білоярівка (!). — **Л.З.-Л.С.** Полтавська обл.: Карлівка (Черн.). — Сталінська обл.: Ольгинський рн, Велико-Анадольське лісництво (занесена, Графф!). — Дніпропетровська обл.: Новомосковський рн, узбережжя Солоного Лиману в Самарському борі.

Поширення по СРСР. Європейська частина: Серед.-Дніпр., Причорн., Крим, Волз.-Дон., Ниж.-Дон., Ниж.-Волз., Заволз.; Кавказ: Передкавк.

Загальне поширення. Європейська частина СРСР. Мабуть, зустрічається також у Західному Казахстані.

Примітка. *P. pseudoarenarium* Klok. описаний з Олексіївки, Ростовської обл., а не з узбережжя Сиваша, як зазначено у „Флоре СССР" (т. V, 638). У „Флоре СССР" він наведений ще для Кавказу, Західного Сибіру і Середньої Азії, але ареал цього виду не можна точно встановити без критичного вивчення східних рослин, відиесених до нього; вони здебільшого належать до окремих, хоч і близьких видів.

721 (18). P. Janatae Klok. — Спориш чорноморський. Стебла 15—40 *см* завв., від основи розгалужені, з підведеними або напівлежачими нижніми гілками, товстуваті, борозниспі, внизу циліндричні або невиразно-гранисті, вище тригранні, верхні гілочки плоскуваті. Розтруби при основі іржаворуді, вище прозоробілі, розділені на лопаті і дрібно-розірвані; листки довгасто- або лінійно-ланцетні, 1—4 *см* завд., 1—7 *мм* завш. (не беручи до уваги верхівкових), загострені, повільно звужені в черешок, по краю трохи загнуті на спід. Квітки по 2—3 у пучках, скупчених на кінцях гілочок волотистого суцвіття; оцвітина широколійковидна, 2,5—3,5 *мм* завд., при основі зелена, майже до основи розділена на округлі, білі або блідорожеві частки. Горішок 2—2,5 *мм* завд., нешрокий, на поверхні крапчасто-зморшкуватий, не блискучий. ⊙. Цв. VII—IX.

Клоков в Мат. Охор. Прир. Укр., I (1928) 73. Комаров в Фл. СССР, V, 638. — *P. pseudoarenarium* subsp. *Janatae* E. Wulff, Фл. Крима, II, 1 (1947) 80.

По приморських пісках та черепашниках. — Зрідка на півдні Української РСР.

Л.З.-Л.С. Запорізька обл.: Бердянська коса (Постригань!, Карнаух!), Обіточна коса (Попович!). — **Л.З.С.** Миколаївська обл.: Очаківський рн, Покровка (Левіна). — Херсонська обл.: коса Тендер (Левіна!); острови Довгий, Смалений, Бабин (Левіна!), острів Джарилгач (Давидич!, Левіна!, Победімова!). — **П.С.** Запорізька обл.: острів Бірючий (Кот.!, Левіна!).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Причорн., Крим.

Загальне поширення. Ендем крайнього півдня Європейської частини СРСР.

Секція 2. **Persicaria** Meisn. Однорічні, рідше багаторічні трав'яні рослини, з рівномірно улисненими прямими стеблами; розтруби плівчасті, рідко зелені, з обрубаним верхнім краєм. Листки цілокраї, часто ланцетні, зісподу з крапчастими залозками або без них. Квітки зібрані

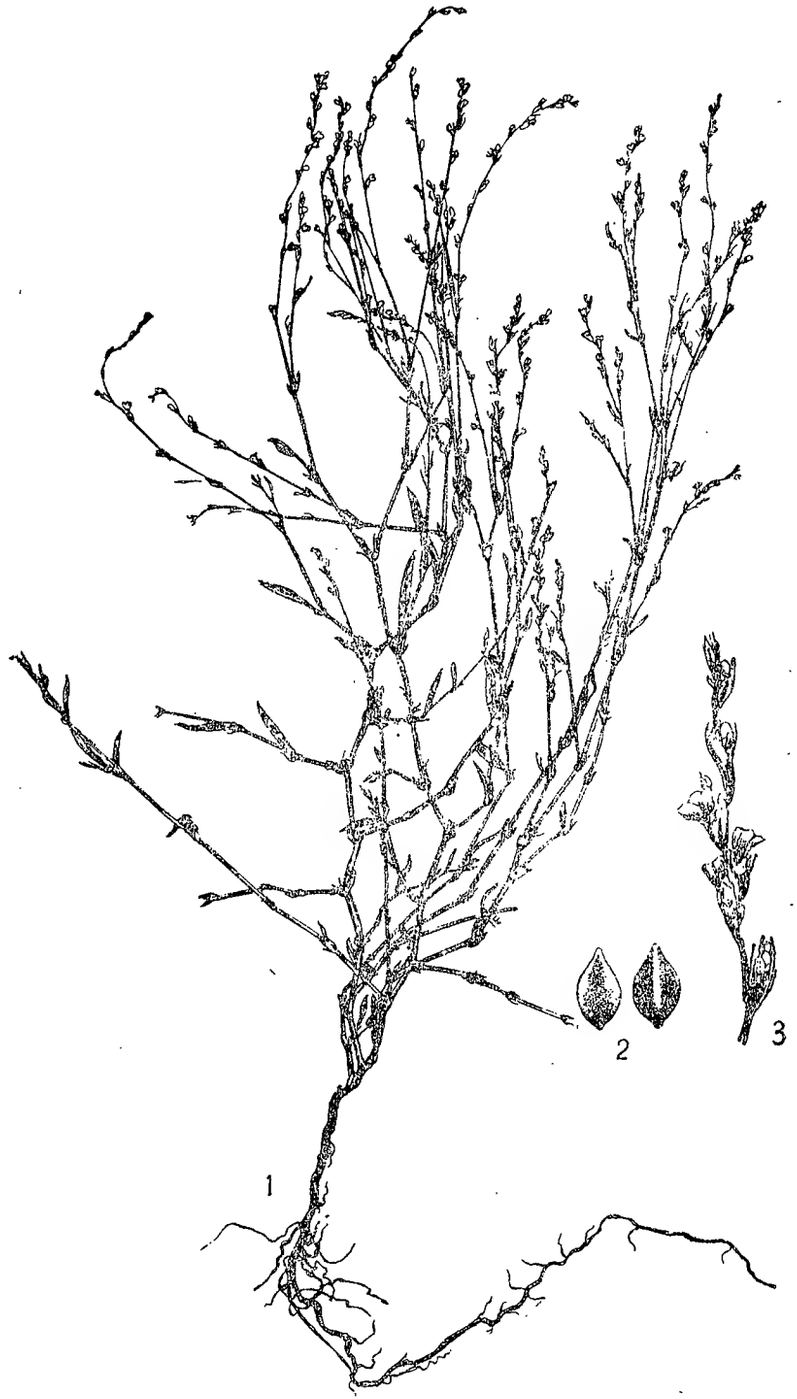

Рис. 36. *Спориш чорноморський — Polygonum Janatae* Klok.
1 — загальний вигляд; *2* — плодн; *3* — гілочка з квітками.

простими колосовидними гронами. Оцвітина з 4—5 частками, звичайно забарвлена; тичинок 4—8; стовпчиків 2—3, вони частіше з'єднані; приймочки головчасті. Плоди замкнені в середині оцвітини, що трохи розростається, сочевицеподібні або тригранні; ендосперм роговий.

722 (19). P. amphibium L. — **Гірчак земноводний.** Кореневище повзуче, розгалужене, стебла 50—150 *см* завв., прості або внизу розгалужені, рясно вкриті листям. Листки з більш-менш розвиненими черешками, від довгасто-еліптичних до лінійно-ланцетних. Квітки в кінцевих довгастих густих колосах. Оцвітина рожева; тичинок п'ять, далеко висунутих з оцвітини; стовпчиків два, до середини зрослих, з головчастими приймочками. Горішок сочевицевидно сплюснутий, з обох боків опуклий. ♃. Цв. $^2/_2$VI—IX.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 361. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 390. Комаров в Фл. СССР, V, 645.

— *P. purpureum* Gilib., Exerc. Phytol., II (1792) 433. — *P. natans* Zapal., Consp. fl. Galic. crit., II (1908) 138. — *Persicaria amphibia* S. F. Gray, Nat. Arr. Brit. Pl., II (1821) 268.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 937, 12381

У стоячій та повільно текучій воді, по болотах, озерах, по берегах річок. — Майже по всій Українській РСР звичайно, але на крайньому півдні трапляється рідше, переважно по Дніпру, Бугу, Дністру; не вказано тільки для П.С.

Протягом свого величезного ареалу цей вид дає географічні раси, докладно ще не вивчені. В Українській РСР відомі такі різко відмінні екологічні форми виду:

Var. **natans** Leyss. Водяна форма з плаваючими розгалуженими довгими стеблами. Листки теж плаваючі, з довгим черешком і довгастими голими пластинками, з круглою основою і тупішою верхівкою. Розтруби по краю без війок.

Leyss., Fl. Hal. (1761) 391.

— *P. natans* Zapal., Consp. fl. Galic. crit., II (1908) 138.

У воді. — Звичайно по всій Українській РСР. На думку Запаловича, це є безперечно окремий вид.

Var. **terrestre** Leyss. Стебло не розгалужене. Листки на коротких черешках, ланцетні, по краях та з обох боків, особливо по жилках, шершаві від коротких щетинкуватих волосинок. Розтруби по краю з довгими війками.

Leyss., l. c.

По берегах річок, іноді в посівах (у Поліссі). — Звичайно.

Var. **decumbens** Klett. Проміжна відміна між двома попередніми. Надземні гони виростають з кореневищ, занурених у мул, з яких раніш утворювалися гони водної форми.

Klett. u. Richter, Fl. Lips. (1830) 351.

У пересихаючих водоймах.

Примітка. У *P. amphibium* L. виявлено статевий диморфізм: у var. *natans* Leyss. розвинені пиляки, а зав'язь і стовпчики недорозвинені; у var. *terrestre* Leyss. тичинки непомітні або недорозвинені, а стовпчики довгі, висунуті з оцвітини і зав'язок плідний. Ці спостереження доцільно перевірити на широкому матеріалі.

За нашими спостереженнями в околицях Дніпропетровська (1948), обидві форми на заводнених місцях (на глибині 2—3 *м*) зустрічаються на одному екземплярі як окремі його гони, але зберігаючи цілковиту морфологічну відокремленість. У всіх екземплярів, що утворюють на затоплених (після відновлення Дніпрогесу) місцях де-не-де суцільні зарості, дуже довгі, надзвичайно розгалужені підводні стебла. На поверхню води виходять улиснені неплідні та плодоносні квіткові гони. У деяких екземплярів переважають квіткові гони типу *natans*, в інших — типу *terrestre*. Плоди здебільшого ніде не зав'язуються, але, як пошукати, то їх можна виявити як на гонах *„natans"*, так і на *„terrestre"*. Квіткові гони не виявляють проміжного характеру, але неплідні бувають і типові для кожної з обох форм, і середні за формою листків між ними.

Поширення виду по СРСР. Європейська частина: всі райони, крім Криму; Кавказ: Передкавк., Зах., Півд. і Схід. Закавк.; Зах. Сибір: Обськ., Верх.-Тоб., Ірт., Алт.; Схід. Сибір: Єніс., Лен.-Кол., Анг.-Саян., Даур.; Далек. Схід (var. *amurense* Korsh.): Зее-Бур., Удськ., Уссур., Сах. і (var. typicum) Камч.; Серед. Азія: Арал.-Касп., Прибалх., Дж.-Тарб., Аму-Дар., Сир-Дар., Пам.-Ал., Тянь-Шан.

Загальне поширення. Майже вся Європа, помірна смуга Азії, Північна Америка.

Господарське значення. Вживається в народній медицині як сечогінне. У кореневищах та стеблах є дубильні речовини (до 18%).

722[1] (20). P. tinctorium Ait. — **Гірчак фарбувальний.** Стебла прямостоячі, 30—80 *см* завв., прості або малорозгалужені, порівняно товсті. Листки овальні або яйцевидні, на кінцях тупувато-закруглені, по краях трохи опушені. Розтруби вузькі, голі, з війками по краю. Колоси густі, овальні або довгасті, зібрані волоттю. Квітки червоні, прицвітки однакової довжини з квітконіжками; тичинок 6—8. Горішки 2—3 *мм* завд., двоопуклі, гладенькі, лисніючі. ☉. Цв. VII—IX.

Ait., Hort. Kew., II (1789) 31. Meisn. in DC., Prodr., XIV, 102. Комаров в Фл. СССР, V, 646.

— *Persicaria tinctoria* Spach, Syst. Veg., X (1841) 336.

В Українській РСР, на Кавказі і в Манчжурії висівалась і іноді дичавіла.

Загальне поширення. Індо-Китай, Китай. Як занесена рослина трапляється поодинокими екземплярами в Центральній Європі і на Балканському півострові.

Господарське значення. Дає 4—5% синьої фарби — індиго, що видобувається гідролізом та окиснюванням (при вимочуванні

в плоских басейнах) індикану ($C_{14}H_{17}NO_6$), що є в тканинах цієї рослини.

722[2] (21). P. orientale L. — **Гірчак східний.** Стебла 100—300 *см* завв., прямостоячі, розгалужені, з більш-менш густим опушенням, рідко майже голі. Листки з короткими крилатими черешками, овальні, рідше округлі або широко-ланцетні, звужені до кінців, вкриті волосками та крапчастими темними залозками. Розтруби чашоподібні, рідше циліндричні, з лопатевим верхнім краєм, вкриті зверху довгими війками. Колоси кінцеві, поодинокі або численні, довгасті, до 8 *см* завд., 2 *см* завш., пониклі; прицвітки широко-овальні, волосисті, з коротким вістрям та війками по краю. Квітки яскравочервоні, рожеві або білі, порівняно великі; оцвітина широко-лійкувата, 4—5 *мм* завд.; тичинок звичайно сім, стовпчиків два; приймочки головчасті в формі шапочки. Горішки блискучі, чорні, округлі, з плескатими, всередині увігненими боками. ⊙. Цв. VI—IX.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 362. Meisn. in DC., Prodr., XIV, 123. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 391. Комаров в Фл. СССР, V, 648.

Культивується в садках як декоративна рослина, іноді дичавіє і зустрічається як бур'ян.

Поширення по СРСР. Європейська частина: Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Причорн., Крим; Кавказ: Зах. Закавк.; Далек. Схід: Уссур.; Серед. Азія: Гірськ. Турк., Аму-Дар., Сир-Дар., Пам.-Ал.

Загальне поширення. Тропічна та субтропічна Азія.

723 (22). P. incanum Schmidt. — **Гірчак сивий.** Стебла прямостоячі або підведені, 15—40 *см* завв., прості або розгалужені, павутинясто-опушені, принаймні в нижній частині, в суцвітті з розсіяними коротко-стебловими залозками. Розтруби 2—15 *мм* завд., павутинясті, по краю з дуже коротенькими війками до 0,5 *мм* завд. Листки довгасто-ланцетні, (10)30—80 *мм* завд., (1)3—17 *мм* завш., найширші в нижній третині або іноді біля середини і тоді в окресленні майже ромбічні, повільно звужені до основи і до верхівки, коротко-черешкові, тупуваті; нижні й середні листки зісподу сірі від густого павутинястого опушення, зверху трохи павутинясті, без темної плями або з малопомітною плямою; верхні зісподу рідко павутинясті або голі, засіяні крапчастими залозками; з країв і по середній жилці з обох боків усі листки коротко-щетинисті. Квітконоси 1—22 *мм* завд., рясно вкриті жовтуватими або чорнуватими коротко-стебловими залозками, більш-менш довгі тільки при верхівковому троні, що закінчує стебло або гілку першого порядку. Грона в окресленні яйцевидні або довгасті, розширені при основі, товсті, 7—30 *мм* завд., (5)7—11 *мм* завш. Квітконіжки коротенькі, голі; оцвітина 2,5—4 *мм* завд., зеленуватобіла, частки її на спинці вкриті жовтуватими або червонуватими залозками, при плодах з дуже випнутими жилками. Горішки майже круглі або вкорочено-яйцевидні, з відтягненим

кінчиком, 2—3 *мм* завд., 1,8—2,75 *мм* завш. (розміри в цих межах часто варіюють в одному троні), замкнені в оцвітині або висунені з неї кінчиком. ⊙. Цв. VI—IX.

Schmidt, Fl. Boem., IV (1794) 90.

— *Persicaria incana* S. F. Gray, Nat. Arr. Brit. Pl., II (1821) 269. — *Polygonum lapathifolium* L., Sp. pl., ed. I (1753) 360 ex parte. — *P. lapathifolium* var. *β. incanum* Koch, Syn., ed. I (1837) 617. — *P. tomentosum* Schrank, Baier. Fl. (1789) 669, p. p., non Willd. Комаров в Фл. СССР, V, 648, p. p. — *P. tomentosum* var. *C. incanum* Aschers. u. Graebn., Fl. Nordostd. Flachl. (1898) 273.

Росте на відкритих вогких місцях, особливо на піскуватому грунті, часто зустрічається як бур'ян на полях, засмічує ярі посіви.

Поширений переважно в лісових і північних лісостепових районах. Є звичайною рослиною в цих районах, але певних місцезнаходжень відомо досі небагато. За гербарними матеріалами, що зберігаються в Києві, можна було встановити лише такі:

Л.П. Чернігівська обл.: Сосниця (Шумовська!). — Київська обл.: Бориспільський рн, околиці с. Вороньків (Кот. і Карнаух!); околиці Києва (!). — **П.Л.-С.** Кам'янець-Подільська обл.: Красилівський рн, Западинці. — Київська обл.: Біла Церква (Гродзинський!). — **Л.Л.-С.** Полтавська обл.: Сенча (Борсуков!). — Сумська обл.: Штепівський рн, хут. Руський (Извекова!). — Харківська обл.: Олексіївський рн, Маслівка (Ширяєв!). — **П.З.С.** Миколаїв (!).

Поширення по СРСР. Європейська частина: північні й середні райони; Зах. Сибір, Схід. Сибір, Далек. Схід.

Загальне поширення. Північна частина Євразії, Північна Америка (занесено).

Примітка. Географічне поширення цього виду може бути представлене тільки в загальних рисах, що торкається і всіх інших рас збірного виду *Polygonum lapathifolium* L. sensu amplo. Вся ця група потребує докладного монографічного вивчення на матеріалі з усіх частин свого величезного ареалу.

Відомі гібриди: *P. incanum* Schmidt × *P. paniculatum* Andrz., *P. incanum* Schmidt × *P. scabrum* Moench, *P. incanum* Schmidt × *P. Andrzejowskianum* Klok.

З цих гібридів особливо поширений *P. pseudoincanum* Klok. (*P. incanum* Schmidt × *P. paniculatum* Andrz., p. p.), що справляє враження відносно стабілізованої форми, але ця ж комбінація батьків може дати інші, перехідні типи. Додаємо опис стабілізованої форми.

723 (22) × 729 (28). P. pseudoincanum Klok. sp. nov. hybrida in Addenda II, p. 651 — **Гірчак несправжньосивий.** Стебла підведені, 40—70 *см* завв., вгорі розгалужені або прості. Розтруби 3—15 *мм* завд., павутинясті, по краю з війками до 1 *мм* завд. Листки яйцевидно- або довгасто-ланцетні, 25—140 *мм* завд., 3—25 *мм* завш., найширші в нижній третині, загострені або тупуваті; зісподу (крім верхівкових) сірі або білуваті від густого павутинястого опушення; зверху сіруваті, рідко павутинясті, без

Рис. 37. *Гірчак несправжньосивий — Polygonum pseudoincanum* Klok.

помітної темної плями. Суцвіття на кінці стебла та головних гілок стиснено-волотисте, окремі грона 12—25 *мм* завд., 5—6 *мм* завш., на більш-менш густо-залозистих квітконосах, до 15 *мм* завд.; при верхівці пониклі. Оцвітина 1,75—2,5 *мм* завд., білувата, частки її насіння з численними жовтуватими залозками, при плодах з не дуже випненими жилками. Горішки коротко-еліптичні, 2—2,5 *мм* завд., 1,75—2 *мм* завш., чорні, блискучі, звичайно висунені кінчиком з оцвітини. ⊙. Цв. VI—IX.

На луках і вогких піскуватих берегах у лісостепових районах досить звичайно.

Зустрічається в зоні контакту обох батьківських видів, з яких наближається більш до *P. incanum* Schmidt. Крім цього, відносно стабільного й поширеного гібрида помічені форми з іншими комбінаціями ознак тих же обох батьківських видів — *P. incanum* Schmidt і *P. paniculatum* Andrz.

Відомі також гібриди *P. incanum* Schmidt з *P. persicaria* L. та з *P. minus* Huds.

724 (23). P. scabrum Moench. — **Гірчак шорсткий.** Темнозелена рослина. Стебла підведені або при основі лежачі й вкорінені, 15—60 *см* завв., голі, лише в суцвітті залозисті, розгалужені. Розтруби 2—14 *мм* завд., широкі або вузькі, голі, часто трохи залозисті, по краю з рідкими, дуже коротенькими війками. Листки яйцевидно-ланцетні, до майже еліптичних або довгасто-ланцетних, 25—200 *мм* завд., 2—42 *мм* завш., найширші — нижче середини, звідки повільно звужені до основи в досить помітний черешок і до верхівки тупуваті; зісподу всі листки, крім найнижчих, що на час цвітіння часто відсутні, без павутинястого опушення, засіяні крапчастими залозками, зверху голі, без помітної темної плями, з країв коротко-щетинисті, по середній жилці навіть зісподу з малопомітними недорозвиненими щетинками. Квітконоси 2—22 *мм* завд., вкриті жовтуватими стебловими залозками; бічні квітконоси більш-менш видовжені, але притиснені до стебла; грона в окресленні овальні або довгасті, (7)12—40 *мм* завд., 7—12 *мм* завш. Квітконіжки помітні; оцвітина 2,5—4,5 *мм* завд., зеленуватобіла, листочки її на спинці вкриті жовтими залозками, при плодах з випненими жилками. Горішки вкорочено-яйцевидні, з відтягненим кінчиком, (2,25)2,5—3,25 *мм* завд., (1,8)2,25—2,75 *мм* завш., чорні, блискучі, часто трохи висунені з оцвітини; інколи окремі горішки тригранні. ⊙. Цв. VI—IX.

Moench, Meth. (1794) 629. Комаров в Фл. СССР, V, 648, p. p. — *P. tomentosum* Schrank, Baier. Fl. (1789) 669, non Willd.

На луках і як бур'ян на полях, переважно в лісових і північних лісо-степових районах.

З Української РСР, за гербарними матеріалами, можна було встановити близько десяти місцезнаходжень, здебільшого з Полісся, де цей вид, очевидно, є звичайним. Крім того: **П.Л.-С.** Київська обл.: Біла Церква (Гродзинський!). — **Л.Л.-С.** Околиці Харкова (Опперман!, Паршина!). У південних степових районах місцезнаходжень не виявлено.

Поширення по СРСР. Європейська частина: в північних і середніх районах.

Загальне поширення. Північна частина Євразії, Північна Америка (занесене?). Наводиться для Південної Африки і Південної Америки.

Примітка. В колекціях Інституту ботаніки Академії наук Української РСР зберігається екземпляр з етикеткою: „Летковское лесничество, Остерского уезда, Черниговской губернии, в сосновом лесу. Сырое место. 16. VIII 1903. И. Сележинский", що відрізняється від типової форми виду квітконіжками, позбавленими зчленування; плодики відриваються з частиною квітконіжки десь біля її середини. Горішки великі, 2,5—3,2 *мм* завд., 2,1—2,5 *мм* завш., деякі тригранні; листки 6—23 *мм* завш., стебло розгалужене. Ототожнити цю форму з *P. linicola* Sutulov — спеціалізованим бур'яном посівів льону — не можна, бо останній вид, крім позбавлених зчленування квітконіжок, відрізняється також вузькими розтрубами, які щільно охоплюють завжди просте стебло, та й іншими ознаками і поза льоновими плантаціями не росте.

Відомі гибриди *P. scabrum* Moench. з *P. incanum* Schmidt, *P. paniculatum* Andrz., а також з *P. persicaria* L. та з *P. minus* Huds. Існують, очевидно, й інші комбінації.

725 (24). P. Brittingeri Opiz. — **Гірчак Бріттінгера.** Стебла лежачі або висхідні, від основи розгалужені, 15—30 *см* завд., з дуже вкороченими межвузлями, густо улиснені. Листки від обернено-яйцевидних або овальних до ланцетних, 12—55 *мм* завд., 4—15 *мм* завш., раптово звужені до основи в коротенький черешок, при верхівці тупі або притуплені; зісподу всі, крім верхівкових, білуваті від густого павутинястого опушення; зверху більш-менш павутинясті, вкриті дрібними щетинками, з подвійною пурпуруватокоричневою плямою нижче середини. Розтруби 2—13 *мм* завд., павутинясті, з коротенькими війками 0,5 *мм* завд. по краю, в середній частині стебла й вище черепичасто налягають одне на одне. Квітконоси коротенькі, з розсіяними коротко-стебловими залозками; грона в окресленні овальні або довгасті, 5—25 *мм* завд., 5—7 *мм* завш. Оцвітина 2—2,5 *мм* завд. рожевопурпурова, листочки її з нечисленними залозками на спинці, при плодах з маловипненими жилками. Горішки овальні, 2—2,25 *мм* завд., 1,5—1,75 *мм* завш., чорні, трохи блискучі, висунені верхівкою з оцвітини. ⊙. Цв. VI—IX.

Opiz, Naturalientausch (1824) 74. Aschers. u. Graebn., Synops., IV (1913) 819.

— *Persicaria Brittingeri* Opiz in Lotos, IV (1854) 42. — *Polygonum lapathifolium* var. *γ. Brittingeri* Beck in Rchb., Icon., XXIV (1906) 76, tab. 217, fig. 4—6. — *P. nodosum* subsp. B. *Brittingeri* Aschers. u. Graebn., Synops., IV (1913) 819. — *P. danubiale* Kern. in Oesterr. bot. Zeitschr., XXV (1875) 254.

Вогкі піскові береги. Мабуть, зустрічається в найзахіднішій частині П.З.С. — Ізмаїльська обл.: придунайські райони.

Поширення по СРСР. Європейська частина: Бессараб.

Загальне поширення. Середня Європа — басейн р. Дунаю.

Примітка. Через те, що в нашому розпорядженні не було екземплярів цього виду з території Української РСР і взагалі СРСР, опис зроблено за зразками з околиць Відня — автентичними для *P. danubiale* Kern.

726 (25). P. hypanicum Klok. sp. nov. in Addenda II, p. 652 — **Гірчак бузький.** Стебла підведені, 25—80 *см* завв., прості або від основи розгалужені, на всьому протязі або лише в нижній частині павутинясто-опушені, вгорі іноді коротко-щетинисті, часто вкриті довгастими темно-пурпуровими цяточками. Розтруби 4—20 *мм* завд., павутинясті або в середніх і верхніх листків голі, по краю з коротенькими війочками до 0,5 *мм* завд., рідко довшими. Листки еліптичні, овальні або яйцевидно-ланцетні, лише верхівкові вузькі до майже лінійних, загалом 15—125 *мм* завд., 2—40 *мм* завш., з коротко-клиновидною або майже закругленою основою, що більш-менш раптово звужується в коротенький черешок, і коротко-загостреною тупуватою або в нижніх тупою верхівкою; нижні й середні листки або лише нижні зісподу білуваті або сіруваті від густого павутинястого опушення; верхні або також і середні неопушені листки вкриті рясними крапчастими, часто жовтими залозками, всі по жилках та з країв коротко-щетинисті; зверху листки розсіяно-щетинисті, часто майже по всій поверхні, трохи нижче середини з темнопурпуровою плямою у вигляді півмісяця, нерідко з відтягненою трикутником спинкою. Суцвіття на кінці стебла, волотисте, більш-менш стиснене, з гілочками, вкритими жовтими коротко-стебловими залозками. Квітконоси 2—20 *мм* завд., залозисті; грона довгасті або лінійно-довгасті, 10—45 *мм* завд., 4—7 *мм* завш., більш-менш пониклі, оцвітина 1,75—3 *мм* завд., рожевопурпурова, частки її на спинці із залозками, зовнішні при плодах з випненими жилками. Горішки коротко-овальні, 2—2,25 *мм* завд., 1,5—1,8 *мм* завш., з коротеньким відтягненим кінчиком, чорні, блискучі, цілком заховані в оцвітині або ледве висунені з неї. ⊙. Цв. $^2/_2$V—IX.

— *P. lapathifolium* var. h. *Zbruczense* Zapal., Consp. fl. Galic. crit., II (1908) 137. — *P. nodosum* subsp. *Brittingeri* var. *Zbruczense* Aschers. u. Graebn., Synops., IV (1913) 819.

На вогких піскуватих берегах, на засолених луках, переважно в південно-західних районах.

З.Л.-С. Тернопільська обл.: Мельнице-Подільський рн, Кудринці на р. Збруч (Сюзев!). — Одеська обл.: Кодимський рн, Смолянка. — Л.З.-Л.С. Нерідко в долині р. Дінця. — П.З.С., Л.З.С. Звичайно в долинах річок і в подах.

Поширення по СРСР. Європейська частина: Верх.-Дністр., Бессараб., Причорн.

Загальне поширення. Ендем південної частини Української РСР.

Примітка. До цього виду ми віднесли декілька досить виразно відмінних одна від одної форм, які згодом можуть виявитись окремими географічними расами. Форма з голими середніми листками і простим стеблом, поширена в околицях Миколаєва, є підозрілою щодо гібридогенності, але вона морфологічно відмінна від певних гібридів

P. hypanicum Klok. × *P. paniculatum* Andrz. Відомі ще гібриди *P. hypanicum* Klok. × *P. Zaporoviense* Klok., що відрізняються від розгалуженої форми першого виду каштановими, зовсім не блискучими горішками.

P. hypanicum Klok., здається, є понтичним видом, що заступає на сході панонський *P. Brittingeri* Opiz. Ще далі на сході у басейні Нижньої Волги з'являються широколисті, з виразними темними плямами на листках форми, відмінні вже й від *P. hypanicum* Klok.; але ми не маємо у своєму розпорядженні достатнього матеріалу по них.

Вид описаний з околиць Миколаєва.

727 (26). P. zaporoviense Klok. sp. nov. in Addenda II, p. 652 — **Гірчак запорізький.** Стебла від основи підведені або прямостоячі, 35—110 *см* завв., більш-менш розгалужені при основі і в суцвітті, з напівпритисненими гілками, павутинясто-опушені, вгорі розсіяно-коротко-щетинисті, під суцвіттям і в суцвітті вкриті рясними жовтими коротко-стебловими залозками, в нижній половині засіяні довгастими темно-пурпуровими цятками. Розтруби 3—17 *мм* завд., більш-менш густі, павутинясто-опушені, по краю з численними війками близько 1 *мм* завд. Листки досить широкі, довгасто-ланцетні, 20—130 *мм* завд., 2—30 *мм* завш., з клиновидною основою, що збігає на коротенький черешок, і повільно звуженою тупувато-загостреною верхівкою (найширші нижче середини); зісподу білуваті від густого павутинястого опушення, по випненій середній жилці густо вкриті дрібними притисненими жовтими щетинками; з країв засіяні напіввідлеглими жовтуватими щетинками, зверху сіруваті від негустого павутинястого опушення, по середній жилці і вздовж країв дрібно-щетинисті, з більш-менш помітною темною плямою трохи нижче середини. Верхівкові листки зісподу іноді зеленуваті, засіяні рясними крапчастими залозками. Суцвіття на кінці стебла волотисте, стиснене; окремі грона 7—40 *мм* завд., 5—7 *мм* завш., на густо-залозистих квітконіжках близько 20 *мм* завд. Оцвітина 1,75—3 *мм* завд., рожевопурпурова або червонувата, при плодах блідіє і частки її на спинці вкриті рясними жовтими залозками; зовнішні частки при плодах з випненими жилками. Горішки коротко-еліптичні, до майже округлих, з коротко-відтягненою верхівкою, 2—2,25 *мм* завд., 1,6—1,8 *мм* завш., темнокаштанові, матові, зовсім не блискучі, дрібно-зморшкуваті, замкнені в оцвітині; окремі горішки в гроні іноді тригранні. ⊙. Цв. VI—IX.

На луках і між чагарниками в дніпровських плавнях.

П.З.С. Запорізька обл.: Верхньо-Хортицький рн, с. Біленьке на Дніпрі (Кукуш!). — **Л.З.С.** Запорізька обл.: околиці Кам'янки-Дніпровської (Козлов!); Комишеваський рн, околиці с. Катеринівки (Свистунова!). Цей екземпляр, мабуть, гібридний.

Поширення по СРСР. Європейська частина: Причорн. Загальне поширення. Ендем півдня Української РСР.

Примітка. Вид описаний з околиць пристані Біленьке на Дніпрі. Він, як і похідні від нього гібридні форми, добре відрізняється від усіх інших відомих досі видів групи матовими горішками.

728 (27). P. Andrzejowskianum Klok. sp. nov. in Addenda II, p. 653 — **Гірчак Андржієвського.** Стебла прямостоячі або від основи підведені, 12—45 *см* завв., прості або розгалужені, з більш-менш відлеглими гілками, з рідким павутинястим опушенням, помітнішим внизу; у верхній частині з розсіяними коротко-стебловими жовтими залозками. Розтруби 4—15 *мм* завд., павутинясто-опушені, по краю засіяні коротенькими війками до 1 *мм* завд. Листки довгасто-ланцетні, 15—80 *мм* завд., 1,5—14 *мм* завш., верхівкові іноді лінійно-ланцетні, нижні й середні найширші нижче середини, звідки повільно звужені до основи в коротенький черешок, до верхівки поступово звужені й загострені, зісподу білуваті від густого павутинястого опушення, зверху сіруваті з рідкішим опушенням, в найширшому місці з більш-менш помітною темнопурпуровою плямою непевного окреслення; верхні листки часто зісподу голі, зелені, вкриті крапчастими залозками. Суцвіття на кінці стебла та гілок першого порядку з розміщених одне під одним грон, рідше трохи волотисті; окремі грона на залозистих квітконосах 2—20 *мм* завд., довгасті або овальні, 8—40 *мм* завд., 5—8 *мм* завш., з більш-менш пониклою верхівкою. Оцвітина 2—3 *мм* завд., рожевопурпурова або червонувата; частки її на спинці з жовтими залозками, при плодах з випненими жилками. Горішки овальні до вкорочено-яйцевидних, 2—2,3 *мм* завд., 1,4—1,8(2) *мм* завш., чорні, блискучі, звичайно замкнені в оцвітині, іноді окремі плодики тригранні. ⊙. Цв. VI—IX.

— *P. paniculatum* var. *γ. incanum* Andrz., Contin. enum., Киевск. Унив. Изв., № 7 (1862, VII) 136, p. p.

На заплавних, засолених луках, по вогких піскуватих місцях, у степових і південних лісостепових районах, досить звичайно. — Певних місцезнаходжень за гербарним матеріалом можна встановити, проте, небагато.

П.Л.-С. Київська обл.: Вільшанський рн, Воронівка (Підоплічка!). — **Л.Л.-С.** Околиці Харкова (Паршина!); район Зміева, хутори (Ширяєв!). — **Л.З.-Л.С.** Дніпропетровська обл.: Дніпропетровський рн, Чаплі (Спангенберг!). — Харківська обл.: околиці Куп'янська (!!). — **Л.З.С.** Запорізька обл.: Великі Кучугури в плавнях між Дніпром і р. Конкою (Свистунова!). — Херсонська обл.: Цюрупинський рн, Козачо-лагерська арена (Косець!).

Поширення по СРСР. Європейська частина: південні райони. Загальне поширення. Не вияснене.

Примітка. Відомі гібриди з *P. paniculatum* Andrz. та з *P. incanum* Schmidt.

Вид описаний з Дніпропетровської області (з р. Самари).

729 (28). P. paniculatum Andrz. — **Гірчак волотистий.** Стебла підведені, 65—110 *см* завв., від середини розгалужені, голі; розтруби 4—17 *мм* завд., у нижніх листків павутинясті, в інших голі, по краю з дуже коротенькими війками і дрібнесенькими зубчиками. Листки

звичайно довгасто-ланцетні, (20)40—150 *мм* завд., 2—30(40) *мм* завш., найширші в нижній третині, з видовжено-клиновидною основою, що збігає на короткий черешок, з більш-менш тонко відтягненою загостреною верхівкою; зісподу, крім нижніх, сірих від тонкого павутинястого опушення, голі, крапчасто-залозисті (крапчасті залозки часто жовті), по середній жилці та з країв коротко-щетинисті, зверху дрібно-щетинисті вздовж країв і при верхівці або майже по всій поверхні, без помітної темної плями. Суцвіття на кінці стебла та головних гілок, волотисте, квітконоси 2—35 *мм* завд., з нечисленними жовтими залозками. Грона в окресленні довгасті або лінійно-довгасті, (7)12—45 *мм* завд., 5—8 *мм* завш., більш-менш пониклі, квітконіжки 1—1,5 *мм* завд., голі. Оцвітина 1,75—2,75 *мм* завд., рожевопурпурова, при плодах бліда; листочки її на спинці з жовтими залозками, при плодах з більш-менш випненими жилками. Горішки коротко-еліптичні або овальні, з коротенькою відтягненою верхівкою, 2—2,25 *мм* завд., 1,4—1,8 *мм* завш., чорні, блискучі. ⊙. Цв. VI—IX.

Andrz., Contin. Enum., Киевск. Унив. Изв., № 7 (1862, VII) 136, excl. var. *γ*. — *P. lapathifolium* auct. fl. ucr., pro max. parte. — *P. nodosum* Комаров в Фл. СССР, V, 649, р. р.

Видані зразки: Герб. фл. СССР, № 2848, sub *P. nodosum* Pers. var. *eunodosum* Aschers. et Graebn.

На піскуватих берегах і вогких заплавних луках, у степових і лісостепових районах від південної частини Полісся до морського узбережжя.

П.П., Л.П. Тільки на півдні — околиці Києва (Андржіевський!, !!). — **З.Л.-С.** На півдні. — **П.Л.-С.** У східній частині. — **Л.Л.-С.** На півдні. — **П.З.-Л.С., Л.З.-Л.С., П.З.С., Л.З.С., П.С.** Всюди більш-менш звичайно. Західна межа поширення за браком матеріалу ще не визначена з достатньою певністю.

Поширення по СРСР. Європейська частина: Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Бессараб., Причорн., Ниж.-Дон., Крим (північ); Кавказ: Передкавк.

Загальне поширення. Південь Європейської частини СРСР.

Примітка. Найпоширеніший у нас вид із складу групи *P. lapathifolium* L. sensu amplo. Утворює гібриди з *P. incanum* Schmidt, *P. Andrzejowskianum* Klok., *P. zaporoviense* Klok., *P. scabrum* Moench і *P. hypanicum* Klok., а також із *P. persicaria* L. та з *P. minus* Huds. Останні два гібриди легко пізнати через наявність у них довгеньких війок по краю розтрубів.

Описаний вид з дніпровських островів під Києвом. Автентичні екземпляри переховуються в колекціях Інституту ботаніки Академії наук Української РСР.

730 (29). P. nodosum Pers. — **Гірчак вузлуватий.** Темнозелена рослина. Стебла підведені або висхідні, звичайно високі, часто понад 100 *см* завв., більш-менш розгалужені, голі; розтруби 2—22 *мм* завд., голі, з дуже коротенькими війками по краю. Листки від еліптично- до вузько-довгасто-ланцетних, 20—150 *мм* завд., 1—50 *мм* завш.; найширші біля середини, до основи повільно звужені в помітний черешок, до 20—30 *мм* завд., до верхівки нижні й середні поступово, але досить коротко-загострені; верхні довго-загострені; зісподу всі, крім найнижчих, голі, крапчасто-залозисті, по середній жилці та з країв коротко-щетинисті, зверху голі, без помітної темної плями. Суцвіття на кінці стебла та головних гілок, волотисте; квітконоси 2—25 *мм* завд., голі або з поодинокими залозками. Грона 7—40 *мм* завд., 3,5—7 *мм* завш., в окресленні від овальних до лінійно-довгастих. Оцвітина 1,75—2,75 *мм* завд., блідорожево-пурпурова або майже біла; частки її без залозок на спинці, при плодах з майже не випненими жилками, 2—2,25 *мм* завд., 1,5—1,8 *мм* завш., чорні, блискучі. ⊙. Цв. VI—X.

Pers., Syn., I (1805) 440. Комаров в Фл. СССР, V, 649, р. р. — *Persicaria nodosa* Opiz, Sezn. (1852) 72. — *Polygonum lapathifolium* L., Sp. pl., ed. I (1753) 360, p. p. — *P. lapathifolium* subsp. *verum* Schuster in Mittheil. Bayer. bot. Gesellsch., II, 4 (1907) 25.

На вогких луках, при берегах, часто з основою в воді.

Типові екземпляри цього виду з території Української РСР досі невідомі. Його тут заступає переважно *P. paniculatum* Andrz. Проте, звичайно, можна сподіватися, що десь на крайньому північному заході України зростає і типовий *P. nodosum* Pers.

Опис виду зроблений на західноєвропейському гербарному матеріалі.

Поширення по СРСР. Наводиться для більшості районів, крім Середньої Азії, але всі вказівки потребують перевірки і здаються нам сумнівними.

Загальне поширення. Південна Скандінавія, Атлантична і Середня Європа. Решта вказівок потребує перевірки.

Примітка. Від описаної типової форми західноєвропейські флористи відрізняють: *P. nodosum* ssp. *punctatum* (Greml.) Aschers. u. Graebn., Synops., IV (1913) 818 з жовтими крапчастими залозками, що виділяють олійний секрет на листках, збідненим, не волотистим суцвіттям і зеленуватобілими квітками та ssp. *neglectum* (Beck.) Aschers. et Graebn., l. c., з листками, зовсім позбавленими будь-яких крапчастих залозок. Шустер (цит. місце) *P. lapathifolium* L. sensu amplo поділяє на три види: 1) *P. verum* Schust., до якого він включає на правах відмін також *P. incanum* Schmidt, *P. tomentosum* Schrank. (=*P. scabrum* Moench) і *P. danubiale* Kern. (=*P. Brittingeri* Opiz.); 2) *P. punctatum* (Greml.) Schust. і 3) *P. neglectum* Schust.

Як сказано вище, ми цих видів з території Української РСР і взагалі СРСР ще не бачили. Треба сказати, що понтична степова провінція має своєрідний набір географічних рас і гібридогенних форм із складу збірного *Polygonum lapathifolium* sensu amplo, істотно відмінний від середньоєвропейського набору, який досі тільки й вивчався більш-менш критично. Великої своєрідності можна сподіватись і в інших південних районах СРСР, де ця група ще докладно не вивчалась.

731 (30). P. linicola Sutulov. — **Гірчак льоновий.** Стебла 40—60 *см* завв., прості, голі. Листки ланцетні, 3—7 *мм* завд., 5—13 *мм* завш., до обох кінців звужені; молоді — знизу з тонкою повстю, дорослі зовсім голі, з війками по краю; розтруби з небагатьма короткими війками, щільно прилягають до стебла. Грона досить товсті, прямі,

квітконіжки завжди без зчленування, через що плоди трудно відпадають. Оцвітина зеленуватобіла або рожева, без залозок; частки оцвітини з ледве помітними жилками; тичинок п'ять. Горішок округло-яйцевидний, буруваточорний, гладенький, трохи довший від оцвітини, 2—2,5 *мм* завд. ⊙. Цв. VII—IX.

Сутулов в Изв. Сем. контр. ст. Моск. С.-Х. Общ. (1914) 1. Nenjukov, Mitt. zur Fl. Estl., I in Zitzungsber. d. Nat. Gesellsch. d. Univ. Tartu, XXXIV (1927) 157. Комаров в Фл. СССР, V, 650.

— *P. lapathifolium f. linicola* Schwarz., Fl. v. Nürenb., Erlangen (1900) 687. — *Persicaria linicola* Nenjukov, l. c. (1927) 156.

Як бур'ян у посівах льону. — В Українській РСР не знайдений, але може зустрічатися на північному заході, бо відомий із сусідніх місцевостей РРФСР та БРСР.

Поширення по СРСР. Європейська частина: Кар.-Лапл. (південь), Лад.-Ільм., Верх.-Волз., Волз.-Кам., Верх.-Дніпр.; Зах. Сибір: Обськ.

Загальне поширення. Ендем північної і середньої частини СРСР.

Примітка. Крім згаданого виду, описаний ще близький до нього *P. sublinicola* Sutulov, що відрізняється наявністю зчленування на квітконіжці, хоч плоди в нього відпадають не по зчленуванню, як у *P. scabrum* Moench, а під самим зчленуванням. За літературними відомостями, плоди в обох льонових видів більші й важчі, як у *P. scabrum* та *P. nodosum*.

732 (31). P. persicaria L. — Гірчак почечуйний. Стебла прямостоячі, 30—100 *см* завв. або трохи підведені, голі, розгалужені, з гілками, косо напрямленими вгору. Листки широко-ланцетні, до 16 *см* завд., 2—3 *см* завш., повільно-загострені, з верхнього боку звичайно з темнокоричневою плямою. Розтруби вкриті щетинками, щільно охоплюють стебло, по краю з довгими рясними війками. Квітки в густих, недовгих колосах, здебільшого рожеві, рідше білі; оцвітина і квітконіжки голі, без залозок; стовпчиків два, іноді три. — Горішок еліптичний, близько 2,25 *мм* завд., з одного боку плоский, з другого більш-менш опуклий. ⊙. Цв. VI—X.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 361. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 391. Комаров в Фл. СССР, V, (1936) 651.

— *Persicaria mitis* Gilib., Exerc. phytol., II (1792) 431. — *P. maculosa* S. F. Gray, Nat. Arr. Brit. Pl., II (1821) 269 (звичайна форма виду з плямистими листками).

По берегах річок і взагалі на вогких місцях. Досить звичайна рослина, в усіх районах Української РСР.

Поширення по СРСР. Європейська частина: майже всі райони; доходить до 60° північної широти; Кавказ; Зах. Сибір: Верх.-Тоб., Ірт., Алт.; Схід. Сибір: Єніс. (півд.), Анг.-Саян., Даур.; Далек. Схід: Зее-Бур., Уссур.; Серед. Азія: Прибалх., Тянь-Шан., Сир-Дар., Пам.-Ал.

Загальне поширення. Більша частина Євразії (крім Арктики і тропіків), Північна Америка.

Господарське значення. У Південній Америці вважають добрим медоносом, що дає великі взятки ясноянтарного меду. Отруйна рослина для овець і свиней. Надземні частини (*Herba Persicariae*) вживаються в медицині проти геморою. Дає жовту фарбу.

Примітка. Гібридизує з попередніми й наступними видами.

733 (32). P. minus Huds. — Гірчак менший. Стебла висхідні, рідше прямостоячі, 15—40 *см* завв., розгалужені. Листки з дуже короткими черешками, лінійно-ланцетні, 4—12 *мм* завд., при основі округлі або трохи звужені, при верхівці загострені, по краях і зісподу коротко-пухнаті. Розтруби опушені притисненими коротко-щетинистими волосками, по краю довго-війчасті. Колос тонкий, здебільшого неперервчастий, прямостоячий; оцвітина рожева, без крапчастих залозок, 1,5—2 *мм* завд., звичайно п'ятироздільна; тичинок п'ять, зрідка шість. Горішок близько 2 *мм*, рідше до 2,5 *мм* завд., з обох боків опуклий або нерідко тригранний, чорний, блискучий. ⊙. Цв. VII—X.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 361. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 391. Комаров в Фл. СССР, V, 652.

— *P. daphnophyllum* Andrz., Исчисл. раст. Под. губ., IV (1862) 137. — *Persicaria pusilla* S. F. Gray, Nat. Arr. Brit. pl., II (1821) 269.

Видані зразки: Герб русск. фл., № 838!

На болотах і вогких луках, по берегах річок, на піскуватому ґрунті, в лісах по вогких узліссях і галявинах. По всій країні, за винятком Полинкового Степу, для якого нема вказівок, нерідко або звичайно. На півдні рідшає.

Д.Л.-С. Зрідка по Дінцю. — **Л.З.-Л.С.** По р. Дінцю і його притоках — зрідка. — **П.З.С., Л.З.С.** По Дністру, Бугу, Дніпру, а також у межах Дніпровської піскової арени — звичайно.

Var. niemieroviense Zapal. Подібна габітуально до *P. mite* Schrank, відрізняється від типу довгасто-ланцетними листками, у більшої частини яких або у всіх найширша частина лежить біля середини пластинки. Можливо, гібридогенна форма.

Zapal., Consp. fl. Galic. crit. (1908) 131.

П.З.С. Миколаїв та його околиці (Пач.!).

Поширення виду по СРСР. Європейська частина: (крім Арктики); Кавказ: Передкавк., Зах. і Схід. Закавк., Тал.; Зах. Сибір: Обськ., Верх.-Тоб., Ірт., Алт.; Схід. Сибір: Єніс., Анг.-Саян., Даур.; Далек. Схід: Зее-Бур., Удськ., Уссур.; Серед. Азія: Дж.-Тарб.

Загальне поширення. Євразія, Північна Африка.

Примітка. При дальшому вивченні, мабуть, можна буде виділити *P. daphnophyllum* Andrz. з тригранними горішками в окремий вид.

734 (33). P. mite Schrank. — **Гірчак м'який.** Рослина 15—30 *см* завв., габітуально подібна до попереднього виду. Стебло і гілки тонші. Листки довгасто-ланцетні, до 10 *см* завд. і 10—20 *мм* завш. Колоси довгі, тонкі, більш-менш переривчасті, пониклі; оцвітина 3—3,5 *мм* завд., біла або рожева; тичинок постійно шість. Горішок невиразно-крапчастий, не блискучий, близько 3 *мм* завд. ⊙. Цв. VII—IX.

Schrank, Baier. Fl., I (1789) 668. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 391. Комаров в Фл. СССР, V, 656.

— *Persicaria laxiflora* Opiz, Sezn. (1852) 72.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 638!

По вогких місцях, у чагарниках, у вільшняках, по берегах річок. — Зрідка в лісовій зоні.

Зак.Л., К.Л., Пр.Л., Р.-О.Л., З.Л. Розсіяно і рідко. — **П.П.** Кам'янець-Подільська обл.: Полонне (Пач.!). — Житомир (Шмальг.!). — Київська обл.: околиці Києва (Шмальг.!); Фастів (Шмальг.!). — **Л.П.** Чернігівська обл.: Комарівський рн, Берестовець (Рог.!). — **В.Л.-С., З.Л.-С.** Рідко. — **П.Л.-С.** Київська обл.: Канів (Шмальг.!). — **Л.З.-Л.С.** Дніпропетровська обл.: Новомосковськ (Еліашевич!, Кот.!). Літературні вказівки здебільшого потребують перевірки.

Поширення по СРСР. Європейська частина: Лад.-Ільм., Верх.-Волз., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Заволз., Ниж.-Волз., Волз.-Кам.

Загальне поширення. Майже вся Європа.

735 (34). P. hydropiper L. — **Гірчак водяний перець.** Стебла прямостоячі, 20—70 *см* завв., голі, від основи розгалужені, з відхиленими гілочками. Нижні листки з короткими черешками, ланцетні, з видовжено-загостреною верхівкою або тупуваті; розтруби плівчасті, червонуваті, з голим або коротко-війчастим краєм. Колос довгий, кінцевий, переривчастий; квітки по 2—3 у пучках, пониклі. Оцвітина рожева або зеленорожева, 4—5-роздільна. Зовні рясно вкрита крапчастими залозками; тичинок шість, рідше вісім. Горішок з одного боку трохи, а з другого дуже опуклий, нерідко майже тригранний, каштановий, дрібно-крапчастий. ⊙. Цв. VII—X.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 361. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 391. Монтр., Обозр., 130. Zapal., Consp. fl. Galic. crit., II (1908) 127. Pawlowski in Fl. Polska, II, (1921) 85. Комаров в Фл. СССР, V, 637.

— *Persicaria hydropiper* Opiz, Sezn. (1852) 72.

При берегах, канавах, на луках, по сирих лісах. — Звичайно по всій Українській РСР, нема тільки вказівок для Полинкового Степу.

Поширення по СРСР. Європейська частина: Кавказ; Зах. Сибір: Обськ., Верх.-Тоб., Ірт., Алт.; Схід. Сибір: Єніс., Анг.-Саян., Даур.; Далек. Схід: Зее-Бур., Удськ., Уссур.; Серед. Азія: Арал.-Касп., Дж.-Тарб., Сир-Дар., Пам.-Ал., Тянь-Шан.

Загальне поширення. Європа, помірна смуга Азії, Північна Африка, Північна Америка.

Примітка. Відомі гібриди: *P. hydropiper* × *P. scabrum*, *P. hydropiper* × *P. nodosum*, *P. hydropiper* × *P. mite*, *P. hydropiper* × *P. persicaria*, *P. hydropiper* × *P. minus*.

Господарське значення. Має смак, подібний до перцю, а тому худоба не їсть цієї рослини свіжою. Надземні частини використовують у медицині як кровозупинні ліки (*Herba Polygoni hydropiperis*), свіжу траву іноді вживають замість горчичника. Дає при виварюванні жовту фарбу.

Секція 3. **Aconogonon** Meisn. Оцвітина віночковидна, п'ятироздільна, без залозок; тичинок вісім; горішок тригранний, з гострими реберцями. Розтруби та прицвітки плівчасті, з косо зрізаним краєм, без війок. Квітки зібрані рідким волотевидним суцвіттям, білі або жовтуваті; стовпчик трироздільний, дуже короткий, з головчастими приймочками.

736 (35). P. alpinum All. — **Гірчак альпійський.** Стебла прямостоячі, до 100 *см* завв., з короткими гілками, голими або опушеними. Листки від яйцевидно-ланцетних до видовжено-ланцетних, 5—13 *см* завд. і 1—5 *см* завш., повільно загострені, при основі звужені в коротенький черешок, принаймні зісподу по жилках опушені; розтруби каштанові, більш-менш опушені. Квітки білі або яснорожеві, зібрані в густу безлисту волоть; оцвітина 3—3,5 *мм* завд. при квітках, а з плодом 3,5—4(5) *мм* завд. Горішок 4—5 *мм* завд., більш-менш висунений з оцвітини. ♃. Цв. VI—VII.

All., Fl. Pedem., II (1785) 296. Шмальг., Флора Ю.-З. Р., 514. Комаров в Фл. СССР, V, (1936) 663.

— *P. polymorphum* Ledeb., Fl. Ross., III (1847—49) 524, p. p. — *P. undulatum* Murr. 2. *B. alpinum* Beck in Rchb., Ic. XXIV (1906) 86.

На відслоненнях і кам'янистих схилах. — Дуже рідко в південних районах Української РСР.

Д.Л.-С. Ворошиловград, по р. Білій (Сидоров). — **П.З.-Л.С.** Дніпропетровська обл.: Кривий Ріг (Рябков!). — **Л.З.-Л.С.** Сталінська обл.: Великоновосілківський рн. при р. Вовчій (Прокудін!).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Волз.-Кам., Волз.-Дон., Причорн., Ниж.-Дон., Заволз.; Кавказ; Зах. Сибір: Ірт., Алт., Верх.-Тоб.; Схід. Сибір; Далек. Схід: Зее-Бур.; Серед. Азія: Дж.-Тарб., Тянь-Шан.

Загальне поширення. Гори Євразії в помірній смузі.

Господарське значення. Кисле листя заміняє щавель; у коріні багато дубильних речовин; іноді всю рослину використовують як дубильний матеріал. Вживається в медицині (проти кривавого поносу).

Секція 4. **Bistorta** Tourn. Оцвітина віночкоподібна, глибоко п'ятироздільна, при плодах не розростається; тичинок вісім; стовпчиків три, довгих, з коротенькими приймочками; горішки тригранні. Багато-

річники або півкущики, майже завжди одноколосові; колос щільний, суцільний, прицвітки плівчасті, овальні або ланцетні. Розтруби тонкі, плівчасті, циліндричні, завжди без війок; листки з вузьким, загорненим на спід краєм.

737 (36). P. viviparum L. — Гірчак живорідний. Кореневище бульбовидно-потовщене, нерідко гачковидно-загнуте, чорнобуре, одягнене рештками старого листя. Стебла прямостоячі, 10—30 *см* завв., прості, тонкі, з 1—3 листками. Прикореневі листки видовжено-еліптичні або довгасто-ланцетні, з коротко-клиновидною або закругленою основою і довгим, позбавленим крил, черешком; при верхівці тупуваті або загострені; стеблові довгасто- або лінійно-ланцетні, загострені, нижчі з них коротко-черешкові, верхні сидячі; всі листки зверху зелені, зісподу блідозелені й сизуваті, з випненими жилками, з країв трохи загорнені на спідній бік, голі, шкірясті; розтруби цілокраї, голі, яснокоричневі. Суцвіття колосовидне, 6—7 *см* завд., тонке, але густе; квітки в нижній частині його звичайно заступлені бульбочками; прицвітки яйцевидні, з коротеньким верхівковим вістрям. Квітки на коротеньких ніжках, білуваті або рожеві. Оцвітина до основи п'ятироздільна, 2,5—3,5(4) *мм* завд., 2—3 частки її звичайно ширші від останніх; тичинок вісім, приймочок три. Горішки тригранні, близько 3 *мм* завд., бурі. ♃. Цв. VI—IX.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 360. Zapal., Consp. fl. Galic. crit., II (1908) 141. Комаров в Фл. СССР, V (1936) 674.

Росте на високих полонинах, по скелях і на жорстві в альпійській смузі Карпат.

К.Л. Чорногора (Кот.!, Брадіс!), Свидовець (Брадіс!), Петрос (Хржановський, Брадіс!).

Поширення по СРСР. Арктика; Європейська частина: Кар.-Лапл., Дв.-Печ., Лад.-Ільм., Волз.-Кам., Урал (на південь до гори Іремель), Кавказ: Передкавк., Даг; Зах. Сибір; Схід. Сибір; Далек. Схід: по всіх районах на гольцях; Серед. Азія: гори.

Загальне поширення. Арктика, Скандінавія, Атлантична Європа (гори), Середня Європа (гори), Балканський півострів, Мала Азія, Індія, Гімалаї, Тібет, Монголія, Китай, Японія, північний схід Азії, Північна Америка.

738 (37). P. bistorta L. — Ракові шийки, змійовик. Кореневище дерев'янисте, змійовидно-вигнуте, завтовшки з палець. Стебла поодинокі або по два, прямостоячі, 30—100 *см* завв., з 5—6 вузлами, прості, голі. Прикореневі та нижні стеблові листки з довгими криластими черешками, довгасто-ланцетні або видовжено-яйцевидно-ланцетні, 4—30 *см* завд., 1—8 *см* завш.; при основі клиновидні або трохи серцевидні, зісподу сизі, голі або коротко опушені кучерявими волосками; верхні листки сидячі, дрібніші, вузькі. Розтруби трубчасті, бурі, голі. Колос циліндричний, до 7 *см* завд., 10—15 *мм* завш., прицвітки загострені.

Оцвітина блідорожева, близько 3,5 *мм* завд., майже до основи п'ятироздільна; пиляки фіолетові, висуваються з оцвітини; приймочки головчасті. Горішки близько 4 *мм* завд., тригранні, загострені, каштановобурі, блискучі. ♃. Цв. V—VI.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 360. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 389, p. p. (specim. europ.). Комаров в Фл. СССР, V, 681.

— *Bistorta major* S. F. Gray, Nat. Arr. Brit. Plants, II (1821) 267. — *B. officinalis* Rafin., Fl. Tellur., III (1836) 12.

На болотах, торфовищах, вогких луках, лісових вогких галявинах, на кислих грунтах. У горах — до альпійської смуги. — Звичайна рослина в гірських і лісових районах і на Поліссі, рідшає в Лісостепу і зникає в Степу.

Зак.Л., К.Л., Пр.Л., Р.-О.Л., З.П., П.П. Звичайно. — **Л.П.** Мало вказівок. — **З.Л.-С.** У західній частині звичайно. — Кам'янець-Подільська обл.: Проскурів (Кот.!); Летичівський рн, Райкове (Кот.!, Козлов!); Гвардійський рн, Навликівці (Кот.!); Деражнянський рн, Шарки (Кот.!). — **П.Л.-С.** Вінниця та околиці (Левіна!). — Київська обл.: Сміла (!). — **Л.Л.-С.** Звичайно. — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: Дворічанський рн, Касянівка (Васильев-Яковлев). — Дніпропетровська обл.: Дніпропетровськ (Гроссгейм); Новомосковськ (Шмальг.).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Аркт. Євр.; Кар.-Лапл., Лад.-Ільм., Дв.-Печ., Волз.-Кам., Верх.-Волз., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Карп., Верх.-Дністр., Волз.-Дон., Заволз., Урал на північ до 62° північної широти, Крим (гори); Зах. Сибір: Верх.-Тоб., Обськ. до 71° 30′ північної широти, Алт.; Схід. Сибір: Єніс. до 74° 15′, Анг.-Саян.

Загальне поширення. Західна Європа (на півдні в горах); Балканський півострів; вказані райони СРСР.

Господарське значення. Кореневище, відоме під назвою „ракові шийки" (*Rhizoma bistortae*), використовують у медицині, в порошках і виварах при поносах і дизентерії. Медонос. Раніше використовували як дубильну рослину (в кореневищі 15—25% дубильних речовин).

Секція 5. **Tiniaria** Meison. Оцвітина півтрав'яна, п'ятироздільна, при плодах розростається; три зовнішні частки її з кілем або з плівчастим крилом на спинці. Тичинок вісім, коротших від оцвітини, залозок при їх основі немає; стовпчиків три, дуже коротких; приймочки головчасті або зрідка торочкуваті. Горішки тригранні, замкнені в оцвітині. Трав'яні рослини або півкущі, здебільшого виткі; розтруби і прицвітки плівчасті, майже циліндричні, з косо обрізаним верхнім краєм. Листки серцевидні, списовидні або стріловидні, черешки при основі часто з медовою залозкою.

739 (38). P. convolvulus L. — Витка гречка берізковидна. Стебло від основи розгалужене, розпростерте або витке, 10—100 *см* завв., борозенчасте, іноді червонувате, шершаве від коротесеньких притиснених волосків. Листки з коротенькими опушеними черешками, яйцевидно-три-

кутні, з серцевидною основою і загостреною верхівкою. Квітки повислі, по 3—6 в пучках, розміщених у пазухах листків. Квітконіжки зчленовані під самою квіткою; оцвітина зовні зелена, всередині — біла, частки її з невеликим кілем на спинці. Горішок тригранний, чорний, невиразно-тонко-борозенчастий. ⊙. Цв. VI—X.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 364. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 393. Комаров в Фл. СССР, V, 694.

— *P. volubile* Gilib., Exerc. phyt., II (1792) 435. — *Tiniaria convolvulus* Montand., Webb. et Maq. in Webb. u. Berth., Phyt. Canar., III (1836) 221. — *Fagopyrum convolvulus* H. Gross in Bull. Géogr. Bot., XXIII (1913) 21.

Як бур'ян у посівах і по засмічених місцях у чагарниках. — Звичайно по всій Українській РСР.

Поширення по СРСР. Європейська частина: Кар.-Лапл. (до 67° північної широти), Лад.-Ільм., Верх.-Волз., Дв.-Печ., Волз.-Кам., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Заволз., Причорн., Крим., Ниж.-Волз., Ниж.-Дон., Урал (на північ до 61°30′); Кавказ: Передкавк., Даг., Зах., Півд. і Схід. Закавк.; Зах. Сибір: Верх.-Тоб., Обськ. (до 60° північної широти), Ірт., Алт.; Схід. Сибір: Єніс., Анг.-Саян., Лен.-Кол.; Далек. Схід.: Зее-Бур., Уссур., Удск., Охот., Камч., Сах.; Серед. Азія: Арал.-Касп., Прибалх., Тянь-Шан., Гірськ. Туркм., Аму-Дар., Сир-Дар., Пам.-Ал.

Загальне поширення. Вся Європа, крім Арктики, Північна Азія, крім Арктики, Північна Африка, Північна Америка.

Примітка. Утворює гібриди з *P. dumetorum* L. (*P. heterocarpum* Beck.).

Господарське значення. Медонос. Насіння придатне для корму птахів.

740 (39). P. dumetorum L. — **Витка гречка чагарникова.** Стебло витке, 60—300 *см* завв., голе, гранчасте, розгалужене. Листки з голими черешками, яйцевидно-трикутні, з серцевидно-стріловидною основою і витягнутою та загостреною верхівкою. Квітки зібрані в кінцеві рідкі грона і в пазушні пучки по 2—5; квітконіжки почленовані нижче середини, дорівнюють оцвітині. Оцвітина при плодах до 7—9 *мм* завд.; зовнішні частки її по середній жилці розростаються в широкі, білуваті, плівчасті крила, що збігають на квітконіжку. Плід відпадає разом з верхньою частиною квітконіжки. Горішки близько 3 *мм* завд., чорні, блискучі. ⊙. Цв. VII—X.

L., Sp. pl., ed. 2 (1762) 522. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., 394. Комаров в Фл. СССР, V, (1936), 695.

— *Fagopyrum dumetorum* Schreb., Spic. Fl. Lips. (1771) 42. Гроссгейм, Фл. Кавк., II, 53.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 231!

По вогких чагарниках, у заростях верби в лісах, на пісках, по відслоненнях, а також як бур'ян у посівах та на городах. — Нерідко по всій Українській РСР, крім Полинкового Степу, де поки що не знайдено.

Зак.Л., К.Л., Пр.Л., Р.-О.Л., З.П., П.П., Л.П., В.Л.-С., З.Л.-С. (північна частина). Нерідко. — **П.Л.-С.** Вінницька обл.: Брацлавський рн, Вишківці (Кучерява!). — Київська обл.: Біла Церква (Гродзинський!); Смілянський рн, Хацьки (!). — **Л.Л.-С.** Звичайно. — **Д.Л.-С.** Ворошиловградська обл.: Ворошиловград (Сидоров); Слов'яносербськ (Гроссгейм). — Сталінська обл.: Амвросіївський рн, Савур-Могила (Лавр.). — **П.З.-Л.С.** Кіровоградська обл.: Компаніївський рн, Лозоватка на р. Інгулу (Кот.!). — Дніпропетровськ (Акінфієв!). — **Л.З.-Л.С.** Звичайно. — **П.З.С.** Одеса (Шестериков). — Миколаївська обл.: Миколаїв (Федосеєв). — Херсонська обл.: Херсон, Білозерка (Пач.). — **Л.З.С.** Херсонська обл.: Голопристанський рн, Збур'ївка та Солоноозерна дача (Пач.).

Поширення по СРСР. Європейська частина; Кавказ: Передкавк., Зах. і Схід. Закавк., Тал.; Зах. Сибір: Обськ., Верх. Тоб., Ірт., Алт.; Схід. Сибір: Єніс., Анг.-Саян., Даур.; Далек. Схід: Зее-Бур., Уссур., Удськ.; Серед. Азія: Прибалх.

Загальне поширення. Майже вся Європа, Сибір, Іран, Мала Азія, Монголія, Манчжурія, Північний Китай, Північна Америка.

Секція 6. **Pleuropterus** (Turcz.) Benth. et Hook. Крупні рослини. Квіткові грона численні, сполучені в кінцеві та пазушні волоті. Квітки дрібні; оцвітина 5—6-роздільна, внутрішні частки по середній жилці з широким крилом, що збігає на квітконіжку. Тичинок 7—8; стовпчиків три.

740[1] (40). P. sachalinense F. Schm. — **Сахалінська гречка.** Стебла прямостоячі, 200—300 *см* і більше завв., товсті, з порожнистими межвузлями, вгорі галузисті, голі. Листки широко-овальні або довгасто-яйцевидні, з серцевидною закругленою основою, коротко-черешкові, голі; розтруби плівчасті, вгорі без війок. Волоті пазушні, зібрані в пучки або поодинокі, короткі; гілочки суцвіття густо опушені темними волосками. Квітконіжки вдвоє довші від оцвітини, почленовані нижче середини. Оцвітина лійковидна, дрібна, білувата; внутрішніші частки її з крилоподібними виростами, що дуже розростаються при плодах. Тичинок вісім; стовпчиків три; приймочки грибовидні. Горішок тригранний, з гострою верхівкою, темнобурий, блискучий. ♃. Цв. VIII—X.

F. Schmidt in Maxim., Primitiae Fl. Amur. (1859) 233. Комаров в Фл. СССР, V (1936) 701.

— *Reynoutria sachalinensis* Nakai, in Mori, Enum. Pl. Cor. (1922) 135.

Культивується як декоративна рослина, іноді дичавіє. Походить з Далекого Сходу.

Поширення по СРСР. Далек. Схід: Сах. (півд.), Курильські острови.

Загальне поширення. Японія, Китай.

Господарське значення. Використовується на корм. Дубильна рослина.

740[2] (41). P. cuspidatum Sieb. et Zucc. — **Гостролиста гречка.** Багаторічник 2—3 *м* завв., схожий з попереднім видом. Листки широко-яйцевидні, великі, товстуваті, з коротко-клиновидною основою. Волоті в пазухах верхніх листків; квітки зеленуватобілі. 4. Цв. VIII—IX.

Sieb. et Zucc., Fl. Jap. fam. nat., II (1844) 84. — *Reynoutria japonica* Houttuyn, Handleit., VIII (1777) 640. — *R. elata* Nakai in Cat. Sem. Hort. Tokyo (1914) 12. — *Pleuropterus cuspidatus* H. Gross in Lees. in Beih. Centralbl., XXXVII (1919) 114.

Іноді культивується.

Поширення по СРСР. Тільки в культурі.

Загальне поширення. Китай, Середня і Південна Японія.

Рід 225. Гречка — Fagopyrum Gaertn.

Gaertn., Fruct., II (1791) 182, tabl. 119.

Квітки двостатеві; оцвітина п'ятироздільна, віночкоподібна, забарвлена, після запилення не розростається, тому горішок значно довший від неї. Тичинок вісім; зав'язь оточена залозистим кільцем; стовпчиків та приймочок по три. Плід — тригранний горішок; зародок з упоперек складеними листковидними сім'ядолями. — Трави з голим розгалуженим стеблом і з черговими стріловидно-трикутними листками.

---

1. Горішки гостро-тригранні, ребра гладенькі . . . . . **(1). Г. звичайна — F. sagittatum** Gilib.
— Горішки з гострими ребрами лише у верхній частині, внизу ребра тупі і зморшкуваті . . . . . **(2). Г. татарська — F. tataricum** (L.) Gaertn.

741[1] (1). F. sagittatum Gilib. — **Гречка звичайна.** Стебла прямостоячі, 30—70 *см* завв., голі, звичайно червонуваті. Листки трикутно-серцевидні, з трохи стрілоподібною основою та загостреною верхівкою; нижні й середні стеблові листки з черешками. Суцвіття розгалужене; квітки рожеві, скупчені щитками на довгих квіткових гонах. Прицвітні листки яйцевидні, але без розтрубів, з облямівкою. Горішок звислий, тригранний, з гострими, рівними ребрами. ⊙. Цв. VII.

Gilib., Exerc. phyt., II (1792) 435. Лозина-Лозинская в Фл. СССР, V, 702.

— *Fagopyrum esculentum* Moench, Meth. (1794) 290. Ledeb., Fl. Ross., III, 515. — *Polygonum Fagopyrum* L., Sp. pl., ed. I (1753) 364. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 394.

Культивується по всій Українській РСР на полях і іноді зустрічається як бур'ян у посівах і при дорогах.

Загальне поширення. Зустрічається в культурі. Батьківщина невідома.

Господарське значення. Плоди вживаються як харчовий продукт у вигляді гречаної крупи і гречаного борошна. Медоносна рослина.

741 (2). F. tataricum (L.) Gaertn. — **Гречка татарська.** Стебла прямостоячі, 30—80 *см* завв., в нижній частині часто розгалужені, до початку цвітіння звичайно зелені. Листки розміщені переважно в нижній частині стебла, серцевидно- або нирковидно-стріловидні, 4—7 *см* завд., при верхівці загострені. Квітки дрібні (у 2—3 рази дрібніші ніж у звичайної гречки), жовтозелені, зібрані гронами. Горішок у 3—4 рази довший від оцвітини, тригранний; ребра його з 1—3 борозенками поділені впоперек маленькими рівчачками або темною смужкою на дві частини, з яких нижня зморшкувата, тупа, а верхня рівна, гостра; грані хвилясто-зморшкуваті від дрібних горбочків. ⊙. Цв. VII—IX.

Gaertn., Fruct., II (1791) 182, tab. 119. Лозина-Лозинская в Фл. СССР, V, 703.

— *Polygonum tataricum* L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 364. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 394.

В старовину, а в західних районах і до недавнього часу, культивувалась. Тепер трапляється іноді як бур'ян, особливо часто в посівах гречки.

П.П. Житомирська обл.: Радомишль і його околиці (!). **Л.П.** Чернігівська обл.: Новгород-Сіверський (Монтр.!). — **З.Л.-С.** Нерідко. — **П.Л.-С.** На крайньому заході нерідко. — **Л.Л.-С.** Харківська обл.: Дергачівський рн, Рогозянка (Кузьменко); Золочівський рн, Золочів (Кузьменко). — **П.З.-Л.С.** Дніпропетровськ (Сидоров). — **П.З.С.** Миколаїв (Пач.).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Лад.-Ільм., Дв.-Печ. (південь), Верх.-Дніпр., Верх.-Волз., Волз.-Кам., Верх.-Дністр., Серед.-Дніпр., Заволз., Причорн., Ниж.-Дон.; Кавказ: Передкавк.; Серед. Азія: Прибалх., Пам.-Ал.; Зах. Сибір: Верх.-Тоб., Ірт., Алт.; Схід. Сибір: Анг.-Саян., Даур.; Далек. Схід: Зее-Бур.

Загальне поширення. Вказані райони СРСР, Гімалаї, Китай, Північна Америка (занесено).

Господарське значення. Бур'ян.

Рід 226. Щавель — Rumex L.

Квітки двостатеві, рідше одностатеві. Оцвітина із шести майже вільних листочків, розміщених у два круги по три частки в кожному; внутрішні частки її при плодах розростаються і обгортають плід, часто всі внутрішні частки оцвітини або лише одна з них з горбком на спинці. Тичинок шість; стовпчиків три, з китичковидними приймочками. Плід — тригранний горішок.

Для визначення потрібно, щоб плоди були стиглі. Види легко дають гібриди. Гібридні форми в Українській РСР ще не вивчено.

---

1. Квітки одностатеві. Оцвітина жіночих квіток при плодах майже не розростається і лише трохи перевищує горішок (невисокі рослини з стріловидними листками) . . . . . 2.
— Квітки двостатеві або одностатеві, оцвітина при плодах дуже розростається, стає крилатою . . . . . 3.
2. Стебел 1—4; вони при основі не дерев'яніють. Середня лопать прикореневих та нижніх стеблових листків більш-менш ланцетна, верхніх — лінійно-ланцетна, 1—13 *мм* завш. . . . . **(1). Щ. горобиний — R. acetosella** L.
— Стебел до 20, здерев'янілих у нижній частині. Середня лопать нижніх і прикореневих листків вузько-ланцетна, верхніх — вузько-лінійна, 0,5—3 *мм* завш. . . **(2). Щ. пучколопатевий — R. fascilobus** Klok.
3(1). Листки при основі стріловидні. Квітки одностатеві, рослини дводомні . . . . . 4.
— Листки при основі округлі, серцевидні або клиновидні. Квітки двостатеві . . . . . 8.
4. Корені бульбувато-потовщені. Внутрішні частки оцвітини півокруглі, з майже прямою основою; жилки на них дуже виразні, утворюють навколо горбка петлі, потім розходяться радіально . . . . . **(6). Щ. чорноморський — R. euxinus** Klok.
— Корені не потовщені, бульбуваті. Внутрішні частки оцвітини серцевидні, при основі з вирізкою; жилки менш виразні, інакше розміщені . . . . . 5.
5. Усі внутрішні частки оцвітини плодоносних квіток без жовенців (горбочків). Рослина 10—40 *см* завв., з повзучими гонами . . . . . **(7). Щ. щитковий — R. scutatus** L.
— Внутрішні частки оцвітини з жовенцями. Рослини значно вищі, без повзучих гонів . . . . . 6.
6. Розтруби (принаймні у верхніх листків) цілокраї. Нижні листки яйцевидні, з короткими тупими, широко розведеними лопатями. Гірська рослина . . **(5). Щ. карпатський — R. carpaticus** Zapal.
— Розтруби зубчасті. Нижні листки яйцевидно-ланцетні або ланцетні, з гострими лопатями і вузькою вирізкою між ними. Низинні лучні рослини . . . . . 7.
7. Коріння тонке, мочкувате. Волоть циліндрична або овальна . . . . . **(3). Щ. кислий — R. acetosa** L.
— Корінь стрижневий, міцний. Волоть пірамідальна . . . . . **(4). Щ. пірамідальний — R. thyrsiflorus** Fingerh.
8(3). Внутрішні частки оцвітини по краях мають більш-менш довгі й тонкі шипуваті зубчики . . . . . 9.
— Внутрішні частки оцвітини цілокраї або з короткими, не шипуватими, широкими зубчиками . . . . . 12.
9. Лише одна частка оцвітини з горбочком. Шипуваті зубчики близько 5 *мм* завд., у 4—6 раз довші від ширини самої частки . . . . . **(22). Щ. Маршаллів — R. Marschallianus** Rchb.

— Зубчики значно коротші. Всі частки оцвітини з горбочками . . 10.
10. Внутрішні частки оцвітини (при плоді) близько 5 *мм* завд.; між краєм і горбочком є дуже виразна сітка жилок . . . . . **(20). Щ. сітчастий — R. reticulatus** Bess.
— Внутрішні частки оцвітини вдвоє коротші та з невиразною сіткою жилок . . . . . 11.
11. З кожного боку часток оцвітини є по три горбочки. Листки з виразно відокремленим від пластинки довгим черешком . . . . . **(23). Щ. український — R. ucranicus** Fisch.
— Зубчиків по два. Листкова пластинка поволі переходить у короткий черешок . . . . . **(24). Щ. морський — R. maritimus** L.
12(8). Внутрішні частки оцвітини зубчасті . . . . . 13.
— Частки цілокраї або майже цілокраї . . . . . 14.
13. Листки лінійно-ланцетні. Внутрішні частки оцвітини по краю з численними зубчиками . . . . . **(19). Щ. вузьколистий — R. stenophyllus** Ledeb.
— Нижні листки більш-менш серцевидні. На частках оцвітини з кожного боку 1—3 зубчики (іноді невиразні) . . . . . **(21). Щ. лісовий — R. sylvestris** Wallr.
14(12). Внутрішні частки оцвітини вузькі, довгасто-трикутно-яйцевидні, з витягненим кінчиком . . . . . 15.
— Внутрішні частки оцвітини широкі, трикутно-яйцевидні або серцевидні . . . . . 16.
15. Внутрішні частки оцвітини усі з горбочками; квіткові пучки майже всі в пазухах листків . . . . . **(17). Щ. скупчений — R. conglomeratus** Murr.
— Лише одна частка оцвітини з горбочком. Суцвіття майже безлисте . . . . . **(18). Щ. кривавий — R. sanguineus** L.
16(14). Нижні листки при основі глибоко-серцевидні . . . . . 17.
— Листки трохи серцевидні, округлі або клиновидні при основі . . 19.
17. Внутрішні частки оцвітини закруглено-яйцевидні (довжина їх не перевищує ширини), одна завжди з горбочком. Листки зісподу по жилках жорстко-густо-опушені . . . . . **(12). Щ. кінський — R. confertus** Willd.
— Внутрішні частки оцвітини яйцевидно-трикутні (довжина їх перевищує ширину); всі без горбочків . . . . . 18.
18. Листки загострені, голі. Прибережна низинна рослина . . . . . **(16). Щ. водяний — R. aquaticus** L.
— Листки тупі, зісподу по жилках дрібно опушені. Високогірна рослина . . . . . **(13). Щ. альпійський — R. alpinus** L.
19(16). Прикореневі листки при основі клиновидні . . . . . 20.
— Прикореневі листки з основою іншої форми . . . . . 22.
20. Усі частки оцвітини без горбочків . . . . . **(10). Щ. несправжньосолоничаковий — R. pseudonatronatus** Borbas.
— Усі внутрішні частки оцвітини або лише одна з горбочком . . 21.

21. Листки по краю дрібно-хвилясті, дуже великі, до 60 *см* завд. Суцвіття широке. Прибережна рослина . . . . . (11). **Щ. прибережний — R. hydrolapathum** Huds.
— Листки дуже хвилясті, значно дрібніші. Суцвіття вузьке. Бур'янова або лучна рослина . . . . . (9). **Щ. кучерявий — R. crispus** L.
22(19). Внутрішні частки оцвітини серцевидно-нирковидні, 4—7 *мм* завд. і 5—9 *мм* завш., усі без горбочків . . . . . (8). **Щ. домашній — R. domesticus** Hartm.
— Внутрішні частки оцвітини округло-серцевидні або серцевидно-трикутні, 6—11 *мм* завд. і завш.; одна з чималим горбочком . . . 23.
23. Черешки зверху жолобкуваті. Цвітяні кільця 10—15-квіткові, внутрішні частки оцвітини дрібніші (до 8 *мм* у діаметрі), з неглибоко серцевидною основою. Культурна рослина . . . . . (14). **Щ. шпінатний — R. patientia** L.
— Черешки зверху плоскуваті. Цвітяні кільця 20—50-квіткові, внутрішні частки більші, з глибоко-серцевидною основою. Дика рослина . . . . . (15). **Щ. Лоначевського — R. Lonaczevskii** Klok.

Секція 1. **Acetosella Meisn.** Квітки одностатеві; частки оцвітини при плодах не розростаються; листки з стріловидною основою або лінійні.

Дуже своєрідна секція, яку доцільно було б розглядати як окремий рід.

742 (1). R. acetosella L. — **Щавель горобиний.** Кореневище повзуче. Стебла 15—60(80) *см* завв., звичайно в кількості 1—4, рідко більше, борозенчасті, часто вигинчасті. Прикореневі та нижні стеблові листки з черешками, списовидні; середня лопать їх ланцетна або яйцевидно-ланцетна, загострена; бокові лопаті коротші й вужчі, перпендикулярно відігнені або вгору загнуті, суцільні або 2—3-роздільні; верхні листки майже сидячі, ланцетні або ланцетно-лінійні (форма й розміри листків дуже мінливі). Суцвіття волотевидно розгалужене, з гілками, спрямованими вгору, трохи вигнуті або прямі, не зигзаговидні; зовнішні частки оцвітини довгасті, при плодах майже вдвоє коротші від внутрішніх; внутрішні частки оцвітини жіночих квіток яйцевидні, близько 1,5 *мм* завд., загострені, без горбочків або виростів при основі. Горішки близько 1 *мм* завд. ♃. Цв. V—VIII.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 338. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 400. Лозина-Лозинская в Фл. СССР, V, 449.

— *Acetosa parva* Gilib., Exerc. phytol., II (1792) 346. — *Acetosella vulgaris* **Fourr,** in Ann. Soc. Linn., Lyon. N. S. XVII (1869) 145. — *R. acetosella gymnocarpus* Czelak. in Sitzungsber. böhm. Ges. Wiss. (1892) 402.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 3025 a, b.

На вогких піскуватих місцях — у борах, по річкових берегах, на узліссях, галявинах, на гранітних відслоненнях; як бур'ян у посівах, особливо на пару. — Звичайно по всій Українській РСР, але на півдні рідшає; для П.С. вказівок нема.

Дуже мінливий вид. Описано багато відмін, з яких головніші такі:

Var. vulgaris Koch. Бічні лопаті листків суцільні. Типова форма виду.

Koch, Synops., I (1837) 616.

Var. integrifolius Wallr. Усі або більшість листків без лопатей, суцільні, ланцетні або лінійно-ланцетні.

Wallr., Sched. crit. (1822) 186.

Var. rubropunctatus Beck. Внутрішні частки оцвітини та квітконіжки рясно вкриті червоними залозками.

Beck, Fl. Nied.-Oesterr. (1890) 316.

Var. multifidus (L.) DC. Бічні лопаті листків дво-, трироздільні; стебла звичайно вищі, як у var. *vulgaris*.

DC., Fl. Fr., III (1805) 378.
— *Rumex multifidus* L., Sp. pl., ed. 2 (1762) 482. — *Acetosa multifida* Chaz. in Mill., Dict. Suppl., I (1789) 8.

Більш поширена в південній частині ареалу форма, яку, не без підстав, Лінней вважав особливим видом.

Поширення виду по СРСР. Європейська частина: майже всі райони, крім Ниж.-Волз. і Арктики; Кавказ: Передкавк., Даг.; Зах. Сибір: усі райони; Схід. Сибір: усі райони; Далек. Схід: усі райони.

Загальне поширення. Майже вся Західна Європа, крім Сіцілії, Південних Балкан і Греції, Північна Африка, Гімалаї, Східна Манчжурія, Японія (рідко), Північна Америка, Австралія (занесено).

Примітка. Безперечно, збірний вид, ще не вивчений критично. Далі описується окремо одна з південних рас цього циклу.

743 (2). R. fascilobus Klok. — **Щавель пучколопатевий.** Рослина 25—60 *см* завв., утворює дернинку. Кореневище коротке. Стебел до 20 тонких, борозенчастих, зигзаговидно зігнутих, особливо вгорі, в нижній частині трохи здерев'янілих. Прикореневі та нижні стеблові листки стріловидно-трироздільні, з довгими вузенькими черешками; середня частка листка вузько-ланцетна або частіше лінійна, до 12 *см* завд. і 0,5—3 *мм* завш.; бокові частки листка зрідка лише суцільні, а звичайно розділені кожна на 4—8 вузько-лінійних, більш-менш розчепірених лопатей; верхні листки вузько-лінійні. Суцвіття починається звичайно нижче середини стебла, гілки його відхилені, лукасто або зигзаговидно зігнені, двічі-розгалужені. Квітки одностатеві, розміщені досить рідко розсуненими пучками по кінцевих відгалуженнях суцвіття; у жіночих квіток внутрішні частки оцвітини яйцевидні, тупуваті, при плодах 1,4—1,7 *мм* завд.,

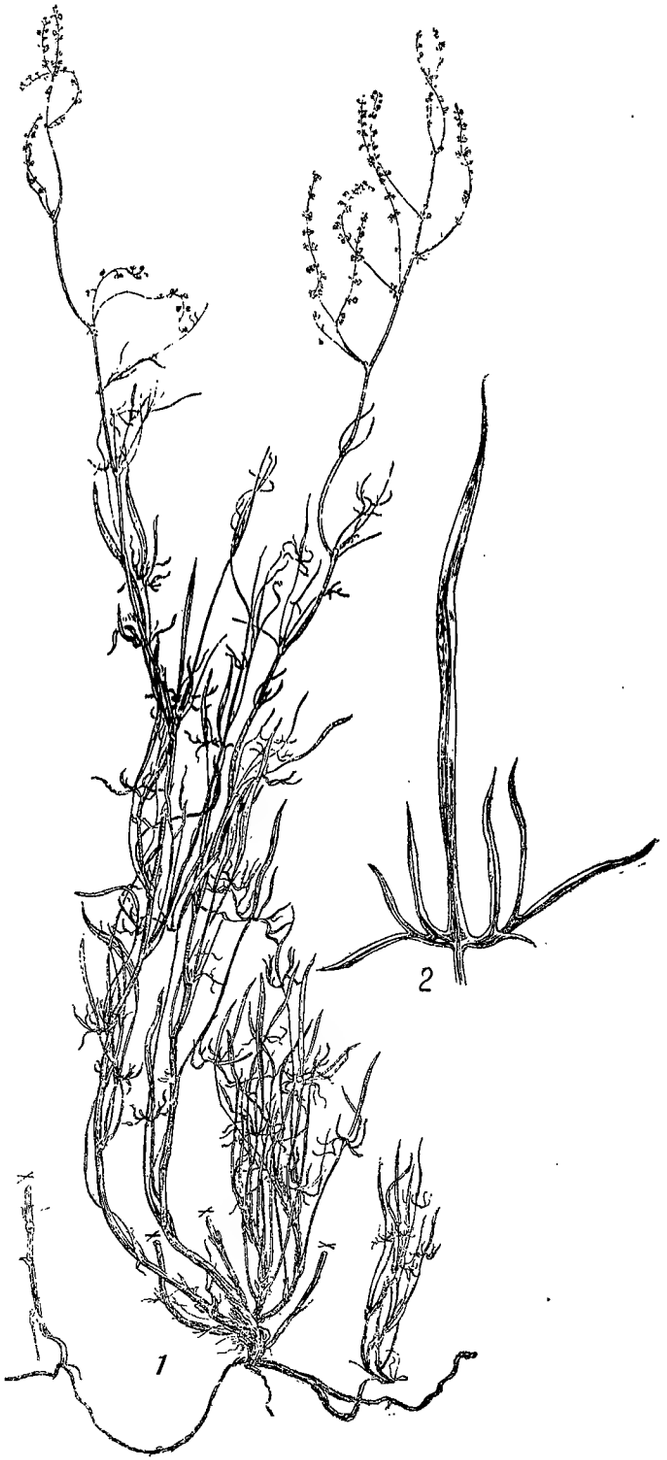

Рис. 38. *Щавель пучколопатевий — Rumex fascilobus* Klok.
1 — загальний вигляд; *2* — пластинка листа (збільш.).

близько 1 *мм* завш., з малопомітними жилками на спинці. Горішок 1—1,2 *мм* завд. ♃. Цв. V—VIII.

Клоков в Ботан. журн. АН УРСР, V, 1 (1948) 28.

По гранітних та інших твердих відслоненнях, у щілинах, іноді на пісках. — Тільки на півдні степової смуги Української РСР.

П.З.-Л.С. Одеська обл.: Доманівський рн, Прибужжя, понад р. Буг (!!). — Дніпропетровська обл.: Кривий Ріг (Кот.!). — **Л.З.-Л.С.** Запорізька обл.: Розівський рн, Кам'яні Могили (!!). — Сталінська обл.: Волноваський рн, Краснівка (!!). — **П.З.С.** Миколаївська обл.: Новобузький рн, Розанівка на р. Інгулу (Кот.!). — **Л.З.С.** Херсонська обл.: Новомаячківський рн, Корсунка на Дніпрі (Шалит!); Скадовський рн, півострів Джарилгач (Давидич!).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Причорн., Ниж.-Дон.; Кавказ: Передкавк.

Загальне поширення. Ендем півдня СРСР.

Вид описаний з гранітних відслонень Приазов'я (Кам'яні Могили).

Примітка. Дуже можливо, що взагалі *R. acetoselloides* кавказьких авторів належить до нашого виду. Справжній *R. acetoselloides* Baill. з кавказькими екземплярами, як і з нашими, не тотожній, відрізняючися глибоко-борознистими стеблами, а також тим, що в нього внутрішні частки оцвітини зрослися з плодом.

Секція 2. **Acetosa** Meisn. Квітки одностатеві або двостатеві. Внутрішні частки оцвітини при плодах дуже розростаються. Листки з боковими лопатями, стріловидні або списовидні.

744 (3). R. acetosa L. — **Щавель кислий** або **звичайний.** Коріння коротке, пучкувате, волокнисте. Стебла прямі, борозенчасті, до 1 *м* завв. Прикореневі та нижні стеблові листки з довгими черешками, довгасто-яйцевидні, 2,5—13 *см* завд., 1,5—5 *см* завш., при основі стріловидні, з трикутними гострими, спрямованими вниз боковими лопатями, іноді майже списовидні, при верхівці більш-менш загострені або тупуваті; верхні сидячі, вужчі, ланцетно-стріловидні. Суцвіття починається у верхній частині стебла, малорозгалужене, волотевидне, не густе, вузьке. Квітки одностатеві (рослина дводомна), рожеві, червоні або жовтуваті, на квітконіжках, почленованих біля середини; у чоловічих квіток частки оцвітини всі спрямовані вгору, довгасто-овальні, внутрішні трохи більші від зовнішніх; у жіночих зовнішні частки відігнуті вниз і притиснені до квітконіжки, внутрішні прямі, округло-серцевидні, при плодах розростаються, до 3,5—5 *мм* завд., цілокраї, у вирізці при основі з м'ясистим, спрямованим вниз придатком. Горішки тригранні, темно-коричневі, блискучі, на верхівці гостро-кінцеві. ♃. Цв. VII—VIII.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 337. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 399 р. р. Лозина-Лозинская в Фл. СССР, V, (1936) 453.

Видані зразки: Герб. фл. СССР, № 3026.

На луках, по болотах, у вогких лісах на галявинах. — Наводиться для всіх районів Української РСР, але часто замість *R. thyrsiflorus* Fingerh.

Зак.Л., К.Л., Пр.Л., Р.-О.Л., З.П., П.П., Л.П. Розсіяно. — **В.Л.-С., З.Л.-С.** Більш-менш звичайно. — **П.Л.-С.** Вінницька обл.: Гайсинський рн, Ладижино (Кот.!). — **Л.Л.-С.** Полтавська обл.: Полтава (Іллічевський!). — Сумська обл.: Лебединський рн, Селище (Ізвекова!), Кулики по р. Пслу (Стахорський!). — Харківська обл.: Валки (!); Харків і його околиці (Черн.!, Наливайко!, Кот.!). — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: Куп'янський рн, Кислівка (!!, Кот.!). — Ворошиловградська обл.: Білолуцький рн, Нова Біла (Ширяєв!); Міловський рн, Стрілецький кінський завод (Кот.!, Лавр.!). — З **П.З.С., Л.З.С.** і **П.С.** гербарних зразків мн не бачили.

Поширення по СРСР. Наводиться для всіх районів Європейської частини, за винятком Криму; Кавказ: Передкавк., Даг., Закавк.; Зах. Сибір: Верх.-Тоб., Алт.; Схід. Сибір: Єніс., Анг.-Саян., Даур.; Серед. Азія: Пам.-Ал., Тянь-Шан.; Далек. Схід: Уссур., Зее-Бур., Сах.

Загальне поширення. Арктика, Скандінавія, Середня Атлантична і Південна Європа, Балканський півострів, Середземномор'я, Монголія, Мала Азія, Китай, Джунгарія, Індія, Гімалаї, Японія, Північна Америка.

Господарське значення. Салатна рослина. Заведено до культури.

745 (4). R. thyrsiflorus Fingerh. — **Щавель пірамідальний.** Рослина 50—100 *см* завв., дуже подібна габітуально до *R. acetosa* L., але з циліндричним грубим і довгим коренем. Стебел кілька, вони вищі, глибоко-борозенчасті, більш-менш пухнаті. Листки твердуваті, звичайно шорсткі, з опущеними черешками; нижні листки списовидні, з відхиленими на бік лопатями, більш видовжені; верхні листки лінійно-стріловидні. Внутрішні частки оцвітини при верхівці з вирізочкою, при плодах більш округлі, дрібніші, 3—3,5 *мм* завд. Горішок теж трохи дрібніший. ♃. Цв. влітку пізніше від *R. acetosa* L.

Fingerh. in Linnaea, IV (1829) 380. Лозина-Лозинская в Фл. СССР, V, 452.

— *R. acetosa* var. *auriculatus* Wallr., Sched. crit. (1822) 182. — Ledeb., Fl. ross., III, 2, 511. — *R. haplorhizus* Czern., Consp. Charc. (1859) 53, № 1221. — *R. acetosa* var. *haplorhizus* Trautv. in Bull. Soc. nat. Mosc., XL (1867) 77.

На луках, схилах, узліссях, часто на вогких солончакуватих місцях. — Зустрічається, мабуть, у всіх районах Української РСР, крім, можливо, гірських, але поширення не вивчене з достатньою повнотою через постійне змішування цього виду з *R. acetosa* L. За гербарними зразками, ми можемо навести нижчеподані місцезнаходження, число яких, звичайно, має значно збільшитись.

П.П. Кам'янець-Подільська обл.: Славутський рн, Славута, Мінківці (!). — Київ (Смирнов!). — **Л.П.** Чернігівська обл.: Чернігів (Куксін!). — **П.Л.-С.** Вінницька обл.: Брацлавський рн, Паланка (Кот.!). — Кіровоград (Линдем.!). — **Л.Л.-С.** Нерідко. — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Слов'янський рн, гори Артема (Ширяєв!). — **П.З.-Л.С.** Зрідка по рр. Інгулу і Інгульцю (Кот.!). — Дніпропетровська обл.: Дніпропетровськ (Єліашевич!); Дніпропетровський рн, Сурське на р. Мокрій Сурі (Давидич!). — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: Зміївський рн, Лиман біля Дінця (Черн.!). — Ворошиловградська обл.: Старобільськ (Черн.). — Дніпропетровська обл.: Павлоград (Смирнов!). — **П.З.С.** і **Л.З.С.** Звичайно в плавнях рік.

Поширення по СРСР. Європейська частина: всі райони; Сибір: усі райони; Далек. Схід: Зее-Бур. (рідко); Серед. Азія: Арал.-Касп., Прибалх.

Загальне поширення. Майже вся Європа, північна частина Азії.

746 (5). R. carpaticus Zapal. — **Щавель карпатський.** Стебла 30—130(160) *см* завв., рідко поодинокі, звичайно більш-менш численні, до 6—8 *мм* у діаметрі, глибоко-борозенчасті, часто виразно-гранисті. Листки яйцевидно-серцевидні, тонкі, голі, з випнутими нервами; нижні 5,5—12,5(15,5) *см* завд., 5—8(10) *см* завш., довго-черешкові; верхні — сидячі. Суцвіття волотисте, (14)20—60(75) *см* завд., густе, стиснене. Квітконіжки до 4 *мм* завд., трохи нижче середини почленовані. Зовнішні листочки оцвітини майже човниковидні, 1,3—1,5(2) *мм* завд., відігнуті; внутрішні овально-серцевидні, (2,7)3—3,7(4) *мм* завд., (2,3)2,7—3,5 *мм* завш. при плодах, ширина їх часто дорівнює довжині або її перевищує, сітчасто-жилкуваті, з випнутими жилками, при основі з дрібним горбочком. Горішок 2,2—2,5 *мм* завд., чорний. ♃. Цв. VI—IX.

Zapal., Consp. fl. Galic. crit., II (1908) 118. Pawlowski in Flora Polska, II (1921) 76.

— *R. arifolius* var. *carpaticus* Zapal., Rosl. szata (1889) 285.

На галявинах у гірських лісах і гірських полонинах. — У Східних Карпатах від низу до альпійської смуги звичайна рослина.

К.Л. Звичайно.

Поширення по СРСР. Європейська частина: Карпати.
Загальне поширення. Ендем Східних Карпат.

Примітка. Вид, дуже близький до середньоєвропейського, поширеного в Західних Карпатах, *R. arifolius* All., від якого добре відрізняється формою листків і численними стеблами. До певної міри посередньою між обома видами формою є *R. carpaticus* var. *czarnohorensis* Zapal., l. c., у якої листки, принаймні деякі, із загостреними частками.

Наводимо опис її за автором.

Var. **czarnohorensis** Zapal. Стебла 90—110 *см* завв. Листки нерідко густіше скупчені й вужчі, як у типової форми; стеблові то довгасто-серцевидні з тупими частками, то довгасто-стріловидні із загостреними і подекуди списовидно розсуненими частками, 7—9,5 *см* завд., 29—52 *мм* завш., при верхівці тупі або тупуваті. В іншому подібна до типової форми, сполучена з нею переходами.

К.Л. Чорногора.

747 (6). R. euxinus Klok. — **Щавель чорноморський.** Рослина 60—100 *см* завв., з пучком веретеновидно потовщених майже від самої шийки коренів, 2,5—10 *мм* у діаметрі. Стебла поодинокі або по два, прямостоячі, розгалужені лише в суцвітті, тонко-борозенчасті, внизу вкриті горбочкуватими волосками, вгорі голі, зрідка опушені. Прикореневі листки списовидні; на опушених, як і стебло, черешках, які довжиною дорівнюють пластинці або коротші від неї; пластинка до 6 *см* завд., 8—30 *мм* завш., з тонко загостреними, спрямованими вниз лопатями, над якими є ще одна пара дрібніших лопатей, зісподу опушені; стеблових листків 4—5, нижній з них схожий з прикореневими, верхні з короткими черешками, до 10 *см* завд. і 25 *мм* завш. Суцвіття 15—20 *см* завд., густе, більш-менш стиснене; зовнішні частки оцвітини жіночих квіток близько 3 *мм* завд., при плодах вниз опущені; внутрішні закруглено-нирковидні, 4,5—5 *мм* завд., близько 3,5 *мм* завш., з округлою верхівкою і майже прямою основою, при основі з довгасто-яйцевидним горбочком, близько 1 *мм* завд., при стиглих плодах коричневим; навколо горбочка дуже виразні жилки утворюють 10—16 петель, після чого розходяться радіально. Горішки близько 1 *мм* зав. 4. Цв. VI—VII.

Клоков в Ботан. Журн. АН УРСР, V, 1 (1948) 29.

— *R. tuberosus* Ledeb., Fl. Ross., III, 2 (1849) 511. Лозина-Лозинская в Фл. СССР, V, 455, non L. — *R. tuberosus* var. *tauro-caucasicus* Shir. in Acta Bot. Bohem., I (1922), non vidi. Гроссгейм, Фл. Кавк., II (1930) 43.

По солончакових сагах і кам'янистих вогких місцях. Дуже рідко.

Д.Л.-С. Ворошиловградська обл.: лісництво на Міусі (Висоцький!). — **П.С.** Херсонська обл.: Скадовський рн, півострів Джарилгач (!). — Запорізька обл.: острів Бірючий (Чича!).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Причорн., Волз.-Дон., Ниж.-Волз. (Єргені), Крим; Кавказ: Передкавк., Даг., Зах. Закавк.

Загальне поширення. Ендем півдня Європейської частини СРСР і Кавказу.

Вид описаний з острова Бірючого.

Примітка. *R. euxinus* Klok. дуже близький до середземноморського *R. tuberosus* L., але в останнього корені спочатку тонкі і тільки на певній віддалі раптово потовщуються: внутрішні частки оцвітини більші, з досить глибокою при основі вирізкою, але з меншою кількістю (звичайно шість) утворених жилками петель. Горішок теж більший. В СРСР не зустрічається зовсім.

748 (7). R. scutatus L. — **Щавель щитковий.** Зелена або трохи сизувата рослина. Стебла численні, висхідні, 10—40 *см* завв., борозниcті, голі, звичайно розгалужені тільки в суцвітті. Нижні листки на довгих черешках, серцевидно-овальні або трикутні, з тупими лопатями й верхівкою; верхні — здебільшого списовидні з відтягненою загостреною верхівкою та гострувати лопатями. Суцвіття волотисте, з гроновидними гілками; квітки в пучках по 1—3, на нитковидних, 3—5 *мм* завд., зчленованих посередині ніжках. Тичинкові квітки з довгасто-еліп-

Рис. 39. *Щавель щитковий — Rumex scutatus* L.
1 — загальний вигляд; *2* — плід з оцвітиною (збільш.); *3* — плід окремо.

тичними частками оцвітини, близько 1,5 *мм* завд., і жовточервоними, дуже висуненими пиляками; плодоносні — з невідігнутими вниз зовнішніми частками оцвітини близько 2 *мм* завд., внутрішні частки при плодах круглясто-серцевидні, 4—6 *мм* у діаметрі, цілокраї, червонуваті або рожеві, з помітними розбіжними жилками, всі без жовенців. Плід гостро-тригранний, жовтуватий, блискучий. ♃. Цв. VI—VII.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 337.
— *R. scutatus α. typicus* Beck in Rchb., Icon. fl. Germ. et Helv., XXIV (1905) 57.

На кам'янистих осипах і скелях в альпійському поясі.

К.Л. Закарпатська обл.: Рахівський окр., на горі Близниця (Попов!, Хржановський!, Брадіс!, Гриньі).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Карпати.
Загальне поширення. Середня Європа.

Примітка. Для Кавказу цей вид наводиться замість близького середземноморського *R. glaucus* Jacq. (Лозина-Лозинская в Фл. СССР, V, 456).

Секція 3. **Lapathum** Meisn. Квітки двостатеві; основа листків клиновидна, округла або серцевидна.

749 (8). R. domesticus Hartm. — **Щавель домашній.** Стебла 40—150 *см* завв., прямі, борознисті, розгалужені. Прикореневі та нижні стеблові листки з черешками, довгасто-яйцевидні або ланцетні, при основі округлі або трохи серцевидні, по краю трохи хвилясті, довжина їх в 2,5—4,5 раза перевищує ширину; верхні вузько-ланцетні, з клиновидною основою, по краю хвилясті або плоскуваті; черешки зверху плоскі. Суцвіття густе, дуже розгалужене, часто починається з самого низу стебла; квітки в зближених кільцях. Зовні частки оцвітини відігнуті вниз і значно коротші від половини внутрішніх; останні серцевидно-нирковидні, 4—7 *мм* завд., 5—9 *мм* завш., цілокраї або трохи хвилясті по краю, без горбочків. Горішки гостро-тригранні, загострені, близько 2,5 *мм* завд. і 1,5 *мм* завш. ♃. Цв. VI—VII.

Hartm., Scand. Fl. (1820) 148, p. p. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 399. Лозина-Лозинская в Фл. СССР, V (1936) 458.
— *R. longifolius* DC. in Lam. et DC., Fl. Fr., Suppl. (1865) 386.
Видані зразки: Pl. Finl. exs., № 600!

Бур'ян у посівах, по городах, у садках, по шляхах, на узліссях і галявинах. — Трапляється рідко і, мабуть, тільки як занесена рослина.

П.П. Київ (Шмальг.). — **П.Л.-С.** Кам'янець-Подільська обл.: Меджибіж (Шмальг.). — Київська обл.: Біла Церква (Шмальг.!); Сміла (Тржебицький). — Вказівки для **Л.Л.-С.** [Полтавська обл.: Лубни (Шапаренко). — Харківська обл.: Красноград (Іллічевський); Харків (Черн.)] і **Л.З.-Л.С.** [Запорізька обл.: Приморський рн, Ногайськ (Сидоров)] сумнівні.

Поширення по СРСР. Арктика: Аркт. Євр., Нов. Земля; Європейська частина: Кар.-Лапл., Лад.-Ільм., Дв.-Печ., Верх.-Волз., Верх.-Дніпр., Волз.-Дон., Волз.-Кам., Серед.-Дніпр. (північна частина), Ниж.-Дон.; Кавказ: Передкавк., Даг.; Зах. Сибір: Алт., Верх.-Тоб.; Схід. Сибір: Єніс., Анг.-Саян.

Загальне поширення. Північна і Середня Європа, Північна Америка.

Господарське значення. Шкідливий бур'ян, з яким важко боротися. Лікарська рослина, вживають кореневище для лікування проносів.

750 (9). R. crispus L. — **Щавель кучерявий.** Корінь вертикальний, веретеновидно потовщений, розгалужений, міцний. Стебло 40—120 *см* завв., пряме, борозенчасте (борозенки звичайно широкі, але не глибокі). Прикореневі та нижні стеблові листки довгасто-ланцетні, повільно звужені до основи і до верхівки, на черешках, коротших від пластинки, пригострені, з більш-менш хвилястими краями; верхні листки ланцетні, з більш-менш плоскуватими краями. Суцвіття починається у верхній частині стебла, довге, вузько-волотевидне, з притисненими до стебла гілочками; квітки в густих кільцях (по 20—30), зібрані в малоулиснені грона. Зовнішні частки оцвітини при плодах притиснені до внутрішніх; внутрішні округло-яйцевидно-трикутні, при основі трохи серцевидні, із загостреною верхівкою, з країв рівні або невиразно-зубчасті, 3—5 *мм* завд. Горішки 2—2,75 *мм* завд. ♃. Цв. VI—VIII.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 335. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 398. Лозина-Лозинская в Фл. СССР, V (1936) 461.
— *R. patientia* var. *crispus* O. Kuntze, Rev. Gen., I (1891) 560. — *Lapathum crispum* Scop., Fl. Carn., ed. II (1772) 206.
Видані зразки: Герб. фл. СССР, № 3028, 3029!

На луках, узліссях, по засмічених місцях, як бур'ян у засівах. — Звичайно по всій Українській РСР.

Трапляються такі різновидності:

Var. **trigranulatus** Bosv. Усі внутрішні частки оцвітини жіночих квіток з горбочком.

Bosv. in Journ., of Bot., XIII (1875) 373.

Типова форма.

Var. **unicallosus** Peterm. Лише одна з внутрішніх часток оцвітини з горбочком.

Peterm., Fl. Lips. (1838) 266.

Примітка. Форма, яка зустрічається досить рідко і іноді приймається за *R. domesticus* Hartm. Відрізняється від останнього вужчими листками, вужчим суцвіттям і дрібнішими плодами (Герб. фл. СССР, № 3039). Безперечно, критична форма; неясне її відношення до *R. pseudonatronatus* Borb.

Поширення виду по СРСР. Європейська частина: майже всі райони, крім Арктики; Кавказ: усі райони; Далек. Схід: Камч., Уссур.; Серед. Азія: Арал.-Касп., Прибалх., Тянь-Шан., Аму-Дар., Пам.-Ал.

Загальне поширення. Західна Європа, крім південної частини, Мала Азія, Монголія, Китай, Японія, Північна Америка.

Примітка. Крім того, відзначається ще спеціально бур'янова форма *R. crispus* L. з листками широко-виїмчасто-хвилястими, ширшими та з горішками більшими (2,5—2,75 *мм* завд.) і лучна — з листками лише з дрібною хвилястістю, вужчими, з горішками дрібними — близько 2 *мм* завд.; остання часто росте по вільшняках. Вид, мабуть, збірний, що потребує критичного дослідження. Вивчення його ускладнюється тим, що він гібридизує з багатьма іншими видами роду (відомі гібриди з *R. hydrolapathum* Huds., *R. aquaticus* L., *R. alpinus* L., *R. confertus* Willd., *R. domesticus* Hartm., *R. silvestris* Wallr., *R. conglomeratus* Murr., *R. sanguinens* L., *R. maritimus* L. і *R. stenophyllus* Led.). На території Української РСР ці гібриди, як і взагалі гібридні форми роду, ще не досліджені і навіть не зібрані в гербаріях.

Господарське значення. Лікарська рослина, вживають кореневище для лікування проносів.

751 (10). R. pseudonatronatus Borb. — **Щавель несправжньосолончаковий.** Стебло пряме, голе, неглибоко-борозенчасте, просте, лише в суцвітті з притисненими гілками. Листки ланцетні або вузько-ланцетні, загострені, при основі клиновидні, 15—20 *см* завд., 1,5—3 *см* завш.; верхні дрібніші. Суцвіття вузьке, досить густе, 20—50 *см* завв., 2—6 *см* завш.; кільця зближені, багатоквіткові. Квітконіжки довші від частки оцвітини, почленовані нижче від середини; внутрішні частки вдвоє довші від зовнішніх, при плодах округло-яйцевидні, з серцевидною основою, при верхівці закруглені, цілокраї, 4—5 *мм* завд., усі без горбочків. ♃. Цв. VI—VIII.

Borb. in Kerner, Fl. austro-hung. exsicc., № 2071. Лозина-Лозинская в Фл. СССР, V (1936) 462.

На луках, узліссях, по берегах, вздовж шляхів. — Немає певних вказівок для Української РСР, але „Флора СССР" (V, 462) вказує для Верх.-Дніпр. і Серед.-Дніпр. районів. Напевно, трапляється в Поліссі. Ми бачили екземпляр з етикеткою: „Черниговская губ. Глинное к сев. от ст. Вьюнка, в выборных ямах. 1. VII 1922. В. Кречетович".

Поширення по СРСР. Європейська частина: Кар.-Лапл., Дв.-Печ., Верх.-Волз., Волз.-Кам., Верх.-Дніпр., Заволз., Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Ниж.-Дон.; Зах. Сибір: Обськ., Верх.-Тоб., Ірт., Алт.; Схід. Сибір: Єніс., Анг.-Саян.; Серед. Азія: Арал.-Касп., Прибалх.

Загальне поширення. Північна та Середня Європа. Описаний з Угорщини.

Примітка. Вид цей часто змішують з *R. crispus* L.

752 (11). R. hydrolapathum Huds. — **Щавель прибережний.** Стебло глибоко-борозенчасте, розгалужене, 1—2 *м* завв.; нижні гілки трохи відхилені, верхні притиснені до стебла. Прикореневі та нижні стеблові листки з довгими черешками, великі, широко-ланцетні, пригострені, по краях дрібно- і нерівно-зубчасті і, крім того, трохи хвилясті, при основі клиновидно звужені; верхні майже сидячі, вузько-ланцетні. Суцвіття не густе. Квіткові пучки внизу на гілках розсунені, вгорі наближені один до одного. Внутрішні частки оцвітини (при плодах) широко-трикутно-яйцевидні, з майже рівною основою та коротко загостреною верхівкою, 4,5—5 *мм* завд. і 4—4,5 *мм* завш., по краях при основі трохи зубчасті, всі з довгастим горбочком. Горішок близько 2,75 *мм* завд. ♃. Цв. VII—VIII.

Huds., Fl. Angl., ed. 2 (1778) 154. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 397. Лозина-Лозинская в Фл. СССР, V, 462.

— Rumex maximus Gmel., Fl. Bad., II (1806) 99. — *Lapathum giganteum* Opiz, Sezn. (1832) 57.

По берегах річок, боліт, озер, часто біля води. — Досить звичайно по всій Українській РСР, крім Карпат і прикарпатських районів.

З.П., П.П., Л.П. Звичайно. — **З.Л.-С.** Кам'янець-Подільська обл.: Деражнянський рн, Шарки (Пач.). — **П.Л.-С., Л.Л.-С.** Звичайно. — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Слов'янський рн, гори Артема (Кот.!). — **П.З.-Л.С.** Дніпропетровськ (Акінфієв!). — **Л.З.-Л.С.** Нерідко по р. Дінцю з притоками, Орелі, Самарі, Ворсклі. — **П.З.С.** По рр. Дністру, Бугу, Інгулу, Дніпру нерідко. — **Л.З.С.** Запорізька обл.: Василівський рн, ст. Плавні (Свистунова). — Херсонська обл.: Цюрупинськ; Гола Пристань (Пач.!, Лавр.!). — **П.С.** Херсонська обл.: Скадовський рн, півострів Джарилгач (Дзевановський).

Поширення по СРСР. Європейська частина: всі райони, крім півночі.

Загальне поширення. Більша частина Європи, Північна Африка.

Описаний з Англії.

Примітка. Наша рослина не цілком типова. За описами, *R. hydrolapathum* Huds. має внутрішні частки оцвітини довгасто-трикутні, 5,5—7 *мм* завд. і горішок, відповідно більший — 3,5—4 *мм* завд. Але екземпляри, тотожні з нашими, зустрічаються і в Західній Європі, де сполучені перехідними формами з типом.

Господарське значення. Лікарська рослина, вживають кореневище для лікування проносів.

753 (12). R. confertus Willd. — **Щавель кінський.** Стебло пряме, борозенчасте, до 1,5 *м* завв. Нижні листки з довгими, зверху жолобчастими черешками, довгасто-серцевидні, по краях хвилясті; верхні яйцевидно-ланцетні; всі зісподу, особливо по жилках, коротко-пухнасті. Суцвіття у верхній частині стебла; гілочки його притиснені до стебла, напрямлені догори. Квіткові пучки скупчені. Зовнішні частки оцвітини

трохи менші від половини ширини внутрішніх; внутрішні округло-серцевидні, з розвиненим горбочком в одній частці, на двох інших горбочки малопомітні. ♃. Цв. V—VI.

Willd., Enum. Hort. Berol. (1809) 397. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 398. Лозина-Лозинская в Фл. СССР, V (1936) 463.

По луках, вогкуватих узліссях як бур'ян, особливо по рівчаках. — У більшій частині Української РСР, крім Карпат і прикарпатських районів.

Р.-О.Л. (до околиць Львова), **З.П., В.Л.-С.** Нечасто, розсіяно. **П.П., Л.П., З.Л.-С., П.Л.-С., Л.Л.-С., Д.Л.-С., П.З.-Л.С., Л.З.-Л.С., П.З.С.** Звичайно. — **Л.З.С.** Запорізька обл.: Запоріжжя; Комишеваський рн, Григорівка (Грунер). — Херсонська обл.: Голопристанський рн, Чалбаський піщаний масив (Клементов).

Var. denudatus Zapal. Частки оцвітини без горбочків.

Zapal., Consp. fl. Galic. crit., II (1908) 102.

Поширення виду по СРСР. Європейська частина: майже всі райони, крім північних; Кавказ: Закавк.; Зах. Сибір: Обськ., Верх.-Тоб., Ірт., Алт.; Схід. Сибір: Анг.-Саян., Даур.; Далек. Схід: Уссур.; Серед. Азія: Арал.-Касп., Прибалх., Сир.-Дар.

Загальне поширення. Середня Європа, Балканський півострів, Мала Азія.

Господарське значення. Лікарська рослина, вживають кореневища як в'яжучий і проносний засіб.

754 (13). R. alpinus L. — **Щавель альпійський.** Стебла 50—150 (200) *см* завв., міцні, ребристі й невиразно-гранисті, замолоду опушені, пізніші голі. Нижні листки дуже великі, з черешками, вдвоє довшими від пластинки; остання округло-яйцевидна, з глибоко серцевидною основою; розміщені вище — широко-яйцевидні, з менш глибокою серцевидною основою і короткими черешками; всі листки тонкуваті, з країв трохи хвилясті, на споді вздовж жилок дрібно опушені, голі; розтруби довгі. Суцвіття велике, галузисте, скупчене, в нижній частині трохи улиснене. Квітконіжки при плодах 4—10 *мм* завд., нитковидні, почленовані біля основи, вгорі булавовидно потовщені, під самою оцвітиною більш-менш помітно звужені. Зовнішні листочки оцвітини човниковидні, 1,5—2 *мм* завд.; внутрішні — яйцевидно-трикутні, при плодах 4—6 *мм* завд., 3,5—5 *мм* завш., цілокраї, сітчасто-жилкуваті, без горбочків. Горішки 2—3 *мм* завд., матові. ♃. Цв. VII—IX.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 334. Zapal., Consp. fl. Galic. crit., II (1908) 101. Лозина-Лозинская в Фл. СССР, V (1936) 468.

На високих полонинах і лісових галявинах у Східних Карпатах, на висоті 725—1900 *м* над р. м. Субальпійська рослина, що спускається нижче лише по долинах гірських потоків.

К.Л. Переважно в південній, більш підвищеній частині: Чорногора, Чивчинські гори, Горгани, Покутські Карпати.

Поширення по СРСР. Європейська частина: Карп.; Кавказ: Передкавк., Зах., Схід. і Півд. Закавк.

Загальне поширення. Середня Європа, Середземномор'я, Мала Азія.

Примітка. Описаний вид із Швейцарії. Наша рослина схожа із західноєвропейською типовою, кавказька від неї відрізняється (дрібніші листки, блискучі горішки).

Господарське значення. Лікарська рослина, вживається як попередній вид.

754[1] (14). R. patientia L. — **Щавель шпінатний.** Стебло 80—200 *см* завв., борознисте, товсте (до 1,5 *см* у діаметрі), вгорі розгалужене. Нижні листки на довгих черешках, яйцевидно-ланцетні, 20—50 *см* завд., 7—10 *см* завш., при основі невиразно серцевидні, закруглені або трохи звужені; верхні листки ланцетні, всі голі, по краях трохи хвилясті або плоскі. Черешки зверху жолобчасті. Суцвіття розгалужене, велике, густе; лише в нижній частині трохи улиснене. Квітки на тонких, почленованих нижче середини, вгорі трохи потовщених квітконіжках, по 10—16 у кільцях, зібраних майже безлистими гронами. Зовнішні частки оцвітини при плодах до 4 *мм* завд., вниз відігнуті; внутрішні серцевидно-округлі, 6—8(10) *мм* у діаметрі, одна з них з горбком, близько 1,5 *мм* завд. Горішок 3—4 *мм* завд. ♃. Цв. VII—VIII.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 333. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 398, p. p. Лозина-Лозинская в Фл. СССР, V, 464.

— *Lapathum hortense* Moench, Meth. (1794) 394, p. p. — *R. patientia* subsp. *patientia* Rech. f. in Fedde, Repert. sp. nov., XXXI (1933) 11—20.

Культивується, іноді дичавіє. Вирощують на городах під назвою „англійський шпінат".

Поширення по СРСР. Зустрічається тільки в культурі. В дикому стані наводиться замість інших близьких видів (*R. orientalis* Bernh., *R. Lonaczewskii* Klok. і, напевно, ще деяких).

Загальне поширення. Середземномор'я, Середня Європа.

755 (15). Rumex Lonaczevskii Klok. sp. nova in Addenda II, p. 653 — **Щавель Лоначевського.** Стебло 75—150 *см* завв., прямостояче, борозенчасте, білувате, вгорі розгалужене, з гілками, напрямленими косо вгору; як і листя, цілком голе. Листки яснозелені, трохи сизуваті, з країв більш-менш хвилясті; нижні яйцевидно-довгасті, звужені до верхівки або довгасто-ланцетні, з неглибоко-серцевидною основою, на коротших від пластинки, зверху при основі трохи жолобкуватих, далі плоских черешках, 20—40 *см* завд., 5,5—9 *см* завш. (довжина пластинки звичайно втроє перевищує ширину). Суцвіття волотисте, цвітяні кільця багатоквіткові (20—50 квіток у кожному), утворюють на гілках волоті

густі грона. Квітконіжки при плодах тонкі, нижче середини або зрідка біля середини почленовані, під оцвітиною потовщені, дорівнюють їм або трохи довші. Зовнішні частки оцвітини при плодах униз відігнуті, човниковидні, 2—3 *мм* завд.; внутрішні закруглено-серцевидно-трикутні, 7—11 *мм* завд., 6—10 *мм* завш., жовтуватокоричневі, сітчасто-жилкуваті, з країв невиразно-дрібно-зубчасті, одна частина при основі з чималим довгастим або довгасто-ланцетним коричневим горбочком, 2—4 *мм* завд., друга — з дрібним тоненьким горбочком, третя — зовсім без горбочка. Горішок гостро-тригранний і загострений, 3—4,5 *мм* завд., 2—2,5 *мм* завш., з яйцевидно-ланцетними гранями. ♃. Цв. V—VI.

— *R. domesticus* subsp. *ruthenicus* Lonaczevskii in herb. ex Pawlowski in Fl. Polska, II (1921) 73. — *R. patientia* auct. p. p. non L.

Видані зразки: Герб. фл. СССР, № 3036 sub *R. patientia* L.

Степові схили в нижній частині, солончакуваті лучно-степові місця в балках. — Переважно в Степу на півдні, рідко в більш північних районах, де, мабуть, трапляється, як занесена рослина.

П.П. Київ (Лоначевський!). — **П.Л.-С.** Розсіяно по всьому району. — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Артемівськ (Сидоров). — Ворошиловградська обл.: Ворошиловград (Крестлінг!); Лисичанськ (Сидоров). — **Л.З.-Л.С.** На півдні, зрідка: Сталінська обл.: Ольгинський рн, Велико-Анадольське лісництво (Висоцький); Кам'яні Могили; Волноваський рн, Андріївка; Першотравневий рн, Білосарайська коса на Азовському морі (Кот.!). — Запорізька обл.: Осипенківський рн, Трояни, над р. Обіточною. — **П.З.С.** Одеса (Шестериков). — Миколаївська обл.: Миколаїв (Опперман!); Володимирівський рн, Володимирівське лісництво (Пострига нь). — **Л.З.С.** Зрідка по всьому району. — **П.С.** Херсонська обл.: Генічеський рн, Чонгар (Кот.).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Серед.-Дніпр., Причорн., Ниж.-Дон., Бессараб., Крим (північ); Кавказ: Передкавк. (?).

Загальне поширення. Південь Європейської частини СРСР.

Примітка. В Криму й на Кавказі, мабуть, зустрічається вже близький до цього виду східносередземноморський *R. orientalis* Bernh.

Перший відрізнив нашу форму, віднісши її втім навіть не до *R. patientia* L., а на правах підвиду до *R. domesticus* Hartm., О. О. Лоначевський, за Павловським (цит. місце). *R. domesticus* subsp. *ruthenicus* відрізняється від *R. patientia* L. плоскими черешками листків, коротшими зовнішніми частками оцвітини, більш закругленими, з глибшою серцевидною основою внутрішніми частками, густішим суцвіттям. *R. Lonaczevskii* Klok., безперечно, є дикою, а не здичавілою з культури рослиною і вже через це навряд чи може бути об'єднаний в один вид з культурним *R. patientia* L.

Рехінгер (Fedde Repert., XXI (1933) pp. 11—20) відносив наш вид до дикорослого *R. orientalis* Bernh., поширеного в Малій і Передній Азії; але в останнього ще крупніші плоди, плоскі й ширші, іншої форми листки. А. Лозина-Лозинська в примітці до виданих екземплярів Лоначевського (цит. місце) заперечує віднесення їх до *R. domesticus* Hartm., але, визначивши їх за *R. patientia* L., зауважує, що „дані екземпляри являють собою форму з досить крупними частками оцвітини порівняно з типовими європейськими формами". Але для цієї форми нині маємо вже чимало місцезнаходжень, що її характеризують як певну географічну расу з понтичним степовим ареалом. У зв'язку з тим, що вона відрізняється від *R. patientia* L.

не лише крупнішими частками оцвітини, але цілим комплексом інших ознак, як уже й зазначено в літературі, а також в екологічному і фенологічному (ранніе цвітіння) відношенні, її конче потрібно визначати як самостійний вид. Назву виду ми даємо на честь відомого українського родолога О. О. Лоначевського, який перший почав його критично вивчати. За тип виду *R. Lonaczevskii* Klok. можна прийняти зібрані Лоначевським екземпляри: Українська РСР, Київ, на схилах Дніпра біля Аскольдової могили. Зібр. О. Лоначевський 28. VI 1908. Зберігається в гербарії Інституту ботаніки Академії наук Української РСР.

756 (16). R. aquaticus L. — **Щавель водяний.** Стебло пряме, борозенчасте, у верхній частині розгалужене, 150 *см* завв. Прикореневі та нижні стеблові листки з довгими, зверху трохи жолобчастими черешками, серцевидно-трикутні, з трохи витягненою пригостреною верхівкою та серцевидною основою; по краях цілокраї. Суцвіття досить густе, з притисненими до стебла гілками. Квіткові пучки більш-менш скупчені. Внутрішні частки оцвітини яйцевидно-трикутні, трохи витягнені при верхівці, з майже зрізаною основою, цілокраї, всі без горбочків. ♃ Цв. VI—VII.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 336. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 399. Лозина-Лозинская в Фл. СССР, V (1936) 467.

По берегах річок, на вогких лісових галявинах, на болотяних луках. — Рідка рослина, зустрічається в Поліссі і в Лісостепу.

Р.-О.Л. Є стара вказівка для околиць Яворова, Львівської обл. (Woloszczak, 1872). — **П.П.** Житомирська обл.: Житомир (Пач.!); кол. Радомишльський повіт (Бельке). — **Л.П.** Чернігівська обл.: Новгород-Сіверський рн, Узруй (Шмальг.); Коропський рн, Савинка (Куксін!). — **В.Л.-С.** Ровенська обл.: околиці Дубно (Пач.!). — **П.Л.-С.** Кам'янець-Подільська обл.: Чорноострівський рн, Чорний Острів (Козлов!, Кот.!). — Київська обл.: Сміла (Тржебинський). — **Л.Л.-С.** Полтавська обл.: Лубенський рн, Тишки (Шмальг.).

Поширення по СРСР. Європейська частина: майже всі райони, крім Арктики, Причорн. і Криму; Кавказ: Передкавк., Даг.; Зах. Сибір: Верх.-Тоб., Ірт.-Алт.; Схід. Сибір: Єніс., Лен.-Кол., Анг.-Саян., Даур.; Далек. Схід: Зее-Бур., Уссур., Удськ., Камч.; Серед. Азія: Арал.-Касп., Прибалх.

Загальне поширення. Західна Європа, Балканський півострів, Мала Азія, Монголія, Манчжурія, Китай, Японія.

Примітка. Рослина наводилась різними авторами і для інших місцевостей Української РСР, а саме: **Л.Л.-С.** Харків (Черн.). — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: Дворічанський рн, Касянівка (Васильєв-Яковлев). — Дніпропетровськ (Сидоров). — **Л.З.С.** Херсонська обл.: Ново-Троїцький рн, Асканія Нова (Пач.). Але ці вказівки сумнівні. Остання ж вказівка, напевне, помилкова. Утворює гібриди з *R. hydrolapathum* Huds., *R. crispus* L., *R. domesticus* Hartm., *R. sylvestris* Wallr. і *R. conglomeratus* Murr., на Україні ще зовсім не вивчені. З цих гібридів перший описується як окремий вид — *R. maximus* Schreb. in Schweigg. u. Körte, Fl. Erl., I (1811) 152.

Господарське значення. Лікарська рослина, вживають кореневище як в'яжучий і проносний засіб.

757 (17). R. conglomeratus Murr. — **Щавель скупчений.** Стебло пряме, розгалужене, з розчепіреними гілочками, червонуватозелене, крупно-борозенчасте, 50—100 *см* завв. Нижні листки довгасті, з округлою або трохи серцевидною основою; верхні — вузько-ланцетні. Суцвіття з відхиленими гілками. Квіткові пучки в пазухах листків, крім найбільш верхніх, розсунені. Внутрішні частки оцвітини язичковидні, довгасті, до 3 *мм* завд., усі з горбками. ♃. Цв. VI—VIII.

Murr., Prodr. Fl. Goett. (1770) 52. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 396. Лозина-Лозинская в Фл. СССР, V (1936) 470.

— *R. nemolapathum* Ehrh., Beitr., I (1787) 181. Bess., Enum. (1822) 15. — *R. ferrugineus* Willd. in Spreng., Syst., II (1825) 158. — *Lapathum glomeratum* Gilib., Exerc. Phytol., II (1792) 444.

По берегах річок, болотах, по вогких засмічених місцях, у чагарниках. — У горах по долинах річок доходить до 600 *м* над р. м. У більш західних районах звичайна рослина; в напрямі на схід трохи не доходить до Дніпра.

Зак.Л., К.Л., Пр.Л., Р.-О.Л., З.П. Звичайно. — **П.П.** Кам'янець-Подільська обл.: Славута. — **В.Л.-С., З.Л.-С.** Звичайно. — **П.Л.-С.** У західній частині звичайно, доходить до Сміли. — **П.З.С.** Одеська обл.: Біляївський рн, Біляївка (Пач.).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Карп., Верх.-Дністр., Верх.-Дніпр., Причорн., Серед.-Дніпр., Крим; Кавказ: Передкавк., Зах. і Схід. Закавк.; Серед. Азія: Пам.-Ал., Сир.-Дар., Гірськ. Туркм.

Загальне поширення. Західна Європа, Балканський півострів, Північна Африка, Мала Азія, Курдистан, Північна Америка (занесено).

758 (18). R. sanguineus L. — **Щавель кривавий.** Стебло 40—100 *см* завв., у верхній частині розгалужене, з гілками, напрямленими скоса вгору. Нижні листки довгасті, з трохи серцевидною або закругленою основою, з черешками; верхні — вузько-ланцетні, до основи звужені. Суцвіття лише в нижній частині вкрите листям. Квіткові пучки розсунені. Внутрішні частки оцвітини вузькі, довгасті, до 3 *мм* завд., довжина частки значно перевищує ширину, цілокраї; одна з часток оцвітини з горбочком. ♃. Цв. IV—V.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 333. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 396. Лозина-Лозинская в Фл. СССР, V, 473.

— *R. nemolapathum* Ehrh., Beitr. I (1787) 181, p. p.

По вогких місцях на узліссях, схилах, у чагарниках. — Зрідка трапляється в Прикарпатті і в лісостеповій та степовій зонах.

Пр.Л. Розсіяно. — **З.Л.-С.** Нерідко, особливо в західній і північній частині району. — **П.Л.-С.** Кам'янець-Подільська обл.: Летичівський рн, Вербка (Кот.!). — Вінницька обл.: Тульчинський рн, Кирнасівка (Кот.!). — Київська обл.: Канів (Кот.!). — **Л.Л.-С.** Полтава (Шмальг.). — Харківська обл.: Харківський ри, околиці Харкова, Карачівка, Бабаї (Наливайко!, Кот.!), Люботин (Кот.!). — **П.З.-Л.С.** Ворошиловградська обл.: Біловодський рн, Лимарівка по р. Деркулу (Ширяєв); Марківський рн, Курячівка (Ширяєв). — **П.З.С.** Миколаїв (Федосєєв). — Херсон (Шмальг.).

Var. genuinus Koch.

Koch, Synops., ed. I (1837) 613.

Стебло, черешки і жилки листків червонуваті.

Var. viridis Koch.

Koch, Synops., ed. I (1837) 613.

— *R. nemorosus* Schrad. ex Willd., Enum Horti Berol. (1809) 397. — *R. viridis* Sibth. in Fl. Oxon (1794) 118. Zapal., Consp. fl. Galic. crit., II (1908) 110.

Рослина зелена.

Примітка. Запалович вважає, що var. *viridis* Koch треба виділяти в окремий вид — *R. viridis* Sibth., через її більш східне поширення. На думку польських авторів, у нас зустрічається тільки цей вид. Питання це остаточно не вирішене. Різниці між цими видами, крім кольору рослини, не виявлено.

Поширення виду по СРСР. Європейська частина: Верх.-Дністр., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Причорн., Ниж.-Дон.; Кавказ: Передкавк., Даг., Зах. і Схід. Закавк.

Загальне поширення. Західна Європа, Північна Африка, Передня Азія, Північна Америка (занесено).

759 (19). R. stenophyllus Ledeb. — **Щавель вузьколистий.** Стебло пряме, майже не борозенчасте, 30—150 *см* завв. Листки ланцетно-лінійні, по краях більш-менш хвилясті, при верхівці пригострені, до основи звужені; нижні з черешками. Суцвіття звичайно розгалужене, з напрямленими скоса вгору гілками, у верхній частині безлисте, досить густе. Внутрішні частки оцвітини трикутно-серцевидні (при плодах), 4—4,5 *мм* завд. і так само завш., по краях шиловидно-зубчасті, при верхівці загострені, всі з горбком; зовнішні частки оцвітини трохи відігнуті. ♃. Цв. VI—VII.

Ledeb., Fl. alt., II (1830) 58; Fl. Ross., III, 2, 505. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 397. Лозина-Лозинская в Фл. СССР, V (1936) 473.

— *R. crispus* var. *dentatus* Schur, Enum. pl. Transs. (1866) 580. — *R. odontocarpus* Grossh., Фл. Кавк., II (1930) 72.

По солончакових і солончакуватих лучних, вологих і сирих місцях, по тальвегах балок, у подах, рідше як бур'ян. — Трапляється переважно в Степу, рідше в південній частині Лісостепу. Північна межа поширення проходить по лінії Ягорлик—Балта—Шпола—Кумейки—Ісачки—Павлівка, Кишеньківського рну — Харків.

З.Л.-С. Одеська обл.: Піщанський рн, Перейма (Шмальг.). — **П.Л.-С.** Київська обл.: Черкаський рн, Кумейки. — **Л.Л.-С.** Полтавська обл.: Лубенський рн, Ісачки (Шмальг.!); Диканський рн, Надежда (Шмальг.!); Кишеньківський рн, Павлівка (Шмальг.!). — Харківська обл.: Харків (Наливайко!). — **Д.Л.-С., П.З.-Л.С., Л.З.-Л.С., П.З.С., Л.З.С., П.С.** Звичайно.

Поширення по СРСР. Європейська частина: Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Причорн., Ниж.-Дон., Заволз., Ниж.-Волз., Крим; Кавказ: Передкавк.; Зах. Сибір: Верх.-Тоб., Ірт., Алт.; Схід. Сибір: Анг.-Саян.; Серед. Азія: Арал.-Касп., Прибалх., Кара-Кум., Сир-Дар., Тянь-Шан.

Загальне поширення. Ендем СРСР.

760 (20). R. reticulatus Bess. — **Щавель сітчастий.** Стебло до 60 *см* завв., голе, борозенчасте, з напрямленими вгору і розчепіреними гілками. Нижні листки обернено-яйцевидно-віддалено-зубчасті; верхні — ланцетні, з короткими черешками, дрібно-зубчасті. Суцвіття рідке; гілочки його відхилені; квіткові пучки більш-менш розсунені. Внутрішні частки оцвітини довгасто-трикутні, близько 5 *мм* завд., з гострою верхівкою, всі з горбком, по краю з шиловидними зубчиками, які дорівнюють ширині частки або перевищують її; між краєм та горбком помітна виразна сітка жилок ⊙. Цв. VI—VII.

Bess., Ind. Sem. Hort. Cremen. (1820). Ledeb., Fl. Ross., III, 2, 50. Лозина-Лозинская в Фл. СССР, V, 475.

— *R. striotus* Link, Enum. hort. Berol. (1821) 350. — *R. pulcher* L. var. *reticulatus* Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II (1897) 396. — *R. dentatus* subsp. *reticulatus* Reching. f. in Beihefte Bot. Centr., XLIX, I (1932) 18. — *R. dentatus ß. pleiodon* Boiss., Fl. or., IV (1879) 1013.

По вогких місцях та берегах як бур'ян. — Трапляється дуже рідко.

П.З.С. Одеса, в Кривій Балці (Шестериков).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Причорн., Ниж.-Волз. (дельта Волги); Кавказ: Даг., Зах., Півд., Схід. Закавк.

Загальне поширення. Південь Української РСР, Кавказ, Вірменія, Курдистан, Іран.

761 (21). R. sylvestris Wallr. — **Щавель лісовий.** Стебло 60—120 *см* завв., борозенчасте, у верхній частині розгалужене, з відхиленими або дуговидно пониклими гілочками. Прикореневі листки на довгих плоских черешках, яйцевидні або довгасто- яйцевидні, з закругленою або трохи серцевидною основою, при верхівці тупі, рідше гоструваті, до 30 *см* завд. і 16 *см* завш.; стеблові — дрібніші, на коротких черешках, овально-ланцетні, з тупою верхівкою і більш-менш обрубленою, коротко-клиновидною і трохи серцевидною основою; всі листки голі. Суцвіття рідке, широко-волотевидне. Квіткові пучки більш-менш розсунені; квітконіжки тонкі, вдвоє довші від часток оцвітини, почленовані нижче середини. Внутрішні частки оцвітини довгасто-яйцевидні, 2,5—3,5(5) *мм* завд., у 1,5—2 рази довші, ніж ширші, по краю в нижній частині зубчасті, з 1—3 дрібними зубчиками на кожному боці або іноді майже цілокраї, всі або рідко 1—2 при основі з горбочками. Горішки до 2,5 *мм* завд. ♃. Цв. VII—VIII.

Wallr., Sched. crit., II, 1 (1822) 261.

— *R. Lapathum sylvestre* Lam., Fl. Fr., III (1778) 4. — *R. obtusifolius* var. *sylvestris* Rech. in Oester. Bot. Zeitsch., XLII (1892) 51. Лозина-Лозинская в Фл. СССР, V (1936) 478. — *R. obtusifolius* L., Sp. pl., ed. I (1753) 335 p. p.; Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 397.

По лісах, на галявинах, між чагарниками; як бур'ян по засмічених місцях. — Зустрічається майже в усіх районах.

Зак.Л., К.Л., Пр.Л., Р.-О.Л., З.П., П.П., Л.П., В.Л.-С., З.Л.-С., П.Л.-С., Л.Л.-С. Більш-менш звичайно.

Var. **subalpinus** Schur. Внутрішні частки оцвітини видовжені, язичковидні, при плодах здебільшого 3,5—4,5 *мм* завд., 1,5—1,7 *мм* завш., часто цілокраї або з 1—2 дрібними зубчиками.

Schur, Enum. pl. Transsilv. (1886) 579. Zapal., Consp. fl. Galic. crit., II (1908) 105.

— *R. subalpinus* Simonk., Enum. Fl. Transsilv. (1887) 472.

Гірська форма, яка, можливо, має значення географічної раси і потребує дослідження.

Var. **pseudoagrestis** Zapal. Внутрішні частки оцвітини при плодах трикутно-яйцевидні, 3—3,5 *мм* завд., близько 2,5 *мм* завш., із зубчиками по краю, до 0,5—1 *мм* завд.

Zapal., Consp. fl. Galic. crit., II (1908) 107.

Примітка. Для Української РСР наводиться різними авторами також *R. obtusifolius* L. s. str. або *R. agrestis* Fries. = *R. Friesii* Gren. et Godr. (*R. obtusifolius* var. *agrestis* Fries, Novit. fl. Suec., ed. 2, 99). Але екземплярів цього виду з території Української РСР ми не бачили; його заперечують також і польські автори для західних областей Української РСР і для Польщі. *R. Friesii* Gren. et Godr. добре відрізняється формою прикореневих листків (довгасті й завжди тупіші), а також довшими й вужчими внутрішніми частками оцвітини, що мають на кожному боці по 3—5 зубчиків до 1—2 *мм* завд., з яких 1—2 шиловидні і дорівнюють ширині частки. Відповідні визначення стосуються до форми *pseudoagrestis* Zapal. з відносно довшими зубчиками. Цей вид поширений в Скандінавії, Атлантичній Європі і західній частині Середньої Європи, у зв'язку з чим сумнівним є і його наведення взагалі для СРСР. З іншого боку, наша форма *R. sylvestris* Wallr. потребує порівняння з типовою французькою, чого ще не зроблено через брак достатнього матеріалу. В їх видовій тотожності ми не зовсім впевнені.

Поширення виду по СРСР. Європейська частина: майже всі райони, крім Ниж.-Волз., Заволз., Волз.-Кам.; Крим; Кавказ: Передкавк., Зах. і Схід. Закавк.

Загальне поширення. Західна Європа, Балканський півострів, Північна Африка, Мала Азія, Курдистан, Іран, Північна Америка (занесено).

Примітка. Загальне поширення дано для *R. obtusifolius* L. s. l.

762 (22). R. Marschallianus Rchb. — **Щавель Маршаллів.** Стебло 5—50 *см* завв., від основи розгалужене, із розчепіреними гілками. Листки довгасті, з короткими черешками. Квіткові пучки в пазухах листків, вгорі скупчені, в нижній частині суцвіття розсунені. Зовнішні частки оцвітини яйцевидно-довгасті, до 3 *мм* завд., витягнені при верхівці

в довгий голчастий остючок; внутрішні — довші, одна з них з горбком; з кожного боку внутрішніх часток оцвітини є по три щетинковидні зубчики, які досягають 4—5 *мм* завд. і в кілька раз (4—6) довші від ширини частки. ⊙. Цв. VI—VIII.

Rchb., Icon. pl. crit., VI, t. 516 (1828). Ledeb., Fl. Ross., III, 2, 499. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 395. Лозина-Лозинская в Фл. СССР, V 479.
— *R. aegyptiacus* M.B., Fl. taur.-cauc., I (1808) 290, non L.

По солончакових місцях, луках, берегах річок, по подах. — Трапляється рідко.

Д.Л.-С. Ворошиловград (Лавр.). — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: околиці Куп'янська (!!).

Var. elatior Klok. var. nov. Висота 30—50 *см*. Гілки спрямовані скоса вгору.

Поширення виду по СРСР. Європейська частина: Волз.-Дон., Причорн., Ниж.-Дон., Волз.-Кам., Ниж.-Волз., Заволз.; Зах. Сибір: Верх.-Тоб., Ірт., Алт.; Серед. Азія: Арал.-Касп., Прибалх., Кара-Кум., Киз.-Кум., Сир-Дар.

Загальне поширення. Ендем СРСР.

763 (23). R. ucranicus Fisch. — **Щавель український.** Стебло 5—30 *см* завв., від основи розгалужене. Листки довгасто-ланцетні (верхні лінійні), при верхівці загострені, до основи притуплені, до 5 *см* завд. і 6 *мм* завш., нижні з вушками; всі листки з довгими черешками, які часто більш-менш дорівнюють пластинці. Суцвіття до верхівки улиснене; квіткові пучки більш-менш розсунені. Внутрішні частки оцвітини яйцевидно-трикутні, до 2 *мм* завд., усі з високими тупими горбками, при верхівці з коротким остючком, по краях з трьома зубчиками, в 1,5 раза довшими від ширини частки. На час достигання плодів рослина звичайно буває червонувата. ♃. Цв. VI—VIII.

Fisch., Cat. Hort. Gorenk., ed. 2 (1812) 16, nomen. Schult., Syst. veg., VII (1830) 1393 descriptio. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 395.
— *R. dentatus* Hornem., Hort. Hafn. Suppl. (1819) 53, non L.

По піскуватих, вогких і солончакових місцях, по берегах річок, на півдні в подах. — Трапляється переважно по долинах річок.

П.П., Л.П., П.Л.-С., Л.Л.-С., Д.Л.-С., П.З.-Л.С., Л.З.-Л.С. У долинах річок: по Дніпру та нижніх частинах Ворскли, Самари і Сули — звичайно, по Дінцю та Осколу спорадично. Крім того: **П.З.С.** Одеса (Ліндем.). — Миколаїв (Ліндем., Опперман!). — **Л.З.С.** Херсонська обл.: Ново-Троїцький рн, Асканія-Нова (Пач.!, Кот.!, Лавр.!).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Верх.-Дніпр., Верх.-Волз., Волз.-Кам., Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Причорн., Ниж.-Дон., Заволз., Ниж.-Волз.; Зах. Сибір (рідко): Обськ., Верх.-Тоб., Ірт., Алт.; Схід. Сибір: Єніс., Лен.-Кол.; Серед. Азія: Прибалх., Арал.-Касп.

Загальне поширення. Середня Європа, Монголія.

764 (24). R. maritimus L. — Щавель морський. Стебло 15—60 *см* завв., у нижній частині розгалужене. Прикореневі листки яйцевидно-ланцетні, рано відмирають; стеблові — ланцетні, до верхівки повільно загострені, при основі звужені в короткий черешок; верхні майже лінійні. Суцвіття улиснене; квіткові пучки скупчені. Внутрішні частки оцвітини трикутно-ланцетні, гострі, близько 3 *мм* завд., усі з вузькими невисокими горбочками, з країв на кожному боці з двома щетинковидними зубчиками, вдвоє довшими від ширини частки; крім того, принаймні один із зубчиків довший від самої частки; поміж краєм частки та горбочком помітна сітка жилок. Квітконіжки звичайно довші від оцвітини. ♃. Цв. VI.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 335. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 395. Лозина-Лозинская в Фл. СССР, V, 481.
— *R. aureus* Mill., Gard. Dict., ed. 8 (1768) № 7. — *Lapathum minus* Lam., Fl. Fr., III (1778) 4.

По вогких, переважно солончакових місцях, луках, болотах, берегах річок, озер. — Розсіяно майже по всій Українській РСР, крім Карпат.

Пр.Л., Р.-О.Л., З.П., П.П., Л.П. Зрідка. — **З.Л.-С., П.Л.-С., Л.Л.-С., Д.Л.-С., П.З.-Л.С., Л.З.-Л.С., П.З.С., Л.З.С.** Більш-менш звичайно.

Поширення по СРСР. Європейська частина: всі райони, крім Дв.-Печ. і Кар.-Лапл.; Сибір; Далек. Схід: Зее-Бур., Уссур., Удськ., Охотськ., Сах.; Серед. Азія: Арал.-Касп., Киз.-Кум., Прибалх.

Загальне поширення. Майже вся Європа, Північна Африка, Мала Азія, Індія, Монголія, Китай, Японія, Америка.

Рід 227. Ревінь — Rheum L.

Квітки двостатеві. Оцвітина до основи шестироздільна, з майже однаковими частками. Тичинок дев'ять. Зав'язь три-, шестигранна; стовпчиків три, з суцільними приймочками. Горішок значно більший від оцвітини, з трьома крилатими гранями. Багаторічні трав'яні рослини, з довгим міцним корінням і простими, часто дуже великими листками, які утворюють розетку при основі стебла або стрілки.

Представники цього роду з давніх часів культивуються як городні, лікарські і чимбарні рослини.

---

1. Листки суцільні . . . . . **(1). Р. татарський — R. tataricum L.**
— Листки пальчасто-надрізані. Культурні рослини . . . . . 2.
2. Оцвітина жовтувата. Горішок тригранний, червоний . . . . . **(2). Р. пальчастий — R. palmatum L.**
— Оцвітина зеленувата. Горішок овальний . . . . . **(3). Р. чорноморський — R. rhaponticum L.**

764[1] (1). R. tataricum L. — Ревінь татарський. Кореневище грубе. Стебло грубе, від основи волотевидно розгалужене, майже безлисте, до 50 *см* завв. Листки з короткими, майже циліндричними черешками, з великою округло-нирковидною, при основі вузько-серцевидно-вирізаною, при верхівці тупою, по краях хвилястою і дрібно-зубчастою пластинкою. Суцвіття розчепірене, майже округле. Квітконіжки тонкі, почленовані вище середини. Горішок 12 *мм* завд., довгасто-еліптичний, при основі серцевидний, з крилами, вужчими від ширини гнізда плоду. 4. Цв. IV—V.

L. f., Suppl. (1781) 22. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 384. Лозина-Лозинская в Фл. СССР, V, 489.

Зрідка культивується.

Л.З.-Л.С. Дніпропетровськ (Акінфієв).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Заволз.; Серед. Азія: Арал.-Касп., Прибалх.

Загальне поширення. Ендем СРСР.

764[2] (2). R. palmatum L. — Ревінь пальчастий. Коріння веретеновидне, велике, досягає 8—12 *кг* ваги. Стебло пряме, до 2 *м* завв. Прикореневі листки до 75 *см* завш., пальчасто-роздільні, з пірчасто-надрізаними частками, м'ясистими черешками, шорсткі від коротких сосочків. Суцвіття до 50 *см* завд., розгалужене; прицвітки короткі, шкірясті. Квітконіжки волосовидні, 3—4 *мм* завд., густо вкриті короткими горбочками. Оцвітина коротка, з шістьма тупими жовтуватими частками; тичинок дев'ять. Плід — тригранний, широко-крилатий червоний горішок, 7—10 *мм* завд. 4. Цв. VII.

L., Syst., ed. 10 (1759) 1010. Лозина-Лозинская в Фл. СССР, V, 500.

Культивується.

Поширення по СРСР. Тільки в культурі.

Загальне поширення. Китай (гори).

Господарське значення. Яскравожовте на зломі коріння дає порошок, що вживається як проносне (містить суміш таноглюкозидів з антраглюкозидами). Специфічний смак та запах дають ревеню сполуки хризофанової кислоти.

764[3] (3). R. rhaponticum L. — Ревінь чорноморський. Стебло 1—1,5 *м* завв. Нижні листки округлено-яйцевидні, по краях трохи хвилясті; верхні видовжено-яйцевидні, з коротшими черешками. Суцвіття в нижній частині сильно розгалужене, улиснене. Квітконіжки почленовані нижче середини: оцвітина зеленувата. Горішки овальні, зверху і при основі з виїмками. 4. Цв. влітку.

L., Sp. pl., ed. 1(1753) 371. Лозина-Лозинская в Фл. СССР, V, 501.

Культивується на городах.

Загальне поширення. Хребет Родопи в Болгарії.

Господарське значення. Трохи нагадує смаком агрус через наявність у ньому яблучної, щавлевої, а також лимонної кислоти; вживається в кондитерському виробництві для варення, компотів тощо.

Примітка. У культурі можуть зустрінутись і інші види роду.

Рід 228. Кисличник — Oxyria Hill.

Hill., Veg. syst., X (1765) t. 24.

Квітки двостатеві, оцвітина чотирироздільна, дві зовнішні частки її відігнуті, дрібніші, дві внутрішні прямостоячі, більші. Тичинок шість; стовпчиків два; приймочки пензликовидні. Горішок сплюснутий, з боків крилатий. Багаторічні трави з розгалуженими вгорі стеблами і волотистими суцвіттями.

765 (1). O. digyna (L.) Hill. — Кисличник двостовпчиковий. Кореневище товсте, 5—10 *мм* у діаметрі. Стебла 10—30 *см* завв., поодинокі або в числі декількох, прямі або підведені, голі, безлисті або зрідка з 1—2 листками. Листки прикореневі, на довгих черешках, з нирковидною або округло-нирковидною пластинкою, 2—4 *см* у діаметрі. Суцвіття вузьке, гроновидне. Квітки скупчені по 2—6 на кінці стебла та гілок, на почленованих при основі тонких квітконіжках. Зовнішні листочки оцвітини обернено-яйцевидні, майже плоскі, близько 1,5 *мм* завд. і 1 *мм* завш., внутрішні вздовж складені, човниковидні, близько 3 *мм* завд.; стовпчики короткі, відігнуті на бік. Плід — стиснений з боків крилатий горішок, 3—4 *мм* завд.; крила забарвлені, дорівнюють ширині самого горішка. 4. Цв. VII—IX.

Hill., Hort. Kew. (1769) 158. Zapal., Consp. fl. Galic. crit., II (1908) 123. Лозина-Лозинская в Фл. СССР, V (1936) 444.

— *O. reniformis* Hook., Fl. Scot., III (1821) 111.

У субальпійській та альпійській смузі гір, на вогких скелях.

К.Л. Закарпатська обл.: Рахівський окр., хребет Свидовець, гора Близниця (Барбарич!), Чорногора та гори Полянські (Запал.).

Поширення по СРСР. Арктика; Європейська частина: Карп.; Кавказ; Зах. Сибір: Алтай; Схід. Сибір: Анг.-Саян.; Далек. Схід: Камч., Зее-Бур.; Серед. Азія: Пам.-Ал., Тянь-Шан., Дж.-Тарб.

Загальне поширення. Скандінавія, Атлантична Європа, Середня Європа (гори), Балканський півострів, Мала Азія, Іран, Вірменія, Курдистан, Монголія, Китай.

Господарське значення. Листя їстівне і має протицинготне значення.

ПОРЯДОК ЦЕНТРОСПЕРМОВІ — CENTROSPERMAE ENGL.

РОДИНА XLII. ЛОБОДОВІ — CHENOPODIACEAE [1] Less.

Квітки дрібні, малопомітні, циклічні, актиноморфні, дуже рідко майже зігоморфні, здебільшого п'ятичленні, рідше одно-чотиричленні, двостатеві або одностатеві (рослини однодомні або дводомні), часто полігамні і часто мають з боків по два трав'яних або плівчастих прицвіточки, сидять по одному в пазухах прицвіткових листків або зібрані в клубочки, або волотюваті суцвіття здебільшого цимозного типу, або в колосовидні суцвіття. Оцвітина проста, трав'яна, часто соковита або плівчаста, роздільно-пелюсткова або до верхівки зросла, немінлива або частіше при плодах утворює різного роду додатки у вигляді шипів, гачків, криловидних виростів та ін. Тичинки в кількості листочків оцвітини або в меншій кількості і супротивні, або частіше прикріпляються до підматочкового диска, що має на собі лопаті (стамінодії), які чергуються з нитками тичинок; пиляки чотиригнізді, часто вгорі з додатками. Маточка одна, з верхньою одногніздою зав'яззю і двома (рідше до п'яти) приймочками або сидячими, або на різної довжини стовпчиках. Насінний зачаток один, основний, кампілотропний, здебільшого на довгій насінній ніжці. Плід — з плівчастим або твердим оплоднем або ягодоподібний, нерозкривний, дуже рідко відкривається кришечкою. Насіння вертикальне або горизонтальне, з кільцевим, підковоподібним або з спірально скрученим зародком, безбілкове або з центральним білком (периспермом).

Представники цієї родини здебільшого своєрідні і своїм зовнішнім виглядом. Це здебільшого однорічні рослини, півкущі і невеликі кущі (дерев і трав'яних багаторічників порівняно мало), між якими сукулентні форми, види з членистими стеблами, редукованими листками дуже поширені. Характерні також різні додатки на плодах і оцвітині. За анатомічною структурою стебла і кореня вони також дуже відрізняються від нормальної будови цих органів у дводольних рослин. Судинні пучки утворюють декілька концентричних кіл або розміщені на зрізі без особливого порядку, нагадуючи картину однодольних рослин. Це залежить від того, що камбій первинних пучків швидко припиняє свою діяльність і назовні від нього виникає нове камбіальне кільце, яке дає нові пучки і т. д. У будові квіток цієї родини ми спостерігаємо велику різноманітність, що особливо стосується кількісних взаємовідношень окремих частин квітки. Нерідко на тій самій рослині ми знаходимо тричленні і п'ятичленні квітки (*Ch. glaucum, Ch. rubrum, Ch. Bonus Henricus*), квітки з оцвітиною і без неї (*Atriplex nitens, Atriplex hortensis*), двостатеві і одностатеві (види *Suaeda, Chenopodium*) і т. д. Часто можна спостерігати гетерофлорію (*Suaeda glauca* та ін.) і гетероспермію (*Atriplex nitens, Suaeda prostrata* та ін.). У відношенні черговості розвитку андроцею і гінецею в цій родині дуже поширені як протерандрія

[1] Опрацював М. М. Ільїн.

(*Beta, Salicornia* та ін.), так і протогінія (*Suaeda, Chenopodium* та ін.). Перенос пилку відбувається за допомогою вітру (анемофілія), а також і за допомогою тварин, головним чином комах (ентомофілія). Перше явище характерне для *Cyclolobeae*, а друге переважно для *Spirolobeae*. Ксеногамія у *Chenopodiaceae* користується найбільшим поширенням, хоча і гептоногамія і аутогамія також часто спостерігаються у її представників. Щождо поширення плодів, то тут теж ми маємо велику різноманітність. Найчастіше спостерігаються зоохорні типи поширення: перенесення через шерсть тварин, чому допомагає наявність різного роду відповідних додатків на різних частинах квітки і плоду (*Ceratocarpus, Bassia, Spinacia* та ін.); перенесення на підошвах тварин як ссавців, особливо верблюдів, так і водоплаваючих птахів; перенесення через поїдання плодів і насіння тваринами, а особливо птахами (здебільшого качками), коли насіння проходить через травний канал неперетравленим, зберігаючи схожість (види *Salsola, Atriplex, Salicornia, Chenopodium album*). Відбувається також перенесення плодів і насіння за допомогою води (гідатохорія), особливо у прибережно морських рослин, чим і пояснюється в значній мірі поширення багатьох видів на узбережжях багатьох морів, іноді декількох материків (*Salicornia herbacea, Suaeda prostrata*). Дослідами було доведено, що плоди багатьох видів цієї родини мають пристосування, які допомагають їй довгий час триматися на поверхні води, іноді навіть протягом року (*Atriplex litoralis, Halimione pedunculata* і *Atriplex portulacoides*). Певне значення має і поширення плодів та насіння за допомогою вітру (анемохорія). У такому випадку розвиваються довгі і густі волоски, хоча, можливо, останні мають більше значення при перенесенні плодів і насіння тваринами і людьми (*Kirilowia, Panderia, Londesia*), а особливо, різноманітні криловидні вирости як на оцвітині (*Kochia, Salsola, Anabasis*, деякі види *Suaeda* та ін.), так і на плодах (*Agriophyllum, Anthrochlamys, Corispermum* та ін.). Крім того, ми часто спостерігаємо в цій родині рослини типу „перекоти-поле". Така будова рослини має велике значення в поширенні плодів і насіння у відкритих пустинних місцевостях (*Salsola ruthenica, Atriplex sphaeromorpha*, види роду *Corispermum* та ін.). Треба відзначити існування у того самого виду часто відразу декількох типів поширення плодів і насіння (поліхорія), наприклад, у *Salsola ruthenica* спостерігається і анемохорія, і тип „перекоти-поле"; плоди і насіння, крім того, поширюються і за допомогою води, бо можуть триматися на її поверхні від одного до чотирьох тижнів, причому насіння зберігає схожість.

Крім розмноження насінням, трапляється в цій родині і розмноження вегетативне. Ряд видів дає повзучі гони, які, вкорінюючись, можуть відокремлюватися від матірної рослини і давати початок новим індивідуумам, наприклад, *Halocnemum strobilaceum*. Великого значення в житті цих рослин, особливо багаторічних, набуває наявність у ряду родів серіальних бруньок (*Kalidium, Salicornia, Halostachys, Halocnemum* та ін.), що обумовлюють їх значну реституційну здатність.

У цій родині нараховують 101 рід і близько 1400 видів, поширених по всій земній кулі, але нерівномірно через те, що центри їх поширення пов'язані з пустинними областями Центральної Австралії, Мексіки, Центральної, Середньої і Передньої Азії, а також з Середземноморською областю, а потім із узбережжями всіх материків. У лісові області, особливо крайньої півночі і півдня, вони проходять, головним чином, як представники груп бур'янів і рудеральної рослинності. В межах СРСР ця родина представлена також значною кількістю видів, що досягає цифри 350, поширених, головним чином, в Арало-Каспійській області та Південному Туркестані, де спостерігається значна кількість ендемічних родів. На Кавказі лободова флора значно бідніша. Щождо України, то тут флора ця зовсім не оригінальна; при 80 приблизно видах немає не тільки жодного ендемічного роду, а навіть жодного ендемічного виду. За характером свого складу представники цієї флори є або аборигени Арало-Каспійської області або Середземноморської, що потім мігрували на Україну. Головними і найбагатшими на види родами на Україні будуть: *Chenopodium* і *Atriplex*. Перший рід являє собою на Україні західну міграцію, другий — східну.

Щождо своєї екології, то родина *Chenopodiaceae* виявляє також велику сталість. Її види є характерними представниками засолених грунтів морських узбережь, а також пустинь, напівпустинь і південних степів. Солонці, особливо солончаки різних типів — типові місцезнаходження солончакових рослин, де вони часто-густо заселяють великі території, даючи комплекс дивовижних відтінків. Часто флора таких місцезнаходжень складається майже виключно з видів цієї родини.

Щодо філогенетичних коренів цієї родини, то зобразити тепер цілком ясну картину походження *Chenopodiaceae* ще неможливо, аж поки не буде пророблено в достатній мірі критичного і глибокого аналізу найбільших родів не тільки цієї родини, але й суміжних родин даного порядку. В усякому разі, зараз існує два погляди систематиків. Один з них розглядає цю родину як примітивну, і з цього погляду пояснює простоту її організації; другий погляд — навпаки, вбачає в цій простоті редуктивний процес, тобто еволюцію форми в межах цієї родини зводить до спрощення і виводить її як спрощену галузь, з *Paronychieae* родини *Caryophyllaceae*.

Ми особисто схильні на підставі вивчення морфолотії, анатомії, географії, екології і біології цієї родини, а також на підставі ряду інших непрямих міркувань вважати простоту організації *Chenopodiaceae* первинною. Як ми мали вже нагоду вказати в своїх попередніх роботах по дослідженню триби *Suaedeae*, корені цієї родини ідуть, в усякому разі, до нижньої крейди, а може бути, й значно раніше, тобто до часу зародження взагалі покритонасінної рослинності. Це й зрозуміло, бо солончакові узбережжя морів, які споконвіку, очевидно, являють собою місце розвитку цієї родини, були першою наземною територією, на якій почало виникати формування покритонасінних. За цю стародавність промовляє і своєрідність ареалів представників цієї родини і те, що види

Chenopodiaceae покривають усю земну кулю — від тропіків до полярних країн, наявність у багатьох країнах світу сильних власних центрів та ін.

Найдревнішою підродиною, певна річ, треба вважати *Cyclolobeae*, найміцніші центри якої маємо в Австралії і Центральній Америці; молодша підродина *Spirolobeae* пов'язана переважно із Середземномор'ям, особливо із Східним Середземномор'ям, Іраном і Тураном і зовсім відсутня в західній півкулі. Але, зрозуміло, це не означає, що розвиток їх відбувався в лінійному напрямі; межі цих підродин цілком умовні і не пояснюють шляхів еволюції. Так, наприклад, ми повинні вважати безсумнівними такі найближчі філогенетичні зв'язки: *Kochia—Salsola; Chenopodium—Suaeda* і т. д.

Цю родину можна поділити на дві підродини:

I. **Cyclolobeae** C.A.M. — зародок зігнутий підковоподібно або кільцевидно і оточує центральний перисперм.

II. **Spirolobeae** C.A.M. — зародок спірально скручений, перисперм нерозвинений.

Таблиця I
для визначення родів за вегетативними ознаками

1. Усі гілки до самої верхівки супротивні . . . . . 2.
— Усі гілки чергові або принаймні в суцвітті чергові . . . . . 6.
2. Попелястосірий, голий півкущик, з плоскими овальними, звуженими в короткий черешок листками . . . . . **234. Галіміона — Halimione** (*H. verrucifera* (M.B.) Aellen.).
— Листки зовсім не розвинені або лінійно-валькуваті . . . . . 3.
3. Рослини голі, членисті, з нерозвиненими зовсім або тільки ледве розвиненими листками. Пиляки без додатків . . . . . 4.
— Рослини вкриті волосками, не членисті; листки добре розвинені, лінійно-півваликуваті. Пиляки на кінці з плівчастим додатком . . . **246. Петросимонія — Petrosimonia** Bge. (*P. brachiata* Bge).
4. Квітки вростають у м'ясисту вісь суцвіття. Оцвітина 3—4-листа; тичинок 1—2. Зародок кільцевий. Рослини однорічні або півкущі, утворюють майже півкулясті круговини . . . . . 5.
— Квітки вільні. Оцвітина п'ятилиста. Тичинок п'ять. Зародок спіральний. Півкущики або дрібні кущики іншої форми . . . . . **Анабазис — Anabasis** L.[1]
5. Рослина однорічна . . . . . **242. Солонець — Salicornia** L.
— Півкущі . . . . . **241. Сарсазан — Halocnemum** M.B.
6(1). Кущі, півкущики або багаторічні трав'яні рослини . . . . . 7.
— Однорічні рослини, рідше дворічники . . . . . 12.
7. Листки плоскі, порівняно великі, яйцевидні або трикутно-списовидні, звужені в більш-менш довгий черешок. Рослини голі . . . . . 8.
— Листки шиловидні, нитковидні, довгасто-овальні або ланцетні, сидячі або на ледве помітному черешку. Рослини волосисті, хоча б тільки стебло . . . . . 9.

[1] Див. примітку на стор. 400.

8. Листки при основі списовидні . . . . . **231. Лобода — Chenopodium** L. (*Ch. Bonus Henricus* L.)
— Листки серцевидні, але з боків з закругленими краями . . . . . **230. Буряк — Beta** L. (*B. trigyna* W. et K.).
9(7). Листки довгасто-овальні або ланцетні, із зірчастими волосками (знизу) . . . . . **235. Білолозник — Eurotia** Adans.
— Листки шиповидні або нитковидні . . . . . 10.
10. Листки плоскі . . . . . **239. Віниччя — Kochia** Roth. [*K. prostrata* (L.) Schrad.].
— Листки шиповидні, або валькуваті . . . . . 11.
11. Верхні і прицвіткові листки біля основи внизу з горбиком, що прилягає до стебла. Оцвітина п'ятилиста, при плодах окрилена . . . . . **244. Курай — Salsola** L. (*S. laricina* Pall.).
— Усі листки без такого горбика. Оцвітина чотирилиста, при плодах безкрила . . . . . **237. Камфоросма — Camphorosma** L.
12(6). Дрібні рослини, густо вкриті порівняно короткими, шиловидно-хвоєвидними, тригранними листками, в пазухах яких з боків квіток сидять ланцетні, біло-плівчасті прицвіточки . . . . . **229. Наземка — Polycnemum** L.
— Рослини з іншими ознаками, листки не тригранні . . . . . 13.
13. Рослини голі або вкриті простими, рідше двоколінчастими волосками . . . . . 15.
— Рослини з зірчастими або гіллястими волосками, хоча б тільки на прицвітках . . . . . 14.
14. Листки всі чергові, тупі, на кінці з дуже коротким, ледве помітним загостренням, прицвіточків немає. Плоди значно перевищують оцвітину, круглясті або овальні . . **240. Верблюдка — Corispermum** L.
— Листки як чергові, так і супротивні або в трилистих кільцях (біля розвилин стебла). Прицвіточки зростаються і утворюють з боків роговидні вирости, що в цілому трохи нагадують плоди грициків (*Capsella bursa pastoris*) . . **236. Устели-поле — Ceratocarpus** L.
15(13). Листки різної форми (трикутні, яйцевидні, списовидні, овальні, рідше довгасті), порівняно великі, завжди плоскі, голі або з борошнистою поволокою . . . . . 16.
— Листки нитковидні, півваликуваті або циліндричні (але ж див. *Echinopsilon hyssopifolius*) . . . . . 19.
16. Квітки одностатеві, жіночі, заховані в двох прицвіточках . . . . 17.
— Квітки двостатеві, всі без прицвіточків . . . . . 18.
17. Квітки жіночі, без оцвітини, з прицвіточками сидячими або на коротких ніжках, різної форми, але не дзвоникуватої . . . . . **233. Лутига — Atriplex** L.
— Квітки жіночі з оцвітиною, яка зрослася з прицвіточками, дзвоникуватої форми, на довгій ніжці. Рослина сріблястосіра . . . . . **234. Галіміона — Halimione** [*H. pedunculata* (L.) Aellen].
18(16). Листки завжди великі. Квітки зростаються своїми основами по кілька. Рослини культурні, рідко здичавілі . . **230. Буряк — Beta** L.

— Листки не такі великі. Квітки вільні . . . . . **231. Лобода — Chenopodium** L.
19(15). Рослини вкриті двокінчастими волосками, точніше притиснутими, лінійними, з двох кінців загостреними лусочками . . . . . 19.
— Рослини голі або з простими волосками . . . . . 21.
20. Нижні листки лінійно-циліндричні, напівстеблообгортні, при плодах зав'ядають; інші листки лусковидні . . . . . **245. Офайстон — Ofaiston** Rafin.
— Усі листки однакові, за винятком, хіба, найбільш верхніх, укорочених . . . . . **246. Петросимонія — Petrosimonia** Bge.
21(19). Квітки з прицвіточками . . . . . 22.
— Квітки без прицвіточків . . . . . 23.
22. Прицвіточки дрібні, коротші від квіток, тонко-плівчасті, майже прозорі . . . . . **243. Содник — Suaeda** Forsk.
— Прицвіточки здебільшого рівні з квітками або довші від них, трав'яні . . . . . **244. Курай — Salsola** L.
23(21). Оцвітина чотирилиста . . **237. Камфоросма — Camphorosma** L.
— Оцвітина п'ятилиста . . . . . 24.
24. Оцвітина при плодах з криловидними виростами . . . . . **239. Віниччя — Kochia** Roth.
— Оцвітина при плодах з гачкуватими або горбкуватими виростами . . . . . **238. Ехінопсилон — Echinopsilon** Moq.

Таблиця II
для визначення родів за репродуктивними органами

1. Зародок кільцевий або підковоподібний . . . . . 2.
— Зародок спіральний . . . . . 15.
2. Спілі плоди відкриваються кришечкою. Квітки зростаються своїми основами і в плодоносному стані утворюють „суплідця" (власне, це явище синантоспермії) . . . . . **230. Буряк — Beta** L.
— Плоди ніколи не відкриваються . . . . . 3.
3. Квітки вросли в м'ясисту вісь колосовидного суцвіття; тичинок 1—2 . . . . . 4.
— Квітки вільні, не вростають у вісь суцвіття . . . . . 5.
4. Оцвітина з трьох листочків, тільки в нижній половині зрослих. Насіння по краю пупирчасте . . **242. Сарсазан — Halocnemum** M.B.
— Оцвітина до верхівки зросла, на верхівці тільки з вузькою щілиною. Насіння з дрібними гачкуватими волосками . . . . . **242. Солонець — Salicornia** L.
5(3). Оцвітина тонка і біло-плівчаста, здебільшого недорозвинена і складається здебільшого з одного заднього листочка або зовсім не розвивається. Тичинок 1—5. Плід дуже стиснутий, круглястий, часто окрилений, дуже виступає з оцвітини . . . . . **240. Верблюдка — Corispermum** L.
— Оцвітина інша. Плід ніколи не виступає з оцвітини . . . . . 6.
6. Як правило, квітки одностатеві 7

— Як правило, квітки двостатеві . . . . . 11.
7. Рослини дводомні, з 4—5 приймочками . **232. Шпінат — Spinacia L.**
— Рослини однодомні, з 2—3 приймочками . . . . . 8.
8. Плоди з довгим пучком волосків. Оцвітина чотирилиста. Тичинок чотири . . . . . **235. Білолозник — Eurotia Adans.**
— Плоди без пучка волосків. Квітки іншої будови . . . . . 9.
9. Оцвітина чоловічих квіток дволопатева. Тичинка одна. Зав'язь волосиста . . . . . **236. Устели-поле — Ceratocarpus L.**
— Оцвітина чоловічих квіток здебільшого п'ятилиста. Тичинок п'ять. Зав'язь гола . . . . . 10.
10. Жіночі квітки без оцвітини . . . . . **233. Лутига — Atriplex L.**
— Жіночі квітки з оцвітиною . **234. Галіміона — Halimione Aellen.**
11(6). Оцвітина гола або тільки з борошнистою поволокою . . . 12.
— Оцвітина волосиста . . . . . 13.
12. Прицвіточки вузько-ланцетні, тонко-плівчасті. Квітки в пазухах листків одиночні . . . . . **229. Наземка — Polycnemum L.**
— Прицвіточків немає. Квітки зібрані в клубочки . . . . . **231. Лобода — Chenopodium L.**
13(11). Оцвітина чотирилиста, біля плодів додатків не розвиває. Плід вертикальний . . . . . **237. Камфоросма — Camphorosma L.**
— Оцвітина п'ятилиста, біля плодів розвиває різного роду додатки. Плід горизонтальний . . . . . 14.
14. Додатки оцвітини у вигляді горизонтально розправлених крил . . . . . **239. Віниччя — Kochia Roth.**
— Додатки оцвітини у вигляді гачків, шипів або горбочків . . . . . **238. Ехінопсилон — Echinopsilon Moq.**
15(1). Прицвіточки тонко-плівчасті, напівпрозорі, менші від квіток. Насіння (принаймні не пізне осіннє) з твердою, крихкою, чорною шкіркою . . . . . **243. Содник — Suaeda Forsk.**
— Прицвіточки трав'яні. Насіння з м'якою шкіркою іншого кольору . . . . . 16.
16. Оцвітина завжди п'ятилиста, при плодах звичайно розвиває плівчасто-криловидні, горизонтально розставлені додатки. Насіння майже завжди горизонтальне . . . . . **244. Курай — Salsola L.**
— Рослина з іншими комбінаціями ознак, насіння завжди вертикальне . . . . . 17.
17. Три зовнішніх листочки оцвітини на спинці із зачатковими крилами. Тичинок 1—2 . . . . . **245. Офайстон — Ofaiston Rafin.**
— Усі листочки оцвітини без зачаткових крил . . . . . 18.
18. Прицвіточки великі, охоплюють квітку. Пиляки зверху з плівчастими додатками, що часто злипаються один з одним . . . . . **246. Петросимонія — Petrosimonia Bge.**
— Прицвіточки дуже дрібні, не охоплюють квітки. Пиляки без додатків. Оцвітина завжди п'ятилиста. Тичинок п'ять . . . . . **Анабазис — Anabasis L.**[1]

[1] Див. примітку на стор. 400.

ПІДРОДИНА **I. CYCLOLOBEAE** C.A.M.

Зародок кільцеподібний або підковоподібний.

Триба **1. Polycnemeae** Dumort.

Квітки двостатеві, з плівчастою п'ятилистою оцвітиною і плівчастими прицвіточками. Тичиночні нитки зрослися при основі в кільце. Плід з плівчастим оплоднем. Насіння вертикальне.

Рід **229. Наземка — Polycnemum L.**

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 35; Gen. pl., ed. 2 (1762) 21.

Квітки двостатеві, одиночні. Оцвітина п'ятилиста, тичинок 1—5, звичайно три. Зав'язь з двома приймочками. Плід вертикальний. Насіння з чорною, крихкою, зернистою шкіркою. Прицвіточки плівчасті. Рослини з черговими шиловидними листками.

У цьому роді відомо тільки шість видів, з яких чотири однорічних, що трапляються в межах Української РСР, і два півчагарники — *P. Fontanesii* Dur. et Moq. з Алжіру і *P. perenne* Litw. з Тянь-Шаню. Ареал цього безумовно середземноморського за походженням роду охоплює всю Західну Європу, Північну Африку, Передню Азію, південну Європейську частину СРСР, Середню Азію і південну частину Західного Сибіру.

---

1. Прицвіточки в півтора раза довші від оцвітини. Насіння 1,5—2 *мм* завд. . . . . **(4). Н. велика — P. majus A. Br.**
— Прицвіточки рівні з оцвітиною або коротші від неї . . . . . 2.
2. Листки майже нитковидні, в середній частині стебла відхилені . . . . . **(3). Н. Гейфелева — P. Heuffelii Lang.**
— Листки товщі і міцніші, більш-менш притиснуті до стебла . . 3.
3. Вісь суцвіття штопоровидно скручена . . . . . **(2). Н. бородавчаста — P. verrucosum Lang.**
— Вісь суцвіття пряма . . . . . **(1). Н. польова — P. arvense L.**

766 (1). P. arvense L. — **Наземка польова.** Рослина зелена, іноді з пурпуровим відтінком, звичайно не вища від 10 *см*, гілляста, з розісланими здебільшого або висхідними, коротко-волосистими нижніми гілками, густо вкритими листям. Листки короткі, шиловидні, майже тригранні, колючі, косо догори напрямлені або притиснуті до стебла, 3—12 *мм* завд., голі. Квітки в пазухах листків сидячі, одиночні, з трохи волосистою плівчастою оцвітиною, листочки якої широко-ланцетні, загострені, на спинці трохи кілюваті. Тичинки в кількості 1—5, але частіше в кількості трьох. Прицвіточки вузько-ланцетні або лінійні, тонко і видовжено загострені, одножилкові, рівні з оцвітиною або коротші від неї. Насінина 1—1,25 *мм* завд. і 0,75—1 *мм* завш. ⊙. Цв. VII—IX.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 35. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 360. Ильин в Фл. СССР, VI, 29.

— *P. vulgare* Pall., It., 1 (1771) 142. — *P. viaticum* Pall., Illustr. pl. (1803) 57, p. p. — *P. arvense β. minus* Döll., Rhein. Fl. (1843) 287. — *P. minus* Kitt. Taschenb., 3 Aufl. (1853) 327.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 203 a, b!

Звичайний пожнивний бур'ян; особливо часто на більш легких ґрунтах, часто як інгредієнт у степах. — Трапляється в усіх районах Української РСР.

Примітка. У цього виду відрізняють значну кількість різновидностей і форм, але більшість з них являють собою або стадію вікової мінливості або екологічні форми, що не мають істотного таксономічного значення. Такі, певно, var. *longifolium* Beck., var. *pumilum* Moq. та ін.

Для Української РСР наводять:

F. multicaule Wallr. Гілки і стебла видовжені, часто розіслані на ґрунті; листки майже притиснуті до стебла.

Wallr., Sched. crit. (1822) 24.

F. pumilum Moq. Рослини дуже дрібні, майже не гіллясті або з ледве розвиненими короткими гілочками.

Moq. in DC., Prodr., XIII, 2 (1849) 335.

— *P. pumilum* Hoppe in Mert. und Koch, Deutsch. Fl., I (1823) 404. — *P. arvense β. brachyphyllum* lusus 1 Lindem., Fl. Chers., II (1822) 127.

F. inundatum Koch. Стебло при основі дуже гіллясте, з лежачими гілками, в свою чергу гіллястими; на гілочках є ще прикорочені гілочки. Листки відхилені.

Koch, Syn, ed. 1 (1837) 604.

— *P. arvense β. brachyphyllum* lusus 2 Lindem., Fl. Chers., II (1882) 127. — *P. inundatum* Schrank in Hoppe, Taschenb. (1798) 201.

F. longifolium Beck. Листки довші, здебільшого до 1,2 *см* завд., майже щетиновидні, прямі, відхилені.

Beck. in Rchb., Ic. fl. Germ. et Helv., XXIV (1909) 92.

F. recurvum Gaud. Листки загнуті назад; в іншому схожа з попередньою формою.

Gaud., Fl. Helv., I (1828) 99.

Остання форма, можливо, є не що інше, як *P. Heuffelii* Lang.

Поширення виду по СРСР. Європейська частина: Верх.-Дніпр., Верх.-Волз., Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Причорн., Крим, Ниж.-Дон., Заволз., Ниж.-Волз.; Кавказ: Передкавк., Даг., Півд. і Схід. Закавк.; Зах. Сибір: Верх.-Тоб., Ірт., Алт.; Серед. Азія: Арал.-Касп., Прибалх., Дж.-Тарб., Тянь-Шан., Пам.-Ал. і Гірськ. Туркм.

Загальне поширення. Франція, Іспанія, Італія, головним чином Південно-Східна Німеччина, Австрія, Угорщина, Чехословаччина, Польща і весь Балканський півострів.

767 (2). P. verrucosum Lang. — **Наземка бородавчаста.** Рослина дуже гілляста, часто червонувата, з видовженими, розісланими або висхідними, злегка пухнатими або тільки шорсткими гілками; стебла у верхній частині похило-штопоровидно-зігнуті. Листки шиловидні, майже тригранні, звичайно 2—4 *мм* завд., нижні до 10 *мм*, догори притиснуті, голі. Квітки в пазухах листків одиночні, сидячі, схожі на квітки попереднього виду; прицвіточки рівні з оцвітиною або лише тільки ледве коротші від неї. Насіння таке саме, як і в попереднього виду. ☉. Цв. VIII—IX.

Lang, Syll. pl. Ratisb., I (1824) 179. Ильин в Фл. СССР, VI, 30.

— *P. arvense* var. *verrucosum* Oborny, Fl. Mähren (1885) 334. — *P. arvense β. brachyphyllum* Neilr., Fl. Niederoester. (1859) 286.

Видані зразки: Rchb., Fl. Germ. exsicc., № 583!

По степах, особливо на піщаному ґрунті.

П.П. Київ (Рог.!). — **Л.Л.-С.** Харківська обл.: околиці Нової Водолаги (Козлов!). — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: ст. Мандрикине (Олексієнко!). — **П.З.С.** Одеса (Бесс.!). — **Л.З.С.** Херсонська обл.: Голопристанський рн, Малі Копани (Давидич!); Скадовський рн, Промінь (Давидич!).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Причорн., Ниж.-Дон. і Ниж.-Волз.

Загальне поширення. Середня Європа, Середземномор'я і Мала Азія.

Примітка. Вид цей від деяких форм *P. arvense* L. різких відмін не має. Невелику скрученість вісі суцвіття можна спостерігати і в попереднього виду.

768 (3). P. Heuffelii Lang. — **Наземка Гейфелева.** Стебло 5—25 *см* завв., разом з гілками має пірамідальну форму, гілки звичайно не гіллясті, з розсіяними волосками. Листки тонкі, нитковидні, майже тригранні, 5—12 *мм* завд. і 0,15—0,25 *мм* у діаметрі, загострені, голі, принаймні середні і нижні дуже, майже горизонтально відхилені, в багато раз довші від квіток. Квітки сидячі, одиночні, з довгасто-овальними, гострими листочками оцвітини; прицвіточки злегка кілюваті, видовженозагострені, рівні з оцвітиною або тільки ледве коротші від неї. Насіння круглясто-овальне, 1—1,3 *мм* завд. ☉. Цв. VII—IX.

Lang, Syll. pl. Ratisb., II (1828) 219. Ильин в Фл. СССР, VI, 30.

— *P. arvense β. Heuffelii* Fiek, Fl. Schles. (1881) 372.

На алювіальних пісках та по піщаних степах.

П.Л.-С. Київська обл.: Катеринопіль (Підоплічка!). — **Л.Л.-С.** Харківська обл.: Зміївський рн, Островерхівка (Козлов!), Рокитянська лісова дача (Федосєєв і Траншель!).

Поширення по СРСР. Тільки в Українській РСР (Серед.-Дніпр., Волз.-Дон.).

Загальне поширення. Балканський півострів, середня частина Західної Європи.

769 (4). P. majus A. Br. — **Наземка велика.** Стебло 10—20 *см* завв., з самого низу гіллясте, з нижніми видовженими, здебільшого висхідними, як і вся рослина, голими, шорсткими або ледве опушеними гілками. Листки шиловидні, тригранні, гострі, 10—20 *мм* завд., косо догори напрямлені. Квітки одиночні, сидячі, з гострими, одножилковими, голими або ледве волосистими на спинці листочками оцвітини. Прицвіточки яйцевидно-ланцетовидні, тонко і видовжено загострені, плівчасті, на спинці кілюваті, в 1,5 раза довші від оцвітини. Тичинки в кількості трьох, рідше 1—5. Насіння овальне, 1,5—2 *мм* завд., чорне, з великою зернистою шкіркою. ⊙. Цв. VII—IX.

A. Br. in Flora, XXIV (1841) 151. Fenzl in Ledeb., Fl. Ross., III, 860, p. p. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 360.

— *P. arvense β. majus* Döll., Rhein. Fl. (1843) 287. — *P. viaticum* Pall., Illustr. (1803) 57, p. p. — *P. arvense α. macrophyllum* Neilr., p. p., Fl. Nieder-Oesterr. (1859) 286. Lindem., Fl. Chers., II, 127.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 2041! Woloszczak, Fl. Polon. exsicc., № 563!

По всій Українській РСР, переважно трапляється на крейді, вапняках і взагалі кам'янистих відслоненнях, досить часто також як пожнивний бур'ян.

Поширення по СРСР. Європейська частина: Верх.-Дніпр. (півд.), Серед.-Дніпр., Верх.-Волз. (рідко), Волз.-Дон., Причорн., Крим, Ниж.-Дон.; Кавказ: Передкавк. і Закавк.; Серед. Азія: Прибалх. (Зайсан), Тянь-Шан., Дж.-Тарб.

Загальне поширення. Середня Європа, Середземномор'я.

Триба 2. **Beteae** Moq.

Квітки з півнижньою зав'яззю, зростаються своїми основами. Оцвітина при плодах твердіюча або тверда. Розвинений м'ясистий підматочковий диск. Плоди під час проростання насіння відкриваються кришечкою.

Рід 230. Буряк — **Beta** L.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 222; Gen. pl., ed. 5 (1754) 103.

Квітки п'ятичленні, двостатеві. Оцвітина трав'яна або іноді майже віночковидна, в основі при плодах дуже твердіюча і зросла своєю основою з оцвітинами 2—4 суміжних квіток у групу. Тичинки в кількості п'яти, зв'язані при основі в залозистий підматочковий диск. Зав'язь півнижня, з 2—5 короткими приймочками. Плоди при надавлюванні відкриваються кришечкою.

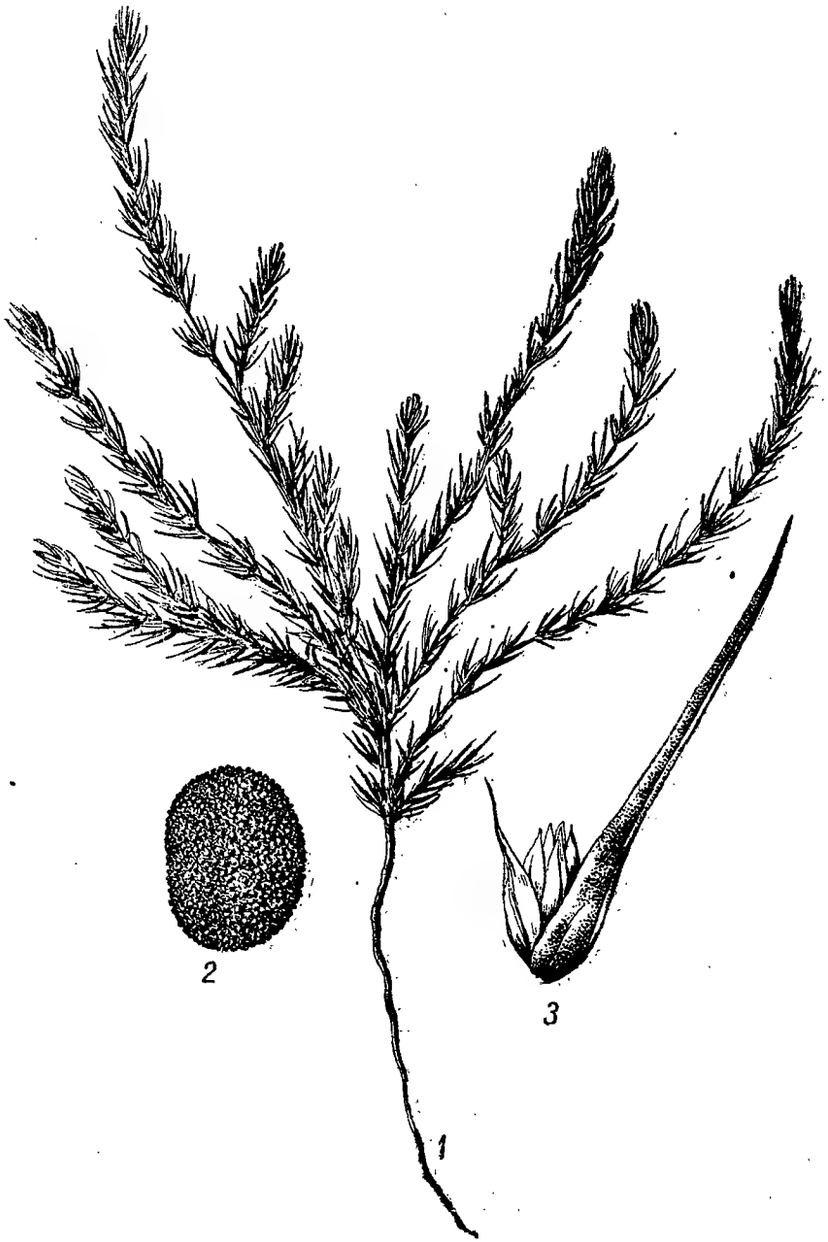

Рис. 40. *Наземка велика — Polycnemum majus* A. Br.

1 — загальний вигляд; *2* — насінина; *3* — квітка з прицвітними листками.

Середземноморський рід, складається з 13 видів, з яких у межах СРСР є чотири види, крім культурного буряка; види ці концентруються переважно в Закавказзі (*B. trigyna* W. et K., *B. perennis* Halascy, *B. macrorrhiza* Stev. і *B. lomatogona* F. et M.). За останнім зведенням Ульбриха, рід поділяється на чотири секції. Секція *Vulgares* Ulbrich з листочками оцвітини трав'яними, на спинці виразно кілюватими. До цієї секції належать три види, включаючи і культурний буряк (*B. perennis* Halascy, *B. vulgaris* L., *B. macrocarpa* Guss.). Ця секція займає найширший ареал: усе Середземномор'я, узбережжя Атлантичного океану, Північного моря, включаючи всю Великобританію, прибережну смугу Франції, Німеччини, Західної Данії і Південної Швеції в районі проток. На схід ареал тягнеться через Чорне море і Закавказзя, Іран, Афганістан, до Північно-Західної Індії, огинаючи Персидську затоку і йдучи на Середземномор'я до гирла р. Нілу. Такий ареал, власне, має один вид, а саме — *B. perennis* (L.) Halascy, але він у той же час, включаючи всі інші види, буде і ареалом всього роду. Друга секція *Corollinae* W. Franzsch. відрізняється майже віночковидними частками оцвітини. До цієї секції належать чотири види (*B. trigyna* W. et K., *B. lomatogona* F. et M., *B. intermedia* Bunge і *B. macrorrhiza* Stev.), розміщених переважно в східній частині ареалу роду, а саме: в Закавказзі, Малій Азії, на Чорноморському узбережжі і на Балканах. Секція *Nanae* Ulbrich відрізняється колосовидним суцвіттям, розісланим на грунті, складається з одного виду — *B. nana* Boiss. et Heldr. з гір Греції. Нарешті, остання секція *Procumbentes* Ulbrich, що відрізняється квітками, зібраними в пазухах листків у клубочки, і короткими частками оцвітини, згрупована в західній частині ареалу і складається з п'ятьох видів (*B. atriplicifolia* Rouy, *B. patellaris* Moq., *B. procumbens* Chr. Sm., *B. Webbiana* Moq. і *B. patula* Ait.). Це переважно представники Канарських островів, Зеленого Мису, Мадейри, Південної Іспанії і почасти самого північно-західного кута Африки.

---

1. Листочки оцвітини товстуваті, зелені, трав'яні . . . . . 2.
— Листочки оцвітини плівчасті, майже пелюстковидні . . . . . (3). **Б. триприймочковий — B. trigyna** W. et K.
2. Корінь товстий, ріповидний або редьковидний; рослини дворічні, культивуються . . . . . (2). **Б. звичайний — B. vulgaris** L.
— Корінь тонкий, ледве товщий або рівний товщиною з стеблом. Рослина дика . . . . (1). **Б. багаторічний — B. perennis** Freyn.

770 (1). B. perennis (L.) Freyn. — **Буряк багаторічний.** Рослина 50—120 *см* завв., з дерев'янистим коренем. Стебла прямі, гіллясті, з висхідними нижніми гілками. Прикореневі листки яйцевидні, тупі, серцевидні або рідше закруглені, стеблові — з короткими черешками, від яйцевидної до ланцетної форми, гострі або загострені. Квітки зібрані по 1—2 у волотюватe суцвіття. Оцвітина білозелена, кілювата, з довгастими плівчасто-облямованими частками, оберненими всередину і при плодоношенні притиснутими до плоду; приймочок 2—3. Насіння чорнобуре, блискуче. ♃ рідко ☉. Цв. V—IX.

Freyn in Verh. Zool.-Bot. Ges. Wien, XXVII (1877) 414. Ильин в Фл. СССР, VI, 34.

— *B. vulgaris perennis* L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 222. — *B. maritima* L., Sp. pl., ed. 2 (1762) 322. — *B. vulgaris maritima* Moq., Chenop. (1840) 15. Шмальг., Фл. Ю.-З. Р., 501; Фл. Ср. и Ю. Р., II, 370.

Видані зразки: Rchb., Fl. Germ. exsicc., № 580!

По морських узбережжях.

Л.З.С. Шмальгаузен наводнть для рр. Конки і Молочної по зборах Среднього, але ці вказівки сумнівні і потребують перевірки.

Поширення по СРСР. Східне Закавказзя по Каспійському узбережжю.

Загальне поширення. Західна Європа і Північна Африка по узбережжю Середземного моря, Атлантичного океану, Північного моря. Вказують також у Передній Азії і до Індії.

770[1] (2). B. vulgaris L. — **Буряк звичайний.** Корінь ріпо- або редьковидний, часто веретеноподібний, від білого до пурпуровофіалкового відтінків. Стебло здебільшого пряме, просте, в суцвітті звичайно гіллясте, часто з пурпуровим відтінком, так само як і жилки на листі, ребристе. Листки різні: прикореневі великі, порівнюючи довго-черешкові, яйцевидні, біля основи злегка серцевидні, тупі, цілокраї, часто хвилясті; стеблові — коротко-черешкові, догори зменшуються, від яйцевидної до майже ланцетної форми, гострі. Суцвіття, принаймні в нижній частині, вкрите листям. Квіткові клубочки складаються з 1—8 квіток. Будовою квіток схожий на попередній вид. ☉, ☉, ♃. Цв. V—IX.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 222, p. p.; Sp. pl., ed. 2 (1762) 322. Шмальг., Фл. Ю.-З. Р., 501; Фл. Ср. и Ю. Р., II, 371. Ильин в Фл. СССР, VI, 35.

Трапляється виключно в культурному стані, іноді дичавіє і вироджується, даючи тонкий корінчик. З культурних буряків, які вирощують в Українській РСР, велике значення мають: 1) звичайний городній буряк — *B. vulgaris* subsp. *esculenta* (Salisb.) Gürke, що дає різні сорти, які відрізняються особливо кольором коренів; останні бувають то з білим відтінком (var. *alba* DC.), то жовті (var. *lutea* DC.), то рожевочервонуваті [var. *rosea* (L.) Moq.], то темночервоні [var. *rubra* (L.) Moq.]; 2) цукровий буряк — *B. vulgaris* subsp. *esculenta* (var. *altissima* Rossig), корені якого мають звичайно редьковидну або веретеноподібну форму, здебільшого білуватий або жовтуватий відтінок і вирощуються для одержання цукру; 3) листковий буряк (мангольд) — *B. vulgaris* subsp. *cicla* (L.) Moq., який розводять переважно як листковий овоч або як декоративну рослину і який дає різні сорти з різними відтінками коренів; останні бувають то білого кольору

[var. *sulcata* (Gasp.) Moq.], іноді кучеряволисті [var. *crispa* (Tratt.) Moq.], то жовті (var. *flavescens* DC.), то червонопурпурові (var. *purpurascens* Moq.), то темночервоні (var. *incarnata* Moq.).

Батьківщина культурного буряка — Східне Середземномор'я.

Господарське значення. В Малій Азії помічається значний поліморфізм цього виду і наявність у великій кількості малокультурних сортів, що майже зовсім зникли в Європі. Культура буряка дуже поширена в Українській РСР, а особливо цукрового. Городній буряк вирощують як в городній, так і в польовій культурі по всій Українській РСР.

771 (3). B. trigyna W. et K. — **Буряк триприймочковий.** Рослина майже гола, з міцним коренем. Стебло 50—100 *см* завв., пряме, одиночне або в числі кількох, борознисто-кутасте, просте і гіллясте переважно в суцвітті. Листки цілокраї, здебільшого ледве хвилясті; прикореневі — широкоовальні або яйцевидні, злегка серцевидні, гострі, з довгими черешками, інші — на поступово вкороченому черешку, дельтовидні або овальні, при основі злегка серцевидні або частіше закруглені, верхні — ромбічні або ланцетні. Суцвіття кінцеве, пірамідальне, майже безлисте, з гілками звичайно нерозгалуженими, видовженими, спочатку густими, колосовидними, а потім з розставленими клубочками. Прицвітки лінійні, не перевищують квіткових клубочків; останні 1—3-квіткові. Квітки з віночковидною, здебільшого блідожовтою оцвітиною, частки якої довгасті, тупі, по краю ледве неправильно-зубчасті, майже не кілюваті, при плодах підняті або розставлені, злегка кілюваті. Приймочок три, довгасто-шиловидних. ♃. Цв. V—VII.

W. et K., Desc. et icon. pl. rar. Hung., I (1802) 34. Fenzl in Ledeb., Fl. Ross., III, 691. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 370. Траншель в Тр. по прикл. ботанике и селекц., XVII, 2 (1927) 218.

— *B. hybrida* Andrz., Исчисл. раст. Подольск. губ. (1862) 132. — *Polycnemum hybridum* Por., Обозр. раст. (1869) 210.

Видані зразки: Rchb., Fl. Germ. exicc., № 580!

На морських узбережжях, рідше заходить на рудеральні місця.

П.З.С. Одеса (Бесс.!, Шмальг., Шестериков). — Миколаївська обл.: Миколаїв (Шмальг., Андрж., Федосеев); Баштанський рн, Христофорівка (Пач.!).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Причорн., Крим; Кавказ: Півд. і Схід. Закавк.

Загальне поширення. Угорщина, Чехословаччина, Австрія, Балканський півострів, Передня Азія, зрідка як занесена в Німеччині і Південній Франції.

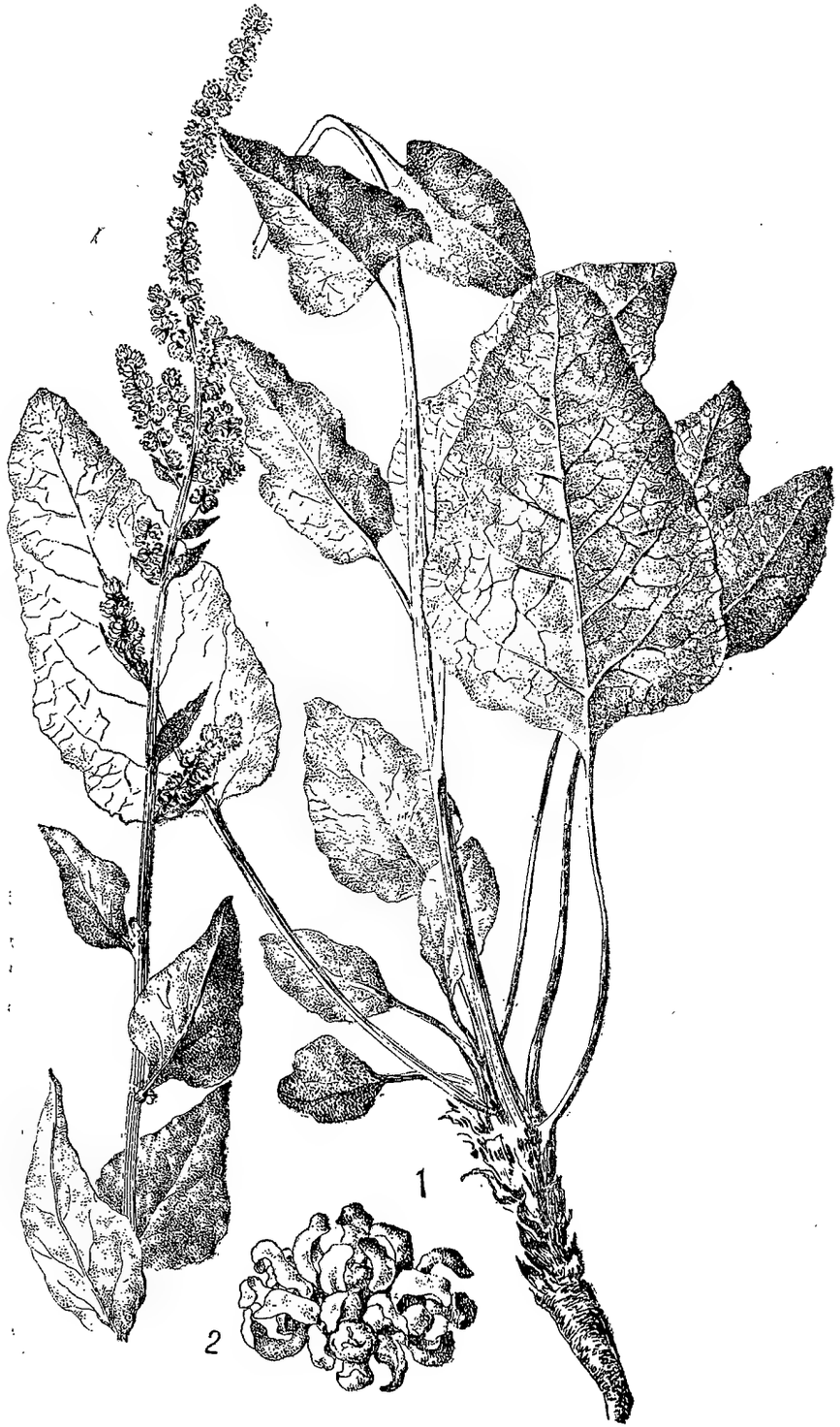

Рис. 41. *Буряк триприймочковий — Beta trigyna* W. et K.
1 — загальний вигляд; *2* — цвітяний клубочок.

Триба 3. Chenopodieae C.A. Mey.

Оцвітина здебільшого п'ятилиста, при плодах не змінюється. Тичинок 1—5, при основі вільних, або зрослих у диск. Квітки без прицвіточків, здебільшого двостатеві, часто в суміші з одностатевими. Насіння вертикальне або горизонтальне.

Рід 231. Лобода — Chenopodium L.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 218; Gen. pl., ed. 5 (1754) 163.

Квітки двостатеві, іноді з домішкою маточкових, без прицвіточків, звичайно зібрані в клубочки, рідко одиночні, утворюють здебільшого волотюватe суцвіття. Оцвітина здебільшого п'ятилиста, рідше 3—4-листа, зелена, при плодах не змінюється, часто з борошнистою поволокою; листочки її то вільні, то іноді високо зрощені, часто кілюваті. Тичинок п'ять або рідше менше; нитки їх вільні або іноді зв'язані в м'ясистий підматочковий диск. Приймочки звичайно в кількості двох, рідше 3—5, на дуже короткому стовпчику. Зав'язь, а також і плід мають то горизонтальне, то вертикальне положення. Плід з тонким плівчастим оплоднем. Насіння з твердою, крихкою, бурою або майже чорною шкіркою, з різного роду „скульптурними" прикрасами, що мають велике систематичне значення. Рослини однорічні, рідко багаторічні, здебільшого безволосі, звичайно з борошнистою поволокою, з черговими, плоскими, здебільшого широкими, найчастіше зазублено-надрізаними листками, що сидять на черешках.

Цей рід містить близько 250 видів, що зустрічаються по всій земній кулі. В межах СРСР нараховується близько 30 видів, з яких більшість (22 види) росте в Українській РСР. В останній час монограф роду *Chenopodium* Еллен поділяє цей рід на 13 секцій; сім з цих секцій відомі в Українській РСР. Найбільша секція — секція 1. *Chenopodia* C.A.M. (=*Euchenopodium* Ulbrich) охоплює більшу частину видів роду і поширена по всіх країнах світу. До цієї секції належать культурні види, насіння яких вживають замість хлібних злаків (*Ch. quinoa* Willd., *Ch. canihua* Cook, *Ch. giganteum* D. Don.). — Секція 2. *Rhogodioides* Benth. Сюди належить один австралійський колючий чагарник *Ch. nitrariaceum* Müll. з вертикальним насінням і квітковими клубочками в кінцевих колосках. — Секція 3. *Skottsbergia* Aellen — містить тільки три оригінальних види, представлених чагарниками і деревами, ендемічними для островів Хуан-Фернандес. — Секція 4. *Agathophyton* (Moq.) Hook. f. складається тільки з двох видів, з яких один — *Ch. Bonus Henricus* L. трапляється в Українській РСР. Цікаво, що другий вид секції, який росте в Центральній і Південній Америці, — *Ch. californicum* Wats., ледве відрізняється від нашого. — Секція 5. *Roubieva* (Moq.) Volkens — містить два південноамериканських види з ароматичним запахом, що відрізняються зрослою майже до верху оцвітиною, яка опадає при достиганні разом з плодом. —

Секція 6. *Ambrina* (Spach) Hook. f. складається з 7—8 південноамериканських, дуже ароматичних видів. — Секція 7. *Botryoides* C.A.M. охоплює близько восьми видів, переважно в теплих країнах. У нас відомі *Ch. aristatum* L., *Ch. foetidum* Schrad. і *Ch. botrys* L. — Секція 8. *Orthosporum* R. Br. містить чотири австралійських види із залозистими і членистими волосками, більш-менш зрослою оцвітиною, часто з додатками і вертикальним насінням. — Секція 9. *Tetrasepala* Aellen містить також два австралійських види з чотиричленною оцвітиною, одностатевими квітками і здебільшого горизонтальним насінням. Один з видів, а саме *Ch. inflatum* Aellen, має запах лимона. — Секція 10. *Degenia* Aellen складається з трьох видів, з них один *Ch. chenopodioides* (L.) Aellen росте в Українській РСР і взагалі в СРСР, інші два види трапляються як в Північній, так і в Південній Америці. — Секція 11. *Pseudoblitum* Hook. f. містить п'ять видів, з яких *Ch. glaucum* L., *Ch. Wolffii* Simonk., *Ch. rubrum* L. зустрічаються в Українській РСР, інші два види — в Америці. — Секція 12. *Eublitum* Moq. охоплює чотири види; з них два трапляються в Українській РСР, а саме — *Ch. foliosum* (Mich.) Aschers., *Ch. capitatum* (L.) Asch., а *Ch. Korschinskyi* Litw. — у Середній Азії (Таджикистан); останній вид — *Ch. Overi* Aellen — північноамериканський. — Секція 13. *Thellungia* Aellen складається тільки з одного південноамериканського виду — *Ch. antarcticum* Benth., оцвітина бокових квіток якого в основі зростається в трубку; тичинка тільки одна; квітки одностатеві; насіння вертикальне.

Як видно з огляду секцій цього роду, види його дуже поширені. Особливо велика кількість видів зустрічається в Америці. Своєрідні секції, представлені чагарниками і навіть деревами, є в Америці і в Австралії (секція *Ragodioides* і секція *Scottsbergia*). Рід, безумовно, стародавній, що має найближчі генетичні зв'язки з родом *Suaeda*, також дуже поширеним по всіх країнах світу. У того і другого роду є ряд паралельних ознак. Для обох характерна, за порівняно незначним винятком, відсутність волосяного покриву, розвиток багатоквіткових суцвіть, дрібних квіток, полігамії, схожих тичинок без додатків, форми приймочок, будови і рисунка насінної шкірки, різноманітності в положенні насіння і т. п. Власне, головною відміною цих родів є характер зародка і наявність дрібних прицвіточків у роду *Suaeda*.

Найбільша кількість видів у межах СРСР припадає на південь, особливо на південь Європейської частини СРСР, а отже, і на Українську РСР. З 22 наведених для Української РСР видів один є справжньою культурною рослиною (*Ch. quinoa* L.). Інші види іноді культивують, і вони потім дичавіють (*Ch. ambrosioides* L., *Ch. foetidum* Schrad., *Ch. capitatum* Asch.); треті види випадково занесені, як, наприклад, *Ch. aristatum* L. Деякі види поширені по всьому СРСР (майже космополіти) — *Ch. glaucum* L., *Ch. foetidum* (Mich.) Asch., *Ch. polyspermum* L. (переважно в Середній Азії). До типових бореальних видів ми повинні віднести *Ch. viride* L. — характерну рослину

лісової області, що заходить у південніші райони по лісових островах і парках. Типовим для південних районів є солончаковий вид — *Ch. chenopodioides* (L.) Aellen, увесь ареал якого потрібно ще вивчати, потім *Ch. betaceum* Andrz., поширення якого в східній частині Південної Європи пояснюють міграцією з Азії. Дійсно, цей вид у півпустинній частині Європейської частини СРСР, на Кавказі і в Середній Азії дуже поширений і зовсім майже витісняє *Ch. album* L.; в Індії росте близький вид *Ch. strictum* Roth. До південних видів повинен бути віднесений рідкий у нас *Ch. murale* L., поширений у всіх теплих країнах (Африка, Австралія, Америка і Південна Азія). Трохи менше, але також велике поширення має *Ch. botrys* L. *Ch. opulifolium* Schrad. є середземноморським видом, у межах Середньої Азії він зустрічається тільки в Копет-Дазі; також, певне в основному, середземноморським видом треба визнати і *Ch. vulvaria* L. До західних видів американського походження треба віднести *Ch. Bonus Henricus* L., що трапляється в СРСР тільки в західній частині Європейської частини. Своєрідну групу видів утворюють *Ch. acerifolium* Andrz. і *Ch. serotinum* L., які характерні для більш-менш великих річкових долин і мають дуже розірваний ареал, вірніше — типово спорадичне поширення. Межі ареалів останніх видів потребують ще дальшого вивчення. Коли останній вид заходить далеко на південь, навіть у межі Африки, то перший відомий переважно з лісової області Євразії.

---

1. Невисока рослина з ланцетними або лінійними листками. Квітки сидять по одній в розгалуженнях суцвіття, кінцеві гілочки якого закінчуються загостреннями . . . **(4). Л. остиста — Ch. aristatum L.**
— Гілочки суцвіть ніколи не закінчуються загостреннями . . . 2.
2. Рослини з приємним ароматичним запахом завдяки наявності сидячих залозок або залозистих волосків . . . . . 3.
— Рослини без запаху або з неприємним запахом зіпсованих оселедців, завжди без залозистих волосків . . . . . 5.
3. Листки довгасті, віддалено-тупозубчасті, на головному стеблі більші, на гілочках дрібніші й цілокраї, від чого рослина здається різнолистою. Культурна, часто дичавіє . . . . . **(1). Л. пахуча — Ch. ambrosioides L.**
— Листки пірчасто-глибоко-лопатеві або пірчасто-роздільні; різнолистість виявлена не різко; рослина некультурна . . . . . 4.
4. Листки в суцвітті суцільні. Листочки оцвітини не кілюваті, покриті залозистими волосками. Насіння обведене переривчастим жолобком або кільцевим валиком, або і тим і іншим разом . . . . . **(2). Л. клейка — Ch. botrys L.**
— Листки в суцвітті схожі з стебловими, лопатеві. Листочки оцвітини горбкувато-кілюваті, покриті тільки сидячими залозками. Насіння з тупуватим краєм . . **(3). Л. вонюча — Ch. foetidum Schrad.**

5 (2). Рослина багаторічна. Листки трикутно-списовидні, по краю злегка хвилясті. Насіння все вертикальне . . . . . **(10). Л. доброго Генриха — Ch. bonus Henricus L.**
— Рослини однорічні . . . . . 6.
6. Оцвітина, за винятком верхівкових у суцвіттях квіток, здебільшого тричленна. Насіння звичайно вертикально розміщене (але ж див. *Ch. glaucum* L.) . . . . . 7.
— Оцвітина завжди п'ятичленна, насіння горизонтально розміщене . 11.
7. Листки довгасті або майже лінійні, відставлено-тупо-виїмчасто-зубчасті, знизу біло-борошнисті, з різко виступаючою жовтуватою середньою жилкою, зверху темнозелені. Насіння здебільшого горизонтальне . . . . . **(9). Л. сиза — Ch. glaucum L.**
— Листки, за винятком іноді тільки наймолодших, з двох боків голі, зелені. Насіння здебільшого вертикальне . . . . . 8.
8. Квітки завжди зібрані в густі, кулясті головки, що сидять по одній в пазухах прицвіткових листків, іноді в колосовидному, безлистому суцвітті. Оцвітина при плодах дуже м'ясиста, червона, ягідовидна, солодка, від чого вся головка має вигляд ягоди. Насіння опукле, чорнобуре, здебільшого 1—1,25 *мм* у діаметрі, рідко до 0,75 *мм*, гладеньке . . . . . 9.
— Квітки рідко утворюють густі кулясті суцвіття; оцвітина звичайно хоча трохи й соковита, але зелена, зрідка з червонуватим відтінком, не солодка. Насіння дуже стиснуте зверху, червонобуре, здебільшого 0,3—0,75 *мм* у діаметрі, рідко до 1 *мм*, завжди з різко-сітчастим рисунком шкірки . . . . . 10.
9. Верхні квіткові клубочки сидять у пазухах прицвіткових листків. Насіння оточене пояском, що має неглибокий жолобок . . . . . **(5). Л. багатолиста — Ch. foliosum (Moench) Aschers.**
— Квіткові клубочки утворюють майже безлисте суцвіття і більш-менш тісно згруповані в колосовидне суцвіття. Насіння по колу на більш опуклому боці з гострим краєм, на коротшому — з тупим закругленим краєм, без жолобка . . . . . **(6). Л. головата — Ch. capitatum (L.) Aschers.**
10 (8). Листочки оцвітини бокових квіток зрощені майже до верхівки . . . . **(7). Л. товстолиста — Ch. chenopodioides (L.) Aellen.**
— Листочки оцвітини всіх квіток вільні . . . . . **(8). Л. червона — Ch. rubrum L.**
11 (6). Насіння майже круглясте, жовтуватобіле. Рослина культурна (зернова) . . . . . **(23). Л. кіноа — Ch. quinoa Willd.**
— Насіння більш-менш стиснуте, червоне або чорнобуре . . . . 12.
12. Листки широкі, при основі здебільшого серцевидні, рідко закруглені, на верхівці видовжено-загострені, з боків з 1—4 довго-витягнутими зубцями (рідко без них). Насіння велике, 1,5—2 *мм* у діаметрі, різко сітчасто-ямкувате . . . . . **(13). Л. гібридна — Ch. hybridum L.**

— Листки при основі ніколи не серцевидні, а іншої форми. Насіння ніколи не перевищує 1,5 *мм*, а звичайно менше, рідко сітчасто-ямкувате . . . . . 13.

13. Частки оцвітини без борошнистої поволоки, зелені, іноді із залозками, здебільшого не кілюваті . . . . . 14.

— Частки оцвітини завжди з борошнистою поволокою і кілюваті . 15.

14. Листки порівняно тонкі, завжди цілокраї, яйцевидні, довгасто-яйцевидні або овальні. Суцвіття здебільшого пухке. Оцвітина при плодах відкрита. Оплодень гладенький, з радіальною порисованістю . . . . . **(11). Л. багатонасінна — Ch. polyspermum L.**

— Листки зубчасті, злегка товстуваті, трикутні або трикутно-списовидні. Суцвіття пірамідальне. Оплодень густо вкритий сосочками, через що здається наче горбкуватим . . . . . **(14). Л. міська — Ch. urbicum L.**

15 (13). Рослини здебільшого злегка сизуваті, з рясно-виїмчасто і гостро-зубчастими листками. Насіння матове, гладеньке, з тонким правильним і дрібним плоскозернистим рисунком. Рослина рідка . . . . . **(12). Л. мурова — Ch. murale L.**

— Насіння блискуче, з рисунком іншого характеру, але ніколи не зернистим . . . . . 16.

16. Листки дрібні, яйцевидно-дельтовидні, цілокраї, тупі. Рослини здебільшого розпростерті або висхідні, із запахом зіпсованих оселедців (особливо суцвіття) . . . . **(15). Л. смердюча — Ch. vulvaria L.**

— Рослини завжди без запаху . . . . . 17.

17. Середні стеблові листки по ширині майже дорівнюють довжині . . . . . **(18). Л. калинолиста — Ch. opulifolium** Schrad.

— Середні листки по своїй довжині виразно перевищують ширину . . . . . 18.

18. Плівчаста оцвітина виразно ямкувато-крапчаста. Насіння різко сітчасто-ямкувате . . . . . 19.

— Плівчаста оцвітина гладенька або тільки з борошнистою поволокою . . . . . 20.

19. Рослини жовтуватозелені. Листки трилопатеві, лопаті гострі або загострені, верхні листки списовидні . . . . . **(21). Л. кленолиста — Ch. acerifolium** Andrz.

— Рослини здебільшого зелені. Листки глибоко-трилопатеві, фікусовидні, з тупими лопатями, середня лопать з паралельними краями, рідше бокові лопаті нерозвинені . . . . . **(22). Л. пізня — Ch. serotinum L.**

20 (18). Рослини з червоним стеблом і гілками; нижні гілки лежачі, висхідні. Середні листки довгасто-овальні або яйцевидно-овальні, вигризено-зубчасті або цілокраї, або здебільшого з боковими краями майже паралельними, тупі (за винятком верхніх). Суцвіття густі, здебільшого голі, оцвітина з оливковим відтінком . . . . . **(19). Л. бурякова — Ch. betaceum** Andrz.

— Рослини з іншими ознаками. Листки більш-менш догори звужені . . . . . 21.

21. Рослина гола, без борошнистої поволоки, тільки на молодих частинах остання іноді розвинена. Насіння з подовженими борозенками, між якими розміщені нерівномірно розвинені, здебільшого довгастої або круглясто-овальної форми заглиблення . . . . . **(20). Л. зелена — Ch. viride L.**

— Рослина звичайно з розвиненою борошнистою поволокою. Насіння з малопомітними радіальними борозенками або майже гладеньке, зовсім без ямок . . . . . 22.

22. Рослини дуже білувато-мучнисті, головним чином листки знизу; стебла внизу помітно штопоровидно-відігнуті, смугасті, з нижніми гілками горизонтально відхиленими і видовженими, потім вверх стоячі. Листки товстуваті і жорсткі. Причорноморський степ . . . . . **(17). Л. Зерова — Ch. Zerovii** Iljin.

— Рослини з прямостоячими стеблами, не жорсткими листками та іншими відзнаками . . . . . **(16). Л. біла — Ch. album L.**

Секція 1. **Ambrina** Benth. et Hook. Рослини здебільшого приємно пахнуть, з залозками і залозистими волосками. Квітки в правильно розміщених клубочках. Оцвітина п'ятилиста. Насіння горизонтально розміщене.

772 (1). Ch. ambrosioides L. — Лобода пахуча. Рослина з приємним запахом при розтиранні, гола або вгорі злегка пухната. Стебло пряме, гіллясте, 30—80 *см* завв. Листки довгасті, до обох кінців звужені, внизу стягнуті в короткий черешок, з небагатьма, дуже відставленими, тупими і похилими зубцями, з обох боків одноколірні, ясно-зелені, з численними сидячими залозками, на гілках, особливо квіткоиосних, дуже зменшені і цілокраї, через що рослина здається різнолистою. Суцвіття як кінцеві, так і пазушні у вигляді переривчастих, вкритих листям колосків. Квітки і двостатеві і тільки маточкові. Оцвітина п'яти-, чотиричленна, із сидячими залозками; зав'язь зверху з коротко-стебловими, гачковидно назад зігнутими залозками. Насіння круглясте або круглясто-овальне, 0,5—0,7 *мм* у діаметрі, чорнобуре, гладеньке, блискуче, вкрите тонким ясножовтим оплоднем, що легко розривається, як горизонтальне, так і вертикальне. ⊙, 4. Цв. VI—IX.

L., Sp. pl. ed. 1 (1753) 219. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 366. Ильин в Фл. СССР, VI, 45.

— *Ambrina abrosioides* Spach, Hist. nat. veg., V (1836) 297. — *Blitum ambrosioides* Beck in Rchb., Ic. fl. Germ., XXIV (1909) 118.

Видані зразки: A. Kern., Fl. austro-hung. exsicc., № 3846!

У нас культивується для ефірного масла, яке вживають як глистогінний засіб; також дичавіє і зустрічається на забур'янених місцях.

З.Л.-С. Вінницька обл.: Ямпіль (Монтр.!). — **Л.Л.-С.** Харків (Черн.!).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Серед.-Дніпр., Волз.-Дон.; Кавказ: Схід. Закавк.

Загальне поширення. Походить з тропічної Америки. Як рослина занесена трапляється в Середземномор'ї і на Балканах, а також в Африці, Австралії і Північній Америці.

Господарське значення. Культивується як глистогінний засіб.

Секція 2. **Botryoides** C.A. Меу. Рослини із залозками і залозистими волосками, звичайно пахучі. Квітки розміщені в дихазіях і монохазіях.

773 (2). Ch. botrys L. — Лобода клейка. Рослина жовтуватозелена, з приємним запахом, залозисто-волосиста. Стебло 15—60 *см* завд., пряме, здебільшого гіллясте, з видовженими нижніми гілками. Листки з черешками, матові, довгасті або довгасто-овальні, пірчасто-лопатеві, тупі; лопаті овальні або яйцевидні, тупі, так само як і їх ледве розвинені зубці, іноді відсутні; прицвіткові листки зменшені, верхні зовсім цілокраї і лінійні. Суцвіття кінцеві і пазушні, цимозні, в цілому утворюють пухку пірамідальну волоть, окремі гілки якої звичайно дуговидно назад зігнуті. Квітки двостатеві, здебільшого п'ятичленні, рідко чотиричленні; частки оцвітини довгасті, загострені, при плодах загнуті назад і з боків звичайно ще з двома маленькими зубчиками, по краю вузько-плівчасто-біло-облямовані, зовні залозисто-волосисті, без кіля. Тичинки в кількості 1—3; приймочок дві. Насіння горизонтальне, круглясте, злегка стиснуте з верхньої поверхні, 0,5—0,75 *мм* у діаметрі, навкруги з переривчастим жолобком або з кільцевим валиком, або поперемінно з тим і другим, чорнобуре, ледве помітно блискуче, одягнуте в рябий, плівчастий оплодень, що легко розривається, місцями з дрібно-сітчастими білуватими смугами і плямами, місцями чорнобуре. ⊙. Цв. VII—IX.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 212. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 366. Ильин в Фл. СССР, VI, 46.

— *Ambrina botrys* Moq., Chenop. (1840) 37. — *Botrydium aromaticum* Spach, Hist. veg. phan., V (1836) 299.

Видані зразки: Fl. exsicc. reipubl. boh.-slov., № 118!

По вапняках, кам'янистих місцях, на сухих річищах, на піщаних грунтах, на забур'янених місцях, вулицях, шляхах, в посівах, на городах. — Трапляється майже в усіх районах Української РСР.

Зак.Л., К.Л., Пр.Л., Р.-О.Л., З.Л.-С. Звичайно, але на північ значно рідшає і доходить до лінії Шепетівка—Житомир—Вишгород—Конотоп. Зовсім відсутня в **П.С., Л.З.-Л.С.** і **Л.З.С.**

Поширення по СРСР. Європейська частина: Верх.-Дніпр., Верх.-Волз., Карп., Верх.-Дністр., Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Причорн., Ниж.-Дон., Заволз., Ниж.-Волз., Крим; Кавказ; Південно-Західний Сибір до Алтаю, Серед. Азія: всі райони.

Загальне поширення. Угорщина, Балканський півострів та Середземномор'я (в іншій частині Західної Європи тільки зрідка як рослина занесена), Африка, Передня і Центральна Азія.

774 (3). Ch. foetidum Schrad. — **Лобода вонюча.** Рослина вкрита залозистими волосками і залозками, приємно пахуча. Стебло 20—60 *см* завв., пряме, гіллясте, рідко просте. Листки з черешками, довгасті або широко-довгасті, пірчасто-роздільні або глибоко-лопатеві; частки довгасті, тупі, цілокраї або з поодинокими малорозвиненими зубцями, густо вкриті сидячими залозками; верхні в суцвітті зменшені, але також лопатеві або роздільні. Суцвіття цимозне, у вигляді вузької пірамідальної волоті, гілки якої розхилено-вилчасто-гіллясті. Оцвітина п'ятилиста з довгасто-овальних, плівчасто-облямованих, на спинці дуже зубчасто-горбкувато-кілюватих листочків, з великими розсіяними сидячими залозками, але без залозистих волосків. Насіння горизонтальне, 0,5—1 *мм* у діаметрі, сочевицеподібне, з тупуватим краєм, злегка вдавлене біля рубчика, чорне, блискуче, голе, вкрите тонко-плівчастим, з дрібними сосочками оплоднем. ⊙. Цв. VII—IX.

Schrad. in Magaz. Ges. Naturf. Freude Berl. (1808) 79. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 366. Ильин в Фл. СССР, VI, 47.

— *Ch. Schraderianum* Schult., Syst. veg., VI (1820) 260. — *Ambrina foetida* Moq., Chenop. (1840) 938.

Культивується як запашна рослина, що містить у собі ефірне масло, часто дичавіє.

Р.-О.Л. Львів (Турчинський!). — **П.П.** Житомирська обл.: Баранівський рн, Рудня-Баранівка (Підоплічка!); Житомир (Рог.!, Пач.!); Коростишів (Зеров!); Житомирський рн, Левків (Барбарич!). — **Л.П.** Сумська обл.: Конотоп (Шмальг.). — **З.Л.-С.** Кам'янець-Подільський (Шмальг.). — Вінницька обл.: Крижопільський рн, Велика Тернівка (Кот.!). — Тернопільська обл.: Боршів (Запал.). — **П.Л.-С.** Київська обл.: Умань (Шмальг.!); Канів (Монтр.!); Корсунь-Шевченківський (Левитський!); Звенигородський рн, Казацьке (Підоплічка!); Миронівка (Вовчанецький); Обухівський рн, Трипілля (Монтр.). — Вінницька обл.: Монастирищенський рн, Попудня. — Кіровоград (Шмальг.). — **Л.Л.-С.** Полтавська обл.: Лубни (Августинович!); Полтава (Цінгер!). — **Л.З.-Л.С.** Сталінська обл.: кол. Маріупольщина (Городецький). Вказівка Городецького потребує підтвердження.

Поширення по СРСР. Європейська частина: Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Причорн., Ниж.-Дон.; Кавказ: Даг., Схід. і Півд. Закавк.

Загальне поширення. Походить з Африки, дуже поширена по всіх тропіках і субтропіках.

Господарське значення. Культивується як запашна рослина, що містить у собі ефірне масло.

775 (4). Ch. aristatum L. — Лобода остиста. Рослина зелена, але восени часто червоніє. Стебло пряме, від самої основи дуже гіллясте, коротко опушене. Листки ланцетні або лінійні, цілокраї, тупуваті, до основи поступово звужені. Суцвіття звичайно перевищує вегетативну частину рослини, безлисте. Квітки сидячі, розміщені в розгалуженнях

суцвіття, кінцеві гілочки якого закінчуються загостреннями, здебільшого п'ятичленні, в нижній частині суцвіття двостатеві, у верхній — маточкові. Оцвітина з еліптичних, голих, на верхівці тупих листочків; тичинок 3—5. Зав'язь з двома приймочками. Насіння горизонтальне, зверху стиснуте, круглясте, 0,4—0,6 *мм* у діаметрі, чорне, по краю вузько облямоване і по облямівці чорнобуре. ⊙. Цв. VII—VIII.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 221. Ильин в Фл. СССР, VI, 47.
— *Teloxis aristata* Moq. in Ann. Sc. nat., ser. 2, I, 40 (1814) 289. Fenzl in Ledeb., Fl. Ross., III, 693.
Видані зразки: Герб. русск. фл., № 481!

В Українській РСР тільки як випадково занесена; в межах свого ареалу — по кам'янистих місцях, відслоненнях, на піщаних грунтах, забур'янених і смітних місцях.

Л.Л.-С. Харків (Черн.); очевидно, культурна. — **Л.З.-Л.С.** Ворошиловградська обл.: Біловодськ (Лавр.!).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Волз.-Дон., Волз.-Кам. (схід.), Заволз. (схід.); по всій південній частині Західного і Східного Сибіру; Далек. Схід: Зее-Бур. і Уссур.; Серед. Азія: Північн. Казахстан.

Загальне поширення. Монголія, Північний Китай, Північна Америка; як здичавіла з садів трапляється де-не-де в Німеччині.

Примітка. Іноді цей вид дає різновидність, яку описують як var. *virginicum* (L.) Aellen et Kloss. Відрізняється вона тим, що остюковидні закінчення в суцвітті не розвинені. Можна думати, що ця форма розвивається від типової рослини в особливо несприятливих умовах.

Секція 3. **Eublitum** Aellen. Рослини голі. Оцвітина 3—5-роздільна, при плодах ягодоподібна, соковита. Насіння вертикальне.

776 (5). Ch. foliosum (Moench) Aschers. — **Лобода багатолиста.** Рослина гола. Стебло 15—60 *см* завв., пряме, здебільшого гіллясте, звичайно з нижніми видовженими гілками. Листя численне, з двох боків одноколірне, зелене; прикореневі й нижні стеблові листки з довгими черешками, яйцевидні, трикутно-яйцевидні або довгасто-яйцевидні, гострі, при основі здебільшого злегка серцевидно-списовидні, з нижніми зубцями звичайно донизу напрямленими, гостро-надрізано-зубчасті; середні листки з коротшими черешками, довгасто-яйцевидні, з нижніми зубцями звичайно вбік напрямленими; верхні листки (приквіткові) з короткими черешками, при основі клиновидні, часто майже цілокраї, з нижніми зубцями здебільшого догори напрямленими, при плодоношенні відхилені горизонтально або злегка опущені донизу. Квіткові клубочки густі, кулясті, сидять у пазухах верхніх листків по одному і утворюють переривчасте, вкрите листям, колосовидне суцвіття. Квітки двостатеві і маточкові. Оцвітина здебільшого тричленна, листочки її голі, тупі, іноді коротко-гострокінцеві, м'ясисті, спочатку зелені, потім червоні, ягідоподібні, солодкі, оточують плід. Насіння вертикальне, круглясте

або круглясто-грушовидне, 1—1,25 *мм* у діаметрі, гладеньке, злегка блискуче, чорнобуре, з боків злегка опукле, по ребру з широким пояском, що має на собі неглибокий поздовжній жолобок. ⊙. Цв. VII—VIII.

Aschers., Prodr. Fl. Brandenb., I (1864) 572. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 369. Ильин в Фл. СССР, VI, 48.
— *Ch. virgatum* (L.) Jessen, non Thunberg, Deutsch. exc. Fl. (1879) 300. — *Blitum virgatum* L., Sp. pl. (1753) 4. Bess., Enum., № 5. Fenzl in Ledeb., Fl. Ross., III, 706. — *Monocarpus foliosus* Moench, Met. (1794) 342.
Видані зразки: Fl. polon. exsicc., № 987 (sub Blito)!

На крейді, вапняках, кам'янистих місцях, рідше на піщаних місцях, а також біля шляхів, жител, на смітних місцях, рідко заходить у ліси.

К.Л. Станіславська обл.: Жаб'е (Реман!). — **Пр.Л.** Чернівці (Гербіх).— **Р.-О.Л.** Львів (Бесс.). — **П.П.** Житомир (Рог.!, Пач.!). — **З.Л.-С.** Тернопіль (Запал.). — Кам'янець-Подільська обл.: Кам'янець-Подільський рн, Цибулівка (Кот.!); кол. Ушицький повіт (Реман!). — **П.Л.-С., Л.Л.-С., Д.Л.-С., Л.З.-Л.С.** Досить звичайно. — **П.З.-Л.С.** Дніпропетровськ (Шмальг.). — **П.З.С.** Миколаїв (Федосеев). — Одеська обл.: Кривоозерський рн, Голоскове (Шмальг.).

F. latifolium Fenzl. Листки від широко-трикутних до трикутно-ланцетних, дуже надрізано-зубчастих.

Fenzl in Ledeb., Fl. Ross., III (1851) 706.

F. hastatum Fenzl. Листки малозубчасті або майже цілокраї, трикутно-стріловидні.

Fenzl in Ledeb., Fl. Ross., III (1851) 706.
— *Blitum petriolare* Link, Enum. Hort. Berol., I (1821) 8. — *B. tataricum* Bess., Cat. H. Kremenec. (1816) 23.

Обидві форми трапляються розкидано на обширі всього ареалу виду в Українській РСР.

Поширення виду по СРСР. Майже вся Європейська частина СРСР, крім півночі (Кар.-Лапл. і Дв.-Печ.), по всьому Кавказу, південній частині Західного і Східного Сибіру, а також по всій Середній Азії.

Загальне поширення. Вся Західна Європа, Північна Африка, Передня і Центральна Азія, Індія.

Господарське значення. Зелень іноді вживається як листовий овоч; плоди їстівні, мають нудносолодкий смак.

777 (6). Ch. capitatum (L.) Aschers. — **Лобода головата.** Рослина гола. Стебло 15—60 *см* завв., пряме, гіллясте, вгорі безлисте. Листки з довгими черешками, особливо нижні, при основі майже списовидні, на верхівці гострі, цілокраї або з поодинокими великими зубцями або іноді навіть виїмчасто-зубчасті. Квіткові клубочки густі, кулясті, зібрані в колосовидне кінцеве безлисте суцвіття; в нижній частині більш-менш розставлені, з короткими прицвітковими листками, у верхній —

зближені. Квітки з трилистою, соковитою, м'ясистою, при плодах червоною і солодкою оцвітиною, у серединних (верхніх) квіток клубочка тільки 4—5-листою; тичинка одна. Насіння вертикальне, овальне або круглясте, 0,75—1,25 *мм* у діаметрі, малостиснуте, на більш опуклому боці з гострим краєм у вигляді вузького валика, на більш короткому — з тупим закругленим краєм, чорнобуре, злегка блискуче, майже гладеньке, обгорнуте гладеньким, плівчастим оплоднем. ⊙. Цв. VII—VIII.

Aschers., Fl. Prov. Brandeb., I (1864) 572. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 370. Ильин в Фл. СССР, VI, 49.

— *Blitum capitatum* L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 4. Fenzl in Ledeb., Fl. Ross., III, 707.

У нас культивується тільки як декоративна; швидко дичавіє; рослина досить рідка, можливо, вона являє собою культурну форму від *Ch. foliosum* (Mönch) Aschers.

З.Л.-С. Кам'янець-Подільська обл.: біля Кам'янця-Подільського (Шмальг.); Дунаєвецький рн, Михайлівка (Маковецький).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Серед.-Дніпр., Верх.-Волз., Ниж.-Дон.; Схід. Сибір: Іркутськ.

Загальне поширення. Вся Західна Європа, крім півночі.

Господарське значення. Декоративна рослина; зелень вживають іноді як овоч.

Секція 4. **Degenia** Aellen. Рослини голі або ледве борошнисті. Верхівкові квітки п'ятичленні, вільнолисті; бокові — трилисті, майже з доверху зрослою оцвітиною. В першому випадку насіння горизонтальне, в другому — вертикальне.

778 (7). Ch. chenopodioides (L.) Aellen. — **Лобода товстолиста.** Рослина гола, тільки молоді листки іноді знизу з борошнистою поволокою. Стебла 5—50 *см* завв., рідко прямі, звичайно висхідні, часто в кількості декількох. Листки товстуваті, тупі або гострі, при основі здебільшого широкі і клиновидно стягнуті в черешок, широко-трикутно-дельтовидні, звичайно гостро-виїмчасто-зубчасті, з нижнім зубцем звичайно більшим або майже цілокраї; найбільш нижні на довших черешках. Квіткові клубочки утворюють звичайно пірамідальну волоть і зібрані або в безлисте, майже кінцеве суцвіття, або в пазушні суцвіття. Кінцеві квітки в клубочках п'ятичленні, рідко тричленні, з вільнолистою оцвітиною; бокові квітки завжди тричленні, з листочками оцвітини, зрослими майже до верхівки. Насіння у кінцевої квітки горизонтальне, у бокових квіток вертикальне, дуже дрібне, 0,3—0,5 *мм*, дуже рідко до 1 *мм*, червонобуре, з виразно крапчасто-сітчастим рисунком шкірки, вкрите тонким ясножовтим оплоднем, що легко розривається. ⊙. Цв. VII—IX.

Aellen in Ostenia (1933) 98. Ильин в Фл. СССР, VI, 50.

— *Blitum chenopodioides* L., Mant., II (1771) 170. — *Chenopodium polymorphum β. chenopodioides* Fenzl in Ledeb., Fl. Ross., III, 2 (1851) 708. — *Ch. crassifolium* Hornem., Hort. Hafn. (1813) 254. — *Ch. botryoides* Smith., Engl. Bot., XXXII (1811) t. 2247. — *Ch. rubrum* var. *botryoides* Aschers. et Graebn., Syn., V (1913) 98 (non Sonder) p. p. — *Blitum polymorphum crassifolium* Moq., Chenop. (1840) 45 p. p. Por., Обозр. (1869) 212. — *B. rubrum* b. *crassifolium* Moq.

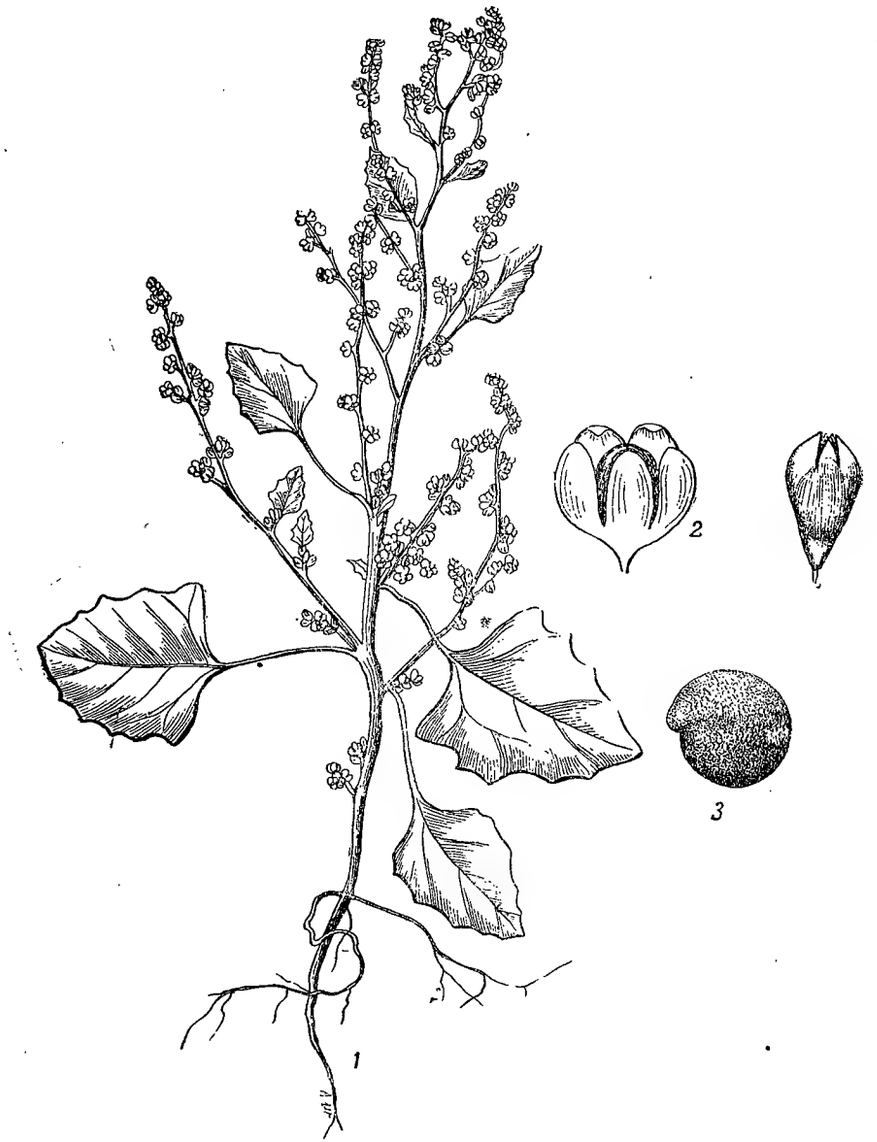

Рис. 42. *Лобода товстолиста — Chenopodium chenopodioides* (L.) Allen.
1 — загальний вигляд; *2* — верхівкова і бокова квітки (збільш.); *3* — насінина (збільш.).

in DC., Prodr., XIII, 2 (1849) 84 p. p. — *Ch. rubrum* p. p. Bess., Enum., № 305.— *Ch. rubrum* b. *crassifolium* Moq. in DC., Prodr., XIII, 2 (1849) 84. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 369. — *Ch. rubrum* var. *vulgare* f. *salinum* Šir. et Lavr., Consp. Fl. Chark., № 428. — *Blitum polymorphum* C.A.M. p. p. in Ledeb., Fl. alt., I (1829) 13.

На мокрих солончаках, по берегах солоних озер та лиманів.

П.Л.-С. Київська обл.: Обухівський рн, Трипілля (Монтр.). — **Л.Л.-С.** Київська обл.: Переяслав-Хмельницький рн, Хоцьки (!). — Полтавська обл.: Лубенський рн, Солониця (Шмальг.); Золотоніський рн, Піщане (Шмальг.); Кременчуцький рн, Омельник (Зеров!); Градизький рн, Святилівка (Зеров!); Нові Санджари (Шмальг.). — Харківська обл.: Куп'янськ (Клок.!).; Дворічанський рн, Тополі (Лавр); Старосалтівський рн, Писарівка (Ширяев). — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: Лозівський рн, Краснопавлівка (Кот.!). — Ворошиловградська обл.: Деркульський держкінзавод (Зоз!). — Запорізька обл.: Оснпенківський рн (Постригань). — Сталінська обл.: Крива коса на Азовському морі (Постригань!); Першотравневий рн, околиці Ялти (Постригань!); Старо-Бешівський рн, Андріївка. — **П.З.С.** Одеська обл.: Роздільнянський рн, Рибальське (Опперман!). — Запорізька обл.: Василівський рн, Кінські плавні (Лавр.). — **Л.З.С.** Херсонська обл.: Голопристанський рн, Буркутські плавні (Свистунова!), Збур'ївка (Опперман!). — **П.С.** Херсонська обл.: Ново-Троїцький рн, півострів Тюбек (Поповичі!).

Крім типової форми, у нас трапляються ще різновидності:

Var. Lengyelianum Aellen. Стебло пряме, здебільшого високе; листки трикутні, неправильно-виїмчасто-зубчасті; суцвіття кінцеве, квіткові клубочки з 40—60 квіток.

Aellen в Фл. СССР, VI (1936) 51.

Var. Degenianum Aellen. Стебла висхідні. Нижні листки широкі і часто круглясто-трикутні і звичайно майже цілокраї; суцвіття пазушні і неясно кінцеві; квіткові клубочки з 10—20 квіток.

Aellen в Фл. СССР, VI (1936) 51.

Var. glomeratum (Wallr.) Aellen. Квіткові клубочки в пазухах листків головчасті; листки часто вужчі, більш поступово клиновидно стягнуті.

Aellen в Фл. СССР, VI (1936) 51.
— *Ch. rubrum* var. *glomeratum* Wallr., Sched. crit. (1822) 507. — *Blitum rubrum β. glomeratum* Moq. in DC., Prodr., XIII, 2 (1849) 84.

Поширення виду по СРСР. Європейська частина: Верх.-Дніпр., Верх.-Волз., Серед.-Дніпр., Причорн., Волз.-Дон., Крим, Ниж.-Дон., Ниж.-Волз., Заволз.; Кавказ: Передкавк.; півд. част. Західного і Східного Сибіру; Серед. Азія: Арал.-Касп., Прибалх. і Сир-Дар.

Загальне поширення. Південна Скандінавія, Данія, Франція, Середземномор'я, Угорщина.

Примітка. До останнього часу цей вид змішували з *Ch. rubrum*, від якого він добре відрізняється не тільки зрослолистою оцвітиною бокових квіток, а й характером листкової пластинки, її формою і товщиною, здебільшого висхідними стеблами і типом місцезнаходження. Коли описаний тут вид пов'язаний тільки з солончаками, то другий являє собою справжній бур'ян і смітну рослину. Як наслідок цього *Ch. chenopodioides* (L.) Aellen природно тяжить до півдня, *Ch. rubrum* L. — більше до півночі, хоча спорадично трапляється скрізь, де є людське житло. Через те, що ці видн зовсім не розрізнялись, базуватись на літературних джерелах треба обережно.

Секція 5. **Pseudoblitum** Aellen. Рослини голі або ледве борошнисті. Як верхівкові, так і бокові квітки мають вільнолисту оцвітину. В іншому схожі з попередньою секцією.

779 (8). Ch. rubrum L. — **Лобода червона.** Рослина гола, часто згодом червоніє. Стебло 10—100 *см* завв., звичайно пряме, гіллясте, з нижніми гілками здебільшого видовженими, висхідними. Листки дуже різноманітні за формою: яйцевидно-дельтовидні, ромбічно-яйцевидні, довгасто-яйцевидні, при основі часто стріловидні і клиновидно стягнуті в довгий черешок, гострі, загострені, рідше тупуваті, неправильно-глибоко-виїмчасто-лопатеві або надрізано-зубчасті, іноді із витягнутими зубцями, верхні вужчі і видовжено-загострені. Квіткові клубочки густі, в колосовидних кінцевих і пазушних суцвіттях, що утворюють у цілому пірамідальну волоть. Квітки кінцеві в клубочках, 4—5-членні, бокові — тричленні, рідко двочленні; перші з 4—5 тичинками, другі — з 1—2 тичинками; всі з роздільнолистою оцвітиною, листочки якої горбаті, зелені, голі, при плодах не зовсім закривають плід. Насіння кінцевих квіток горизонтальне, бокових — вертикальне, дрібне, 0,3—0,75 *мм* у діаметрі, дуже рідко до 1 *мм*, круглясте або круглясто-овальне, червонобуре, рідко чорнобуре, блискуче, крапчато-сітчасте, дуже стиснуте. ☉. Цв. VII—IX.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 218. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 369 р. р. Ильин в Фл. СССР, VI, 53.
— *Blitum polymorphum* C.A. Mey. in Ledeb., Fl. alt., I (1829) 13 р. р. Fenzl in Ledeb., Fl. Ross., III, 707 р. р. — *Blitum rubrum α. vulgare* Moq. in DC., Prodr., XIII, 2 (1849) 83. — *Orthospermum rubrum* Opiz, Sezn. (1852) 70. — *Orthosporum rubrum* Kostel., Med. pharm. Bot., IV (1835) 1434. — *Agatophytum rubrum* Kittel., Taschenb. Fl. Deutsch. (1837) 47.
Видані зразки: A. Kerner, Fl. austro-hung. exsicc., № 3848! Pl. Finl. exsicc., № 604!

Зустрічається здебільшого по смітних та забур'янених місцях, а також іноді на пісках у долинах річок. — В Українській РСР трапляється, очевидно, всюди розсіяно, рідшаючи на півдні. Подати порайонне поширення цього виду неможливо через велику плутанину в літературі і змішування його, як уже було зазначено вище, з попереднім видом.

В Українській РСР можна відрізнити такі різновидності:

Var. foliosum Wallr. Стебло дуже улиснене. Листки великі, широкі, здебільшого глибоко-лопатево-зубчасті, з нижніми зубцями, здебільшого донизу напрямленими, з трохи витягнутою, тупуватою або гострувато верхівкою; суцвіття улиснене.

Wallr., Sched. crit. (1822) 507.
— *Blitum rubrum γ. foliosum* Moq. in DC., Prodr., XIII, 2 (1849) 84.

Var. blitoides Wallr. Стебло пряме, часто високе, досить міцне; листки глибоко- і гостро-зубчасті, іноді майже пірчасто-роздільні, на

верхівці видовжено-загострено-витягнуті; суцвіття здебільшого безлисте і густе або також більш пухке і розгалужене і тоді з прицвітковими листками; оцвітина м'ясиста, при плодах червоніє.

Wallr., Sched. crit. (1822) 407.

Ch. blitoides Lej., Fl. Spaa, I (1811) 126. — *Ch. rubrum* a *acuminatum* Schmalh., Фл. Ю.-З. Р. (1886) 499; Фл. Ср. и Ю. Р., II, 369. Пач., Фл. Полес., 95. — *Blitum polymorphum* β. *acuminatum* Por., Обозр. (1869) 212. Lindem., Fl. Chers., II, 142.

Рисунки: Beck. in Rchb., Icon. fl. Germ. et Helv., XXIV, t. 256!

Наведені різновидності зустрічаються розсіяно в межах всього ареалу виду на території Української РСР.

Поширення виду по СРСР. Уся Європейська частина; Кавказ: Передкавк., Схід. Закавк.; Півден. Сибір і Серед. Азія: всі райони.

Загальне поширення. Вся Західна Європа, почасти Середземномор'я, Передня і Центральна Азія, Північна Америка.

Господарське значення. Зелень цієї рослини можна використовувати для приготування борщу; вживають її і як салатний овоч.

Примітка. У місцях, де цей вид росте разом з *Ch. glaucum* L., трапляється іноді помісь між цими видами, яку називають *Ch. Schulzeanum* Murr. (*Ch. rubrum* × *Ch. glaucum*). Здебільшого зовнішнім виглядом вона нагадує *Ch. rubrum*, але листки звичайно вужчі, знизу помітна часто борошниста поволока, іноді досить рясна, рідко її немає; насіння як горизонтальне, так і вертикальне. Можна знайти всі переходи між обома батьківськими видами.

Л.Л.-С. Харківська обл.: Харків (Кот.!); околиці Харкова, с. Артемівка (Козлов!).

780 (9). Ch. glaucum L. — **Лобода сиза.** Рослина гола. Стебло 5,75 *см* завв., рідко пряме, здебільшого лежаче або висхідне, жовтувато-зелене, рідше червонувате, борознисте, особливо вгорі, звичайно від самої основи гіллясте, з розпростертими нижніми гілками. Листки порівняно коротко-черешкові, виразно двоколірні, зверху зелені, голі, знизу сіруваті від борошнистої поволоки, з дуже виступаючою жовтуватою середньою жилкою, довгасті, рідше майже лінійні або навіть овальні, або яйцевидні, при основі клиновидні, на верхівці тупі, по краю віддалено-тупо-виїмчасто-зубчасті, дуже рідко майже цілокраї. Квіткові клубочки зібрані в короткі колосовидні суцвіття як кінцеві, так і пазушні. Квітки двостатеві, звичайно тричленні, рідко двочленні, кінцеві — п'ятичленні; тичинок 1—5. Насіння здебільшого горизонтальне, іноді з домішкою вертикального, круглясте, 0,5—0,75 *мм* у діаметрі, стиснуте, по обводу з вузьким, але тупуватим краєм, блискуче, з невиразним сітчастим рисунком, одягнуте гладеньким плівчастим оплоднем, що легко відокремлюється від насіння. ☉. Цв. VII—IX.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 220. — Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 386. Ильин в Фл. СССР, VI, 52.

— *Blitum glaucum* Koch, Syn., ed. I (1837) 608.

Видані зразки: Reliq. Mailleanae, № 1628!

На забур'янених та смітних місцях, на заплавних луках, часто солончакових, по берегах річок, озер, ставів, на солончаках. — По всій Українській РСР більш звичайна на південь і схід; на Поліссі і в Закарпатській області трапляється рідко.

З.П. Кам'янець-Подільська обл.: Полонне (Пач.!). — **П.П.** Житомирська обл.: Житомир, Коростишев (Пач.!); Радомишль (Бельке). — Київська обл.: Київ (Кот.). — **Л.П.** Сумська обл.: Конотопський рн, хут. Лисогубівський (Левіна!).

В Українській РСР зустрічаються, крім типової форми, ще такі:

F. prostratum Beck. Стебла лежачі; листки дрібні, до 3 *см* завд., зубчасті або майже цілокраї.

Beck, Fl. Nieder-Oester. (1890) 331.

Звичайно.

F. humile Peterm. Рослини дуже дрібні, з лежачими гілками; листки дуже дрібні, ледве досягають 1 *см* завд., цілокраї, здебільшого лінійні або лінійно-лопатковидні.

Peterm., Fl. Lips. (1838) 200.

— *Ch. glaucum* var. *salinum* Pacz., Флорографические и фитогеографические исследования Калмыцких степей, Киев (1892) 107. — *Ch. glaucum* β. *divaricatum* Moq., Enum. Chenop. (1840) 31. Lindem., Fl. Chers., II, 139.

Рідко.

F. diversifolium Zapal. На головному стеблі листки великі, виїмчасто-зубчасті, на гілках дрібніші, майже цілокраї, від чого рослина здається ніби різнолистою.

Zapal., Consp. fl. Galic. crit., II (1908) 161.

Л.Л-С. Полтавська обл.: Чорнухи (Барсуков).

F. concolor Beck. Листки з обох боків майже одноколірні, знизу трохи блідіші, майже не борошнисті.

Beck, Fl. Nieder-Oester. (1890) 331.

Д.Л.-С. Сталінська обл.: Харцизький рн, Іловайськ (Морозова).

Поширення виду по СРСР. Уся Європейська частина; Кавказ; Зах. і Схід. Сибір, крім крайньої півночі; Далек. Схід; Серед. Азія: всі райони, значно рідше тільки в пустині Кара-Кум., Аму-Дар., а також Пам.-Ал. і Гірськ. Туркм.

Загальне поширення. Вся Західна Європа, Передня і Центральна Азія, Індія, Китай, Манчжурія, Корея, а також у вигляді особливих рас росте в Африці, Австралії і Північній Америці.

Примітка. Цікаве знаходження в Л.З.-Л.С. [Дніпропетровська обл.: біля с. Ракитовки на лівому березі р. Мокрої Сури (П. Давидич!)] екземплярів, близько схожих до опису *Ch. Wollfii* Simonk. in Term. ex Füz, III (1879) 164; Beck in Rchb., Ic. Fl. Germ. et Helv., XXIV, t. 249. Це — високі, 30—50 *см* завв. рослини, з міцним, червонопурпуровим кутувато-жолобчастим, прямим і гіллястим стеблом, гілки якого напрямлені прямо догори; листки довгі, лінійні або лінійно-ланцетні, до основи звужені, але без розвиненого черешка, цілокраї або з поодинокими зубчиками, найбільш верхні в суцвітті звичайно перевищують відповідні колосовидні суцвіття. Загальне суцвіття в стиснутій пірамідальній волоті. Оцвітина 3—4-листа, здебільшого трилиста, у кінцевих квіток 4—5-листа. Насіння горизонтальне, блискуче, чорнокоричневе, крапчасто-сітчасте, схоже на насіння *Ch. glaucum* L. Цікаво відзначити, що в тому ж гербарному листі лежать два екземпляри з нижнімн опалими листками, верхніми вузькими, знизу злегка борошнистими і стеблами, такими ж, як і в тільки що описаних екземплярів, суцвіттями густими, пірамідальнимн; за квітками останні два екземпляри належать до *Ch. chenopodioides* (L.) Aellen. і, очевидно, являють собою гібрид між цим видом і *Ch. glaucum* L. Екземпляри ж, що наближаються до *Ch. Wollfii* Simonk., можливо, являють собою результат розщеплення цих видів, але стоять на другому крайньому кінці, наближаючись уже до *Ch. glaucum* L. Питання це потребує ще дальшого вивчення і спостережень в пункті збору цього інтересного матеріалу, тим більше, що обидва ці типи мають прямі стебла, найменш властиві цим видам; листки ж у нашої *Ch. Wollfii* Simonk. ще вужчі, ніж у *Ch. glaucum* L., хоча нібито вони повинні б бути ширші, бо у *Ch. chenopodioides* (L.) Aellen вони ширші, ніж у *Ch. glaucum* L. Еллен схиляється до думки, що ця лобода являє собою мутант від *Ch. glaucum* L.

Секція 6. **Agatophyton** (Moq.) Benth. et Hook. Рослини голі або з борошнистою поволокою. Приймочки довгі. Насіння вертикальне, довше ніж оцвітина.

781 (10). Ch. bonus Henricus L. — Лобода доброго Генріха. Рослина зелена, тільки з розсіяною борошнистою поволокою. Стебла 15—60 *см* завв., здебільшого декілька, прості або тільки з короткими небагатьма гілочками. Листки з довгими черешками, трикутно-списовидні або майже стріловидні, цілокраї, злегка хвилясті, гострі або загострені, внизу від порожнистої виїмчастої основи клиновидно стягнуті в черешок, найбільш верхні — з короткими черешками, довгасто-ланцетні. Суцвіття густе, колосовидно-волотюватe, тільки знизу улиснене, а в іншій частині безлисте. Квітки кінцеві в клубочках, двостатеві, п'ятичленні, бокові — 3—4-членні, також двостатеві, з 2—3 тичинками або часто ще маточкові; листочки оцвітини вгорі зрізані і тут нерівномірно зазублені, вузько-плівчасті, на спинці без кіля. Насіння завжди вертикальне, широко-нирковидне, 1,5—2 *мм* завд., чорне, блискуче, гладеньке, з тупими краями, з ледве помітною радіальною порисованістю, що відходить від двох тупих кутів, вкрите тонко-плівчастим оплоднем. ☙. Цв. V—VIII.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 218. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 369. Ильина Фл. СССР, VI, 52.

— *Blitum bonus Henricus* C.A. Mey. in Ledeb., Fl. alt., I (1829) 11. — Fenzl in Ledeb., Fl. Ross., III, 708.

Видані зразки: P. Schultz, Fl. Germ., 18. IX. 1900!

По садах, на смітних місцях, городах, де іноді культивується. — Зустрічається тільки в західній частині СРСР.

Рис. 43. *Лобода доброго Генріха — Chenopodium bonus Henricus* L.
1 — загальний вигляд; *2* — плід в оцвітині; *3* — насінина.

Зак.Л., Пр.Л., Р.-О.Л. Звичайно. — **З.Л.-С.** У західній частині багато, але на схід за лінію Могилів—Жмеринка не заходить. — **П.Л.-С.** Кам'янець-Подільська обл.: Полонський рн, Новоселиця; Красилів; Грнцівський рн, Великі Мацевичі; Ізяславський рн, Теліжинці; Волочиський рн, Моначин (Кот.). — Вінницька обл.: ст. Жмеринка, Вінниця (Вовчанецький!). — Київська обл.: Васильківський рн (Гродзинський!).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Лад.-Ільм., Верх.-Волз., Карп., Верх.-Дністр., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Причорн.

Загальне поширення. Вся Західна Європа, Північна Америка.

Господарське значення. До введення в культуру городнього шпінату культивувалась у Західній Європі. По деяких місцевостях її і тепер вживають як шпінатну зелень.

Секція 7. **Chenopodia** C.A. Mey. Рослини здебільшого з борошнистою поволокою, рідше голі. Квітки звичайно п'ятичленні. Насіння нормально горизонтально розміщене. Приймочки короткі.

782 (11). Ch. polyspermum L. — Лобода багатонасінна. Рослина гола. Стебло 10—100 *см* завв., висхідне, рідше лежаче або прямостояче, просте або гіллясте, з нижніми гілками висхідними або лежачими. Листки з черешками, яйцевидні, овальні або довгасто-яйцевидні, рідше майже лопаткоподібні, тупі або гострі, гострокінцеві або навіть з невеликою виїмкою, із закругленої основи широко-клиновидно стягнуті в черешок, цілокраї, порівняно тонкі, з обох боків одноколірні, зелені, знизу бліді, з боковими жилками, що не доходять до краю і дуговидно тут загинаються. Суцвіття кінцеві і пазушні, то досить густі і колосовидні, то більш пухкі, виразно дихотомічно розгалужені. Квітки двостатеві, з п'ятилистою оцвітиною, частки якої овальні, яснозелені, білоплівчасто облямовані, гострокінцеві або навіть на верхівці з виїмкою, голі або з розсіяними залозками, при плодах відігнуті. Тичинки в кількості 1—3, рідше до п'яти. Насіння горизонтальне, круглясте, 0,75—1 *мм* у діаметрі, трохи стиснуте, чорнобуре, блискуче, з нерізким сітчастим рисунком, петлі якого витягнуті в радіальному напрямі, вкрите тонкоплівчастим, злегка радіально зморшкуватим оплоднем. ⊙. Цв. VII—IX.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 220. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 366. Ильин в Фл. СССР, VI, 54.

— *Ch. angustifolium* Gilib., Exerc. Phyt., II (1792) 437. — *Oligandra atriplicoides* Less. in Linnaea, IX (1834) 199. — *Lipandra atriplicoides* Moq., Chenop. (1840) 19.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 433!

Піщані обриви рік та узбережжя, береги водойм і лиманів, іноді на луках; часом заходить у рідкі ліси, а також на забур'янені і смітні місця (городи, сади, біля парканів та ін.). — Зустрічається в усіх районах Української РСР; досі нема вказівок тільки для П.С.

Крім типової форми, трапляються ще такі різновидності:

Рис. 44. *Лобода багатонасінна — Chenopodium polyspermum* L.
1 — загальний вигляд; *2* — плід в оцвітині; *3* — плід окремо (вигляд зверху).

Var. acutifolium Becker. Рослина яснозелена, часто з червонуватим відтінком; стебло здебільшого пряме; листки гострі, суцвіття густе, колосовидне.

Becker, Fl. Frankf. (1828) 504. Пач., Фл. Полес., 94.
— *Ch. acutifolium* Sm., Comp. fl. Brit. (1800) 42. — *Ch. polyspermum α. spicatum* Moq., Chenop. enum. (1840) 19. — *Ch. polyspermum β. Kitaibelianum* Lindem., Fl. Chers., II, 139.

Var. cymosum Chevall. Рослина звичайно темнозелена, з лежачими або висхідними стеблами; листки на верхівці тупі, часто з виїмкою; суцвіття пухкі, розхилено-виїмчасто-розгалужені (плейохазій).

Chevall., Fl. Paris, ed. 2, III (1836) 385.
— *Ch. polyspermum α typicum* Beck, Fl. Nieder- Oester. (1890) 330. Пач., Фл. Полес., 94. — *Ch. polyspermum α. Linneanum* Lindem., Fl. Chers., II, 139.

Обидві форми досить звичайні на всій території Української РСР.

Поширення виду по СРСР. Європейська частина: всі райони; Кавказ: усі райони; Зах. Сибір: Верх.-Тоб., Ірт., Обськ., Алт.; Схід. Сибір: Анг.-Саян. і Лен.-Кол.

Загальне поширення. Вся Західна Європа, Передня Азія.

783 (12). Ch. murale L. — **Лобода мурова.** Рослина звичайно темнозелена, з специфічним запахом, гола або тільки на молодих частинах з розсіяною борошнистою поволокою. Стебло прямостояче, гіллясте, листки з порівняно довгими черешками, яйцевидно-ромбічні або навіть трикутно-яйцевидні, здебільшого з шириною, майже рівною довжині, рідше верхні довгасто-ромбічні, гострі або загострені, при основі широко-клиновидно стягнуті в черешок, нерівно- і гостро-виїмчасто-зубчасті, з досить багатьма трикутними і довгасто-трикутними зубцями, знизу трохи блідіші. Суцвіття пазушні і кінцеві, що трохи довше від пазушних, пухкі, грановидно-волотюваті, відхилені або навіть майже повислі. Квітки двостатеві, п'ятичленні; листочки оцвітини злегка кілюваті, з борошнистою поволокою, при плодах закриті. Насіння горизонтальне, круглясте, 1—1,5 *мм* у діаметрі, стиснуте, з гострим краєм, чорне, злегка блискуче, майже гладеньке, з тонким, правильним, дрібно-сітчастим рисунком, вкрите плівчастим дрібно-бородавчастим оплоднем. ⊙. Цв. VII—IX.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 219. — Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 368. Ильин в Фл. СССР, VI, 55.

Видані зразки: Герб. фл. Сред. Аз., № 229!

По забур'янених та смітних місцях. — Дуже рідка в Українській РСР рослина і відома, напевне, тільки з Пр.Л., Р.-О.Л., З.Л.-С., Л.Л.-С. і П.З.С.

Пр.Л. Станіславська обл.: Надвірна (Волощак!). — **Р.-О.Л.** Львів (Цесельський!). — **З.Л.-С.** Тернопільська обл.: Борщів (Ленц). — **Л.Л.-С.** Харківська обл.: Харків, Сокольники (Центиловичі!). — **П.З.С.** Одеська обл.: Одеса (Шестериков). — Миколаївська обл.: Миколаїв (Опперман!).

Крім типової форми, зустрічаються ще такі різновидності:

Var. spissidentatum Murr. Уся рослина ніжніша; листки тонші, з видовжено-загостреною верхівкою, вужчими зубцями, при основі надрізано-зубчасті.

Murr. in Mag. Bot. Lap., II (1903) 11, t. VIII, f. 32.

До цього часу знайдена тільки в П.З.С.

П.З.С. Миколаївська обл. (Опперман!).

Var. microphyllum Coss. Рослина дуже гілляста. Листки дрібніші, своїми розмірами дорівнюють майже половині розміру типових екземплярів.

Coss. et Germ., Fl. Paris (1845); ed. 2 (1861) 555.

П.З.С. Миколаївська обл.: Миколаїв (Опперман).

Примітка. Цілковитої певності в тотожності цих екземплярів з описаною формою у нас нема, але опис цілком збігається з цими екземплярами. Відзначимо також, що той же П. А. Опперман в околицях м. Миколаєва знайшов безсумнівні гібриди між *Ch. murale* L. і *Ch. opulifolium* Schrad., що наближаються то до одного, то до другого виду. Більшість екземплярів мають типове за формою листя *Ch. murale* L., суцвіття ж і насіння — *Ch. opulifolium* Schrad. У колекції П. А. Оппермана з м. Миколаєва є один відмінний екземпляр, зібраний у Фаліївці в питомнику 26. VII 1928 р. Він має високе пряме стебло, різко-смугасте (зелені ясні смужки по жовтуватому фону), у вузлах листків червонувате, гілляста, переважно в суцвітті; листки характером надрізаності нагадують *Ch. murale* L., знизу дуже борошнисті. Суцвіття виходять з пазух верхніх листків і складаються з пониклих (плакучих) колосовидно-волотюватих суцвіть, що на верхівці утворюють кінцеву волоть. Насіння типу *Ch. striatum* (Krasan) Murr. Очевидно, це гібрид *Ch. striatum* × *Ch. murale*. На нашу думку, він не відрізняється від встановленого Елленом *Ch. variabile* Aellen (гібридного походження) виду, ще не описаного.

Поширення виду по СРСР. Європейська частина: Волз.-Дон., Причорн., Крим, Верх.-Дністр.; Серед. Азія: Пам.-Ал., Гірськ. Туркм.

Загальне поширення. Вся Західна Європа, Африка, Передня Азія, Індія, Австралія, Америка.

Примітка. По деяких місцях Західної Європи вживається іноді як салатна рослина.

784 (13). Ch. hybridum L. — **Лобода гібридна.** Рослина гола, із специфічним запахом, що нагадує запах дурману. Стебло пряме, просте або гіллясте, кутувато-борозниste. Листки з довгими черешками, схожі на листки дурману, досить великі, яйцевидні або трикутно-яйцевидні, при основі злегка серцевидні, на верхівці видовжено-загострені, по краю з кожного боку з 1—4 видовжено-витягнутими загостреними зубцями, з обох боків одноколірні, здебільшого темнозелені, порівняно тонкі; верхні листки вужчі, здебільшого довгасто-яйцевидні, з видовжено витягнутою, звичайно цілокрайою середньою часткою, з коротшими черешками. Суцвіття — звичайно пухка волоть, рідше воно густе,

безлисте, кінцеве, вкрите як сидячими, так і стебловими залозками. Квітки двостатеві, п'ятичленні; листочки оцвітини довгасті, на верхівці закруглені, іноді з виїмкою, на спинці майже плоскі або тупо-кілюваті, залозисті, при плодах розставлені. Насіння горизонтальне, дуже велике, 1,5—2 *мм* у діаметрі, кругляcте, стиснуте, чорнувате, тьмяне, з різко виступаючим сітчасто-ямчастим рисунком, окремі петлі якого мають злегка витягнуту по радіусу майже шестигранну форму. Оплодень тонкий, плівчастий, білуватий, ямчастий. ⊙. Цв. VII—IX.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 219. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 367. Ильин в Фл. СССР, VI, 55.

— *Ch. angulosum* Lam., Fl. France, III (1778) 249. — *Ch. stramoniifolium* Chev., Fl. Paris, II (1827) 383.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 2271

Ліси, сади на забур'янених та смітних місцях, на полях, городах, при шляхах, біля парканів та ін.; любить більш тінисті місця. — По всіх районах Української РСР розсіяно.

В Українській РСР трапляються форми:

F. **silvaticum** Peterm. Листки тонкі; суцвіття пухке і більш малоквіткове.

Peterm., Fl. Lips. (1838) 200.

Ліси, сади в умовах більшого затінення. — Розсіяно по всьому ареалу виду в Українській РСР.

F. **cuneatum** Beck. Листки при основі коротко- і широко-клиновидні.

Beck. in Rchb., Ic. fl. Germ. et Helv., XXIV (1908) 109.

Форма більш рідка, але також зустрічається в різних пунктах ареалу виду.

F. **hastatum** Peterm. Листки при основі стріловидні, в іншій частині цілокраї.

Peterm., Fl. Lips. (1838) 200.

Ця форма також трапляється розсіяно в межах ареалу виду по Українській РСР.

F. **subintegrum** Moq. Листки трикутні, майже цілокраї.

Moq. in DC., Prodr., XIII, 2 (1849) 68.

Форма рідка. Є вказівка для **З.Л.-С.** Кам'янець-Подільська обл.: Кам'янець-Подільський (Рог.).

F. **crassiusculum** Zapal. Листки товстуваті, здебільшого ясніші.

Zapal., Consp. fl. Galic. crit., II (1908) 154.

На більш відкритих місцях, розсіяно по всьому ареалу виду в Українській РСР.

Поширення виду по СРСР. Майже увесь СРСР, крім крайньої півночі і пустинних областей.

Загальне поширення. Європа, Північна Африка, вся Азія, Північна Америка.

Примітка. Цікаво відзначити, що ця рослина у вегетативному стані трохи нагадує як формою своїх листків, так і запахом дурман (*Datura stramonium* L.), що дало привід Ліннеєві вважати її за помісь між дурманом і *Chenopodium album* L. Цим і пояснюється та назва, яку дав Лінней цьому видові, — *hybridum*, тобто гібридна.

Господарське значення. Цей вид лободи вважають отруйним для свиней, — він містить у собі речовину леуцин, або хеноподин. Вживається в народній медицині.

785 (14). Ch. urbicum L. — Лобода міська. Рослина гола або тільки наймолодші частини її вкриті легкою борошнистою поволокою, здебільшого яснозелена. Стебло 25—100 *см* завв., пряме, просте, частіше гіллясте, з догори напрямленими гілками. Листки з порівняно довгими черешками, трикутні, гострі, при основі майже зрізані або злегка виїмчасті і коротко-клиновидно переходять у черешок, порівняно крупно-виїмчасто-зубчасті, твердуваті, з обох боків зелені, одноколірні, верхні довгасто-ромбічні або ланцетні, цілокраї. Суцвіття кінцеві і пазушні, утворюють у цілому стиснуту пірамідальну волоть. Квітки двостатеві, п'ятичленні; листочки оцвітини або тупі або, крім того, на верхівці з маленькою виїмкою, по краю плівчасто облямовані, на спинці без кіля, голі. Насіння порівняно дрібне, близько 1 *мм* у діаметрі, горизонтальне, стиснуте, чорне, блискуче, гладеньке, з ледве помітним сітчастим рисунком, одягнуте плівчастим, дрібно-горбкуватим оплоднем. ⊙. Цв. VI—IX.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 218. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 367. Ильин в Фл. СССР, VI, 59.

— *Ch. deltoideum* Lam., Fl. France, III (1778) 249.

Видані зразки: Sennen, Pl. d'Espagne, № 440!

По забур'янених і смітних місцях (бур'яни, по шляхах, біля парканів та ін.). — Росте по всій Українській РСР.

В Українській РСР зустрічаються такі форми:

Var. vulgare Neilr. Листки широко-трикутні, з майже зрізаною закругленою основою або коротко- і широко-трикутною.

Neilr., Fl. Nieder-Oester. (1859) 279. Ильин в Фл. СССР, VI, 60.

— *Ch. melanospermum* Wallr., Sched. crit. (1822) 122. — *Ch. urbicum* a. *melanospermum* Achers., Fl. prov. Brand., I (1864) 569. — *Ch. chrysomelanospermum* Zuccagni in Roem., Collect. (1806) 134.

Найпоширеніша форма по всій Українській РСР.

Var. intermedium Koch. Листки помітно довші від своєї ширини, при основі видовжено стягнуті в черешок.

Koch, Syn., ed. I (1837) 605. Ильин в Фл. СССР, VI, 60.
— *Ch. intermedium* Mert. et Koch, Deutsch. Fl., II (1826) 297. — *Ch. rhombifolium* Mühl. ex Willd., Enum. Hort. Berol. (1809) 288. — *Ch. urbicum* var. *rhombifolium* Moq., Chenop. Enum. (1840) 32. Ильин в Фл. Юго-Вост., IV, 141.

Трапляється в різних пунктах ареалу виду в Українській РСР, але трохи рідше попередньої форми.

F. integrum Moq. Листки цілокраї.

Moq. in DC., Prodr., XIII, 2 (1849) 70.

Форма досить рідка.

Л.З.С. Херсонська обл.: Сивашський рн, Ново-Михайлівка (Левіна!).

F. incanum Beck. Листки знизу трохи біло-борошнисті.

Beck. in Rchb., Ic. fl. Germ. et Helv., XXIV (1908) 113.

Зрідка.

Поширення виду по СРСР. Європейська частина: крім Кар.-Лапл. і Дв.-Печ.; Кавказ: усі райони; Зах. і Схід. Сибір: уся південна частина; Далек. Схід: Зее-Бур., Уссур.; Серед. Азія: Арал.-Касп., Прибалх., Пам.-Ал. (рідко).

Загальне поширення. Вся Західна Європа, Передня Азія, Монголія, Манчжурія, Західний Китай.

Господарське значення. Листя можна вживати як шпінатну зелень.

786 (15). Ch. vulvaria L. — **Лобода смердюча.** Рослина здебільшого сірувата від борошнистої поволоки, вонюча, особливо суцвіття, від наявності триметиламіну (запах зіпсованих оселедців). Стебло 10—60 *см* завв., гіллясте від самої основи, звичайно висхідне або навіть розпростерте, як і видовжені нижні гілки. Листки — з порівняно довгими черешками, яйцевидні, ромбічно-яйцевидні або дельтовидно-яйцевидні, 2—4 *см* завд. і 1—4 *см* завш., тупуваті, цілокраї, із закругленої основи стягнуті в черешок, здебільшого з обох боків, особливо знизу, з борошнистою поволокою. Суцвіття короткі і густі, колосовидні, зібрані на кінці стебла і гілок, а також у пазухах верхніх листків. Квітки двостатеві, п'ятичленні; листочки оцвітини тупі, здебільшого вище середини зрослі, з борошнистою поволокою; при плодоношенні закривають плід. Насіння горизонтальне, сочевицеподібне, 1—1,25 *мм* у діаметрі, по закругленому краю гострувато-кілювате, чорне або чорнобуре, блискуче, злегка крапчасто-сітчасте; вкрите плівчастим, ясножовтим, злегка зморшкуватим, голим або з борошнистою поволокою оплоднем, що легко розривається. ☉. Цв. VII—IX.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 220. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 367. Ильин в Фл. СССР, VI, 67.
— *Ch. olidum* Curt., Fl. Lond., fasc. V, t. 20. (1777—87).

Росте по забур'янених та смітних місцях, а також по обривах. — Розсіяно майже по всій Українській РСР.

П.П. Київська обл.: Куренівка біля Києва (Семенкевич!). — **Л.П.** Чернігівська обл.: Ніжин (Рог., Шмальг.); Козелецький рн, Опеньки (Рог.). — **Р.-О.Л.** Львівська обл.: Яворів (Волощак). — **З.Л.-С., П.Л.-С., Л.Л.-С.** Розсіяно. — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Слов'янський рн, гори Артема (Шмальг.), Селимівка (Козлов!); Мар'їнський рн, Старо-Михайлівка (Карнаух!). — Ворошиловградська обл.: Успенка (Лавр.). — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: Лозівський рн, Краснопавлівка (Кот.). — **П.З.С.** Одеська обл.: околиці Одеси (Рейнгардт!). — **Л.З.С.** Херсонська обл.: Ново-Троїцький рн, Асканія-Нова (Пач.!).

Трапляються такі форми:

F. microphyllum Moq. Листки дуже дрібні.

Moq., Chen. enum. (1840) 24.

Зрідка.

З.Л.-С. Вінницька обл.: Брацлавський рн, с. Анциполівка, на березі р. Бугу (Кот.).

F. rhombicum Murr. Листки в найширшому місці з лопатевим зубцем, злегка списовидні.

Murr. in Mag. Bot. Lapok., II (1903) 11.

Зрідка в різних пунктах ареалу виду.

F. oblongifolia Iljin forma nova. Листки вужчі, довгасті або овальні.

Л.З.-Л.С. Харківська обл.: Лозівський рн, Краснопавлівка (Козлов!). — **Л.Л.-С.** Харківська обл.: Нововодолазький рн, околиці Нової Водолаги (Козлов).

Поширення виду по СРСР. Європейська частина: Верх.-Дніпр., Верх.-Дністр., Волз.-Дон., Причорн., Крим, Ниж.-Дон., Ниж.-Волз., Заволз.; Кавказ: Півд. і Схід. Закавк.

Загальне поширення. Майже вся Західна Європа, Північна Африка, Передня Азія, як занесена вказана для Австралії і Північної Америки.

Примітка. Вказівки для Західного Сибіру і більшої частини Середньої Азії стосуються інших видів. Напевно, відома тільки з околиць Самарканда.

Господарське значення. Запах цього виду залежить від наявності в рослинах триметиламіну (C_3H_9N), речовини, близької до алкалоїдів. Цей вид лободи має лікувальне значення; вживають його як протипростудний і протиревматичний засіб в народній медицині. Як запевняють Залесова і Петровська, може заміняти валер'яну і вживатися проти істерії.

787 (16). Ch. album L. — **Лобода біла.** Рослина з розсіяною борошнистою поволокою, то більш інтенсивною, то лише розвиненою на нижній стороні листків або рідше тільки на молодих частинах. Стебло 10—100 *см* завв., пряме, гіллясте, борознисто-смугасте. Листки з виразними черешками, ромбічно-яйцевидні, ромбічно-довгасті, овально-дельтовидні або рідше ланцетовидні і майже лінійні, при основі клиновидні або закруглено-клиновидні, до поступово стягнутих у черешок, на верхівці гострі, по краю здебільшого нерівно-зубчасті, рідко цілокраї, нижній зубець звичайно більший, від чого пластинка листка часто трилопатева, з середньою часткою здебільшого рівномірно звуженою; верхні листки вузькі і цілокраї. Суцвіття волотюване з кінцевих і пазушних колосовидних суцвіть, то густіше, то пухкіше, улиснене, принаймні внизу. Квітки двостатеві, п'ятичленні; оцвітина з п'яти листочків, останні овальні, на спинці кілюваті, з борошнистою поволокою, при плодах замкнуті. Насіння горизонтальне, круглясте, сочевицеподібне, 1—1,25 *мм*, рідко до 2 *мм* у діаметрі, по краю кілюване, чорне, блискуче, з нерізко розвиненим крапчасто-сітчастим рисунком, вкрите жовтуватим, плівчастим оплоднем, що легко розривається. ☉. Цв. VII—IX.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 219. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 267. Ильин в Фл. СССР, VI, 61.

— *Ch. vulgare* Güldenst. secus Fenzl in Ledeb., Fl. Ross., III (1851) 700. — *Ch. lejospermum* DC., Fl. Franç., III (1805) 390.

На забур'янених та смітних місцях, в зернових посівах, на городах, біля парканів, будинків, по шляхах та ін. — По всій Українській РСР звичайно.

Вид цей дуже поліморфний, на території СРСР репрезентований численними різновидностями і формами, до цього часу ще достатньо не вивченими, які треба вивчати не тільки за гербарними матеріалами, але і в живій природі та в культурі. Через це для Української РСР наводимо тільки основні різновидності, що морфологічно виступають більш різко.

Var. eualbum Ludwig s. str. Рослина більш-менш борошниста. Листки від дельтовидної до ланцетної форми, з пластинкою, що довжиною значно перевищує ширину, здебільшого зубчасті, з нижнім зубцем звичайно більшим. Суцвіття густе, колосовидно-волотюване.

Ludwig s. str. in Schinz u. Keller., Fl. Schw., II (1914) 95. Ильин в Фл. СССР, VI, 62.

— *Ch. album α. spicatum* Koch, Syn., ed. I (1837) 606. Lindem., Fl. Chers., II, 138. — *Ch. album β. heterophyllum* Neilr., Fl. Wien (1846) 190. Fenzl in Ledeb., Fl. Ross., III, 698. Рог., Обозр. (1869) 211. — *Ch. album α. typicum* Kaufm., Моск. Фл., 414.

По всій Українській РСР.

Var. Novopokrovskyanum Aellen. Листки від широко-овально-ланцетних до ланцетних, майже цілокраї, здебільшого нижче своєї середини з одним маленьким зубчиком, з обох кінців злегка закруглені;

частки оцвітини вузькі, при плодах зірчасто розставлені; оплодень розривається легше, ніж у var. *eualbum;* насіння дрібніше і дуже борознисте.

Aellen в Фл. СССР, VI, 62.

— *Ch. album* var. *concatenatum* auct. plur., non Lois.

Трапляється переважно в степовій і південно-східній частині Української РСР.

Var. microphyllum Boenn. Рослини дрібніші, листки дрібні, з довгими черешками, цілокраї або з поодинокими зубчиками, довгасто-овальні або рідше дельтовидні, загострені.

Boenn., Fl. Monast. (1824) 77.

— *Ch. album* var. *concatenatum* auct., non Lois.

Поширення цієї різновидності в Українській РСР не вияснене.

Поширення виду по СРСР. По всій території, рідше на самій крайній півночі.

Загальне поширення. Космополіт; правда, в різних частинах світу репрезентований численними расами, різновидностями і формами.

Примітка. Насіння цього виду, як відомо, вживалося раніше в голодні роки як сурогат хліба, але зловживання ним призводило до захворювання нервової системи і до болів шлунка, причому в хворого помічалася велика втрата азоту. Зелені частини вживають іноді як шпінат або вони йдуть на корм худобі разом з висівками.

788 (17). Ch. Zerovii Iljin sp. nov. in Addenda II, p. 650 — **Лобода Зерова.** Стебло 20—60 *см* завв., шорстке, дуже кутасто-ребристе, різко смугасте, із зеленими, жовтуватими або червонуватими смугами, часто з рудим відтінком, у нижній частині звичайно помітно полого штопоровидно звите, дуже гіллясте; нижні гілки видовжені, горизонтально від стовбура відхилені, потім дуговидно висхідні; решта гілок, вище розташованих, відстоять більш-менш під гострим кутом. Листки товстувато-шорсткуваті, знизу значно біло-мучнисті, звичайно молодші, з помітно виступаючими жилками, всі вверх спрямовані (до променів сонця), з пластинкою, що перевищує черешок; пластинка яйцевидна, нерівномірно-зубчаста, знизу часто у більших листків навіть лопатево-зубчаста, біля основи клиновидна, наверху більш-менш тупувата. Суцвіття — більш-менш густа вузько-пірамідальна волоть на кінці стебла і гілок. Квітки своєю будовою схожі на квітки *Ch. album.* Плоди з тонким плівчастим оплоднем з мучнистим вкриттям. Насіння не зовсім зріле, близько 1 *мм* у діаметрі, округле, дисковидно-стиснене, майже чорне, блискуче, з малопомітним сітчастим рисунком по окраїні, з гострувато краєм у вигляді ніби пояска. ☉. Цв. VIII, пл. VIII—IX.

На солончаках, особливо в приморській смузі, а також на засмічених місцях, у посівах, на рудеральних місцях, парових полях; у смузі південних степів, біля морів.

Л.Л.-С. Полтавська обл.: Кременчук (Дика!). — **П.З.С.** Миколаїв (Пач!, Опперман!). — **Л.З.С.** Херсонська обл.: Ново-Троїцький рн, Асканія-Нова (Шалит!, Свистунова!); Генічеський рн, Ново-Дмитрівка (Кот.); Іванівський рн, Агайман (Шалит!); Чаплинський рн, Першо-Костянтинівка на півострові Чокраку (Кот.!).

Поширення по СРСР. Поки що відома лише в Українській РСР, можливо, росте далі на схід.

Примітка 1. Вид дуже близький до *Ch. album* L., але добре різниться від нього характерним низом стебла, шорсткістю листя та покривленим стеблом; це, мабуть, прибережно-морський солончаковий вид, який на північ просунувся по засмічених місцях.

Примітка 2. Тип виду: **П.З.С.** Миколаївська обл.: околиці Миколаєва; Варварівський рн, Велика Кореніха і Мала Кореніха, на баштані біля схилу до берега р. Бугу, 8. VIII 1928 р., зібрав П. А. Опперман. — Тип зберігається у гербарії Інституту ботаніки Академії наук Української РСР.

789 (18). Ch. opulifolium Schrad. — **Лобода калинолиста.** Рослина з борошнистою поволокою. Стебло 25—120 *см* завв., пряме, кутувато-борозниste, розхилено-гіллясте, з нижніми гілками здебільшого видовженими. Листки з черешками, рівними з пластинкою або коротшими від неї наполовину, широкі, з шириною, майже рівною довжині, звичайно трилопатеві, з середньою більшою часткою звичайно виїмчасто-зубчастою, рідше цілокрайою, на верхівці закругленою; при основі ширококлиновидні, верхні вужчі. Суцвіття більш-менш густі, волотюваті. Квітки двостатеві; оцвітина п'ятилиста; листочки її тупо-кілюваті, плівчасто облямовані, з борошнистою поволокою, на верхівці тупі або з коротким загостренням, спочатку при плодах зімкнуті, пізніше відігнуті. Тичинок 4—5. Насіння горизонтальне, сочевицеподібне, 1—1,25 *мм* у діаметрі, по краю злегка гострувате, чорне, блискуче, з крапчасто-сітчастим рисунком, як у попереднього виду, одягнуте плівчастим тонким оплоднем, покритим борошнистою поволокою. ⊙. Цв. VII—IX.

Schrader in Koch u. Ziz., Cat. pl. Palat. (1814) 6 (nomen nudum). — Fenzl in Ledeb., Fl. Ross., III, 2, 696. Ильин в Фл. СССР, VI, 63.

— *Ch. album* b. *opulifolium* G.F.W. Mey., Chlor. Hannov. (1836) 465. — *Ch. album* a., *Ch. opulifolium* Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 368. — *Ch. erosum* Bast. in Desv., Journ. Bot., III (1814) 20.

Видані зразки: F. Schulz, Fl. Gall. et Germ. exsicc., № 923.

У посівах, на смітних місцях, при шляхах, біля парканів та ін. — Розсіяно майже по всій Українській РСР, переважно на півдні.

Пр.Л. Станіслав (Турчинський). — **Р.-О.Л.** Львівська обл.: Львів (Чичевський!); Яворів (Волощак!). — **П.П.** Київська обл.: Київ (Рог.!, Лоначевський!). — **Л.П.** Чернігівська обл.: Ніжин (Шмальг.). — **В.Л.-С.** Волинська обл.: Любешів (Кроль!). — **З.Л.-С.** Кам'янець-Подільська обл.: Кам'янець-Подільський (Богацький!). — Одеська обл.: Красні Окни (Рог.!). — Вінницька обл.: Тульчинський рн, Ганнопіль (Кот.). — **П.Л.-С.** Київська обл.: Умань (Пач.!); Звенигородський рн, Козацьке (Підоплічка!). — Кіровоград (Ліндем.). — **Л.Л.-С.** Харківська обл.: Харків (Черн.!); Зміїв (Лавр.). — Полтавська обл.: Полтава (Іллічевський!). — **Д.Л.-С.** Сталін-

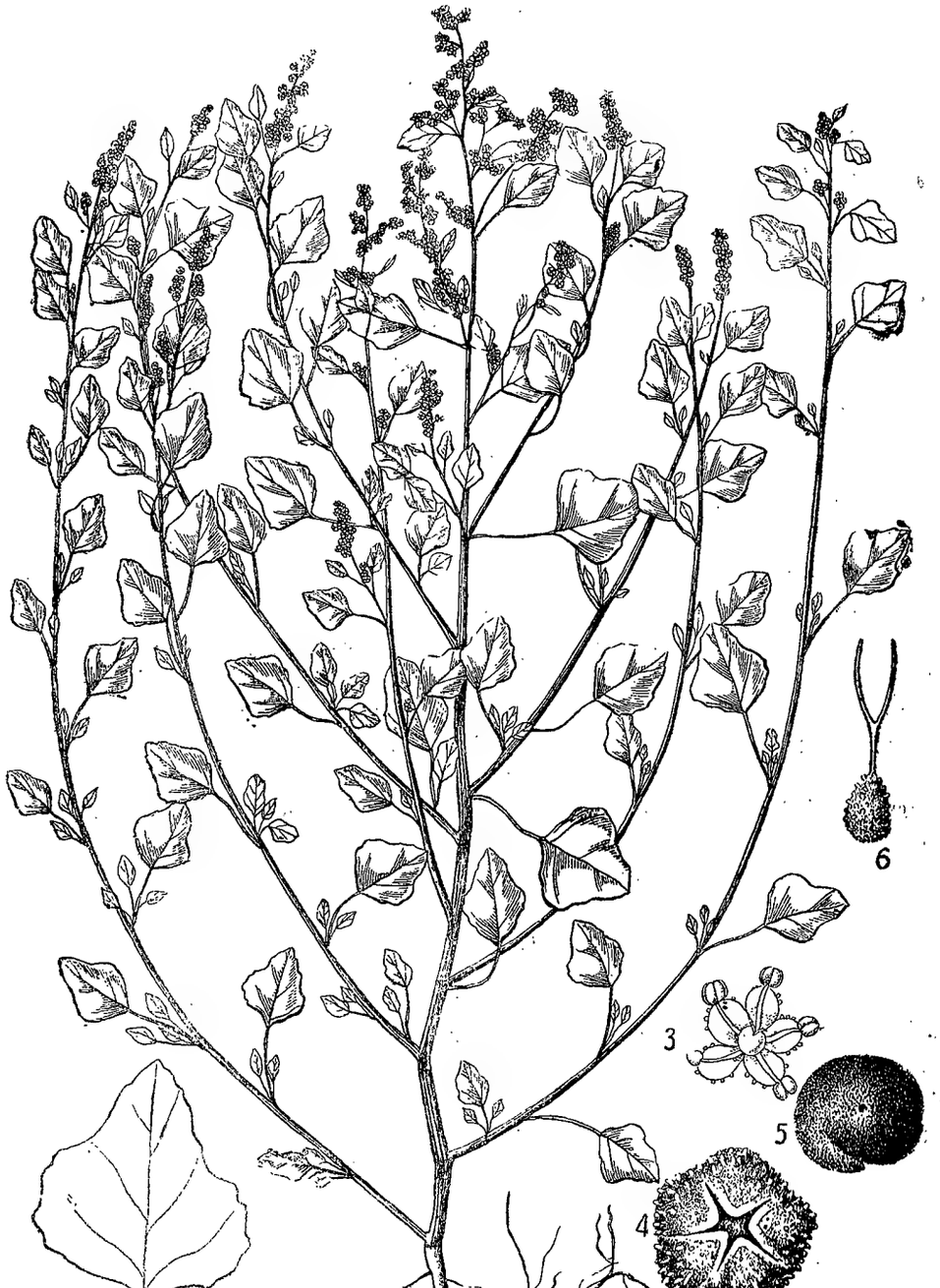

Рис. 45. *Лобода калинолиста — Chenopodium opulifolium* Schrad.

1 — загальний вигляд; *2* — листок (збільш.); *3* — квітка (збільш.); *4* — плід в оцвітині (збільш.); *5* — насінина (збільш.); *6* — маточка.

ська обл.: Амвросіївський рн, ст. Успенська (Літвінов!); Харцизький рн (Кот.!); по р. Кринці (Лавр.!). — **П.З.-Л.С., Л.З.-Л.С., П.З.С., Л.З.С.** Досить звичайно.

В Українській РСР зустрічаються такі форми:

F. microphyllum Coss. et Germ. Листки дрібні, ледве трилопатеві, майже цілокраї.

Coss. et Germ., Fl. env. Paris, ed. 2 (1861) 555.

Зрідка трапляється в Українській РСР.

Поширення виду по СРСР. Європейська частина: Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Причорн., Крим, Ниж.-Дон., Заволз., Ниж.-Волз.; Кавказ: Передкавк., Даг., Зах., Схід. і Півд. Закавк.; Серед. Азія: Гірськ. Туркм.

Загальне поширення. Середземномор'я і вся Передня Азія.

Примітка. Типовий середземноморський вид. Легко дає гібриди з *Ch. album, Ch. betaceum, Ch. murale.*

790 (19). Ch. betaceum Andrz. — **Лобода бурякова.** Стебло 20—100 *см* завв., пряме, від основи дуже гіллясте, червоно-смугасте, разом з гілками в цілому здебільшого пірамідальної форми; нижні гілки дуже видовжені, з лежачої нижньої частини висхідні; верхні гілки відходять під гострим кутом, прутовидні. Листки темнозелені, по краю звичайно червоно облямовані, нерідко з борошнистою поволокою, часто ж, як і вся рослина, майже без борошнистої поволоки; нижні листки більші, трикутно-яйцевидні, тупі, при основі клиновидні, по краю вигризено-зубчасті або навіть зовсім цілокраї; середні овальні, яйцевидні або яйцевидно-овальні, тупі, частіше цілокраї, майже з паралельними краями; верхні вужчі, від ланцетних до лінійних, загострені, дві нижні бокові жилки листка відходять вище основи листка і проходять паралельно до його краю, а потім знову загинаються в напрямі головної жилки і, нарешті, з нею контактують. Суцвіття пірамідальне, колосовидно-волотюватe, складається здебільшого з кінцево- або, рідше, цимозно-розміщених квіткових клубочків, оливково або брудноземленого відтінку, то з борошнистою поволокою, то без неї. Квітки двостатеві; листочки оцвітини широко-плівчасто-біло облямовані, з маловиступаючою зеленою жилкою, зрослі при основі, при плодах не цілком закривають останні. Насіння горизонтальне, близько 1 *мм* у діаметрі, чорне, блискуче, з радіальними борозенками і з невеликими крапчастими заглибленнями, вкрите ясножовтим плівчастим оплоднем, що легко розривається. ☉. Цв. VIII—IX.

Andrz., Enum. pl. sp. in gub. Podolico et loc. adjac. cresc. (1862) 132. — *Ch. striatum* Murr. in Deutsch. Bot. Monatsschrift, XIV (1869) 32. — *Ch. strictum* subsp. *striatum* (Krasan) Ильин в Фл. СССР, VI (1936) 65.

По піщаних берегах річок, на забур'янених місцях. — Розсіяно в степовій і рідше в лісостеповій зонах Української РСР.

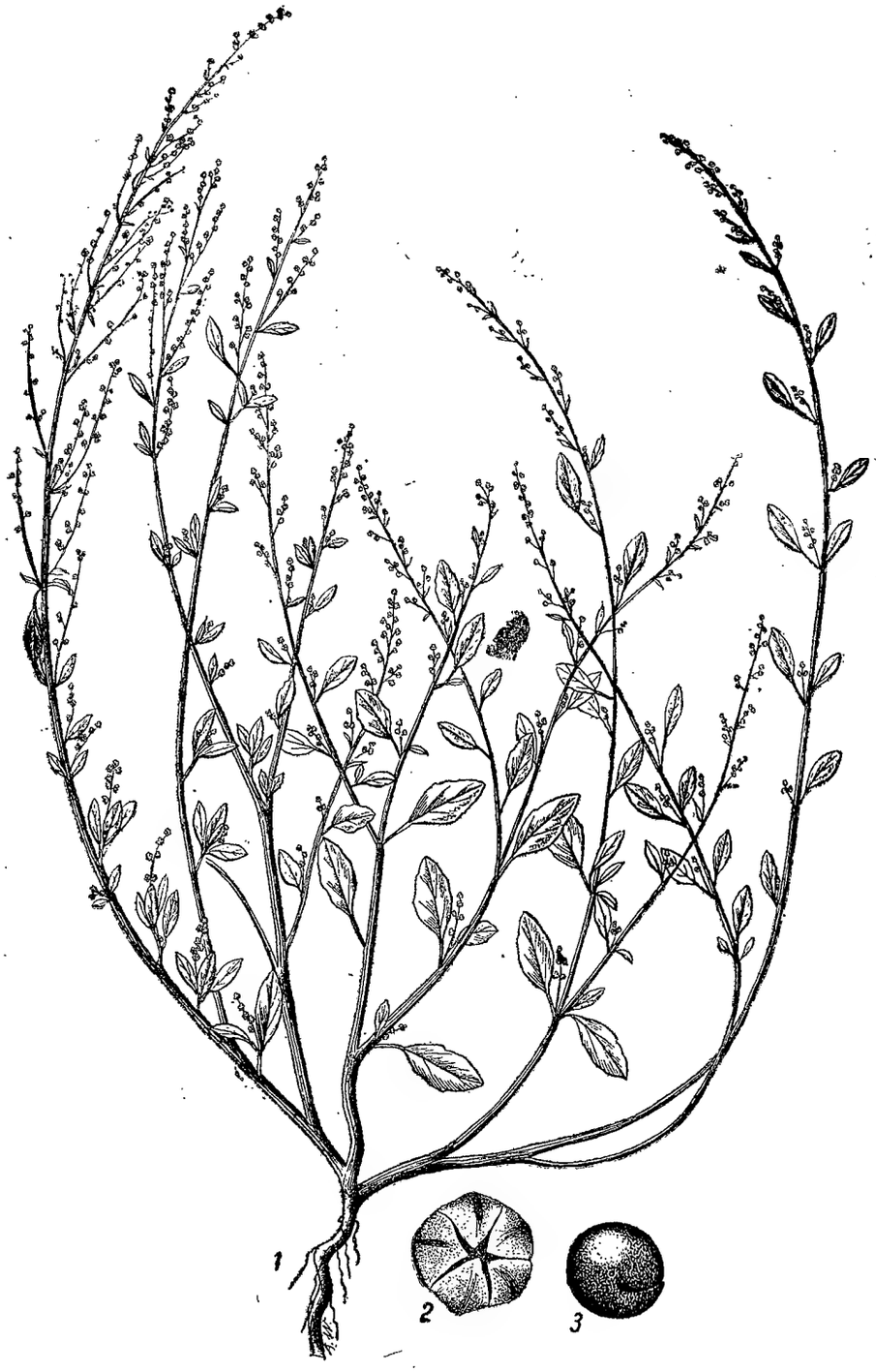

Рис. 46. *Лобода бурякова — Chenopodium betaceum* Andrz.
1 — загальний вигляд; *2* — плід в оцвітині (збільш.); *3* — насіннна (збільш.).

Р.-О.Л. Львівська обл.: Броди (Гомолинський!); Львів (Цеселъський!). — **П.Л.-С.** Київська обл.: Київ (Рог.!); берег р. Росі (Андрж.); Катеринопільський рн, Єрки (Підоплічка!). — Одеська обл.: Саврань; Кривоозерський рн, Красненьке (Андрж.). — **Л.Л.-С.** Харківська обл.: Харків і його околиці (Лавр., Козлов!). — Полтавська обл.: Кременчук (Лавр.!). — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Мар'їнський рн, Старомихайлівка (Карнаух!). — **Л.З.-Л.С.** Полтавська обл.: Кобеляки (Рог.!). — Сталінська обл.: Білосарайська і Крива коси на Азовському морі (Постригань!). — Запорізька обл.: Осипенко, Обіточна коса на Азовському морі (Поповичі!). — **П.З.С.** Одеська обл.: берег Кучурганського лиману (Оппермаи!); Одеса (Васильєв-Яковлев!, Липський!). — Херсон (Ліндем.). — Миколаїв (Опперман!). — Запорізька обл.: Верхньохортицький рн, Біленьке по р. Дніпру (Свистунова!). — **Л.З.С.** Запорізька обл.: Василівський рн, Кінські плавні по Дніпру (Зоз!). — Херсонська обл.: Агайманський під. — **П.С.** Херсонська обл.: Геніческий рн, півострів Чонгар (Кот.!).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Лад.-Ільм., Верх.-Дніпр., Верх.-Волз., Серед.-Дніпр., Причорн., Крим, Волз.-Дон., Ниж.-Дон., Заволз., Ниж.-Волз.; Кавказ: Передкавк., Даг. і по всьому Закавказзі; Серед. Азія: Сир-Дар., Гірськ. Туркм., Тянь-Шан., Пам.-Ал.

Загальне поширення. Середземномор'я; розсіяно ж, як рослина занесена — по всій Західній Європі; крім того, в Передній Азії до Індії, Північній Африці, Абіссінії, Тенеріфі, занесена до Північної і Середньої Америки.

Примітка. Добрий південний вид лободи, який у Західній Європі почали відрізняти і виділяти як самостійний вид порівняно недавно, незважаючи на те, що його встановив Муррей ще 1896 р. під назвою *Ch. striatum* **Murr.** Але тепер, як показало вивчення гербарію Андржіевського, що зберігається в Києві, пріоритет на встановлення і виділення цього виду треба залишити за цим автором, який описав його під назвою *Ch. betaceum* Andrz. ще в 1862 р. Проте його не згадують пізніші флористи Української РСР і СРСР або, рідше, назву наводять наприкінці роду у вигляді голої назви невиясненого виду (Шмальгаузен). Тільки вивчення гербарного зразка цієї рослини дозволило без сумніву ототожнити його з *Ch. striatum* **Murr.** На думку Муррея, в Західній Європі він особливо поширений в області панонської флори (Угорщина, Штірія, Трієнт та ін.) і в сухому кліматі він цілком акліматизувався. Його позаєвропейське походження підтверджується, на думку Ашерсона і Гребнера, пізнім розвитком рослини, яка потребує для достигання насіння тепліших літа і осені. Дуже можливо, що батьківщина його — країни східної частини стародавнього Середземномор'я. Найближчим до нього видом буде *Ch. strictum* Roth, описаний з Індії в 1821 р., який відрізняється порівняно не різко, головним чином, характером суцвіття.

791 (20). Ch. viride L. — Лобода зелена. Рослина зелена, гола, без борошнистої поволоки або ж остання розвинена тільки на молодих частинах. Стебло 25—100 *см* завв., пряме, гіллясте, з нижніми висхідними гілками. Листки з довгими черешками, яйцевидно-ромбічні, яйцевидно-ланцетні або навіть ланцетні, завжди значно довші від своєї ширини, звичайно виразно-трилопатеві. Лопаті гострі, злегка зубчасті або цілокраї; бокові — менші; середня лопать довша і ширша, догори поступово звужена, на верхівці іноді злегка тупувата. Суцвіття звичайно кінцеві, безлисті, пухкі, колосовидно-волотюваті, здебільшого цимозного

типу; на нижніх гілках здебільшого ланцетні, цілокраї прицвіткові листки. Квітки двостатеві. Листочки оцвітини кілюваті, з борошнистою поволокою. Насіння горизонтальне, круглясте, близько 1 *мм* у діаметрі, чорне, блискуче, з численними, порівняно неглибокими радіальними борозенками, між якими помітно нерівномірно- і малорозвинені заглиблення, круглястої або довгастої форми; краї останніх закруглені, широкі. Оплодень зеленуватий, щільно притиснутий до насіння. ☉. Цв. VI—IX.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 219. Ильин в Фл. СССР, VI, 68.
— *Ch. suecicum* **Murr.** in Mag. Bot. Lap., I (1902) 341. — *Ch. album β. viride* Wahlb., Fl. Suec. (1824) 153. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 368. — *Ch. album α. integrifolium* Fenzl in Ledeb., Fl. Ross., III, 697. — *Ch. album β. cymigerum* Koch, Syn., ed. I (1837) 606. — *Ch. album β. cymosum* Lindem., l. c., 138.
Видані зразки: Pl. Finl. exsicc., № 190! Herb. Fl. Ingr., № 513, c!

Забур'янені місця, посіви, межі, городи, біля доріг, парканів та ін. Трапляється переважно в лісовій і лісостеповій смузі, рідшає на південь, де вона, очевидно, росте тільки по тінистих місцях, парках, а на крайньому півдні в приморській смузі зовсім відсутня.

З.П. Кам'янець-Подільська обл.: Полонне. — Житомир (Рог.). — **Л.П.** Сумська обл.: Конотоп (Рог.!). — Чернігівська обл.: Куликівський рн, Дроздівка (Левіна!); Батурин (Рог.!). — **Р.-О.Л., З.Л.-С.** Звичайно. — **П.Л.-С.** Вінницька обл.: Тульчинський рн, Холодівка (Кот.). — Київська обл.: Київ (Монтр.!, Лоначевський!). — Кіровоградська обл.: Чигирин (Рог.). — Київська обл.: Біла Церква (Оксіюк). — **Л.Л.-С.** Київська обл.: Баришівка (Зеров!). — Сумська обл.: Штепівський рн, Марківка; Сумський рн, Терешківка (Залеський!); Краснопільський рн, Гребениківка (Андросов!); Тростянецький рн, Боромля (Залеський). — Харківська обл.: Харків (Козлов!); Вовчанський рн, Писарівка (Шидловський!). — Полтавська обл.: Сеича на р. Сулі (Барсуков!). — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Амвросіївка (!). — **П.З.-Л.С.** Кіровоградська обл.: Долинський рн, ст. Ново-Савицька (Опперман!). — **Л.З.-Л.С.** Дніпропетровська обл.: Межівський рн, Василівка (Алексєєв!). — Сталінська обл.: Ольгиівський рн, Велико-Анадольське лісництво (Граффі, Черн.!).

Трапляється також форма:

F. farinosum (Murr.) Aellen et Iljin. Листки з борошнистою поволокою.

Эллен и Ильин в Фл. СССР, VI (1936) 68.
— *Ch. suecicum* var. *farinosum* **Murr.** secus Zobel, Verz. Anh. Phaner., III (1909) 58.

Ця форма зустрічається розсіяно по всьому ареалу виду, хоча досить рідка.

Поширення виду по СРСР. Європейська частина: Кар.-Лапл., Дв.-Печ., Лад.-Ільм., Верх.-Дніпр., Верх.-Волз., Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Причорн., Волз.-Кам., Ниж.-Волз. (тільки в Астрахані); весь Західний і Східний Сибір і Далекий Схід — усі райони.

Загальне поширення. Майже вся Західна Європа, крім, можливо, крайнього півдня, Північна Азія.

Примітка. Цей вид поширений, головним чином, у лісовій і почасти в лісостеповій зоні разом з *Ch. album* L. На крайньому півдні, особливо в області напівпустині і пустині, зовсім не трапляється. Він часто дає з *Ch. album* L. у місцях спільного поширення помісь, якій дано назву *Ch. Fursajevii* Aellen et Iljin; остаиня формою листків і суцвіть швидше нагадує *Ch. viride* L., а характером зубчатості часто наближається до *Ch. album* L. Рисунок на шкірці насіння має проміжний характер.

792 (21). Ch. acerifolium Andrz. — **Лобода кленолиста.** Рослина жовтуватозелена, під час сушіння звичайно жовтіє, з більш-менш виразною борошнистою поволокою, особливо на молодих частинах. Стебло 10—60 *см* завв., пряме, гіллясте, з гілками, що відходять під гострим кутом, найнижчі часто з дуговидної основи висхідні. Листки з довгими черешками, по краю нерідко з червоною лінією; нижні — крупні, глибокотрилопатеві, часто клиновидні; бокові лопаті при основі широко-клиновидні, в нижній третині листка з великими більш-менш гострими зубцями, іноді майже двороздільними; середня лопать поступово загострена; верхні листки списовидні і звичайно цілокраї. Квіткові клубочки зібрані в кінцеві, мало улиснені, то густіші, то пухкіші колосовидно- або пірамідально-волотюваті суцвіття. Листочки оцвітини трикутно-яйцевидні, яснозелені, широко-біло облямовані, з малорозвиненим закругленим кілем, не щільно прилягають до плоду. Насіння горизонтальне, 1—1,25 *мм* у діаметрі, чорне або чорнокоричневе, блискуче, з глибокими радіальними борозенками, між якими містяться заглибини, рідше поверхня насіння більш-менш гладенька, оплодень плівчастий, білуватий, щільно спаяний з насінням, ямчастий. ☉. Цв. VII—VIII.

Andrz., Enum. pl. sp. in gubern. Podolico et loc. adj. cresc. (1862) 132. Шмальг., Фл. Ю. и Ср. Р., 370.

— *Ch. album* var. *Klinggraeffi* Abromeit, Fl. Ost.-Westpr., II, 2 (1917) 712. — *Ch. album* var. *hastatum* Klinggraeff in Veg. Verh. Preuss., 2 (1866) 130. — *Ch. Klinggraeffii* Aellen in Fedde, Rep. sp. nov., XXVI (1929) 159 et XXVII (1929) 221. Ильин в Фл. СССР, VI, 70.

Трапляється майже виключно на алювіальних пісках та на піщано-галечних покладах у долинах річок. — В Українській РСР відома з небагатьох місць.

Р.-О.Л. Львівська обл.: Броди (Гомолинський!). — **П.П.** Київська обл. (Бесс.!, Андрж.!, Лоиачевський!); Канів (Кот.!). — **Л.П.** Київська обл.: Вищедубечанський рн, Сварома'я (Семенкевич!). — **П.Л.-С.** Одеська обл.: Саврань (Андрж.!). — **Л.Л.-С.** Полтавська обл.: Гельмязівський рн, Прохорівка (Кот.!). — **Л.З.С.** Запорізька обл.: Кам'янка-Дніпровська (Козлов!).

F. integrifolium Iljin forma nova. Листки цілокраї.

Поширення виду по СРСР. Європейська частина: Дв.-Печ., Верх.-Волз., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Ниж.-Дон., Ниж.-Волз., Волз.-Кам., Заволз.; Кавказ: Передкавк. (Сальськ. окр.); Захід. Сибір: Верх.-Тоб., Обськ., Ірт.; Схід. Сибір: Єніс., Анг.-Саян., Лен.-Кол.

Загальне поширення. В Західній Європі рідко, головним чином у Східній Пруссії, потім, крім СРСР, вказаний з Китаю (гори Тшен).

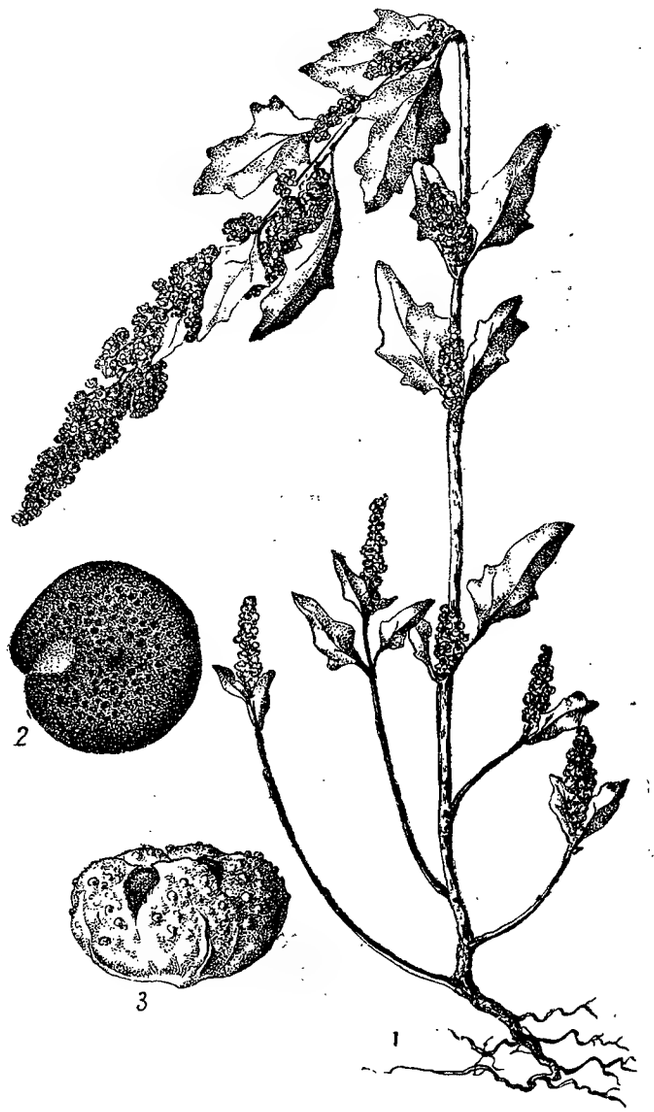

Рис. 47. *Лобода кленолиста — Chenopodium acerifolium* Andrz.

1 — загальний вигляд; *2* — плід окремо (вигляд зверху); *3* — плід в оцвітині.

Примітка. Треба думати, що цей вид трапляється не тільки на таких річках, як Дніпро, Дністер, Буг, але також і на Дону і на великих притоках цих рік. Слід звернути на його поширення спеціальну увагу. Підкреслимо, що й на цей вид, як і на *Ch. betaceum*, вперше звернув увагу Андржієвський.

793 (22). Ch. serotinum L. — Лобода пізня. Рослина більш-менш борошниста, пізніше часто майже гола. Стебло 30—150 *см* завв., тупокутувато-борознисте, пряме, гіллясте, часто червоно-смугасте. Листки з довгими черешками, тонкі, зелені; пластинка в 2—4 рази довша від своєї ширини, при основі широко-клиновидна або майже закруглена, глибоко-трилопатева, нагадує листок фіги; середня частка витягнута, порівняно вузька, з майже паралельними, відставлено-виїмчасто-зубчастими або іноді зовсім суцільними краями, на верхівці гострокінцева; бокові частки виходять з нижньої третини і до нижньої п'ятої пластинки, коротші ніж середня, вузькі, зубчасті, гострі, нерідко у нижніх листків дворозділні, іноді зовсім нерозвинені; верхні листки ланцетні, цілокраї. Суцвіття як кінцеві, так і пазушні у кволих екземплярів часто не перевищують відповідних листків, у сильніших утворюють у цілому суцвіття волотюватого типу. Квітки дрібні, кулясті, двостатеві. Оцвітина п'ятилиста, з борошнистою поволокою, широко-плівчасто обляmована, у верхній частині здебільшого кілювата, при плодах зімкнута. Насіння горизонтальне, кругляcте, 0,8—1,25 *мм* у діаметрі, чорне, по обводу тупувате, з виразним сітчастим рисунком, що складається з чотири-багатокутних, порівняно правильних і трохи витягнутих заглиблень, з трохи потовщеними, але гострими краями; радіальні борозенки відсутні. Оплодень плівчастий, майже безколірний, рідко майже лимонно-жовтий, щільно спаяний з насінням. ☉. Цв. $^{2}/_{2}$VI—IX.

L., Cent. pl., II (1756) 12. Ильин в Фл. СССР, VI, 71.
— *Ch. ficifolium* Sm., Fl. Brit., I (1800) 216. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 368. — *Ch. divaricatum* Andrz., Исчисл. раст. Под. губ., 132. — *Amaranthus divaricatus* Lindem., Fl. Chers., II (1882) 126.

По долинах річок, на затінених вогких місцях, а також по городах і в посівах. — В Українській РСР трапляється рідко.

П.П. Київ (Соболів!). — **З.Л.-С.** Одеська обл.: Балта (Андрж.). — **П.Л.-С.** Одеська обл.: Саврань (Рог.). — **Л.Л.-С.** Полтавська обл.: Зіньківський рн, Павлівка (Рог.).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Серед.-Дніпр., Причорн., Волз.-Дон., Ниж.-Волз., Заволз.; Схід. Сибір: Єніс., Анг.-Саян., Даур., Лен.-Кол.; Серед. Азія: Прибалх., Киз.-Кум., Сир-Дар., Пам.-Ал.
Загальне поширення. Данія, Британські острови, Франція, Іспанія, Італія, Німеччина, Балканський півострів, майже вся Азія розсіяно, також у Північній Африці.

793[1] (23). Ch. quinoa Willd. — Лобода кіноа. Стебло 40—120 *см* завв., товсте, міцне, внизу не розгалужене, вгорі здебільшого тільки з короткими, прямо догори напрямленими або майже притиснутими, вкритими листками гілочками, в суцвітті дуже гіллясте. Листки з довгими черешками, здебільшого широкі до довгасто-трикутних, звичайно виразно трилопатеві, нижні часто дуже великі, до 6 *см* завд. і 5 *см* завш., середні і верхні вужчі, при основі широкі або вузько-клиновидні

(верхні); бокові лопаті здебільшого з двома великими, косо вперед напрямленими, здебільшого рівновеликими зубцями, замість яких у нижніх листків часто розвивається 2—3 дрібніші зубці; середня лопать здебільшого з одним зубцем або зовсім без нього, на верхівці тупа або у середніх і верхніх листків тупувата або злегка гострувата, у самих верхніх часто загострена; верхні листки, також як і гілкові, дуже зменшені, тільки злегка трилопатеві або навіть ланцетовидні. Суцвіття звичайно дуже густе, вузько-пірамідально-волотюватe, складається з восьми скупчених квіткових клубочків, що досягають кількох дециметрів довжини. Квітки двостатеві; листочки оцвітини широко-яйцевидні, кілюваті. Насіння велике, близько 2 *мм* у діаметрі, з широко притупленими краями, жовтуватобіле, з тонкими радіальними лініями. ♃. Цв. VII.

Willd., Sp. pl., I (1797) 1310. Ильин в Фл. СССР, VI, 72.

Культурна рослина, походить з Південної Америки.

Господарське значення. В Українській РСР іноді вирощують як хлібну зернову рослину. Поживність насіння наближається до поживності жита, містить у собі вітамін В. Листки можуть заміняти шпінат.

Триба 4. Atripliceae C.A. Mey.

Рослини з одностатевими квітками, одно- і дводомні (рідше), рідко з домішкою квіток двостатевих. Оцвітина розвинена або її зовсім нема (здебільшого у маточкових квіток). Прицвітки у маточкових квіток здебільшого завжди відсутні; тичинки в кількості 1—5; зародок кільцевидний. Рослини однорічні або півкущі, здебільшого з пухирчастими або зірчастими волосками, або зовсім голі.

Рід 232. Шпінат — Spinacia L.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 1027; Gen. pl., ed. 5 (1754) 452.

Квітки одностатеві на дводомних рослинах, зібрані в клубочки; з них чоловічі з 4—5-листою оцвітиною і 4—5 тичинками, жіночі — без оцвітини, складаються тільки з самої маточки з чотирма довгими нитковидними приймочками, що виходять через отвір, утворений на верхівці зрослих між собою двох прицвіток, які зовсім вкривають зав'язь у вигляді покривала, при плодах твердішають (прицвіточки 2—4-зубчасті) і утворюють звичайно колючі виступи. Плід і насіння вертикальні; зародок кільцевий. — Рослини однорічні і дворічні, з черговими, широкими, здебільшого трикутно-списовидними або струговидними листками, голі.

До цього роду належить три види, з яких один — *S. oleracea* L. культурний, а інші — *S. tetranda* Stev. і *S. turkestanica* Iljin дикі, характерні для пустинних гір середньої і східної частини Передньої Азії. Рід за своїм походженням — іранський. Батьківщиною його

треба вважати, очевидно, Іранське нагір'я, де як дику рослину вказували деякі автори і культурний шпінат.

793[2] (1). S. oleracea L. — Шпінат городній. Рослина гола (молоді листки часто борошнисті), яснозелена. Корінь веретеновидний. Стебло 25—50 *см* завв., пряме, просте або гіллясте. Листки з черешками; з них прикореневі і нижні стеблові з довгими черешками; пластинка нижніх і середніх листків трикутно-списовидна, часто з дуже витягнутими боковими вушками або довгасто-яйцевидна, цілокрая, дуже рідко з поодинокими зубцями, тупа, на кінчику здебільшого з невеликим м'яким гострячком; пластинка верхніх листків довгаста, з клиновидною основою. Тичинкові квітки чотиричленні (рідко п'ятичленні), із зеленою оцвітиною, зібрані в кінцеві і пазушні, колосовидно-волотюваті суцвіття; маточкові зібрані в пазухах листків густими клубочками, окремі квітки яких часто при плодах злегка спаюються, але ніколи не зростаються; прицвіточкове покривало здебільшого двозубчасте, при плодах твердішає, часто із прямороги ми виростами. ⊙, ⊙. Цв. VI—IX.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 1027. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 371. Ильин в Фл. СССР, VI, 75.

— *S. domestica* Borkh. in Rhein. Mag., I (1793) 481.

В Українській РСР трапляється тільки в культурі.

Зустрічаються такі різновидності:

Var. **spinosa** Aschers. et Graebn. Плоди з двома роговидними виступами.

Aschers. u. Graebn., Syn., V (1913) 108.

— *S. spinosa* Moench, Meth. (1794) 318. — *S. oleracea* Lindem., Fl. Chers., II (1882) 143, non L.

Var. **glabra** Gürke. Плоди кулясті, безрогі.

Gürke in Richter-Gürke, Pl. Europ., II (1897) 138.

— *S. glabra* Mill., Gard. Dict., ed. 8, № 2 (1768). Lindem., Fl. Chers., II, 143. — *S. inermis* Moench, Meth. (1794) 518. — *S. oleracea β. inermis* Peterm., Pflanzenschlüss. (1864) 377.

F. **farinosa** C. Koch. Рослина більш-менш борошниста.

C. Koch ex Монтр., Обозр., I (1886) 121.

Господарське значення. Як ми вже вказували вище, городній шпінат відомий майже виключно в культурі, хоча у деяких авторів, наприклад у А. Декандоля, є вказівки на те, що він зустрічається в горах Ірану в дикому стані. Новіших підтверджень цього ми не маємо. За Ульбрихом, він походить з гірсько-пустинних областей. Це підтверджується невибагливістю шпінату до тепла, як це видно з культури його у високих широтах і в гірських місцевостях, де він доходить до 2000 *м* над рівнем моря. В Європу культура шпінату перейшла лише за середніх віків; стародавнім грекам і римлянам ця рослина

була невідома. За Ульбрихом, введення шпінату в культуру на його батьківщині, в Ірані, сталося приблизно наприкінці стародавніх віків.

Рис. 48. *Шпінат городній — Spinacia oleracea* L.
1 — загальний вигляд; *2* — чоловічі квітки; *3* — жіночі квітки; *4* — плід.

Звідси культура його поширилась в Індії, потім в Китаї і Японії. В Європі шпінат з'явився спочатку в Іспанії, куди його занесли араби,

потім був перенесений у Францію, Англію, Німеччину та в інші країни. За іншими джерелами, шпінат занесений в Європу за часів хрестових походів; тут швидко завоював увагу до себе і майже витіснив *Chenopodium bonus Henricus*, що до того часу вживався як шпінат у Західній Європі. Тепер культура шпінату дуже поширена в усіх частинах світу. Відомо багато сортів як ранніх, так і пізніх, що відрізняються, крім того, формою листків, характером їх поверхні (кучеряві і гладенькі), консистенцією і улисненням стебла та ін. Найбільш звичайні сорти кучеряволисті — Вікторія, Савой; гладеньколисті — пізностеблий, голландський, фландрський, Годрі, Вірофле, Тріумф, Ростовський. Культура шпінату дуже вигідна через його невибагливість, утворення великої вегетативної маси, що саме і використовується практично, і можливість 2—3-разового збору врожаю протягом одного року. Шпінат є важливим харчовим продуктом, що вживається для різних приправ, а також у вигляді консервів під назвою „шпінатної зелені". Він має в собі значну кількість вітамінів А, В і С, а також у достатній кількості залізо і фосфор; багатством білків поступається тільки м'ясу. В сухій золі міститься близько 34% сирого протеїну і близько 33% безазотних речовин та 4,5% жиру. Ось чому шпінат є таким важливим зміцнюючим харчовим засобом для рахітичних дітей, стариків і недокрівних. В останній час шляхом гідролізу із свіжого листя шпінату здобуто речовину шпінат-секретин, що збуджує, як пілокарпін, діяльність залоз слизової оболонки шлунка і панкреатичної залози.

Рід 233. Лутига — **Atriplex** L.

L., Gen. pl., ed. 5 (1754) 472.

Квітки одностатеві, на однодомних або рідко дводомних рослинах, значно рідше з домішкою двостатевих. Тичинкові квітки здебільшого п'ятичленні, рідше три- або чотиричленні, з плівчастою або трав'яною оцвітиною і еліптичними пиляками. Маточкові квітки без оцвітини, з вертикально розташованою зав'яззю і двома приймочками, заховані в пазухах двох замкнутих, вільних або в різній мірі зрослих (іноді цілком) прицвіточків, рідше з оцвітиною, але тоді вони горизонтальні і без прицвіточків. Насіння вертикальне, з м'якою оболонкою, а в квітках з оцвітиною горизонтальне, з твердою, крихкою, темною насінною шкіркою. В цьому роді досить звичайна гетерокарпія. Зародок кільцевий, оточує білок. — Рослини трав'яні, здебільшого однорічні, рідше півкущі, як з черговими, так і супротивними, плоскими, черешковими звичайно листками, голі, часто з борошнистою поволокою.

У роді нараховують близько 225 видів, з яких 33 припадає на флору СРСР і в тому числі на Українську РСР 12.

Рід ділиться на такі секції:

Секція *Dichrosperma* Dumort. містить тільки три види; всі вони ростуть в Українській РСР, а крім того, по всій Західній Європі, в більш південній половині Європейської частини СРСР, Західного Сибіру, в Середній і Передній Азії. У секції *Teutliopsis* Dumort. нараховується

близько 15 видів, що ростуть переважно в Європі і Азії, почасти в Північній Америці; в Австралії тільки занесені. В Українській РСР з цієї секції відомо шість видів. Секція *Sclerocalymma* Aschers. охоплює близько 15 видів, що зустрічаються в Європі, Північній Африці і Азії, особливо Передній, Середній і Центральній. В Українській РСР з цієї секції є три види. До секції *Teutlioides* Ulbrich належать кущики і півкущики з прицвіточками, до середини або тільки при основі зрослими, що твердішають у нижній частині. Близько 15 видів відомо у Північній Африці, Передній, Середній і Центральній Азії, а також Австралії. В Українській РСР ця секція, між іншим, не досить виразно окреслена, зовсім не репрезентована. Секція *Semibaccata* Ulbrich містить два півкущевих австралійських види з майже вільними або до середини зрослими прицвіточками, при плодах товстуватими, а часто і ягідовидними, з шипами; тичинкові клубочки розташовані вище на гілочках, ніж маточкові. Секція *Austrobione* Ulbrich охоплює близько шести австралійських, однорічних або багаторічних видів; тичинкові квітки в кінцевих, колосовидних суцвіттях, жіночі — в пазушних клубочках; прицвіточки при основі або до середини зрослі, не твердішають, без додатків. До секції *Halimoides* Ulbrich належать два австралійських півкущі, пилякові квітки яких у коротких кінцевих колосках, маточкові — в пазушних клубочках; прицвіточки цілком зрослі, зубчасті, окрилені. Секція *Spongiosa* Ulbrich охоплює півкущі із пазушними дрібними квітковими клубочками, із зубчастими прицвітками; 1—2 види — в Австралії. Секція *Hymenotheca* Ulbrich містить три види австралійських кущиків з квітками, розташованими дводомно, пиляковими — в густо-клубочкових кінцевих суцвіттях і маточковими — в пазушних клубочках; прицвіточки вільні або тільки при основі зрощені з широкими, зубчасто-шкірястими додатками. До секції *Nummularia* Ulbrich належать два види австралійських кущів з пиляковими квітками, зібраними в переривчасті кінцеві колоски або майже грона, і маточковими в пазушних клубочках; прицвіточки вільні або тільки при самій основі зрощені і тут твердуваті, сидячі. У секції *Podices* Ulbrich нараховується близько десяти видів австралійських півкущів, рідше однорічників; прицвіточки завжди в основі з більш-менш довгою, потовщеною ніжкою. Секція *Elachophylla* Ulbrich охоплює близько трьох півкущевих австралійських видів з квітками, розташованими в клубочках, з яких верхні пилякові, нижні маточкові; прицвіточки при основі або до середини зрослі, в основі з потовщеною ніжкою. Секція *Lobativalvis* Ulbrich має один австралійський однорічник з пиляковими квітками, зібраними в кінцеві, короткі колоскові суцвіття, і маточковими — в пазушних клубочках; прицвіточки до середини зрослі, при плодах товстуваті, при основі з короткою потовщеною ніжкою, без додатків, з п'ятьма зірчасто розташованими лопатями. Секція *Pseudochenopodium* Ulbrich відзначається дрібними квітками, розміщеними в пазухах листків, часто поодинці, маточковими нижніми, пиляковими верхніми; прицвіточки дуже дрібні, майже до дволопатевої верхівки зрощені. Один

вид в Новій Зеландії (*A. Buchanii* T. Kirk.). Секція *Jubata* Ulbrich має один чагарниковий вид (*A. jubata* S. Moore) з Нової Каледонії з квітками в коротких колосках; прицвіточки тільки при основі зрощені і тут твердішають, вгорі з шкірястими сітчасто-жилковими, криловидними краями. Секція *Lomobione* (Ulbrich) Iljin — з одним видом в Південній Америці (*A. rotundifolia* Dombey), який має вигляд півкуща з густими пиляковими клубочками, розташованими в пухкому, кінцевому волотюватому суцвітті; маточкові квітки поодинокі або їх небагато, пазушні. Таким чином, вже на підставі цього систематичного поділу роду видно, що центр найбільшої різноманітності р. *Atriplex* міститься в пустинних областях Австралії, де він представлений переважно кущами і півкущами. З 18 секцій 11 ендемічні для Австралії. Другий центр, що значно поступається австралійському, — степові і пустинні частини Північної і Центральної Америки. Третім порівнюючи великим центром цього роду є територія стародавнього Середземномор'я з включенням Передньої і Середньої Азії, а також суміжних частин Центральної Азії. Це район переважно розвитку секцій *Dichrosperma, Teutliopsis, Sclerocalymma.* Таким чином, зв'язок між Австралією і Середземномор'ям з цього погляду більш віддалений і більш стародавній, ніж з пустинями Північної Америки, де також мають значний розвиток види секції *Teutliopsis.* Отже, з цієї точки зору види р. *Atriplex,* які населюють Українську РСР, ми повинні розглядати як мігрантів, а почасти, може бути, і реліктів прибережної і пустинної стародавньосередземноморської флори. Заселення Української РСР видами цього роду, без сумніву, відбувалося різними шляхами. Так, наприклад, безперечно західному напряму міграцій відповідає *A. oblongifolia* Waldst. et Kit., *A. rosea* L., східному — *A. heterosperma* Bunge, *A. sphaeromorpha* Iljin. Такі види, як *A. litoralis* L., *A. tatarica* L. s. l., треба розглядати як літоральні релікти, що потім пристосувалися до умов континентальних солончакових місцезнаходжень і значно поширилися за новіших часів.

---

1. Крім маточкових квіток без оцвітини, захованих у двох прицвіточках з вертикально розташованою маточкою і плодом, завжди присутні в одному і тому ж суцвітті маточкові квітки з оцвітиною і без прицвіточків з горизонтально розміщеними маточкою і плодом . . 2.
— Квітки завжди однакові, без оцвітини і з двома прицвіточками . 4.
2. Листки з двох боків зелені, навіть верхні . . . . . **(2). Л. садова — A. hortensis L.**
— Листки з двох боків або тільки з нижнього, принаймні у верхніх листків, біло- або сіро-борошнисті . . . . . 3.
3. Стебло чотиригранне, білувате, борошнисте; листки звичайно майже цілокраї, здебільшого різко двобарвні, товстуваті, часто згорнуті на верхню поверхню . . . . . **(3). Л. широкоплода — A. amblyostegia Turcz.**
— Стебло циліндричне або тупо-кутувато-борозниcте, здебільшого зелене; листки тонкі, списовидно-серцевидні, виїмчасто-зубчасті, зверху зелені, знизу, принаймні верхні, сіруваті, плоскі . . . . . **(1). Л. блискуча — A. nitens Schkuhr.**

4(1). Прицвіточки вільні або зростаються на значній відстані, але ж залишають вільною хоча б верхню кайму краю, ніколи не дворогі . 7.
— Прицвіточки зрослі цілком або хоча б у найнижчій частині; жилки їх звичайно виразно виступають . . . . . 5.
5. Квітки в клубочках, що сидять у пазухах звичайних, але часто зменшених листків . . . . . 6.
— Квітки в колосовидних, безлистих, кінцевих і пазушних суцвіттях, тільки найнижчі в пазухах листків . . . . . **(12). Л. татарська — A. tatarica L.**
6. Стебла і гілки майже голі, кінцеві частини останніх дуже тонкі, іноді майже волосовидні. Прицвіточки по три або в меншій кількості в клубочках. Насіння плоске, в центрі вдавлене . . . . . **(11). Л. куляста — A. spaeromorpha Iljin.**
— Стебла і гілки звичайно виразно борошнисті, кінцеві гілочки товстіші, не менш 1 *мм* у діаметрі. Прицвіточки в клубочках здебільшого по 5—10. Насіння злегка опукле, без вдавлення . . . . . **(10). Л. рожева — A. rosea L.**
7(4). Рослини порівняно високі, з яйцевидно-списовидними листками з витягнутою цілокрайою часткою; прицвіточки круглясті або яйцевидні, цілокраї, із закругленими краями, різко неоднакового розміру на одній і тій же гілочці суцвіття . . . . . **(9). Л. різнонасінна — A. heterosperma Bunge.**
— Прицвіточки більш-менш рівновеликі . . . . . 8.
8. Листки двобарвні від сірувато-борошнистої поволоки нижньої сторони листків (хоча б верхніх), здебільшого із загорнутим донизу вузьким краєм, звичайно довгасті або ланцетні, переважно цілокраї, рідше іншої форми і тоді з небагатьма зубчиками. Прицвіточки яйцевидні або яйцевидно-ромбічні, здебільшого цілокраї, із закругленими краями . . . . . **(7). Л. видовженолиста — A. oblongifolia Waldst. et Kit.**
— Усі листки однобарвні, краї їх не загорнуті . . . . . 9.
9. Нижні і середні листки широкі, із виразно списовидною або списовидно-клиновидною основою, з черешком до $^1/_2$—$^1/_3$, рідше $^1/_4$ пластинки; коли черешки довші, то листки звисають вниз, різко в останній переходять. Прицвіточки списовидно-ромбічні, здебільшого цілокраї, рідше з небагатьма зубчиками . . . . . 10.
— Нижні і середні листки поступово звужені в дуже короткий черешок, вниз ніколи не звисають, від лінійної до видовжено-яйцевидної форми, не списовидні. Прицвіточки здебільшого зубчасті, рідше майже цілокраї . . . . . 11.
10. Листки широкі, трикутно-списовидні, із серцевидною або зрізаною основою, з вушками у нижніх листків трохи донизу або горизонтально напрямленими (у верхніх часто догори), з черешком в 2—3

рази, рідше до чотирьох раз коротшим, ніж пластинка. Нижні листки, а також здебільшого і середні, напрямлені горизонтально або трохи догори . . . . . **(8). Л. списовидна — A. hastata** L.

— Листки вужчі, довгасто-списовидні, з клиновидною основою, з вушками, напрямленими завжди догори; черешок короткий, здебільшого в 5—8 раз коротший від пластинки. Нижні і середні листки донизу опущені, тільки верхні косо догори напрямлені . . . . . **(6). Л. розлога — A. patula** L.

11(9). Листки дуже м'ясисті, соковиті, в сухому вигляді товстуваті, дрібно зморшкуваті, нібито вкриті дрібними пухирцями . . . . . **(5). Л. розхнлиста — A. patens** (Litw.) Iljin.

— Листки гладенькі, не соковиті, без зморшок у сухому стані . . 12.

12. Усі листки вузькі, ланцетні або майже лінійні, напрямлені майже прямо догори; прицвіточки без витягнутої верхівки, здебільшого дрібно-зубчасті. . . . . **(4). Л. прибережна — A. litoralis** L.

— Нижні і середні листки довгасті або ланцетні, горизонтально або донизу напрямлені; прицвіточки списовидні, з витягнутою верхівкою, по краях здебільшого цілокраї . . . . . **(6). Л. вузьколиста — A. patula** L. **var. angustifolia** Lange.

Секція 1. **Dichrosperma** Dumort. Маточкові квітки на тій самій рослині завжди двох родів: 1) без оцвітини, що складаються тільки з однієї вертикальної маточки, заховані в двох незрослих своїми краями прицвітках; плід вертикальний, насіння здебільшого з м'яким жовтуватим або буруватим оплоднем і 2) з п'ятилистою оцвітиною, без прицвіточків, з горизонтально розташованою маточкою, а потім плодом, насіння з чорною, твердою сім'яною шкіркою.

794 (1). A. nitens Schkuhr. — **Лутига блискуча.** Стебло 60—150 *см* завв., пряме, просте або частіше гіллясте, циліндричне або трохи тупо-кутувате, здебільшого зеленувате. Листки з черешками; найнижчі, як і гілки, супротивні; інші чергові, зверху зелені, трохи вилискують, знизу, принаймні верхні, сірувато-борошнисті, трикутно-яйцевидні, крупно-виїмчасто-зубчасті, дуже рідко майже цілокраї, при основі здебільшого стріловидно-серцевидні, рідше майже зрізані і звичайно трохи стягнуті в черешок; верхні довгасті або ланцетні, майже цілокраї. Квітки зібрані в колосовидні пухкі суцвіття, зложені в пірамідальну волоть. Прицвіточки при плодах кругласто-овальні, цілокраї, сидячі, голі, 5—15 *мм* у діаметрі, часто потім пурпуровочервоні, значно перевищують плоди. Насіння двояке: в квітках без оцвітини порівняно велике, 3—4 *мм* у діаметрі, оливкове, пізніше яснокоричневе, дуже стиснуте; в квітках з оцвітиною — дрібне, 1—1,5 *мм* у діаметрі, опукле, з крихкою, чорною, блискучою шкіркою. ⊙. Цв. VI—IX.

Schkuhr, Handb., III (1803) 541. Ильин в Фл. СССР, VI, 84.
— *A. acuminata* Waldst. et Kit., Pl. rar. Hungr., II (1805) 1071. — *A. Hermanni* Willemet., Phytogr., III (1808) 1222. — *A. hortensis* b. *nitens* Шмальг., Фл. Ю.-З. Р. (1886) 502; Фл. Ср. и Ю. Р., II, 372.

Видані зразки: A. Kern., Fl. austro-hung. exsicc., № 3852! Hayek, Fl. Stir. exsicc., № 1143! Герб. русск. фл., № 3073!

По смітних місцях, берегах річок, садах, заплавних лісках та ін. — Трапляється по всій Українській РСР, на крайньому півдні значно рідшає, де заміщується пустинною расою *A. amblyostegia* Turcz.

Поширення по СРСР. Європейська частина: Верх.-Дніпр., Верх.-Волз., Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Волз.-Кам., Причорн., Крим, Ниж.-Дон., Ниж.-Волз., Заволз.; Кавказ: Передкавк., Даг., Схід. Закавк.; Зах. Сибір: Верх.-Тоб., Ірт., Алт.; Серед. Азія: Арал.-Касп., Прибалх., Киз.-Кум., Кара-Кум., Гірськ. Туркм., Сир-Дар.

Загальне поширення. Вся Західна Європа, Передня Азія до Індії, Західний Китай.

795 (2). A. hortensis L. — **Лутига садова.** Стебло 60—150 *см* завв., звичайно пряме, здебільшого гіллясте. Листки найнижчі супротивні, інші — чергові, всі черешкові, трикутні, при основі широко-списовидні, здебільшого з витягнутою верхівкою, тупі і цілокраї, рідше з небагатьма зубцями, верхні звичайно довгасто-стріловидні, всі не борошнисті, з двох боків одноколірні, зелені, не блискучі. Квітки зібрані в колосовидно-волотюване безлисте суцвіття. Прицвіточки великі, кругласті або кругласто-овальні, зелені або різних пурпурових відтінків. Насіння в квітках з оцвітиною дрібне, чорне, блискуче, 1—2 *мм* у діаметрі; в квітках без оцвітини, захованих у прицвіточках, більше, стиснуте, оливкове, матове, 3—4,5 *мм* у діаметрі. ⊙. Цв. VI—IX.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 1053. Ильин в Фл. СССР, VI, 85.
— *A. hortensis* b. *sativa* Asch., Fl. Prov. Brandb., I (1864) 576. — Шмальг., Фл. Ю.-З. Р., 502; Фл. Ср. и Ю. Р., II, 374.
Видані зразки: Meinsh., Herb. Fl. Ingr., № 521!

Росте як бур'ян по городах, садах, по смітних місцях, рідше заходить на солончакові місцезнаходження. — Розсіяно в усіх районах Української РСР. Звичайно також культивується по всій Українській РСР.

Поширення по СРСР. Європейська частина вся, крім Кар.-Лапл., Дв.-Печ. і крайньої півночі; Кавказ: Передкавк., Схід. Закавк.; Зах. Сибір: Обськ. (півд.), Верх.-Тоб., Ірт., Алт.; Серед. Азія: Арал.-Касп. (?), Прибалх. (?), Гірськ. Туркм.

Господарське значення. Звичайно широко культивується в садах завдяки красивим суцвіттям, особливо в плодоносному стані, коли великі прицвіточки відливають різними відтінками — від зеленого до пурпурового. Крім того, іноді вживають як зелень.

796 (3). A. amblyostegia Turcz. — **Лутига широкоплода.** Стебло 30—40 *см* завв., здебільшого пряме або внизу висхідне, різко чотиригранне, в місцях відходження нижніх супротивних гілок сплюснуте, здебільшого білувате від борошнистої поволоки. Найнижчі листки супро-

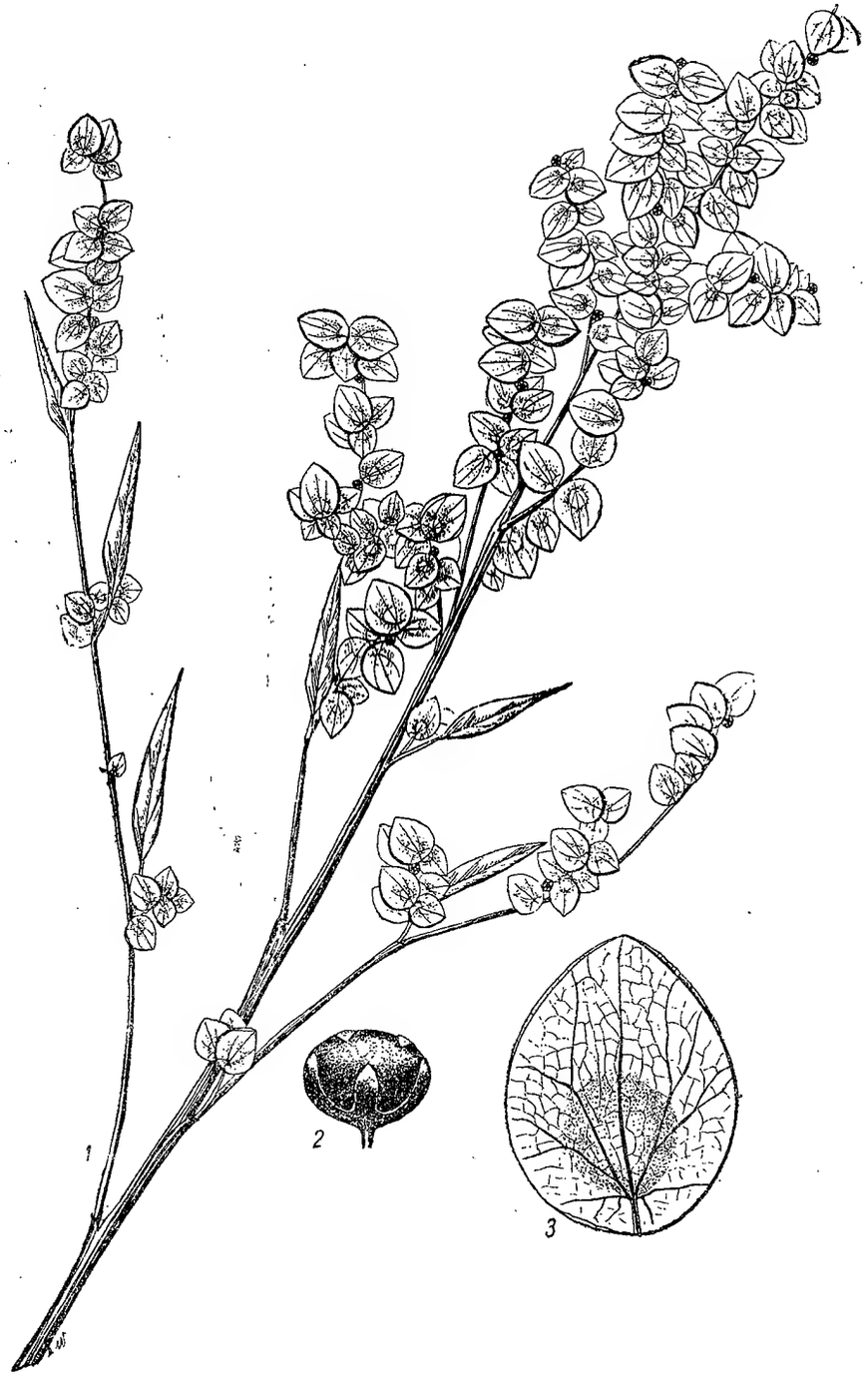

Рис. 49. *Лутига широкоплода — Atriplex amblyostegia* Turcz.

1 — гілка з плодами; *2* — плід в оцвітині (збільш.); *3* — прицвіток жіночої квітки.

тивні, інші чергові, всі з черешками, списовидні, частіше яйцевидні або довгасто-яйцевидні, цілокраї або з рідкими зубцями, тільки найнижчі звичайно виїмчасто-зубчасті, злегка товстуваті, зверху зелені, блискучі, знизу білі або білуваті від густої борошнистої поволоки, звичайно трохи зігнуті на верхню поверхню або із загорнутими наверх краями. В іншому схожа на *A. nitens* Schkuhr. ⊙. Цв. VI—IX.

Turcz., Fl. baic.-dah., II, 2 (1856) 25. Ильин в Фл. СССР, VI, 85.

— *A. nitens* subsp. *desertorum* Iljin в Извест. Главн. бот. сада СССР, XXVI, 4 (1927) 414. Ильин в Фл. Ю.-Вост., IV, 156. — *A. desertorum* (Iljin) Sosn. из Гроссг., Геоб. оч. Муганск. степи (1929) 61.

Видані зразки: Becker, Fl. Sarept., № 586!

По солончаках, солончакуватих глинистих схилах. — Тільки на крайньому півдні Української РСР.

П.З.-Л.С. Дніпропетровська обл.: Дніпропетровський рн, Сурсько-Покровське, по р. Мокрій Сурі (Давидич!). — **Л.З.-Л.С.** Запорізька обл.: Осипенківський рн, Петровське (!). — **П.З.С.** Одеська обл.: околиці Одеси (Рейнгардт!). — Миколаївська обл.: околиці Миколаєва (Опперман!). — **Л.З.С.** Запорізька обл.: Комишевський рн, ст. Канкринівка (Свистунова!). — **П.С.** У районі Присиваш'я — звичайно (Кот.!, Левіна!).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Крим, Причорн., Ниж.-Дон., Ниж.-Волз.; Кавказ: Передкавк., Даг., Схід. Закавк.; Серед. Азія: Арал.-Касп., Прибалх., Киз.-Кум., Кара-Кум., Гірськ. Туркм., Сир-Дар.

Загальне поширення. Передня Азія до Індії, Західний Китай.

Секція 2. **Teutliopsis** Dumort. Усі маточкові квітки без оцвітини, заховані в два вільних до самої основи прицвіточки, без виразно виступаючих жилок.

797 (4). A. litoralis L. — **Лутига прибережна.** Стебло 25—75 *см* завв., здебільшого пряме, гіллясте, зелене, з нижніми гілками супротивними, висхідними та іншими черговими, догори напрямленими. Листки ланцетні або здебільшого лінійно-ланцетні, поступово звужені в короткий черешок, гострі або з тупої верхівки раптом коротко-гострокінцеві, цілокраї, виїмчасто-зубчасті або пилчасті, з двох боків зелені, звичайно напрямлені догори. Квітки зібрані в досить густі, але переривчасті, видовжені, опушені, колосовидні суцвіття. Прицвіточки яйцевидно-ромбічні, здебільшого дрібно-зубчасті, рідше майже цілокраї. Насіння стиснуте, 1,5—3 *мм* у діаметрі, круглясте, голе, від коричневого до чорного відтінків. ⊙. Цв. VII—IX.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 1054. Fenzl in Ledeb., Fl. Ross., III, 729. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 372. Ильин в Фл. СССР, VI, 86.

Видані зразки: Herb. Fl. Ingr., № 525! Rchb., Fl. Germ. exsicc., № 352!

По мокрих солончаках, на приморських пісках, по балках, долинах степових річок. — Росте розсіяно, головним чином в лівобережній частині Української РСР.

Л.Л.-С. Полтавська обл.: Полтава (Краснов!); Карлівський рн, Карлівка (Цінгер!, Рог!); Хорольський рн (Ярмолович!). — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Мар'їнський рн, Старо-Михайлівка (Карнаух!). — **Л.З.-Л.С.** Сталінська обл.: Жданов (Граффі); Великоновосілківський рн, Богатир (!). — Запорізька обл.: Осипенко (!). — **П.З.С.** Херсон (Рябков). — **Л.З.С.** Херсонська обл.: Ягорлицький півострів ((Давидич!).

Var. angustissima Moq. Листки вузькі, лінійно-ланцетні, цілокраї.

Moq. in DC., Prodr., XIII, 2 (1849) 96. Ильин в Фл. СССР, VI, 86. — *A. litoralis α. integrifolia* Dumort., Fl. Belg., 20 (1827) nomen. — Fenzl in Ledeb., Fl. Ross., III (1851) 729. Рог., Обозр. (1869) 214.

Var. serrata Smith. Листки ширші, виїмчасто-зубчасті або пилчасті, завжди плоскі.

Smith, Fl. Brit., III (1804) 1094. Рог., Обозр. (1869) 214. Ильин в Фл. СССР, VI, 86.

Обидва варієтети трапляються розсіяно — в загальному ареалі виду.

Поширення виду по СРСР. Європейська частина: Серед.-Дніпр. (схід.), Причорн., Крим, Ниж.-Дон., Ниж.-Волз., Заволз.; Кавказ: Передкавк., Схід. Закавк.; Зах. Сибір: Верх.-Тоб., Ірт.; Далек. Схід: Уссур.; Серед. Азія: Арал.-Касп., Прибалх. (рідко).

Загальне поширення. Вся Західна Європа, Передня Азія.

798 (5). A. patens (Litw.) Iljin. — **Лутига розхилиста.** Рослина здебільшого сизувата. Стебло 15—70 *см* завв., пряме або висхідне, просте або гіллясте. Листки чергові, тільки найнижчі супротивні, м'ясисті, соковиті, при висушуванні товстуваті і дрібно-зморшкуваті, поступово звужені в черешок, довгасто-яйцевидні, довгасті або навіть ланцетовидні, іноді тільки списовидні, цілокраї або з поодинокими зубцями, тупі або дуже коротко-гострокінцеві, одноколірні з двох боків, з розсіяною борошнистою поволокою. Квітки в густих колосовидних суцвіттях, зібраних здебільшого в стиснуту волоть. Прицвіточки широко-ромбічні, сидячі, дрібно-зубчасті, рідше майже цілокраї, опушені, потім лисніючі, з стріловидною основою. Насіння двох родів: дрібніше, близько 1 *мм* у діаметрі, чорне, блискуче, опукле і крупніше, близько 2 *мм* у діаметрі, стиснуте, оливкове. ⊙. Цв. VI—IX.

Ильин в Извест. Главн. бот. сада СССР, XXVI, 4 (1927) 415. — Ильин в Фл. СССР, VI, 87.

— *A. littorale* var. *patens* Litw. in sched. ad Herb. Fl. Ross., V (1905) 12. — *A. patulum* var. *tataricum* Trautv. in Bull. Soc. Nat. Mosc., XL (1867) 55.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 1236 (sub. *A. littorale* var. *patens* Litw.), № 3077 a—c!

По солончаках. — Тільки в лівобережній частині Української РСР.

Л.Л.-С. Околиці Полтави (Іллічевський!); Козельщанський рн (Зоз!); Кременчуцький рн (Зоз!). — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Слов'янськ (Черн.!, Лавр.); ст. Микитівка (Лавр., Олексієнко!); Мар'їнський рн, Старо-Михай-

Рис. 50. *Лутига розхилиста* — ***Atriplex patens* (Litw.) Iljin.**

1 — загальний вигляд; *2* — прицвітки при плодах.

лівка (Карнаух!). — Харківська обл.: Старий Салтів (Таліев!); Печеніги (Лавр.). — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: околиці Куп'янська (Клок.!, Лавр!). — Полтавська обл.: Карлівка (Черн.). — Запорізька обл.: Осипенківський рн, Петровське (Постригань!). — Сталінська обл.: Першотравневий рн, Ялта (Постригань!). — **Л.З.С.** Херсонська обл.: Каховський рн, Дмитрівка (Свистунова).

Var. macrotheca Iljin. Прицвіточки великі, перевищують насіння.

Ильин в Фл. Юго-Вост., IV (1930) 158.

Var. microtheca Iljin. Прицвіточки дрібні, майже рівні з насінням.

Ильин в Фл. Юго-Вост., IV (1930) 158.

Поширення виду по СРСР. Європейська частина: Серед. Дніпр., Волз.-Дон., Крим, Причорн., Ниж.-Дон., Ниж.-Волз., Заволз.; Кавказ: Передкавк., Даг., Схід. Закавк.; Зах. Сибір: Верх.-Тоб., Ірт., Алт.; Схід. Сибір: Анг.-Саян., Даур., Лен.-Кол.; Серед. Азія: Арал.-Касп., Прибалх., Киз.-Кум.

Загальне поширення. Тільки в СРСР.

799 (6). A. patula L. — Лутига розлога. Стебло 30—90 *см* завв., пряме або висхідне, рідко просте, здебільшого гіллясте, з нижніми супротивними висхідними гілками. Листки за винятком найнижчих чергові, з черешками, цілокраї або зубчасті, з двох боків однокольорні, голі або з дуже розсіяною борошнистою поволокою; нижні здебільшого нерівно-ромбічні, широко-клиновидні і здебільшого списовидні, з вушками, напрямленими косо догори, в іншій частині витягнуті, на верхівці з дуже коротким гострячком, звисають вниз і звичайно орієнтовані ребром; верхні листки і листки на гілках вужчі, ланцетні, напрямлені косо догори або всі листки ланцетні і цілокраї. Квітки зібрані в густі колосовидні суцвіття. Прицвіточки ромбічні або яйцевидно-ромбічні, в основі здебільшого списовидні, гострі, цілокраї або з небагатьма дрібними зубчиками, сидячі, опушені або майже голі, з боків часто з відростками. Насіння двох родів: дрібніше — 1—2 *мм* у діаметрі, чорнобуре, опукле і крупніше — 2—3 *мм* у діаметрі, плоске, оливкове. ☉. Цв. VII—IX.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 1053. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 372. Zapal., Consp. fl. Galic. crit., II, 172. Ильин в Фл. СССР, VI, 88.

— *A. procumbens* Jundz., Fl. lithuan. (1830) 78.

Видані зразки: Herb. Ingr., № 522! Герб. русск. фл., № 3075!

На забур'янених та смітних місцях, у посівах, по городах, пустищах, бур'янах, по дорогах, берегах річок та ін. — Трапляється по всій Українській РСР.

Var. erecta Lange. Листки більші, ромбічно-списовидні; прицвіточки ледве перевищують плід, з борошнистою поволокою, 2—5 *мм* завд.

Lange, Handb. Danske Fl., 2 Udg. (1859) 640. Ильин в Фл. СССР, VI, 89.

— *A. patula γ. muricata* Feurb. in Ledeb., Fl. Ross., III (1851) 727. Шмальг., Фл. Ю.-З. Р., 503; Фл. Ср. и Ю. Р., II, 372. — *A. erecta* Huds., Fl. Angl., ed. I (1862) 376.

Var. angustifolia (Sm.) Lange. Листки ланцетні, часто цілокраї, прицвіточки великі, здебільшого 4—6 *мм* завд., з витягнутою верхівкою, голі або розсіяно опушені, значно перевищують плід.

Lange, Handb. Danske Fl., 2 Udg. (1859) 640. Ильин в Фл. СССР, VI, 89.

— *A. angustifolia* Sm., Emgl. Bot. (1805) t. 1774. — *A. patula α. genuina* Lindem., Fl. Chers., II (1882) 146. — *A. patula β. denticulata* Fenzl in Ledeb., Fl. Ross., III (1851) 726. Шмальг., Фл. Ю.-З. Р., 503; Фл. Ср. и Ю. Р., II, 372.

Перша різновидність (var. *erecta* Lange) дуже поширена в Українській РСР по всій лісо-степовій і степовій смугах; друга (var. *angustifolia* Lange) — переважно в лісових областях.

Поширення виду по СРСР. Європейська частина: вся, крім крайньої півночі; Кавказ: усі райони; Зах. Сибір: Обськ., Верх.-Тоб., Ірт., Алт.; Схід. Сибір: Єніс., Лен.-Кол., Анг.-Саян., Даур.; Серед. Азія: Арал.-Касп. (рідко), Прибалх. (рідко), Сир-Дар.

Загальне поширення. Вся Західна Європа, Північна Африка, Передня Азія, Північна Америка.

800 (7). A. oblongifolia Waldst. et Kit. — **Лутига видовженолиста.** Стебло 15—90 *см* завв., пряме, просте або гіллясте, вгорі борошнисте. Листки за винятком найнижчих чергові, більш-менш твердуваті, двобарвні, знизу сіруваті від борошнистої поволоки і з виступаючою головною жилкою, зверху зелені, здебільшого не поникаючі, звичайно вузькі, ланцетні або довгасті, часто з клиновидною основою, коротко-черешкові, на верхівці коротко-гострокінцеві, цілокраї або з небагатьма зубчиками, з вузько назад загорнутими краями, дуже рідко (особливо нижні) майже стріловидні. Квітки в колосовидних суцвіттях, зібраних у волоть. Прицвіточки яйцевидні або яйцевидно-ромбічні, цілокраї, здебільшого із закругленими кутами, рідко з боків гострі, борошнисті, з боків іноді з виростами, сидять кільцем по 1—3, рідше по п'ять. Насіння двох родів: дрібніше — 1,5—2 *мм* у діаметрі, опуклувате, і більше — 3—4 *мм* у діаметрі, плоске, оливкове. ☉. Цв. VII—IX.

Waldst. et Kit., Pl. rar. Hung., III (1812) 278. Ильин в Фл. Ю.-В., IV, 159; в Фл. СССР, VI, 89.

— *A. patula α. halolepis* Fenzl in Ledeb., Fl. Ross., III (1851) 726. Шмальг. в Фл. Ср. и Ю. Р., II, 372. — *A. tatarica* Schkuhr (non L.), Bot. Hand., IV (1808) 331. — *A. patula β. tatarica* Lindem., Fl. Chers., II (1882) 147. — *A. patula* var. *oblongifolia* Westerl. in Linnaea, XL (1876) 169.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 1340 (sub. *A. patula* var. *oblongifolia!*).

По забур'янених та смітних місцях, у посівах, на межах, а також по обривах, берегах річок, солонцюватих степах. — Трапляється головним чином у південній степовій частині Української РСР.

Пр.Л. Станіславська обл.: Надворна (Волощак). — **Р.-О.Л.** Львів (Реман). — **Л.П.** Околиці м. Києва (Шмальг.!, Лоначевський!, Рог.!). — Чернігівська обл.: Комарівський рн, Берестовець (Лукашов). — **З.Л.-С.** У південній частині звичайно. — **П.Л.-С.** Київська обл.: Обухівський рн, Козин (Монтр.!); Тальне (Рог.!). — Вінницька обл.: Гайсинський рн, ст. Зятківці (Кучерява!). — **Л.Л.-С.** Полтавська обл.: Полтава (Іллічевський!); Чорнобаївський рн, Малі Канівці (Рог.!); Карлівка (Рог.!). — Харківська обл.: Харківський рн, Пісочин (Шир.!), Рогань (Черн., Кот.!); Зміївський рн, Лиман (Лавр.!); Куп'янськ (Пискунов!). — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Харцизький рн, Іловайськ (Морозова!), Нижня Крынка (Степанов!); Авдіївський рн, Скотовата (Степанов!); ст. Ясинувата (Кот.); Сталіно (Кот., Карнаух!). — Ворошиловградська обл.: Олександрівка (Кожевніков!). — **Л.З.-Л.С.** Ворошиловградська обл.: Біловодський рн, Лимарівка (Кот.!). — Сталінська обл.: Старо-Бешівський рн, Мар'янівка (!); Ольгинський рн, Велико-Анадольське лісництво (Черн.!); Крива коса на Азовському морі (Постригань!). — **П.З.С.** Одеська обл.: Одеса (Шмальг.). — Херсонська обл.: Бериславський рн, Качкарівка (Пач.!). — Миколаїв (Опперман!, Крижевський!). — **Л.З.С.** Херсонська обл.: Ново-Троїцький рн, Асканія-Нова (Свистунова!). — Запорізька обл.: Якимівський рн, околиці Давидівки (Шалит!). — **П.С.** Херсонська обл.: Генічеський рн, Новий Азов (Шалит).

Var. typicum Graebn. Нижні листки трикутно-ланцетні.

Graebn. in Aschers. u. Graebn., Synops., V (1913) 123.

Var. campestre Gürke. Листки вужчі, всі ланцетні або верхні лінійні.

Gürke in Richter-Gürke, Pl. Europ., II (1897) 141.

Друга форма в Українській РСР трапляється частіше.

Поширення виду по СРСР. Європейська частина: Верх.-Дніпр. (півд.), Верх.-Волз., Серед.-Дніпр., Верх.-Дністр., Волз.-Дон., Причорн., Крим, Ниж.-Дон., Ниж.-Волз. (головним чином Правобережжя), Заволз.; Кавказ: Передкавк., Даг., Схід. Закавк.; Серед. Азія: Дж.-Тарб., Тянь-Шан.

Загальне поширення. Скандінавія, Данія, Бельгія, Голландія, Німеччина, Австрія, Угорщина, Чехословаччина, Балканський півострів, Передня Азія, Північна Африка.

801 (8). A. hastata L. — **Лутига списовидна.** Рослина зелена або навіть білосріблясто від борошнистої поволоки. Стебло 20—100 *см* завв., пряме або висхідне, рідко просте, здебільшого від самої основи гіллясте, здебільшого з нижніми гілками супротивними, видовженими, висхідними. Листки чергові, найнижчі звичайно супротивні, рідше всі або майже всі супротивні, з черешками, з двох боків одноколірні, зелені або майже сріблясті, іноді соковиті; нижні трикутно-списовидні, з боковими вушками вбік напрямленими і нижніми назад оберненими, цілокраї або бідно-зубчасті, гострі або дуже коротко-гострокінцеві, при основі зрізані або ледве серцевидні, середні звичайно з вушками злегка догори оберненими, найбільш верхні ланцетні, здебільшого без вушок. Квітки зібрані в безлисті колосовидні суцвіття, зложені здебільшого у волоть.

Прицвіточки здебільшого трикутні, сидячі або на дуже короткій ніжці, цілокраї або з небагатьма зубчиками, здебільшого з гострою верхівкою, іноді з відростками. ☉. Цв. VII—IX.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 1053. Fenzl in Ledeb., Fl. Ross., III, 721. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 372. Ильин в Фл. СССР, VI, 91.

— *A. latifolia* Wahlb., Fl. Suec., II (1824—26) 660! — *Schizotheca hastata* Čel., Prodr. Fl. Böhm. (1867) 149.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 3072! Fl. exsicc. reip. boh.-slov., № 12 et 13!

Мокрі солончаки, солончакові луки, по смітних місцях, при дорогах та ін. — Звичайно майже по всій Української РСР.

Пр.Л. Дрогобич (Турчиuський). — Станіслав (Турчинський!). — **Р.-О.Л.** Львівська обл.: Львів (Блонський!); Броди (Гомолінський). — **П.П.** Околиці Києва: Пуща-Водиця, біля Китаєва (Рог., Шмальг.!); Київ (Соболів!). — **Л.П.** Київська обл.: Баришівський рн, Бзів (Зоз!); Бориспіль (Шмальг.!). — Чернігівська обл.: Чернігів; Ніжин (Шмальг.). — **З.Л.-С.** Кам'янець-Подільська обл.: Дунаєвецький рн, Нестерівці; Кам'яиець-Подільський рн, Китайгород (Богацький!). — **П.Л.-С.** Одеська обл.: Саврань (Шмальг.). — Київська обл.: Черкаський рн, Кумейки (!), Смілянський рн, Хацьки (!); Мокрокалигірський рн, Ярошівка (Підоплічка). — Вінницька обл.: Монастирищенський рн, Зюбриха; Брацлав. — Кіровоградська обл.: Бобринець (Тржебинський). — **Л.Л.-С., Д.Л.-С., П.З.-Л.С., Л.З.-Л.С., П.З.С., Л.З.С.** і **П.С.** Звичайно.

Var. microtheca Schum. Прицвіточки майже рівні з плодом, з боків здебільшого опуклі. Насіння близько 1 *мм* у діаметрі, майже блискуче, злегка опукле.

Schum., Enum. Saell., I (1801) 299. Ильин в Фл. СССР, VI, 92.

— *A. microsperma* W. et K. in Willd., Sp. pl., IV (1806) 964. — *A. hastata δ. microsperma* Moq. in DC., Prodr., XIII, 2 (1849) 95. Шмальг., Фл. Ю.-З. Р., 503; Фл. Ср. и Ю. Р., II, 373. — *A. polonica* Zapal., Consp. fl. Galic. crit., II (1908) 170, S.K.F., XLII (1908) 68.

F. polonica (Zapal.) Iljin. comb. nov. Відрізняється від типу міцнішим зростом, часто до 80 *см* завв., більшими ясними і тонкими нижніми та середніми листками, широко-трикутними стріловидно-списовидними, відлеглими велико-виїмчасто-зубчастими, біля основи часто із вниз відігнутими з кожної сторони черешка окремими зубцями.

Примітка. Вивчення аутентичного примірника Запаловича — *A. polonica* Zapal. із околиць м. Брод, Львівської області, в збірці Клебера, дало підставу зробити висновок, що цей вид є тільки тіньовою формою *A. hastata* L., яка скрізь зустрічається по парках, садах, заливних луках та лісових галявинах у межах ареалу останнього. Крім того, з м. Брод відомі теж типові гербарні рослини *A. hastata* L. (Гомолінський!).

Ця форма відома нам теж із інших місць:

К.Л. Чориогора (Реман.). — **Л.Л.-С.** Полтавська обл.: Полтава (Іллічевський); Сенча по березі р. Сули (Барсуков!); Кременчук (Зеров!). — Харківська обл.: Валки (Горніцький!); Куп'янський рн, біля с. Голубівки (Клок.!). — **Л.З.-Л.С.** Ворошиловградська обл.: Лисичанський рн, с. Верхне біля Північного Дінця, заливні ліси (Гринь!).

Var. **macrotheca** Rafin. Прицвіточки великі, 5—7 *мм*, значно перевищують плід. Насіння близько 2 *мм* у діаметрі, плоскостиснуте, оливковобуре.

Rafin., Danm. Holst. Fl., II (1800) 239. Ильин в Фл. СССР, VI, 92.
— *A. hastata α. vulgaris* Heugel in Fenzl ex Ledeb., Fl. Ross., III (1851) 723.

Var. **triangularis** Moq. Листки чергові, не списовидні, білосріблясті від густої борошнистої поволоки. Прицвіточки трикутні.

Moq. in DC., Prodr., XIII, 2 (1849) 95.

Л.Л.-С. Полтавська обл.: біля Зінькова (Рог.!). — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: біля Краснограда (Рог.!).

Var. **salina** Wallr. Рослина звичайно невисока, із висхідним здебільшого стеблом, зелена або срібляста. Листки звичайно злегка соковиті, частіше в нижній половині супротивні, вгорі чергові, списовидно-трикутні, цілокраї або рідше з небагатьма зубчиками. Прицвіточки майже трикутно-ромбічні, цілокраї або злегка зубчасті, часто різних розмірів — то перевищують плоди, то рівні з ними.

Wallr. secus Gren. et Godr., Fl. France, III (1855) 12. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 373. Ильин в Фл. Ю.-В., IV, 161; в Фл. СССР, VI, 91.

Ця різновидність звичайно пов'язана з солончаками як приморськими, так і середматериковими.

Поширення виду по СРСР. Європейська частина вся, крім крайньої півночі; Кавказ: Передкавк., Даг., Схід. і Півд. Закавк.; Зах. Сибір: Обськ. (півд.), Верх.-Тоб., Ірт., Алт.; Схід. Сибір: Анг.-Саян.; Серед. Азія: Арал.-Касп., Прибалх., Дж.-Тарб., Киз.-Кум., Кара-Кум., Гірськ. Туркм. (!), Сир-Дар. (!)

Загальне поширення. Вся Західна Європа, Північна Африка, Передня Азія, Джунгарія, Монголія. Занесена в Північну Америку.

802 (9). A. heterosperma Bunge. — **Лутига різнонасінна.** Рослина зелена, рідше з борошнистою поволокою, стебло 50—150 *см* завв.; пряме, здебільшого гіллясте. Листки черешкові, часто злегка соковиті, з двох боків однобарвні, трикутно-яйцевидні або трикутно-довгасті, з списовидною або злегка стягнутою основою, бічні вушка якої витягнуті в боки, на верхівці витягнуті, цілокраї, верхні вужчі і без вушок. Квітки зібрані в пірамідально-волотюватe суцвіття. Прицвіточки завжди різко різновеликі, круглясті або яйцевидні, із закругленими краями. Насіння двох родів: у дрібних прицвіточках майже рівне з останніми, 1,25—1,5 *мм* у діаметрі, чорне, блискуче; в більших прицвіточках займає лише частину їх порожнини, 2—3 *мм* у діаметрі, оливкове, пізніше жовтуватобуре, плоско-стиснуте, матове. ⊙. Цв. VIII—IX.

Bunge, Reliq. Lehm. (1851) 272. Ильин в Фл. СССР, VI, 93.
— *A. hastata* var. *heterocarpa* Fenzl in Ledeb., Fl. Ross., III (1851) 724. Ильин в Фл. Ю.-В., IV, 161.

Рис. 51. *Лутига різнонасінна — Atriplex heterosperma* Bunge.

1 — загальний вигляд; *2* — прицвітки.

Солончакові луки, засолені береги річок, лимани, плавні, солончакові грунти. — Розсіяно майже по всій Українській РСР, рідко на Поліссі.

П.П. Київ (Монтр.!). — **П.Л.-С.** Вінницька обл.: Монастирищенський рн, Зюбриха. — **Л.Л.-С.** Харківська обл.: Харків і його околиці (Опперман!); Харківський рн (Козлов!). — **Д.Л.С.** Сталінська обл.: Харцизький рн, хут. Скельовий (Алексеєв); Мар'їнський рн, Старо-Михайлівка (Карнаух!). — **Л.З.-Л.С.** Ворошиловградська обл.: по р. Деркулу (Зоз!). — Харківська обл.: Дворічанський рн, Тополі по р. Осколу (Лавр.!), Дворічна по р. Осколу (Талієв!). — Сталінська обл.: Жданов, Першотравневий рн, Мелекине (Кот.!). — **П.З.С.** Миколаївська обл.: околиці Миколаева (Опперман). — **Л.З.С.** Херсонська обл.: Голопристанський рн, Буркутські плавні (Свистунова!); Ново-Троїцький рн, Асканія-Нова (Левіна!). — Запорізька обл.: озеро Молочне біля Азовського моря (!). — **П.С.** Херсонська обл.: Ново-Троїцький рн, півострів Тюбек (Левіна!).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Причорн., Ниж.-Дон., Ниж.-Волз., Заволз.; Кавказ: Передкавк., Даг., Схід. і Півд. Закавк.; Зах. Сибір: Верх.-Тоб., Ірт.; Серед. Азія: Арал.-Касп., Прибалх., Киз.-Кум., Кара-Кум., Гірськ. Туркм., Сир-Дар.

Загальне поширення. СРСР, Західний Китай.

Примітка. Досі цього виду лутиги для Української РСР не зазначали, — здебільшого змішували з *A. nitens* Schkuhr, *A. hortensis* L. і рідше з *A. hastata* L. За характером прицвіточків він дійсно нагадує перші два види, але завжди його можна пізнати по відсутності маточкових квіток з оцвітиною і по рівновеликих прицвіточках.

Секція 3. **Sclerocalymma** Aschers. Маточкові квітки завжди без оцвітини, заховані в двох, в нижній половині завжди зрослих, прицвіточках; останні з виразно виступаючими жилками.

803 (10). A. rosea L. — **Лутига рожева.** Рослина білувато-борошниста, принаймні у верхній частині. Стебло 30—90 *см* завв., від самої основи розхилено-гіллясте. Листки чергові, з короткими черешками, яйцевидні або здебільшого яйцевидно-ромбічні, з цілокрайою клиновидною основою, вище нерівно- і порівняно крупно-виїмчасто-зубчасті, тупі або дуже коротко-гострокінцеві, зверху здебільшого зелені, знизу сіруватоабо білувато-борошнисті, найбільш верхні довгасті і цілокраї. Квітки в улиснених суцвіттях або, вірніше, розміщені в пазухах верхніх листків; маточкові в кільцях по 5—10. Прицвіточки широко-яйцевидно-трикутні або широко-ромбічні, по краю зубчасті, борошнисті, часто з відростками, при плодах на дуже короткій ніжці. Насіння близько 2 *мм* у діаметрі, круглясте, темнокоричневе, блискуче. ⊙. Цв. VII—IX.

* L., Sp. pl., ed. 2 (1763) 1493. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 373. Ильин в Фл. СССР, VI, 94.

— *A. alba* Scop., Delic. insub., II (1787) 16. — *A. Besseriana* Schult., Syst., VI (1820) 284. — *A. laciniata β. rosea* Lindem., Fl. Chers., II (1822) 145.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 3077! A. Kern., Fl. austro-hung. exsicc., № 3852!

На крейдяних схилах, а також як бур'ян по всій Українській РСР.

В Українській РСР трапляється:

F. dentata Fenzl. Листки виразно виїмчасто-зубчасті.

Рис. 52. *Лутига рожева — Atriplex rosea* L.

1 — загальний вигляд; *2* — прицвіток.

Fenzl in Ledeb., Fl. Ross., III (1851) 717.

F. subintegra Fenzl. Листки злегка зубчасті або майже цілокраї.

Fenzl in Ledeb., Fl. Ross., III (1851) 718.

Обидві форми зустрічаються по всій Українській РСР; з них перша поширена значно більше.

Поширення виду по СРСР. Європейська частина: Верх.-Дніпр., Верх.-Волз., Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Заволз., Причорн., Крим, Ниж.-Дон., Ниж.-Волз.; Кавказ: Передкавк., Даг.

Загальне поширення. Вся Західна Європа, Північна Африка, Передня Азія.

804 (11). A. sphaeromorpha Iljin. — **Лутига куляста.** Стебло 15—70 *см* завв., від самої основи дуже розхилено-гіллясте, під час плодоношення відривається від землі („перекоти-поле"), як і гілки білувате, голе або майже голе, злегка блискуче, кінцеві гілочки майже волосовидні. Листки з дуже короткими черешками, чергові, зверху зелені, здебільшого голі, знизу блідозелені або сіруватозелені від розсіяної борошнистої поволоки, яйцевидні або довгасто-яйцевидні, розставлено-крупно-зубчасті, гострі або дуже коротко-гострокінцеві, найбільш верхні зменшені, цілокраї і майже сидячі. Квітки (маточкові) в клубочках по 1—4, сидять у пазухах верхніх листків, утворюючи рідке улиснене суцвіття. Прицвіточки широко-ромбічні, сидячі, зубчасті, розсіяно-борошнисті, іноді з відростками. Насіння 2—2,5 *мм* у діаметрі, круглясте, темнокоричневе, в центрі злегка вдавлене. ⊙. Цв. VII—IX.

Ильин в Извест. Главн. бот. сад СССР, XXVI, 4 (1927) 414; в Фл. СССР, VI, 94. **Видані зразки:** Герб. русск. фл., № 3079!

На забур'янених і смітних місцях; посіви, межі, дороги, насипи залізниць. — Трапляється в Українській РСР тільки на крайньому півдні.

Л.З.С. Херсонська обл.: Ново-Троїцький рн, Асканія-Нова (Клок.).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Причорн., Заволз. (півд.) і Ниж.-Волз.; Кавказ: Передкавк.; Серед. Азія: Арал.-Касп.

Загальне поширення. Тільки в СРСР.

Примітка. Восени ця рослина, відриваючись від кореня, у величезних кількостях скупчується у зниженнях, заповнюючи часто суспіль днища балок.

805 (12). A. tatarica L. — **Лутига татарська.** Стебло 10—100 *см* завв., пряме або висхідне, гіллясте. Листки чергові, з черешками, з нижнього боку або навіть з двох боків борошнисто-сріблясті, трикутно-яйцевидні або довгасто-яйцевидні, виїмчасто-зубчасті або лопатеві, часто по краю трохи хвилясті, дуже коротко-гострокінцеві, рідко гострі; іноді листки трилопатево-списовидні, з довгою витягнутою середньою часткою і майже цілокраї; верхні часто ланцетні. Квітки зібрані в безлисті кінцеві, більш-менш густі колосовидні суцвіття, іноді зібрані у волоть, тільки в нижній частині улиснені. Прицвіточки ромбічно-стріловидні, часто трилопатеві, з довшою середньою часткою, що іноді має при основі небагато зубчиків, при плодах на короткій ніжці, розсіяно-борошнисті. Насіння майже круглясте, 2,5—3 *мм* у діаметрі, коричнюватe, блискуче, голе. ⊙. Цв. VII—IX.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 1053. Ильин в Фл. СССР, VI, 96; в Фл. Ю.-В., IV, 163.

— *A. laciniata* L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 1053, p.p. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 373. — *A. laciniata α. genuina* Trautv. in Bull. Soc. Nat. Mosc., XL (1867) 52. Lindem., Fl. Chers., II, 144.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 3081 a, b! Baennitz, Herb. Europ., № 2488! Dörfler, Herb. norm., № 5164!

По приморських і континентальних солончаках, а також на забур'янених і смітних місцях, по дорогах, біля жител, по межах та ін. — По всій Українській РСР звичайно, але на півночі значно рідше.

Var. discolor (Koch) Graebn. Стебло здебільшого пряме; листки зверху яснозелені, знизу сріблясті.

Graebn. in Aschers. u. Graebn., Syn., V, I (1913) 146. Ильин в Фл. СССР, VI, 95.

— *A. laciniata β. discolor* Koch in Linnaea, IX (1834) 183. — Fenzl in Ledeb., Fl. Ross., III, 719. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 373. — *A. laciniata α. genuina* I lusus *discolor* Lindem., Fl. Chers., II, 145.

Var. concolor (Fenzl) Šir. et Lavr. Стебло пряме або трохи висхідне; листки з двох боків сріблясті.

Ширяев и Лавренко, Consp. fl. Chark., II (1927) 77, № 438. Ильин в Фл. Ю.-В., IV, 164; в Фл. СССР, VI, 95.

— *A. laciniata β. concolor* Fenzl in Ledeb., Fl. Ross., III, 720. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 373.

Var. diffusa (Ten.) Gürke. Стебла лежачі або висхідні. Листки з обох боків сріблясто-борошнисті.

Gürke in Richter-Gürke, Pl. Europ., II (1897) 147. Ильин в Фл. СССР, VI, 95.

— *A. laciniata β. diffusa* Moq., Chenop. (1840) 57. — Fenzl in Ledeb., Fl. Ross., III, 720.

Поширення виду по СРСР. Європейська частина: Верх.-Дніпр., Верх.-Волз., Волз.-Кам., Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Причорн., Крим, Ниж.-Дон., Ниж.-Волз., Заволз.; Кавказ: Передкавк., Даг., Схід. і Півд. Закавк.; Зах. Сибір: Обськ. (Тобольськ), Верх.-Тоб., Ірт., Алт. (півд.-зах.); Серед. Азія: всі райони.

Загальне поширення. Середня Європа, Середземномор'я, Передня Азія до Індії та Гімалаїв, Монголія, Тібет, Західний Китай.

Примітка. Крім наведених різновидностей, для Української РСР Рогович (Обозр., 213), а також Ширяев і Лавренко (Consp. fl. Chark., 77) наводять ще var. *integrum* Gürke in Richter-Gürke, Pl. Europ., II (1897) 147. — *A. laciniata* L. *integra* Moq. in DC., Prodr., XIII, 2 (1849) 93, яка від var. *discolor* Graebn. відрізняється, власне, тільки цілокраїми листками. Ці ж автори вказують ще для околиць м. Харкова солончакову форму різновидності var. *diffusa* Gürke — f. *salina* Gürke з яйцевидно-ланцетовидними, виїмчасто-зубчастими або лопатевими листками і цілокраїми прицвіточками. Наведена Бессером (Enum., № 1476) *A. incisa* M.B. є глибоко-лопатева форма від var. *discolor* Graebn. Ледве чи має рацію виділення цієї форми.

З трьох різновидностей, які ми тут навели, перша — var. *discolor* Graebn. властива більш північним районам — лісовим, лісостеповим і північним степовим; другі дві — var. *concolor* (Fenzl) Šir. et Lavr. і var. *diffusa* (Ten.) Gürke — південно-степовим і напівпустинним; щождо var. *virgata* Bock., яку вказує Шмальгаузен для Полтавської обл., то ця вказівка грунтується на помилці, бо ця різновидність в Українській РСР ие трапляється. Нарешті, треба відзначити, що на півострові Джарилгач і косі Тендері в припливній черепашковій смузі росте, певне, зовсім особливий вид, близький до *A. tatarica* L. Нам довелося бачити екземпляри з цих місць тількн у вегетативиому стаиі, які не дають можлнвості дати точний систематичний опис. Потрібні нові збори, які дадуть повніший матеріал.

Господарське значення. В напівпустинних областях, де вид цей росте у великій кількості, іноді майже чистими заростями, він набуває великого значення як верблюжий корм. Крім того, він служить матеріалом для здобування поташу.

Рід 234. Галіміона — Halimione Aellen.

Маточкові квітки з оцвітиною заховані в двох, на всьому своєму протязі зрослих більш-менш яйцевидних прицвіточках, що потім твердішають; невелика вільна частина прицвіточків, хоча б у вигляді невеликих зубчиків, з трудом піддається розділенню; чоловічі квітки 4—5-членні. Оплодень плівчастий, безколірний, з'єднаний з оцвітиною. Рослини сіруваті або сріблясті, з цільними листками.

1. Прицвіточки коло плода вільні або в значній мірі зростаються, але залишають вільною хоч верхню облямівку краю; ніколи не бувають дворогими. Напівкущикова рослина . . . . . (1). **Г. бородавчаста — H. verrucifera** (M.B.) Aellen.
— Прицвіточки зростаються своїми краями до верху без помітного шва, дворогі. Однорічна рослина . . . . . (2). **Г. черешкувата — H. pedunculata** (L.) Aellen.

806 (1). H. verrucifera (M.B.) Aellen. — **Галіміона бородавчаста.** Рослина 15—50 *см* завв., попелястосіра, досить гілляста, переважно в нижній дерев'янистій частині. Листки супротивні, за винятком іноді тільки 1—3 найбільш верхніх — чергових, овальні або довгасто-овальні, довгасто-яйцевидні, рідше довгасті, цілокраї, звужені в черешок, тупі, іноді найбільш верхні гострі, догори стоячі, в пазухах з короткими улисненими гілочками. Квітки в переривчасто-кільчасто-колосовидних суцвіттях, зібраних у цілому у волоть. Прицвіточки майже сидячі, до основи коротко звужені, вгорі майже рівно тризубчасті, м'ясисті, вкриті бородавочками. ♃. Цв. VII—IX.

Aellen in Verh. Naturf. Gesell. in Basel, XLIX (1938) 729.

— *Atriplex verrucifera* M.B., Fl. taur.-cauc., II (1808) 441. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 374. Ильин в Фл. СССР, VI, 104. — *Obione verrucifera* Moq., Chenop. (1840) 76. Fenzl in Ledeb., Fl. Ross., III, 734. — *A. portulacoidea* Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 374 (non L.).

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 3082 a, b!

По морських узбережних лиманах і континентальних солончаках, на засолених морських пісках. — Звичайна рослина берегової зони

Рис. 53. *Галіміона бородавчаста — Halimione verrucifera* (M.B.) Aellen.

Чорного і Азовського морів; крім того, трапляється ізольовано в середній лівобережній частині Української РСР.

Л.Л.-С. Полтавська обл.: Полтава (Черн. за Рог.); Хорольщина (Краснов); Кременчуцький рн, Омельник (Зеров!), Потоки (!). — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Слов'янськ (Ширяєв). — **Л.З.-Л.С.** Полтавська обл.: Кобеляцький рн, Павлівка (Рог!, Шмальг.!), Кобеляки (Монтр.!); Кишеньківський рн, Новий Орлик (Цінгер). — Харківська обл.: Красноград (Краснов). — Дніпропетровська обл.: Новомосковський рн, по р. Орелі (Акінфієв, Пач.!), по р. Самарі між Новомосковськом і Павлоградом (Ельяшевич!). — Запорізька обл.: Осипенківський рн, Петровське (!), Осипенко (Карнаух!); по берегу Азовського моря звичайно. — **П.З.С.** Миколаївська обл.: околиці Миколаєва (Федосєєв!). — **Л.З.С.** Херсонська обл.: Цюрупинськ (Исполатов); Асканія-Нова (Свистунова!); в береговій смузі звичайно. — **П.С.** Звичайно біля моря (Кот.!, Левіна!).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Серед.-Дніпр., Причорн., Крим, Ниж.-Дон. (півд.), Ниж.-Волз.; Кавказ: Передкавк., Даг., Півд. і Схід. Закавк.; Зах. Сибір: Верх.-Тоб., Ірт.; Серед. Азія: Арал.-Касп., Прибалх., Киз.-Кум., Кара-Кум. (Красноводськ).

Загальне поширення. Північно-Східна Туреччина, Іран, Монголія, Кашгарія.

Примітка. Рогович [Обозр. (1869) 214] наводить для цього виду f. *latifolia* Fenzl (in Ledeb., Fl. Ross., III, 1851, 735), але ж чи є рація виділяти форми за шириною листків, тоді коли ми спостерігаємо в цьому відношенні всі можливі переходи в одному і тому ж пункті. Особливий інтерес становлять екземпляри з півостровів Джарилгача і Тендера, де вони ростуть на черепашниках в прибійній смузі. Ці екземпляри відрізняються зеленим відтінком. На жаль, ми бачили тільки екземпляри у вегетативному стані, а тому вирішити питання про систематичну цінність ознаки було досить важко. Шестериков (Опр. раст. Одессы, 1912, 170) відрізняє в околицях м. Одеси *Atriplex verrucifera* і *Atriplex portulacoides*, причому, між іншим, зазначає, що перший, який трапляється по морських солончаках і лиманах, — зеленого кольору, а другий, який росте на пересипних солончаках, — сріблястозеленого кольору. Вказівка, що *A. verrucifera* — зеленого кольору, є невірною; можливо, що тут, на приморських солончаках, були екземпляри ідентичні джарилгацьким і тендерським. Вирішити це можна тільки після вивчення досить добре і повно зібраних матеріалів з усіх цих пунктів.

807 (2). H. pedunculata (L.) Aellen. — **Галіміона черешкувата.** Рослина попелястосіра. Стебло 10—50 *см* завв., пряме, висхідне, просте або гіллясте. Листки чергові, з короткими черешками, овальні або довгасто-обернено-яйцевидні, рідко майже ланцетні, тупі, рідше дуже коротко-гострокінцеві, цілокраї. Квітки в кільцювато-колосовидних суцвіттях, спочатку більш-менш густих, пізніше при плодоношенні видовжених. Чоловічі квітки з 3—5-листою оцвітиною і 3—5 тичинками; маточкові спочатку сидячі, а потім на довгій ніжці. Прицвіточки клиновидно-серцевидні, дволопатеві, між тупими лопатями з маленьким гострим зубчиком, зовнішнім виглядом нагадують плоди *Capsella bursa pastoris* на довгій ніжці. Насіння круглясто-овальне, близько 2—3 *мм* у діаметрі, темнокоричневе, плоске. ⊙ . Цв. VI—IX.

Aellen in Verh. d. Naturf. Gesell. in Basel, XLIX (1938) 123.

— *Atriplex pedunculata* L., Amoen. Acad., IV (1759) 296. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 377. Ильин в Фл. СССР, VI, 106. — *Obione pedunculata* Moq., Chenop. (1840) 75. Fenzl in Ledeb., Fl. Ross., III, 736. — *Halimus pedunculata* Wallr., Schedul. crit. (1822) 117. — *Diotis atriplicoides* M.B., Fl. taur.-cauc., II (1808) 397.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 307 6 а—с! Rchb., Fl. Germ. exsicc., № 483!

Приморські і континентальні солончаки, лимани, прибережні солончакуваті піски. — В південній частині Української РСР звичайно, в східній трапляється розсіяно.

Л.Л.-С. Полтавська обл.: Хорольський рн (Монтр.!), Градизький рн, Жовнин по р. Сулі (Монтр.); Кременчуцький рн, Омельник (Зеров!); Градизький рн, Святилівка (Ярмолович!); околиці Полтави (Іллічевський!); Козельщина (Зоз!); Кишеньківський рн, Мартинівка (Н. Цінгер!). — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Слов'янськ (Черн.!); Селидівський рн, Андріївка по р. Вовчій (!). — **Л.З.-Л.С.** У північній частині розсіяно по солончаках річних долин, у південній — звичайна. Найбільш північне місцезнаходження — Харківська обл.: поблизу Вовчанська (Білик!). — Ворошиловградська обл.: Старобільськ (Ширяевський). — **П.З.С., Л.З.С.** Звичайно, особливо в південній частині.

Поширення по СРСР. Європейська частина: Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Причорн., Ниж.-Дон., Крим, Ниж.-Волз., Заволз.; Кавказ: Передкавк., Даг.; Зах. Сибір: Верх.-Тоб., Ірт., Алт.; Серед. Азія: Арал.-Касп., Кара-Кум.

Загальне поширення. Південна Швеція, Данія, Великобританія, Франція, Німеччина.

Примітка. Цікаво відзначити, що на півостровах Тендері і Джарилгачі цей вид має зелений відтінок (спостережено тільки екземпляри у вегетативному стані).

Рід 235. Білолозник — Eurotia Adans.

Adans., Fam., II (1763) 269.

Квітки одностатеві, на однодомних рослинах; тичинкові квітки з чотирилистою оцвітиною і чотирма тичинками на коротких нитках, без прицвіточків, зібрані на кінцях гілочок у короткі колосовидні, густі суцвіття; маточкові квітки без оцвітини, заховані в два зрослі до середини прицвіточки, розміщені в пазухах листків під тичинковими суцвіттями; маточка з двома нитковидними стовпчиками. Плід — вертикальний. Насіння стиснуте, з підковоподібним зародком. — Півкущі або кущі з черговими суцільними листками, покритими зірчастими волосками.

Рід містить 7—8 видів. Один з них, найпоширеніший — *E. ceratoides* C.A.M., — трапляється і в Українській РСР. Росте дико в Іспанії, Єгипті, по степах Центральної Європи, а також через усю степову й пустинну області поширюється на схід — в Даурію, Монголію, Китай. Другий вид — *E. Eversmanniana* Sschegl. зустрічається у нас у Південному Казахстані — від Аральського моря до Західного Китаю. Два види трапляються в пустинних областях Північної Америки — *E. subspinosa* Rydb. і *E. lanata* Moq. Крім того, з Центральної Азії Лозино-Лозинська описала чотири види, але їх треба критично переглянути. Таке поширення свідчить про те, що в цьому роді ми маємо дуже стародавній пустинний тип, що бере початок десь у палеогені або навіть ще давніше. Говорити з певністю зараз про центр похо-

дження цього роду досить важко, але можна думати, що рід цей був характерним для пустинних районів і місць зростання стародавнього Середземномор'я, третинних пустинь Монголії і Центральної Америки. З другого боку, наявність цих диз'юнкцій даного пустинного типу є кращим доказом великої стародавності пустинь.

За класифікацією географічних елементів, наш вид — *E. ceratoides* може бути віднесений до середземноморсько-понтійсько-центрально-азіатських елементів.

808 (1). E. ceratoides (L.) C.A. Меу. — **Білолозник степовий.** Півкущ, 40—100 *см* завв., з довгими гілками, густо вкритими на молодих частинах зірчастими волосками; так само, як і листя, в нижній частині здебільшого гіллястий. Листки овальні або довгасті, або яйцевидно-ланцетні, з дуже короткими черешками, тупі або злегка гоструваті, при основі закруглені або звужені, цілокраї, одножилкові, по краю злегка загорнуті вниз. Оцвітина тичинкових квіток зірчасто опушена, з круглясто-яйцевидними частками. Прицвіточки квіток при плодах розростаються, вгорі в короткій вільній частині зірчасто опушені, а в зрослій частині з довгими, простими, білими, що потім стають рудуватими, волосками, які перевищують прицвіточки. Зав'язь яйцевидна, волосиста. Плід — обернено-яйцевидний, близько 3 *мм* завд., покритий простими, притиснутими волосками і розсіяними зірчастими. ♃. Цв. VII—IX.

C. A. Меу. in Ledeb., Fl. alt., IV (1833) 239. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 375. Ильин в Фл. СССР, VI, 108.

— *Axyris ceratoides* L., Sp. pl., ed. I (1753) 979. — *Diotis ceratoides* Willd., Sp. pl., IV (1805) 368.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 3083 a—c!

На крейді, кам'янистих степових схилах, пустинних степах. — Часто трапляється тільки в східній частині Української РСР.

Д.Л.-С. і **Л.З.-Л.С.** По р. Дінцю і притоках. Крім того, вказують ще: **Л.З.-Л.С.** Сталінська обл.: Амвросіївський рн, Білоярівка (Лавр.!, Кот.!, Таліев!). — Запорізька обл.: Ново-Василівський рн, Ново-Спаське (Васильев-Яковлев!). — **П.З.-Л.С.** Одеська обл.: Доманівський рн, Прибужжя по р. Бугу (Пач.!). — **П.З.С.** Миколаївська обл.: Привільнянський рн, Онуфріївка по Інгулу (Пач.!). — Херсонська обл.: Калінінське (Кот.!). — **П.С.** Херсонська обл.: Геніческ (Кот.!).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Причорн., Крим, Волз.-Дон., Ниж.-Дон., Заволз., Ниж.-Волз.; Кавказ: усі пустинні і степові райони; Зах. Сибір: Верх.-Тоб. (півд. част.), Ірт.; Схід. Сибір: Анг.-Саян (степ), Даур.; Серед. Азія: всі райони.

Загальне поширення. Угорщина, Іспанія, Північна Африка, Передня Азія, Іран, Афганістан, Монголія, Північний Китай.

Рід 236. Устели-поле — Ceratocarpus L.

L., Nov. pl. gen. (1747) 28; Gen. pl., ed. 5 (1754) 416.

Квітки одностатеві, на однодомних рослинах; тичинкові квітки без прицвіточків, сидять у пазухах верхніх листків по 2—5 на короткій

Рис. 54. *Білолозник степовий — Eurotia ceratoides* (L.) C. A. Меу.

1 — загальний вигляд; *2* — жіноча квітка.

ніжці, з дволопатевою оцвітиною і однією тичинкою; маточкові квітки одиночні, без оцвітини, з волосистою зав'яззю і двома довгими нитковидними приймочками, заховані в два цілком зрослих прицвіточки (покривальце), обернено-клиновидної або обернено-яйцевидної форми, при плодах на верхівці з двома розхиленими, гострими, прямими, шиловидними відростками. Насінина з підковоподібним зародком і центральним білком. Рослини однорічні, зірчасто опушені, з вилчастим розгалуженням і вузькими суцільними листками.

У роді два види або, вірніше, один вид з двома расами — північною *C. arenarius* L. і південною *C. turkestanicus* Saw.-Rycz., між якими багато перехідних форм. Рід цей особливо характерний для напівпустинь і пустинь Арало-Каспію, Турану і пустинних областей та степів Ірану, Афганістану і Монголії. Він стоїть трохи ізольовано між іншими родами цієї триби, найближче до *Axyris* і *Eurotia*, які мають певне тяжіння до Центральної Азії. Можливо, що походження роду *Ceratocarpus* можна пов'язати або з Центральною Азією або з східною частиною стародавнього Середземномор'я. Він може бути кваліфікований як центральноазіатсько-турано-ірансько-північноказахсько-кавказький елемент з іррадіацією в понтичну провінцію.

809 (1). C. arenarius L. — **Устели-поле піщане.** Рослина сірувата або сіруватозелена від зірчастих волосків. Стебло 5—30 *см* завв., міцне, багаторазово розхилено-вилчасто-гіллясте, місцями з черговими гілками, в цілому утворює здебільшого кулясту форму („перекоти-поле"). Листки чергові, біля розгалужень супротивні або навіть по три в кільці, лінійно-нитковидні або лінійні, до основи звужені, на верхівці переходять у міцне загострення, злегка вузько-загорнуті на нижній бік, одножилкові. Оцвітина тичинкових квіток довгасто-обернено-яйцевидна, тупо-лопатева, з розсіяними волосками, що потім відпадають. Прицвіточки при плодах розростаються і мають з кожного боку виразно помітну жилку. Зав'язь густо вкрита зірчастими волосками. Плід довгасто-обернено-яйцевидний, волосистий. Прицвіточки (покривальце) при основі стебла у вигляді повстисто-пухнатих „сім'ядолей", без шиловидних відростків. ☉. Цв. V—IX.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 969. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 375. Ильин в Фл. СССР, VI, 110.

Видані зразки: Герб. русск., фл., № 888!

По піщаних степах, вигонах, на смітних і рудеральних місцях у лісостеповій і степовій смугах. — В Українській РСР звичайно на південь від лінії Рибниця—Умань—Черкаси—Полтава—Харків—Вовчанськ. Для Зак.Л., К.Л., Пр.Л., Р.-О.Л., З.П., П.П. і Л.П. вказівок нема.

Поширення по СРСР. Європейська частина: Серед.-Дніпр., (рідко), Причорн., Волз.-Дон., Ниж.-Дон., Заволз., Ниж.-Волз., Крим;

Кавказ: Передкавк., Даг., Схід. і Півд. Закавк.; Зах. Сибір: Верх.-Тоб., Ірт., Алт.; Схід. Сибір.: Анг.-Саян.; Серед. Азія: всі райони.

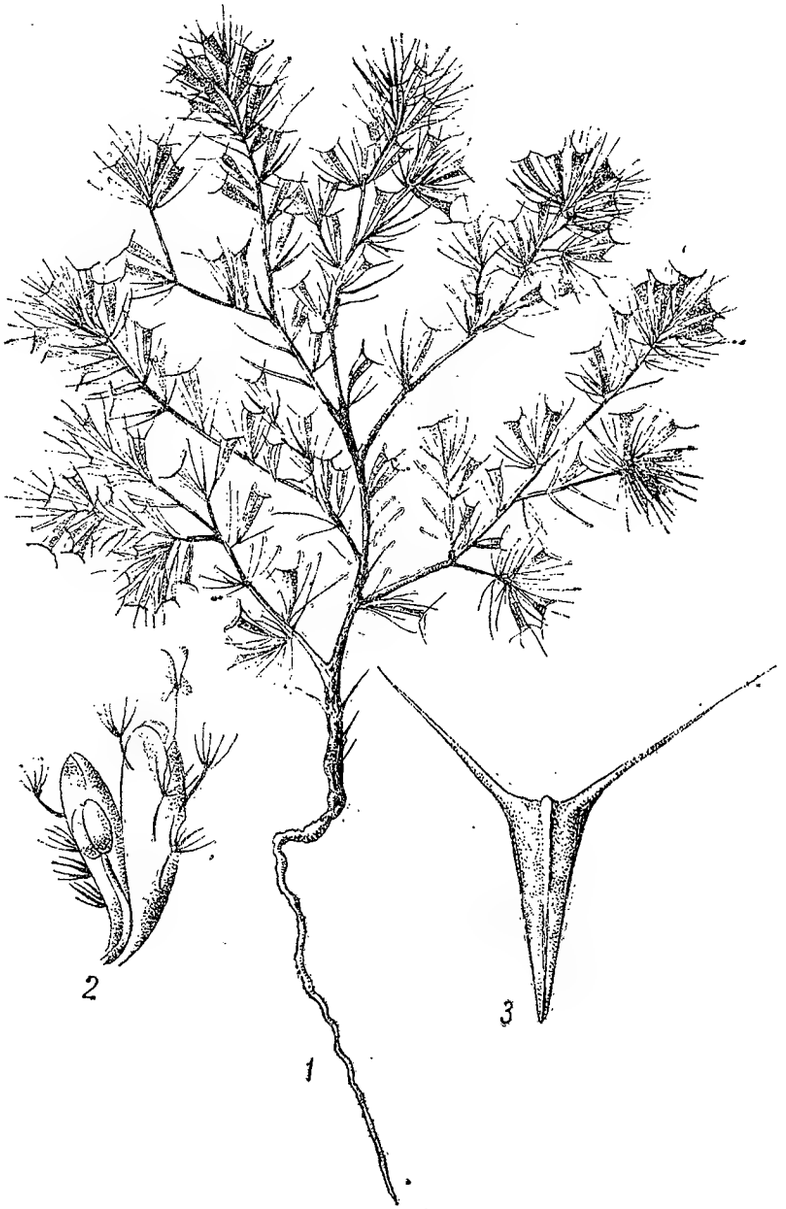

Рис. 55. *Устели-поле піщане — Ceratocarpus arenarius* L.
1 — загальний вигляд; *2* — квітки; *3* — плід.

Загальне поширення. Румунія, Македонія, Східна Туреччина, Іран, Афганістан, Монголія, Кашгарія.

Господарське значення. В напівпустині і пустині вважається добрим кормом для всіх видів худоби.

Триба 5. **Camphorosmeae** Moq.

Квітки двостатеві, часто з домішкою одностатевих, без прицвіточків, чотири- або частіше п'ятичленні, з тонкоплівчастими, здебільшого волосистими, на різній висоті зрослими листочками оцвітини, що іноді розвивають при плодах різного роду додатки; іноді цих додатків нема. Тичинки в кількості 4—5; пиляки без додатків. Насіння горизонтальне або вертикальне, з кільцевим або підковоподібним зародком. — Рослини однорічні або півчагарники, волосисті, з вузькими суцільними листками.

Рід 237. Камфоросма — **Camphorosma** L.

L., Amoen. acad., I (1747) 118; Gen. pl., ed. 5 (1754) 58.

Квітки двостатеві, чотиричленні, без прицвіточків, одиночні, в пазухах коротких прицвіткових листків, здебільшого утворюють більш-менш густі колосовидні суцвіття. Оцвітина чотиризубчаста, стиснута, більш-менш волосиста. Тичинки з виступаючими нитками і довгасто-овальними пиляками. Зав'язь із стовпчиком і двома нитковидними приймочками. Плід вертикальний, як і насіння. Насіння з підковоподібним зародком і білком. — Рослини однорічні або півкущі, волосисті, з шиловидними або лінійно-нитковидними черговими листками.

Рід містить близько десяти видів, поширених, головним чином, у стародавньосередземноморській області, в області пустинь і напівпустинь, рідше південних степів. В Америці та Австралії цей рід зовсім не зустрічається, так само як і в східній півкулі поза вказаною областю. З десяти видів (кількість їх після критичного аналізу, безумовно, зменшиться) чотири трапляються в СРСР; в Українській РСР відсутній тільки *C. Lessingii* Litw., що росте в арало-каспійській області.

---

1. Півкущ . . . . . **(1). К. монпелійська — C. monspeliacum** L.
— Однорічники . . . . . 2.
2. Оцвітина майже гола; бокові зубці її розходяться, з короткими або тільки поодинокими довгими волосками; середні зубці виразно помітні, із зеленою верхівкою. Рослини майже голі або не дуже волосисті . . . . . **(2). К. однорічна — C. annuum** Pall.
— Оцвітина здебільшого дуже волосиста; бокові зубці її зімкнуті, війчасто-довговолосисті, не заховують між собою середніх, цілком плівчастих зубців. Рослини здебільшого виразно-волосисті . . . . . **(3). К. джунгарська — C. soongoricum** Bge.

810 (1). C. monspeliacum L. — **Камфоросма монпелійська.** Півкущ, 10—50 *см* завв., утворює своїми дуже гіллястими дерев'янистими гілочками на поверхні грунту дерновинку, з якої виходять прямі або висхідні, білуваті або біло-повстисті від густих, коротких і кучерявих волосків гони, гіллясті тільки в суцвітті. Листки шиловидні, 3—10 *мм* завд., твердуваті, прямі або трохи назад зігнуті, сидячі, при основі

трохи розширені і тут знизу тупо-кілюваті, в пазухах з пучком коротших листків, волосисті, потім майже голі. Квітки в густому, трохи коротко розгалуженому суцвітті. Оцвітина овальна, 3—3,5 *мм* завд., густо-волосиста, два бокових її зубці зелені, довші, рівні, здебільшого з трубкою оцвітини, спочатку прямі, потім при плодах на верхівці назад відігнуті; середні зубці коротші, плівчасті, тупі. Насіння овальне або довгасто-овальне, буре або чорнобуре, із розсіяними залозками, 1,5—1,75(2) *мм* завд. ♃. Цв. VII—IX.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 112. Ильин в Фл. СССР, VI, 117.
— *C. perenne* Pall., Illustr. (1803) 66. — Fenzl in Ledeb., Fl. Ross., III, 742. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 363.
Видані зразки: Герб. русск. фл., № 1627!

По солонцях, солончакуватих степах, по щебенистих солонцюватих схилах. — В Українській РСР на півдні, зрідка на сході.

Д.Л.-С. Сталінська обл.: Слов'янськ (Ширяев, Лавр.). — **П.З.-Л.С.** Дніпропетровська обл.: Новомосковськ (Олексієнко, Білик!). — **Л.З.-Л.С.** Ворошиловградська обл.: Міловський рн, Стрілецький кінський завод (Кот.!). — Запорізька обл.: Приморський рн, Ногайськ (Бойко). — **П.З.С.** Ізмаїльська обл.: Новоіванівський рн (Білик!). — **Л.З.С.** Запорізька обл.: Приазовський рн, Ново-Костянтинівка (Левіна). — **Л.З.С.** і **П.С.** Досить звичайно.

Поширення по СРСР. Європейська частина: Причорн., Ниж.-Дон., Ниж.-Волз.; Крим; Кавказ: Передкавк., Даг., Схід. Закавк. (рідко); Зах. Сибір: Верх.-Тоб. (півд.), Ірт. (півд.), Алт.; Серед. Азія: Арал.-Касп., Прибалх. (півн., рідко).

Загальне поширення. Середземномор'я, Передня Азія.

811 (2). C. annuum Pall. — **Камфоросма однорічна.** Рослина гола або злегка волосиста. Стебло 5—30 *см* завв., пряме або висхідне, звичайно червонувате, просте або гіллясте; найнижчі гілки — висхідні. Листки лінійно-нитковидні, піввалькуваті, 0,5—1,5 *мм* завд., з відхиленими розсіяними волосками або майже голі. Суцвіття густе, колосовидне або видовжено-булавовидне. Оцвітина в нижній частині гола, у верхній здебільшого не дуже волосиста; бокові зубці довші, трав'яно-зелені, тупуваті, середні розхилені, ширші, також із трав'яною верхівкою, голі або з короткими волосками. Насіння близько 2 *мм* завд. ☉. Цв. VII—VIII.

Pall., It., III (1776) 603. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 362, р. р. Ильин в Фл. СССР, VI, 118.
— *Camphorosma ovata* W. et K., Pl. rar. Hung. (1802) 69. — Fenzl in Ledeb., Fl. Ross., III, 744.
Видані зразки: A. Kern., Fl. austro-hung. exsicc., № 2676!

Солончаки. — В Українській РСР трапляється рідко.

З.Л.-С. Одеська обл.: Балтський рн, Балта. — **Л.Л.-С.** Київська обл.: Переяслав-Хмельницький рн, Хоцьки (Рог.!); Баришівський рн (Андрж.!). — Полтавська обл.: Кременчук (Паллас, Шмальг.!, Рог.!); Градизький рн, Жовнин (Шмальг., Рог.); Лубенський рн, Лубни (Рог.!), Березоточа (Шмальг.), Диканський рн, Надежда (Монтр.), Кременчуцький рн, Омельник по р. Пслу (Монтр.!). —

Л.З.-Л.С. Полтавська обл.: Карлівка (Шмальг., Рог.!); Кобеляцький рн, Павлівка (Шмальг.!, Рог.!). — **Л.З.С.** Херсонська обл.: Каховський рн, Софіївка (Пач.).

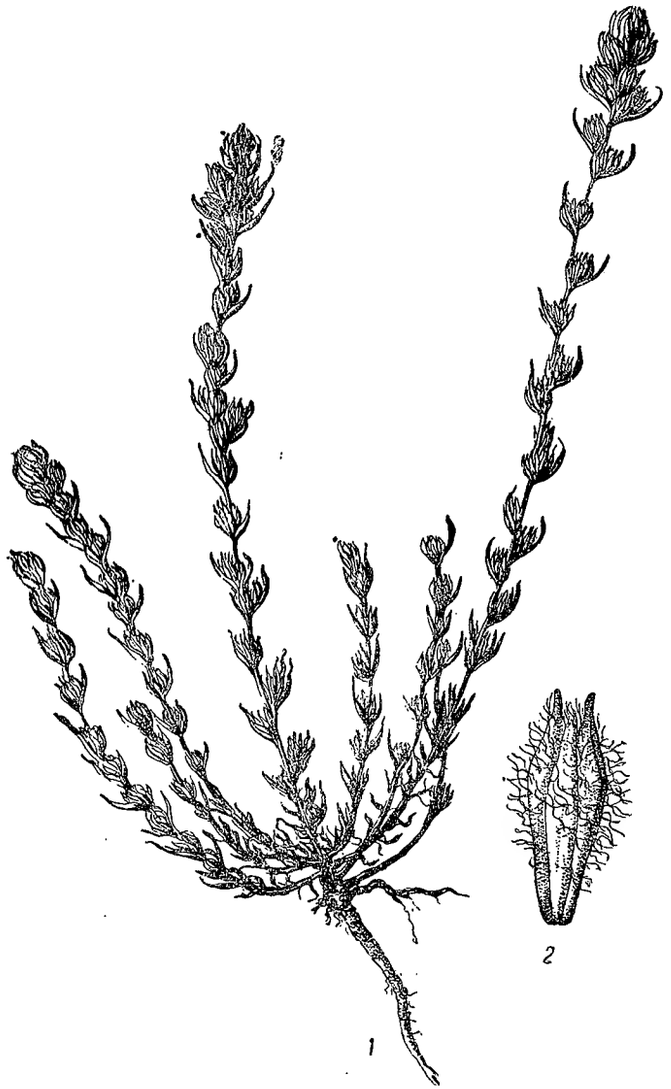

Рис. 56. *Камфоросма джунгарська — Camphorosma soongoricum* Bunge.
1 — загальний вигляд; *2* — оцвітина.

Поширення по СРСР. Європейська частина: Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Причорн.

Загальне поширення. Угорщина, Румунія, Югославія, Болгарія, Українська РСР.

Примітка. Вид західний, на сході Української РСР поступово заміщується *C. soongoricum* Bunge, від якого в місці контакту не різко морфологічно відмежований.

812 (3). C. soongoricum Bunge. — **Камфоросма джунгарська.** Рослина густо-волосиста. Стебло 10—30 *см* завв., здебільшого від основи гіллясте, з нижніми видовженими висхідними гілками, рідше гіллясте тільки у верхній частині. Листки нитковидно-лінійні, півваликуваті, 0,5—1,5 *см* завд., тупуваті, з довгими, прямими, відхиленими волосками, в пазухах з укороченими гілочками. Суцвіття густе, колосовидне, здебільшого злегка булавовидне. Оцвітина дуже волосиста; бокові її зубці довші, зелені, на $^1/_3$—$^1/_2$ довші від трубки оцвітини, середні зубці плівчасті, тупуваті, коротші. Насіння близько 2 *мм* завд. і 0,75 завш., довгасто-обернено-яйцевидне. ☉. Цв. VII—IX.

Bunge in Acta Horti Petrop., VI, 2 (1880) 415. Ильин в Фл. СССР, VI, 119. — *C. annua* Fenzl (non Pall.) in Ledeb., Fl. Ross., III, 2 (1851) 744, p. p.

Солончаки, солончакові луки. — Поширена в районах Л.З.-Л.С., П.З.С. і Л.З.С.

Поширення по СРСР. Європейська частина: Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Причорн., Крим, Ниж.-Дон., Заволз., Ниж.-Волз.; Кавказ: Передкавк.; Зах. Сибір: Верх.-Тоб., Ірт.; Серед. Азія: Арал.-Касп., Прибалх.

Загальне поширення. Крім вказаних районів СРСР, Кульджа.

Примітка. Поширення цього виду і його взаємовідношення з *C. annuum* Pall. потребують дальших досліджень і уточнень.

Рід 238. Ехінопсилон — **Echinopsilon** Moq.

Moq. in Ann. Sc. nat., ser. 2, II (1834) 127.

Квітки двостатеві, без прицвіточків, п'ятичленні, з частками оцвітини при плодах зімкнутими і на спинці з горбкуватими, шиловидними або гачковидними додатками. Тичинки в кількості п'яти; приймочок 2—3, нитковидних. Насіння здебільшого горизонтальне, з кільцевим зародком і центральним білком. — Однорічники, рідше півкущі, з вузькими, суцільними черговими листками.

Рід цей містить близько десяти видів, поширених, головним чином, у країнах стародавнього Середземномор'я. Один з видів, а саме — *E. divaricatum* Kar. et Kir. — центральноазіатський. Безумовно, деякі види були раніше зв'язані з морськими узбережжями і поступово з усиханням морських басейнів переходили до континентально-солончакових місць виростання. Типовим прикладом таких видів може бути *E. hirsutum* (L.) Moq. В Українській РСР цей вид пов'язаний з узбережжям Чорного моря, але вже далі на схід — в області Аралo-Каспію, Туранської низовини в Західному Сибіру — ця рослина росте по солончаках біля солоних озер, являючи собою, безумовно, релікт, що залишився після висихання Тетису і Туранської протоки. Щождо походження цього роду, то всі найближчі до нього роди населяють

тепер територію Австралії. Найближчий рід *Austrobassia,* який лише недавно Ульбрих виділив з описуваного нами роду, містить близько 30 австралійських видів. Головний і найстародавніший центр як роду *Echinopsilon,* так і роду *Kochia* лежить саме тут. Сучасне географічне положення роду *Echinopsilon* ми можемо розглядати як вторинний, пізніший центр цієї близько зв'язаної групи родів.

---

1. Листки плоскі, еліптичні, обернено-ланцетні або лінійні. Частки оцвітини при плодах з гачковидними, донизу загнутими додатками . . . . **(1). E. гісополистий — E. hyssopifolium** (Pall.) Moq.
— Листки валькуваті або напівциліндричні, завжди лінійні. Частки оцвітини з горбкуватими або шиловидними виростами . . . . 2.
2. Стебла і гілки з горизонтально відхиленими волосками. Суцвіття при плодах часто штопоровидно-зігнуте . . . . . **(3). E. волосистий — E. hirsutum** (L.) Moq.
— Стебла й гілки сіруваті, густо вкриті сплутаними, кучерявими волосками . . . **(2). E. очитколистий — E. sedoides** (Pall.) Moq.

Секція 1. **Uncinata** Ulbrich. Додатки оцвітини гачковидні.

813 (1). E. hyssopifolium (Pall.) Moq. — **Ехінопсилон гісополистий.** Стебло 10—100 *см* завв., пряме або висхідне, просте, частіше гіллясте, з найнижчими гілками лежачими або висхідними, жовтувато-зелене або червоне, здебільшого негусто вкрите кучерявими волосками. Листки обернено-ланцетні, обернено-ланцетно-лінійні або довгасто-обернено-яйцевидні, рідше лінійні, гострі або тупі, до основи звужені, плоскі, з двох боків або тільки знизу притиснуто-волосисті, по краях з домішкою довших волосків. Квітки зібрані клубочками по 2—3 в пазухах прицвіткових листків, утворюючи в цілому колосовидне суцвіття. Оцвітина волосиста, пізніше іноді майже гола, при плодах з міцним, гачковидно всередину загнутим додатком. Насіння яйцевидне або круглясто-яйцевидне, голе і гладеньке, 1—1,75 *мм* у діаметрі, стиснуте. ⊙. Цв. VII—IX.

Moq., Chenop. (1840) 87. Ильин в Фл. СССР, VI, 125.
— *Salsola hyssopifolia* Pall., It., I (1771) 491. — *Bassia hyssopifolia* Volk. in Nat. Pflanzenf., III, Ia (1892) 70. — *Kochia hyssopifolia* Roth, Neue Beitr. (1802) 176. Шмальг., Фл. Ю.-З. Р., 497; Фл. Ср. и Ю. Р., II, 365. — *Kochia maritima* Andrz., Исчисл. раст. Под. губ., 133.
Видані зразки: Rchb., Fl. Germ. exsicc., № 581!

Солончаки, забур'янені та смітні місця. — В Українській РСР зрідка.

П.Л.-С. Кіровоградська обл.: Кіровоград (Шмальг.). — **Л.Л.-С.** Харківська обл. (Черн.!). — **П.З.С.** Одеська обл.: Іванівський рн, Северинівка по р. В. Куяльнику (Шестериков), Іванівка по р. В. Куяльнику (Шестериков); околиці Одеси (Рябков, Шестериков за Реманом). — **Л.З.С.** Херсонська обл.: Ново-Троїцький рн, Асканія-Нова (Пач.!).

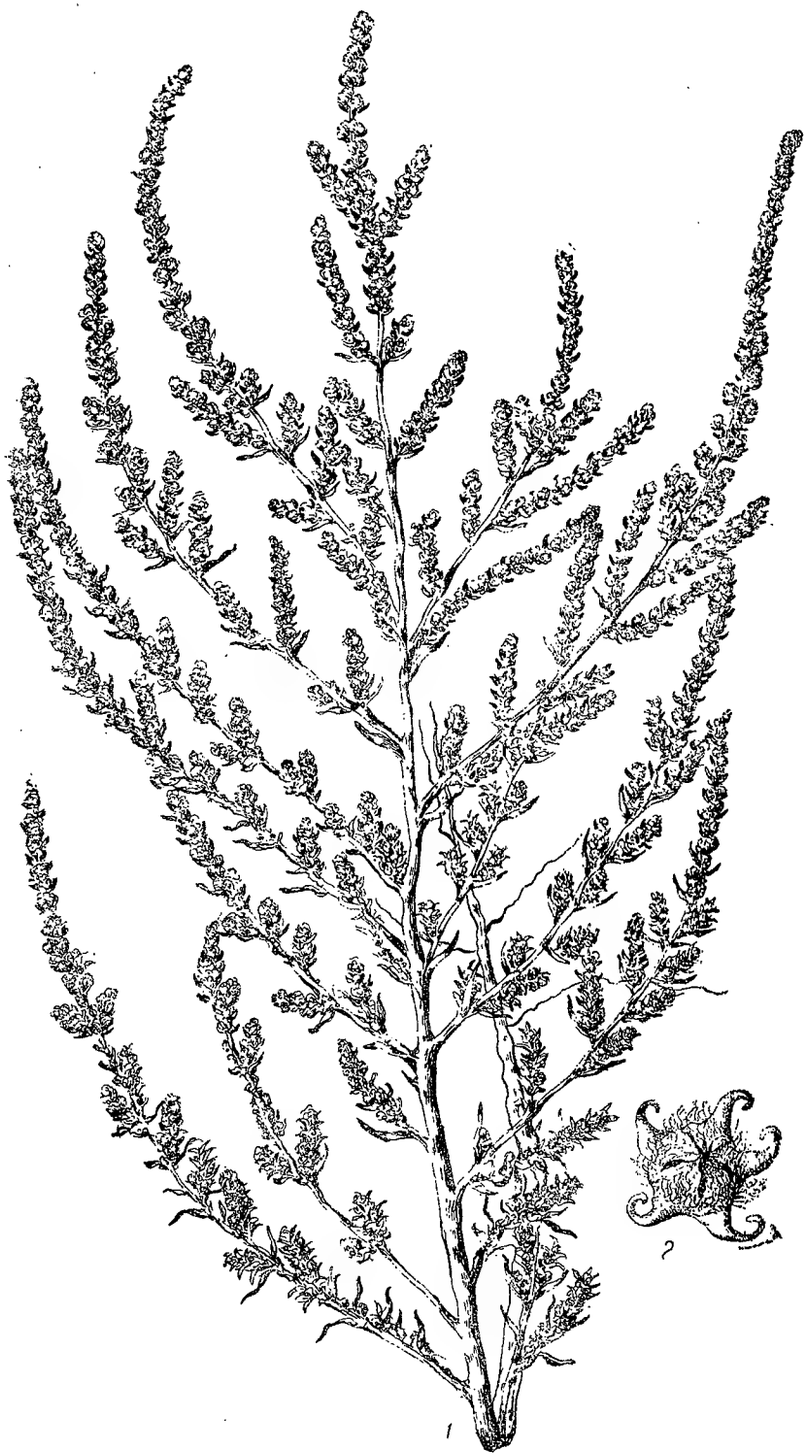

Рис. 57. *Ехінопсилон гісополистий — Echinopsilon hyssopifolium* (Pall.) Moq.
1 — загальний вигляд; *2* — плід в оцвітині.

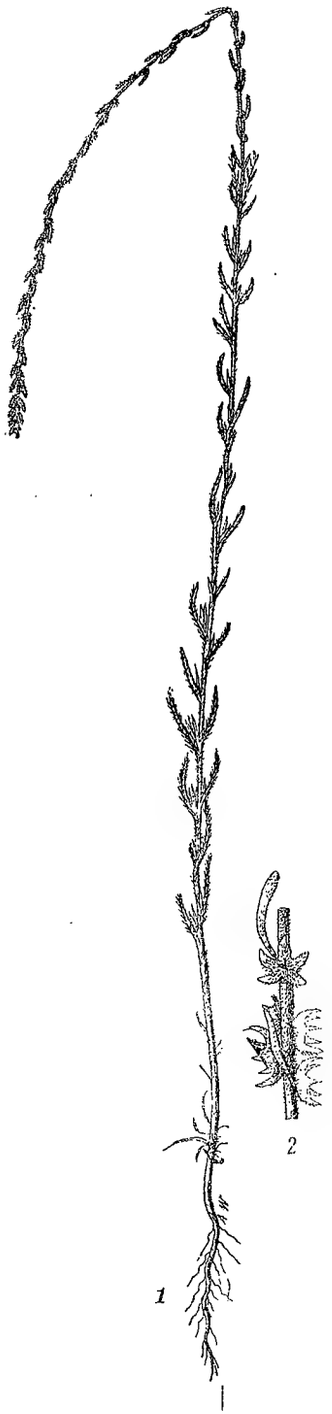

Рис. 58. *Ехінопсилон очитколистий — Echinopsilon sedoides* (Pall.) Moq.
1 — загальний вигляд; 2 — частина стебла з плодами.

F. villosum Fenzl. Листки з двох боків повстисто-волосисті, оцвітина при плодах густо-волосиста.

Fenzl in Ledeb., Fl. Ross., III (1851) 751. — *Bassia hyssopifolia* f. *villosa* Gürke in Richter-Gürke, Pl. Eur., II (1897) 151.

F. nudiflora Fenzl. Листки розсіяно-волосисті, оцвітина при плодах майже гола.

Fenzl in Ledeb., Fl. Ross., III (1851) 752.

Поширення виду по СРСР. Європейська частина: Причорн., Крим, Ниж.-Дон., Ниж.-Волз., Заволз.; Кавказ: Передкавк., Даг., Схід. і Півд. Закавк.; Зах. Сибір: Верх.-Тоб., Ірт., Алт. (рідко); Серед. Азія: Арал.-Касп., Прибалх., Киз.-Кум., Сир-Дар., Кара-Кум., Аму-Дар.

Загальне поширення. Італія, Північна Африка, Передня Азія до Індії, Монголія; в Угорщині і, особливо, Німеччині, очевидно, занесена.

Примітка. Деякі місцезнаходження в Українській РСР потребують перевірки, бо у вегетативному стані її часто змішують з іншими видами, наприклад з *Kochia scoparia* (L.) Schrad.

Секція 2. **Sedoides** Ulbrich. Додатки на листочках оцвітини прямі, горбкуваті або шиповидні.

814 (2). E. sedoides (Pall.) Moq. — **Ехінопсилон очитколистий.** Рослина сірувата від волосків, під час сушіння часто чорніє. Стебло 10—60 *см* завв., пряме, просте або частіше від самої основи пірамідально-гіллясте, густо вкрите тонкими, кучерявими волосками. Листки лінійні, напівциліндричні, більш-менш м'ясисті, короткі, сидячі або злегка звужені при основі, вкриті притиснутими і напівпритиснутими волосками, з домішкою довших. Квітки сидять по 2—3 у пазухах прицвітків, що перевищують квітки, і утворюють в цілому колосовидне суцвіття. Оцвітина густо-волосиста, при плодах з прямими або трохи догори піднятими, то короткими, то довшими, гострими, при основі війчастими додатками. Насіння яйцевидне або довгасто-яйцевидне, 2—25 *мм* завд. ☉. Цв. VIII—IX.

Moq. in Ann. Sc. Nat., Ser. 2, II (1834) 127. Ильин в Фл. СССР, VI, 126. — *Salsola sedoides* Pall., It., I (1771) 213. — *Bassia sedoides* Achers. in Schweinf., Beitr. Aethiop. (1867) 187. — *Kochia sedoides* Schrad., Nesl. Journ., III, 3, 4 (1809) 86. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 364.
Видані зразки: Fl. Hung. exsicc., № 541! A. Kern., Fl. austro-hung. exsicc., № 3851!

Солонці, солонцюваті степи, рідше на солончаках, по вигонах. — В Українській РСР досить звичайна в степовій та почасти в південній частині лісостепової області.

П.Л.-С. Кіровоградська обл.: Олександрійський рн, Протопопівка (Кот.!). — **Л.Л.-С.** Сумська обл.: Лебединський рн, Лебедин, Боровенька (Ширяєв!); Краснопільський рн, Бобрик (Ширяєв!). — Харківська обл.: околиці Харкова (Наливайко!, Кот.!); Зміїв (!); Валківський рн, Валки (Горницький, Ширяєв), Ландишів (Таліев); Нова Водолага (Козлов). — **Д.Л.-С., П.З.-Л.С. Л.З.-Л.С., П.З.С., Л.З.С.** Звичайно.

F. ucrainica (Pall.) Moq. Гілки догори напрямлені або більш-менш відхилені; листки густо-волосисті і, крім того, ще з довшими волосками.

Moq., Chenop. enum. (1840) 88.
— *Suaeda sedifolia β. ucrainica* Pall., Illustr. (1803) 41, t. 33. — *Bassia sedoides* b. *ucrainica* Gürke in Richter-Gürke, Pl. Europ., II (1897) 151. — *Echinopsilon sedoides pentandrus* Fenzl (?) in Ledeb., Fl. Ross., III (1851) 753.

F. taurica (Pall.) Moq. Гілки відхилені, місцями горизонтально. Листки часто тупуваті. Квітки здебільшого з 3—4 тичинками.

Moq., Chenop. enum. (1840) 88.
— *Suaeda sedifolia γ. taurica* Pall., Illustr. (1803) 42, t. 34. — *Bassia sedoides* c. *taurica* Gürke in Richter-Gürke, Pl. Europ., II (1897) 152. — *Echinopsilon sedoides pentandrus* Fenzl in Ledeb., Fl. Ross., III (1851) 753. Рогов., Обозр. (1869) 215.

Поширення виду по СРСР. Європейська частина: Серед.-Дніпр., Причорн., Крим, Волз.-Дон., Ниж.-Дон., Ниж.-Волз., Заволз., Кавказ: Передкавк., Даг., Схід. і Півд. Закавк.; Зах. Сибір: Верх.-Тоб., Ірт., Алт. (захід); Серед. Азія: Арал.-Касп., Прибалх., Дж.-Тарб.

Загальне поширення. Угорщина, Румунія, Болгарія, Монголія, Західна Кашгарія.

Примітка. Навряд чи наведені для Української РСР форми так добре відрізняються; між ними, без сумніву, як і для встановленої також Палласом var. *caspica* Pall. з прикаспійських країн, можна намітити всі переходи. Крім того, можна висловити сумнів, що між характером опушення, розміщенням гілок і кількістю тичинок можна встановити постійну кореляцію.

815 (3). E. hirsutum (L.) Moq. — Ехінопсилон волосистий. Стебло 10—40 *см* завв., висхідне або рідше пряме, здебільшого від самої основи гіллясте, з відставленими прямими волосками, пізніше, особливо внизу, майже голе. Листки напівциліндричні, лінійні, м'ясисті, тупі, сидячі, спочатку з відставленими волосками, потім майже голі. Квітки по 1—2 у пазухах прицвітків, що їх перевищують, утворюють в цілому рідко колосовидне, при плодах штопоровидно зігнуте суцвіття. Оцвітина волосиста, при плодах з короткими виростами, здебільшого в кількості трьох (у такому випадку два листочки не розвивають додатків). Насіння яйцевидне, 1,5—2 *мм* завд. ⊙. Цв. VI—IX.

Moq. in Ann. Sc. nat., 2 ser., II (1834) 127. Ильин в Фл. СССР, VI, 127. — *Chenopodium hirsutum* L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 221. Bess., Enum., № 1471. — *Salsola hirsuta* L., Sp. pl., ed. 2 (1763) 323. — *Bassia hirsuta* Aschers. in Schweinf., Beitr. Fl. Aethiop. (1867) 187. — *Kochia hirsuta* Nolte, Novit. Fl. Holsat. (1826) 24. Шмальг., Фл. Ю.-З. Р., 496; Фл. Ср. и Ю. Р., II, 365.

Видані зразки: Rchb., Fl. Germ. exsicc., № 1266!

На прибережно-морських солончаках, дуже рідко по берегах солоних озер. — В Українській РСР трапляється рідко, майже виключно по берегах Чорного і Азовського морів.

Л.Л.-С. Полтавська обл.: Кременчуцький рн, Омельник (Зеров!). — **Л.З.-Л.С.** Запорізька обл.: Осипенківський рн, Петровське за р. Бердою (!), Бердянська коса (Білик!); Приазовський рн, Гірсівка (Білик!). — Сталінська обл.: Жданов (Клок., Постригань!, Кот.!); Селидівський рн, Андріївка, тераса р. Вовчої (!). — **П.З.С.** Миколаївська обл.: Миколаїв (Федосеєв). — Херсонська обл.: Каховський рн, Софіївка (Пач.), по морському узбережжю звичайно. — **Л.З.С.** і **П.С.** Звичайно в приморській зоні, а також зрідка по засолених подах між пісками низів р. Дніпра.

Поширення по СРСР. Європейська частина: Серед.-Дніпр., Причорн., Ниж.-Дон., Ниж.-Волз.; Кавказ: Передкавк., Даг., Схід. Закавк.; Зах. Сибір: Верх.-Тоб., Ірт., Алт. (Чуя та ін.); Серед. Азія: Арал.-Касп. (Емба).

Загальне поширення. По берегах Балтійського, Північного, Середземного і Чорного морів; відома також з Монголії.

Рід 239. Віниччя — Kochia Roth.

Roth in Schrad., Journ. Bot., I, 1800 (1801) 307.

Квітки без прицвіточків, здебільшого двостатеві, іноді з домішкою жіночих, п'ятичленні; частки оцвітини при плодах розвивають на спинці криловидні, рідше майже горбкуваті додатки. Тичинки здебільшого в кількості п'яти, рідше трьох; зав'язь із 2—3 приймочками. Насіння горизонтальне, голе, гладеньке, з кільцевим зародком і центральним білком. — Рослини однорічні або півкущі з суцільними і цілокраїми вузькими листками, розміщеними чергово.

За Ульбрихом, рід містить близько 80 видів, які розподіляються на чотири секції. Одна з них — секція *Ptenocarpus* Beck. охоплює близько 20 видів, що населюють територію стародавнього Середземномор'я в найширшому розумінні його — аж до Західного Сибіру і Центральної Азії і на північ — до меж лісової області. Сюди належать виключно євразійські види, за винятком одного, а саме — *K. salsoloides* Fenzl, що трапляється ізольовано в пустинних областях Південної Африки. Друга секція — *Semibassia* Beck. має лише два види [*K. scoparia* (L.) Schrad. і *K. Sieversiana* C.A.M.]; обидва походять з Центральної Азії. Інші дві секції пов'язані з Америкою та Австралією: секція *Neokochia* Ulbr., що містить чотири види [*K. californica* S. Wats., *K. vestita* (S. Wats.) Rydb., *K. americana* S. Wats. і *K. alata* Bates], які ростуть в пустинних областях Сполучених Штатів Америки і Мексики (Каліфорнія, Мехіко, Орегон, Колорадо, Небраска), і представлена невеликими, при основі здерев'янілими кущами, із сидячими, часто соковитими листками і цупкими криловидними додатками оцвітини. Всі інші численні види цього роду входять до великої секції *Austrokochia* Ulbr., що населює виключно Австралію. Це півкущі або дрібні кущі з широкими, цупкуватими, горизонтально розправленими крилами оцвітини, що часто зливаються в суцільне горизонтальне кільце, яке іноді має на собі ще й вертикально розміщені крила. Отже, вже з цього короткого огляду територія Австралії виразно виступає як дуже важливий центр походження цього роду. Очевидно, в цьому роді ми маємо найстародавніший тип, види якого ще в палеогені пройшли в Євразію і розселилися в літоральних і пустинних областях стародавнього Середземномор'я, Центральної Азії і Центральної Америки, де поруч з родом *Echinopsilon*, як це ми зазначили вище, утворили своєрідні секції, властиві лише Євразії. Мало того, рід *Kochia* є, без сумніву, і безпосередній предок роду *Salsola*, що відноситься, як відомо з міркувань формальної описової морфології, навіть до другої підродини — *Cyclolobeae*. Різниця між цими родами, власне, лише в характері зародка: у *Kochia* — кільцевий зародок, а у *Salsola* — спіральний. Це підтверджується і географічним розподілом видів останнього роду, пов'язаних майже виключно з стародавнім Середземномор'ям. Його зовсім немає в західній нівкулі, так само як немає і взагалі всієї триби *Salsoleae*. Таким чином, рід *Kochia*, потрапивши в нові умови, дав початок новій трибі і, особливо, роду, що тепер найбагатший видами з усієї родини.

В Українській РСР з цього роду трапляються дико лише два види: *Kochia prostrata* (L.) Schrad. і *K. laniflora* (S. G. Gmel.) Borb., що походять з стародавньої середземноморської флори і тепер розселяються по відповідних місцях зростання значно на північ. *K. scoparia* (L.) Schrad. в Українській РСР виключно занесена і здичавіла.

За класифікацією географічних елементів, українські види роду *Kochia* повинні зайняти таке положення: 1) *K. prostrata* (L.) Schrad. — середземноморсько-ірано-центральноазіатсько-турано-пів-

нічноказахсько-понтійський елемент; 2) *K. laniflora* (S.G. Gmel.) Borb. — середземноморсько-північноказахсько-понтійський елемент; 3) *K. scoparia* (L.) Schrad. — центральноазіатський елемент.

---

1. Півкущ . . . . . **(1). B. розлоге — K. prostrata** (L.) Schrad.
— Однорічні рослини . . . . . 2.

2. Листки лінійно-нитковидні, сидячі, тупуваті. Оцвітина внизу і по краю листочків шовковисто-волосиста . . . . . **(2). B. шерстистоцвіте — K. laniflora** (S. G. Gmel.) Borb.
— Листки вузько-ланцетні або лінійно-ланцетні (тільки у садової форми майже нитковидні), до двох кінців звужені, гострі або загострені, поступово переходять у черешок. Оцвітина цілком гола, тільки по краю часток більш-менш коротковійчаста . . . . . **(3). B. справжнє — K. scoparia** (L.) Schrad.

Секція 1. **Ptenocarpus** Beck. Додатки на спинці волосистих часток оцвітини у вигляді добре виявленого крила.

816 (1). K. prostrata (L.) Schrad. — **Віниччя розлоге.** Півкущ. Стебла здебільшого висхідні, звичайно жовтуватозелені або червонуваті, коротко-волосисті, потім майже голі, іноді дуже волохаті (на пісках). Листки лінійні або лінійно-нитковидні, більш-менш плоскі, тупуваті, здебільшого густо вкриті довгими прямими волосками, спрямованими до верхівки листка, в пазухах з укороченими гілочками. Квітки зібрані у видовжене, переривчасте або густе, просте або гіллясте, колосовидне суцвіття, в клубочках здебільшого по 3—5. Оцвітина з довгими шовковистими волосками, при плодах закрита, має на спинці своїх листочків довгасті, обернено-яйцевидні або майже ромбічні, до основи звужені, на верхівці закруглені, звичайно нерівно-зубчасті, плівчасті, жовтуваті або червонуваті криловидні додатки з виступаючими жилками; іноді останні недорозвиваються і мають вигляд червонуватих, плоских, закруглених горбиків. Насіння майже круглясте або яйцевидне, близько 2 *мм* у діаметрі, коричневе. ☿. Цв. VII—IX.

Schrad., Neues Journ., III (1809) 86. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, (1897) 363. Ильин в Фл. СССР, VI, 128.
— *Salsola prostrata* L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 222. Bess., Enum., № 314.

По солонцях, на солонцюватих степах, крейді, кам'янистих схилах, піщаних степах та взагалі піщаних місцях. — Переважно в степовій і почасти в південній частині лісостепової смуги.

З.Л.-С. Кам'янець-Подільська обл.: Староушицький рн, Бакота (!). — **П.Л.-С.** Полтавська обл.: Чорнобаївський рн, Канівці (Рог.!, Шмальг.!). — Київська обл.: Сміла (Тржебинський). — Кіровоградська обл.: Кіровоградський рн, Северинка по Інгулу (Кот.!). — **Л.Л.-С.** Харківська обл.: околиці Харкова (Кот.!, Лавр.!); Зміїв (Черн., Кот.!). На південь і схід звичайно. — **Д.Л.-С., П.З.-Л.С., Л.З.-Л.С., П.З.С., Л.З.С.** і на півдні **З.Л.-С.** Звичайно.

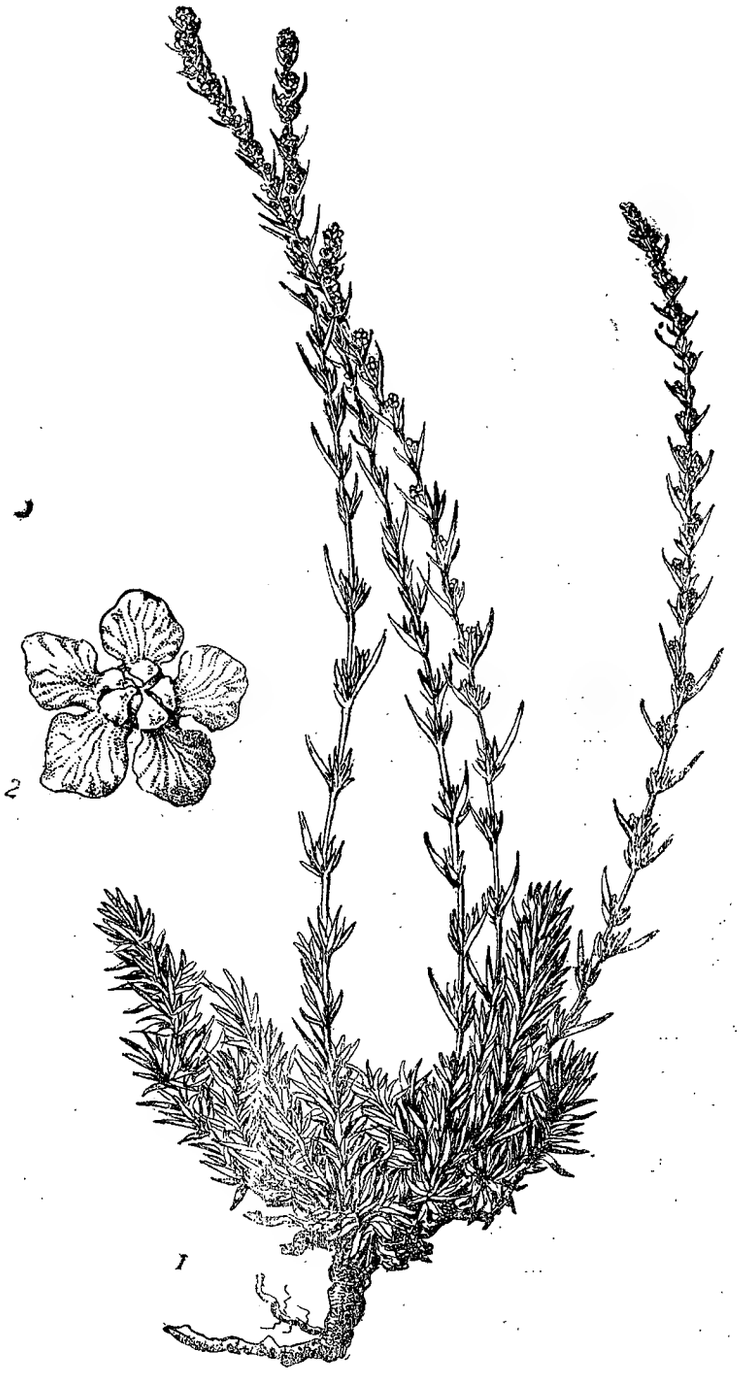

Рис. 59. *Віниччя розлоге — Kochia prostrata* (L.) Schrad.
1 — загальний вигляд; *2* — оцвітина при плодах.

В Українській РСР трапляються:

Var. virescens Fenzl. Листки вузькі, часто нитковидні, зелені, з розсіяними волосками, іноді майже голі.

Fenzlin Ledeb., Fl. Ross., III (1851) 748. Рог., Обозр. (1869) 215. Ильин в Фл. СССР, VI, 130.

Var. canescens Moq. Рослина сірувата. Листки більш-менш плоскі, вкриті густими притиснутими волосками.

Moq., Chenop. enum. (1840) 93. Ильин в Фл. СССР, VI, 130.

Поширення виду по СРСР. Європейська частина: Верх.-Дніпр., Верх.-Волз., Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Заволз., Причорн., Крим, Ниж.-Дон., Ниж.-Волз.; Кавказ: Передкавк., Даг., Півд. і Схід. Закавк.; Зах. Сибір: Верх.-Тоб., Ірт., Алт.; Схід. Сибір: Анг.-Саян., Даур.; Серед. Азія: Арал.-Касп., Прибалх., Гірськ. Туркм., Дж.-Тарб., Тянь-Шан., Пам.-Ал.

Загальне поширення. Південна Франція, Іспанія, Північна Італія, Болгарія, Югославія, Румунія, Австрія, Чехословаччина, Угорщина.

Примітка. Перша з цих різновидностей — var. *virescens* Fenzl звичайно пов'язана з солоницями і солонцюватими степами, друга — var. *canescens* Moq. з крейдами і піщаними місцями зростання. Можливе знаходження в Українській РСР на пісках Присивашшя і низинах Дніпра var. *lanuginosa* Bunge — різновидності пісків напівпустині; ця різновидність добре відрізняється дуже розвиненим шовковисто-шерстистим волосяним покривом. *Kochia prostrata* (L.) Schrad. в області напівпустині являє собою важливу нажировочну кормову рослину для різних видів худоби.

817 (2). K. laniflora (S. G. Gmel.) Borb. — **Віниччя шерстистоцвіте.** Стебло 5—80 *см* завв., пряме, тонке, жовтуватозелене або червонувате, кучеряво-коротко-волосисте, гіллясте головним чином у нижній частині, з нижніми гілками видовженими, лежачими або висхідними. Листки лінійно-нитковидні або нитковидні, товстуваті, вкриті напівпритиснутими або відставленими волосками, в пазухах з укороченими улисненими гілочками. Квітки зібрані в клубочки по 1—3 і утворюють переривчасто-колосовидне, видовжене, часто гіллясте суцвіття. Оцвітина внизу і по краю листочків шовковисто-волосиста, на спинці до крил гола або із розсіяними волосками, при плодах закрита, утворює п'ять плівчастих, довгастих, обернено-яйцевидних, лопатковидних або ромбічних, по краю неправильно зазублених, здебільшого з червонуватими жилками криловидних додатків. Насіння то круглясте, то яйцевидне, 1,5—2 *мм* у діаметрі. ⊙. Цв. V—IX.

Borb., Balaton Fl. (1900) 340. Ильин в Фл. СССР, VI, 130.

— *K. arenaria* Roth in Schrad., Journ., II (1800) I. Bess., Enum., № 313. Fenzl in Ledeb., Fl. Ross., III, 749. Zapal., Consp. fl. Galic. crit., II, 178. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 364. — *Salsola arenaria* Naerkl., Schrift. B.G. Regensb., I (1792) 332. — *Salsola laniflora* S.G. Gmel., Reise, I (1774) 160.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 183! A. Kern., Fl. austro-hung. exsicc., № 542! Dörfl., Herb. norm., № 5163.

По пісках, піщаних степах, долинних пісках, у піщаних борах, насипах та ін. — Майже по всій Українській РСР, переважно по других терасах річних долин рр. Дніпра, Бугу і Дінця з притоками. Мало є вказівок для західної частини Української РСР, а для З.Л.С. і П.С. вказівок зовсім нема.

Поширення по СРСР. Європейська частина: Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Волз.-Кам., Заволз., Крим, Ниж.-Дон., Ниж.-Волз.; Кавказ: Передкавк., Даг., Схід. Закавк.; Зах. Сибір: Верх.-Тоб., Ірт., Алт.; Схід. Сибір: Анг.-Саян.; Серед. Азія: Арал.-Касп., Прибалх.

Загальне поширення. Середня Європа (Румунія), Середземномор'я, Балканський півострів, Монголія.

Примітка. Наведено в українській літературі такі форми цього виду, хоча навряд чи вони мають якесь таксономічне значення: f. *longifolia* Koch (Syn., ed. I, 1837, 605) з прицвітковими листками, що значно перевищують квіткові клубочки [Рогов., Обозр. (1869) 215]; f. *brevifolia* Koch (цит. місце) з прицвітковими листками, коротшими, ніж квіткові клубочки [Рогов., Обозр. (1869) 215]; f. *rubra* Roth [in Schrad., Journ., II, 2 (1801) 303 = f. *dasyantha* Koch] з червонуватим і дуже волосистим стеблом (Lindem., Fl. Chers., II, 135).

818 (3). K. scoparia (L.) Schrad. — **Віниччя справжнє.** Рослина зелена або під осінь червоніє. Стебло 30—150 *см* завв., пряме, гіллясте, внизу голе, вгорі з тонкими, кучерявими волосками. Листки ланцетні або ланцетно-лінійні, плоскі, гострі або загострені, до основи звужені в черешок, з двох боків або тільки з нижнього з притиснутими, короткими волосками або з обох боків голі, по краю з довгими війками. Квітки здебільшого по 1—2, рідше до п'яти, в пазухах прицвіткових листків, що їх перевищують, утворюють улиснене, розставлене, колосовидне суцвіття. Оцвітина гола, звичайно тільки по краю війчаста, при плодах у двостатевих квітках здебільшого поперечно-кілювата, на середині кіля з горбиками або замість останнього розвиваються плівчасті криловидні додатки, в маточкових квітках кіль малопомітний або нерозвинений. Насіння здебільшого яйцевидне, 1,5—2 *мм* завд. ⊙. Цв. VII—IX.

Schrad. in Neues Journ., III, 3—4 (1809) 85. — Bess., Enum., № 312. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 364. Ильин в Фл. СССР, VI, 133.

— *Chenopodium scoparium* L., Sp. pl., ed. I (1753) 221. — *Salsola scoparia* M.B. in Mem. Soc. Nat. Mosc., I (1811) 144.

Видані зразки: Sintenis, iter transcasp. pers., № 2185.

По забур'янених і смітних місцях, у садах, городах, біля парканів та будинків. — Трапляється розсіяно по всій Українській РСР. Нема вказівок тільки для П.С.

В Українській РСР зустрічаються:

F. trichophylla Schimz. Листки нитковидні; рослина утворює густий довгастий кущ або обернено-яйцевидний кущик.

Рис. 60. *Віниччя справжнє — Kochia scoparia* (L.) Schrad.
1 — загальний вигляд; *2* — частина стебла з плодами.

Schinz u. Thell., Verz. Säm. Bot. Gart. Zürich (1910) 10.
— *Kochia trichophylla* Hort.

Форма культурна, звичайно розводять у нас на клумбах, в садах і парках.

Поширення виду по СРСР. Європейська частина: Верх.-Дніпр., Верх.-Волз., Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Заволз., Причорн., Крим, Ниж.-Дон., Ниж.-Волз.; Кавказ: Передкавк., Півд. і Схід. Закавк.; Зах. Сибір: Верх.-Тоб.; Далек. Схід: Зее-Бур., Уссур.; Серед. Азія: всі райони.

Загальне поширення. Майже вся Середня і південь Західної Європи, Передня Азія, Центральна Азія, Індія, Китай, Японія.

Господарське значення. Цей вид часто культивують не тільки у вигляді садової форми, але й звичайної, особливо на баштанах, для використання рослини на віники.

Примітка. Рогович [Обозр. (1869) 215], Ліндеман (Fl. Chers., II, 134), Андржієвський (Исч. раст. Под. губ., 133), Монтрезор (Обозр., 122) вказують для цього виду *β. pubescens* Fenzl (in Ledeb., Fl. Ross., III, 1851, 746). Ми не вважаємо можливим виділення цієї форми, бо важко знайти якусь межу між зовсім голими екземплярами і розсіяно-волосистими.

Триба 6. **Corispermeae** Moq.

Квітки двостатеві, без прицвіточків. Оцвітина плівчаста, вільнолиста або тільки внизу зросла, при плодах не змінюється, з 1—5 листочками, рідко зовсім нерозвинена. Тичинки в кількості 1—5. Плоди дуже виступають з оцвітини, сплюснуті. Насіння вертикальне; зародок кільцевий.

Рід 240. Верблюдка — **Corispermum** L.

L., Gen. pl., ed. 5 (1754) 5.

Квітки з дрібною, плівчастою, часто недорозвиненою оцвітиною з 1—5 листочками, часто її зовсім нема. Листочки оцвітини здебільшого зубчасті або навіть надрізано-розсічені; задній з них звичайно найбільший і сталий, два дуже дрібних — бокові, останні два здебільшого нерозвинені. Тичинки в кількості 1—5, звичайно розвинені 1—3; пиляки овальні або майже кулясті, без додатків; приймочок дві, з майже непомітним стовпчиком. Плоди дуже стиснуті з поверхні, від кулястої до довгасто-овальної форми, спереду здебільшого опуклі, ззаду звичайно увігнуті або плоскі, часто по краю крилаті. — Рослини однорічні, з черговими, суцільними, вузькими листками і гіллястими волосками.

Рід містить близько 50 видів, поширених переважно в Євразії; тільки небагато видів трапляється в західній частині Північної Америки. Найбільша кількість видів припадає на Монголію і Китай. Види цього роду пов'язані переважно з піщаними місцями і, з одного боку, оселяються у великих піщаних масивах в області пустинь і напівпустинь, а з другого — проходять смугами по алювіальних пісках та галечниках долин річок і спускаються разом з ними майже до північного полярного

моря. Крім того, у флорі літоральних приморських пісків види *Corispermum* займають видне місце. Прирічні види належать переважно до циклу *C. Marschallii* Stev., що характеризується відсутністю або недорозвиненням оцвітини (Європа, Сибір). Сюди належать *C. Marschallii* Stev. (Європа), *C. algidum* Iljin (Північно-Європейська частина СРСР), *C. canescens* Kit. (Середня Європа), *C. squarrosum* L. (Західний Сибір), *C. crassifolium* Turcz. (Північний Сибір), *C. Komarovii* Iljin (Саяни). Літоральні і середматерикові (пустинно-степові) види завжди з розвиненою оцвітиною. Можна припускати, що розвиток цих циклів, а може бути, й секцій, відбувався різними шляхами. Можна також думати, що пустинно-степові типи розвинулися з літоральних елементів. На це вказує хоча б те, що тепер деякі види характеризуються подвійною стацією: з одного боку, в літоральних пісках, а з другого, — на піщаних степах і пустинних пісках. Для прикладу можна навести *C. nitidum* Kit. (Чорне море і піски степової області) і *C. aralocaspicum* Iljin (Каспійське море і піски напівпустині Арало-Каспію). Щождо пустинних видів, то, можливо, вони виникли в процесі пізнішого формування, пов'язаного з льодовиковим періодом. Тут, на окраїнах ареалу виду, утворювався під впливом суворого кліматичного режиму новий цикл *C. Marschallii* Stev., що характеризується насамперед редукцією оцвітини. Звідси, в міру відступання льодовика, види цього циклу почали мігрувати, з одного боку, на північ по долинах рік аж до полярного північного моря, а з другого — на південь по долинах південних рік Європи.

На нашу думку, цей рід не тільки взагалі, але й на території Української РСР достатньо не вивчений, як показав опис *C. ucrainicum* Iljin; вивчення флори літоральних черепашників може дати нові важливі дані.

З 50 відомих до цього часу видів у межах СРСР зустрічається 34. Крім цього роду, до триби *Corispermeae* належать ще два роди *Agriophyllum* М.В. з шістьма видами, з яких п'ять трапляються виключно в пісках Арало-Каспію і Середньої та Центральної Азії, а один — *A. Palezkianum* Litw. пов'язаний з гамадною рослинністю у Кара-Кумах. Рід *Anthochlamis* Fenzl має два види — *A. turkomanica* Iljin (Копет-Даг) і *A. polygaloides* Moq. (Іран, Закавказзя, Тянь-Шань), що ростуть на піпсі. Найближче до *Corispermum* стоїть, очевидно, *Anthochlamis* як будовою плодів, так і будовою вегетативних органів.

---

1. Оцвітини зовсім немає або вона недорозвинена — у вигляді заднього, дуже вузького і дуже порізаного листочка, або ж вона складається з двох недорозвинених, дуже розсічених листочків; у верхніх квіток оцвітини завжди нема. Плоди з виїмкою . . . 2.
— Оцвітина у всіх квіток представлена хоча б у вигляді одного заднього листочка. Плоди без виїмки . . . . . 3.

2. Плоди широко окрилені, вгорі з добре виявленою виїмкою; крила зазублені, рівні $^1/_2$—$^1/_3$ ширини горішка. Оцвітина зовсім нерозвинена . . . . . **(1). В. Маршаллова — C. Marschallii** Stev.
— Плоди більш вузько окрилені, вгорі з невеликою виїмкою; крила дрібно зазублені, рівні приблизно $^1/_4$ ширини горішка. Оцвітина місцями, а особливо у верхніх квіток, нерозвинена; в інших квіток здебільшого у вигляді двох вузьких задніх або одного заднього листочка, дуже розсічених . . . . . **(2). В. сірувата — C. canescens** Kit.
3 (1). Плоди майже безкрилі (див. з фронтального боку плода) . . . . . **(6). В. східна — C. orientale** Lam.
— Плоди завжди крилаті, іноді вузькокрилі . . . . . 4.
4. Листки нитковидні або лінійні, загорнуті краями на верхню сторону . . . . . 5.
— Листки плоскі. Плоди вузькокрилі, на світло півпросвічуються; суцвіття дуже пухнате . . . . . **(4). В. гісополиста — C. hyssopifolium** L.
5. Плоди ширококрилі, з тонкими крилами, рівними $^1/_3$—$^1/_4$ ширини його ядра; на верхівці між розгалуженнями носика з глибокою щілиною, що доходить до самого ядра плодика . . . . . **(5). В. українська — C. ucrainicum** Iljin.
— Плоди вузькокрилі, товстуваті, з крилами, рівними $^1/_4$—$^1/_{10}$ ширини його ядра, на верху між розгалуженнями носика нема щілини, яка б прорізувала крила . . . . . **(3). В. блискуча — C. nitidum** Kit.

819 (1). C. Marschallii Stev. — **Верблюдка Маршаллова.** Рослина розсіяно-волосиста, рідко майже гола. Стебло 5—25 *см* завв., від самої основи гіллясте, внизу часто пурпурове. Листки лінійні або довгасто-ланцетні, плоскі, рідше згорнуті на верхній бік. Суцвіття густо-колосовидне, рідше розставлене, з яйцевидними, довгасто-яйцевидними або навіть вузько-ланцетними (переважно нижніми), здебільшого по краю широко-біло-плівчасто облямованими прицвітками, що закривають звичайно тільки середню частину плода і завжди перевищують його, рідше закривають плід майже цілком, догори притиснуті, при плодоосипанні часто відставлені. Оцвітини немає; тичинок 1—3, рідко п'ять. Плоди широко окрилені, майже круглясті або овальні, 4(3,5)—5 *мм* завд. і 3,5(3)—4,5 *мм* завш., з обох боків плоскі або спереду опуклі, вгорі з виразно виїмчастим крилом; крила широкі, жовтуваті, ясніші від темно-оливкового ядерця, по краю зазублені. ☉. Цв. VII—VIII.

Stev. in Mem. Soc. Nat. Mosc., V (1814) 336. Ильин в Фл. СССР, VI, 138. — *C. Marschallii β. nudiflorum* Fenzl in Ledeb., Fl. Ross., III, 2 (1851) 703. — *C. intermedium β. Marschallii* Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 361. — *C. canescens β. Marschallii* Beck. in Rchb., Ic. fl. Germ. et Helv., XXIV, 162. — *C. squarrosum* M.B., Fl. taur.-cauc., I (1808) 3 (non L.). — *C. borysthenicum* Andrz., Исч. раст. Под. губ., 134. — *C. intermedium* Schmalh., Фл. Ю.-З. Р., (1886) 494; Фл. Ср. и Ю. Р., II, 361 (non Schweigg.).

По алювіальних пісках, по берегах річок. — В Українській РСР трапляється розсіяно, головним чином по долинах рр. Дніпра, Дінця та їх приток.

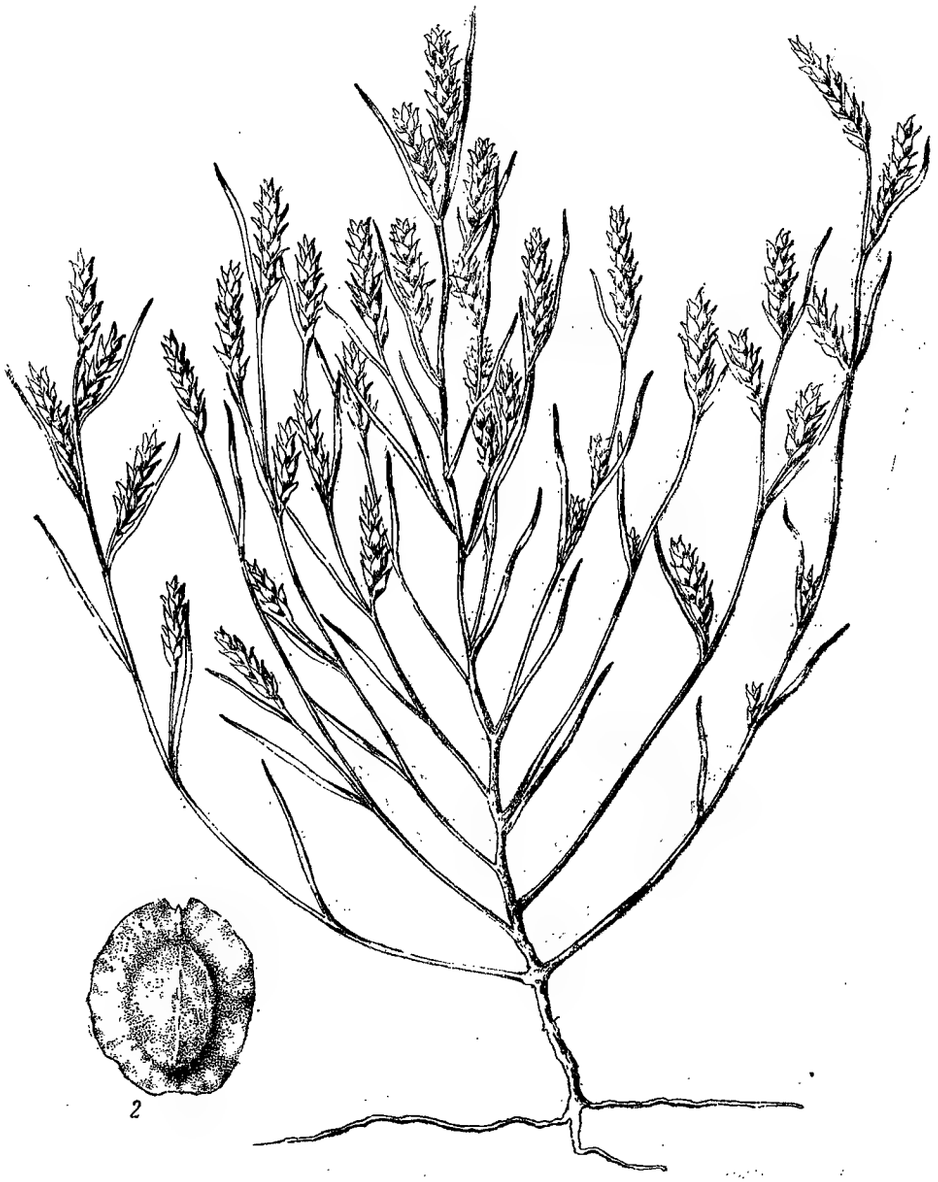

Рис. 61. *Верблюдка Маршаллова — Corispermum Marschallii* Stev.

1 — загальний вигляд; *2* — плід.

П.П. Київ (Шмальг., Соколовський!, Лоначевський!, Кот.!). — **Л.П.** Околиці Києва: Труханів острів (Цінгер!); Микільська слобідка (Цінгер!). — Чернігівська обл.: Ріпкинський рн, Кам'янка на Дніпрі (Пач.); Чернігів (Неволовський). — **П.Л.-С.** Київська обл.: Черкаси (Тржебинський). — **Л.Л.-С.** Полтавська обл.: Гельмязівський рн, Прохорівка (Кот.!); Кременчуцький рн, Кременчук (Пач.), Крюків (Пач.!). — Харківська обл.: околиці Харкова; Чугуївський рн, Мохнач (Козлов!). — **П.З.-Л.С.** Дніпропетровськ (Акінфієв.). — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: Ізюм (Горницький); Куп'янськ (Кот.). — Ворошиловградська обл.: Кремінна (Сукачов); Новоастраханський рн, Боровеньки (Черн.). — **П.З.С.** Одеса (Шестериков). — Миколаївська обл.: Миколаїв (Федосєєв). — Херсонська обл.: Бериславський рн, Кам'янка, Дрімайлівка; Херсонський рн, Тягинка по Дніпру (Пач.). — **Л.З.С.** Херсонська обл.: Голопристанський рн, Гола Пристань (Пач.). — Запорізька обл.: Запоріжжя (Грунер); Кам'янсько-Дніпровський рн, Кам'янка і Водяне по Дніпру (Козлов!).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Верх.-Дніпр., Верх.-Волз., Причорн., Серед.-Дніпр., Волз.-Кам., Волз.-Дон., Ниж.-Дон., Ниж.-Волз., Заволз.

Загальне поширення. Східна Пруссія, Угорщина, Північна Італія.

820 (2). C. canescens Kit. — **Верблюдка сірувата.** Рослина волосиста, стебло 15—70 *см* завв., від самої основи гіллясте. Листки лінійні або лінійно-ланцетні, плоскі, загострені. Суцвіття короткі, товсті, густі, рідше з розставленими квітками і тоді вузько-видовжені. Прицвітки довгасто-яйцевидні або ланцетні, по краю вузько-біло-облямовані, довші від плодів і рівноширокі з ними, рідко вужчі від них, найнижчі листовидні. Оцвітина недорозвинена, здебільшого у вигляді двох вузьких задніх або одного заднього листочка, дуже розсічених; місцями, особливо у верхніх квіток, оцвітина зовсім нерозвинена. Тичинок 1—3(5). Плоди овальні, рідше кругласто-овальні, 3,5—4 *мм* завд. і 2,5—3,25 *мм* завш., яснозелені, спереду злегка опуклі або майже плоскі, окрилені. Крила рівні приблизно $^1/_4$ ширини ядерця, дрібнозазублені, вгорі з невеликою виїмкою. ☉. Цв. VI—VIII.

Kit. in Schult., Oesterr. Fl., ed. 2, I (1814) 7. Ильин в Фл. СССР, VI, 140. — *C. Marschallii α. floridum* lusus 3 Fenzl in Ledeb., Fl. Ross., III, 2 (1851) 763, p. p. Рог., Обозр. (1869) 216 (?). — *C. hybridum* Bess. ex Andrz., Исч. раст. Под. губ., 135.

По алювіальних пісках та піщаних степах. — Наведена для П.П.

П.П. Околиці Києва (Андрж.).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Серед.-Дніпр.

Загальне поширення. Румунія, Угорщина, Югославія, Чехословаччина, Польща (?).

821 (3). C. nitidum Kit. — **Верблюдка блискуча.** Рослина зелена або пурпурова, гола, тільки на молодих частинах опушена; стебло 10—50 *см* завв., від самої основи розхилено-гіллясте. Листки майже нитковидні або вузько-лінійні, згорнуті здебільшого своїми краями на верхній бік. Суцвіття вузькі, видовжені, з розставленими плодами, рідше густіші; прицвітки нижні вузькі, листовидні, значно довші від плодів, інші здебільшого яйцевидні, звичайно покривають плоди майже цілком

і над плодами стягнуті в загострення. Оцвітина здебільшого з одного заднього велико-зубчастого листочка і іноді ще двох дрібних, передньобокових; тичинок 3—5. Плоди овальні або круглясто-овальні, 2,5—3,5 *мм* завд. і 2—2,5 *мм* завш., спереду опуклі, ззаду плоскі або злегка увігнуті,

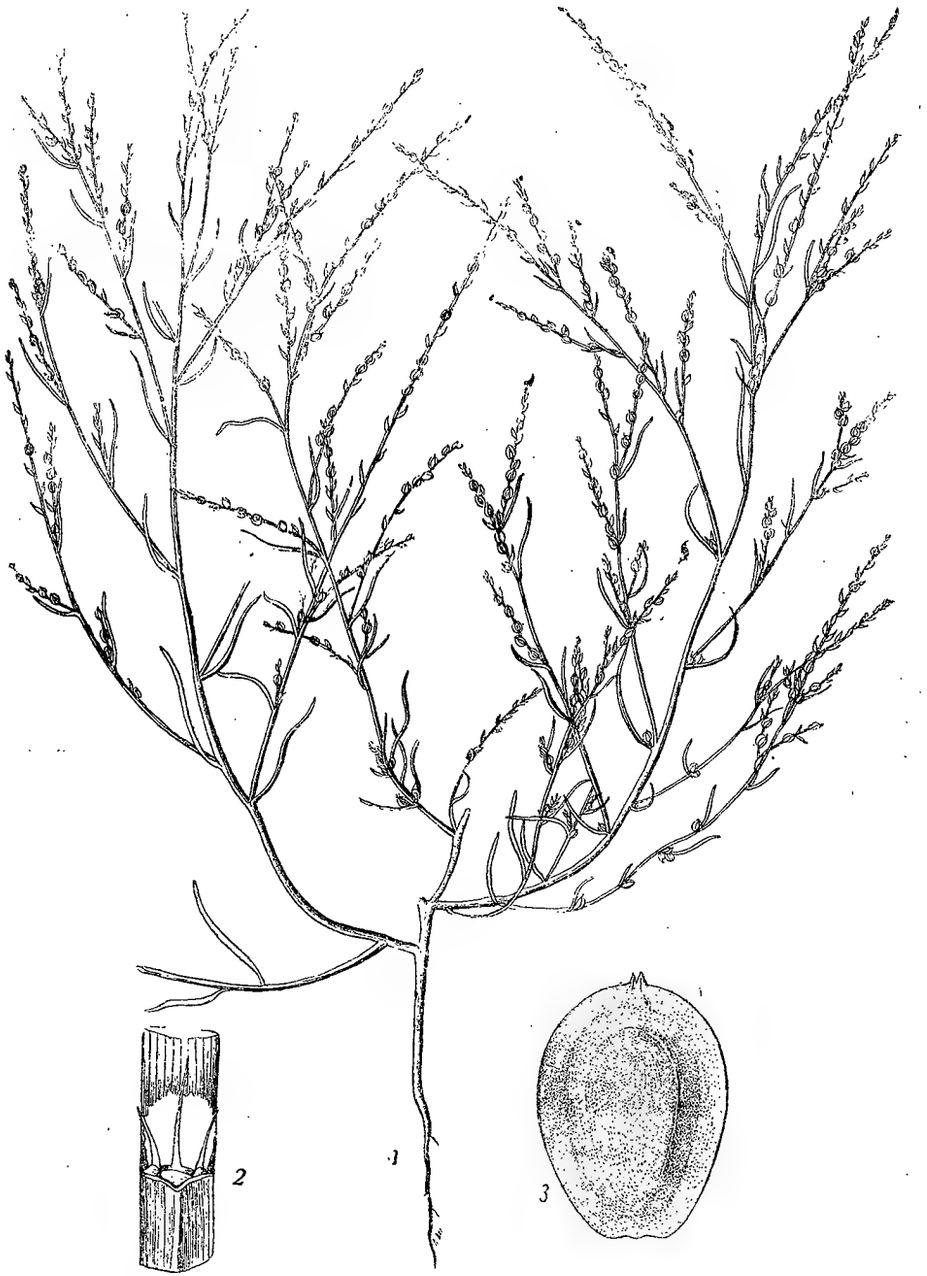

Рис. 62. *Верблюдка блискуча — Corispermum nitidum* Kit.
1 — загальний вигляд; *2* — квітка з усуненою зав'яззю і пиляками; *3* — плід (збільш.).

голі, гладенькі, злегка вилискують, оливкові, вузькокрилі. Крила жовтобурі, цілокраї, товстуваті, по краю не просвічують, на $^1/_4$—$^1/_{10}$ вужчі від ширини ядерця. ☉. Цв. VII—IX.

Kit. in Schult., Oesterr. Fl., 2 Aufl., I (1814) 7. Fenzl in Ledeb., Fl. Ross., III, 2, 761 (excl. spec. sibir. et turkom.). Ильин в Фл. СССР, VI, 145.

C. hyssopifolium β. nitidum Schmalh., Фл. Ю.-З. Р, (1886) 494; Фл. Ср. и Ю. Р., II, 362.

Піски, піщані степи, бори на пісках, літоральні піски, посіви.

П.П. Київ, Труханів острів (Цінгер!, Соколовський!, Соболев!). — **П.Л.-С.** Київська обл.: Черкаський рн, Кумейки (Зеров!). — Полтавська обл.: Кременчуцький рн, Крюків (Зеров!). — **Л.Л.-С.** Харківська обл.: Харків та його околиці, Мерефа; Зміїв (Кот.). — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: Вовчанськ (Заблоцький!); Куп'янськ (Кот.); Ізюм (Горницький). — Ворошиловградська обл.: Старобільськ (Ширяєв!). — Дніпропетровська обл.: Дніпропетровськ (Акінфієв!); Межівський рн, Гаврилівка (Оксіюк!). — Ворошиловградська обл.: Кремінський рн, Кремінна, Ново-Глухівське лісництво (Клок.!). — Сталінська обл.: Крива Коса, Юровка (!); Білосарайська коса; поблизу Жданова (Кот.!). — **П.З.С.** Одеська обл.: Одеса (Шестериков). — Миколаївська обл.: Тилігуло-Березанський рн, Коблеве на Тилігульському лимані (Танфільєв!); Миколаїв (Федосеєв). — Херсонська обл.: Берислав (Пач.). — **Л.З.С.** Дніпропетровська обл.: Нікополь (Соколовський!). Звичайно на дніпровських пісках (Пач., Лавр.!).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Причорн., Крим (північ.), Волз.-Дон. (півд.), Ниж.-Дон., Ниж.-Волз. (захід.); Кавказ: Передкавк.; Серед. Азія: Кара-Кум (тільки острови на південь від Красноводська).

Загальне поширення. Чехословаччина, Угорщина, Югославія, Румунія, Польща.

Примітка. Описаний Андржієвським *C. coloratum* Andrz. (Исч. раст. Под. губ., 135) є, очевидно, одна з форм наведеного виду, що відрізняється густим, вузько-витягнутим, булавовидним суцвіттям, з широко-плівчасто-облямованими прицвітками, що черепичасто покривають один одного. До цього часу відомий тільки з класичного місця зростання, а саме — з острова біля Києва. Не виключена можливість, що більша кількість матеріалу дасть можливість розглядати його як самостійний вид.

822 (4). C. hyssopifolium L. — **Верблюдка гісополиста.** Рослина волосиста; стебло 10—15 *см* завв., пряме, від основи гіллясте, іноді внизу пурпурове. Листки лінійно-ланцетні або лінійні, плоскі, загострені. Суцвіття здебільшого густе, з яйцевидними або довгасто-яйцевидними, загостреними, широко по краю перетинчастими прицвіточками, що здебільшого покривають плоди цілком. Оцвітина здебільшого однолиста із заднього надрізано-зубчастого листочка або рідше трилиста; тичинок звичайно 3—5. Плід овальний або круглясто-овальний, 2,5—3,3 *мм* завд. і 1,75—2,75 *мм* завш., спереду опуклий, ззаду плоский, майже матовий, дуже вузькокрилий. Крила у вигляді вузької просвічуючої облямівки, цілокраї або з поодинокими зубчиками, зверху закруглені. ☉. Цв. VI—IX.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 14. — Fenzl in Ledeb., Fl. Ross., III, 2, 759, p. p. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 361. Ильин в Фл. СССР, VI, 143.

Піски, піщані місця, піщані бори, насипи. — В Українській РСР трапляється на сході, де росте звичайно на річкових терасах.

П.П. Київ та його околиці (Шмальг.!). — **Л.П.** Київська обл.: Броварський рн, Бровари, Літки на Десні (Вершковський). — **П.Л.-С.** Зрідка по Дніпру і Тясмину. — **Л.З.-Л.С.** Часто по р. Дінцю і його притоках, р. Самарі, узбережжю Азовського моря (Кот.). — **П.З.С.** Одеса та її околиці (Шестериков). — Миколаїв (Федосєєв!). — Херсон (Пач.). — **Л.З.С.** Миколаївська обл.: Очаківський рн, Покровка (Исполатов). — Херсонська обл.: низ Дніпра (Пач., Лавр.!).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Верх.-Дніпр., Верх.-Волз., Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Причорн., Ниж.-Дон., Ниж.-Волз.; Зах. Сибір: Верх.-Тоб., Алт.; Схід. Сибір: Анг.-Саян., Даур.

Загальне поширення. Ендем СРСР, у Західній Європі його заміщає *C. leptopterum* (Aschers.) Iljin.

Примітка. Наведена помилково Роговичем [Обозр. (1869) 216] *C. hyssopifolium β. macropterum* Fenzl (in Ledeb., Fl. Ross., III, 2, 1851, 760) для **П.Л.С.** — Полтавська обл.: Гельмязівський рн, Прохорівка; Кременчук — є не що інше, як одна із форм *C. hyssopifolium* L. Справжній *C. hyssopifolium β. macropterum* Fenzl — ідентичний з *C. intermedium* Schweigg. (узбережжя Балтійського моря); в СРСР не трапляється.

823 (5). C. ucrainicum Iljin. — **Верблюдка українська.** Рослина низька, гілляста від самого низу; гілки звичайно витягнуті, під час плодоношення з пурпуровим відтінком; стебло коротко-опушене, головним чином у верхній частині. Листки лінійні, товстуваті, на кінці із загостренням, майже голі, із країв загорнуті на верхній бік; прицвіткові — видовжено-яйцевидні або овальні, широко-плівчасто оторочені, гострі, найнижчі поступово переходять у звичайні стеблові листки. Суцвіття не дуже густе, під час плодоношення коротке, з прицвітковими листками, які перевищують плоди і помітно вужчі від них. Оцвітина однолиста, з округлого на верхівці, по краю вигімчасто-зубчастого листка, який по середній лінії іноді має щілину. Тичинок три, середня перевищує оцвітину на $^1/_3$ її довжини. Плід майже округлий, ширококрилий, 3,5—4 *мм* завд. і 3—3,5 *мм* завш., з двох боків стиснутий або спереду помітно опуклий, голий, на верхівці з глибокою щілиною. Ядро ясно-оливкового кольору, з порівняно тонкими і цілокраїми крилами, рівними $^1/_3$—$^1/_4$ ширини його ядра. ☉. Цв. V, пл. X.

Ильин в бот. мат. герб. Бот. инст. им. В. Л. Комарова, АН СССР, IX, 4—12 (1946) 262.

Приморські піски.

П.С. Херсонська обл.: острів Тендер (Іллічевський!).

Поширення по СРСР. Поки що відомий в літоральній смузі Української РСР і є ендемічною рослиною.

Примітка. Морфологічно *C. ucrainicum* Iljin близький до *C. Krylovii* Iljin, що росте на Алтаї.

824 (6). C. orientale Lam. — **Верблюдка східна.** Рослина 5—60 *см* завв., гілляста від самого низу, з розкиданими волосками, іноді майже гола. Листки лінійні або лінійно-ланцетні, плоскі, прицвіткові видовжені або видовжено-яйцевидні, цілком ховають плоди. Суцвіття вузьке, циліндричне, негусте, більш-менш сірувате від волосків; оцвітина однолиста, тичинок 3—5. Плоди овальні, 2—3 *мм* завд. і 1,5—2 *мм* завш., спереду опуклі, ззаду більш-менш плоскі, зовсім безкрилі, зверху з коротким прямим, на кінці роздвоєним носиком. ☉. Цв. VII—IX.

Lam., Encyel., II (1786) 111. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., 361. Ильин в Фл. СССР, VI, 150.

По пісках, в соснових борах та як бур'ян у посівах.

Д.Л.-С. Ворошиловград, біля залізниці (Гринь!).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Волз.-Дон., Ниж.-Волз.; Кавказ: Даг.; Зах. Сибір: Верх.-Тоб., Ірт., Алт.; Серед. Азія: Арал.-Касп., Прибалх.

Загальне поширення. Ендем СРСР. Вказівка для Малої Азії, мабуть, помилкова.

Примітка. Східний вид верблюдки, який росте головним чином у напівпустині, але по краю ареалів заходить і в степову область від Дону і до Алтаю; на південь від пустині не поширюється. Місцезнаходження його на Україні є найбільш західне і, мабуть, випадкове; це — адвентивна рослина в Українській РСР

Триба 7. **Salicornieae** Dum.

Квітки двостатеві, рідше з домішкою маточкових, здебільшого розміщені в коротких триквіткових дихазіях, звичайно занурених у вісь колосовидного суцвіття. Оцвітина 3—4-листа, здебільшого до верхівки зросла; тичинок 1—2. Насіння вертикальне, з кільцевим або дуговидно зігнутим зародком.

Це — одна із найсвоєрідніших і найстародавніших триб цієї родини, викопні рештки якої трапляються ще в еоцені. Представники її поширені по всіх країнах світу і, головним чином, пов'язані з морськими узбережжями. Тут є такі роди, як *Halopeplis, Halocnemum,* які в області сучасного Середземномор'я є переважно прибережно-морськими родами, а в області пустинь і напівпустинь Середньої Азії — континентально-солончаковими. Так само поводять себе деякі види *Salicornia* (*S. herbacea* L.). Види роду *Arthrocnemum,* головним чином, поширені в літоральній морській смузі в усіх країнах світу. В цій трибі є роди, пов'язані тільки з Австралією (*Pachycornia, Tecticornia*), північно або південно-американські (*Allenroltea, Heterostachys, Halophytum*) або центрально-середньоазіатські (*Kalidium, Halostachys*), або, нарешті, специфічно західносередземноморські (*Microcnemum*). Уже поширення їх і еко-

логія свідчать про значну давність цієї триби і підтверджують думку про велике значення літоральної зони як важливого центра розвитку цієї родини і джерела, звідки пустині і напівпустині одержували формативний матеріал для заселення солончакових континентальних просторів.

Рід 241. Сарсазан — Halocnemum М.В.

М.В., Fl. taur.-cauc., III (1819) 3.

Квітки двостатеві, без прицвіточків, сидять у пазухах прицвіткових лусковидних листків здебільшого по три, рідко по дві і занурені в тканину колосовидного суцвіття. Оцвітина булавовидна, трилиста; тичинка одна, передня; маточка вертикальна, з двома шиловидними приймочками. Насіння з кільцевим зародком. — Півкущі із соковитими гонами і супротивними нерозвиненими листками.

Монотипний рід з одним лише видом — *H. strobilaceum* (Pall.) М.В., що займає тепер усю територію стародавнього Середземномор'я.

825 (1). H. strobilaceum (Pall.) М.В. — Сарсазан шишкуватий. Півкущ або невеликий кущ 15—100 *см* завв., звичайно майже півкулястої форми, від основи дуже гіллястий, із розхилистими, густими, в свою чергу розгалуженими, гілками, що здебільшого вкоріняються; річні гони соковиті, членисті, з короткими циліндричними або майже булавовидними члениками, із супротивними, стерильними, майже кулястими, широко-лускуватими бруньками, що довго не розвиваються або виганяють вкорочені супротивні квітконосні гілочки. Листки нерозвинені і мають вигляд супротивних, тупокутних, на верхівці широко-півкруглих, майже щитовидних лусочок. Листочки оцвітини тільки в нижній половині зрослі, білуваті, на верхівці сходяться, причому передній плоскуватий, у вільній частині майже круглястий, бокові башличковидні. Насіння дрібне, овальне, яйцевидне або рідше неправильно круглясте, 0,5—0,75 *мм* завд., червонуватобуре, стиснуте, по більш опуклому краю пупирчасте. ♄. Цв. VIII—IX.

М.В., Fl. taur.-cauc., III (1819) 3. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 377. Ильин в Фл. СССР, VI, 171, табл. VIII, рис. 4 a—d.
— *Salicornia strobilacea* Pall., It., I (1771) 412, 431.

По солончакових узбережжях. — В Українській РСР лише в літоральній смузі Чорного моря.

Л.З.-Л.С. Запорізька обл.: Осипенківський рн, Петровське на р. Берді (Білик!); Ногайськ (Бойко!); Приазовський рн, Приморський Посад по р. Домузглі (Левіна!). — Сталінська обл.: Будьоннівський рн, Крива Коса (Постриганъ!). — **П.З.С.** Одеса та її околиці (Ліндем.!, Шестериков). — Миколаївська обл.: Очаків (Опперман!). — **Л.З.С.** і **П.С.** Звичайно по морському узбережжю.

Поширення по СРСР. Європейська частина: Причорн., Крим, Ниж.-Дон. (півд.), Ниж.-Волз.; Кавказ: Передкавк., Даг., Півд. і Схід. Закавк.; Зах. Сибір: Верх.-Тоб. (півд.), Ірт. (півд.); Серед. Азія: Арал.-Касп., Прибалх., Киз.-Кум., Сир-Дар., Аму-Дар., Кара-Кум.

Загальне поширення. Середземномор'я, Передня Азія до Індії, Кашгарія.

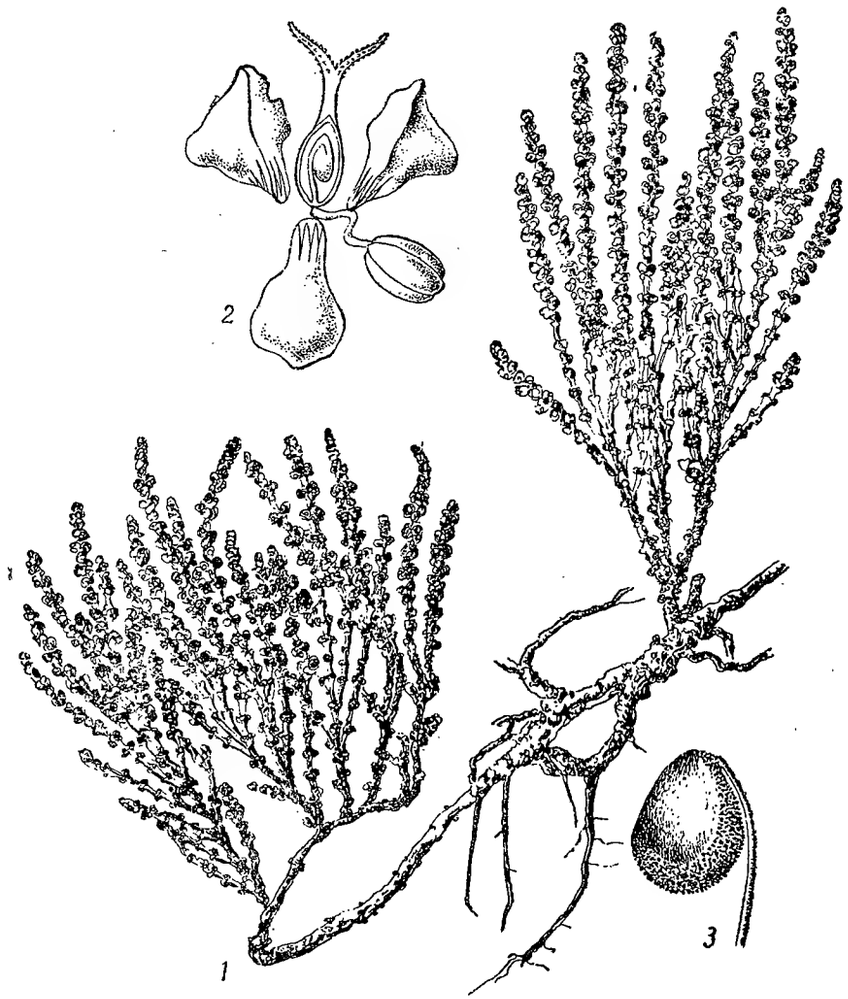

Рис. 63. *Сарсазан шишкуватий — Halocnemum strobilaceum* (Pall.) **М.В.**
1 — загальний вигляд; *2* — квітка; *3* — насінина.

Господарське значення. Можливо, що в недалекому майбутньому ця рослина матиме практичне значення, особливо в Українській РСР, де вона, за дослідженнями М. Котова, Р. Рисс і Є. Карнаух, силою своїх інсектисидних властивостей майже не поступається вже випробуваному *Anabasis aphylla* L., що міцно увійшов в практику. Хоча треба зазначити, що рослина ця не містить алкалоїдів, і її інсектисидні властивості базуються на якихось інших речовинах,

можливо, глюкозидах. Можливості використання цієї рослини сприяє також і те, що вона росте у великих масах.

Примітка. Ця рослина утворює в літоральній приморській смузі характерний ландшафт, де майже на голому солончаковому грунті розкидані характерні півсферичні круговини цієї рослини.

Рід 242. Солонець — Salicornia L.

L., Gen. pl., ed. I (1737) 357; Sp. pl., ed. I (1753) 3, p. p.

Квітки здебільшого двостатеві, без прицвіточків, з суцільною, нерозділеною оцвітиною, що відкривається тільки вгорі вузькою щілиною; тичинок 1—2; маточка вертикальна, з двома приймочками. Суцвіття густо-колосовидне, з м'ясистою віссю, в яку занурені здебільшого триквіткові дихазії; плодики яйцевидні або довгасті. Насіння вкрите гачкувато зігнутими на верхівці волосками. — Однорічники або півкущі з членистими соковитими стеблами, супротивним розгалуженням і нерозвиненими листками.

Рід містить близько 30 видів, поширених по всіх частинах світу, головним чином по морських узбережжях, почасти всередині країни на солончакових грунтах. Порівнюючи значна кількість видів росте в Європі, в Середземномор'ї та на узбережжях Атлантичного океану, особливо в Англії, де є не менше десяти видів цього роду. *Salicornia herbacea* L., що з усіх видів має найбільший ареал, який проходить через усю Європу, Азію і Північну Америку, в тропічних країнах не трапляється, — так, нема його в Австралії, Південній Африці, Південній Америці, де цей вид заміщається рядом своєрідних видів того ж роду. Рід, як і вся триба *Salicornieae*, принаймні стародавньотретинний, а найшвидше — навіть крейдяний.

826 (1). S. herbacea L. — **Солонець трав'яний.** Рослина спочатку зелена, потім пурпуровочервона. Стебло 5—50 *см* завв., висхідне або пряме, так само як і нижні гілки — голе, дуже рідко просте, звичайно гіллясте. Листки нерозвинені, мають вигляд коротких піхов. Колосовидні суцвіття на коротких ніжках; верхня квітка триквіткового дихазія розміщена вище бокових і більша їх; усі разом утворюють у цілому трикутник. Оцвітина по краю тупокутна в формі ромбічного щитка, вгорі з отвором, з якого виходять тичинки і приймочки. ⊙. Цв. VII—IX.

L., Sp. pl., ed. 2 (1762) 5. Ильин в Фл. СССР, VI, 172.
— *S. europaea herbacea* L., Sp. pl., ed. I (1753) 3. — *S. annua* Sm., Engl. Bot., t. 415 (1797). — *S. acetaria* Pall., Illustr. (1803) 7. — *S. herbacea* var. *pachystachya* Koch, Syn. fl. Germ., ed. 2 (1844) 693. Lindem., Fl. Chers., II, 131. — *S. herbacea α. leptostachya* Fenzl in Ledeb., Fl. Ross., III (1851) 767. Lindem., Fl. Chers., II, 131.

Видані зразки: Герб. фл. Сред. Аз., № 113!

Мокрі солончаки і морські узбережжя. — В південній і східній частині Української РСР.

Пр.Л. Дрогобицька обл.: Дрогобицький рн, Стебник (Тинецький!, Федорович!), Колпець (Раціборський, Турчинський). — **З.Л.-С.** Одеська обл.: Балта (Монтр.!). — Кам'янець-Подільська обл.: Білогір'я (Реман!); Ушиця (Реман!). — **Л.Л.-С.** Полтавська обл.: Лубни (Іллічевський, Августинович, Рог.!); Оболонський рн, Горошине на р. Сулі (Зоз!); Чорнобаївський рн, Бурімка (Зоз!); Карлівка (Рог.!); Кременчуцький рн, Омельник (Зоз!); Градизький рн, Галаганівка (Зоз!, Зеров!), Святилівка (Зеров!). — Харківська обл.: Старосалтівський рн, між Салтовом і Хотимлею (Таліев); Зміїв (Лавр.!). — **Д.Л.-С.** Ворошиловградська обл.: Ворошиловград (Постригань!). — Сталінська обл.: Слов'янськ (Лавр!); Артемівський рн, ст. Деконська (Лазаренко!), Сталіно (Кот.!); Макіївка (Карнаух!); Харцизький рн, ст. Іловайськ (Морозова!); Горлівка (Олексієнко!). — **П.З.-Л.С.** По рр. Бугу, Інгулу, Чечеклеї — зрідка. — **Л.З.-Л.С., П.З.С., Л.З.С., П.С.** Звичайно.

F. stricta (Willd.) G.F.W. Meyer. Стебло пряме, гілки догори напрямлені.

G.F.W. Meyer, Hannöv. Magaz. (1824) 178.
— *S. stricta* Willd., in Steud., Nomencl., ed. I (1821) 714.

F. prostrata (Pall.) Moq. Стебло висхідне і з довгими простягнутими гілками.

Moq., Chenop. enum. (1840) 114.
— *Salicornia prostrata* Pall., Illustr. (1803) t. 3.

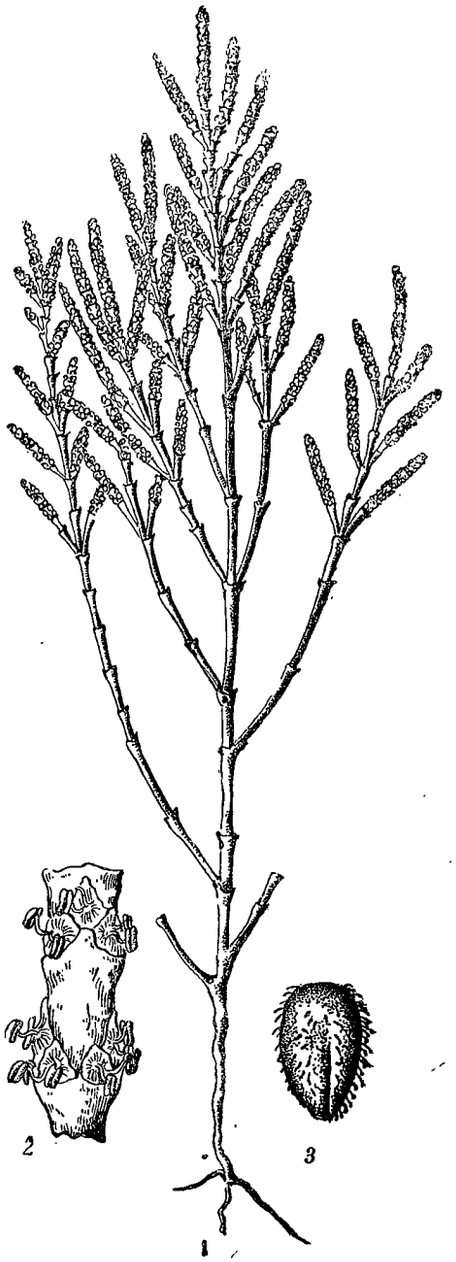

Рис. 64. *Солонець трав'яний — Salicornia herbacea* L.

1 — загальний вигляд; *2* — частина гілочки з квітами; *3* — плід.

Поширення виду по СРСР. Аркт. Європ. (Канін); Європейська частина: Дв.-Печ. (Соловецькі острови, Архангельськ), Верх.-Дністр., Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Причорн., Крим, Ниж.-Дон., Заволз., Ниж.-Волз.; Кавказ: Передкавк., Даг., Півд. і Схід. Закавк.; Зах. Сибір: Обськ. (півд.), Верх.-Тоб., Ірт.; Схід. Сибір: Анг.-Саян. (півд.), Даур.; Далек.

Схід: Уссур. (півд., морське узбережжя); Серед. Азія: всі райони, крім гірських (Тянь-Шан., Пам.-Ал. і Дж.-Тарб.).

Загальне поширення. Вся Європа (узбережжя і Середня Європа), Африка, Передня Азія, Центральна Азія, Америка.

Примітка. Наші солонці ще не досить вивчені; можливо, детальний аналіз примірників, поширених на всій обширній території нашого Союзу, дасть змогу виділити нові види. Треба звернути увагу на будову квіток і, особливо, насіння. Деякі автори вважають, наприклад, *S. prostrata* Pall. окремим видом, але характер розгалуження його, причому з недостатньою розмежованістю, ще не дає права на встановлення окремого виду. Все ж не виключена можливість, що критичне вивчення більшої кількості екземплярів дасть змогу відрізняти ці два види; тепер же ми вважаємо більш обережним говорити про них лише як про окремі форми. *Salicornia herbacea* L. є найхарактернішою рослиною злісних мокрих солончаків; вона одна з перших захоплює звільнену з-під морських вод та з-під солоних озерних басейнів території, часто разом з *Suaeda prostrata* Pall., *Halocnemum strobilaceum* M.B. або іноді з *Ofaiston monandrum* (Pall.) Moq. Солонець до цього часу не мав у нас ніякого господарського застосування, тоді як у Західній Європі, особливо у Франції, ця рослина є улюбленою приправою до страв, тонким овочем, який вживають у найрізноманітніших виглядах — маринованим, відвареним, у складних рецептах з різними стравами і т. д. У Франції рослина ця має назву морської квасолі і, за одержаними там даними, дає корисних калорій більше, ніж відварена зелень квасолі. Бажано, щоб солонець дістав відповідне використання і у нас.

ПІДРОДИНА 2. SPIROLOBEAE C.A.M.

Зародок спірально зігнутий, білок не розвинений.

Триба 8. **Suaedeae** Rchb.

Квітки двостатеві, здебільшого змішані з маточковими, п'ятичленні, з мінливою, звичайно соковитою оцвітиною, завжди з дрібними плівчастими прицвіточками. Насіння вертикальне і горизонтальне, із спіральним зародком, з обох боків плоским.

Триба *Suaedeae* поширена по всіх країнах світу — як по морських узбережжях, так і по солончакових місцях у середині країни. Ця триба, так само як і *Salicornieae,* є найбільш стародавня і за своїми генетичними зв'язками найближче стоїть до триби *Chenopodieae.* Крім роду *Suaeda,* що трапляється на всіх континентах як північної, так і південної півкулі, сюди зараховують: рід *Hypocylix,* ще недостатньо вивчений, належність якого до цієї триби потребує вияснення і який росте в Ірані на Ельбурсі; оригінальний чагарничок *Sevada,* що зустрічається виключно на узбережжях Мертвого моря; два середньоазіатських роди — *Alexandra* і *Borszczowia,* пов'язані з арало-каспійською областю і, безсумнівно, порівнюючи молоді; нарешті, рід *Bienertia,* що росте тільки на гіпсоносних місцях у Південному Казахстані, в Ірані, на Копет-Дагу і в Закавказзі. Всі перераховані роди, крім роду *Suaeda,* монотипні.

Рід 243. **Содник — Suaeda** Forsk.

Forsk., Fl. Aeg.-Arab. (1775) 69, t. 18.

Квітки зібрані клубочками по три, багато в пазухах прицвіткових листків. Оцвітина трав'яна, із вільними або до середини зрослими

листочками, що при плодах часто розвивають вертикально або горизонтально розміщені горбкуваті або криловидні додатки і нерідко на верхівці з башличковидним закінченням. Тичинок п'ять, з пиляками без додатків, зав'язь з 2—3 приймочками. Плоди то вертикальні, то горизонтальні, часто на тій самій рослині в обох положеннях. Оплодень плівчастий. — Рослини голі, дуже рідко волосисті (Америка), із вузькими м'ясистими суцільними і черговими (у нас) листками; однорічники або півкущі.

Рід *Suaeda* містить близько 100 видів, поширених, як ми вже вказали вище, по всіх материках. Ареали секцій цього роду наочно показують центри його походження і розселення. Секція *Conosperma* досить багата на види, займає територію всього стародавнього Середземномор'я — аж до Монголії, Кашгарії та Індії. Найближча секція *Lachnoctigma* Iljin (верхівка зав'язі вдавлена, приймочки довгі, з довгими волосовидними ворсинками) майже вся складається з півкущів та кущів і поширена в північній половині Африки, а також на її східному, південному і південно-західному узбережжі; в Азії вона іде через Передню Азію до Закавказзя [*S. dendroides* (C.A.M.) Moq.] і Турану (*S. arcuata* Bunge). Дуже близько до цих секцій стоїть секція *Limbogermen* Iljin (верхівка зав'язі утворює нібито лійку, на дні якої сидить приймочка), види якої населяють Центральну Америку (американське Середземномор'я). Представники кущової оліготипної секції *Platystigma* Iljin також дають приклад стародавньосередземноморського ареалу, що простягається від Іспанії і Марокко до Індії (у нас нема) і йде, крім того, і далі на захід — в американське Середземномор'я (Центральна Америка). Характерним представником її є *S. fruticosa* Forsk. — прибережно-морський середземноморський вид (секція відрізняється своєрідними плоскими, лопатевими приймочками). На сході ми зустрічаємо середньо- і центральноазіатську секцію *Schanginia* (C.A.M.) Iljin, поширену від Закавказзя до Японії, один з видів якої — *S. altissima* (L.) Pall. як бур'ян оселився по всьому Середземномор'ю. Монотипна секція *Physophora* Iljin характерна для наших напівпустинь — від р. Волги і до Центральної Азії (оцвітина при плодах завжди здимається, приймочок три, дрібних, булавовидних, на кінці потовщеної верхівки зав'язі). Нарешті, найбагатша видами, з найбільшим ареалом секція *Heterosperma* Iljin. Ареал її займає всю Європу, Азію і Північну Америку. Крім крайньої півночі, в Африці відсутня, знову з'являється в Австралії і південній половині Південної Америки (Аргентина, Патагонія). Таким чином, вивчаючи ареали секцій цього роду, ми можемо зробити висновок, що рід *Suaeda* — стародавньотретинний, а може бути, навіть і крейдяний. Ми бачимо на прикладі секції *Platystigma* Iljin великі розриви між двома фрагментами її ареалів: середземноморсько-американським і середземноморсько-евразійським. Те ж саме ми спостерігаємо між американською секцією *Limbogermen* Iljin і дуже близькою до неї, генетично переважно північноафриканською, секцією *Lachnostigma* Iljin (деякі види східного, південного і пів-

денно-західного узбережжя цього материка можна розглядати як пізніші мігранти). Очевидно, ці секції (останні дві, можливо, були тоді репрезентовані однією спільною вихідною секцією), так само як і секція *Heterospermum* Iljin, існували ще до розходження цих материків, тобто ми повинні були б віднести їх до крейдяного періоду. Отже, ми робимо висновки, що цей рід досяг особливого розвитку на морських узбережжях стародавнього розлому материків і потім розселився далі по морських узбережжях і вглиб країни по солончакових місцях пустинь і напівпустинь. Пізніше утворилася по узбережжю третинного Тетису, можливо з матеріалу секції *Lachnostigma* Iljin, секція *Conosperma* Iljin, тепер порівнюючи багата здебільшого не різко розмежованими видами. В східній частині стародавнього Середземномор'я ми маємо свої ендемічні секції, як *Physophora* Iljin і, почасти, *Schanginia* (C.A.M.) Iljin, яка йде і далі в Центральну і Східну Азію. В Українській РСР ми маємо представників тільки трьох секцій — середземноморської *Conosperma* Iljin (два види), середньо-центральноазіатської *Schanginia* (C.A.M.) Iljin з одним видом, що пройшов на нашу територію із сходу як бур'ян (*S. altissima* Pall.) і секції *Heterosperma* Iljin (три види).

За класифікацією географічних елементів, українські види цього роду можна охарактеризувати так:

S. altissima (L.) Pall. — середземноморсько-понтично-ірано-турансько-середньоазіатський.

S. confusa Iljin — понтично-турансько-закавказький.

S. baccifera Pall. — понтичний.

S. salsa (L.) Pall. — середземноморсько-туранський.

S. prostrata Pall. — понтично-турано-кримсько-кавказький неоелемент.

S. corniculata Bunge — татарсько-північнокавказько-турано-центральноазіатський.

До цього часу дуже мало приділяли уваги явищу гетерокарпії і гетероспермії в родині *Chenopodiaceae,* які виявлені особливо рельєфно в роді *Suaeda* і служать систематичною секційною ознакою. Особливо різко розвинене це явище в секції *Heterosperma* Iljin, де літньо-осіннє насіння, особливо центральне, — з твердою, чорнобурою, блискучою, ламкою шкіркою, з виразно виступаючим рисунком, пізньоосіннє, а також часто і бокове літньо-осіннє насіння, — дуже сплюснуте, трохи більших розмірів, з м'якою, жовтуватою, матовою шкіркою. Гетерокарпія також виявлена у секції *Schanginia* (C.A.M.) Iljin і *Physophora* Iljin; в останньої секції переважає звичайно останній тип насіння. При визначенні це треба мати на увазі, бо характеристика секцій базується на структурі насіння з твердою насінною шкіркою.

---

1. Квіткові клубочки сидять не в самій пазусі листка, а трохи відступивши від неї, нібито відходячи від черешка листка . . . . . (1). С. **високий — S. altissima** (L.) Pall.

— Квіткові клубочки завжди сидять в самій пазусі листка . . . . 2.

2. Листки гострі або з гострячком або навіть із щетинкою, особливо прицвіткові, в сухому стані на світло по краю просвічують. Насіння дрібне, чорне, опукле, дуже блискуче, без рисунка[1] . . . . . 3.

— Листки тупі або злегка гострокінцеві, завжди без щетинки, по краях ніколи не просвічують. Насіння більше, більш стиснуте, червонокоричневе або чорнокоричневе, із виразним сітчастим рисунком[1] . . . . . 4.

3. Оцвітина при плодах дуже ягідовидно-здута, восени з рожевим відтінком . . . . . **(3). С. ягідоносний — S. baccifera** Pall.

— Оцвітина ягідоподібна, зелена . . . . . **(2). С. заплутаний — S. confusa** Iljin.

4(2). Рослина виразно сиза. Листки тупі, загорнуті краями на верхній бік, так що зверху утворюється нібито жолобок. Насіння з малорозвиненим рисунком. Рослини майже виключно з морського узбережжя . . . . . **(4). С. солончаковий — S. salsa** (L.) Pall.

— Рослини більш-менш зелені. Листки без жолобка. Насіння з виразно розвиненим сітчастим рисунком . . . . . 5.

5. Частки оцвітини при плодах зовсім без додатків або тільки з невеликими, однаковими на всіх листочках горбиками. Стебло здебільшого просте . . . . . **(5). С. простертий — S. prostrata** Pall.

— Частки оцвітини з ріжковидними додатками неоднакової довжини. Стебло часто висхідне, червоне . . . . . **(6). С. рогатий — S. corniculata** (C.A.M.) Bunge.

Секція 1. **Schanginia** (C.A.M.) Iljin. Квіткові клубочки розміщені не в самій пазусі прицвіткових листків, але трохи відступивши від неї, нібито від черешка.

827 (1). S. altissima (L.) Pall. — **Содник високий.** Рослина зелена або сиза, під час сушіння часто чорніє. Стебло 25—100 *см* завв., пряме, здебільшого тіллясте, у великих екземплярів при основі часто здерев'яніле. Листки вузькі, нитковидно-лінійно-валькуваті, гострі або тупуваті, прицвіткові листки дуговидно всередину загнуті. Квітки густо розміщені на коротких гілочках і утворюють в цілому звичайно пірамідальну волоть. Оцвітина майже до половини п'ятироздільна, при основі трохи звужена, з яйцевидними або майже круглястими, не кілевидними частками, які щільно охоплюють плід. Насіння круглясте або круглясто-овальне, 1—2 *мм* у діаметрі, вертикальне або іноді горизонтальне, блискуче, гладеньке або тільки з злегка сітчастим рисунком. ⊙. Цв. VII—IX.

Pall., Illustr. (1803) 49. Fenzl in Ledeb., Fl. Ross., III, 784. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 378. Ильин в Фл. СССР, VI, 180.

— *Schoberia altissima* C.A.M. in Ledeb., Fl. alt., I (1829) 402. Lindem., Fl. Chers., II, 128. — *Chenopodium altissimum* L., Sp. pl., ed. I ((1753) 324. — *Chenopodina altissima* Moq. in DC., Prodr., XIII (1844) 162.

Видані зразки: Callier, It. taur., 1900, № 721!

---

[1] Визначаючи по насінню, треба користуватися тільки насінням з твердою корковою тонкою оболонкою, але не осіннім насінням з тонкоплівчастою ясною оболонкою.

Солончаки, на забур'янених та смітних місцях. — В Українській РСР тільки на крайньому півдні в приморській зоні, далі на північ як бур'ян.

П.З.-Л.С. Одеська обл.: Роздільнянський рн, с. Кучурган на Кучурганському лимані (Опперман!). — **Л.З.-Л.С.** Сталінська обл.: Жданов (Сидоров). — **П.З.С.** Одеса та її околиці (Ліндем., Шестериков). — **Л.З.С.** Херсонська обл.: Скадовськ (Пач.!). — **П.С.** Херсонська обл.: острів Чурюк (Кот.!, Левіна!), півострів Тюбек (Кот.!); Чаплинський рн, Строганівка на Сиваші (!); Генічеський рн, Стокопані (Шалит!). — Миколаївська обл.: Очаківський рн, Покровка (Свистунова).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Причорн., Крим, Ниж.-Дон. (півд.), Ниж.-Волз.; Кавказ: Передкавк., Даг., Схід. і Півд. Закавк.; Зах. Сибір: Алт.; Серед. Азія: Арал.-Касп., Прибалх., Киз.-Кум., Кара-Кум., Гірськ. Туркм.

Загальне поширення. Середземномор'я, Передня Азія до Індії, Монголія, Кашгарія.

Секція 2. **Conosperma Iljin.** Квіткові клубочки сидять в самій пазусі листка. Насіння дрібне, чорне, блискуче, опукле, без рисунка. Листки гострі або навіть з щетинкою на кінці; гетерокарпія не розвинена. Приймочки дрібні, здебільшого в кількості трьох, рідше двох, з усіх боків коротко-ворсинчасті, сидять у центрі вдавленої верхівки зав'язі.

828 (2). S. confusa Iljin. — **Содник заплутаний.** Рослина сизуватозелена, восени часто червоніє. Стебло 5—50 *см* завв., пряме, від основи здебільшого гіллясте, з нижніми гілками здебільшого видовженими і висхідними. Листки нитковидно-лінійні, півциліндричні, верхні злегка дуговидно догори загнуті, в сухому стані по краю вузько просвічують. Квіткові клубочки три-багатоквіткові, розміщені в пазухах прицвіткових листків, що помітно перевищують їх. Оцвітина з вільними до половини або трохи нижче частками, на кінці башликовидними. Насіння чорне, з твердою насінною шкіркою, кругласто-овальне або овальне, здебільшого 0,75—1,5 *мм* завд. і 0,5—1 *мм* завш. Іноді тільки пізно восени розвивається насіння з м'якою жовтуватобурою шкіркою. ☉. Цв. VIII—IX.

Ильин в Фл. Ю.-В., IV (1930) 196; в Фл. СССР, VI, 183.
— *S. setigera* Fenzl in Ledeb., Fl. Ross., III (1851) 781, p. p. (non Moq.). — *S. maritima β. setigera* Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 379.

По солончаках, особливо приморських, часто разом із *Halocnetum strobilaceum* М.В. — В Українській РСР тільки на крайньому півдні.

П.З.-Л.С. Дніпропетровськ (Ельяшевич!). — **Л.З.-Л.С.** Узбережжя Азовського моря, нерідко. — Запорізька обл.: Осипенківський рн, Петрівка (!), Ново-Василівка (Білик!). — Сталінська обл.: Жданов (Вержбицький!). — **П.З.С.** Ізмаїльська обл.: Болград (Білик!). — Миколаївська обл.: Привільнянський рн, Привільне, Онуфріївка, піски по р. Інгулу (Кот.!). — Одеська обл.: Березівський рн, Софіївка, по Тилігулу (Танфільев); Одеса (Шмальг., Шесте-

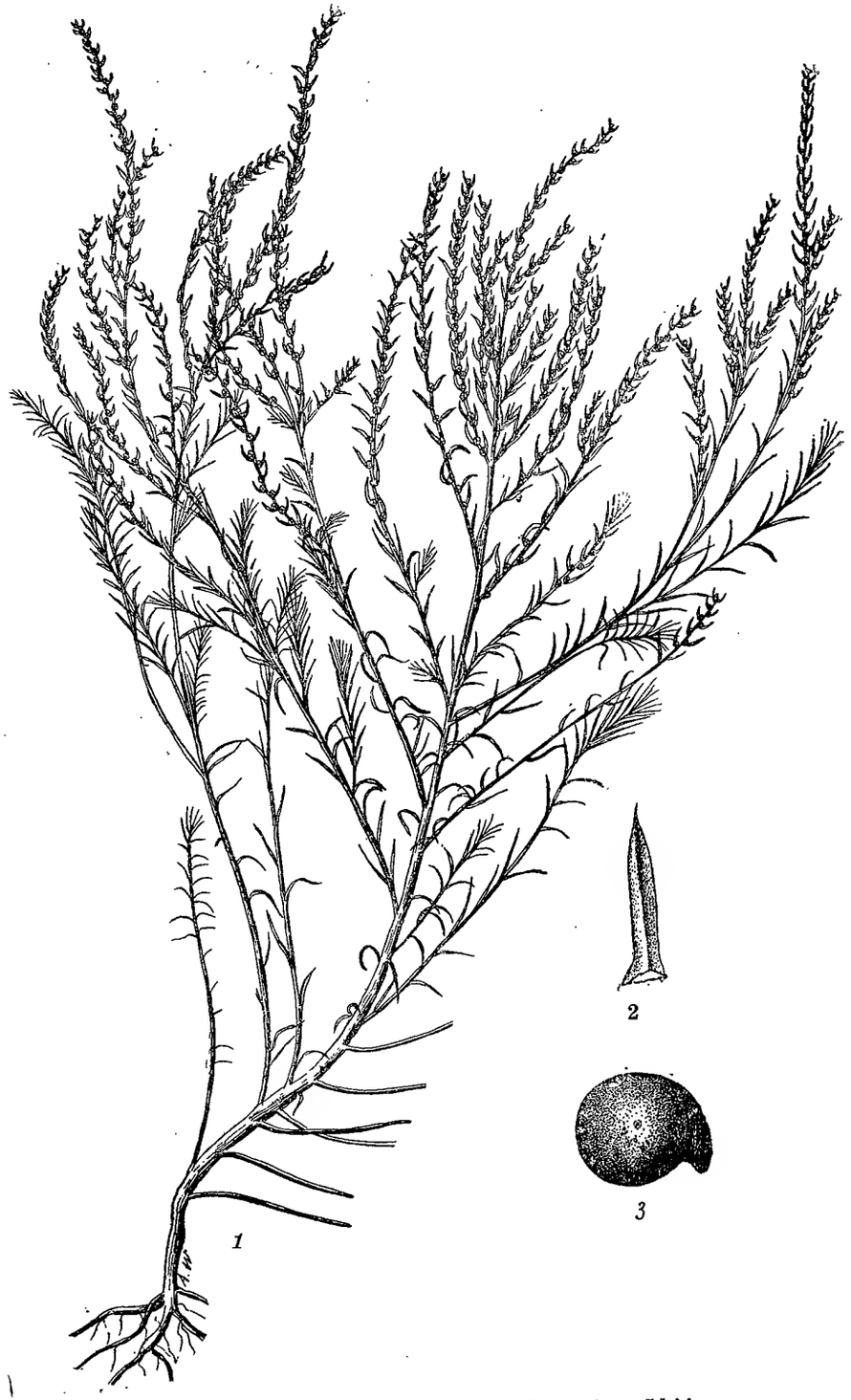

Рис. 65. *Содник заплутаний — Suaeda confusa* Iljin.
1 — загальний вигляд; *2* — листок; *3* — насінина.

риков, Липський!). — **Л.З.С.** Херсонська обл.: порт Скадовськ. — **П.С.** Хереонська обл.: північний берег Чорного моря, острів Орлов (Левіна!), острів Чурюк на Сиваші (Кот.!, Левіна!); Чаплинський рн, Строганівка біля Сиваша (!); Геніческий рн, Стокопані (Шалит!), Чонгарський півострів, острів Куюк-Тук (Кривошея!). — Запорізька обл.: острів Бірючий (Кот.!).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Причорн., Крим, Ниж.-Дон., Заволз. (півд.), Ниж.-Волз.; Кавказ: Передкавк., Даг., Схід. і Півд. Закавк.; Зах. Сибір: Верх.-Тоб. (півд.-зах.); Серед. Азія: Арал.-Касп.

Загальне поширення. Північно-Східна Туреччина, Іран.

Примітка. Цю рослину часто змішують з *Suaeda prostrata* Pall., але від останньої її легко відрізнити тим, що листки її в сухому вигляді по краях просвічують, на кінці листка частіше є щетинка; відрізняється вона також дрібним, дуже опуклим, дуже блискучим і гладеньким насінням. Крім того, і екологічно воиа більш пов'язана з пухкими солончаками-сарсазанниками.

829 (3). S. baccifera Pall. — **Содник ягідоносний.** Рослина сизувата. Стебло 15—50 *см* завв., від самої основи гіллясте. Листки півциліндричні, часто тупуваті, дуже соковиті, верхні дуговидно догори загнуті. Квітки зібрані по декілька в густі клубочки. Оцвітина з частками, до середини вільними, на кінці башликовидними, без кіля, соковита, при плодах ягідовидна, пізніше рожева. Оцвітина бокових квіток зверху стиснута. Насіння таке, як і в попереднього виду. ⊙. Цв. VIII—X.

Pall., Illustr. (1803) 48. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 378. Ильин в Фл. СССР, VI, 184.

— *Schanginia baccifera* Fenzl in Ledeb., Fl. Ross., III (1851) 776. — *Euchylaena borysthenis* Spreng., Syst. veget., I (1825) 923.

Солончаки.

П.Л.-С. Дніпропетровська обл.: біля р. Дніпра (Паллас).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Причорн., Ниж.-Дон., Ниж.-Волз.; Кавказ: Схід. Закавк. (?).

Загальне поширення. Ендем СРСР.

Примітка. Цей вид потребує вияснення. За деякими даними, можна припустити, що *S. baccifera* Pall. є не що інше, як пізньоосіння післяморозиа форма попереднього виду (*S. confusa* Iljin). Для остаточного вирішення цього питання потрібні старанні спостереження або дослід. Коли питання це буде вирішено позитивно, то *S. confusa* Iljin повинна називатися *S. baccifera* Pall.

Секція 2. **Heterosperma** Iljin. Квіткові клубочки сидять у самій пазусі листка. Листки тупі або гострувати, але без щетинки на кінці. Насіння червонобуре або чорнобуре, стиснуте більше, ніж у попередньої секції і з добре виявленим сітчастим рисунком; гетерокарпія завжди добре виявлена. Приймочки голі, дрібні, завжди в кількості трьох, відходять від країв потовщеної верхівки зав'язі.

830 (4). S. salsa (L.) Pall. — **Содник солончаковий.** Рослина сиза, стебло 25—100 *см* завв., пряме або при основі тільки висхідне, від основи гіллясте, з соковитими молодими гоиами, що під час сушіння часто чорніють. Листки дуже соковиті, напіввалькуваті, дуже згорнуті краями на верхній бік так, що зверху утворюється нібито жолобок, тупі або закруглені, при основі злегка звужені; верхні й прицвіткові листки ширші, довгасті або овальні і різкіше стягнуті при основі. Квітки дрібні, по декілька в клубочках; оцвітина майже куляста, з тупими, із закругленою спинкою частками, що при плодах не змінюються. Насіння круглясте або круглясто-овальне, біля 1 *мм* у діаметрі, дуже стиснуте, з гострим краєм, чорне або, частіше, чорнобуре, блискуче, гладеньке, з ледве помітним сітчастим рисунком. ⊙. Цв. VIII—IX.

Pall., Illustr. pl. (1803) 46, p. p. Шмальг., Фл. Ю.-З. Р., 506. Ильин в Фл. СССР, VI, 191.

— *Chenopodium salsum* L., Sp. pl., ed. I (1753) 221. — *Salsola salsa* L., Sp. pl., ed. 2 (1762) 324. — *Chenopodina salsa* Moq. in DC., Prodr., XIII, 2 (1849) 160, p. p. — *Schoberia salsa* C.A.M. in Eichw., Pl. casp. cauc. (1831—33). Шестериков, Опр. раст. Одессы, 174. — *Suaeda salsa α. crassifolia* Fenzl in Ledeb., Fl. Ross., III, 2 (1851) 786.

У літоральній смузі.

Л.З.-Л.С. Запорізька обл.: Осипенківський рн, Петрівка (!). — Сталінська обл.: біля Жданова (Марковський, Городецький). — **П.З.С.** Одеса (Шмальг., Шестериков).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Причорн., Ниж.-Дон., Ниж.-Волз. (Астрахань); Кавказ: Схід. Закавк.; Серед. Азія: Киз.-Кум. (Аральське море), Кара-Кум. (Каспійське море).

Загальне поширення. Вказана для деяких пунктів Середземномор'я (Адріатичне узбережжя), Балканський півострів. Вказівки для Австрії і Угорщини потребують перевірки.

831 (5). S. prostrata Pall. — **Содник простертий.** Рослина 10—75 *см* завв., зелена, пізніше часто пурпурова, від самої основи звичайно гіллясте. Листки лінійні, півциліндричні, товстуваті, тупуваті або гострі. Квітки в пучках по 2—5, утворюють на кінці стебла і гілок колосовидні переривчасті суцвіття. Оцвітина півкуляста, нижче половини п'ятироздільна, із збіжними м'ясистими частками, при плодах майже не змінюється або рідше з не дуже розвиненими, однаковими на всіх листочках горбками, на спинці злегка кілюватими. Насіння круглясте або круглясто-овальне, 1—1,5 *мм* у діаметрі, більш-менш стиснуте, чорнобуре, блискуче, з виразно розвиненим крупно-сітчастим рисунком; осінне насіння дуже стиснуте, плоске, круглясте, жовтуватобуре, матове, з плівчастою м'якою шкіркою. ⊙. Цв. VII—IX.

Pall., Illustr. pl. (1803) 55. Ильин в Фл. СССР, VI, 194.

— *S. maritima* auct. plur. non Dumort. Fenzl in Ledeb., Fl. Ross., III, 786, p. p. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 379. — *Schoberia maritima* C.A.M. in Ledeb., Fl. alt., I (1829) 400. — *Chenopodium maritimum* Bess., Enum., № 1478, non L.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 2367 a і b, № 3876 (sub. *S. maritima*)!

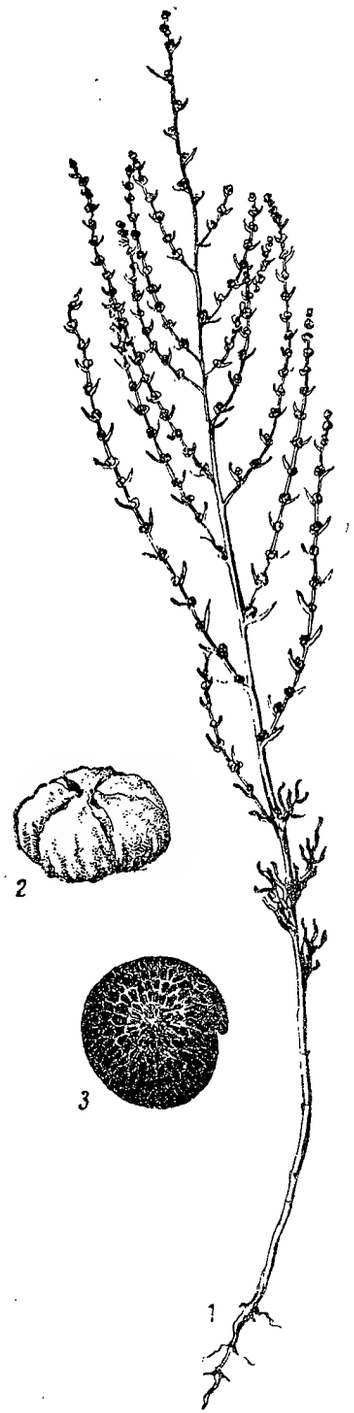

Рис. 66. *Содник простертий — Suaeda prostrata* Pall.

1 — загальний вигляд; *2* — плід в оцвітині; *3* — насінина.

Мокрі солончаки як приморські, так і континентальні.— В Українській РСР звичайно в південній її частині, а також розсіяно в східній.

П.Л.-С. Київська обл.: Мокрокалигірський рн, Витязеве (Підоплічка!). — **Л.Л.-С.** Полтавська обл.: Лубенський рн, Лубни, Піски (Рог.), Березоточа, Ісачки (Августинович!, Рог., Шмальг.); Оболонський рн, с. Горошине на Сулі (Зоз!), Погребняки (Білик!); Кременчуцький рн, Омельник (Зеров!), Кременчук (Зеров!); Градизький рн, Святилівка (Зеров!, Білик!), Гончарі (Білик!). — Харківська обл.: Зміїв (Лавр.!). — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Слов'янськ (Липа!); Сталіно (Кот.!); Добропільський рн, Криворіжжя (Липа!); Мар'їнський рн, Старо-Михайлівка (Карнаух!). — **П.З.-Л.С., Л.З.-Л.С.** Розсіяно. — **П.З.С., Л.З.С., П.С.** Звичайно.

Поширення по СРСР. Європейська частина: Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Причорн., Крим, Ниж.-Дон., Заволз., Ниж.-Волз.; Кавказ: Передкавк., Даг., Схід. і Півд. Закавк.; Зах. Сибір: Верх.-Тоб., Ірт., Алт.; Схід. Сибір: Анг.-Саян., Даур.; Серед. Азія: Арал.-Касп., Прибалх., Киз.-Кум., Сир-Дар.

Загальне поширення. Західна Європа (в середині материка), Кашгарія, Західна Монголія.

Господарське значення. Рослина трапляється звичайно у великих кількостях і може бути використана для здобування поташу.

Примітка. Загальне поширення цього виду потребує ще уточнення. Справжньої *S. maritima* (L.) Dumort. в Українській РСР, також як і взагалі в СРСР, нема, за винятком, можливо, Прибалтики, коли тільки ця рослина дійсно трапляється в радянській її частині. *S. prostrata* Pall. відрізняється від *S. maritima* вищим зростом, більшим розгалуженням, гіллястими суцвіттями, коротшими прицвітковими листками, не притиснутими до суцвіття, а більш-менш відхиленими. Вказана помилково Роговичем [Обозр. (1869) 217] і Монтрезором (Обозр., 125) *β. angustifolia* Fenzl in Ledeb., Fl. Ross., III (1851) 788 належить до справжньої *S. maritima* (L.) Dumort.

832 (6). S. corniculata (C.A.M.) Bunge. — **Содник рогатий.** Стебло 10—75 *см* завв., пряме або частіше висхідне, звичайно пурпурове, в сухому стані часто чорніє, гіллясте, з нижніми гілками здебільшого висхідними. Листки нитковидно-лінійні, півциліндричні, м'ясисті, здебільшого гострокінцеві, рідше тупуваті. Квіткові клубочки здебільшого по 3—9 у пазухах майже всіх листків. Оцвітина більш-менш м'ясиста, до середини або трохи нижче розділена на яйцевидні, тупуваті частки, на верхівці горбкувато-башличковидні і збіжні, при плодах біля основи з ріжковидними, неоднакової довжини виростами, особливо у бокових квіток. Насіння різне: у серединних квіток здебільшого круглясте або круглясто-овальне, 1,25—1,75 *мм* у діаметрі, сочевицеподібне, з твердою, чорною або чорнобурою шкіркою, з помітно виступаючим, крупно-сітчастим рисунком, у бокових квіток звичайно крупніше, 1,25—2 *мм* у діаметрі, плоске, жовтуватобуре, матове, з м'якою шкіркою, без рисунка. ☉. Цв. VII—IX.

Bunge in Acta Hort. Petrop., VI, 2 (1880) 429. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 379. Ильин в Фл. СССР, VI, 195.

— *Schoberia corniculata* C.A.M. in Ledeb., Fl. alt., I (1829) 399. — Fenzl in Ledeb., Fl. Ross., III (1851) 791.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 1237 і 2368!

Мокрі солончаки. — Вказана тільки в Л.З.-Л.С. Бердянщиина (Сидоров).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Заволз., Ниж.-Волз.; Зах. Сибір: Верх.-Тоб., Ірт., Алт., Обськ (на південь від 56° півн. шир.); Схід. Сибір: Анг.-Саян., Даур., Лен.-Кол. (півд., рідко); Серед. Азія: Арал.-Касп., Прибалх.

Загальне поширення. Кашгарія, Кульджа, Монголія, Північно-Західна Манчжурія, Тібет.

Примітка. Типова сибірсько-центральноазіатська рослина, яка доходить приблизно до р. Волги. З цього погляду вказівка для Української РСР, а саме для Бердянщини, *S. corniculata* Bunge не може викликати певного сумніву. Факт цей потребує старанної перевірки.

Триба **9. Salsoleae** C.A.M.

Квітки здебільшого двостатеві, п'ятичленні, завжди з прицвіточками. Листочки оцвітини при плодах розвивають криловидні додатки; пиляки часто вгорі з додатками; зав'язь здебільшого з двома приймочками, з внутрішньої сторони ворсинчастими. Підматочковий диск здебільшого

розвинений. Насіння вертикальне і горизонтальне, з спіральним зародком, звичайно обернено-конусовидним, рідше плоским.

Трибу *Salsoleae* часто поділяють на дві підтриби — *Sodinae* і *Anabasinae*, причому межу між ними проводять дуже штучно — на підставі положення насіння або зародка. При горизонтальному їх положенні ми маємо першу підтрибу, при вертикальному — другу. З українських рослин потрапляють в другу підтрибу роди *Ofaiston* і *Petrosimonia*. Але коли суворо дотримуватися цього правила, то доведеться з роду *Salsola* виділити деякі види в підтрибу *Anabasinae* (*S. brachiata* Pall. та ін.) і штучно розділити такі природні роди, як *Haloxylon* (саксаул) і *Arthophytum* та рід *Anabasis*, чого звичайно не роблять, тобто перші два роди відносять до *Sodinae*, а останній до *Anabasinae*, для чого не тільки немає підстав, а, навпаки, затемнюється питання про походження цієї природної групи родів. З другого боку, безперечно, що підтриба *Anabasinae* тісно пов'язана в своєму походженні з історією Середземномор'я — треба тільки знати нові ознаки, які більш відповідають філогенетичному розвитку цих підтриб. Зважаючи на це, ми не виділяємо в даній флорі цих двох підтриб до більш задовільного вирішення питання класифікації триби *Salsoleae*.

Рід. 244. Курай — Salsola L.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 222; Gen. pl., ed. 5 (1754) 104.

Квітки п'ятичленні, дуже рідко чотиричленні, по одному-декілька в пазухах прицвіткових листків, сидячі, з трав'яними прицвіточками з боків. Оцвітина при плодах розвиває 3—5 поперечно розміщених криловидних додатків. Тичинок 5(4), що під час цвітіння звичайно виступають; пиляки їх частіше з різного роду додатками, рідше без них. Приймочки в кількості двох. Плід м'ясистий, коротко-обернено-конусовидний. Насіння горизонтальне, рідко вертикальне або косе. — Рослини однорічні, півкущі або кущі з черговими, або рідше супротивними суцільними листками.

Рід *Salsola* — один з найбільших родів родини після *Chenopodium* і *Atriplex* — містить не менше 120 видів. Секційний поділ цього роду потребує дальших досліджень. Остання система роду, що належить Ульбрихові (1934), дуже штучна, щоб ми могли схвалити її і базуватися на ній в питаннях історії роду. З цього погляду досі розроблена тільки система видів, які населюють СРСР; правда, види ці охоплюють більшу частину роду (близько 80 видів, тобто $^3/_4$ об'єму роду). Проект цієї системи, що належить авторові даної розробки, поданий в „Флоре СССР". Але ж поки система не опрацьована до кінця і не поширена на всі види, важко виводити звідси певні закономірності. Як ми вже зазначали раніше, розглядаючи рід *Kochia*, цей рід є найближчий родич роду *Salsola*, який значно молодший, ніж рід *Kochia*. Переконливим доказом цього є поширення *Salsola*, що зовсім не зустрічається ні в Австралії, ні в Америці. Найбільш значним центром різноманітності цього роду є Середня Азія, Іран, а також почасти і Передня Азія та Північна Африка, тобто знову ж таки територія стародавнього Тетису або стародавнього Середземномор'я, яку ми, безперечно, повинні вважати прабатьківщиною даного роду. На сході його, після усихання східного відрізку Тетису і утворення великих пустинних просторів, з'явилися нові центри формотворення роду, що досягли могутнього розвитку. В Центральній, а також у Східній і Південній Азії рід майже згасає, — тут трапляються лише поодинокі види однієї тільки секції *Kali* Ulbrich, яка заходить до самого Тихого океану. Треба зазначити, що це одна із стародавніх секцій, яка в багатьох своїх представниках до цього часу зберегла свій літоральний характер (*S. Kali* L. s. str., *S. tragus* L., *S. Komarovii* Iljin, *S. pellucida* Litw., почасти та ін.) і поширюється далі від усіх інших на північ. Так, наприклад, перший вид росте на морських узбережжях Балтійського і Німецького морів. З семи відомих в Українській РСР видів (причому наявність одного з них — *S. crassa* M.B. сумнівна) п'ять належать до секції *Kali* Ulbr. Один вид, *S. laricina* Pall. — до секції *Caroxylon* Moq.; центр розвитку цієї секції міститься в Ірано-Турані, з окремими представниками в сучасному Південному Середземномор'ї; таким чином, треба думати, що на територію Української РСР цей вид прийшов зі Сходу. Те ж саме можна було б сказати і про *S. crassa* M.B., що належить до секції *Physurus* Iljin, коли б вказівка цього виду з околиць м. Одеси не викликала сумнівів.

---

1. Півкущ. Прицвіткові листки при основі з дрібним горбочком, притиснутим до стебла, так що між основою листка (знизу) і стеблом є невелика щілина. В пазухах листків сидять пучки листків укорочених гонів . . . . . **(7). К. модринний — S. laricina** Pall.
— Однорічні рослини. Прицвіткові листки без такого горбочка . . 2.
2. Листки злегка збігаючі, помітно тупі. Рослина м'яковолосиста, при плодах тільки іноді гола. Додатки пиляків пухировидні, на дуже короткій ніжці . . . . . **(6). К. м'ясистий — S. crassa** M.B.
— Листки гострі, гострокінцеві або з щетинкою (тільки у *S. mutica* C.A.M. здебільшого тупі). Рослини голі або з короткими розсіяними щетинками. Пиляки зовсім без додатків . . . . . 3.
3. Нижні 3—8 пар листків і гілок супротивні, решта — чергові. Квітки в пазухах прицвіткових листків по 1—3. Оцвітина при плодах склянковидна, тобто з прямими боковими сторонами і зрізаною верхівкою; крила не розвинені або тільки у вигляді зачаткових поперечних горбочків або вузького гребінчика, що відходять від країв верхньої площинки. Рослини більш-менш соковиті, завжди голі, без щетинок . . . . . 4.
— Всі листки і гілки чергові або тільки найнижчі 1—3 зближено-супротивні. Квітки в пазухах листків завжди одиночні. Оцвітина при плодах нижче крил коротко- і похило-обернено-конусовидна або похило-

обернено-півкуляста. Рослини твердуваті, іноді з короткими твердими щетинками . . . . . 5.

4. Нижні листки довгі, здебільшого 2,5—7 *см* завд. і звичайно довші від вище розташованих межвузлів; прицвіткові листки в нижній частині розширені, у верхній — лінійні, в пазусі частіше тільки з однією квіткою або з однією великою і двома дрібними бічними. Оцвітина до $^1/_3$ зросла, при плодах широка, 4—6 *мм* завд. Рослини яснозелені, під час сушіння здебільшого жовтуваті . . . . . **(4). К. содяний — S. soda L.**

— Нижні листки коротші, 1—2 *мм* завд., здебільшого коротші від вище розташованих межвузлів або майже рівні з ними; прицвіткові листки складаються лише з самої розширеної частини і в пазусі здебільшого з трьома рівносильними квітками. Оцвітина тільки при самій основі зросла, при плодах у вигляді вузької склянки, близько 3 *мм* завд. Рослини темнозелені, під час сушіння часто чорніють . . . . . **(5). С. туполистий — S. mutica C.A.M.**

5(3). Рослина сиза, з тісно розміщеними, зовсім голими листками, близько 0,5—1,5 *см* завд.; межвузля звичайно короткі, 0,5—1 *см* завд., рідко до 1,5 *см* завд.; прицвіткові листки не колючі. Частки оцвітини гострі, цілокраї . . . . . **(3). К. тамарисковидний — S. tamariscina Pall.**

— Рослини з більш розставленими листками, на головному стеблі 2—5 *см* завд.; межвузля здебільшого 1,5—4,5 *см* завд., рідше коротші; прицвіткові листки колючі. Частки оцвітини на верхівці по краю дрібно-визублені . . . . . 6.

6. Рослина яснозелена, товстувата, завжди гола, з товстуватими листками, прицвітковими листками короткими і товстими, з міцними при основі і зрослими внизу прицвіточками. Квітки завжди безкрилі. Морські узбережжя . . . . . **(2). К. трагус — S. tragus L.**

— Рослина гола або шорстка від розсіяних коротких щетинок; прицвіткові листки внизу не здуті. Листочки оцвітини з розвиненими крилами, рідко без них . . . **(1). К. руський — S. ruthenica Iljin.**

Секція 1. **Kali Ulbrich.** — Пиляки без додатків. Листки колючі. Рослини голі, безволосі або тільки з короткими твердими щетинками. Однорічники.

833 (1). S. ruthenica Iljin. — Курай руський. Рослини більш-менш твердуваті. Стебло 10—100 *см* завв., пряме, від основи розхилено-гіллясте, часто з червонопурпуровими лініями, голе або, як і листя, з короткими твердими щетинками. Листки чергові, крім 1—3 найнижчих пар, нитковидно-лінійні, півциліндричні, при основі трохи розширені і тут вузько-перетинчасті, при плодах в'януть; прицвіткові коротші, при основі дуже розширені, довші від прицвіточків або майже рівні з ними, при плодах горизонтально або майже донизу відхилені; прицвіточки шиловидні, колючі. Квітки в колосовидних суцвіттях. Оцвітина плівчаста, гола, з яйцевидних, тупих, на верхівці дрібно-зазублених, при плодах

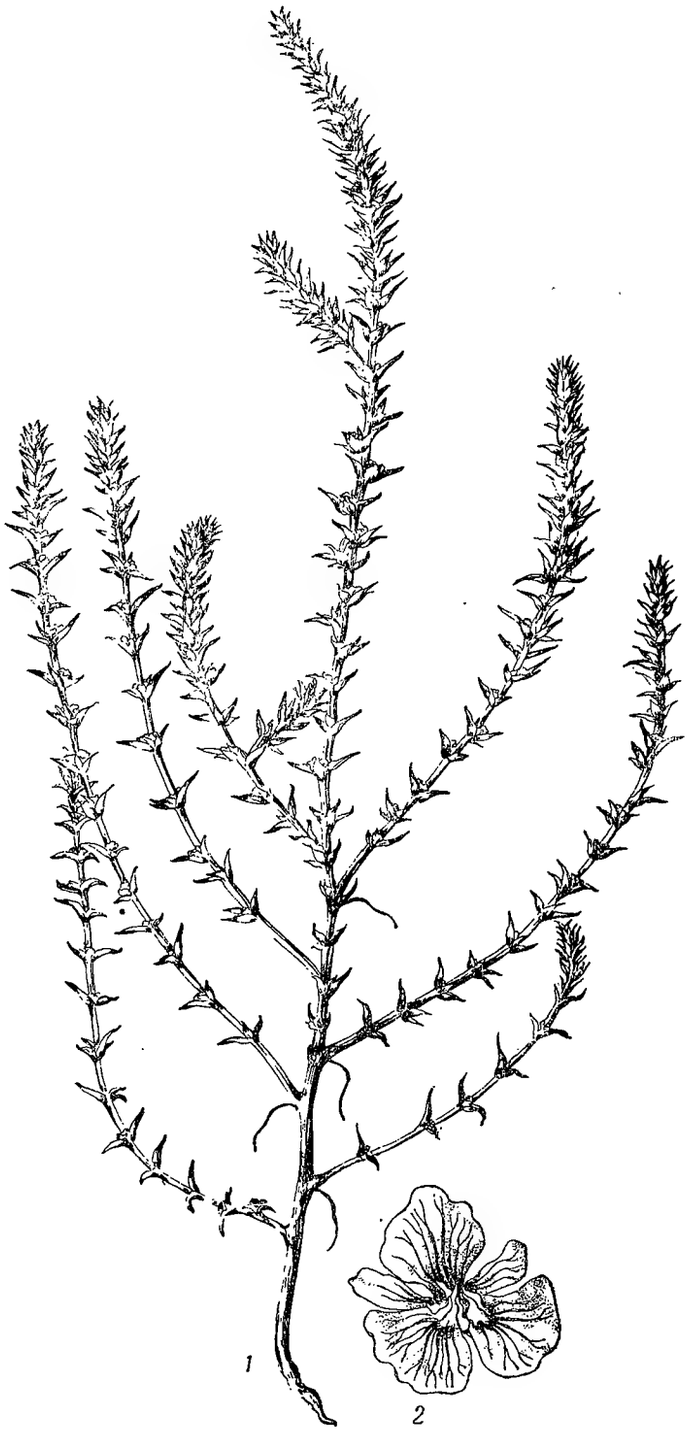

Рис. 67. *Курай руський — Salsola ruthenica* **Iljin.**

1 — загальний вигляд; *2* — оцвітина при плодах.

збіжних і зім'ятих часток, що розвивають здебільшого троє крил, інші ж два крила часто малорозвинені, вузькі; крила плівчасті, білуваті, часто рожевопурпурові. Пиляки без додатків; приймочки в 3—4 рази перевищують стовпчик. Насіння горизонтальне, 2—2,5 *мм* у діаметрі. ⊙. Цв. VII—IX.

Ильин в Сорн. раст. СССР, II (1934) 137; в Фл. СССР, VI, 212.

— *S. Kali* auct., non L. Шмальг., Фл. Ю.-З. Р., 507; Фл. Ср. и Ю. Р., II, 380. — *S. Kali β. angustifolia* Fenzl in Ledeb., Fl. Ross., III, 2 (1851) 798.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 2432 і 2433!

По пісках, піщаних степах, на забур'янених та смітних місцях, у посівах, виноградниках, на городах, дорогах, біля парканів. В Українській РСР — скрізь, але особливо рясно на півдні і сході; на Поліссі трапляється лише зрідка.

Р.-О.Л. Львівська обл.: Львів (Мондальський!); Броди (Реман.). — **П.П.** Околиці Києва — на залізницях, багато (Кот.!). — **З.Л.-С.** Тернопільська обл.: Борщів (Слендзінський у Запал.).

Var. pseudotragus (Beck) Iljin. Рослина гола і гладенька, дуже рідко з поодинокими короткими щетинками. Оцвітина з добре розвиненими перетинчастими криловидними додатками. Суцвіття добре виявлені, колосовидні.

Ильин в Фл. СССР, VI (1936) 212.

— *S. Kali* var. *pseudotragus* Beck in Rchb., Ic. fl. Germ. et Helv., XXV (1909) 172. — *S. Kali* var. *rosacea* Pall., Illustr. (1803) 36. — *S. pestifer* A. Nelson, New. Man. Bot. Centr. Rocky Mts. (1909) 169. Ильин в Фл. СССР, VI, таб. XI.

Var. pontica (Pall.) Iljin. Рослина шорстка від досить густих, коротких, твердуватих щетинок; крила на листочках оцвітини не розвиваються або малорозвинені. В нижній частині стебла в пазухах листків є низові квітки, як у *S. collina* (Pall.), що нагадують гали. Колосовидні суцвіття не різко виявлені.

Ильин в Фл. СССР, VI (1936) 212.

— *S. Kali* var. *pontica* Pall., Illustr. (1803) 37. — *S. collina* Lindem., Fl. Chers., II (1882) 130. Шмальг., Фл. Ю.-З. Р., 507; Фл. Ср. и Ю. Р., II, 380.

Поширення виду по СРСР. Європейська частина: Верх.-Дніпр., Верх.-Волз., Серед.-Дніпр., Верх.-Дністр., Волз.-Дон., Причорн., Крим, Ниж.-Дон., Заволз., Ниж.-Волз.; Кавказ і Передкавк., Даг., Півд. і Схід. Закавк.; Зах. Сибір: Верх.-Тоб., Ірт., Алт.; Схід. Сибір: Анг.-Саян., Даур.; Середн. Азія: Арал.-Касп. В інших районах скрізь, але спорадично і тільки по залізницях або в посівах як занесена.

Загальне поширення. Середня Європа (район понтичної флори), Середземномор'я, Передня Азія, Монголія, Північний Китай.

Примітка. Поширення цих двох варіететів як на території Української РСР, так і взагалі ще не досить вивчене. Спостереження найкраще робити над плодоносними екземплярами, щоб не змішати var. *pontica* (Pall.) Iljin з шорсткою формою var. *pseudotragus* (Beck) Iljin. Можливо, що var. *pontica* (Pall.) Iljin є приморська раса, яку іноді змішували з *S. collina* (Pall.) за характером щетинок та низових галовидних квіток. Такі, безсумнівно, вказівки Шестерикова, Ліндемана і Шмальгаузена для Одеси. Крім цих рас, у степовому Сибіру аж до Далекого Сходу ми знаходимо ще одну расу цього виду — var. *altaica* (C.A.M.) Iljin. Під назвою *S. pestifer* A. Nelson в Америці розуміють *S. ruthenica* var. *pseudotragus* (Beck) Iljin, занесену ще з кол. Росії в США і тепер дуже там поширену. Отже, вказівки для Української РСР *S. collina* Pall. для приморських районів та й взагалі треба викреслити. Правда, не виключена можливість занесення цього виду по залізничних насипах[1] у межі Української РСР, як це має місце для середньої і навіть північної частини РРФСР; але ці рослини в даних пунктах так само швидко зникають, як і з'являються, не даючи звичайно плодів. На півдні *S. ruthenica* Iljin, являючи собою тип „перекоти-поля", скупчується іноді у великих кількостях в балках, видолинках та ін. і може бути використана для добування поташу.

834 (2). S. tragus L. — Курай трагус. Рослина товстувата, гола, гладенька, яснозелена, в сухому стані жовтувата. Стебло 10—50 *см* завв., здебільшого висхідне, гіллясте, з висхідними, видовженими нижніми гілками. Листки чергові, товстуваті, тверді, майже піввалькуваті, дуже колючі, відхилені; прицвіткові коротші й товстіші, в основі при плодах дуже потовщені, наче здуті, збігають на стебло і зростаються з основами відхилених при плодах прицвіточків, що перевищують квітки. Квітки одиночні; листочки оцвітини твердуваті, зімкнуті і утворюють в цілому нібито коробочку, зверху плоско зрізану, навіть при плодах безкрилі або рідше розвивають вгорі (по верхньому краю „коробочки") гребіневидні або рідко майже криловидні вирости; верхівки часток оцвітини плівчасті, зім'яті. ⊙. Цв. VIII—IX.

L. Sp. pl., ed. 2 (1762) 322. Ильин в Фл. СССР, VI, 213.

— *S. Kali β. tragus* Moq. in DC., Prodr., XIII, 2 (1849) 187. — *S. Kali α. crassifolia* lusus 2. Fenzl in Ledeb., Fl. Ross., III, 2 (1851) 798.

У літоральній смузі Чорного і Азовського морів, рідко.

Л.З.-Л.С. Сталінська обл.: Жданов (Кот.!); Білосарайська коса (Постригань!, Карнаух!); Будьоннівський рн, Крива коса (Постригань!). — **П.З.С.** Одеса (Щеглеев!). — **Л.З.С.** Херсонська обл.: коса Тендер і Джарилгач (Давидич!). — **П.С.** Запорізька обл.: острів Бірючий (Кот.!, Левіна!).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Причорн., Крим; Кавказ: Зах. Закавк. (чорноморське узбережжя).

Загальне поширення. Морські узбережжя Західної Європи, головним чином Атлантичного океану і Середземного моря.

Примітка. Роговичь [Обозр. (1869) 217], Ліндеман (Fl. Chers., II, 129), Акінфієв (Раст. Екатер., II, 161) і Монтрезор (Обозр., 125) наводять для континентальних частин Української РСР *S. Kali α. crassifolia* Fenzl, але це, безперечно, неправильна вказівка, і тому ми не можемо відносити цю назву до синонімів *S. tragus* L. (це видно і з діагнозів), а відносимо до однієї з форм *S. ruthenica* Iljin.

[1] У таких умовах вона вказана для **Л.Л.-С.**, Харківська обл.: Чугуїв, по залізниці (Клок. і Кот.!).

835 (3). S. tamariscina Pall. — **Курай тамарисковидний.** Рослина сиза, твердувата, гола, гладенька, іноді тільки злегка шорстка. Стебло 10—50 *см* завв., пряме, просте або гіллясте. Листки чергові, лінійні, 0,5—1,5 *мм* завд., при основі розширені і тут по краю плівчасто облямовані, на верхівці коротко-гострокінцеві, більш-менш зближені, прицвіткові листки коротші, довші від прицвіточків або майже рівні з ними. Прицвіточки трикутно-яйцевидні, гострокінцеві, широко-плівчасто облямовані, трохи довші від квіток, на спинці у верхній частині дуже дрібно-пилчасті. Квітки в пазухах листків по 1—3(5), розташовані майже по всьому стеблу. Оцвітина з голих, майже вільних, довгасто-яйцевидних, гострих листочків, що розвивають при плодах півкруглі, жовтуваті, іноді злегка лопатеві крила; частини оцвітини вище крил змикаються, малинові або злегка рожеві, біло-плівчасто облямовані. ☉. Цв. VII—IX.

Pall., It., III (1776) 604. — Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 380. Ильин в Фл. СССР, VI, 218.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 1985 a і b!

Солонці, солонцюваті степи, крейда. — Нерідко в східній частині Української РСР.

Д.Л.-С. Околиці Ворошиловграда (Таліев). — Ворошиловградська обл.: Лисичанськ (Таліев). — Сталінська обл.: Краснолиманський рн, Крива Лука по р. Дінцю (Кот.!); Авдіївський рн, Яковлівка по р. Кальміусу (Кот.!); околиці м. Сталіно (Кот.!, Карнаух!); Макіївська мр, Грузько-Зорянське (Наконечна!). — **Л.З.-Л.С.** Ворошиловградська обл.: Міловський рн, Стрілецький кінний завод (Кот.!); Біловодський рн, Лимарівський кінний завод (Кот.!); Біловодськ (Кот.!); Старобільськ (Ширяєв!); Євсузький рн, Ново-Олександрівський кінний завод (Ширяєв!). — Сталінська обл.: Амвросіївський рн, біля хут. Свистуни (!), Білоярівка (!); Старо-Бешівський рн, Старо-Бешів (!), біля хут. Жуки (!) Мар'янівка (!); Ольгинський рн, Ново-Михайлівка (!); Будьоннівський ри, Хомутове (Кот.!); Жданов (Шмальг.!, Кот.!).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Волз.-Дон., Причорн. (Схід), Крим, Ниж.-Дон., Ниж.-Волз.; Кавказ: Передкавк., Даг., Схід. і Півд. Закавк.; Зах. Сибір: Верх.-Тоб. (півд.), Ірт. (півд.); Серед. Азія: Арал.-Касп., Прибалх., Тянь-Шан. (схід), Сир-Дар. (Самарканд).

Загальне поширення. Кульджа, Кашгарія, Монголія.

836 (4). S. soda L. — **Курай содяний.** Рослина гола, яснозелена, в сухому стані звичайно жовтувата. Стебло 10—80 *см* завв., від основи здебільшого розхилено-гіллясте, рідко просте. Нижні листки супротивні, інші чергові, лінійні, півциліндричні, м'ясисті, 3—8 *см* завд., при основі розширені, охоплюють стебло і тут по краю вузько-перетинчасті, на кінці з щетинкою, прицвіткові листки коротші, при основі значно розширені, також щетиноносні, довші від прицвіточків, останні довші від квіток, по краях вузько-перетинчасті. Квітки по 1—3 у розставленому колосовидному суцвітті. Оцвітина до $^1/_3$ своєї висоти зросла; листочки її яйцевидні або овальні, плівчасті, на верхівці зазублені, пізніше твердіють і розвивають при плодах зачатки крил у вигляді поперечних горбочків або трикутних виступів. Приймочки в 2—3 рази перевищують стовпчик.

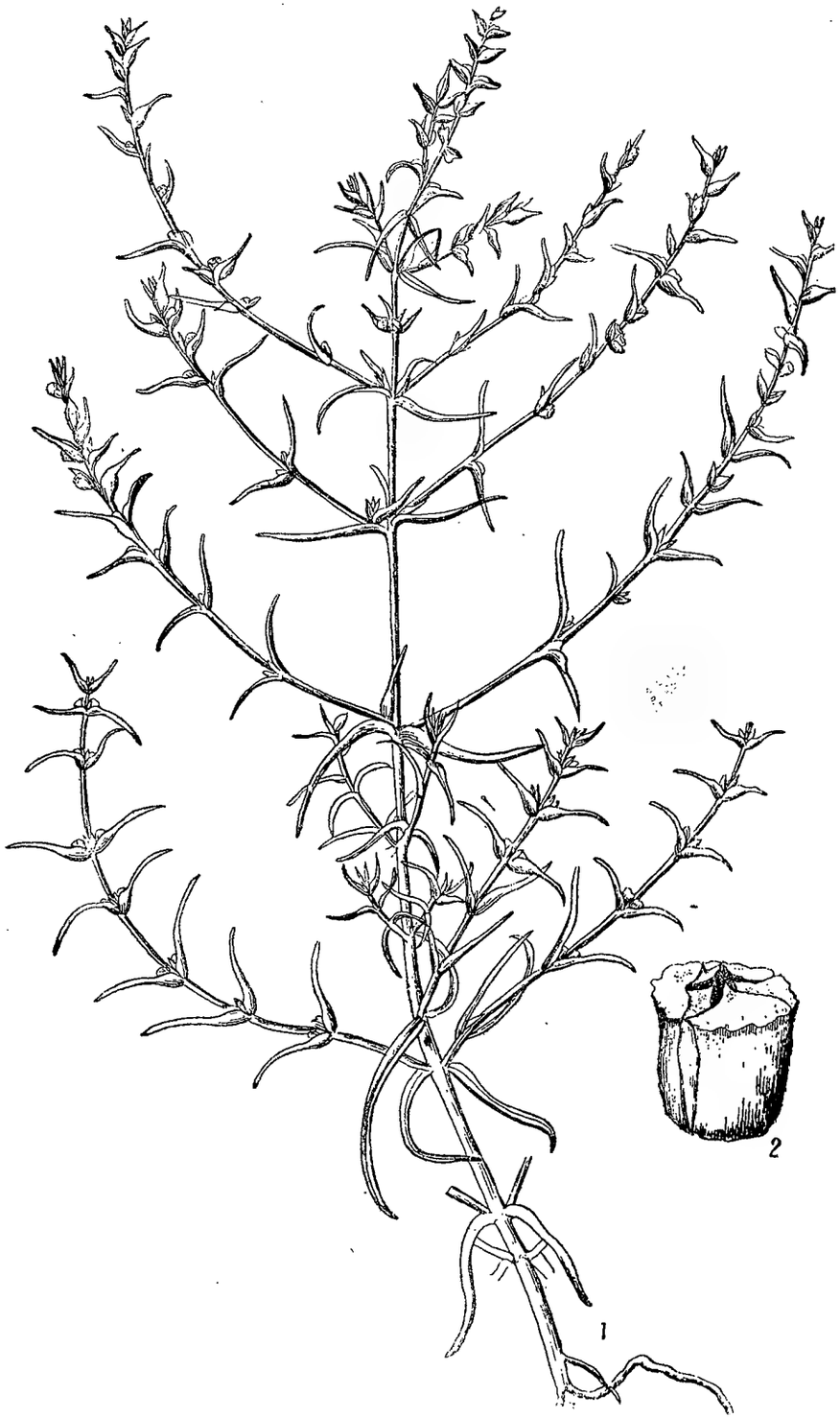

Рис. 68. ***Курай содяний — Salsola soda L.***
1 — загальний вигляд; *2* — оцвітина при плодах (збільш.).

Насіння горизонтальне або косе, 3—4 *мм* у діаметрі, чорнобуре, злегка блискуче. ⊙. Цв. VII—IX.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 223. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 380. Ильин в Фл. СССР, VI, 220.

— *S. Soda* var. *typica* Trautv. in Bull. Soc. Nat. Mosc., XL (1867) 66. **Видані зразки:** Герб русск. фл., № 2425, 2426, 2427!

Мокрі солончаки, солончакові луки, лимани. — Розсіяно, майже виключно на крайньому півдні Української РСР у приморських районах.

Л.З.-Л.С. По берегах Азовського моря — звичайно. — Ворошиловградська обл.: Старобільськ (Ширяєв!). — **П.З.С.** Одеса та її околиці, досить часто (Шмальг.!, Шестериков!). — Херсонська обл.: Херсонський рн, Херсон (Пач.!), Дар'ївка на Інгульці (Кот.!). — **Л.З.С.** По берегах Чорного моря досить часто. — Запорізька обл.: Мелітопольський рн, Світлодолинське по р. Молочній (Кот.!); Приазовський рн, Гірсівка (Білик!). — Херсонська обл.: Ново-Троїцький рн, Асканія-Нова (Теесман); Голопристанський рн, Степове (Лавр.!). — **П.С.** Звичайно по Сивашу і на островах (Кот.!, Левіна!).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Волз.-Дон., Причорн., Крим, Ниж.-Дон., Ниж.-Волз., Заволз.; Кавказ: Передкавк., Даг., Півд. і Схід. Закавк.; Зах. Сибір: Верх.-Тоб. (півд.-зах.), Ірт. (півд.); Серед. Азія: Арал.-Касп., Прибалх.

Загальне поширення. Угорщина, Середземномор'я, Передня Азія.

Примітка. Може бути джерелом для здобування соди.

837 (5). S. mutica C.A. Mey. — **Содник туполистий.** Рослина гола, сиза, під час сушіння здебільшого чорніє, стебло 10—50 *см* завд., від самої основи гіллясте. Нижні листки, як і гілки, супротивні (3—8 пар), інші листки чергові, лінійні, м'ясисті, півциліндричні, 1—3 *см* завд., тупі, на кінці ледве гострокінцеві; прицвіткові листки зменшені, при основі дуже розширені, найбільш верхні складаються тільки з розширеної частини, зближені, здебільшого тупі, довші від прицвіточків; зовнішні прицвіточки трав'яні, внутрішні вужчі і плівчасті. Квітки в колосовидному суцвітті в пазухах верхніх листків звичайно по три. Оцвітина зросла тільки при основі; її листочки яйцевидні, на верхівці дуже дрібно зазублені, при плодах більш твердуваті і утворюють на верхівці ледве розвинені товстуваті і червонуваті криловидні вирости, що мають у цілому зверху вигляд зірки. Приймочки в 1,5—2,5 раза перевищують стовпчик. Насіння здебільшого вертикальне або косе, 2—2,5 *мм* у діаметрі, злегка блискуче, оливковобуре. ⊙. Цв. VIII—IX.

C. A. Mey. in Bull. Soc. Nat. Mosc., II (1853) 455 і (1858) 62. Ильин в Фл. СССР, VI, 220.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 2428, 2429, 2430.

Мокрі солончаки, солончакові луки, лимани. — Дуже рідко.

Л.З.-Л.С. Сталінська обл.: Першотравневий рн, Ялта (Постриганы!). — Запорізька обл.: Осипенківський рн, Петрівка на р. Берді (Постригань!, Кот.!).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Причорн., Ниж.-Дон., Ниж.-Волз.; Зах. Сибір: Верх.-Тоб. (півд.), Ірт. (півд.); Серед. Азія: Арал.-Касп., Прибалх.

Загальне поширення. Ендем СРСР.

Примітка. Безперечно, східний арало-каспійський вид, що поступово збільшується в кількості на схід; близький курай — *S. soda* L., навпаки, в тому ж напрямі кількісно зменшується. Можна припускати, що *S. mutica* C.A.M. — молодий вид, який утворюється тепер з літорального виду *S. soda* L.

Секція 2. **Physurus** Iljin. Додатки пиляків пухировидні, на дуже короткій ніжці. Насіння горизонтальне. Листки злегка збігаючі.

838 (6). S. crassa M.B. — **Курай м'ясистий.** Рослина сизувата, соковита, в молодому стані вся або тільки в нижній частині шерстисто-волосиста, дуже рідко зовсім гола або тільки при плодах гола. Стебло 5—50 *см* завв., пряме, від самої основи розхилено-гіллясте. Листки чергові, півциліндричні, м'ясисті, соковиті, тупі, відхилені; прицвіткові листки укорочені, перевищують прицвіточки; останні широко-яйцевидні, м'ясисті, на кінці звужені. Квітки одиночні, в колосовидному суцвітті. Оцвітина плівчаста, майже вільна; листочки її довгасто-яйцевидні або широко-ланцетовидні, гострі, голі, при плодах вище крил сходяться і утворюють носик; крила розташовані нижче середини листочків, півкруглі, рожеві, пурпурові або жовті (двоє крил дуже вузькі, майже лінійні), заходять одно за одне, разом з оцвітиною досягають 1,2—1,8 *мм* у діаметрі. Пиляки на кінці з овальними або круглясто-овальними, пухировидними, сидячими на короткій ніжці, білими або рожевими додатками. Приймочки шиловидно-нитковидні, рівні із стовпчиком або перевищують його. Насіння 2—3 *мм* у діаметрі, оливкове, матове, гладеньке. ⊙. Цв. VII—IX.

M.B. in Mem. Soc. Nat. Mosc., I (1806) 100. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 381. Ильин в Фл. СССР, VI, 226.

— *S. rosacea* M.B., Beschr. d. Länd. zw. Ter. u. Kur. app. (1800) 143, non L. **Видані зразки:** Герб. русск. фл., № 2439! Pl. or. exsicc., № 360!

Солончаки і солонці. — Вказана тільки для П.З.С. Околиці Одеси (Шестериков).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Ниж.-Волз.; Кавказ: Передкавк., Даг., Схід. Закавк.; Серед. Азія: Арал.-Касп. (захід).

Загальне поширення. Північно-Східна Туреччина.

Примітка. Цей вид належить до складного циклу видів, характерного для солончакових місць зростання Арало-Каспійської області і Туранської низовини взагалі. Західна межа всієї цієї секції проходить приблизно по р. Волзі та Ергенях. Отже, вказівка Шестерикова цього виду для околиць м. Одеси з слів Середнього викликає великий сумнів, тим більш, що *S. crassa* M.B. не трапляється на Сиваші, де звичайно з'являються після певної перерви середньоазіатські елемеити (*Ofaiston monandrum* Moq., *Salsola mutica* C.A.M., *S. laricina* Pall., *Suaeda confusa* Iljin та ін.). Але, з другого боку, досить трудно змішати цю характерну

рослину з іншими українськими видами цього роду, бо вона різко відрізняється від останніх. Можливо, що за цей вид могла бути прийнята *Petrosimonia crassifoilia* Bunge у вегетативному стані. У всякому разі, цей факт потребує старанної перевірки.

Секція 3. **Caroxylon** (Thunb.) Iljin. Прицвіткові і верхні листки при самій основі трохи відтягнуті і притиснуті до стебла. Пиляки без додатків або тільки з крапковим додатком; приймочки шиловидні або нитковидні. Насіння горизонтальне.

839 (7). S. laricina Pall. — **Курай модринний.** Півкущ 20—60 *см* завв., внизу розхилено-гіллястий, з ламкими дерев'янистими гілочками, які вкриті горбочками від опалих пучків листя; гони останнього року прутовидні, прямі або внизу висхідні, як і листя, спочатку густо-волосисті, потім майже голі. Листки чергові, лінійні, майже валькуваті, тупуваті, 5—10 *мм* завд., при основі злегка розширені і тут по краю плівчасто облямовані, зближені, залишаються в пазухах з укороченими гілочками у вигляді пучка листків, значно довші від прицвіткових листків; прицвіткові листки яйцевидні, тупо-кілюваті, рівні з прицвіточками або трохи коротші від них; останні круглясті або кругляcто-яйцевидні, тупо-кілюваті, м'ясисті, трохи коротші від квіток. Квітки одиночні, утворюють волотюване суцвіття, нижні гілки якого відходять майже горизонтально. Листочки оцвітини яйцевидні, тупі або навіть зрізані, по краю здебільшого дрібно-зазублені і тут волосисто-війчасті, у верхній частині посередині трав'яні, при плодах вище крил сходяться похилим і коротким конусом; крила нирковидні або майже круглясті, дрібні, роздільні або дотикаються своїми краями. Приймочки шиловидні, рівні приблизно із стовпчиком. Насіння оливкове, 1,5—2 *мм* у діаметрі. ♃. Цв. VII—IX.

Pall., Illustr. pl. (1803) 21 excl. syn. I Gmel. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 382. Ильин в Фл. СССР, VI, 252.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 2441!

Солонці, солонцюваті степи, крейдяні відслонення.

Тільки в районі **П.С.** Присивашшя, де трапляється досить часто (Пач.!, Кот.!, Левіна!). Вказівка для **Д.Л.-С.** Ворошиловградська обл.: Олександрівський рн, с. Біле (Таліев), потребує перевірки.

Поширення по СРСР. Європейська частина: Причорн. (Присивашшя), Крим, Ниж.-Дон., Ниж.-Волз.; Кавказ: Передкавк., Даг., Схід. Закавк.; Зах. Сибір: Верх.-Тоб. (півд.), Ірт. (півд.); Серед. Азія: Арал.-Касп., Прибалх.

Загальне поширення. Ендем СРСР; характерна рослина для Арало-Каспійської області.

Примітка. Вказівка другого півкущового виду з тієї ж секції (Зміїв, Харківської обл.) — *S. ericoides* М.В. (Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 382), без сумніву, помилкова. Це характерний елемент напівпустинного Закавказзя і ніде більше не трапляється. Рослину цю можна було б змішати з *S. laricina* Pall., але і останній вид в цьому районі невідомий.

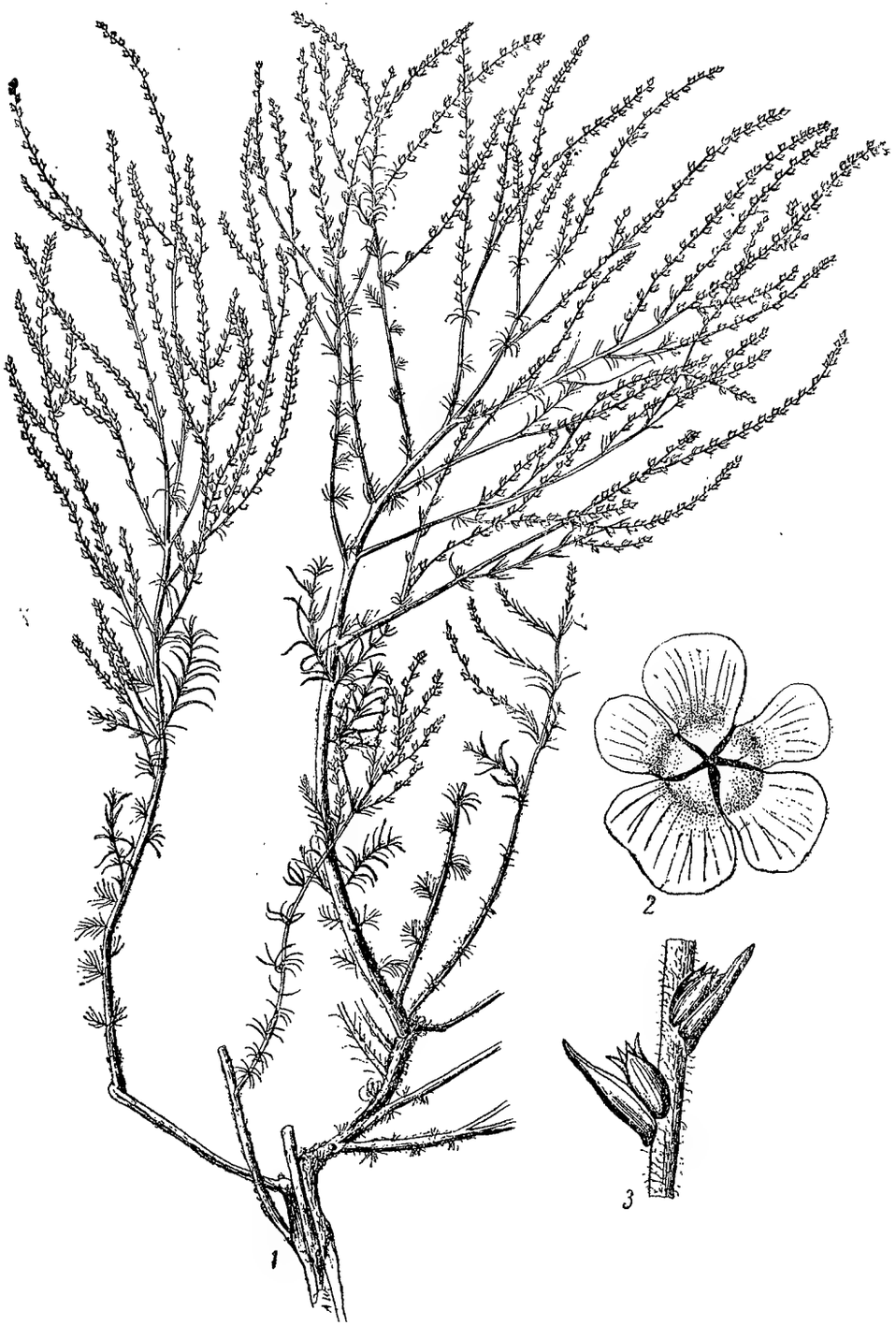

Рис. 69. *Курай модринний — Salsola laricina* Pall.

1 — загальний вигляд; *2* — оцвітина при плодах; *3* — відрізок суцвіття (збільш.).

Рід 245. Офайстон — Ofaiston Rafin.

Rafin., Fl. Tellur., III (1836) 46.

Квітки двостатеві, з прицвітками. Оцвітина 3—5-листа; три зовнішніх листочки оцвітини на спинці із зачатковими крилами. Тичинка одна, рідко дві; пиляки з невеликим додатком. Зав'язь гола, з коротким стовпчиком і двома шиловидними приймочками. Насіння вертикальне. — Рослини однорічні, з черговими, лінійними листками.

У роді відомий тільки один вид — *O. monandrum* Moq., характерний для солончаків Арало-Каспійської області.

840 (1). O. monandrum (Pall.) Moq. — **Офайстон однотичинковий.** Рослина 5—40 *см* завв., сиза, покрита двокінчастими асиметрично прикріпленими волосками, пізніше часто гола. Стебло пряме або висхідне, просте або частіше тіллясте; найнижчі гілки видовжені і висхідні. Листки чергові, найнижчі майже супротивні, довгі, лінійні, циліндричні, м'ясисті, тупі, з півстеблообгортною основою, під час плодоношення звичайно в'януть і опадають; інші листки короткі, лусковидні, яйцевидні, по краю плівчасто облямовані, опукло увігнуті, при плодах коротші від прицвіточків і квіток; прицвіточки човниковидні, на спинці різко кілюваті, з кілем здебільшого злегка хвилястим, що переходить внизу в тупу гульку, від самої основи твердіють, один з одним зрощені і відпадають разом з плодом. Квітки — в колосовидному суцвітті. Оцвітина вільнолиста, у верхніх квіток здебільшого трилиста, у нижніх п'ятилиста; три листочки її яйцевидно-еліптичні, гострі, при плодах утворюють зачаткові, червоні, криловидні вирости; інші два листочки, коли вони є, дуже вузькі, плоскі, без виростів; пиляки з овальним сидячим додатком. Плодик овальний або довгасто-овальний, з соковитим, м'ясистим, жовтуватим або оранжовим оплоднем. Насінина значно менша від плоду і міститься в його основі, близько 1 *мм* у діаметрі. ⊙. Цв. VII—IX.

Moq. in DC., Prodr., XIII, 2 (1849) 203. Ильин в Фл. СССР, VI, 276. — *Ofaiston pauciflorum* Rafin., Fl. Tellur., III (1836) 46. Fenzl in Ledeb., Fl. Ross., III, 837. — *Salsola monandra* Pall., It. (1776) 607, 635, 724.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 786!

Мокрі солончаки. — Дуже рідко, тільки в районі Присивашшя.

П.С. Херсонська обл.: Ново-Троїцький рн, Захарівка (Попович!, Білик!), Ново-Миколаївка (Попович!), півострів Тюбек (Білик!).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Причорн. (Присивашшя), Крим, Заволз., Ниж.-Волз.; Зах. Сибір: Верх.-Тоб., Ірт.; Серед. Азія: Арал.-Касп., Прибалх.

Загальне поширення. Ендем СРСР.

Рід 246. Петросимонія — Petrosimonia Bunge.

Квітки двостатеві, пазушні, охоплені з боків човниковидними прицвіточками. Оцвітина плівчаста, з 2—5 листочків, вільнолиста, внизу

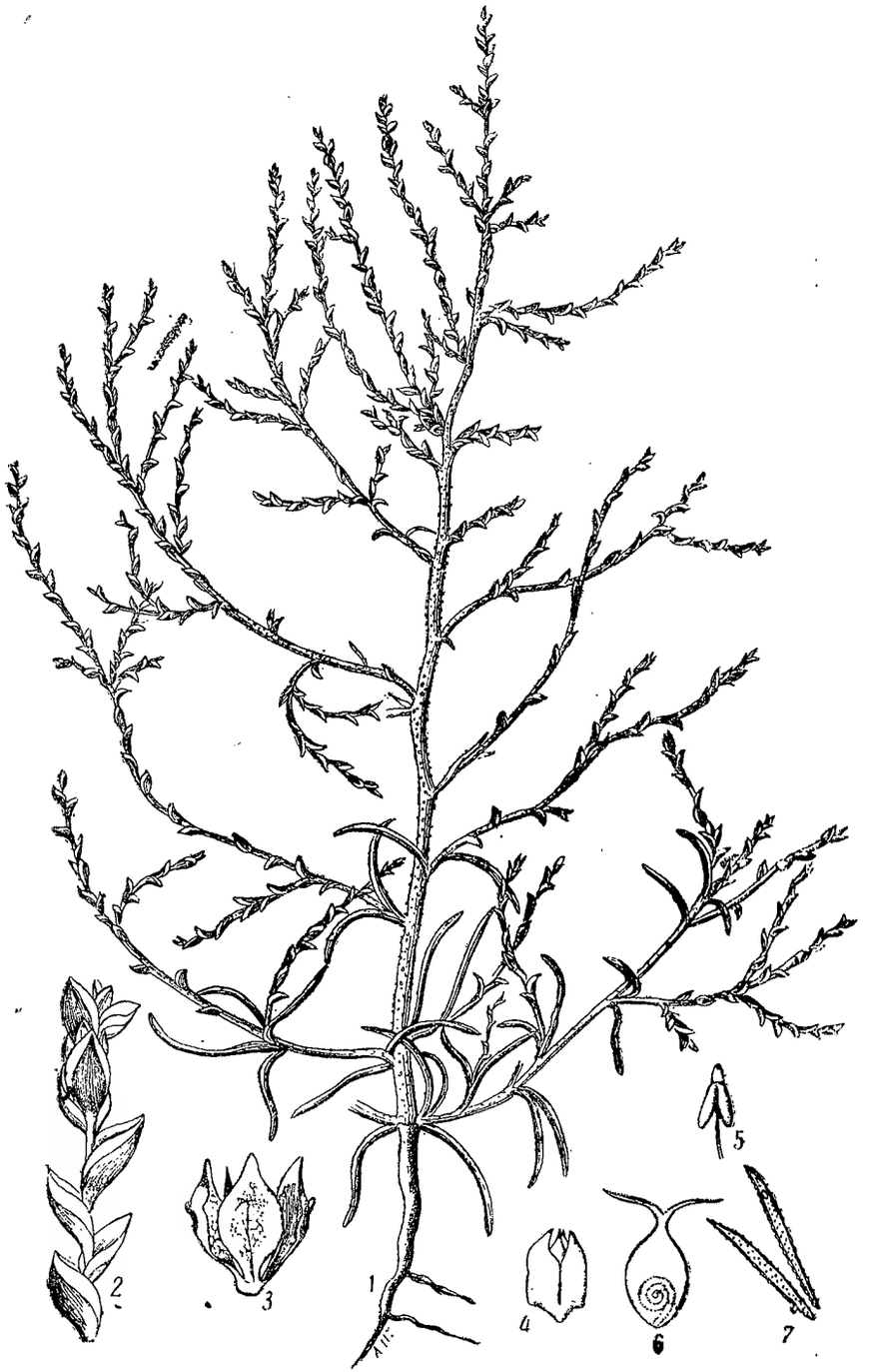

Рис. 70. *Офайстон однотичинковий — Ofaiston monandrum* (Pall.) Moq.

1 — загальний вигляд; *2* — гілочка суцвіття; *3* — оцвітина; *4* — прицвітнички; *5* — тичинка; *6* — маточка; *7* — двокінцеві волосинки.

при плодах часто хрящувата. Тичинки в кількості 1—5, на довгих плоских нитках; пиляки вгорі з плоскими 2—3-зубчастими додатками, що часто один з одним злипаються. Зав'язь овальна або майже кругляста, стиснута, з стовпчиком і двома довгими ворсинчастими приймочками. Плід, як і насіння, вертикальний, з тонким, плівчастим, гладеньким оплоднем. Зародок спіральний, без білка. — Рослини однорічні, рідко голі, здебільшого покриті притиснутими або відхиленими двокінчастими волосками.

Рід містить 11 видів, поширених переважно в Арало-Каспійській області, Туранській низовині і почасти на Іранському плоскогір'ї. Тільки небагато видів виходить за ці межі, наприклад, *P. Litwinowii* Korsh. іде по солончаках Південного Сибіру до Іркутської області, а *P. triandra* (Pall.) Simonkai і *P. brachiata* (Pall.) Bunge вклинюються далеко на захід в Угорщину і на Балканський півострів. Все це — рослини солончаків і почасти гіпсоносних схилів, за винятком *P. triandra* (Pall.) Simonkai, що оселяється і на солонцях та солонцюватих степах. Таким чином, види цього роду ростуть тільки на рівнинних солончакових місцях, на територіях, спадково пов'язаних з літоральною областю східного відрізка Тетису. В межах Української РСР *P. oppositifolia* Litw. і *P. brachiata* (Pall.) Bunge трапляються майже тільки в літоральній смузі; на сході в Арало-Каспії вони значно, так само як і інші види, відійшли від цієї приморської зони і слідом за відступанням вод третинного басейну займали його дно. Через це ми повинні розглядати цей рід як такий, що виник у третинний час в літоральній смузі східної частини Тетису. Рід *Petrosimonia* Bunge переживає тепер у стадії виразного видоутворювального процесу. Такі види, як *P. Litwinowii* Korsh., *P. glaucescens* (Bunge) Iljin, *P. brachyphylla* (Bunge) Iljin, *P. hirsutissima* (Bunge) Iljin, *P. squarrosa* (Schrank) Bunge, очевидно, молоді, вони і виникли вже значно пізніше усихання Тетису, під час формування сучасних пустинь і напівпустинь.

---

1. Усі листки і гілки супротивні. Листочки оцвітини і тичинки в кількості п'яти . . . . . **(3). П. супротивнолиста — P. brachiata** (Pall.) Bunge.
— Листки й гілки, принаймні на верхівці в суцвітті, чергові. Листочків оцвітини 2—3, тичинок 3—5 . . . . . 2.
2. Листочків оцвітини і тичинок по три . . . . . **(1). П. тритичинкова — P. triandra** (Pall.) Simonk.
— Листочків оцвітини два, тичинок п'ять . . . . . **(2). П. товстолиста — P. oppositifolia** Litw.

Секція 1. **Oligandra** Iljin. Тичинки в кількості 1—3. Листки, принаймні верхні, чергові.

841 (1). P. triandra (Pall.) Simonkai. — **Петросимонія тритичинкова.** Рослина притиснуто-волосиста, часто шовковиста, пізніше

лисніюча. Стебло 5—35 *см* завв., від самої основи відхилено-гіллясте, пряме, з прутовидними гілками. Листки валькувато-нитковидні, до 4 *см* завд., при основі трохи розширені, нижні 2—3 пари, як і гілки, супротивні, інші чергові; прицвіткові листки довші від квіток, при основі дуже розширені. Прицвіточки яйцевидні, човниковидні, перевищують оцвітину, вгорі вузько зімкнуті, особливо при плодах, з трав'яними, відтягнутими і трохи відігнутими верхівками, щільно охоплюють плід. Суцвіття розставлено-колосовидне. Оцвітина з трьох яйцевидно-ланцетовидних, загострених, одножилкових, голих, при плодах твердуватих листочків. Тичинки в кількості трьох, з вільними пиляками, що мають на верхівці плівчасті, здебільшого двозубчасті додатки. Приймочки довші від стовпчика. ☉. Цв. VII—IX.

Simonkai, Enum. Fl. Transs. (1866) 466. Ильин в Фл. СССР, VI, 318. — *Polycnemum triandrum* Pall., It., I app. (1771) 483. — *Anabasis triandra* M.B., Casp. (1800) 154. — *Polycnemum salsum* Willd., Sp pl., I (1797) 192. — *Halimocnemis triandra* Moq. in DC., Prodr., XIII, 2 (1849) 197. — *Halimocnemis volvox* C.A.M. in Ledeb., Fl. alt., I (1829) 382. Fenzl in Ledeb., Fl. Ross., III, 2, 843. — *Petrosimonia volvox* Bunge, Anab. rev. (1862), 53. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 385. Ильин в Фл. Ю.-В., IV, 232.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 2034!

Солончаки, солонці, солонцюваті степи. — В Українській РСР переважно в південній і рідше в східній частинах.

П.Л.-С. Одеська обл.: Савраиь (Шмальг.). — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Слов'янськ (Черн.!). — **Л.З.-Л.С.** Розсіяно по всьому району. — **П.З.С., Л.З.С., П.С.** Звичайно.

Поширення по СРСР. Європейська частина: Волз.-Дон., Причорн., Крим, Ниж.-Дон., Ниж.-Волз.; Кавказ: Передкавк., Схід. Закавк.; Зах. Сибір: Верх.-Тоб., Ірт., Алт.; Серед. Азія: Арал.-Касп. (півн.), Прибалх. (півн.).

Загальне поширення. Румунія, Угорщина, СРСР.

Секція 2. **Synandra** Iljin. Тичинки в кількості п'яти, завжди злипаються своїми додатками. Листки, принаймні найбільш верхні, чергові.

842 (2). P. oppositifolia Litw. — **Петросимонія товстолиста.** Рослини густо- або розсіяно- і здебільшого притиснуто-волосисті, пізніше здебільшого голі. Стебло 5—40 *см* завв., пряме або висхідне, часто червонувате або жовтуватозелене, від самої основи гіллясте. Листки лінійно-валькуваті, м'ясисті, при основі трохи розширені, нижні, як і гілки, супротивні, інші чергові, поступово догори укорочуються; прицвіткові в нижній частині дуже розширені, догори звужені, покривають квітки; найбільш верхні яйцевидні або круглясті, без звуженої верхівки, коротші від квіток. Прицвіточки човниковидні, на верхівці закруглені, з невеликим перехватом, через що догори наче з горбиком, охоплюють квітку. Суцвіття колосовидне, більш-менш густе. Оцвітина з двох яйцевидно-ланцетних, загострених, голих, спочатку плівчастих, а потім пер-

гаментно-хрящуватих листочків. Пиляки на верхівці з плівчастими, тризубчастими, рідше двозубчастими додатками, середній зубець яких звичайно коротший, злипаються один з одним. Приймочки при плодах рівні з стовпчиком. ⊙. Цв. VII—IX.

Литвинов in Sched. ad Herb. Fl. Ross., VII (1911) 13.

— *P. crassifolia* Bunge, Anab. rev. (1862) 55. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 385. Ильин в Фл. СССР, VI, 319. — *Polycnemum oppositifolium* Pall., It. (1771) 422, 431 et app. 484. — *Polycnemum crassifolium* Pall., Illustr. (1803) 64. — *Halimocnemis crassifolia* C.A.M. in Ledeb., Fl. alt., I (1829) 385. Fenzl in Ledeb., Fl. Ross., III, 839. Lindem., Fl. Chers., II, 130.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 2037, 2038!

Мокрі солончаки і солонці.

Л.З.-Л.С. Запорізька обл.: Осипенківський рн, Петрівка (Постригань!), Ново-Василівка (Білик!); Приазовський рн, Ново-Костянтинівка, Приморський Посад (Кот.!), Гірсівка (Білик!), Крива коса на Азовському морі (Постригань!). — **П.З.С.** Одеса та її околиці (Пач., Матюшенко!). — **Л.З.С.** і **П.С.** Звичайно.

Поширення по СРСР. Європейська частина: Причорн., Крим, Ниж.-Дон., Ниж.-Волз.; Кавказ: Передкавк., Даг., Схід. Закавк.; Зах. Сибір: Верх.-Тоб. (півд.), Ірт. (півд.); Серед. Азія: Арал.-Касп.

Загальне поширення. Румунія, СРСР.

Секція 3. **Brachyphyllon** Iljin. Тичинки в кількості п'яти, не злипаються своїми додатками. Листочків оцвітини п'ять. Усі листки супротивні.

843 (3). P. brachiata (Pall.) Bunge. — **Петросимонія супротивнолиста.** Рослина притиснуто-волосиста, часто шовковиста. Стебло 5—40 *см* завв., пряме або висхідне, від самої основи гіллясте. Листки піввалькувато-лінійні, м'ясисті, при основі трохи розширені і тупі, по краю війчасті, звичайно поблизу верхівки, особливо верхні, злегка дуговидно всередину зігнуті, прицвіткові листки довші від квіток. Прицвіточки яйцевидні, човниковидні, притиснуто-волосисті, на кінці загострені, з відігнутою трав'яною верхівкою, здебільшого з китичкою довгих волосків, рівні з оцвітиною або трохи коротші від неї. Квітки розміщені на коротких гілочках у пазухах прицвітків. Оцвітина з ланцетних, загострених, вгорі із зовнішнього боку довго-волосистих, спочатку плівчастих, а потім при плодах внизу пергаментно-хрящуватих листочків, які перекривають один одного і згорнуті так, що нагадують у цілому ковпачок мохів. Пиляки вільні до самих додатків, на верхівці з тризубчастим додатком, у якого середній зубець звичайно більший від бокових. Приймочки приблизно рівні із стовпчиком. ⊙. Цв. VI—IX.

Bunge, Anab. rev. (1862) 59. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 385. Ильин в Фл. СССР, VI, 325.

— *Polycnemum brachiatum* Pall., Illustr. pl. (1803) 62. — *Halimocnemis brachiata* C.A.M. in Ledeb., Fl. alt., I (1829) 381. Fenzl in Ledeb., **Fl. Ross., III, 842.**

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 3088!

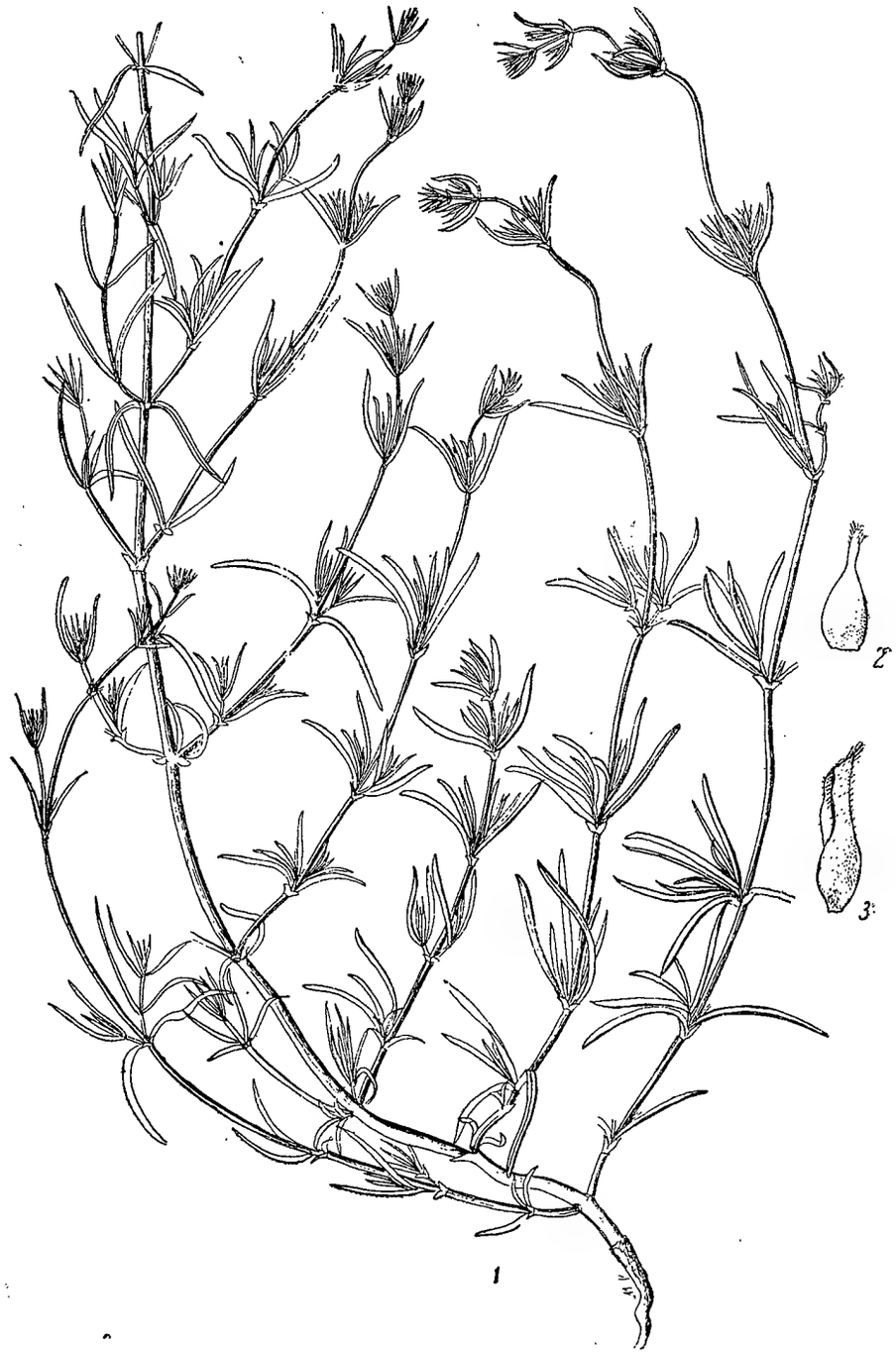

Рис. 71. *Петросимонія супротивнолиста — Petrosimonia brachiata* (Pall.) Bunge.

1 — загальний вигляд; *2* — листочок оцвітини; *3* — прицвітничок.

На солончаках. — Тільки на крайньому півдні Української РСР.

П.З.С. Херсонська обл.: Білозерський рн, Олександрівка по Дніпровсько-Бузькому лимані, Софіївка (Пач.!), Каланчак на Чорному морі (Дика!). — **П.С.** Херсонська обл.: Ново-Троїцький рн, острів Чурюк (Кот., Левіна!), півострів Тюбек (Левіна!, Білик!), Строганівка на Сиваші (Левіна!), Ново-Михайлівка на Сиваші (Кот.!); Геніческий рн, Чонгар (Кот.!); Арабатська стрілка (Білик!); Каланчацький рн, порт Хорли (Пач.!). — Запорізька обл.: острів Степок в Азовському морі на південь від Кирилівки, Якимівського рну (Кот.!).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Причорн., Крим, Ниж.-Волз., Заволз.; Кавказ: Передкавк., Даг., Схід. Закавк.; Зах. Сибір: Верх.-Тоб. (захід); Серед. Азія: Арал.-Касп. (захід).

Загальне поширення. Балканський півострів, СРСР, Передня Азія.

Примітка. За Аральським морем, у Казахстані та Південно-Західному Сибіру, а також у Туранській низовині цей вид заміщає *P. sibirica* (Pall.) Bunge; відрізняється він довшими нитками тичинок і характером опушення.

Вказівку для Української РСР *Anabasis aphylla* L. треба вважати помилковою. Раніше вказані місцезнаходження — берег Азовського моря на Бердянській косі і поблизу р. Торця в Сталінській обл. (Ledeb., Fl. Ross., III, 822 за Гюльденштедтом; Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 383) перевірив в останній час М. І. Котов, який прийшов до висновку, що цієї рослини в даних пунктах немає. Хоча зростання цього виду в Присиваші цілком можливе, але ми на підставі наведених даних повинні виключити його з флори Української РСР. Можливо, раніше він існував тут, але потім був знищений, — інакше трудно припустити, що такий характерний зовнішнім виглядом вид міг бути змішаний з якоюсь іншою рослиною.

РОДИНА XLIII. ЩИРИЦЕВІ — AMARANTHACEAE Juss[1]

Квітки одностатеві або двостатеві, зібрані в більш-менш густі пучки або клубочки, що розміщені в пазухах листків або утворюють колосовидні, волотюваті або головчасті суцвіття. Оцвітина проста, складається з (2)3—4—5 листочків і оточена прицвітками. Листочки оцвітини плівчасті, білуватозелені, іноді злегка жовтуваті або пурпуровочервоні. Тичинок стільки ж, скільки й листочків оцвітини; тичинки вільні або зрослися нижніми частинами в плівчасту трубочку і чергуються з плівчастими додатками (псевдостамінодіями). Зав'язь верхня, одногнізда, з одним-багатьма насінними зачатками. Плід — одно- або багатонасінна коробочка, яка відкривається впоперек кришечкою або неправильно розтріскується, або нерозкривний. Насіння круглясте або сочевицеподібне, звичайно блискуче, чорне, червонувате або ясне. Зародок периферичний, кільцевий, оточує білок. — Одно- або багаторічні трави, з супротивними або черговими листками.

Родина *Amaranthaceae* має в своєму складі 64 роди і близько 850 видів, поширених у всіх частинах світу (за винятком холодної зони),

[1] Опрацювали І. Т. Васильченко і В. В. Меферт, склав таблицю для визначення видів, а також подав поширення видів М. І. Котов.

область же масового поширення і видової різноманітності *Amaranthaceae* лежить між тропіками. Родина *Amaranthaceae* ділиться на дві підродини — *Amaranthoideae* (з трибами *Celosieae* і *Amarantheae*) і *Gomphrenoideae* (з трибами *Bragulinae* і *Gomphreneae*). В Українській РСР відомо три роди з 11 видами.

---

1. Листки супротивні. Листочки оцвітини із зовнішнього боку густоповстисто-шерстисті . . . . . **249. Гомфрена — Gomphrena L.**
— Листки чергові. Листочки оцвітини звичайно голі, плівчасті . . 2.
2. Плоди багатонасінні; поверхня насіння з металічним блиском . . . . . **247. Целозія — Celosia L.**
— Плоди однонасінні, поверхня насіння дуже блискуча, але без металічного блиску . . . . . **248. Щириця — Amaranthus L.**

Рід 247. Целозія — Celosia L.

Квітки двостатеві, пазушні або зібрані в кінцеві колосовидні або волотюваті суцвіття, що іноді разом зрослися в густі, розширені утворення, які нагадують гребінь півня. Прицвітків три; оцвітина п'ятичленна. Тичинок п'ять, внизу сполучених у плівчасту трубку; зав'язь одногнізда, з багатьма насінними зачатками. Плід — багатонасінна коробочка, що відкривається впоперек (кришечкою). Насіння вертикальне, 1,2—2 *мм* завбільшки, чорне, з металічним блиском. — Одно- або багаторічні трави (або півкущі), з прямими гіллястими стеблами і черговими листками.

Рід *Celosia* охоплює близько 60 видів, поширених, головним чином, у субтропіках і помірних зонах Африки та Америки. В Українській РСР тільки один вид, який культивують як декоративний.

843 (1). C. cristata L. — Целозія гребінчаста, гребінець, півнячий гребінь. Листки довгасто-яйцевидні або яйцевидні, з більш-менш довгими черешками і жилками, що виступають на нижній поверхні. Суцвіття дуже різноманітні за формою — від пірамідально-яйцевидних, загострених (var. *castrensis* Thell.) — до густих, розширених, зрослих, що часто нагадують півнячий гребінь (var. *eucristata* Thell.). Листочки оцвітини довгасто-ланцетні, значно довші від прицвітків, 5—8 *мм* завд., сухо-перетинчасті, хрящуваті, блискучі, звичайно пурпурові або рожеві (рідше жовті або оранжові), в кількості п'яти. Насінин декілька. ☉. Цв. VII—IX.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 205. Moq. in DC., Prodr., XIII, 2, 242. Васильченко в Фл. СССР, VI, 356.

Культивується по всій Українській РСР як декоративна рослина.

Поширення по СРСР. Середня Азія: Сир-Дар., Аму-Дар.

Загальне поширення. Індія, Гімалаї, Китай, Японія, Середземноморські країни, Америка.

Примітка. В межах Української РСР у культурі можливе знаходження й іншого виду — *C. argentea* L., що відрізняється від *C. cristata* L. вузькими, лінійно-ланцетними листками. В останні часи [див. Schiz. in Pflanzenreich, Heft 116 (1934)] *C. cristata* L. і *C. argentea* L. сполучають в один збірний вид — *C. argentea* L. s. l., а *C. cristata* вважають формою *C. argentea* L. s. l.

Рід 248. Щириця — Amaranthus L.

L., Gen. pl., ed. I (1737) 286.

Квітки одностатеві, рідше двостатеві. Квіткові клубочки розміщені в пазухах листків або зібрані в кінцеві, більш-менш густі, колосовидні або волотюваті суцвіття. Оцвітина проста, плівчаста, складається з 3—5 (2—4) листочків і з трьома прицвітками; тичинок 3—5. Зав'язь одногнізда, з одним насінним зачатком і з 2—4 нитковидними приймочками. Коробочка перетинчаста, яйцевидна або овальна, однонасінна, відкривається впоперек або розривається неправильно. Насіння вертикальне, сочевицеподібне, з периферичним кільцевим зародком, що оточує білок. Одно-, рідше багаторічні трави, з гіллястими, рідше з простими, стеблами і з черговими, суцільними, черешковими листками.

До роду *Amaranthus* належить близько 50 видів, поширених у теплих і помірних зонах земної кулі, а особливо, в екстратропічній Африці, Америці, Азії і Австралії. З роду *Amaranthus* раніше виділявся рід *Albersia* Kunth. Тепер рід цей включено до роду *Amaranthus*, бо основна ознака, якою відзначається рід *Albersia* від роду *Amaranthus*,— нерозкривні плоди у *Albersia* встановлена і для роду *Amaranthus*. Рід *Amaranthus* іноді розподіляють на дві секції: 1) *Amaranthotypus* Dum., де оцвітина складається з п'яти листочків і 2) *Blitopsis* Dum., що має здебільшого 3 (2—4), рідше п'ятичленну оцвітину. Але ці ознаки не можна вважати достатніми для чіткого розмежування секцій в межах роду *Amaranthus* L.

---

1. Листочків оцвітини завжди 5(4); вони утворюють на кінці стебла завжди безлисте кінцеве суцвіття. Плодики завжди відкриваються круглою поперечною щілиною . . . . . 2.
— Листочків 3, рідше 2—4 (дуже рідко 5), але тоді кінцевого суцвіття немає, а всі суцвіття пазушні . . . . . 5.
2. Насіння темнокоричневе, червонувате або чорне . . . . . 3.
— Насіння біле або ніжнорожеве, з тупим краєм . . . . . **(2). Щ. білонасінна — A. leucospermus** S. Wats.
3. Суцвіття з короткими, товстими, непоникаючими колосами, густе, в обрисі циліндричне або яйцевидно-пірамідальне, зелене . . . . . **(4). Щ. загнута — A. retroflexus** L.
— Суцвіття рідке, волотюване; верхівковий колос дуже довгий і перевищує бокові. Суцвіття більш-менш червоне до пурпуровочервоного, рідше зелене . . . . . 4.

4. Верхівковий колос довгий і тонкий, висить вниз. Кінці гілок волоті з квітками більш-менш закруглені . . . . . **(1). Щ. хвостата — A. caudatus** L.
— Верхівковий колос прямостоячий або тільки злегка поникаючий. Кінці гілок волоті гострі . . **(3). Щ. волотиста — A. paniculatus** L.
5(1). Плоди нерозкривні. Суцвіття кінцеві і пазушні, рідше всі пазушні. Стебла завжди лежачі . . . . . 6.
— Плоди відкриваються кришечкою. Суцвіття завжди пазушні. Стебла прямостоячі або рідше лежачі . . . . . 7.
6. Рослина багаторічна. Листки на верхівці гострі або злегка тупі, без виїмки. Стебла вгорі густо опушені. Насіння заповнює тільки частину порожнини плоду . . . **(8). Щ. відігнута — A. deflexus** L.
— Рослина однорічна, гола, темнозелена. Листки на верхівці з широкою виїмкою, тупі. Насіння заповнює всю порожнину плоду . . . . . **(7). Щ. лободова — A. blitum** L.
7(5). Стебла звичайно лежачі. Прицвітки коротші від оцвітини. Квітки здебільшого 4—5-членисті, плодики гладенькі, трохи коротші від оцвітини . . . **(5). Щ. лободовидна — A. blitoides** S. Watson.
— Стебла звичайно прямостоячі. Плодики зморшкуваті, трохи перевищують оцвітину . . . . . 8.
8. Прицвітки шиловидні, переходять у колючку, яка в два рази перевищує оцвітину. Листки звичайно на коротких черешках, довгасто-обернено-яйцевидні . . . . . **(6). Щ. біла — A. albus** L.
— Прицвітки яйцевидно-ланцетні, загострені, коротші від оцвітини. Листки яйцевидні або еліптичні, на довгих черешках . . . . . **(9). Щ. синювата — A. lividus** L.

844[1] **(1). A. caudatus** L. — **Щириця хвостата.** Стебло 25—100 *см* завв., розсіяно-коротко-пухнате, рідше голе, борознисте, м'ясисте. Листки на довгих черешках, овальні або злегка ромбічні, при основі клиновидні, на верхівці гострі. Суцвіття червоне, пурпурове або жовтуватозелене. Квіткові клубочки кулясті, густі, в колосках з тупою верхівкою, зібраних у волоть. Верхівковий колос дуже довгий, висить униз. Прицвітки трохи перевищують оцвітину. Листочків оцвітини п'ять, яйцевидно-ланцетних. Тичинок п'ять, коробочка трохи перевищує оцвітину, широко-овальна або яйцевидна, після дозрівання відкривається впоперек (кришечкою). Насіння темнокоричневе або темне, близько 1 *мм* завбільшки. ☉. Цв. VII—VIII.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 290. Васильченко в Фл. СССР, II, 300.
— *A. paniculatus* var. *caudatus* Шмальг., Фл. Ю.-З. Р., 493; Фл. Ср. и Ю. Р., II, 359.

Культивується як декоративна рослина і де-не-де трапляється на городах як бур'ян, на півдні УРСР в П.З.-Л.С., Л.З.-Л.С., П.З.С. і Л.З.С.

Поширення по СРСР. Європейська частина: Крим; Кавказ: усі райони; Серед. Азія: Аму-Дар., Тянь-Шан., Пам.-Ал.

Загальне поширення. Тібет, Індія, Гімалаї, Іран, Балкани, Мала Азія, Східне і Західне Середземномор'я, Західна і Середня Європа, Африка, Америка.

Примітка. Частина вказівок загального поширення, очевидно, стосується *A. leucospermus* S. Wats. *A. caudatus* L. дуже варіює за ростом і забарвленням суцвіття, але константності цих відмін ще не встановлено з належною певністю. Білонасінні форми виділив Уатсон у 1887 р. в окремий вид — *A. leucospermus* S. Wats.; таке визначення схвалюємо і ми. Але Теллунг включає *A. leucospermus* S. Wats. до *A. caudatus* L.

844[2] (2). A. leucospermus S. Wats. — **Щириця білонасінна.** Рослина 100—120(150) *см* завв., з товстими гіллястими жолобчастими стеблами, звичайно більш-менш опушеними кучерявими волосками. Листки великі, овальні, з гострою верхівкою, до основи клиновидно-звужені в черешок, майже рівний по довжині з пластинкою листка. Квіткові клубочки в густих, довгих, звичайно повислих колосках, зібраних у велике волотюване суцвіття. Довші прицвітки при основі яйцевидні, зверху шиловидно-загострені, перевищують квітки. Листочки оцвітини в кількості п'яти, довгасто-обернено-яйцевидні, біля плодів з потовщеною середньою жилкою, що доходить до верхівки листочка і утворює там невелике загострення. Коробочка майже рівна з оцвітиною або трохи перевищує її, широко-овальна, відкривається кришечкою (впоперек). Насіння круглясте, з тупим потовщеним краєм, близько 1 *мм* завбільшки, біле або яснорожеве, з трохи виступаючим центральним білком. ☉. Цв. VII—X.

S. Wats., Proc. Am. Acad., XXII (1887) 446. Васильченко в Фл. СССР, VI (1936) 360.

— *A. leucocarpus* S. Wats., Proc. Am. Acad., X (1875) 347 (nom. incongr.).— *A. caudatus* 2. *leucospermus* Thell. in Aschers. u. Graebn., Synops., V, I (1914) 234.

Місцями культивується і, можливо, дичавіє. В межах Української РСР розводиться в Лісостепу.

Поширення по СРСР. Європейська частина: Ниж.-Дон.; Далек. Схід: Уссур.

Загальне поширення. Тібет, Абіссінія, Кордільєри Північної і Південної Америки.

Господарське значення. Насіння білонасінної щириці вживається в їжу.

844[3] (3). A. paniculatus L. — **Щириця волотиста.** Рослина червонувата, рідше зелена. Стебло 20—100 *см* завв., більш-менш коротко-пухнате або голе, м'ясисте, пряме, глибоко-борозниcте. Листки на довгих черешках, довгасто-яйцевидні або довгасто-еліптичні, злегка ромбічні, догори загострені, при основі клиновидні. Пучки квіток зібрані в загострені на верхівці колоси, що утворюють на верхівці стебла волотюване суцвіття, звичайно пурпуровочервоне, рідше зелене. Верхівковий колос довший від бокових, прямостоячий. Прицвітки ланцетно-шило-

видні, перевищують оцвітину. Листочків оцвітини п'ять, ланцетних, гострих; тичинок п'ять. Коробочка трохи перевищує оцвітину, після достигання відкривається впоперек (кришечкою). Насіння 1—1,5 *мм* завб., майже круглясте (дуже коротко-яйцевидне), темночервонувато-коричневе, до майже чорного, по краю з кантиком. ☉. Цв. VII—VIII.

L., Sp. pl., ed. 2, II (1763) 1406. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 359. Васильченко в Фл. СССР, VI, 361.

— *A. hybridus subsp.* II *cruentus* var. *α. paniculatus* Thell., Fl. adv. Montpell. (1912) 205. — *A. hybridus, A. cruentus* II *paniculatus* Thell. in Aschers. u. Graebn., Synops., V, 1, 247.

Культивується в Українській РСР зрідка по всіх районах на городах, у садах; трапляється на забур'янених місцях.

Поширення по СРСР. Європейська частина: Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Верх.-Волз., Волз.-Кам., Причорн., Крим, Ниж.-Дон., Заволз.; Кавказ: Передкавк., Закавк.; Далек. Схід: Уссур.; Серед. Азія: Гірськ. Туркм., Сир-Дар., Аму-Дар., Пам.-Ал., Тянь-Шан.

Загальне поширення. Західна Європа, Передня Азія, Африка, Америка, Австралія.

Примітка. Ступенем забарвлення суцвіть, густотою їх, характером верхівкового колоса та за іншими ознаками *A. paniculatus* L. дуже варіює.

844 (4). A. retroflexus L. — **Щириця загнута.** Стебло (10)20—80 *см* завв., блідозелене або червонувате, густо-сірувато-пухнате, м'ясисте, гіллясте, рідше просте. Листова пластинка майже рівна з черешком або трохи коротша від нього, яйцевидно-ромбічна або майже овальна, тупа або виїмчаста, з невеликим шипиком у виїмці, по краю злегка хвиляста і дрібно-зубчаста, зверху гола, знизу, а також по черешку більш-менш волосиста. Квітки в пучках, зібраних у густе, щільне, зелене, довгасто-яйцевидне або майже циліндричне суцвіття, в нижній частині гіллясте, волотюване. Прицвітки ланцетні, остисті, майже в два рази перевищують оцвітину. Листочки оцвітини пилякових квіток ланцетні, маточкових — лінійні або довгасті, догори лопаткоподібно розширені, тупі, з невеликою виїмкою і коротким гострячком у ній, плівчасті, з яснозеленою вузькою смужкою посередині. Тичинок п'ять; коробочка коротша від оцвітини, відкривається впоперек (кришечкою). Насіння чорне або коричневе, дуже блискуче, по краю з гострою обляміvкою, близько 1 *мм* завбільшки. ☉. Цв. VI—VIII.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 991. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 359. Васильченко в Фл. СССР, VI, 302.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 1036!

Городи, сади, забур'янені місця, бур'ян у посівах та при дорогах. — По всій території Української РСР звичайно.

Трапляються дві відміни:

Var. Delilei (Richt. et Lor.) Thell. Прицвітки менш довгі, в $1^1/_3$—$1^1/_2$ раза перевищують оцвітину жіночих квіток.

Thell., Vierteljahrsschr., № 9, Zürich, LII (1907) 442. Thell. in Aschers. u. Graebn., Synops., V, 1, p. 260.

— *A. Delilei* Richt. et Lor. in Bull. Soc. bot. France, XIII (1866) 316 et XV (1868) 20.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 425.

Var. genuinus Thellung. Більш довгі прицвітки майже вдвоє довші від листочків оцвітини жіночих квіток.

Thellung in Aschers. u. Graebn., Synopsis, V, 1 (1914) 259.

Поширення виду по СРСР. Європейська частина: всі райони, за винятком крайньої півночі; Кавказ: усі райони; Зах. Сибір: Верх.-Тоб., Ірт., Алт.; Схід. Сибір: Анг.-Саян., Єніс., Даур.; Далек. Схід: Зее-Бур., Уссур., Удськ.; Серед. Азія: всі райони.

Загальне поширення. Середня Європа, Балканський півострів, Іран, Мала Азія, Монголія, Японія, Китай, Північна і Південна Америка.

Господарське значення. Насіння щириці зігнутої може бути використане на корм птиці. Рослину в свіжому вигляді їдять свині; придатна на силос. Дуже засмічує посіви, особливо просапні.

845 (5). A. blitoides S. Wats. — **Щириця лободовидна.** Стебла 15—20 *см* завд., здебільшого лежачі, при основі гіллясті, білуваті, голі або у верхній частині злегка опушені, досить густо вкриті листям. Листки обернено-яйцевидні або лопаткоподібні, на верхівці закруглені і з невеликим шипиком, донизу поступово звужені в черешок, по краю з хрящуватою ясною облямівкою. Всі квіткові клубочки пазушні. Прицвітки ланцетні, коротші від квіток; оцвітина пилякових квіток здебільшого чотиричленна, листочки її яйцевидно-ланцетні, короткозагострені; маточкових — 4—5-членна, з довгасто-ланцетними листочками, неоднаковими по довжині і з хрящуватим потовщенням при основі. Коробочка кругласто-еліптична, коротша від найдовшого листочка оцвітини, відкривається впоперек (кришечкою), червонуватого кольору. Насіння велике, 1,3—1,5 *мм* завбільшки, кругласто-лінзовидне, чорне, блискуче. ⊙. Цв. VIII—IX.

S. Wats. in Proc. Am. Acad., XII (1877) 273. Britt. and Brown, Ill. Fl. North. U. S., I, 588. Васильченко в Фл. СССР, VI, 363. Котов в Наук. Зап. Харк. н.-д. каф. бот., I (1927) 77; Бот. журн. СССР, XXX, 4 (1945) 187.

— *A. aragonensis* Senn. in Bol. Soc. Arag. Cienc. Nat., IX (1910) 183.

Видані зразки: Герб. фл. Сред. Аз., № 424.

Рудеральна рослина; бур'ян на городах; рідше на полях. Розноситься вздовж залізниць.

Зак.Л. Закарпатська обл.: Ужгород (Кот.!). — **П.П.** Київ (Кот.!). — **З.Л.-С.** Вінницька обл.: Ободівський рн, Верхівка (Кот.); Ольгопіль; Чечельник;

Рис. 72. *Щириця лободовидна — Amaranthus blitoides* S. Wats.

Тростянець — багато (Балковський!). — **Л.Л.-С.** Харків (Кот.!). — **Д.Л.-С.** Ворошиловград (Кот.!). — Сталіно (Кот.!). — **Л.З.-Л.С.** Ворошиловградська обл.: Міловський рн, Стрілецький кінний завод (Кот.!); Старобільськ (Кот.!); Біловодський рн, Лимарівський кінний завод (Кот.!); Біловодськ (Кот.!); Євсузький рн, Деркульський кінний завод (Зоз!, Кот.!).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Волз.-Дон., Причорн., Ниж.-Дон.; Заволз.; Серед. Азія: Арал.-Касп., Киз.-Кум., Сир-Дар.

Загальне поширення. Північна і Центральна Америка. Занесено в Європу.

846 (6). A. albus L. — Щириця біла. Стебла 20—30(50) *см* завв., прямі або висхідні, дуже галузисті, білуваті або блідозелені, голі, рідше з розкиданими короткими волосками. Листки дрібні, довгасто-обернено-яйцевидні або довгасті, на верхівці тупі, з короткою щетинкою, донизу звужені в черешок, по краю злегка хвилясті. Квітки в пучках, розміщених у пазухах листків, або зібрані у невеликі колосовидні суцвіття; прицвітки ланцетні, по краю плівчасті, пиловидно загострені, шорсткі, в 1,5—2 рази довші від оцвітини. Листочків оцвітини три, плівчастих, у пилякових квіток вони ланцетні, видовжено загострені, у маточкових — лінійно-еліптичні, коротко загострені, трохи довші від коробочки або рівні з нею. Тичинок три; коробочка обернено-яйцевидна, більш-менш зморшкувата, відкривається впоперек (кришечкою). Насіння дрібне, 0,8 *мм* завб., чорне, блискуче, по краю з гострою облямівкою. ⊙. Цв. VII—X.

L., Sp. pl., ed. 2 (1763) 1404. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II (1897) 359. Васильченко в Фл. СССР, VI, 364.

— *A. graecizans* L., Sp. pl., ed. I (1753) 990, p. p.

Видані зразки: Герб. фл. Сред. Аз., № 69, 422 a!

На полях, особливо в просапних культурах, і на молодих облогах, при дорогах, на забур'янених місцях і по залізничних насипах. — В Українській РСР переважно в південній частині, але як рослина занесена заходить далеко на північ по насипах залізниць.

Зак.Л. Ужгород (Кот.!). — **Р.-О.Л.** Львів (Кот.!). — **П.П.** Київ (Кот.!). — **Л.П.** Околиці Києва, ст. Дарниця (Кот.!, Лоначевський!); Бориспільський рн, ст. Бортничі (Кот.!). — Чернігівська обл.: Ніжин (Кот.). — **З.Л.-С.** Кам'янець-Подільська обл.: Кам'янець-Подільський; Староушицький рн, Студениця (Богацький!). — Вінницька обл.: Ольгопільський рн, звичайно (Балковський). — По інших районах, крім Карпат, звичайно.

Поширення по СРСР. Європейська частина: Лад.-Ільм. (Ленінград, занесена на залізницях), Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Верх.-Дністр., Ниж.-Дон., Ниж.-Волз., Заволз.; Кавказ: усі райони; Зах. Сибір: Верх.-Тоб., Ірт.; Далек. Схід: Уссур.; Серед. Азія: всі райони.

Загальне поширення. Середземномор'я, Балканський півострів, Північна Африка, Мала Азія, Північна Америка.

847 (7). A. blitum L. — Щириця лободова. Стебло 20—70 *см* завв., пряме, голе або вгорі з розсіяними, більш-менш довгими, покрученими

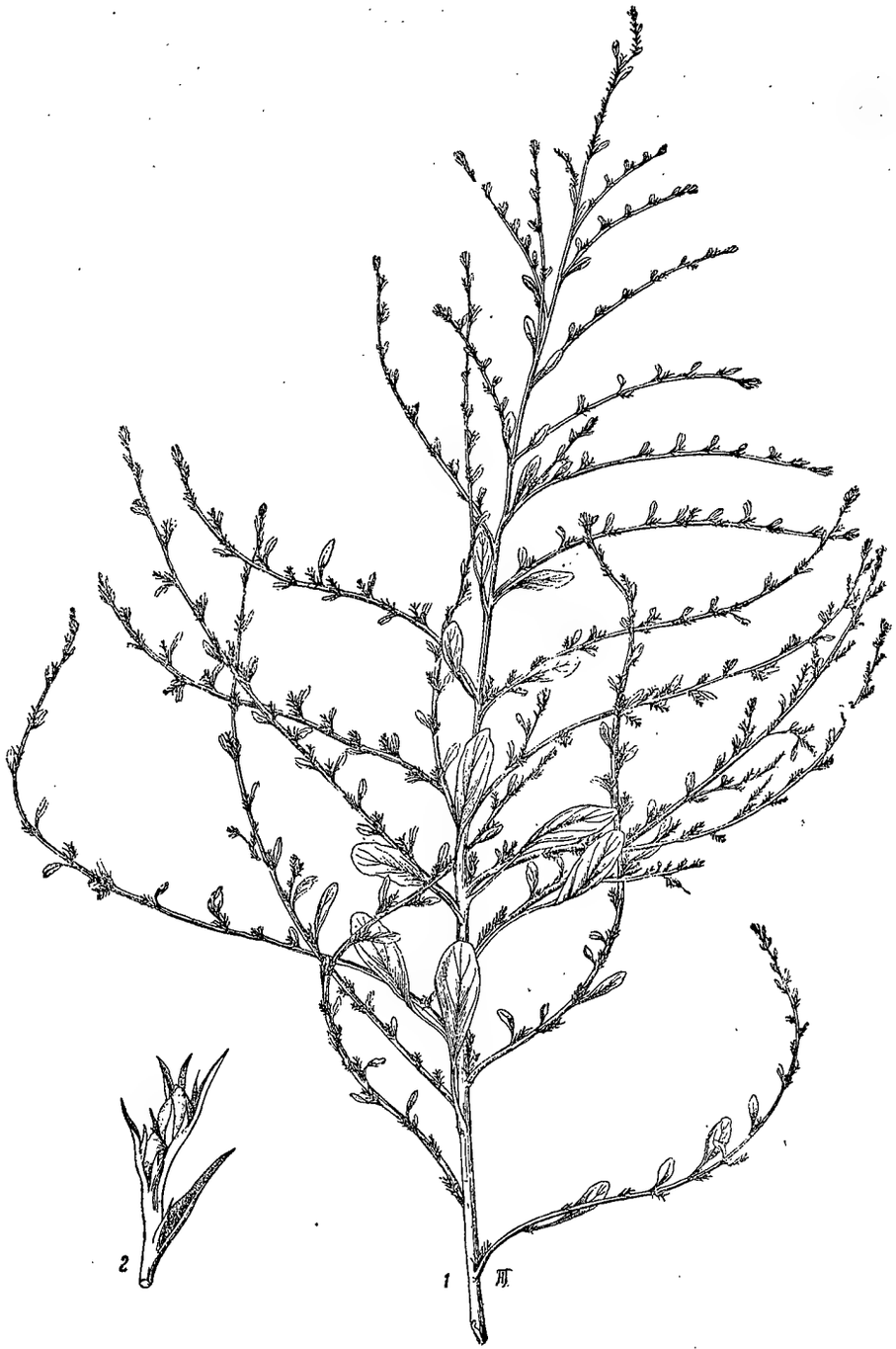

Рис. 73. *Щириця біла — Amaranthus albus* L. (вузьколиста форма).

1 — частина гілки; *2* — частина гілочки суцвіття з плодами.

волосками. Листки яйцевидні або еліптичні, біля основи клиновидно звужені в довгий черешок, на верхівці гострі, рідше тупі, але ніколи

Рис. 74. *Щириця біла — Amaranthus albus* L. (широколиста форма).
1 — гілка; *2* — плід в оцвітиці (збільш.).

не різко виїмчасті, по краю звичайно дрібнохвилясті. Квіткові пучки всі пазушні; прицвітки яйцевидно-ланцетні, загострені, коротші від оцвітини, на кінці з шипом. Чоловічі квітки тричленні, з яйцевидно-ланцетними гострими листочками. Листочки оцвітини жіночих квіток від

яйцевидно-ланцетних до довгастих, гострі або загострені, з шипиком, коротші від плодиків. Плодики зморшкуваті, відкриваються поперечною розколиною. ☉. Цв. VII—IX.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 990. Васильченко в Фл. СССР, VI (1936) 364. — *A. blitum a. sylvestris* Moq. in DC., Prodr., XIII, 2 (1849) 263. — *A. silvestris* Desf., Cat. hort. Paris, ex Lois., Not. pl. France (1810) 140. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 359. — *A. pallidus* M.B., Fl. taur.-cauc. (1809) 309.— *A. angustifolius* I *silvester* Thell. in Aschers. u. Graebn., Syn., V (1914) 300.

На забур'янених місцях, на городах.

Зак.Л. Ужгород (Кот.). — **Пр.Л.** Станіславська обл.: Коломия (Врублевський); Станіслав (Яхно). — **Р.-О.Л.** Львів (Турчинський, Кот.!). — **З.Л.-С.** Тернопільська обл.: Борщівський рн, Бабинці (Врублевський); Заліщики (Врублевський). — Кам'янець-Подільська обл.: Кам'янець-Подільський; Дунаєвецький рн, Нестерівці (Богацький). — Вінницька обл.: Ободівський рн, Верхівка (Кот.!); Ольгопіль (Балковський!). — **Л.Л.-С.** Харківська обл.: Харків (Черн.!); Валківський рн, Огульці (Кот.!).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Верх.-Дністр., Серед.-Дніпр., Причорн., Волз.-Дон., Ниж.-Дон., Крим; Кавказ: Даг., Схід. Закавк.; Серед. Азія: Гірськ. Туркм., Сир.-Дар., Аму-Дар., Тянь-Шан., Пам.-Ал.

Загальне поширення. Західна Європа, Балканський півострів, Іран, Мала Азія, Австралія.

848 (8). A. deflexus L. — Щириця відігнута. Стебло 20—40 *см* завв., лежаче або висхідне, галузисте, розсіяно-волосисте. Листки довгасто-ромбічні або довгасто-яйцевидні, на верхівці загострені і з невеликим шипиком, до основи клиновидно звужені, знизу по жилках опушені, на довгих черешках. Квітки в пазушних пучках і в невеликих кінцевих, часто при основі гіллястих колосовидних суцвіттях. Прицвітки довгасто-яйцевидні, коротші від оцвітини. Листочки оцвітини в кількості двох (рідше трьох), ланцетні, загострені, по краю перетинчасті, майже в два рази коротші від коробочки; тичинок три. Коробочка еліптично-шкіряста, з рідкими поздовжніми жилками, нерозкривна, 2—3 *мм* завд. і близько 1,5 *мм* завш. Насіння довгасто-яйцевидне, блискуче, чорне, 1—1,2 *мм* завд. ☉. Цв. VI—IX.

L., Mant., II (1771) 295. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 360. Васильченко в Фл. СССР, VI (1936) 366.
— *Albersia deflexa* Gren. in Gren. et Godr., Fl. France, III (1885). — *Euxolus deflexus* Rafin., Fl. Tellur., III (1836) 42. — *Albersia prostrata* Kunth., Fl. Berol., II (1838) 144.

Бур'ян на городах, у парниках, при дорогах, біля парканів. — Дуже рідко.

Л.Л.-С. Харків (Черн.!). — **П.З.С.** Одеса (Шмальг., Шестериков!), Малий Фонтан поблизу Одеси (Новопокровський). — Херсон (Пач.).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Волз.-Дон., Причорн., Ниж.-Дон., Крим; Кавказ: Зах. Закавк.; Серед. Азія: Пам.-Ал.

Рис. 75. *Щириця синювата — Amaranthus lividus* L.

1 — гілка; *2* — плід в оцвітині (збільш.).

Загальне поширення. Середземномор'я, Балканський півострів, Мала Азія, Африка, Америка.

849 (9). A. lividus L. — Щириця синювата. Рослина темнуватозелена, нерідко із синюватим відтінком, 25—80 *см* завв., стебла досить товсті, м'ясисті, голі, гіллясті. Листки на довгих черешках, звичайно яйцевидно-ромбічні, при основі раптом клиновидно звужені, на верхівці тупі, з більш-менш широкою виїмкою і шипиком у ній, по краю дрібно-неясно-хвилясто-зубчасті. Квітки в клубочках, зібраних у короткі колосовидні суцвіття, розміщені в пазухах листків. Прицвітки в два рази коротші від квіток, ланцетні. Листочків оцвітини три, вузько-ланцетних, коротших від коробочки; тичинок три; коробочка еліптична, нерозкривна, в 1,5—2 рази перевищує оцвітину. Насіння лінзовидне, чорне, блискуче, по краю тупувате, 1—1,2 *мм* завбільшки. ⊙ Цв. VI—IX.

L., Sp. pl., ed. 2 (1763) 990; Васильченко в Фл. СССР, VI (1936) 366.

— *A. adscendens* Lois., Not. pl. France (1810) 144. — *A. viridis* L., Sp. pl., ed. 2 (1763) 1405. — *Albersia blitum* Kunth, Fl. Berol. (1838) 144. Fenzl in Ledeb., Fl. Ross., III, 2, 859. — *Amaranthus blitum* auct. Шмальг., Фл. Ю.-З. Р., 93; Фл. Ср. и Ю. Р., II, 359.

На забур'янених місцях біля жител, у садах і на городах. — Розкидано, місцями звичайно.

Зак.Л. Ужгород (Кот.!). — **Пр.Л.** Станіславська обл.: Заболотівський рн, Тулуків (Рацiборський). — **Р.-О.Л.** Львівська обл.: Львів; Брюховицький рн, Дубляни (Крупа); Золочів (Реман). — **П.П.** Кам'янець-Подільська обл.: Полонне (Шмальг.). — Житомирська обл.: Житомир (Шмальг.); Коростишів (Пач.). — Київ (Андрж., Шмальг., Кот.). — **Л.П.** Чернігівська обл.: Чернігів (Рог.!); Ніжин (Кот.!). — **З.Л.-С., П.Л.-С., Л.Л.-С.** Звичайно. — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: Куп'янськ (Клок.). — Ворошиловградська обл.: Кремінна по р. Дінцю (Клок.!). — Сталінська обл.: Ольтинський рн, Велико-Анадольське лісництво, Благодатне (Висоцький). — **П.З.С.** Одеса (Потапенко). — Миколаїв (Опперман!).

Поширення по СРСР. Європейська частина: всі райони, крім півночі; Кавказ: усі райони; Зах. Сибір: Верх.-Тоб., Ірт., Алт.; Далек. Схід: Уссур.; Серед. Азія: Сир-Дар., Аму-Дар., Пам.-Ал., Прибалх.

Загальне поширення. Середня Європа, Балканський півострів, Мала Азія, Іран, Індія, Монголія, Японія, Китай, Африка, Австралія, Північна Америка.

Примітка. Рослину цю часто змішують з *A. blitum* L., тому поширення її не досить вияснене.

Рід 249. Гомфрена — Gomphrena L.

L., Gen. pl. (1754) 105.

Квітки двостатеві, з двома прицвітками, зібрані в головчасте (або колосовидне) суцвіття. Листочки оцвітини в кількості п'яти; тичинок п'ять, зрослися в трубочку, що оточує одногнізду зав'язь. Плід — однонасінна коробочка. Насіння вертикальне, круглясте, з напівпрозорою оболонкою. — Одно- або багаторічні трави, із супротивними листками.

Рід *Gomphrena* має близько 90 видів, поширених, головним чином, у тропічній Америці. Багато видів культивують як декоративні рослини. В Українській РСР відомий один вид.

849[1] (1). G. globosa L. — Гомфрена головчаста. Рослина здебільшого притиснуто-волосиста, блідозелена. Стебла 30—50 *см* завв., прямі або висхідні, гіллясті, членисті, гілки біля основи трохи потовщені. Листки супротивні, довгасто-ланцетні, на коротких черешках. Квітки зібрані в густі, головчасті, овальні або майже круглясті суцвіття, що мають при основі пару сидячих яйцевидних листків. Прицвітків три, один з них коротший ніж два інших, яйцевидний, з гостряком на верхівці, білоплівчастий, неопадаючий; два інших — довші, човникоподібні, у верхній частині на спинці із зубчастим гребінчиком, білі, але частіше пурпуровочервоні, сухоплівчасті. Листочки оцвітини на зовнішньому боці повстисто-рудувато-волосисті; стовпчик довгий, з двома приймочками: коробочка яйцевидна, плівчаста. Насіння круглясте, 1,5 *мм* завд., червонуватокоричневе. ⊙. Цв. VII—VIII.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 326. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II 358. Васильченко в Фл. СССР, VI, 369.

— *Xeraea globosa* Kuntze, Rev. Gen. pl. (1891) 545.

В Українській РСР часом культивують як декоративну рослину.

Загальне поширення. Дико: Індія, Гімалаї, Японія, Китай, Південна Америка.

Примітка. Культивується в СРСР і в Західній Європі.

РОДИНА XLIV. НІКТАГІНОВІ — NYCTAGINACEAE Lindl.[1]

Квітки правильні, звичайно двостатеві, з простою віночкоподібною зрослолистою оцвітиною, що залишається після цвітіння, нижня частина якої щільно охоплює зав'язь і зростається з нею, твердіючи і утворюючи несправжній оплодень (антокарп). Тичинок різна кількість; маточка з одного плодолистка; зав'язь верхня, з одним насінним зачатком; стовпчик ниткуватий, з головчастою приймочкою. Плід — горішкоподібний. — Наші представники культурні або часом здичавілі трав'яні рослини з бульбами, вилчасто розгалуженим стеблом, супротивним черешковим листям і квітками в 1—3-квіткових суцвіттях, при основі яких є чашечковидне п'ятилопатеве покривало.

Рід 250. Мірабіліс — Mirabilis L.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 252.

Оцвітина з довгою або короткою трубочкою і плоским або дзвоникуватим відгином. Тичинок 3—5, з нитками, що внизу зростаються в коротку трубочку і трохи перевищують оцвітину.

1. Оцвітина з довгою трубочкою і плоским відгином; тичинок п'ять . . . . . 2.
— Оцвітина з короткою трубочкою і дзвоникуватим відгином; тичинок три або іноді чотири . . . . . **(3). M. ночецвіта — M. oxybaphus** (Mich.) Mac Millan.
2. Квітки запашні, сидячі; трубочка оцвітини густо-залозисто-опушена . . . . . **(2). M. довгоквіткова — M. longiflora L.**
— Квітки без запаху, на коротких квітконіжках; оцвітина гола або ледве опушена . . . . . **(1). M. ялапа — M. jalapa L.**

850[1] (1). M. jalapa L. — Мірабіліс ялапа. Стебло пряме, 60—90 *см* завв., голе або трохи опушене. Листки яйцевидні, загострені, з округлою або майже серцевидною основою, голі або війчасті. Квітки на коротких квітконіжках, без запаху, відкриваються ввечері, оцвітина звичайно гола, пурпурова, біла, жовта або смугаста; тичинок п'ять. Лопаті покривала трикутно-ланцетні. ♃. Цв. VII—IX.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 177.

Культивується у садах як декоративна рослина.

Батьківщина — Перу.

[1] Опрацював Є. І. Бордзіловський.

850[2] (2). M. longiflora L. — Мірабіліс довгоквіткова. Залозисто-пухната рослина. Стебло 60—120 *см* завв. Листки серцевидні, нижні з черешками, верхні сидячі. Квітки сидячі, запашні. Оцвітина здебільшого біла, з дуже довгою і залозисто опушеною трубочкою. ♃. Цв. VII—IX.

L. in Vet. Acad. Handl., Stokh. (1755) 176, t. 6, f. 1.

Культивується в садах як декоративна рослина.

Батьківщина — Мексіка.

850 (3). M. oxybaphus (Mich.) Mac Millan. — **Мірабіліс ночецвіта.** Верхня частина рослини трохи опушена; стебло пряме, ламке, до 60 *см* і більше завв. Листки з черешками, яйцевидні або довгасто-яйцевидні, гострі, із закругленою, зрізаною або майже серцевидною основою і з виїмчасто-дрібно-зубчастими краями. Триквіткова обгортка при плодах відстовбурчена, сітчасто-жилкувата, зеленувата, по краях шорстко-війчаста. Оцвітина фіолетова, з короткою трубочкою і дзвоникуватим відгином. Тичинок три, іноді чотири. ♃. Цв. VI—VII.

Mac Millan, Metasp. Minnes (1892) 217. Шишкин во Фл. СССР, VI, 371. — *Allionia nyctaginea* Mich., Fl. bor.-Amer. (1803) 100. — *Oxybaphus nyctagineus* Sweet., Hort. Brit., ed. I (1830) 429. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 387. Акінфієв, Растит. Екатериносл., 2, 237.

Зрідка трапляється в парках як здичавіла рослина.

П.Л.-С. Київ, Ботанічний сад (Шмальг.!), на вулицях (Кот.!). — **Л.Л.-С.** Харків (Наливайко, Кот.!). — **П.З.-Л.С.** Дніпропетровськ, у саду Потьомкіна, дуже часто (Акінфієв!). — **П.З.С.** Одеса (Шмальг.).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Верх.-Дніпр., Причорн. (здичавіла).

Загальне поширення. Північна Америка, культивується і дичавіє в Європі.

РОДИНА XLV. ЛАКОНОСНІ — PHYTOLACCACEAE Lindl.[1]

Квітки правильні, звичайно двостатеві, з простою 4—5-листою, при основі зрослолистою оцвітиною. Тичинки розміщені або в одному колі і тоді вони супротивні листочкам оцвітини, або в двох колах; через розщіплювання кількість тичинок може досягати 25. У деяких родів тільки один плодолистик; в інших — плодолистків 4—10 або більше, розміщених колом; плодолистки залишаються вільними або зростаються в одну маточку, зав'язь якої з відповідною кількістю гнізд, причому кожний плодолистик має окремий стовпчик і тільки один насінний зачаток; зав'язь звичайно верхня. Плід — ягода. — Трави, півкущі, кущі або дерева з черговим простим листям, здебільшого без прилистків.

[1] Опрацював Є. І. Бордзіловський.

Родина складається з 22 родів з 114 видами, поширеними переважно в тропічних і субтропічних країнах. У нас є тільки один вид у здичавілому стані.

Рід 251. Лаконос — Phytolacca (Tourn.) L.

Tourn., Inst. (1700) 299, t. 154. L., Gen. pl., ed. I (1737) 136; Sp. pl., ed. 1 (1753) 441.

Оцвітина з п'яти трав'яних або перетинчастих забарвлених листочків. Тичинок 10—20. Плодолистків 5—16. Плід темно- або чорно-червоний, соковитий, ягідоподібний.

Рід містить у собі 26 видів.

851 (1). Ph. americana L. — Лаконос американський. Корінь товстий, веретеноподібний; рослина гола. Стебло пряме, розгалужене, 1—2(3) *м* завв. Листки чергові, з черешками, яйцевидні або яйцевидно-ланцетні, 10—20(40) *см* завд., 3—6(10) *см* завш., з дуже вигнутою серединною жилкою, зелені, потім нерідко червонуваті. Суцвіття — видовжене гроно, супротивне накривному листку, який звичайно зміщений над ним угору. Квітконіжки відстовбурчені, з трьома прицвітками, з яких один при основі квітконіжки, більший, ланцетний, два інших — дрібніші. Частки оцвітини круглясто-яйцевидні, 2—3 *мм* завд., спочатку білуваті, потім червонуваті; тичинок десять; плодолистків 10—12. Плід із стоячими стовпчиками, що залишаються, ребристий в стиглому стані, округлий без ребер. Насіння ниркувато-лінзовидне, сплющене, чорне, блискуче.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 441 excl. Walter in Engl., Pflnzenr., IV, 83 (1909) 52. Кузенева в Фл. СССР, VI, 373.

— *Phytolacca decandra* L., Sp. pl., ed. 2 (1762) 63. Ledeb., Fl. Ross., III, 688.

Місцями культивується; зустрічається як здичавіла рослина де-не-де на засмічених місцях, на городах, у садах, біля житла.

Л.Л.-С. Київ (!!, Кот.!).

Поширення в СРСР. Адвентивна рослина. Європейська частина: захід. частина Серед.-Дніпр., Крим; Кавказ: Передкавк., Зах. Закавк., Тал.

Загальне поширення. Батьківщина — Північна Америка; занесена в Європу.

Господарське значення. Темний сік ягід вживають для забарвлення світлих вин у темний колір, а на Кавказі — для фарбування шовкових тканин. У деяких країнах (наприклад, у Тіролі) *Ph. americana* вживається як лікувальна рослина. Завдяки своєму застосуванню і здатності дичавіти рослина далеко поширилася за межі своєї первинної батьківщини.

Рис. 76. *Лаконос американський — Phytolacca americana* L.

РОДИНА XLVI. АІЗОВІ — AIZOACEAE[1] A. Br.

Квітки двостатеві, правильні, складаються з трьох квіткових кіл, які у випадку їх ізомерності чергуються між собою: зовнішнє коло утворює (4)5-роздільну оцвітину; середнє — тичинки в кількості часток оцвітини або в меншій кількості, або у наслідок розщеплювання тичинок багато, причому зовнішні з них нерідко перетворені у вузенькі пелюсткоподібні стамінодії; у внутрішньому квітковому колі розміщена маточка з 3—5 плодолистків. Зав'язь у наших представників верхня, 3—5-гнізда, з центральним насінненосцем і численними насінними зачатками в кожному гнізді.

Рід 252. Моллюго — Mollugo L.

L., Gen. pl., ed. 1 (1737) 336; Sp. pl., ed. 1 (1753) 89.

Квітки двостатеві; оцвітина неопадна, п'ятироздільна; тичинок п'ять, які чергуються з частками оцвітини. Маточка з верхньою тригніздою зав'яззю і коротким трироздільним стовпчиком; насінненосець осевий, з декількома насінними зачатками в кожному гнізді. Плід — тристулкова коробочка, що відкривається гніздорозривно.

852 (1). M. cerviana (L.) Ser. — **Моллюго дрібний.** Дрібна, гола, сиза рослина. Стебла від основи розкидисто розгалужені, прямостоячі і відхилені, 3—12(15) *см* завв. Листки сидячі, найнижчі зближені в розетку, лопаткоподібні або обернено-яйцевидні, до основи поступово звужені; стеблові супротивні, вузьколінійні, 3—12(20) *мм* завд., 0,2—0,5 *мм* завш., із скороченими гонами у пазухах; листки цих гонів разом із стеловими справляють враження кільчасто розміщених листків. Квітки в 3—(5)-квіткових дихазіях на верхівках пазушних гілочок. Квітконіжки тонкі, 4—10 *мм* завд., після цвітіння відхилені, при основі з дрібними лінійно-довгастими білувато-плівчастими прицвітками, близько 0,5 *мм* завд. Частки оцвітини видовжені, 2—2,5 *мм* завд., тупі, білі, з плівчастими краями і посередині із зеленою смужкою; тичинки в 1,5—2 рази коротші від оцвітини. Коробочка округло-яйцевидна, трохи коротша від оцвітини. Насіння кулясте, темнокоричневе, тонкосітчасте, злегка блискуче. ☉. Цв. VI—VII.

Ser. in DC., Prodr., I (1824) 392. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 165. Кузенева в Фл. СССР, VII, 374.

— *Pharnaceum cerviana* L., Sp. pl., ed. I (1753) 272. Bess., Enum., № 1376. **Видані зразки:** Герб. русск. фл., № 1574!

На більш-менш вогкому піскуватому грунті в південній частині Лісостепу і в Степу в східній частині.

З.Л.-С. Вінницька обл.: Ольгопільський рн, Берізки, Бемівка (Балковський!). — **П.Л.-С., Л.Л.-С., Д.Л.-С., П.З.-Л.С., Л.З.-Л.С.** Звичайно. — **П.З.С.**

[1] Опрацював Є. І. Бордзіловський.

Миколаївська обл.: Тілігуло-Березанський рн, Коблеве, Тилигульський пересип (Потапенко); околиці Миколаева (Крижевський, Федосеев, Пач.). — Під Херсоном (Пач.). — **Л.З.С.** Запорізька обл.: острів Хортиця (Дементьева); Мелітопольський рн, с. Кам'янка, нерідко (Дойч!). — Херсонська обл.: Цюрупинський рн, Цюрупинськ (Пач., Исполатов), Козачі лагері (Пач., Клементьев); Челбаський піщаний масив (Клементьев, Лавр. та Порецький); Іванівський піщаний масив (Лавр. та Порецький); Голопристанський рн, Збур'ївка (Пач.), Гола Пристань, Кардашинка (Пач.).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Серед.-Дніпр., Причорн., Волз.-Дон., Ниж.-Дон., Ниж.-Волз., Крим; Захід. Сибір: Верх.-Тоб. (Уральський округ); Серед. Азія: Прибалх.

Загальне поширення. Середня Європа, Іспанія, Болгарія, Греція, Західна Азія до Ост-Індії, Північна Африка, Австралія.

РОДИНА XLVII. ПОРТУЛАКОВІ — PORTULACACEAE Lindl.[1]

Квітки двостатеві. Чашечка дворoздільна, вільна або при основі зрослася із зав'яззю; пелюсток 3—5, вільних або при основі зрослих між собою; тичинок 3—15. Зав'язь верхня або півнижня, одногнізда, з центральним насінненосцем; стовпчик один, 3—6-роздільний. Плід три- або багатонасінна коробочка, яка відкривається впоперек або трьома стулками. — Однорічні, рідко багаторічні трав'яні рослини із цілими цілокраїми листками.

Рід 253. Портулак — Portulaca L.

L., Gen. pl., ed. 5 (1754) 204.

Чашечка дворoздільна, нижньою частиною зростається із зав'яззю, з частками, що після цвітіння відділяються впоперек. Пелюсток здебільшого п'ять, вільних або при основі зрослих між собою і прикріплених разом з 8—15 тичинками до чашечки. Стовпчик 3—6-роздільний. Плід — багатонасінна одногнізда коробочка, розкривається впоперек кільцевою тріщиною. — Однорічні рослини з м'ясисто-соковитим стеблом і листям.

853 (1). P. oleracea L. — Портулак городній. Стебло лежаче, здебільшого до землі притиснуте, від основи розгалужене, 10—30 *см* завд. Листки сидячі, клиновидно-обернено-яйцевидні, довгасто-клиновидні, лопаткоподібні, тупі, із закругленою верхівкою, нижні спіральні, верхні супротивні. Квітки звичайно пучками по 2—3, сидячі в розгалуженнях стебла або в пазухах листків, іноді клейстогамні; частки чашечки трав'яні, з тупим кілем на спинці; пелюстки жовті, обернено-яйцевидні. Коробочка яйцевидна або кругляста, 4,5—7 *мм* завд. ☉. Цв. VI—VIII.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 445. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 166. Кузенева в Фл. СССР, VI, 386.

— *Portulaca oleracea α. silvestris* DC., Prodr., III, p. 353.

[1] Опрацював Є. І. Бордзіловський.

На вогких піщаних місцях, по берегах річок, у садах, на городах, полях, біля житла. — Рідко в південній частині Полісся і звичайно в Лісостепу і в Степу.

П.П. Кам'янець-Подільська обл.: Полонне (Тишецький). — Житомирська обл.: Житомир (Рог.); Андрушівський рн, Івниця (Роде!). — **З.Л.-С.** Вінницька обл.: Ямпіль (Шмальг.). — Кам'янець-Подільська обл.: Кам'янець-Подільський рн, Кам'янець-Подільський (Пач., Шмальг., Кот.!), Китайгород, Цибулівка; Староушицький рн, Студениця (Богацький); Сатанів (Пач.). — Тернопільська обл.: Скалат (Слендзінський); Вишнівецький рн, Окопи (Тинецький). — Чернівецька обл.: Чернівці (Гербіх). — **П.Л.-С.** Київська обл.: Київ (Рог., Семенкевич!); Біла Церква (Рог.). — Одеська обл.: Саврань (Андрж., Шмальг.). — **Л.Л.-С., Д.Л.-С., П.З.-Л.С., П.З.С., Л.З.С.** Звичайно.

Поширення по СРСР. Європейська частина: Прибалт., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Верх.-Дністр., Причорн., Волз.-Дон., Ниж.-Дон., Заволз., Крим; Кавказ: Закавк.; Серед. Азія: всі райони, крім Дж.-Тарб.; Далек. Схід: Уссур., Камчат. (випадково занесена).

Загальне поширення. Середня і Південна Європа, Мала Азія, Іран, Ост-Індія, Кашгарія, Монголія, Китай.

Господарське значення. Молоді стебла і листя вживаються в їжу як в сирому, так і у вареному вигляді.

РОДИНА **XLVIII. БАЗЕЛЬОВІ — BASELLACEAE** Moq.[1]

Квітки двостатеві, актиноморфні, спіральні; чашолистиків два, пелюсток п'ять, які внизу більш-менш зрослися, тичинок п'ять, маточка одна, насінина з кільцеподібно зігнутим зародком.

Невелика родина, що містить у собі близько 15 видів, переважно із тропічної Америки (близько 10 видів) та тропіків Азії і Африки.

Рід **254. Бусенгольція — Boussingaultia** H. B. et K.

H. B. et K., Nov. Gen. et Sp., VII (1825) 194, t. 645.

Виткі рослини. Листки черешкові або майже сидячі, яйцевидні, серцевидні або еліптичні, досить м'ясисті. Суцвіття просте або у вигляді пухкого, або щільного грона; квітки на ніжках. Оцвітина дрібна; віночок з короткою трубочкою, сполученою при основі з чашечкою. Тичинок п'ять, з довгастими пиляками на шиловидно-нитковидних нитках, у брунці зігнутих; зав'язь яйцевидна з трироздільним стовпчиком або трилопатевою приймочкою. Насінина майже лінзовидної форми.

До цього роду належить 10 видів з тропічної Америки.

853[1] (1). B. baselloides H. B. et K. — **Бусенгольція базельоподібна.** Трав'яна витка рослина із гладеньким стеблом, яке розвивається із бульби, 3—6 *м* завд., обертається ліворуч. Листки чергові, цілокраї, серцевидні або слабосерцевидні, загострені або майже тупі, на досить

[1] Опрацював А. І. Барбарич.

довгих черешках, довжина яких становить половину або $^3/_4$ довжини пластинки; пластинка здебільшого 2,5—7 *см* завд. і 1—3,5 *см* завш. Жилки на нижньому боці листка досить тонкі. Квітки зібрані в пухкі суцвіття — китиці, 5—12 *см* завд. Чашолистики округло-еліптичні, тупі, з трьома жилками. Віночок білий, 2—3 *мм* завд., на такої ж довжини квітконіжці. Пиляки ясножовті; тичинкові нитки внизу розширені. Насінина гладенька, коричнева, 4. Цв. VII—VIII.

H.B. et K., Nov. Gen. et Sp., VII, 196, t. 645.
— *B. leptostachys* Moq. in DC., Prodr., XIII, II, 229.
Рисунки: Bailey, The standart cyclopedia of horticulture, I (1944) 535, рис. 617.

Культивується у нас як декоративна рослина, частіше в західних областях Української РСР, де легше витримує зиму; навіть в умовах Києва при незначному прикритті досить добре перезимовує. Можна вирощувати також в оранжереях і зимових садах. Вживається для оздоблення і прикриття альтанок, під'їздів, стін та ін.

Зак.Л. Закарпатська обл.: Ужгород (А. та О. Барбарич!, Кот!); Берегове (А. та О. Барбарич!); Виноградів (А. та О. Барбарич!); Свалява (А. та О. Барбарич!). — **П.П.** Київська обл.: Київ (Барбарич!). — **П.З.С.** Ізмаїльська обл.: Рені (Романова!).

Поширення по СРСР. Тільки в культурі.

Загальне поширення. Походить з Південної Америки (Еквадор). Культивується в ряді країн.

Примітка. До родини *Basellaceae* належить також так званий білий малабарський шпінат — *Basella rubra* L. (=*B. alba* L.), який культивується майже у всіх теплих країнах як шпінатна зелень. У 1936—1939 рр. культивувався в Ботанічному саду Академії наук Української РСР (Київ).

РОДИНА **XLIX. ГВОЗДИЧНІ — CARYOPHYLLACEAE** Juss.[1]

Квітки двостатеві, рідко одностатеві, правильні, 5- або іноді 4-членні, з чашечкою і віночком (часом через редукцію пелюсток апопетальні). Чашолистики вільні або зрослі. Пелюстки з суцільною або роздільною, іноді торочкуватою пластинкою і довгими або коротенькими нігтиками. Тичинок десять або п'ять, рідко менше. Зав'язок верхній, одногніздий або при основі 3—5-гніздий, з п'ятьох або (через недорозвиток) з 3—2 плодолистків. Стовпчики в числі плодолистків, вільні або іноді зрослі. Насінні зачатки численні, рідше їх небагато, на центральному, або основному насіннєносці, кампілотропні, часом анатропні. Плід — коробочка, розкривається вгорі 3—10 зубчиками або стулками; рідше плід нерозкривний, горішко- або ягідовидний. Насінина білкова, із зігнутим, рідше прямим зародком. — Багаторічні або однорічні трави, іноді півкущики, з супротивними суцільними листками, часом з при-

[1] Опрацював М. В. Клоков.

листками. Суцвіття цимозне, здебільшого багатоквіткове, грониовидне або волосисте, рідше квітки поодинокі.

До 2000 видів, поширених майже по всій земній кулі, але переважно в помірній зоні.

---

1. Чашечка роздільнолиста, з 4—5 чашолистиків, іноді тільки до половини розсічена, але в такому випадку квітки без пелюсток. Пелюстки без нігтиків або з дуже короткими нігтиками . . . . 2.
— Чашечка зрослолиста, п'ятизубчаста або п'ятилопатева. Пелюстки з довгими нігтиками, нерідко з привіночком . . . . . 16.
2. Листки без прилистків . . . . . 3.
— Листки з прилистками . . . . . 13.
3. Плід — багатонасінна коробочка, яка розкривається вгорі зубцями або стулками . . . . . 4.
— Плід — однонасінний, горішковидний, не розкривається, пелюстки відсутні . . . . . **264. Червець — Scleranthus L.**
4. Кількість зубців у розкритої коробочки дорівнює кількості стовпчиків . . . . . 5.
— Зубців у розкритої коробочки вдвоє більше від стовпчиків . . . 7.
5. Стовпчиків два. Коробочка двонасінна, розкривається двома стулками . . . . . **260. Буффонія — Buffonia L.**
— Стовпчиків 3—4—5 . . . . . 6.
6. Стовпчиків три. Чашолистиків і пелюсток п'ять . . . . . **261. Мінуарція — Minuartia L.**
— Стовпчиків чотири або п'ять. Чашолистиків і пелюсток чотири або п'ять . . . . . **259. Моховинка — Sagina L.**
7(4). Стовпчиків п'ять . . . . . 8.
— Стовпчиків три . . . . . 9.
8. Коробочка яйцевидна, розкривається до половини п'ятьма двозубчастими стулками. Пелюстки майже до основи двороздільні . . . . . **256. Слабник — Malachium Fr.**
— Коробочка довгаста або циліндрична, розкривається на верхівці десятьма однаковими зубцями. Пелюстки надрізані тільки до третини, виїмчасті або суцільні . . . . . **257. Роговик — Cerastium L.**
9(7). Пелюстки більш-менш глибоко дворозділні . . . . . 10.
— Пелюстки суцільні, трохи виїмчасті або зазублені . . . . . 11.
10. Пелюстки до половини або майже до основи дворозділні. Коробочка куляста або яйцевидна . . . **255. Зірочник — Stellaria L.**
— Пелюстки розділені до третини. Коробочка циліндрична або довгаста . . . . . **257. Роговик — Cerastium L.**
11(9). Пелюстки на верхівці зубчасті. Коробочка циліндрична; насінина щитовидна . . . . . **258. Костянець — Holosteum L.**
— Пелюстки цілокраї, рідко виїмчасті. Насінина звичайно нирковидна . . . . . 12.

12. Коробочка розкривається до половини шістьма стулками. Насінина гладенька, блискуча, з білим принасінником біля рубчика . . . . . **263. Мерингія — Moehringia L.**
— Коробочка розкривається шістьма короткими зубчиками. Насінина горбочкувата, матова, без принасінника . . . . . **262. Піщанка — Arenaria L.**
13(2). Плід — багатонасінна коробочка, розкривається вгорі зубцями . . . . . 14.
— Плід горішковидний, однонасінний, не розкривається . . . . 15.
14. Стовпчиків п'ять. Коробочка розкривається п'ятьма стулками. Пелюстки білі . . . . . **265. Шпергель — Spergula L.**
— Стовпчиків три. Коробочка розкривається трьома стулками. Пелюстки рожеві . . . . . **266. Стелюшок — Spergularia (Pers.) J. et C. Presl.**
15(13). Квітки в пазушних клубочках, з дрібними прицвітками, які не перевищують їх . . . **268. Остудник, грижниця — Herniaria L.**
— Квітки в кінцевих, щільних, головчастих дихазіях, оточені великими плівчастими прицвітками . . . . . **267. Пароніхія — Paronychia (Tourn.) Ad.**
16(1). Стовпчиків два. Чашечка без комісуральних жилок . . . . 17.
— Стовпчиків три або п'ять. Чашечка з комісуральними жилками . . 20.
17. Чашечка при основі без лусковидних прицвітків. Насінина звичайно нирковидна . . . . . 22.
— Чашечка при основі оточена однією або кількома парами лусковидних прицвітків. Насінина щитовидна . . . . . 18.
18. Чашечка без сухоплівчастих смужок між зрослими чашолистиками; її зубці гострі, рідко тупі . . . . **283. Гвоздика — Dianthus L.**
— Чашолистики з'єднані між собою сухоплівчастими смужками, тупі . . . . . 19.
19. Квітки на довгих квітконіжках у рідкому суцвітті. Пелюстки рожеві . . . . . **280. Туніка — Tunica Scop.**
— Квітки сидячі, зібрані в щільну головку. Пелюстки червонувато-лилові . . . . . **281. Кольраушія — Kohlrauschia Kunth.**
20(16). Чашечка при основі здута, вгорі конічно звужена, з п'ятьма криловидними гранями. Коробочка з 2—4 неповними гніздами . . . . . **282. Стоголовник — Vaccaria Host.**
— Чашечка трубчаста або дзвоникувата, без криловидних граней. Коробочка одногнізда . . . . . 21.
21. Квітки дрібні. Пелюстки без привіночка, поступово звужені в нігтик. Чашолистики з'єднані між собою сухоплівчастими смужками . . . . . **279. Ліщиця — Gypsophila L.**
— Квітки великі. Пелюстки з привіночком, раптово звужені в нігтик. Чашечка без сухоплівчастих смужок між зрослими чашолистиками . . . . . **284. Мильнянка — Saponaria L.**
22(17). Плід нерозкривний, чорний, ягідоподібний. Стовпчиків три . . . . . **278. Дутень — Cucubalus L.**

— Плід — коробочка, що розкривається при верхівці зубцями. Стовпчиків три або п'ять . . . . . 23.
23. Пелюстки без привіночка. Частки чашечки листовидні, перевищують чималий рожевий віночок . . . . **269. Кукіль — Agrostemma L.**
— Пелюстки з привіночком. Зубчики чашечки дрібні, коротші від віночка . . . . . 24.
24. Насінина з вінцем довгих променистих ворсинок . . . . . **277. Геліосперма — Heliosperma** Rchb.
— Насінина без променистих ворсинок . . . . . 25.
25. Стовпчиків три . . . . . 26.
— Стовпчиків п'ять . . . . . 28.
26. Коробочка одногнізда . . . . **275. Елізанта — Elisanthe** Fenzl.
— Коробочка при основі тригнізда . . . . . 27.
27. Квітки одностатеві, дрібні; чашечка до 5 *мм* завд.; рослини дводомні; коробочка сидяча . . . **272. Ушанка — Otites** Adans.
— Квітки двостатеві, середнього розміру або великі; чашечка довша від 5 *мм*; коробочка на більш-менш розвиненому карпофорі . . . . . **271. Смілка — Silene L.**
28(25). Коробочка розкривається десятьма зубчиками; карпофор розвинений, короткий. Квітки одностатеві, рослини дводомні . . . . . **276. Меландріум — Melandrium** Roehl.
— Коробочка розкривається трьома або п'ятьма зубчиками, сидяча; карпофор нерозвинений. Квітки двостатеві . . . . . 29.
29. Коробочка в нижній половині п'ятигнізда. Пелюстки суцільні або трохи виїмчасті . . . . . **270. Віскарія — Viscaria** Roehl.
— Коробочка одногнізда. Пелюстки дволопатеві або чотирироздільні . . . . . 30.
30. Привіночок сидить на плоскій основі пластинки . . . . . **274. Коронарія — Coronaria L.**
— Привіночок сидить на опуклій основі пластинки . . . . . **273. Зірки — Lychnis L.**

ПІДРОДИНА I. ALSINOIDEAE Pax.

Чашолистики вільні, іноді до половини зрослі, але тоді квітки без пелюсток.

Триба 1. Alsineae Pax

Листки без прилистків.

Рід 255. Зірочник — Stellaria L.

L. Sp. pl., ed. I (1753) 421.

Чашолистиків п'ять, пелюсток п'ять, двонадрізаних або дворозділь-них, білих, іноді нерозвинених; тичинок звичайно десять; стовпчиків три. Коробочка куляста або яйцевидна, розкривається нижче середини шістьма стулками; насінина округло-нирковидна, без придатка. —

Багаторічні, рідше одно- або дворічні трави з лінійно-ланцетними або яйцевидними листками.

Рід містить близько 100 видів, поширених по всій земній кулі; в тропиках представники роду трапляються тільки на високих горах.

---

1. Листки яйцевидні або яйцевидно-ланцетні, широкі; нижні з довгенькими черешками. Стебла круглясті . . . . . 2.
— Листки довгасті, ланцетні або лінійні, вузькі, всі сидячі. Стебла чотиригранні . . . . . 5.
2. Стебла рівномірно опушені; пелюстки в 1,5—2 рази довші від чашечки . . . . . **(1). З. гайовий — S. nemorum L.**
— Стебла опушені смужками волосків тільки з одного боку межи-вузлів. Пелюстки дорівнюють чашолистикам, трохи коротші або трохи довші від них, іноді зовсім відсутні . . . . . 3.
3. Пелюстки відсутні або недорозвинені, дуже дрібні. Насінина блідо-руда, дрібна, 0,7—0,8 *мм* у діаметрі, гостро-горбочкувата . . . . . **(4). З. блідий — S. pallida** (Dumort.) Pire.
— Пелюстки звичайно розвинені, дорівнюють чашечці, трохи коротші від неї або трохи довші. Насінина темнокоричнева, більша 1 *мм* у діаметрі . . . . . 4.
4. Насінина з тупими горбочками, пелюстки трохи коротші від чашечки. Стебла звичайно 10—30 *см* завд. . . . . **(2). З. середній — S. media (L.)** Čyr.
— Насінина з гострими горбочками; пелюстки дорівнюють чашечці або трохи довші від неї; стебла 30—80 *см* завд. . . . . **(3). З. непомічуваний — S. neglecta** Weihe.
5(1). Чашечка при основі лійковидно звужена. Листки довгасті або довгасто-ланцетні, їх довжина не більш як у три рази перевищує ширину . . . . . 6.
— Чашечка при основі округла. Листки вузьколанцетні до лінійних; їх довжина не менш як у чотири рази перевищує ширину . . . 7.
6. Прицвітки плівчасті; пелюстки коротші від чашечки . . . . . **(10). З. мокричник — S. alsine** Grimm.
— Прицвітки трав'янисті; пелюстки довші від чашечки . . . . . **(6). З. товстолистий — S. crassifolia** Ehrh.
7(5). Квітки великі; чашолистики 7—9 *мм* завд.; пелюстки до середини двонадрізні; коробочка куляста . . . . . **(5). З. лісовий — S. holostea L.**
— Квітки дрібніші; чашолистики 3—6 *мм* завд.; пелюстки майже до основи роздільні; коробочка овальна або довгаста . . . . . 8.
8. Листки з країв, а часто й стебло по ребрах гострошорсткі від дрібних шиповидних зубчиків; насінина гладенька . . . . . **(11). З. розлогий — S. diffusa** Willd.
— Листки (і стебло) голі і гладенькі, або лише при основі з країв війчасті; насінина горбочкувата . . . . . 9.

9. Чашолистики 5—7 *мм* завд.; пелюстки значно (в 1,5—2 рази) від них довші; рослина здебільшого сизувата. Листки та прицвітки з країв голі . . . . . **(9). 3. болотний — S. palustris** Ehrh.
— Чашолистики 3,5—5 *мм* завд.; пелюстки дорівнюють чашечці або трохи коротші від неї; рослини зелені . . . . . 10.
10. Листки та прицвітки при основі з війками; чашолистики зісподу опушені . . . . . **(7). 3. злаковидний — S. graminea L.**
— Листки та прицвітки з країв і чашолистики зісподу голі . . . . . **(8). 3. Бартіанів — S. Barthiana** Schur.

Секція 1. **Eustellaria** Fenzl. Квітки п'ятичленні; пелюстки звичайно добре розвинені; тичинок десять, рідко 3—8; стовпчиків три; коробочка багатонасінна.

854 (1). S. nemorum L. — Зірочник гайовий. Трава з короткими неплідними гонами і лежачими або висхідними плодущими стеблами; стебла циліндричні, крихкі, вгорі кучеряво-залозисто опушені, 30—60 *см* завв. Листки жовтуватозелені, тонкі, серцевидно-яйцевидні, загострені, війчасті, 2,5—7,5 *см* завд. і 1,5—4 *см* завш.; нижні з черешками; верхні сидячі, поступово зменшуються і переходять у трав'янисті прицвітки. Квітки в нещільних кінцевих, при основі улиснених, півзонтиках; квітконіжки довгі, залозисто опушені, після цвітіння горизонтально відхилені або відігнуті вниз. Чашолистики ланцетні, по краях широкоплівчасті, тільки при основі залозисто волосисті, зрідка зовсім голі, 5—7 мм завд. Пелюстки білі, майже до основи двороздільні, вдвоє довші від чашечки. Коробочка довгаста, 7—10,5 *мм* завд., трохи довша від чашечки. Насінина округла, близько 1 *мм* завд., по краю з горбочками. ♃. Цв. V—VII.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 421, Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 156. Шишкин во Фл. СССР, VI, 394.

— *S. nemorum* var. *subebracteata* et var. *bracteata* Fenzl in Ledeb., Fl. Ross., I, 375.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 861!

По тінистих, вогких, переважно широколистяних лісах, особливо по лісових струмках. — У Карпатах, прикарпатських районах і в Поліссі досить звичайно; в Лісостепу рідко і тільки на Правобережжі.

Зак.Л., К.Л., Пр.Л., Р.-О.Л., З.П., П.П., Л.П., В.Л.-С. Більш-менш звичайно, лише місцями рідко. — **З.Л.-С.** Кам'янець-Подільська обл.: Смотрицький рн, Нігин (Рог.!). — **П.Л.-С.** Київська обл.: околиці Києва, Китаєво (Шмальг.!); Голосіїв ліс (!!); Біла Церква (Шмальг.); Черкаський рн, Сокирна (Зеров!).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Кар.-Лапл., Дв.-Печ., Лад.-Ільм., Верх.-Волз., Волз.-Кам., Верх.-Дністр., Верх-Дніпр., Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Заволз., Причорн.; Кавказ: Передкавк., Зах. Закавк.

Загальне поширення. Скандінавський півострів, Данія, Британія, Франція, Середня Європа, Іспанія, Італія, середня і північна частина Балканського півострова, середня і почасти північна смуга Європейської частини СРСР, Кавказ.

Примітка. Запалович описує для цього виду три відміни: var. *pinsciana* Zapal., var. *gracilis* Zapal. і var. *libuczensis* Zapal. (Consp. fl. Galic. crit., III, 55). З них остання відрізняється від типової форми виду помітніше від інших: товстішим стеблом, більшими листками (до 10,5 *см* завд. і 4 *см* завш.), з яких нижні вирізняються серцевидною формою, ширшими чашолистиками і дрібнішими пелюстками, 7,5—9,5 *мм* завд.

855 (2). S. media (L.) Cyr. — Зірочник середній. Стебла лежачі або висхідні, 5—35 *см* завв., кволі, розгалужені, часто утворюють нещільну дернину, крихкі, з межувузлями, опушеними поздовжньою смужкою волосків, рідше голими. Листки яйцевидні, 10—30 *см* завд., коротко загострені, голі або при основі війчасті; нижні з черешками; верхні сидячі. Квітки в коротких кінцевих півзонтиках і одиночні в пазухах листків на довгих однобічно опушених ніжках. Чашолистики яйцевидно-ланцетні, тупі, голі або більш-менш опушені, 4—4,5 *мм* завд. Пелюстки білі, глибоко-двороздільні, коротші від чашечки, іноді зовсім відсутні. Тичинок п'ять або три, рідше 1—2 або десять. Коробочка яйцевидна або довгаста. Насінина темнокоричнева, округла або нирковидна, 1—1,3 *мм* завд. або завш., з тупими горбочками. ☉, ☉. Цв. III—X.

Cyr., Ess. pl. char. comm. (1784) 36. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 157. Победимова в Изв. Главн. Бот. Сада СССР, XXVIII (1929) 577. Шишкин во Фл. СССР, VI, 395.

— *Alsine media* L., Sp. pl., ed. I (1753) 272. — *Stellaria media β. oligandra* Fenzl in Ledeb., Fl. Ross., I, 377. — *S. media α. typica* Beck., Fl. Nied.-Oesterr. (1890) 364.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 1654!

На городах, межах, по берегах річок і на галявинах. — Звичайно майже по всій Українській РСР; не показана для П. С.

Var. **apetala** Mert. et Koch. Пелюстки відсутні або дуже дрібні, недорозвинені.

Mert. et Koch, Deutschl. Fl., III (1831) 253. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 157.

— *S. apetala* Ucria in Roem., Arch. I, 1 (1796) 68, p.p.

Наводиться деякими авторами без визначення точного місцезнаходження.

За ступенем опушення чашечки можна розрізняти:

Var. **gymnocalyx** Trautv. Чашолистики голі; квітконіжки голі або з слабко волосистою поздовжньою лінією.

Trautv. in Act. Hort. Petrop., I, 1 (1871) 33. Шишкин во Фл. СССР, VI, 396.

Рідко.

Л.Л.-С. Сумська обл.: Суми (Залеський!). — Харківська обл.: Харківський рн, Данилівка (Ширяев).

Var. **subgymnocalyx** Beg. Чашолистики з розсіяними волосинками у верхній або в нижній частині.

Beg., Nuov. Giorn. Bot., n. s., XVII (1910) 353.

Спорадично.

Л.Л.-С. Харківська обл.: Харківський рн, Артемівка (Козлов!); Зміївський рн, Мохнач (Залеський!). — Сумська обл.: Тростянець (Кожевников!).

Var. **trichocalyx** Trautv. Чашолистики більш-менш густо опушені.

Trautv. in. Act. Hort. Petrop., V, 2 (1878) 415.

Звичайна форма.

Поширення виду по СРСР. Усі райони Європейської частини, Кавказу, Зах. Сибіру, Схід. Сибіру і Далек. Сходу; Серед. Азія: Гірськ. Туркм., Сир.-Дар., Пам.-Ал., Тянь-Шан.

Загальне поширення. Майже вся Європа та Азія, Японія, Північна Америка.

Господарське значення. Кормова рослина для свійських птахів. З рослини можна добути фарбу, яка з деякими домішками забарвлює вовняні тканини в синій колір.

Примітка. За Є. Г. Победімовою, в Києві та в Дніпропетровську зустрічається ще близький до *S. media* (L.) Čyr. вид, який вона описала під назвою *S. xanthanthera* Pobed. в Изв. Главн. бот. сада СССР, XXVIII (1929) 583. Цей вид має відрізнятися від типової *S. media* (L.) Čyr. пелюстками, рівними чашечці або довшими від неї, майже кулястою зав'яззю з дрібними стовпчиками і маловиявленою скульптурою поверхні насінини. Але ми не могли виявити в нашому матеріалі екземплярів, що цілком відповідали б діагнозу Побєдімової, і для нас таксономічна вартість її виду залишається неясною.

856 (3). S. neglecta Weihe. — **Зірочник непомічуваний.** Близька до *S. media* (L.) Čyr. Стебла звичайно вищі і міцніші, 20—80 *см*. Листки більші, до 4 *см* завд., широколанцетні, при основі здебільшого серцевидні, сидячі, тільки найнижчі на черешках. Квітконіжки довгі, в 5—8 раз перевищують чашечку або коротші. Чашолистики ланцетні, гострі, рідше тупуваті, 5—6 *мм* завд., більш-менш залозисто опушені. Пелюстки білі, дорівнюють чашечці або трохи її перевищують, рідко їх немає. Тичинок десять або 6—8, рідко 3—5; пиляки червонуваті. Коробочка широкояйцевидна, довша від чашечки. Насінина округла, з боків стиснена, з вищими, завжди гострими горбочками. ⊙, ☉. Цв. IV—VI.

Weihe in Bluff et Fingerh., Comp. Fl. Germ. et Helv., ed. 1, I (1825) 560. Победимова в Изв. Гл. бот. сада СССР, XXVIII (1929) 579. Шишкин во Фл. СССР, VI, 396.

— *S. media β. neglecta* Weihe ex Mert. et Koch, Deutsch. Fl., III (1831) 253. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 157. — *S. media β. major* Koch, Syn. Fl. Germ. et Helv., ed. 1 (1837) 118. Lindem., Fl. Chers., 1 (1881) 98. — *S. media α. decandra* Fenzl in Ledeb., Fl. Ross., 1 (1842) 377.

По смітниках, садках, між кущами і в лісах. — Рідко на півдні Степу.

П.З.С. Миколаїв (Крижевський!, Опперман!). Одеса (!!). Вказівка Паческого для Полісся сумнівна.

Поширення по СРСР. Європейська частина: Причорн., Крим; Кавказ; Серед. Азія: Дж.-Тарб., Гірськ. Туркм., Сир-Дар., Пам.-Ал., Тянь-Шан.

Загальне поширення. Південна частина Скандінавського півострова, Данія, Британія, Середня Європа, Іспанія, Корсіка, Італія, Сіцілія, Балканський півострів, південь Європейської частини СРСР, Кавказ, Мала Азія, Північна Африка, Східна Азія.

857 (4). S. pallida (Dum.) Pire. — **Зірочник блідий.** Жовтувато-зелена або яснозелена рослина. Стебло 10—25 *см* завд. Листки яйцевидні, загострені, голі; нижні дрібні, 5—8 *мм* завд., але доходять і до 10—15 *мм*, на черешках; верхні й середні сидячі. Чашолистики здебільшого ланцетні, гострі, рідше яйцевидно-ланцетні, притуплені, більш-менш густо опушені, дрібні, 2—3 *мм* завд. Пелюстки відсутні або недорозвинені, дуже дрібні; тичинок 1—3, рідко п'ять; стовпчики дуже короткі. Коробочка довгасто-циліндрична, майже дорівнює чашечці. Насінина дуже дрібна, 0,7—0,8 *мм* завд., блідоруда, по боках дрібно- й невиразно-горбочкувата, по периферії з гострими горбочками або майже гладенька. ⊙. Цв. IV—VI.

Pire in Bull. Soc. Bot. Belg., II (1863) 43. Победимова в Изв. Глав. бот. сада СССР, XXVIII (1929) 584. Шишкин во Фл. СССР, VI, 397.

— *Alsine pallida* Dum., Fl. Belg. (1827) 109. — *S. media* subsp. *pallida* Aschers. et Graebn., Fl. Nordostd. Flachl. (1898) 310.

На схилах, при шляхах, у садках, по кам'яних стінах. — Рідко на півдні.

П.З.С. Херсон (Побєдімова). — Миколаїв (Опперман!).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Причорн., Бессараб., Крим; Кавказ: Передкавк., Даг., Схід. Закавк.; Серед. Азія: Гірськ. Туркм., Сир-Дар.

Загальне поширення. Південна Швеція, Данія, Британія, Франція, Середня Європа, Італія, Балканський півострів, південь Європейської частини СРСР, Кавказ, Мала Азія, Північна Африка.

858 (5). S. holostea L. — **Зірочник лісовий.** Кореневище повзуче, розгалужене, з короткими неплідними і висхідними або прямими плодущими гонами, які нерідко утворюють дуже нещільну дернину. Стебла 15—35 *см* завв., чотиригранні, вгорі розгалужені, з потовщеними вузлами, голі або злегка опушені. Листки жорсткі, вузьколанцетні, 4—8 *см* завд. і 5—10 *мм* завш., довгозагострені, по краях і по кілю гострошорсткі. Квітки в рідких півокружках на довгих коротколухнатих квітконіжках; прицвітки трав'янисті. Чашолистики яйцевидно-ланцетні, гострі, без помітних жилок, 7—9 *мм* завд. Пелюстки білі, майже до середини двонадрізні, вдвоє довші від чашолистиків. Коробочка куляста, не перевищує

чашечки. Насінина округла, до 2 *мм* завд., з тонкими горбочками. ♃. Цв. 2/2 IV—VI

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 422. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 157. Шишкин во Фл. СССР, VI, 402.

— *Alsine holostea* Britt., Mem. Torr. Club., V (1894) 150.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 757! Герб. фл. УРСР, № 47!

У широколистяних і мішаних лісах і між чагарниками. — Звичайно по всій території, крім південних районів Степу.

Зак.Л., К.Л., Пр.Л., Р.-О.Л., З.П., П.П., Л.П., В.Л.-С. Більш-менш звичайно. — **З.Л.-С.** До Рибниці (!) і Котовська (!). — **П.Л.-С., Л.Л.-С., Д.Л.-С.** Звичайно. — **П.З.-Л.С.** Дніпропетровська обл.: П'ятихатський рн, Кам'яний Кут (Сидоров); Дніпропетровськ і Верхньодніпропетровськ (Акінф.). — **Л.З.-Л.С.** Досить звичайно по байрачних лісках на північ від Дінця. Найпівденніші місцезнаходження: Дніпропетровська обл.: Новомосковський рн, Новомосковськ (Акінфієв), Вільне; Павлоград (Криштофович). — Сталінська обл.: Волноваський рн, Гнатівка (Клок.!). — Вказівка для **П.З.С.** Дніпропетровська обл.: Нікополь (Сидоров), потребує підтвердження.

Поширення по СРСР. Європейська частина: Кар.-Лапл., Дв.-Печ., Лад.-Ільм., Верх.-Волз., Волз.-Кам., Верх.-Дністр., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Заволз., Причорн., Ниж.-Дон., Бессараб.; Кавказ; Зах. Сибір: Обськ., Ірт.

Загальне поширення. Швеція, Південно-Західна Норвегія, Данія, Британія, Франція, Середня Європа, Іспанія, Італія, північна частина Балканського півострова, середня і почасти південна смуга Європейської частини СРСР, Кавказ, Мала Азія, Північна Африка.

Господарське значення. Вважається отруйною рослиною для коней. Медоносна.

859 (6). S. crassifolia Ehrh. — **Зірочник товстолистий.** Нещільнодерниста рослина. Стебла лежачі, висхідні або прямі, іноді при основі вкорінюються, 5—25 *см* завд., чотиригранні голі, вгорі вилчасто розгалужені. Листки довгасто-ланцетні, 6—15 *мм* завд., 2—6 *мм* завш., гострі, голі, більш-менш м'ясисті. Квітки поодинокі, пазушні або кінцеві в рідкому суцвітті. Прицвітки трав'янисті, по краю голі; квітконіжки до 2,5 *см* завд., голі, потовщені під чашечкою. Чашолистики довгасто-ланцетні, голі, в свіжому стані з малопомітними жилками, близько 3,5 *мм* завд.; пелюстки білі, майже до основи дворозділні, до 1 *мм* завд. ♃. Цв. V—VIII.

Ehrh., Hann. Magaz., VIII (1784) 116. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 158. Шищкин во Фл. СССР, VI, 402.

— *Alsine crassifolia* Britt., Mem. Torr. Bot. Club., V (1894) 150.

На вогких луках, болотах і торфовищах. — Спорадично в Поліссі і Лісостепу, дуже рідко по Дінцю, заходить у Степ.

П.П. Київська обл.: Киево-Святошинський рн, Романівка (Рог.). — **Л.П.** Околиці Києва, Рибне озеро (Шмальг.!). — **П.Л.-С.** Кам'янець-Подільська обл.: Волочиський рн, Моначин, Кушнарівка, Лонки (Кот. і Козлов). — Вінницька обл.: Гайсинський рн, по р. Кубличу. — Київська обл.: Білоцерківський рн, Томилівка (Гродзінський); Катеринопільський рн, с. Луківка (Підоплічка!); Сміла (Тржебінський). — **Л.Л.-С.** Полтавська обл.: по р. Трубежу (Ніколаєв); Яготинський рн, по р. Супою між Яготином та Фарбованим (Ніколаєв); Гребінківський рн, по р. Сухій Оржиці між Теплівкою і Кулажинцями (Ніколаєв); Лубенський рн, Березоточа, Піски (Шмальг.); Полтава (Рог.). — Сумська обл.: Лебединський рн, Куданівка (Ширяєв). — Харківська обл.: Зміївський рн, Бірки (Лавр.!). — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: Зміївський рн, озеро Лиман (Лавр.!).

Var. **linearis** Fenzl. Усі листки вузьколінійні або найбільші вузько-ланцетні. Стебло здебільшого видовжене, кволе.

Fenzl in Ledeb., Fl. Ross., I (1842) 383.

П.П. Київ (Рог.).

Var. **oblongifolia** Fenzl. Листки ширші, довгасті або довгасто-ланцетні.

Fenzl in Ledeb., Fl. Ross. (1842) 383.

Л.Л.-С. Полтавська обл.: Лубни (Рог.).

Поширення виду по СРСР. Європейська частина: Євр.-Аркт., Кар.-Лапл., Лад.-Ільм., Дв.-Печ., Верх.-Волз., Волз.-Кам., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Заволз.; Кавказ: Півд.-Закавк.; Сиб. Аркт.; Зах. Сибір; Схід. Сибір; Далек. Схід: Анад., Камчат.; Серед. Азія: Дж.-Тарб., Сир-Дар. (у горах).

Загальне поширення. Ісландія, Данія, Скандінавський півострів, північна частина Середньої Європи, північна і середня смуга СРСР, Кавказ, гори Середньої Азії, Манчжурія, Північна Америка.

860 (7). S. graminea L. — **Зірочник злаковидний,** п'яна трава. Стебла чотиригранні, кволі, лежачі або висхідні, 15—50 *см* завв., розгалужені, рідше прості, голі. Листки ланцетні до лінійних, 1—4 *см* завд., гострі, при основі по краях війчасті. Суцвіття розлоге, багатоквіткове, прицвітки плівчасті, по краях з війочками. Квітконіжки чотиригранні, після відцвітання горизонтально відхилені або вниз відігнуті. Чашолистики еліптично-ланцетні, голі, з помітними жилками, 3,5—5,5 *мм* завд.; пелюстки білі, глибоко дворозділні, 3—6 *мм* завд., дорівнюють чашечці, рідше трохи коротші або довші від неї. Коробочка вузька, довгаста, 4,5—6 *мм* завд., помітно перевищує чашечку; насінина 0,8—1 *мм* завд., бородавчасто-зморшкувата. ♃. Цв. V—VII.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 422. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 157. Шишкин во Фл. СССР, VI, 404.

— *Alsine graminea* Britt., Mem. Torr. Club., V (1894) 150.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 704!

На луках, лучних степах, галявинах і узліссях. — Звичайно по всій Українській РСР. Дуже мінливий вид.

За розмірами й формою листків відрізняють:

Var. **linearis** Fenzl. Листки вузькі, лінійні, жорсткуваті.

Fenzl in Ledeb., Fl. Ross., 1 (1842) 392. Шишкин во Фл. СССР, VI, 405.

Звичайно по сухіших місцях.

Var. **lanceolata** Fenzl. Листки ширші, ланцетні, м'які.

Fenzl in Ledeb., Fl. Ross., 1 (1842) 392. Шишкин во Фл. СССР, VI, 405.

Рідко по більш вогких і затінених місцях.

Var. **parviflora** Lange. Пелюстки 3—4 *мм* завд., дорівнюють чашечці або трохи коротші від неї.

Lange, Handb. Danske Fl., 3 Udg. (1864) 341.
— *S. graminea α. typica* Beck, Fl. Nied.-Oesterr. (1890) 364.

Звичайно.

Var. **grandiflora** Peterm. Пелюстки 5—6 *мм* завд.

Peterm., Fl. Lips. (1838) 325.
— *S. graminea β. Dilleniana* Beck, Fl. Nied.-Oesterr. (1890) 364.

Зрідка.

Поширення виду по СРСР. Європейська частина; Кавказ: Передкавк.; Зах. Сибір; Схід. Сибір: Єніс., Анг.-Саян., Даур.; Далек. Схід: Сах. (занесена?).

Загальне поширення. Скандінавський півострів, Данія, Британія, Франція, Середня Європа, Піренейський, Апеннінський і Балканський півострови, крім південних частин, Європейська частина СРСР, Передкавказзя, Сибір, Монголія.

Господарське значення. Отруйна для коней, свиней і великої рогатої худоби. У зв'язку з цим сіно, в складі якого є домішка цієї рослини, називають „п'яним". На думку В. М. Черняєва, особливо отруйною для коней є його var. *hippoctona* Czern., але таксономічне значення цієї форми залишається невиясненим. З описаним далі видом вона, в кожному разі, не тотожна.

861 (8). S. Barthiana Schur. — **Зірочник Бартіанів.** Зелена, без ніякої сизуватості рослина. Схожа з попереднім видом; відрізняється лише цілком голими листками, прицвітками й чашолистиками. ♃. Цв. V—IX.

Schur in Verh. N. V. Brünn, XV, 2 (1876) 142. Kulczyński in Fl. Polska, II (1921) 213.
— *S. graminea β. S. Barthiana* Simonk., Enum Fl. Transs. (1886) 137. — *S. graminea* d. *Barthiana* Gürke in Zapal., Consp. fl. Galic. crit., III (1911) 50.

На луках. Дуже рідко.

З.Л.-С. Станіславська обл.: Чернелиця (Запал.).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Верх.-Дністр. Загальне поширення. Середня Європа: Карпати.

Примітка. Перехідні між цим і попереднім видом форми відзначені Запаловичем як *S. graminea* d. *Barthiana* for. *jomoviensis* Zapal. (цит. місце) і наводяться для **Р.-С.Л.** Львівська обл.: околиці смт Івана Франка і **З.Л.-С.** на межі з **Пр.Л.** Станіславська обл.: Волове в кол. Коломийському повіті.

862 (9). S. palustris Ehrh. — **Зірочник болотний.** Сиза, рідше зелена, гола рослина. Стебло чотиригранне, прямостояче, 20—45 *см* завв., здебільшого просте. Листки трохи м'ясисті; нижні яйцевидно-довгасті; середні і верхні лінійно-ланцетні або лінійні, 2,5—3,5 *см* завд., гострі, без війок при основі. Півзонтики кінцеві, малоквіткові; прицвітки плівчасті, по краю голі. Чашолистики довгасто-ланцетні, 5—7 *мм* завд., загострені, з трьома помітними навіть у свіжому стані жилками. Пелюстки білі, довші (майже вдвоє) від чашечки, рідко дорівнюють їй, мало не до основи дворозділні. Коробочка яйцевидно-довгаста, більшменш дорівнює чашечці; насінина каштановобура, трохи зморшкувата. ♃. Цв. V—VII.

Ehrh., Beitr., V (1789) 176. Шишкин во Фл. СССР, VI, 406.
— *S. glauca* With., Bot. Arr. Britt. pl., ed. 3, II (1796) 420. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., 1, 157. — *Alsine glauca* Britt. in Britt. u. Brown., III, Fl. North. Un. Stat., ed. 2, II (1914) 44.
Видані зразки: Герб. русск. фл., № 657 (sub *S. glauca*)!

На вогких луках, болотах, при берегах річок. — Звичайно на Поліссі, рідше в Лісостепу і дуже рідко в Степу.

З.П., П.П., Л.П., В.Л.-С. Звичайно. — **П.Л.-С.** Нерідко на північ від лінії Проскурів—Біла Церква—Сміла. Найпівденніші місцезнаходження: Кіровоградська обл.: Кіровоград; Ново-Георгіївський рн, Табурище (Шмальг.). — **Л.Л.-С.** Нерідко. — **П.З.-Л.С.** Кол. Верхньодніпровський і Катеринославський повіти (Акінф.). — **Л.З.-Л.С.** Зрідка на північ від Дінця: Харківська обл.: Зміївський рн, озеро Лиман (Лавр.); Куп'янський рн, Кучерівка і хут. Оливине (!!). — Ворошиловградська обл.: Новоастраханський рн, Боровеньки (Ширяєв). — Дніпропетровська обл.: Новомосковський рн, по р. Самарі (Акінфієв). Вказівка Городецького для кол. Маріупольського повіту, напевно, помилкова. — **П.З.С.** Херсон (Пач.). — **Л.З.С.** Запорізька обл.: острів Хортиця (Дементьев).

Поділяється на ряд форм, таксономічне значення яких неясне.

Var. **communis** Fenzl. — Ціла рослина сизозелена.

Fenzl in Ledeb., Fl. Ross., 1 (1842) 389, sub *S. glauca α. communis*. Шишкин во Фл. СССР, VI, 407.

Звичайно.

Var. **virens** G.F.W. Mey. Ціла рослина зелена.

— *S. glauca* var. *virens* G. F. W. Mey., Chloris Hannov. (1836) 198. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., 1, 157, sub *S. glauca* b. *virens*. Шишкин во Фл. СССР, VI, 407. — *S. Laxmanni* Fisch. ex DC., Prodr., 1 (1824) 397.

Зрідка.

П.П. Київська обл.: Києво-Святошинський рн, Романівка (Рог.). — **Л.П.** Чернігів (Рог.).

Var. **parviflora** Nolte. Квітки дрібніші; пелюстки дорівнюють або трохи коротші від чашечки.

Nolte in manuscr. ex Beck., Fl. Nied.-Oesterr. (1890) 363. Шишкин во Фл. СССР, VI, 407.

Рідко.

Поширення виду по СРСР. Європейська частина: Кар.-Лапл., Дв.-Печ., Лад.-Ільм., Верх.-Волз., Волз.-Кам., Верх.-Дністр., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Заволз., Причорн., Ниж.-Дон.; Кавказ: Передкавк., Даг., Східн. і Півд. Закавк.; Зах. Сибір: Обськ., Ірт., Алт.; Схід. Сибір; Далек. Схід: (?); Серед. Азія: Прибалх., Дж.-Тарб., Сир.-Дар., Пам.-Ал., Тянь-Шан.

Загальне поширення. Скандінавський півострів, Данія, Британія, Франція, Середня Європа, Корсіка, Північна Італія, Югославія, Болгарія, Європейська частина СРСР, Кавказ, Мала Азія, Сибір, гори Середньої Азії, Гімалаї, Монголія, Західний Тібет, Китай.

863 (10). S. alsine Grimm. — **Зірочник-мокричник,** зірочник багновий. Рослина сизуватозелена, гола. Стебла чотиригранні, з лежачої основи висхідні, часто вкорінені, розгалужені, 10—40 *см* завд. Листки сидячі, довгасто- або еліптично-ланцетні, гострі, при основі війчасті, досить грубі, 5—22 *мм* завд., 3—6 *мм* завш. Суцвіття з кількох пазушних збіднених півзонтичків. Квітконіжки дуже тонкі, нитковидні, після цвітіння горизонтально відхилені або вниз відігнуті. Прицвітки голі, плівчасті, із зеленою смужкою посередині. Чашолистики ланцетні, гострі, з трьома помітними жилками, (2,5)3—4 *мм* завд., (0,6)0,7—1,2 *мм* завш.; пелюстки білі, до основи двороздільні, звичайно близько 2,5 *мм* завд., значно коротші від чашечки. Коробочка довгасто-яйцевидна, (3) 3,5—4 *мм* завд., насінина 0,5—0,8 *мм* завд., зморшкувата. ♃. Цв. V—VII.

Grimm. in Nov. Acta Leopold., III (1767) 313. Шишкин во Фл. СССР, VI, 409.

— *S. uliginosa* Murr., Prodr. Stirp. Goetting. (1770) 55. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., 1, 158.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 1655!

По вогких місцях, біля струмків і джерел, на болотистих лугах і торфовищах. — У Карпатах і в прикарпатських районах звичайно, в Поліссі розсіяно.

Зак.Л., К.Л., Пр.Л., Р.-О.Л., З.П., В.Л.-С. Нерідко або звичайно. **П.П.** Житомирська обл.: Новоград-Волинський (Пач.); по р. Тетереву в кол. Житомирському повіті. — Київська обл.: Київ (Шмальг.). — **Л.П.** Чернігівська обл.: Добрянський рн, Яриловичі (Пач.); Новгород-Сіверський рн, Узруй (Шмальг.). — **Л.Л.-С.** Наводилась для околиць Харкова (Ширяев).

Запалович описує для цього виду гірську форму: **var. b.** *carpatica* **Zapal.,** з тоншими стеблами й дрібнішими квітками.

Zapal., Consp. fl. Galic. crit., III (1911) 51.

Поширення виду по СРСР. Європейська частина: Євр. Аркт., Кар.-Лапл., Дв.-Печ., Лад.-Ільм., Верх.-Волз., Волз.-Кам., Верх.-Дністр., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Волз.-Дон.; Зах. Сибір: Обськ. (захід).

Загальне поширення. Скандінавський півострів, Британія, Франція, Середня Європа, Піренейський півострів, Корсіка, Італія, північна частина Балканського півострова, північна і середня смуга Європейської частини СРСР, Західний Сибір.

864 (11). S. diffusa Willd. — **Зірочник розлогий.** Зелена, нещільнодерниста рослина. Стебла чотиригранні, слабкі, з лежачої основи висхідні, 15—25 *см* завв., розгалужені, по ребрах звичайно, як і краї листків, гострошорсткі від дрібнесеньких шипиків. Листки лінійні, до основи звужені, 1,5—2 *см* завд. і 1—2 *мм* завш., у пазухах несуть вкорочені гілочки. Квітки на кінці стебел у рідких вилчастих суцвіттях. Квітконіжки видовжені, після цвітіння відігнуті. Прицвітки плівчасті, без війочок. Чашолистики яйцевидно-ланцетні, гострі, з трьома малопомітними жилками, близько 2,5 *мм* завд.; пелюстки близько 2(3) *мм* завд., майже до основи двороздільні. Коробочка довгасто-яйцевидна, 3,5—4(4,5) *мм* завд.; насінина стиснуто-куляста, близько 0,8 *мм* завд., трохи зморшкувата на поверхні. ♃. Цв. VI—VII.

Willd. ex Schlecht. in Magaz. Ges. Natuzf. Freunde Berlin, VII (1816) 195. Шишкин во Фл. СССР, VI, 410.

— *S. mosquensis* M. B. ex Schlecht., l. c. (1816) 195. — *S. Friesiana* Ser. in DC., Prodr., 1 (1824) 395. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., 1, 158. — *S. longifolia* Fries in Liljebl., Svensk. Fl., ed. 3 (1816) 713.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 256!

По вогких, переважно хвойних лісах. — Рідко в Карпатах.

К.Л. Південь.

Поширення по СРСР. Європейська частина: Кар.-Лапл., Дв.-Печ., Лад.-Ільм., Волз.-Кам., Верх.-Дніпр., Ниж.-Дон. (півн. част.), Заволз.; Зах. Сибір; Схід. Сибір; Далек. Схід.

Загальне поширення. Скандінавський півострів, Середня Європа, середня і почасти північна смуга Європейської частини СРСР, Сибір, Японія, Північна Америка.

Примітка 1. Тайговий вид, описаний з Сибіру. Карпатська його форма, наведена тут, потребує порівняння з типовою.

Примітка 2. Показана для **Л.Л.-С.**, Харків (Черн.) і для кол. Херсонської губ. (Ліндеман), але пізніше її ніхто не знаходив.

Рід 256. Слабник — **Malachium** Fries.

Fries, Fl. Hall. (1817) 78. — *Myosoton* Moench, Meth. (1794) 225.

Чашечка п'ятилиста; пелюсток п'ять, майже до основи дворозділь-них; тичинок п'ять. Коробочка яйцевидна, розкривається п'ятьма дво-

розщепленими вгорі стулками, розміщеними проти чашолистиків. Насінина нирковидна, без придатків. — Багаторічна трава. Монотипний (?) рід [1]. Поширений по всій Європі і в більшій частині Азії до Китаю та Японії.

865 (1). M. aquaticum (L.) Fries. — **Слабник водяний.** Стебло лежаче або висхідне, 20—75 *см* завв., просте або вгорі вилчасто розгалужене; внизу як і нижні листки, голе; вгорі разом з листям, квітконіжками і чашолистиками залозисто опушене. Листки з серцевидної основи яйцевидні або довгасто-яйцевидні, 2—8 *см* завд. і 1—4 *см* завш., гострі, тонкі, по краю часто хвилясті; нижні з черешками. Квітки в розлогому улисненому півзонтику. Прицвітки трав'янисті, листовидні. Квітконіжки спочатку прямі, а при плодах відігнуті вниз, 1—2,5 *см* завд. Чашолистики яйцевидні, 4—6 *мм* завд., тупуваті, трав'янисті; пелюстки білі, майже до основи двороздільні на розбіжні частки, трохи або в 1,5 раза довші від чашечки. Коробочка яйцевидна, трохи довша від чашечки; насінина коричнева, густо вкрита дрібними гострими горбочками. ♃. Цв. VI—IX.

Fries, Fl. Hall. (1817) 78. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., 1, 158. Муравьева в Фл. СССР, VI, 430.

— *Cerastium aquaticum* L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 439. — *Stellaria aquatica* Scop., Fl. Carn., II, 1 (1774) 319. — *Myosoton aquaticum* Moench, Meth. (1794) 225.

На вогких тінистих місцях, по лісових струмках, берегах річок, іноді навколо жител як бур'ян. — Майже по всій Українській РСР; на півдні в Степу переважно по річках, не показана для П.С., в Карпатах рідко (Чорногора).

Var. glabrum Peterm. Стебло вгорі і листя голі; тільки суцвіття залозисто опушене.

Peterm., Fl. Lips. (1838) 331.

У тінистих лісах. — Рідко.

З.Л.-С. Кам'янець-Подільська обл.: Вовковинецький рн, грабовий ліс між сс. Макарів і Клопотівці (Кот.!).

Поширення виду по СРСР. Європейська частина: всі райони; Кавказ: усі райони; Зах. Сибір: усі райони; Схід. Сибір: Єніс., Анг.-Саян.; Далек. Схід: Камчатка (занесена?).

Загальне поширення. Скандінавський півострів, Данія, Британія, Франція, Середня Європа, Піренейський півострів, Корсіка, Італія, Балканський півострів, Кріт, Європейська частина СРСР, Сибір, Джунгарія, Китай і Японія.

[1] Другим видом роду є принаймні іспанський *M. calycinum* Wilk. (1847). Крім того, при більш критичній розробці *M. aquaticum* (L.) Fries, напевно, розкладеться на кілька географічних рас.

Примітка. У нашої рослини пелюстки здебільшого тільки трохи перевищують чашечку. На цій підставі західноукраїнську рослину Западович у своєму конспекті [Consp. fl. Galic. crit., III (1911) 60] виділяє в окрему расу — subsp. *sarmaticum* Zapal., відрізняючи її від типової західноєвропейської. Проте у нас трапляються екземпляри з пелюстками, в півтора і навіть у два рази довшими від чашечки; крім того, невідомо, наскільки ознака довгих пелюсток є постійною для західноєвропейського типу. Савулеску і Райсс [Fl. Basarab., (1926) 150] також визнають subsp. *Myosoton sarmaticum* (Zapal.) Savul. et Rayss як самостійну одиницю.

Рід 257. Роговик — Cerastium L.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 437.

Квітки п'ятичленні. Пелюстки білі, рідко блідорожеві, до середини двороздільні або при верхівці виїмчасті; тичинок десять, рідко п'ять; стовпчиків п'ять, іноді три (підрід *Dichodon*). Коробочка циліндрична, здебільшого вгорі зігнута, довша від чашечки, розкривається десятьма, рідко шістьма зубцями. Насінини численні, округлі або нирковидні, горбочкуваті. — Однорічні або багаторічні, здебільшого опушені дрібні трави.

Досить численні види роду *Cerastium* L. поширені переважно в північній помірній зоні Євразії; деякі трапляються також в Америці і горах тропічних країн. В Австралії зустрічається тільки космополітний вид *C. caespitosum* s. l.

---

1. Стовпчиків три, коробочка розкривається шістьма зубцями . . . 2.
— Стовпчиків п'ять, коробочка розкривається десятьма зубцями . . 3.
2. Однорічна рослина з прямостоячими стеблами. Зустрічається в південних степових районах . . . . . **(2). P. тристовпчиковий — C. anomalum** W.K.
— Багаторічна рослина з лежачими вкоріненими стеблами. Трапляється в альпійському і субальпійському поясах Карпат . . . . . **(1). P. роговиковий — C. cerastoides** (L.) Britt.
3(1). Багаторічники; стебла при основі вкорінюються й несуть неплідні улиснені гони . . . . . 4.
— Однорічники; неплідні гони нерозвинені . . . . . 9.
4. Пелюстки дорівнюють чашечці або трохи довші від неї, 4,5—7,5 *мм* завд. . . . . 5.
— Пелюстки вдвоє довші від чашечки і взагалі більші розміром . . 6.
5. Пелюстки 4,5—6 *мм* завд.; коробочка 8—10 *мм* завв. . . . . **(16). P. дернистий — C. caespitosum** Gilib.
— Пелюстки 7—7,6 *мм* завд.; коробочка 11—17 *мм* завд. Росте в Карпатах . . . . . **(17). P. джерельний — C. fontanum** Baumg.
6(4). Листки (звичайно вузькі, ланцетні або лінійні) несуть у своїх пазухах неплідні вкорочені гони з вужчими листочками . . . . . **(19). P. польовий — C. arvense** L.
— Листки (яйцевидні або еліптичні) не мають у пазухах неплідних гонів . . . . . 7.

7. Квітки численні, невеликі; чашолистики близько 6 *мм* завд. Лісова рослина, 30—60 *см* завв. . . . . **(18). Р. лісовий — C. silvaticum** W.K.
— Квітки поодинокі або нечисленні (до 3—4 на стеблині), більші; чашолистики 7—8 *мм* завд. Гірські, скельні рослини, 5—15 *см* завв. . . . . 8.
8. Білоповстиста рослина; коробочка 13—16 *мм* завд. . . . . **(21). Р. вовнистий — C. lanatum** Lam.
— Рослина негусто опушена; коробочка 10—11 *мм* завд. . . . . **(20). Р. альпійський — C. alpinum** L.
9(3). Гола рослина. Стеблові листки попарно зрослі між собою основами . . . . . **(4). Р. пронизанолистий — C. perfoliatum** L.
— Опушені рослини. Листки не зрослі між собою . . . . . 10.
10. Зубчики розкритої коробочки спірально згорнуті назовні . . . . . **(3). Р. гайовий — C. nemorale** M.B.
— Зубчики коробочки прямостоячі, із загнутими всередину або плоскими краями . . . . . 11.
11. Чашолистики до самої верхівки волосисті; нігтики пелюсток війчасті . . . . . 12.
— Чашолистики при верхівці голі; нігтики пелюсток голі . . . . 13.
12. Квітконіжки не довші від чашечки (через що півзонтики дуже густі); нитки тичинок голі. Листки яйцевидні . . . . . **(6). Р. скупчений — C. glomeratum** Thuill.
— Квітконіжки після цвітіння в 2—4 рази довші від чашечки; нитки тичинок у нижній частині волосисті. Листки довгасті або еліптичні . . . . . **(5). Р. кримський — C. tauricum** Spreng.
13(11). Прицвітні листочки й чашолистики принаймні до середини плівчасті . . . . . 14.
— Прицвітні листочки лише з країв вузькоплівчасті або цілком трав'янисті; чашолистики вузькоплівчасті з країв та при верхівці . . 15.
14. Стебла, квітконіжки й чашечки опушені самими залозистими волосками (з домішкою простих лише на найнижчому междувузлі). Пелюстки трохи (не більш як на $^1/_4$) коротші від чашечки . . . . . **(7). Р. круглолистий — C. rotundatum** Schur.
— Стебла опушені в нижній частині переважно або виключно простими довшими волосками, вище разом з квітконіжками та чашолистиками простими і коротшими, залозистими. Пелюстки на $^1/_3$—$^1/_2$ коротші від чашечки . . . **(8). Р. різноволосий — C. heterotrichum** Klok.
15(13). Чашечка при основі зрізана; пелюстки блідорожеві. Опушення виключно із залозистих волосків, густе . . . . . 16.
— Чашечка при основі закруглена; пелюстки білі. Опушення мішане — із залозистих і простих волосків . . . . . 17.
16. Чашолистики 3,5—7 *мм* завд.; квітконіжки після цвітіння залишаються прямостоячі. Насінина бурувата, з помітними горбочками . . . . . **(15). Р. несправжньоболгарський — C. pseudobulgaricum** Klok.

— Чашолистики 3—5 *мм* завд.; квітконіжки після цвітіння відігнуті вниз. Насінина жовтуватобурувата, світліша, з малопомітними горбочками, майже гладенька . . . . . **(14). Р. Шмальгаузена — C. Schmalhauseni** Pacz.
17(15). Усі прицвітні листочки цілком трав'янисті, стеблові листки овальні, тупі . . . . . **(13). Р. сивашський — C. syvaschicum** Klp.
— Усі або принаймні верхні прицвітні листочки з країв вузькоплівчасті. Стеблові листки довгасті (довгасто-яйцевидні або довгасто-ланцетні), верхні або й усі гостроваті . . . . . 18.
18. Пелюстки дорівнюють чашечці або трохи коротші від неї; насінина близько 0,8 *мм* завд. Темнозелена рослина. Зустрічається тільки в Закарпатті . . . . . **(12). Р. низенький — C. pumilum** Curt.
— Пелюстки помітно коротші від чашечки; насінина 0,4—0,6 *мм* завд. Жовтувата або яснозелена, рідко темнуватозелена рослина. Зустрічається в лісостепових або степових районах . . . . . 19.
19. Темнуватозелена рослина з листками, більш-менш відхиленими від стебла. Тільки верхні прицвітки з дуже вузенькою смужкою плівки по краю. Насінина кулясто-трикутна . . . . . **(11). Р. чорнуватий — C. atriusculum** Klok.
— Жовтуваті яснозелені рослини з листками, більш-менш притисненими до стебла. Нижні прицвітки часто з вузеньким плівчастим краєм; на верхніх плівчаста облямівка більш помітна. Насінина кулясто-п'ятикутна . . . . . 20.
20. Стебла нижче суцвіття з (3)4—6(7) междувузлями; нижні листки (принаймні в молодших екземплярів) утворюють розетку . . . . . **(10). Р. київський — C. kioviense** Klok.
— Стебла з 2—4, звичайно з трьома междувузлями до суцвіття; нижні не скупчені в розетку . . . . . **(9). Р. український — C. ucrainicum** Pacz.

Підрід 1. **Dichodon** (Bartl.) Fenzl

Стовпчиків три, рідше чотири або п'ять. Коробочка відкривається шістьма прямостоячими зубцями.

866 (1). C. cerastoides (L.) Britt. — **Роговик роговиковий.** Утворює нещільні дернинки. Стебла численні, при основі розпростерті, вкорінені, далі висхідні, 5—20 *см* завд.; внизу здерев'янілі, голі, вгорі однобічно залозисто опушені. Листки сидячі, лінійні або лінійно-ланцетні, рідше довгасті, 6—14 *мм* завд., 1,3—3,5 *мм* завш., голі або лише при основі трохи війчасті; верхні при основі більш-менш розширені, ланцетні. Квітки в кінцевих дихазіях, у числі 1—3, рідко більше, на стеблині. Прицвітки ланцетні, зелені, без плівчастої облямівки, залозисто опушені. Квітконіжки в 2—5 разів довші від чашечки; після цвітіння відігнуті вниз, на кінці під чашечкою опушені. Чашолистики довгасті або довгасто-яйцевидні, 4,5—5,5 *мм* завд., 2—3 *мм* завш., з трьома жилками, з країв плівчасті, на спинці внизу залозисто опушені або майже голі.

Пелюстки 9—12 *мм* завд., 4—4,5 *мм* завш., при верхівці до 1/4 надрізані; стовпчиків три. Коробочка видовжено-яйцевидна, 8—11 *мм* завд., наполовину висунена з чашечки, розкривається шістьма зубчиками. Насінина сплюснуто-яйцевидна, 1,1—1,4 *мм* у діаметрі, жовтувата. ♃. Цв. VI—VIII.

Britt. in Mém. Torr. Bot. Club, V (1894) 150. Шишкин во Фл. СССР, VI (1936) 435.

— *Stellaria cerastoides* L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 422. Zapal., Consp. fl. Galic. crit., III (1911) 59. — *Cerastium trigynum* Vill., Hist. pl. Dauph., III (1789) 645. Kulczyński in Fl. Polska, II (1921) 216. — *Dichodon cerastioides* Reichb., Ic. fl. Germ. et Helv., XV, f. 1913.

На субальпійських та альпійських луках у Карпатах.

К.Л. Закарпатська обл.: Рахівський окр., гора Піп Іван Чорногорський (Кот.!).

Поширення по СРСР. Арктика: Аркт. Євр., Нов. Зем., Аркт. Сиб.; Європейська частина: Карп., Півн. Урал; Кавказ: гори; Зах. Сибір: Ан.-Саян., Даур; Середня Азія: Дж.-Тарб., Тянь-Шан., Пам.-Ал.

Загальне поширення. Скандінавія, Середня і Атлантична Європа, вказані райони СРСР, Середземномор'я, Балкани, Іран, Джунгарія, Індія, Гімалаї, Монголія, Гренландія, Північна Америка.

Примітка. Описаний вид з гір Лапландії. Карпатська форма цього арктоальпійського виду з типовою не тотожна і потребує спеціального вивчення. Не тотожна вона також з гірською альпійською рослиною.

867 (2). C. anomalum Waldst. et Kit. — **Роговик тристовпчиковий.** Залозисто опушена рослина. Стебла прямостоячі або висхідні, (5)10—25 *см* завв. Нижні листки лопатковидні, поступово звужені в черешок; середні й верхні сидячі, лінійні або ланцетно-лінійні, 10—25 *мм* завд., 1—5 *мм* завш., більш-менш притуплені, з країв залозисто-війчасті, верхівкові цілком трав'янисті. Квітконіжки завжди прямі, довші від чашечки, до 17 *мм* завд., довгасто-ланцетні, 5—6 *мм* завд., тупуваті до пригострених, з країв вузькоплівчасті. Пелюстки білі, трохи довші від чашечки, до 1/3 надрізані; стовпчиків три. Коробочка в 1,5—2 рази довша від чашечки, відкривається шістьма прямими плоскими зубчиками. Насінина плоскувата, округлотрикутна, 0,5—0,6 *мм* завд., з гострими горбочками на спинці, з країв потовщена. ⊙. Цв. V—VI.

Waldst. et Kit. in Willd., Sp. pl., 2 (1798) 812. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 160, Шишкин во Фл. СССР, VI, 436.

— *Stellaria viscida* M.B., Fl. taur.-cauc., 1 (1808) 342.

На вогких піщаних і солончакуватих місцях, у подах. — Звичайно в південній частині Степу, спорадично в північній і дуже рідко в Лісостепу.

П.Л.-С. Вінницька обл.: Літин (Бесс.!). — **П.З.-Л.С.** Одеська обл.: Роздільнянський рн, Миколаївка (Рябков). — Дніпропетровськ (Акінфієв!). — **Л.З.-Л.С.** По узбережжю Азовського моря нерідко (!!). — Запорізька обл.: Приморський рн, Ногайськ. — **П.З.С., Л.З.С., П.С.** Нерідко в південних частинах.

Поширення по СРСР. Європейська частина: Верх.-Волз. (Пенза), Заволз., Ниж.-Волз., Серед.-Дніпр., Причорн., Крим; Кавказ: Передкавк., Даг., Схід., Півд. і Зах. Закавк. (Сочі), Тал.

Загальне поширення. Середня Європа (південь), Північна і Середня Італія, Сіцілія, Балканський півострів; південна смуга Європейської частини СРСР, Крим, Кавказ, Мала Азія, Іран, Північна Африка.

Підрід 2. **Eucerastium** (Boiss.) Pax

Стовпчиків п'ять. Коробочка відкривається десятьма зубцями.

Секція **1. Strephodon** Ser. Зубці коробочки спірально згорнуті назовні.

868 (3). C. nemorale M.B. — **Роговик гайовий.** Опушена членистими, кучерявими і вгорі залозистими волосками. Стебла кволі, висхідні, 15—50 *см* завв., галузисті. Прикореневі листки яйцевидно-лопаткоподібні, з довгими черешками, дрібні; стеблові з майже серцевидної основи більш-менш видовжені, ланцетні, 1—7 *см* завд., 1,5—20 *мм* завш., негусто опушені. Суцвіття багатоквіткове, розлого-вилчасте, улисснене. Квітконіжки після цвітіння вниз відігнуті, потім знову випростані, дорівнюють чашечці або в кілька раз її перевищують, до 3 *см* завд. Чашолистики ланцетні, 5—10 *мм* завд., з країв вузькоплівчасті, по всій спинці густо опушені. Пелюстки до 1/3 розсічені, майже дорівнюють чашечці, з війчастими нігтиками, білі; нитки тичинок волосисті. Коробочка майже вдвоє довша від чашечки, трохи зігнута; зубці її вниз і назовні згорнені. Насінина темнобура, з виразними горбочками, близько 1 *мм* у діаметрі. ⊙. Цв. IV—VII.

M.B., Fl. taur.-cauc., III (1819) 317. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 160 (excl. subsp. *β.*). Шишкин во Фл. СССР, VI, 444.

— *C. nemorale β. villosa* Fenzl in Ledeb., Fl. Ross., I (1842) 401.

По узліссях степових дібров, між чагарниками і в садках. — У південно-східній частині Української РСР нерідко.

Л.Л.-С. Харківська обл.: Зміїв (Ширяєв і Лавр.). — **Д.Л.-С.** Звичайно по всьому району. — Сталінська обл.: Слов'янський рн, гори Артема (Таліев), Богородичне (Ширяєв і Лавр.); Єнакіївський рн, Ольховатка (Таліев); Селидівський рн, Курахівка (!). — **Л.З.-Л.С.** Звичайно. — Дніпропетровська обл.: Дніпропетровськ, лівий берег Дніпра (Акінфієв, Сидоров); кол. Новомосковський повіт (Акінфієв). — Харківська обл.: Близнюківський рн, Якимівка, Криштопівка (Криштофович); Лозова (Шмальг.); Ізюм (Горницький); Вовчанський рн (Цінгер.). — Ворошиловградська обл.: Ново-Айдарський рн, Колядівка (Ширяєв і Лавр.); Старобільський рн, Шульгинка; Біловодський рн, Баранівка (Ширяєв і Лавр.). — Сталінська обл.: Жданов (Вержбіцький!).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Причорн., Крим, Ниж.-Дон.; Кавказ: Передкавк., Зах., Схід. і Півд. Закавк., Тал.

Загальне поширення. Ендем півдня Європейської частини СРСР і Кавказу.

869 (4). C. perfoliatum L. — Роговик пронизанолистий. Сизувато-зелена, майже цілком гола рослина. Стебла прямостоячі, 20—55 *см* завв., прості або розгалужені; нижні листки еліптичні або довгасті, звужені в черешок, тупуваті, з країв, особливо по черешках, війчасті; стеблові довгасто-яйцевидні, пригострені або ланцетні, при основі з'єднані між собою, 2—5,5 *см* завд. і 4—16 *мм* завш.; верхівкові листки трав'янисті. Суцвіття кінцеве, рідке, квітконіжки до 4 *см* завд., у багато раз перевищують чашечку, при плодах прямостоячі. Чашолистики довгасті або довгасто-ланцетні, 6—10 *мм* завд., пригострені, з країв білоплівчасті. Пелюстки коротші від чашечки, при верхівці вирізані або неглибоко-дволопатеві. Нитки тичинок, як і нігтики пелюсток, голі. Коробочка пряма, до верхівки поступово звужена, в 2—3 рази довша від чашечки, із загнутими назовні зубчиками. Насінина закруглена, близько 1 *мм* завд., вкрита гострими довгими горбочками. ☉. Цв. IV—V.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 437. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 160. Шишкин во Фл. СССР, VI, 446.

Видані зразки: Герб. фл. Кавк., № 170!

На степових і кам'янистих схилах, у чагарниках, як бур'ян у садках і посівах. — Тільки на крайньому півдні Степу.

Л.З.-Л.С. Запорізька обл.: Приморський рн, Ногайськ. — Сталінська обл.: Жданов (Вержбіцький.). — **П.З.С.** Одеська обл.: Одеса (Ланг і Шовіц!, Рябков!, Шестериков); Вознесенськ. — Миколаївська обл.: Миколаїв та його околиці (Федосеев, Опперман!). — Херсонська обл.: (Рябков), Бериславський рн, Качкарівка на Дніпрі (Пач.).

Var. ciliatum Schischk. Нижні листки по краю і особливо на черешках — війчасті.

Шишкин во Фл. СССР, VI (1936) 446.

П.З.С. Херсонська обл.: Бериславський рн, Качкарівка на Дніпрі (Пач.!).

Var. glanduliferum Klok. var. nova. Верхні стеблові листки по краях із залозистими волосинками; нижні листки по краю війчасті.

Л.З.-Л.С. Запорізька обл.: м. Осипенко, на косі (!!).

Поширення виду по СРСР. Європейська частина: Причорн., Крим, Ниж.-Дон.; Кавказ: Передкавк., Схід. і Півд. Закавк.; Середня Азія: Тянь-Шан., Сир-Дар., Пам.-Ал., Гірськ. Туркм.

Загальне поширення. Іспанія, Болгарія, південна смуга Європейської частини СРСР, Крим, Кавказ, Мала Азія, Іран, Середня Азія

Секція 2. **Orthodon** Ser. Зубці коробочки прямостоячі або назовні відхилені, але не згорнуті спірально; їх краї плоскі або загнуті.

Підсекція 1. **Fugacia** Fenzl. Однорічні рослини, без неплідних гонів.

870 (5). C. tauricum Spreng. **— Роговик кримський.** Сірозелена рослина, вкрита м'якими, вгорі часто ще й залозистими волосками.

Стебла підведені, 5—15 *см* завд., прості або розгалужені; нижні листки майже лопаткоподібні, звужені в черешок; стеблові довгасті або еліптичні, 0,5—2 *см* завд., 3—8 *мм* завш., сидячі. Квітки в негустих кінцевих півзонтиках; квітконіжки після цвітіння в 2—3 рази довші від чашечки, на верхівці поникші. Чашолистики ланцетні, 4—5 *мм* завд., 1—2 *мм* завш., на спинці до самої верхівки опушені довгими простими волосками з домішкою залозистих. Пелюстки довгасто-клиновидні, майже дорівнюють чашечці, до $^1/_4$ розсічені, при основі війчасті. Коробочка наполовину довша від чашечки, вгорі вигнута. Насінина сплюснута, майже куляста, 0,5—0,6 *мм* завд. ☉. Цв. IV—V.

Spreng., Nov. Provent. (1818) 10. Zapal., Consp. fl. Galic. crit., III (1911) 64. Шишкин во Фл. СССР, VI (1936) 449.

— *C. brachypetalum β. tauricum* Kern., Schedae ad. Fl. austro-hung. exsicc., I (1883) 381. — *C. brachypetalum* Fenzl in Ledeb., Fl. Ross., I (1842) 403. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 161, non Desp. in Pers. Synops., I (1805) 520.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 2969. A. Kern., Fl. austro-hung. exsicc., № 550.

Кам'янисті вапнякові схили.

Наводиться тільки для Поділля по Бугу (Шмальг., Кульчинський). Потребує підтвердження.

Поширення по СРСР. Європейська частина: Крим; Кавказ: Передкавк., Даг., Схід. Закавк., Тал.

Загальне поширення. Скандінавія, Середня і Атлантична Європа, Західне Середземномор'я, Балкани, Мала Азія.

Примітка. Вид описаний з Криму.

871 (6). C. glomeratum Thuill. **— Роговик скупчений.** Жовтувато-зелена рослина. Стебла кволі, підведені, 10—25 *см* завв., при основі з неплідними гонами, разом із листками густо вкриті відхиленими білими волосинками, трохи коротшими від діаметра стебла, вгорі залозисті, у верхній частині розгалужені. Листки еліптичні або овальні, 5—20 *мм* завд., 5—12 *мм* завш.; нижні до основи звужені в широкий черешок; на верхівці листки трав'янисті, як і прицвітки. Квітки скупчені на кінці стебла та гілок густими півзонтиками. Квітконіжки 3—5 *мм* завд., звичайно коротші від чашечки, залозисто опушені, після цвітіння відхилені вбік. Чашолистики яйцевидно-ланцетні, 3—4,5(5) *мм* завд., гострувати, з країв вузькоплівчасті, по спинці до самої верхівки волохаті, з пучком довших волосків (борідкою) на кінцях. Пелюстки майже дорівнюють чашечці або помітно коротші, до $^1/_4$—$^1/_3$ надрізані, білі, іноді нерозвинені. Коробочка вдвоє довша від чашечки, вигнута, з прямими, по краю загорненими зубцями. Насінина яйцевидно-трикутна або стиснено-куляста, 0,4—0,8 *мм* завд., вкрита дрібнесенькими гострими горбочками. ☉. Цв. IV—VI.

Thuill., Fl. Par., ed. 2 (1799) 225. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 162. Шишкин во Фл. СССР, VI, 450.

— *C. viscosum* L., Sp. pl., ed. I (1753) 51, ex parte.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 1011!

На трав'яних схилах, галявинах, у чагарниках, по городах і садках. — Вказується майже для всіх районів, але на півдні, мабуть, відсутня.

Зак.Л., К.Л., Пр.Л., Р.-О.Л., З.П. і **В.Л.-С.** Нерідко. **П.П.** Житомирська обл.: Житомир (Пач.). — **З.Л.-С.** Кам'янець-Подільська обл.: Сатанів (Рог.). — **П.Л.-С.** Вінницька обл.: Брацлав (Рог.). — Київська обл.: Біла Церква (Рог.). — Кіровоградська обл.: Кіровоград (Шмальг.). Літературні вказівки для **Л.Л.-С.** Харківська обл.: Харків (Шмальг.). — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Ясинувата (Сидоров) і **Л.З.С.** Херсонська обл.: Асканія-Нова; Гола Пристань (Пач.) — потребують підтвердження.

Var. spurium (Posp.) Aschers. et Graebn. Пелюстки помітно довші від чашечки.

Aschers. u. Graebn., Synops., V (1918) 676. Шишкин во Фл. СССР, VI, 450.

— *C. spurium* Posp., Fl. Oesterr. Küstenl., I (1897) 443. — *C. glomeratum* e. *Kotulae* Zapal., Consp. fl. Galic. crit., III (1911) 66.

Відома з суміжних районів Польщі.

Var. corollinum (Fenzl) Rouy et Fouc. Пелюстки дорівнюють чашечці або трохи коротші від неї.

Rouy et Fouc., Fl. France, III (1896) 213.

— *C. viscosum α. corollinum* Fenzl in Ledeb., Fl. Ross., I (1842) 404.

П.П. Житомир (Рог.). — **З.Л.-С.** Кам'янець-Подільська обл.: Сатанів (Рог.). — **П.Л.-С.** Вінницька обл.: Брацлав. — Київська обл.: Біла Церква (Рог.).

Var. apetalum (Dum.) Kittel. Пелюстки нерозвинені.

Kittel, Taschenb. Fl. Deutschl. (1844) 977. Шишкин во Фл. СССР, VI, 450.

— *C. apetalum* Dum., Comm. Bot. (1822) 47. — *C. viscosum β. apetalum* Fenzl in Ledeb., Fl. Ross., I (1842) 405.

З.Л.-С. Південне Поділля (Бесс.).

Var. villosum (Stev.) Schmalh. Рослина вкрита довгими волосинками. Верхня частина стебла і квітконіжки залозисто опушені. Чашолистики на кінцях з пучком довгих волосків (борідкою).

Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 162.

— *C. villosum* Stev. in Bull. Soc. Nat. Mosc. XXIX, I (1856) 332.

З.Л.-С. Поділля (Шмальг., цит. місце).

Таксономічне значення цієї форми, як і попередніх, неясне. Обмежений матеріал по *C. glomeratum,* який є в гербаріях Української РСР,

показує, що наша рослина порівняно із західноєвропейською густіше опушена і має ряснішу домішку залозистих волосинок.

Поширення виду по СРСР. Європейська частина: Лад.-Ільм., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Ниж.-Дон., Причорн., Крим; Кавказ: Передкавк., Даг., Зах., Схід. і Півд. Закавк., Тал.; Серед. Азія: Пам.-Ал., Гірськ. Туркм.

Загальне поширення. Скандінавський півострів, Данія, Британія, Франція, Середня Європа, Піренейський півострів, Італія, Балканський півострів, західна половина Європейської частини СРСР, Крим, Кавказ, Мала Азія, Північна і Південна Африка, Північна і Південна Америка, Австралія.

Примітка. Цей вид і попередні належать до групи series *Ciliatopetala* Fenzl in Ledeb., Fl. Ross., I (1842) 403, з війчастими нігтиками пелюсток; останні ж *Fugacia* до *Leiopetala* Fenzl in Op. cit., 405 — з голими нігтиками.

872 (7). C. rotundatum Schur. — **Роговик круглолистий.** Яснозелена рослина. Стебла поодинокі, прямостоячі або в числі декількох (до п'яти) і тоді деякі підведені, 3—20 *см* завв., прості або з гілочками в нижній частині, з (3)4—5 міжвузлями до суцвіття, опушені разом із квітконіжками та чашечками короткими залозистими волосками з домішкою простих довших волосків лише на нижньому вкороченому міжвузлі. Прикореневі листки еліптичні, звужені в широкий черешок або лопатковидні до 16 *мм* завд. і 5 *мм* завш.; стеблові — від довгастих або довгасто-яйцевидних (нижні) до широкояйцевидних або овальних, 3—10 *мм* завд., 2—7 *мм* завш., сидячі, при верхівці, як і прикореневі, відтягнуті в коротеньке тупувате вістря; всі листки опушені залозистими і простими (в меньшій кількості) волосками, з голими кінчиками. Суцвіття у вигляді негустого кінцевого півзонтика. Прицвітки яйцевидно-ланцетні; нижні 3—5 *мм* завд., наполовину плівчасті, на спинці в зеленій частині опушені залозистими волосками з домішкою вгорі простих. Квітконіжки 1,5—11 *мм* завд., після цвітіння відігнуті вниз, а з достиглими плодами часто знову випростані. Чашолистики довгасто-ланцетні, 3,5—5 *мм* завд., з країв широкоплівчасті, голі, на спинці залозисті, вгорі з малопомітною або зовсім невиразною пурпуровою плямочкою, при верхівці, як і прицвітки, неправильно дрібнозубчасті. Пелюстки еліптичні, на $^1/_4$ коротші від чашолистиків, вгорі до $^1/_4$ вирізані, білі; тичинок п'ять. Коробочка 5—7 *мм* завд., при верхівці трохи зігнута. Насінина 0,4—0,5 *мм* завд., оранжовокоричнева, вкрита конічними гострувати горбочками. ⊙. Цв. IV—VI.

Schur in Verh. Naturf., Ver. Brünn. XV, II (1877) 146.

— *C. semidecandrum* Bess., Enum. pl. Vohl., (1822) 17. Czern., Consp. (1859) 11. Por., Обозр. (1869) 51. Lindem., Fl. Chers., I, 101. Knapp, Pflanz. Galic. u. Buk. (1872) 335. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 162. Zapal., Consp. fl. Galic. crit., III (1911) 62. Kulczyński in Fl. Polska, II (1921) 223. Шишкин во Фл. СССР, VI, 450, p. p., non L. s. str.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 607! sub *C. semidecandrum* L.

На піщаних місцях, особливо в соснових лісах. — Звичайно в Поліссі і по борових терасах річок Лісостепу, рідше в Степу.

Р.-О.Л. Львівська обл.: околиці Львова (!). — **З.П.** Нерідко. — **П.П.** Житомирська обл.: Володарськ-Волинський (Пач.!); Олевський рн, пост Дров'яний (Кот.!). — Київ (Зеров!, Васильєв-Яковлев!). — **Л.П.** Київська обл.: Дарниця; Вище-Дубечанський рн, Старосілля (Кот.!), Вища Дубечня (!). —

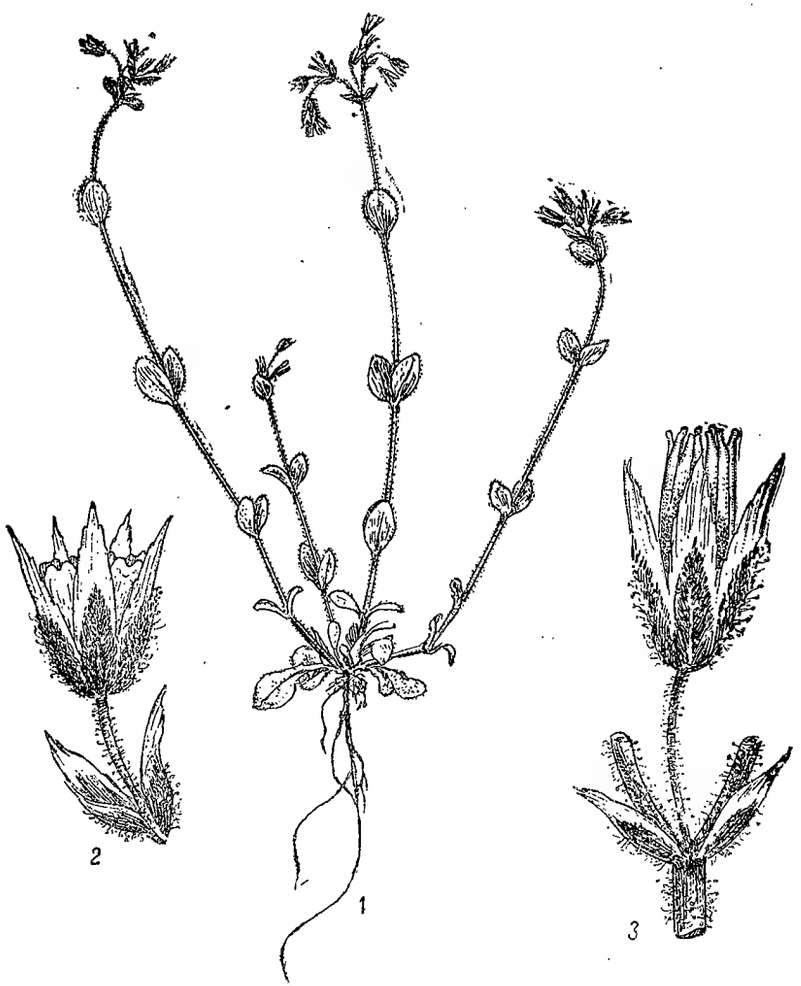

Рис. 77. *Роговик кругелистий — Cerastium rotundatum* Schur.
1 — загальний вигляд; *2* — квітка (збільш.); *3* — плід (збільш.).

Чернігівська обл.: Чернігів (Неводовський!); Ріпкинський рн, Кам'янка (Пач.!); Комарівський рн, Берестовець (Лукашів!). — **В.Л.-С.** Нерідко. — **П.Л.-С.** Київська обл.: Звенигородка (Підоплічка!); Богуславський рн, Москаленки на Росі (!); Корсунь-Шевченківський рн (Підоплічка!); Черкаський рн, Руська Поляна (!). — Кіровоградська обл.: Чигиринський рн, Кожарки (Постригань!). — **Л.Л.-С.** Звичайно по піщаних терасах рр. Дніпра, Псла, Ворскли і Дінця з їх притоками. — **Л.З.-Л.С.** Нерідко в північній частині, особливо в долинах більших річок. — Дніпропетровська обл.: по р. Самарі: Новомосковський бір (!!);

Новомосковський рн, Знаменка, бір (Зоз!). — Запорізька обл.: острів Хортиця (!), Кічкас (!). — Харківська обл.: Ізюм (!!); Куп'янський рн, Куп'янськ та околиці (!!), Моначинівка, Гусинка (!!). — Ворошиловградська обл.: Кремінна, бір (Лавр.!, !!). — Сталінська обл.: Першотравневий рн, Білосарайська коса на Азовському морі (Кот.!). — **П.З.С.-Л.З.С.** Запорізька обл.: острів Хортиця (!), Кічкас (!). Крім того, *C. semidecandrum* s. l. показаний для **П.З.С.** — південна частина, **Л.З.С.** — південна і західна частини і **П.С.**, але, без сумніву, більшість з цих вказівок стосується до наступного виду *C. heterotrichum* Klok.

Поширення по СРСР. Європейська частина: Лад.-Ільм. (?), Верх.-Дністр., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Причорн. (північ), Волз.-Кам., Ниж.-Дон. (північ).

Загальне поширення. Середня та Східна Європа.

Примітка 1. Вид описано з Трансільванії і за характером свого поширення він є в основному панонсько-понтичним елементом.

Примітка 2. *C. semidecandrum* L. списано з Північної Європи. Він різко відрізняється від нашого виду характером опушення, що в нього складається переважно з простих, а не із залозистих волосків, вужчими довгастими листками, наявністю виразних темнопурпурових плямочок на кінцях чашолистиків і прицвітків, нижчими та часто численнішими стеблами, дрібнішими чашолистиками і пелюстками, які майже дорівнюють чашечці. Під назвою *C. semidecandrum* L. у різних районах розуміються неоднакові близькі види; одним із таких забутих видів є *C. rotundatum* Schur, до якого, хоч і не без сумніву, ми віднесли українську форму цього складного циклу. Північно-західні екземпляри її трохи відрізняються від східних. Останні, можливо, згодом будуть виділені в окремий вид.

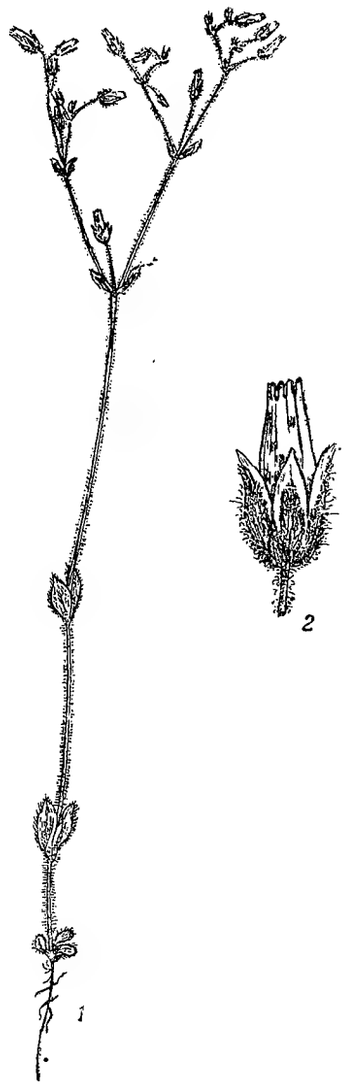

Рис. 78. *Роговик різноволосий — Cerastium heterotrichum* Klok.
1 — загальний вигляд; *2* — коробочка.

873 (8). C. heterotrichum Klok. — **Роговик різноволосий.** Стебла поодинокі, прямі, прості або вгорі розгалужені, рідше їх декілька, і тоді вони від основи підведені, 4—20(40) *см* завв., густо опушені коротшими залозистими та довшими простими волосками; в нижній частині опушені виключно простими волосинками; листки вкриті лише простими волосками. Прикореневі листки лопатковидні; черешкові 3—18(20) *мм* завд. і 1,5—5(6) *мм* завш.; стеблові в кількості 3—5 пар — сидячі, еліптичні, яйцевидні або довгасті, 2,5—12(17) *мм* завд. і (1,5) 2,5—6(8) *мм* завш.

Квітки в збіднених півзонтиках, часто скупчених у досить густе суцвіття. Прицвітки більш як до середини плівчасті, по краю дрібнозубчасті. Квітконіжки 3—11 *мм* завд., опушені коротенькими залозистими й простими волосинками. Чашолистики яйцевидно-ланцетні, 3,5—5(6) *мм* завд., по краю широкоплівчасті, на спинці вкриті довгенькими простими волосинками з домішкою залозистих, на верхівці з темнопурпуровою плямою. Пелюстки довгасто-еліптичні, вкорочені, близько 2,5 *мм* завд., з вирізкою до $^1/_5$ довжини. Коробочка 5—9 *мм* завд., вгорі трохи зігнута. Насінина округло-трикутна, сплюснута, 0,5—0,6 *мм* завд., бурокоричнева, з помітними горбочками на поверхні. ☉. Цв. IV—VI.

Клоков в Бот. журн. АН УРСР, IV, 1—2 (1947) 65.

— *C. semidecandrum* auct. fl. ucr. pro min. parte, non L. — *C. ucrainicum* Pacz. in schedis ex parte.

На приморських, особливо черепашникових, пісках. — Крайній південь Степу, зрідка.

Л.З.-Л.С. Сталінська обл.: Білосарайська коса на Азовському морі (Постригань!, Голіцинський!). — **П.З.С.** Миколаїв (Рябков!). **Л.З.С.** Херсонська обл.: Цюрупинськ (Рябков). — **П.С.** Херсонська обл.: острів Джарилгач (Давидич!), острів Куюк-Тук (Кривошия!), острів Чурюк (Левіна!), коса Тендер (Давидич!), Ново-Троїцький рн (Левіна!). — Запорізька обл.: острів Бірючий (Чича!).

Поширення по СРСР. Ендем півдня Української РСР.

Примітка. *C. heterotrichum* Klok. від близького *C. dentatum* Möschl [in Oesterr. Botan. Zeitschr., 82, 3 (1933) 230] відрізняється вищим зростом, характером розгалуження і пелюстками, завжди дволопатево-виїмчастими (у *C. dentatum* Möschl пелюстки майже суцільні, вгорі зазублені або тризубчасті). А втім Мешль, як слідом за ним і Шишкін (Фл. СССР, VI, 451), очевидно, надто широко розуміють *C. dentatum* Möschl, відносячи до нього і *C. heterotrichum* Klok., оскільки в діагнозі зазначається також дволопатева форма пелюсток. Крім того, *C. dentatum* наводиться для дуже широкої території: Південна Європа, Крим, південний схід Європейської частини СРСР. Найближче *C. heterotrichum* Klok. стоїть до північноєвропейського типового *C. semidecandrum* L. sensu proprio, відрізняючись передусім дуже вкороченими пелюстками (в цьому відношенні він займає ніби посередне місце між цим балтійським видом і середземноморським *C. dentatum* Möschl), а також загалом більшими розмірами всіх частин рослини і габітусом.

Цей вид і попередній належать до ряду *Semidecandra* Klok.

874 (9). C. ucrainicum Pacz. — **Роговик український.** Жовтувато-зелена рослина. Стебла поодинокі, 14—17 *см* завв., тонкі, розгалужені лише в суцвіття, іноді з гілочками в нижній частині, з 2—4, звичайно з трьома міжвузлями до суцвіття, верхнє з яких звичайно помітно довше від останньої нижчої частини стебла, опушені в нижній частині разом із листками виключно простими довшими, а в верхній разом із прицвітками, квітконіжками та чашечками, переважно коротшими залозистими волосками. Всіх листків 3—4 пари; розетки при основі стебла не утворюються. Листки найнижчих 1—2 пар еліптичні або довгасто-обернено-яйцевидні, з широкими черешками; останні листки звичайно

довгасті (довгасто-ланцетні), 2—16 *мм* завд., 0,75—5 *мм* завш., опушені довшими, як на стеблі волосинками. Суцвіття у вигляді досить розлогого півзонтика; нижні прицвітні листки цілком трав'янисті; верхні — з вузенькою плівчастою облямівкою. Квітконіжки 3—17,5 *мм* завд., після цвітіння іноді відігнуті вниз, а здебільшого більш-менш відхилені, з пониклими квітками; чашечки 3,5—5,5 *мм* завд. Чашолистики часто, але не завжди при верхівці з більш-менш помітними пупуровими плямочками. Пелюстки еліптичні, близько 2,75 *мм* завд і 1 *мм* завш., на $^1/_4$ коротші від чашолистиків, з виїмкою на верхівці, білі. Коробочки 5—7,5 *мм* завд., при верхівці більш-менш вигнуті. Насінина коричнева або темнокоричнева, майже куляста, близько 0,4 *мм* завд., з помітними гострувати-ми горбочками. ☉. Цв. V—$^1/_2$VI.

Рис. 79. *Роговик український — Cerastium ucrainicum* Pacz.

1 — загальний вигляд; *2* — верхівка суцвіття (збільш.).

Pacz. in sched. pro max. parte. Клоков у Бот. журн. АН УРСР, IV, 1—2 (1947) 61.

— *C. pallens* var. *ucrainicum* Klp. у Вісн. Київськ. Бот. Сад., XI (1930) 33, p. p. — *S. glutinosum* Шишкин во Фл. СССР, VI (1936) 452 quoad specimina novoascanica, non Fries.

На степах, як інгредієнт у міждернинних проміжках. — Тільки на крайньому півдні.

П.З.С. Одеса (!!). — **Л.З.С.** Херсонська обл.: Ново-Троїцький рн, Асканія-Нова (Пач.!, Окснер, !!). Мабуть, до цього виду стосуються вказівки *C. glutinosi* для Херсонської обл.: Голопристанський рн, Нова Збур'ївка, Рибальче (Лавр.).

Поширення по СРСР. Європейська частина: південь Української РСР.

Загальне поширення. Ендем півдня Української РСР.

Примітка. І. К. Пачоський не опублікував опису свого виду, але згадує назву його в кількох працях. Ми бачили автентичні екземпляри з асканійського степу і переконалися в тому, що інші всі близькі форми з асканійською не тотожні, а тому назву Пачоського відносимо лише до неї. Опис складено на підставі великого матеріалу, зібраного А. М. Окснером в Асканії.

В Асканійському районі росте з усіх близьких лише цей вид. Його визначали також за *C. glutinosum* Fries, північноєвропейський вид, описаний з Швеції; але останній дуже добре відрізняється від нашого виду рядом ознак, зокрема багато помітнішими плівочками на всіх прицвітних листках, відігнутими після цвітіння дуговидно (гачкувато) вниз квітконіжками і більшими насінинами (близько 0,8 *мм* завд.). В СРСР *C. glutinosum* Fries відсутній. Дуже близько стоїть до *C. ucrainicum* Pacz. описаний далі більш поширений вид — *C. kioviense* Klok.

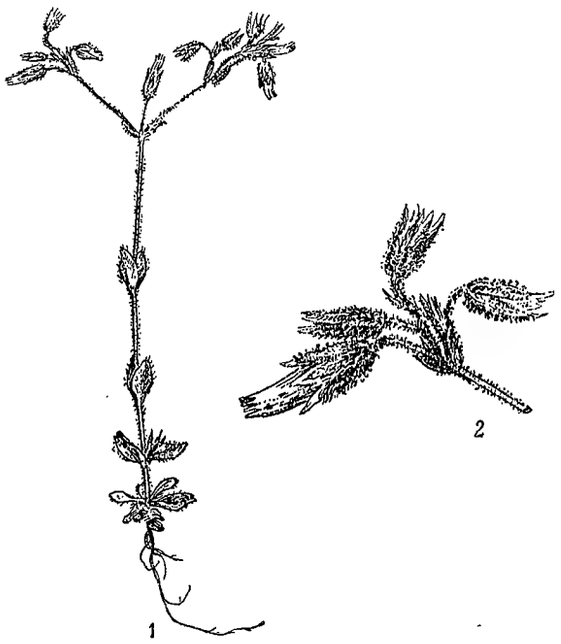

Рис. 80. *Роговик київський — Cerastium kioviense* Klok.

1 — загальний вигляд; *2* — верхівка суцвіття (збільш.)

875 (10). C. kioviense Klok. — **Роговик київський.** Яснозелена рослина, опушена в нижній частині простими, а вгорі переважно залозистими волосками. Стебла поодинокі або рідше їх декілька, 2,5—16(20) *см* завв., з (3)4—6(7) межувузлями до суцвіття, з яких верхнє 0,5—5 *см* завд., не довше від останньої, нижчої частини стебла. Листки в числі 4—8 пар, нижні, принаймні в молодих екземплярів, утворюють розетку, еліптичні, з широкими черешками; останні сидячі; довгасто-обернено-яйцевидні або довгасто-яйцевидні, 3—12 *см* завд., 1,5—5 *мм* завш., часто з пурпуровими плямочками на кінчиках. Суцвіття у вигляді розлогого або більш стиснутого півзонтика; нижні прицвітні листки то цілком трав'янисті, то з ледве помітною смужкою плівки з країв при верхівці; верхні з вузенькою плівчастою облямівкою. Квітконіжки 1—12 *мм* завд., після цвітіння часто відігнуті вниз; чашечка 3,5—5 *мм* завд. Чашолистики при верхівці з більш-менш виявленою, іноді малопомітною плямочкою. Пелюстки еліптичні, близько 3 *мм* завд., з вирізкою на верхівці, білі. Коробочка 6—9 *мм* завд. Насінина майже куляста, 0,4—0,5 *мм* завд., коричнева, з гострувати горбочками на поверхні. ☉. Цв. V—VI.

Клоков в Бот. журн. АН УРСР, IV, 1—2 (1947) 62.

— *C. semidecandrum β. herbaceo-bracteatum* Fenzl in Ledeb., Fl. Ross., I (1842) 405, p.p. — *C. semidecandrum β. glutinosum* Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 162. — *C. pallens* auct. fl. ucr., non F. Schultz. — *C. glutinosum* Шишкин во Фл. СССР, VI (1936) 452, p. p., non Fries.

Гранітні відслонення, степові піскуваті схили. — В лісостепових і степових підвищених районах.

П.Л.-С. Київська обл.: Богуславський рн, Хохітва, гранітні скелі на правому березі р. Росі (!), Богуслав—Хохітва, граніти над Россю (!); Канівський рн, піскуваті схили Тарасової гори до Меланчиного потоку (!). — Вінницька обл.: Тиврівський рн, Гнівань (М. Білозор!). — Кіровоградська обл.: околиці Кіровограда (Окснер!). — **Л.З.-Л.С.** Дніпропетровська обл.: Павлоградський рн, Карабинівка (Зоз!). — Запорізька обл.: Розівський рн, Бесташ-гора або Кам'яні Могили (!!). — Сталінська обл.: Жданов (!); Чернеча балка за с. Сартана (Голіцинський!); Володарський рн, по р. Західний Кальчик (!).

Знаходження цього виду на Приазовській горбовині, здається, ізольовані від північних, лісостепових.

Поширення по СРСР. Європейська частина: Серед.-Дніпр., Причорн.

Загальне поширення. Понтичний ендем.

Примітка. Вказівки *C. glutinosi* auct. для Криму і Кавказу потребують перевірки й точнішого визначення.

876 (11). C. atriusculum Klok. — **Роговик чорнуватий.** Темнозелена рослина. Стебла поодинокі, 5—15 *см* завв., вгорі вилчасто розгалужені, з розчепіреними гілками і, крім того, з гілочками в нижній частині або прості, нерозгалужені, крім верхівкового півзонтика, коротко залозисто-волосисті або з невеличкою домішкою простих м'яких волосків; при основі стебла на двох найнижчих вкорочених межувузлях і на листках переважають відхилені прості волоски. Листки від довгасто-еліптичних до яйцевидних, 6—10 *мм* завд. і 2—4 *мм* завш., при верхівці тупі, з тупуватим відтягнутим кінчиком, значно коротші від межувузля. Півзонтики малоквіткові, прицвітні листки цілком трав'янисті або з дуже вузькою смужкою напівпрозорої тканини з країв. Квітконіжки вдвоє довші від чашечки, після цвітіння відхилені, але не відігнуті вниз, густо залозисто-волосисті. Чашолистики довгасто-ланцетні, 4—6 *мм* завд., гострі, з краю вузькоплівчасті і голі, на спинці залозисті, з домішкою вгорі довших простих волосків, загнутих наперед. Пелюстки коротші від чашечки; тичинок п'ять. Коробочка майже вдвоє довша від чашечки. Насінина близько 0,5 *мм* завд., коричневобура, з тупуватими горбочками. ☉. Цв. IV—V.

Клоков в Бот. журн. АН УРСР, IV, 1—2 (1947) 64.

На вогкуватих пісках.

Л.З.-Л.С. Ворошиловградська обл.: околиці Кремінної при гирлі р. Красної на Дінці (Кот.!, Лавр.!).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Волз.-Дон.

Загальне поширення. Не вияснене.

Примітка. Маловивчений вид, який втім завжди визначався інакше, ніж асканійський, з того часу, як був відкритий (вперше зібраний автором у 1915 р. під час екскурсії з проф. В. І. Таліевим) і найчастіше як *C. pumilum* Curt. або як

C. obscurum Chaub. Асканійський вид — *C. ucrainicum* Pacz. теж давно відрізняють від *C. kioviense* Klok. під різними назвами для обох, але з меншою певністю. В кожному разі наші східні раси цього поліморфного циклу (ряд *Pumila* Klok.) відмінні від західноєвропейських і північносередземноморських, яких теж є декілька.

877 (12). C. pumilum Curt. — **Роговик низенький.** Характерна темнозелена рослина, опушена залозистими і простими волосками, з перевагою перших. Стебло 5—15 *см* завв. Листки від довгастих до яйцевидних. Прицвітні листки з країв вузькоплівчасті, зісподу червонуваті. Квітконіжки трохи довші від чашечки, після цвітіння не відігнуті вниз. Чашолистики 4—5 *мм* завд., при верхівці без пурпурових плямочок. Коробочка приблизно на третину довша від чашечки. Насінина темнобура, 0,7—0,8 *мм* завд. ⊙. Цв. IV—VI.

Curt., Fl. Lond., Fasc. VI (1795—96) tab. 30.
— *C. obscurum* Chaub. in St. Amens, Fl. Agen. (1821) 180. — *C. pumilum* subsp. *obscurum* Schinz u. Thellung in Bull. Herb. Boiss., 2. sér., VII (1907) 402. Aschers. u. Graebn., Synopsis, V, I (1919) 659, p. p.

На відкритих кам'янистих схилах. — Тільки в Закарпатті.

Зак.Л. Закарпатська обл.: околиці Мукачева (Маргіттай!).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Закарпаття.
Загальне поширення. Атлантична і Середня Європа, Середземномор'я (?), Балкани (?).

Примітка. Поширені в Південній Європі форми належать цілком або переважно не до *C. pumilum* Curt. s. str., а до інших близьких видів *C. pumilum* Curt., описаних з Англії.

878 (13). C. syvaschicum Klp. — **Роговик сивашський.** Рослина жовтуватозелена, залозисто опушена, з більшою або меншою домішкою простих довших волосків, особливо в нижній частині. Стебла поодинокі, рідше їх кілька, прямі, в суцвітті вилчасто розгалужені, 5—25 *см* завв. Листки овальні, рідше широкояйцевидно-овальні, тупі, на кінці часто з насадженим коротким і товстеньким вістрям, 4—10 *мм* завд. і 3—6 *мм* завш. Суцвіття — півзонтик, з галузками, направленими вгору; всі прицвітки цілком трав'янисті. Квітконіжки після цвітіння залишаються прямі. Чашолистики ланцетні, гострі, по краю вузькоплівчасті, з чорнуватопурпуровими плямочками на кінчиках, 5—7 *мм* завд. Пелюстки білі, довгасті, на верхівці з вирізкою, на $^1/_3$ коротші від чашечки. Коробочка на $^1/_3$ або трохи більше перевищує чашечку, пряма або трохи зігнута. Насінина дрібна, коричнюватобура, з тупими півкулясто-опуклими горбочками. ⊙. IV—V.

Журн. Інст. бот. АН УРСР, 21—22 (29—30) (1939) 345

На солонцюватих степах і приморських пісках у Присивашші.

П.С. Запорізька обл.: Якимівський рн, острів Бірючий (Левіна!, Чича!, Зоз!, Прянишников!), „Степок" між островом Бірчим і с. Кирилівкою (Кот.!);

Ново-Троїцький рн (Левіна!), острів Куюк-Тук (Зоз!, Сукачов!). — Херсонська обл.: Скадовський рн, острів Джарилгач (Зоз!); Ягорлицький півострів (Давидич!); Голопристанський рн, коса Тендер (Давидич!).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Причорн., Крим (Ак-Шейх, Перекоп, Тузла).

Загальне поширення. Ендем півдня Української РСР і Криму.

Примітка. Разом із чотирма попередніми належить до ряду *Pumila* Klok. З цим видом безпосередньо пов'язана гірська кримська форма ряду, позначена нами назвою *C. Jajlae* Klok., але в неї спостерігається, хоч і дуже вузька, плівчаста облямівка на прицвітках.

879 (14). C. Schmalhauseni Pacz. — **Роговик Шмальгаузена.** Темнозелена рослина. Стебла поодинокі або в числі декількох, 4—10(12) *см* завв., густо вкриті, як і листя, коротшими залозистими волосками з яйцевидними головками; від середини або лише в суцвітті вилчасто-розгалужені. Прикореневі листки зібрані в розетку, частково короткі, яйцевидні, обернено-яйцевидні або еліптичні, частково видовжені, більш-менш довгасті, 4—12(13) *мм* завд., (1,5)2—3(4) *мм* завш., звужені до основи в коротенький широкий черешок; стеблові — в числі 3—5 пар, довгасто-яйцевидні, еліптичні або ланцетні, 4—12 *мм* завд. і (1)1,5—3(3,5) *мм* завш., сидячі й не звужені до основи. Суцвіття на початку цвітіння більш-менш компактне, потім досить розлоге, з розсуненими на час початку овочування під тупим кутом одна до одної верхніми гілочками. Прицвітні листочки з ледве помітною плівчастою облямівкою або цілком трав'янисті. Квітки в числі 3—20 на стеблині. Квітконіжки 2—9 *мм* завд., залозисто опушені, здебільшого дорівнюють чашечці, але нижні 1—2 при плодах помітно довші від неї, після цвітіння опущені вниз під гострим кутом до нижнього межвузля, а з порожніми від насіння коробочками знов підняті. Чашечка 3—4 *мм* завд. при квітках, 4—4,5(5) *мм* завд. при плодах, з обрубаною основою. Чашолистики неоднакові, зовнішні 2(3) довгасто- або яйцевидно-ланцетні, вужчі, близько 1 *мм* завш., не плівчасті або ледве плівчасті з країв, опушені залозистими волосинками до самої верхівки; внутрішні (2)3 майже еліптичні, ширші, близько 2 *мм* завш., з країв та при верхівці виразно плівчасті й голі. Пелюстки довгасті, коротші від чашечки або майже дорівнюють їй; внизу білуваті, вгорі бузкуваторожеві або яснобузкувато-рожеві, при основі без війок, тичинки вдвоє коротші від них, з жовтими пиляками. Коробочка при основі виразно товстіша, видовжено-яйцевидна, вище тонша, циліндрична, під зубчиками помітно зігнута вгору. Насінина має форму скибочки мандарина, 0,4—0,5 *мм* завд., цитриновожовта, з невиразними закругленими горбочками на поверхні. ⊙. Цв. IV—$^1/_2$V.

Пачосский в Зап. Киевск. Общ. Естеств., X, 2 (1889) 423. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 161, p.p. Шишкин во Фл. СССР, VI, 452, p.p.
— *C. Riaei* **auct. fl. ucr., p. p., non Desm. Pacz., l. c., t. VII, f. 1—6!**
Видані зразки: Герб. русск. фл., № 11!

На пісках. — Тільки пониззя Південного Бугу.

П.З.С. Околиці Миколаєва, піски понад Бугом (Пач.!, Рябков!, Карасьов!, Опперман!).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Причорн.
Загальне поширення. Ендем півдня Української РСР.

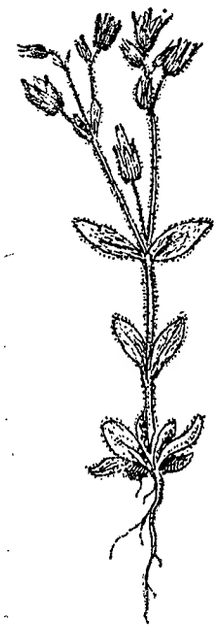

Рис. 81. *Роговик несправжньоболгарський — Cerastium pseudobulgaricum* Klok.

880 (15). C. pseudobulgaricum Klok. — **Роговик несправжньоболгарський.** Стебла поодинокі, рідше численні, (3)5—10(13,5) *см* завв., від середини або від основи вилчасто розгалужені, разом із листками, квітконіжками й чашечками густо залозисто опушені. Прикореневі листки в розетці, яйцевидні, оберненояйцевидні, еліптичні або довгасті, звужені в широкий черешок і сидячі, 3—10 *мм* завд., 1—4 *мм* завш.; стеблові листки в числі (0)1—5 пар, еліптичні, довгасто- або майже лінійно-еліптичні або довгасті, (2,5)6—17 *мм* завд., (0,4)1,2—5(6) *мм* завш. Квітконіжки до 10 *мм* завд., після цвітіння, як правило, прямостоячі, не відігнуті. Чашечка при основі обрублена; чашолистики довгасто- або яйцевидно-ланцетні, (3,5)4—6,5 *мм* завд., 1—3 *мм* завш. Пелюстки приблизно дорівнюють чашечці, блідорожеві. Коробочка 5—14 *мм* завд.; насінина оранжова, 0,5—0,6 *мм* завд., вкрита плоскуватими горбочками. ☉. Цв. IV—$^1/_2$V.

Клоков в Бот. журн. АН УРСР, IV, 1—2 (1947) 60. — *C. bulgaricum* auct. fl. ucr. non Uechtr. — *C. Schmalhauseni* Шишкин во Фл. СССР, VI (1936) 452, p. p. Клоков в Охор. пам'яток прир. на Укр., I (1927) 34, non Pacz. s. str., — *C. Riaei* auct. fl. ucr. pro max. parte, non Desm.

На гранітних і пісковикових відслоненнях та на пісках. — У степових, переважно лівобережних районах. Зустрічається по Дніпру від Дніпропетровська і до гирла по обох берегах як на пісках, так і на гранітах. У межах Приазовської горбовини — на гранітах і в околицях Жданова — на приморських пісках. По Дінцю (ізольовано від останньої частини ареалу) — від нижньої течії р. Красної на схід майже до гирла р. Айдару, виключно на пісках. Вказівки для р. Інгульця в П.З.С. потребують перевірки, бо можуть стосуватися *C. Schmalhauseni* Pacz.

П.З.-Л.С. Дніпропетровськ (!!). — **Л.З.-Л.С.** Дніпропетровська обл.: Новомосковський рн, Знаменівка, Самарський бір (Зоз!). — Запорізька обл.: Розівський рн, Кам'яні Могили (!!); Андріївський рн, по р. Кільтичі, Софіївка (!). — Ворошиловградська обл.: Ново-Айдарський рн, Муратове (Таліев!); Кремінський рн, роз'їзд Бунчужний (!!, Кот.!); Лисичанський рн, околиці с. Верхнього — піски на лівому березі р. Дінця (Зоз!). — Сталінська обл.: Великоновосілківський рн, с. Андріївка на р. Вовчій (!); Старо-Бешівський рн (!), по р. Кальміусу: с. Роздольне; Тельманівський рн, Ласпа, Гранітне; Володарський рн, Мало-Яиисоль, Серединівка; Першотравневий рн, по р. Берді, Стародубівка (!!); Приморський рн, Старий Крим (!!); Жданов (Голіцинський!, Клок.!). — **П.З.С.** Запорізька обл.: Верхньохортицький рн, Біленьке на Дніпрі (Акінфієв). — Дніпропетровська обл.: Нікополь (Акінф.). **Л.З.С.** Херсонська обл.: Високопільський рн, по р. Інгульцю, Заградівка—Наталине; Калінінський рн, Мала Сейдеменуха (Пач.). — Запорізька обл.: острів Хортиця (Шмальг.!, Акінф.!, Клок.!); Кам'янсько-Дніпровський рн, Водяне, Кам'янська арена (Козлов!). — Херсонська обл.: Голопристанський рн, низ Дніпра, Іванівка (Пач., Вагнер!), Збур'ївка (Пач.), Солено-Озерна дача (Пач.), Гола Пристань (Пач., Зоз!); Цюрупинськ (Пач., Шмальг.).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Причорн., Ниж.-Дон.
Загальне поширення. Ендем півдня Української РСР.

Примітка. Цей вид, що його деякі українські флористи, відрізнивши від *C. Schmalhauseni* Pacz., відразу ж після цього сплутали з північнобалканським *C. bulgaricum* Uechtr., справді дуже подібний до останнього габітуально, але гостро відрізняється характером скульптури насінини, на що вперше звернув увагу Мешль (1936). Він же види, близькі до *C. Riaei* Desm., об'єднав в окрему групу — series *Ovoglandulosa* Möschl, виходячи переважно з відмінної будови залозок у цих видів. Останні *Fugacia* Leiopetala він об'єднує в series *Clavatoglandulosa* Möschl. Ми в її складі відрізняємо два згадувані вище ряди — *Semidecandra* Klok. і *Pumila* Klok.

Підсекція 2. **Perennia** Fenzl. Багаторічні рослини з неплідними гонами.

881 (16). C. caespitosum Gilib. — **Роговик дернистий.** Рослина коротковолосиста, вгорі залозиста, від основи розгалужена, з лежачими неплідними і висхідними плодущими стеблами, 10—30 *см* завв. Листки вузькоеліптичні або ланцетні, рідше довгасто-яйцевидні, загострені або тупі, 1—3 *см* завд., 5—12 *мм* завш.; нижні звужені в черешок. Суцвіття — спочатку густий, а після цвітіння більш розлогий півзонтик; нижні прицвітки трав'янисті, верхні з вузькоплівчастим краєм. Квітконіжки під час плодоношення здебільшого відігнуті, в 2—3 рази довші від чашечки. Чашолистики довгасто-ланцетні, більш-менш притуплені з країв і при верхівці вузькоплівчасті, 5—6,5 *мм* завд. Пелюстки білі, до $^1/_3$ надрізані, дорівнюють чашечці або трохи довші від неї. Коробочка 8—11 *мм* завд., приблизно вдвоє довша від чашечки. Насінина майже куляста, 0,6—0,8 *мм* завд., горбочкувата. ♃ (рідко ☉ або ☉). Цв. V—VIII.

Gilib., Fl. Lithuan., V (1781) 159. Шишкин во Фл. СССР, VI, 455. — *C. vulgatum* L., Sp. pl., ed. II (1762) 267 ex parte. — *C. triviale* Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 162, non Link.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 1562!

На луках, галявинах, узліссях і між кущами. — Звичайно майже по всій Українській РСР, в Степу рідше. Не показана для П.С.

Var. **eglandulosum** Zapal. Верхня частина стебла, квітконіжки і чашечки без залозистих волосинок.

Zapal., Consp. fl. Galic. crit., III (1911) 68.
— *C. vulgatum* α. *hirsutum* Por., Обозр. (1869) 51, non Fries.

П.П. Київ (Рог.). — **Л.П., П.Л.-С.** Київська обл.: Канів (Рог., Кот.!).

Поширення виду по СРСР. Європейська частина: всі райони, крім Арктики; Кавказ; Сибір; Далек. Схід: Зее-Бур., Охот., Уссур., Камч., Удськ.

Загальне поширення. Скандінавський півострів, Данія, Британія, Франція, Середня Європа, Піренейський, Апеннінський і Балканський півострови, СРСР, Монголія, Японія, Іран, Африка, Америка, Австралія, Нова Зеландія, Антарктичні острови.

Примітка. Збірний вид, потребує спеціального дослідження. В Західній Європі росте особлива раса *S. triviale* Link. s. str. без залозистого опушення, з листками довгастими, здебільшого пригостреними і при основі звуженими, а також з чашолистиками майже завжди пурпурово-плямистими на кінчиках.

У нас трапляється також особлива, але ще недостатньо вивчена екологічна раса — *C. glandulosum* Schur. Неплідні гони розвинені. Цвітяне стебло видовжене, до 60 *см* завв., внизу більш-менш шорстковолосисте, вгорі разом з квітконіжками і чашолистиками залозисте. Листки великі, тонкі, довгасто-яйцевидні або ланцетні, загострені; середні й верхні 3—5 *см* завд., 2—3 *см* завш. Суцвіття нещільне, здебільшого розлоге і малоквіткове.

Schur in Oesterr. Bot. Zeitschr., XIX (1869) 306.
— *C. caespitosum* subsp. *glutinosum* Wirtgen, Fl. Preuss. Reinl. (1870) 315. Savulescu si Rayss, Fl. Basarab., II (1926) 1506. — *C. caespitosum* B. *nemorale* Aschers. u. Graebn., Fl. Nordostd. Flachl. (1893) 313.

Ця раса трапляється зрідка по тінистих вогких місцях, у лісах і вільшняках.

П.П. Житомирська обл.: Житомир (Липський!); Ружин (Рог.). — Київська обл.: околиці Києва, Межигір'я на Дніпрі (Матюшенко!). — **Л.П.** Київська обл.: Броварський рн, Літківське лісництво (Сележинський!). — Чернігівська обл.: Комарівський рн, Берестовець (Лукашов!). — **П.Л.-С.** Київська обл.: Київ (Шмальг.), околиці Києва, Китаєво (Шмальг.!); Богуславський рн, Хохітва (!). — Одеська обл.: Кривоозерський рн, Красненьке (Андрж.!).

Загальне поширення *C. glandulosum* Schur. Британія, Франція, Середня Європа, Фінляндія, Румунія, Українська РСР.

882 (17). C. fontanum Baumg. — **Роговик джерельний.** Зелена рослина, утворює нещільні дернинки з більш-менш численними неплідними прикореневими гонами. Квіткові стебла нечисленні або поодинокі, підведені або прямостоячі, (12)15—35(40) *см* завв., досить густо волосисті, як і вся рослина. Листки 12—27 *мм* завд., до 8 *мм* завш.; прикореневі довгасті або яйцевидні, звужені в черешок; стеблові еліптичні або ланцетні. Суцвіття 3—7(11)-квіткове; прицвітні листки ланцетні або довгасто-ланцетні, з країв вузькоплівчасті. Квітконіжки при плодах 10—15(20) *мм* завд. Чашолистики ланцетні, довгасто-ланцетні або

довгасті, 5,5—7,5 *мм* завд., 2—2,5 *мм* завш., загострені або притуплені, з країв плівчасті. Пелюстки обернено-яйцевидні або довгасті, з клиновидною основою, 7—7,5 *мм* завд., 2—3 *мм* завш., при верхівці дволопатеві, з розсунутими лопатями, 1,5—2,5 *мм* завд., білі. Коробочка 11—17 *мм* завд.; насінина 0,8—1,1 *мм* завд., горбочкувата. ♃. Цв. VII—VIII.

Рис. 82. *Роговик джерельний — Cerastium fontanum* Baumg.
1 — загальний вигляд; *2* — квітка.

Baumg., Enum. stirp. Transs., I (1816) 425. Zapal., Consp. fl. Galic. crit., III (1911) 75.
— *C. caespitosum* b. *fontanum* Gürke in Richter-Gürke, Pl. Eur., II (1899) 223. — *C. caespitosum* subsp. *C. fontanum* Schinz u. Keller, Fl. Schweiz, 2. Aufl., I (1905) 181; II, 69; 3 Aufl., I, 197; 11, 104. — *C. macrocarpum* Schur in Verh. Naturf. Ver. Siebenb., 11 (1851) 177 (nomen); X (1859) 131; Enum., 120, non Boiss.

Кам'янисті схили, галявини в гірських лісах. — В субальпійському та альпійському поясі Карпат нерідко.

К.Л. Закарпатська обл.: Рахівський окр., гора Піп Іван Чорногорський на висоті 1700—2000 *м* над р. м. (Кот.!).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Верх.-Дністр. (Карпати).

Загальне поширення. Скандінавія, Атлантична Європа, Середня Європа, Піренеї, Румунія.

883 (18). C. silvaticum Waldst. et Kit. — **Роговик лісовий.** Нещільно дерниста, короткоопушена і вгорі більш-менш залозиста рослина. Неплідні гони видовжені, лежачі; плодущі — при основі вкорінюються, часто довгоповзучі, а далі висхідні, 30—60 *см* завв. Листки неплідних гонів дрібніші, яйцевидні або яйцевидно-еліптичні, раптом звужені в черешок; листки квітучих стебел довгасті — до ланцетних, загострені, 2—5 *см* завд. і 7—14 *мм* завш., нижні лопатковидні, з черешками. Суцвіття — розлогий півзонтик; нижні прицвітки трав'янисті, верхні з країв вузькоплівчасті. Квітконіжки тонкі, в 2—4 рази довші від чашечки, при плодах назад відігнуті. Чашолистики загострені, по плівчастому краю голі; пелюстки майже дволопатеві, майже вдвоє довші від чашечки. Коробочка пряма, вдвоє перевищує чашечку; насінина плоскоопукла, з густими горбочками. ♃. Цв. VI—VII.

Waldst. et Kit., Pl. rar. Hung., I (1802) 100. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 163.

Типова форма наводиться для Р.-О.Л. — околиці Львова і З.Л.-С. — район Коломиї і Бучача (Запал.).

Var. **breviflorum** Zapal. Квітки дрібніші; чашолистики 3—5 *мм* завд.; пелюстки 5—6,5 *мм* завд.

Zapal., Consp. fl. Galic. crit., III (1911) 79.

У лісах. — Дуже рідко.

З.Л.-С. Станіславська обл.: у районі Коломиї. — Тернопільська обл.: у районі Бучача (Запал.). — **П.Л.-С.** Одеська обл.: Кривоозерський рн, Красненьке (Андрж.).

Ця форма, можливо, становить окрему расу на східній межі ареалу, але брак матеріалу (в гербаріях є тільки один екземпляр з цитованого місцезнаходження) не дає можливості остаточно визначити таксономічну її вартість. Ашерсон і Гребнер [Synops., V (1917) 651] без належних підстав віднесли її до var. *umbrosum* (Kit.) Beck. = *Cerastium umbrosum* (Kit.), хоч сам Запалович підкреслював, що у var. *breviflorum* відношення довжини пелюсток до чашечки лишається таке ж, як і в типової форми, тоді як у *C. umbrosum* пелюстки тільки трохи більші від чашечки.

Поширення виду по СРСР. Європейська частина: Верх.-Дністр., Причорн.

Загальне поширення. Середня Європа (схід), Балкани (північ).

884 (19). C. arvense L. — **Роговик польовий.** Сірозелена рослина, утворює пухкі дернинки. Стебла опушені в нижній частині короткими

і часто вниз направленими волосками, вгорі такими ж волосками, з домішкою залозистих, від основи галузисті, з лежачими, вкоріненими неплідними і висхідними плодущими гонами, 10—30 *см* завв. Листки лінійні або лінійно-ланцетні, іноді яйцевидно-довгасті, пригострені, до 3 *см* завд., 1,5—4(6) *мм* завш., з укороченими гілочками в пазухах. Квітки по 6—12 у рідких півзонтиках; прицвітки по краях широкоплівчасті. Квітконіжки після відцвітання прямостоячі, в 2—3 рази (і більше) довші від пониклої чашечки. Чашолистики широкодовгасті або яйцевидно-ланцетні, 5—7 *мм* завд., тупуваті, з широким плівчастим краєм. Пелюстки широкодовгасті або рідше обернено-серцевидно-клиновидні, 8—12 *мм* завд., білі, до $^1/_4$ надрізані. Коробочка 8—10 *мм* завд., вгорі трохи зігнута. Насінина майже куляста, близько 1 *мм* у діаметрі, бура, з дуже густими горбочками на поверхні. ♃. Цв. V—VIII.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 438. Knapp, Pfl. Gal. u. Buk. (1872) 295. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 163. Шишкин в Фл. СССР, VI, 460.
Видані зразки: Герб. русск. фл., № 406!

На сухих луках, серед чагарників, по узліссях, часом як бур'ян на полях. — Усі райони, крім степових.

Зак.Л., К.Л., Пр.Л. Рідко. — **Р.-О.Л., З.П., П.П., Л.П., В.Л.-С., З.Л.-С.** (північно-західна частина). Звичайно. — **П.Л.-С.** Нерідко в північній частині, крайні південні місцезнаходження: Вінницька обл.: Вінниця, Брацлав (Шмальг.!). — Київська обл.: Катеринопільський рн, Піщана (Підоплічка!); Богуславський рн, Хохітва (!), Смілянський рн, Яблунівка (!). — **Л.Л.-С.** Київська обл.: Баришівка (Пач.); Переяслав-Хмельницький (Рог., Пач.). — Полтавська обл.: Чорнухи (Барсуков!); Лубни (Рог.). — Сумська обл.: Лебедин (!!). — Харків (!!, Кот.!, Ширяєв і Лавр., Наливайко).

Варіює формою листків і опушенням.

Var. **angustifolium** Fenzl. Листки вузькі, лінійні або лінійно-ланцетні.

Fenzl in Ledeb., Fl. Ross., I (1842) 413. Шишкин в Фл. СССР, VI, 463.

Звичайно.

Var. **latifolium** Fenzl. Листки ширші і звичайно коротші, особливо верхні, з яйцевидної основи довгасті або ланцетні.

Fenzl in Ledeb., Fl. Ross., I (1842) 412.

Рідше від попередньої форми.

П.Л.-С. Київська обл.: Київ (Васильєв-Яковлев! Ракочі!); Біла Церква (Гродзінський). — **Л.Л.-С.** Чернігівська обл.: Прилуцький рн, Дідівці (Левенець!).

Var. **Krupae** Zapal. Уся рослина (навіть стебло внизу і листя) рясно вкрита короткими залозистими волосками, з домішкою довших простих.

Zapal., Consp. Fl. Galic. crit., III (1911) 83.

Розсіяно.

П.П. Житомирська обл.: Новоград-Волинська мр, Слобода-Чернецька (Козаченко!). — Київ (Монтр.!, Оксіюк!). — **ПЛ.-С.** Київська обл.: Катеринопільський рн, Піщана (Підоплічка!); Смілянський рн, Яблунівка (!).

Поширення виду по СРСР. Європейська частина: Євр.-Аркт., Лад.-Ільм., Дв.-Печ., Волз.-Кам., Верх.-Волз., Карп., Верх.-Дністр., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Волз.-Дон.; Захід. і Схід. Сибір: усі райони і Сиб.-Аркт.; Далек. Схід: Удськ., Охотськ., Уссур., Анад. (південна частина); Серед. Азія: Дж.-Тарб., Тянь-Шан., Пам.-Ал.

Загальне поширення. Скандінавський півострів, Данія, Британія, Франція, Північна і Середня Іспанія, Середня Європа, Істрія, Сіцілія, північна частина Балканського півострова, Європейська і Сибірська частина СРСР до Далекого Сходу, гори Середньої Азії, Монголія, Китай, Північна Африка, Північна Америка.

885 (20). C. alpinum L. — **Роговик альпійський.** Негусто опушена зелена рослина, утворює густі дернинки. Стебла більш-менш численні, підведені, 5—15 *см* завв., опушені залозистими волосками. Листки еліптичні, загострені; стеблові листки без вкорочених гілочок у пазусі; прикореневі на поверхні голуваті, з країв війчасті. Суцвіття 1—3-квіткове, прицвітні листки трав'янисті, зелені або лише при верхівці з плівчастою облямівкою. Квітконіжки при плодах, 18—32 *мм* завд. Чашолистики яйцевидні, 7,5—9 *мм* завд., тупі. Пелюстки 10—11 *мм* завд., до $^1/_4$ або трохи глибше надрізані. Коробочка майже вдвоє довша від чашечки. Насінина 1,3—1,5 *мм* завд. ♃. Цв. VII—VIII.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 439. Kulczyński in Fl. Polska, II (1921) 220. Шишкин во Фл. СССР, VI (1936) 458.

На скелях та осипах в альпійській смузі. — Карпати.

К.Л. Закарпатська обл.: Рахівський окр., хребет Свидовець (Гринь!, Барбарич!).

Поширення по СРСР. Арктика: Аркт. Євр., Нов. Земля, Земля Франца Йосифа; Європейська частина: Карпати, Кар.-Лапл.

Загальне поширення. Скандінавія (північна), Ісландія, Шпіцберген, гори Середньої Європи, Піренеї, Балкани, Північна Америка, Гренландія.

Примітка. Вид описаний з гір Середньої Європи. Східнокарпатська форма цього виду не є типова і потребує вивчення. Кульчинський (цит. місце) її визначає як *C. alpinum* var. *glabrum* Retz., а Запалович відносить її навіть до *C. lanatum* Lam. як особливу відміну — *var. rodnense* Zapal., Consp. fl. Galic. crit., III (1911) 94.

886 (21). C. lanatum Lam. — **Роговик вовнистий.** Густо-шерстисто-волохата рослина, утворює дернинки. Цвітяні стебла більш-менш численні, рідко поодинокі, підведені, 7—15 *см* завв. Листки еліптичні,

до 14 *мм* завд. і 5,5 *мм* завш., звичайно притуплені; стеблові листки без вкорочених гілочок у пазухах; прикореневі білі від густого опушення. Суцвіття 1—3(5)-квіткове; прицвітні листки зелені, крім іноді плівчастої верхівки. Квітконіжки при плодах до — 15—25(35) *мм* завд. Чашолистики 5—8 *мм* завд., шерстисті; зовнішні ланцетні, 2—2,5 *мм* завд.; внутрішні довгасті, 2,5—3,5 *мм* завш. Пелюстки обернено-серцевидно-клиновидні, 10—14 *мм* завд., 5—7(8) *мм* завш., до $^1/_4$ або трохи глибше надрізані, білі. Коробочка циліндрична, 13—16 *мм* завд. Насінина 1,2—1,6 *мм* завд., зморшкувато-горбочкувата. ♃. Цв. VII—VIII.

Lam., Encycl., I (1786) 680. Zapal., Consp. fl. Galic. crit., III (1911) 92. Kulczyński in Fl. Polska, II (1921) 219.

На скелях і осипах в альпійській смузі Карпат.

К.Л. Чорногора.

Var. glutinosum Koch. Стебло вгорі разом із квітконіжками густо вкрите дуже тонкими залозистими волосками.

Secus Kulcz., l. c.
— Var. *Solleirolii* Zapal., non Ser., l. c.

Поширення виду по СРСР. Європейська частина: Карпати. Загальне поширення. Середня Європа (гори).

Примітка. Запалович з Альпів Роднянських описав як окремий вид під назвою *C. pietrosuanum* Zapal. рослину, що є, на наш погляд, лише збідненою і, мабуть, етіольованою формою від *C. lanatum* var. *glutinosum* Koch. Ми наводимо автентичний опис її в скороченому вигляді.

C. pietrosuanum Zapal. — Роговик петроський. Темнозелена рослина, утворює дуже густі дернинки. Стебла численні, підведені, 10—13 *см* завв.; разом із квітконіжками волохаті від довгих відлеглих волосків; вгорі вкриті, крім того, дуже тонкими залозистими волосками. Стеблові листки еліптичні, дрібні, 5—10 *мм* завд., 2—3,5 *мм* завш., гострі, волохаті, дуже розсунуті на стеблі. Півзонтик 1—2-квітковий; квітконіжки тонкі, 2—2,5 *см* завд. Чашолистики близько 5 *мм* завд., 2—2,8 *мм* завш., волохаті. Пелюстки 8—9 *мм* завд., близько 3 *мм* завш., менше як до $^1/_4$ вгорі надрізані. Коробочка циліндрична, майже пряма, близько 10 *мм* завд.; насінина близько 1,5 *мм* завд. ♃.

Zapal., Consp. fl. Galic. crit., III (1911) 90. Kulczyński in Fl. Polska, II (1921) 220 in adnot.

872 (7)×875 (10). C. rotundatum Schur × **C. kioviense** Klok. Значно варіює, наближаючись досить широкими плівчастими облямівками прицвіток і коротшими дзвоникуватими чашечками то до *C. rotundatum*, то вузькими плівками прицвіток і трубчастими довшими чашечками до *C. kioviense*. Значна частина насіння в коробочках недорозвинена. ⊙.

На суспіщаних грунтах.

П.Л.-С. Київська обл.: Переяслав-Хмельницький рн, околиці Трахтемирова, Монастирок; Канівський рн, суспіщані схили Тарасової гори до Маланчиного потоку (!).

881 (16)×875 (10). C. caespitosum Gilib. × **C. kioviense** Klok.

На трав'яних схилах. — Рідко.

П.Л.-С. Київська обл.: Канів (!).

Рід 258. Костянець — Holosteum L.

L., Gen. pl., 1 (1737) 376.

Чашолистиків і пелюсток по п'ять. Пелюстки суцільні або при верхівці дрібнозубчасті; тичинок звичайно 3—5; стовпчиків три. Суцвіття у вигляді кінцевого зонтиковидного дихазія. Коробочка циліндрична, розкривається шістьма зубцями, згорнутими назовні. Насінина щитовидна, з одного боку опукла, а з другого — увігнута, з кілем. — Однорічні рослини.

Близько семи видів, що ростуть у степах і пустинях Європи і Передньої та Середньої Азії.

887 (1). H. umbellatum L. — Костянець зонтичний. Сизуватозелена рослина. Стебла поодинокі або частіше в числі декількох, прямі, прості, у верхній частині разом з квітконіжками залозисто опушені, 3—30(36) *см* завв. Прикореневі листки зібрані в розетку, довгасто-обернено-яйцевидні, звужені до основи в короткий черешок; стеблові — в кількості 1—3 пар, сидячі, довгасті до яйцевидних, загострені, по краях залозисто опушені, 6—30 *мм* завд., 2—6(8) *мм* завш. Квітки в зонтиковидному кінцевому дихазії; прицвітки дрібні (до 2 *мм* завд.) голі, більш-менш плівчасті по краю. Квітконіжки неоднакової довжини, після цвітіння відігнуті донизу, на згині завжди голі, при стиглих плодах знову випрямлені. Чашолистики еліптично-ланцетні або ланцетні, гострі, по краю плівчасті, голі або залозисто опушені, 3—5 *мм* завд. Пелюстки білі, іноді злегка рожеві, довгасто-еліптичні, на верхівці нерівнозубчасті, дорівнюють чашечці, трохи коротші або трохи довші від неї; тичинок 3—5. Коробочка на $^1/_3$—$^1/_2$ довша від чашечки. Насінина оранжовобурувата, з одного боку з кілем, дрібногорбочкувата, 0,7—1 *мм* завд. ⊙. Цв. IV—V.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 88. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 155. Муравьева в Фл. СССР, VI, 467.

— *H. umbellatum* a. *oligandrum* Fenzl in Ledeb., Fl. Ross., I (1842) 373. — *H. syvaschicum* Klp. в Журн. Інст. Бот. АН УРСР, 21—22 (29—30) (1939) 246.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 805.

У степах, на сухих луках, пісках і лісових галявинах, як бур'ян на полях. — Наводиться для всіх районів, крім Карпат, але на півночі рідко і, мабуть, тільки як занесена рослина.

П.П. Житомирська обл.: кол. Радомишльський повіт (Пач.). — Київ (Рог., Шмальг.). — **З.Л.-С.** Кам'янець-Подільська обл.: Сатанів (Рог.); Кам'янець-Подільський, на південь від лінії Рашків—Котовськ звичайно. — **П.Л.-С.** Київська обл.: Бабанський рн, Острівець (Фінн); Смілянський рн, Сміла (Тржебінський), Яблунівка (!). — Кіровоградська обл.: Кіровоград (Окснер!); кол. Олександрійський повіт (Доктуровський). — **Л.Л.-С.** Київська обл.: Переяслав-Хмельницький рн, Переяслав-Хмельницький (Рог.), Хоцьки (Шмальг.). — На схід від лінії Полтава—Богодухів звичайно. — **Д.Л.-С., П.З.-Л.С., Л.З.-Л.С., П.З.С., Л.З.С., П.С.** Звичайно.

Поширення по СРСР. Європейська частина: Верх.-Дніпр. (півд.), Волз.-Дон. (півд.), Заволз. (півд.), Причорн., Ниж.-Волз., Крим; Кавказ: Півд. Закавк., Тал.; Серед. Азія: Арал.-Касп., Прибалх., Киз.-Кум., Гірськ. Туркм., Сир-Дар., Аму-Дар., Тянь-Шан.

Загальне поширення. Атлантична і Середня Європа, Піренейський півострів, Італія, Сардінія, Сіцілія, Балканський півострів, південна і почасти середня смуга Європейської частини СРСР, Кавказ, Передня і Середня Азія, Гімалаї, Північна Африка.

Примітка. *H. syvaschicum* Klp., описаний з П.С. (острови Чурюк, Китай, Куюк-Тук), за автором, має відрізнятись від *H. umbellatum* L. ширшими листками і майже вдвоє дрібнішими насінинами — близько 0,5 *мм*, замість 0,9 *мм*. Крім того, зазначається, що в нього завжди багато стебел і вся рослина грубіша, вища (15—30 *см*, замість 3—20 *см* завв.). Але насінина в автентичних екземплярів, за нашими вимірами, виявилась крупнішою — 0,75—0,9 *мм* завд., а вищий зріст, товстіші стебла та ширші листки спостерігаються у *H. umbellatum* L. і в північних районах. На Сиваші ми також спостерігали дрібні одностеблові екземпляри. Отже, ми тут маємо справу з явищем екологічної, а не географічної мінливості, до того ж досить незначної і не можемо констатувати наявності особливої літоральної раси.

Рід 259. Моховинка — Sagina L.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 128.

Квітки 4—5-членні; пелюстки суцільні або трохи виїмчасті, іноді зовсім відсутні; тичинок 4—5 або вдвоє більше; стовпчиків 4—5. Коробочка розкривається до основи чотирма або п'ятьма стулками; насінина нирковидна, гладенька. — Однорічні або багаторічні низенькі трави, що ростуть здебільшого дернинками, з вузьколінійними, при основі зрослими листками і дрібними квітками на довгих ніжках. Понад 20 видів, поширених у помірній зоні Голарктики і в горах Тропічної Африки.

---

1. Квітки п'ятичленні . . . . . 2.
— Квітки чотиричленні . . . . . 3.
2. Пелюстки вдвоє довші від чашечки . . . . . **(1). M. вузлувата — S. nodosa** (L.) Fenzl.
— Пелюстки трохи коротші від чашечки . . . . . **(2). M. моховидна — S. saginoides** (L.) Dalla Torr.
3(1). Квітконіжки завжди прямі; зовнішні два чашолистики на верхівці ковпачковидні, з вістрям . . . . . **(4). M. безпелюсткова — S. apetala** Arduino.
— Квітконіжка після цвітіння при верхівці гачковидно вниз загнута; всі чашолистики однакові, без вістря . . . . . **(3). M. лежача — S. procumbens** L.

Секція 1. **Spergella** Rchb. Квітки п'ятичленні; тичинок 8—10, рідко п'ять; пелюстки трохи коротші від чашолистиків або вдвоє перевищують їх.

888 (1). **S. nodosa** (L.) Fenzl. — **Моховинка вузлувата.** Здебільшого утворює невеличкі дернинки. Гола або вкрита рідкими залозистими волосинками рослинка. Стебел кілька, прямих, висхідних або при основі лежачих, а потім висхідних, 5—25 *см* завв. Листки лінійно-нитковидні, короткозагострені; прикореневі довші, до 40 *мм* завд., зібрані пучками; стеблові коротші, з укороченими гілочками в пазухах; верхівкові листки і листочки на гілочках зменшуються до 2—1 *мм*. Суцвіття малоквіткове; квітки п'ятичленні, по 1—2 на кінці стебла і гілок; квітконіжки прямі, 5—15 *мм* довж. Чашолистики довгасті, тупі, з вузькоплівчастим краєм 2—3 *мм* завд.; пелюстки білі, широкояйцевидні, тупі, вдвоє довші від чашечки; тичинок десять; стовпчиків п'ять. Коробочка яйцевидно-довгаста, трохи перевищує чашечку, розкривається п'ятьма стулками. Насінина коричнева, дрібна, близько 0,5 *мм* завд., з малопомітними горбочками. ♃. Цв. VI—VIII.

Fenzl., Verbr. Alsin. (1833) 18 et in Ledeb., Fl. Ross., I. 340. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 149. Штейнберг в Фл. СССР, VI, 472.
— *Spergula nodosa* L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 440.
Видані зразки: Герб. русск. фл., № 160!

На вогких піщаних місцях, по торфових луках, у борах. — У Поліссі і Лісостепу.

Var. typica G. Beck. Рослина цілком гола.

G. Beck., Fl. Nied.-Oesterr. (1890) 357.
— *S. nodosa α. glaberrima* Por., Обозр. (1869) 48, nom. nud. — *S. nodosa* var. *glabra* Rouy et Foucaud, Fl. France, III (1869) 296.

П.П. Київська обл.: Кагановичський рн, Кагановичі (Рог.). — **Л.П.** Сумська обл.: Шалигинський рн, Сваркове на р. Клевені (Левіна). — **Л.Л.-С.** Сумська обл.: Лебединський рн, Селище (Ізвекова!). — Полтавська обл.: Пирятинський рн, Сосинівка, болото Перевод (Зеров!).

Var. glandulosa (Bess.) Presl. Стебло, краї листків квітконіжки і чашолистики при основі більш-менш залозисто опушені.

Presl., Fl. čech. (1819) 97. Zapal., Consp. fl. Galic. crit., III (1911) 19, pro subsp.
Spergula glandulosa Bess., Prim fl. Galic., I (1809) 198. — *Spergula nodosa β. glandulosa* Bess., Enum. pl. Vohl. (1822) 17. — *Sagina glandulosa* (Bess.) Klok. in schedis.

Переважна у нас форма.

К.Л. Закарпатська обл.: Рахівський окр., гора Петрос (Брадіс). — **П.П., Л.П.,** Звичайно. — **З.Л.-С.** Вінницька обл.: Ободівський рн, Жабокричка (Кот.!). — **П.Л.-С.** Кам'янець-Подільська обл.: Чорний острів; Летичівський рн, Марківці, Щедрівка; Ружичнянський рн, Малашивці (Козлов!); Меджибіж (Рог.),

р. Жердь (Левіна!). — Полтавська обл.: Кременчуцький рн, Білицьківка (Лавр.!). — **Л.Л.-С.** Київська обл.: Переяслав-Хмельницький (Шмальг.). — Сумська обл.: Лебединський рн, Боброве (Ізвекова!), Лебедин (Залеський!). — Харківська обл.: Харків (Савенков!, Кот.!).

F. brachypetala Zapal. Пелюстки коротші, 3—3,5 *мм* завд.

Zapal., Consp. fl. Galic. crit., III (1911) 18.

Нерідко.

Поширення виду по СРСР. Європейська частина: Європ. Аркт. (рідко), Кар.-Лапл., Дв.-Печ., Лад.-Ільм., Верх.-Волз., Волз.-Кам., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Волз.-Дон.; Кавказ: Даг., Казб.; Зах. Сибір: Обськ.; Схід. Сибір: Єніс., Лен.-Кол., Анг.-Саян.

Загальне поширення. Скандінавія, Атлантична і Середня Європа, північна частина Піренейського півострова, Північна Італія, Румунія, північна і середня смуга Європейської частини СРСР, Кавказ, Сибір.

889 (2). S. saginoides (L.) Dalla-Torre. — **Моховинка моховидна.** Утворює дернинки, іноді до 30 *см* у діаметрі. Стебла численні, підведені, 2—10 *см* завв., голі або вгорі залозисто-волосисті. Листки вузьколінійні, 0,3—0,7 *мм* завш., закінчені коротеньким вістрям, з країв звичайно війчасті, в числі 1—2 на стеблині на тонких, голих після цвітіння, гачковидно загнутих, потім знову випростаних квітконіжках, до 2,5—3 *см* завд. Чашолистики яйцевидні, рідко деякі довгасті, 2—2,5 *мм* завд., тупі. Пелюстки овальні, 1,3—1,7 *мм* завд., білі, тичинок десять. Коробочка яйцевидна, більш-менш висунута з чашечки, 3—3,5 *мм* завд. Насінина 0,3—0,4 *мм* завд. ♃. Цв. VI—VII.

Dalla-Torre, Anl. Beob. Alpenpfl. (1882) 189. Штейнберг во Фл. СССР, VI (1936) 472.
— *S. Linnaei* Presl., Rel. Haenk., II (1831) 14. Zapal., Consp. fl. Galic. crit., III (1911) 18. — *S. Linnaei β. decandra* Fenzl in Ledeb., Fl. Ross., I (1842) 339. — *S. Linnaei α. typica* Beck., Fl. Nied. Oesterr. (1890) 358. — *S. saginoides* var. *typica* Moss. in Journ. of. Bot., LII (1914) 61.

На вогких місцях у субальпійській та альпійській смузі Карпат.

К.Л. Закарпатська обл.: Рахівський окр., гора Піп Іван Чорногорський на висоті 2022 *м* над р. м. (Кот.!), Чорногора, Чивчинські гори (Запал.), хребет Свидовець (Барбарич!).

Поширення по СРСР. Арктика; Європейська частина: північ. Кар-Лапл., Дв.-Печ., Волз.-Кам., Карпати; Кавказ — гори; Сибір — гори; Далек. Схід.: Камч.; Серед. Азія — гори.

Загальне поширення. Північ і гори Євразії, Північна Америка.

Секція 2. **Saginella** Koch. Квітки чотиричленні; тичинок завжди чотири; пелюстки досягають щонайбільше половини довжини чашечки, часто недорозвинені.

890 (3). S. procumbens L. — **Моховинка лежача.** Гола рослина. Стебла виходять з пазух листків прикореневої розетки, розгалужені, лежачі або висхідні, часто вкорінюються, 2—10 *см* завв. Листки вузьколінійні, з вістрям на верхівці, без війочок, 2—10 *мм* завд. Квітки чотиричленні (рідко п'ятичленні), розміщені поодинці на кінцях стебел і гілок, на довгих квітконіжках, які після цвітіння гачкоподібно вниз загнуті, а при стиглих плодах знову випрямлені. Чашолистики широкояйцевидні, тупі, всі без вістря, при плодах відігнуті, 2—2,5 *мм* завд. Пелюстки білі, в 3—4 рази коротші від чашечки; тичинок і стовпчиків по чотири. Коробочка кулясто-яйцевидна, розкривається чотирма частками, в 1,5—2 рази довша від чашечки. Насінина дрібна, коричнева, з маловиявленими горбочками, на спинці з борозенкою. ♃. Цв. V—IX.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 128. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 149. Штейнберг в Фл. СССР, VI, 474.

— *S. breviflora* Gilib., Fl. Lithuan., II (1781), 474.

На луках, галявинах, при берегах, на піщаних місцях. — По всіх районах більш-менш звичайно, на півдні рідшає; у Степу спорадично — в долинах Дніпра і Дінця та їх приток.

Зак.Л., К.Л., Пр.Л., Р.-О.Л., З.П., П.П., Л.П., В.Л.-С. Звичайно. — **З.Л.-С.** Нерідко на північ від лінії Китайгород—Жмеринка. — **П.Л.-С.** Нерідко в північній частині; найбільш південні місцезнаходження: Київська обл.: Богуславський рн, Хохітва, Канів (Кот.!); по р. Тясмину (Тржебінський). — Кіровоградська обл.: Чигиринський рн, околиці Чигирина (Пач., Зеров!); Ново-Георгіївський рн, Табурище (Шмальг.). — Полтавська обл.: Кременчуцький рн, Білицьківка (Лавр.!). — **Л.Л.-С.** Досить звичайно по всьому району. — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Слов'янський рн, гори Артема (Ширяєв!). — **П.З.-Л.С.** Дніпропетровськ (Шмальг.). — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: Куп'янськ (Лавр., Кот., !!); по всій долині р. Осколу звичайно (!!); Ізюм (Лавр.); Савинський рн, Савинці (Залеський!). — Дніпропетровська обл.: Новомосковський рн, (Акінфієв, !); Покровський рн, Велико-Михайлівка на р. Вовчій (Сидоров). — Ворошиловградська обл.: Кремінський рн, Краснянка по Дінцю (Ширяєв), роз'їзд Бунчужний (Талієв!). — **П.З.С.** Не показано. — **Л.З.С.** Херсонська обл.: в нижній частині Дніпра нерідко; Голопристанський рн, Прогної (Пач.), Збур'ївка (Пач., Куксін!), Гола Пристань (Пач., Козлов!), Кардашинка (Пач.); Цюрупинський рн, Козачі Лагері (Лавр. і Прянишников).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Кавказ: Півд. Закавк.; Зах. Сибір: Обськ., Верх.-Тоб., Ірт., Анг.-Саян. (занесено).

Загальне поширення. Європа, Кавказ, Західний Сибір, Тібет, Гімалаї, Північна Африка, Північна Америка.

Примітка. Наша рослина належить до типової форми виду — subsp. *glaberrima* Neilr., Fl. Wien. (1846) 534. Варіює незначно.

У дуже затінених місцевиростаннях зустрічаються зразки з видовженими стеблами і негусто розставленими листками: var. *umbrosa* Clavaud in Act. Soc. Linn. Bordeaux, XXXV (1881) 384; сюди належать рослини, зібрані Котовим у буковому лісі Кам'янець-Подільської обл., біля с. Іваньківців.

891 (4). S. apetala Arduini. — **Моховинка безпелюсткова.** Стебла прямостоячі або висхідні, 3—10 *см* завв., з направленими вгору гілками, у верхній частині залозисто опушені. Листки лінійно-нитковидні, гостроконцеві, при основі війчасті. Квітконіжки завжди прямостоячі; квітки чотиричленні. Чашолистики довгасто-яйцевидні, тупі, близько 2 *мм* завд.; пелюстки білі, дуже дрібні або зовсім відсутні; тичинок і стовпчиків по чотири. Коробочка розкривається чотирма стулками, на 0,25—0,5 довша від чашолистиків. Насінина дрібна, коричнева. ☉. Цв. V—IX.

Arduino, Animadv. bot. spec. (1759) 22. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 149. Штейнберг во Фл. СССР, VI, 474.

На луках і галявинах.

Наводиться Роговичем і Шмальгаузеном (цит. місце) для західної і південної частини Поділля. Є вказівки також для Л.З.С: берег Дніпра проти Херсона. В „Флоре СССР" зазначається для Причорноморського району.

Вказівки потребують підтвердження.

Поширення по СРСР. Європейська частина: Серед.-Дніпр., Причорн., Волз.-Кам.; Кавказ: Передкавк., Зах. Закавк.

Загальне поширення. Атлантична і Середня Європа, середня і південна смуги Європейської частини СРСР (?), Середземномор'я (північ), Кавказ, Передня Азія, Північна Африка.

Примітка. *S. subulata* (Sw.) Presl. наводиться Шмальгаузеном (Фл. Ю.-З.Р.) під назвою *S. subulata* Torr. et Gr. var. *glabrescens* для Саврані по Бугу. Дуже сумнівна вказівка, тим більш, що найближчі місцезнаходження в Карпатах також не підтверджуються (поріви. Zapal., Consp. fl. Galic. crit., III, 10).

Рід 260. Буффонія — Buffonia L.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 123.

Квітки чотиричленні. Пелюстки суцільні, білі; тичинок чотири або вісім, прикріплених до навколоматочкового залозистого диску; стовпчиків два. Коробочка стиснута, лінзоподібна, до основи двостулчаста. Насінин дві, рідко чотири, підковоподібних, горбочкуватих. — Однорічні або багаторічні рослини, з шиловидними, притиснутими до стебла, листками.

До 15 видів, поширених у Середземноморській області до Центральної Азії.

Ряд **1. Annuae** Boiss. Однорічні рослини. Зав'язок завжди з двома насінними зачатками.

892 (1). B. parviflora Griseb. — **Буффонія дрібноквіткова.** Стебла прямостоячі, 20—50 *см* завв., прості, в суцвітті (рідше від основи) розгалужені, голі. Листки шиловидно-нитковидні, 8—30 *мм* завд., із загорнутими краями, при основі розширені, з трьома жилками, по краях шорсткі. Квітки в дихазіях, розміщених гроновидно на скоса вгору направлених гілочках. Квітконіжки коротко шорстко-пухнаті, дорівнюють чашечці або трохи коротші. Чашолистики ланцетні, 3—3,5 *мм* завд., довгозагострені, по краю плівчасті, з трьома жилками, що з'єднуються

при верхівці. Пелюстки обернено-ланцетні, в 2—3 рази коротші від чашечки, білі; тичинок 3—4. Коробочка обернено-яйцевидно-куляста, 2—2,5 *мм* завд. Насінина овальна, близько 1,5 *мм* завд., на спинці гостро горбочкувата. ⊙. Цв. VI—VII.

Griseb., Spicil. Fl. Rum. Bith., I (1843) 197. Шишкин во Фл. СССР, VI, 476. — *B. annua* DC. in Lam. et DC., Fl. Franc., IV (1805) 768, ex parte. — *B. tenuifolia* M.B., Fl. taur.-cauc., I (1808) 115. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 150, non L. — *B. tenuifolia β. intermedia* Fenzl in Ledeb., Fl. Ross., I (1842) 341.

На кам'янистих схилах. — У Степу і почасти в Лісостепу (Наддністрянщина), рідко.

Л.З.-Л.С. Жданов (Шмальг. !!). — **П.З.С.** Одеська обл.: Одеса (Шмальг.). — Херсонська обл.: Херсонський рн, Садове (Дика!), Вірьовчина балка (Куксін!).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Бессараб. (півд.), Причорн., Крим; Кавказ: Схід., Півд. Закавк., Тал.

Загальне поширення. Балканський півострів, південна смуга Європейської частини СРСР, Крим, Кавказ.

Рід 261. **Minuartia** L. — Мінуарція.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 89. — *Alsine* auct., non L.

Чашолистиків п'ять; пелюсток п'ять, суцільних або трохи виїмчастих; тичинок десять, зовнішні при основі з двома дрібними залозками; стовпчиків 3(4). Коробочка розкривається 3(4) стулками; насіння численне; насінина нирковидна або лінзовидна, без придатків. — Багаторічні або однорічні трави, іноді півкущики з нитковидними, шиловидними, рідко ланцетними або овальними листками. Квітки в рідких або густих півзонтиках.

До 100 видів, поширених у помірній і холодній зонах північної півкулі; крім того, два види в Мексиці і в Чілі.

---

1. Багаторічні, кущуваті, з помітно здерев'янілими при основі стеблами і товстим коренем рослини . . . . . 2.
— Однорічні рослини з тонким коренем . . . . . 6.
2. Чашолистики з трьома жилками. Стебло вгорі та квітконіжки залозисто-волосисті (дуже рідко голі). Гірські, альпійські рослини . . 3.
— Чашолистики з однією жилкою (крім самої основи). Стебло вгорі і квітконіжки не залозисті (звичайно голі, рідше опушені простими коротенькими волосками) . . . . . 4.
3. Листки голі; пелюстки тупі, звичайно трохи довші від чашечки . . . . . **(10). M. Зарічного — M. Zarecznyi** (Zapal.) Klok.
— Листки по краях залозисті, пелюстки гострі, звичайно трохи коротші від чашечки . . . . . **(11). M. гостропелюсткова — M. oxypetala** (Wal.) Kulcz.

4(2). Насінина вкрита рясними тонкими й гострими горбочками . . . . . **(9). M. дністровська — M. thyraica** Klok.
— Насінина майже гладенька, з тупими, малопомітними горбочками . . . . . 5.
5. Чашолистики яйцевидно-ланцетні, 2,5—3 *мм* завд.; у суцвітті чимало сидячих або майже сидячих квіток . . . . . **(7). M. гладеньконасінна — M. leiosperma** Klok.
— Чашолистики довгасто-ланцетні, 3,5—5 *мм* завд., усі квітки в суцвітті на добре помітних ніжках (квітконіжки 3—12 *мм* завд.) . . . . . **(8). M. побільшена — M. aucta** Klok.
6(1). Квітки на дуже коротеньких ніжках, скупчені в густе волотисте суцвіття; чашолистики 5—6 *мм* завд. . . . . **(6). M. скупчена — M. glomerata** (M.B.) Deg.
— Квітки на довгих (5—15 *мм*) ніжках у більш-менш розлогому суцвітті; чашолистики до 4 *мм* завд. . . . . 7.
7. Пелюстки не коротші від чашечки і часто помітно перевищують її; коробочка висувається з чашечки . . . . . **(1). M. Біликова — M. Bilykiana** Klok.
— Пелюстки коротші від чашечки; коробочка не висувається з чашечки і звичайно помітно коротша від неї . . . . . 8.
8. Чашолистики вузьколанцетні, 2,5—3 *мм* завд.; пелюстки майже вдвоє від них коротші . . . . . 9.
— Чашолистики довгасто- або яйцевидно-ланцетні, 3—4 *мм* завд.; пелюстки трохи коротші від них . . . . . 10.
9. Насінина з малопомітними й на периферії плоскими горбочками. Коробочка трохи коротша від чашечки. Суцвіття розлоге, починається нижче середини стебла; нижні стеблові листки коротші від міжвузлів . . . . . **(5). M. Піскунова — M. Piskunovii** Klok.
— Насінина з гострувати горбочками, більш помітними на периферії. Коробочка на $^1/_4$—$^1/_3$ коротша від чашечки. Суцвіття більш стиснуте і звичайно починається вище середини стебла; нижні стеблові листки довші від міжвузлів . . . . . **(4). M. клійка — M. viscosa** (Schreb.) Schinz. et Thell.
10(8). Стебла струнки, 12—20 *см* завв.; насінина з помітними гострувати горбочками на периферії . . . . . **(2). M. бузька — M. hypanica** Klok.
— Стебла звивисто-погнуті, 5—14 *см* завв.; насінина з малопомітними тупими горбочками . . . . . **(3). M. бірючська — M. birjuczensis** Klok.

Секція 1. **Sabulina** (Rchb.) Asch. et Gr. Чашолистики гострі, з трьома жилками, при основі не твердішають; пелюстки коротші від чашечки; насіння дрібне. — Однорічні рослини з вузько-лінійними листками.

Ряд **Tenuifoliae** Mattf. Пелюстки білі, листки при основі з п'ятьма, вище з трьома жилками.

893 (1). M. Bilykiana Klok. sp. nova in Addenda II, p. 654 — **Мінуарція Біликова.** Темнозелена, залозисто опушена дрібна рослина. Стебла поодинокі, прямостоячі або від основи підведені, 5—7 *см* завв., досить грубі (при однаковій висоті помітно товщі, як у *M. Piskunovii* Klok.), від основи вкриті недовгими, коротшими від діаметра стебла залозистими волосками, від середини або частіше нижче розгалужені. Стеблові листки вузьколінійні, 4—11 *мм* завд., 0,3—0,4 *мм* завш., грубенькі, з малопомітними або непомітними жилками, при основі розширені, з країв плівчасті, з трьома помітними жилками; верхівкові листки (в суцвітті) лінійно-ланцетні або ланцетні, 1—3 *мм* завд., близько 1 *мм* завш. при основі, всі листки залозисто-волосисті. Гілочки суцвіття більш-менш розчепірені (розсунуті під гострим кутом). Квітконіжки 1,5—12 *мм* завд., відлегло-залозисто-волосисті. Чашолистики довгасто-ланцетні, 2,25—3 *мм* завд., 0,75—1 *мм* завш., з країв білувато-плівчасті, голі, на спинці залозисто-волосисті, з трьома жилками. Пелюстки широкояйцевидні, дорівнюють чашечці або трохи довші від неї. Коробочка яйцевидна або довгасто-яйцевидна, 2,75—3,75 *мм* завд., помітно висувається з чашечки. Насінина нирковидна, 0,5—0,6 *мм* завд., на спинці з жолобком, по периферії засіяна тонкими гострими горбочками, коричневобура. ☉. Цв. V—VI.

На степових схилах з мергелястим грунтом. — Дуже рідко, тільки в західній частині П. З. С.

Відоме лише одне місцезнаходження: **П.З.С.** Ізмаїльська обл.: Новоіванівський рн, Оріхівка, схил з мергелястим грунтом (Г. Білик!).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Бессараб. (півд.)
Загальне поширення. Ендем півдня Української РСР.

Примітка. Назву виду дано на честь його колектора Г. І. Білика. *M. Bilykiana* Klok. добре відрізняється від усіх видів, що відомі з території СРСР, виявляючи деяку подібність лише до північнобалканського, описаного з Чорногорії виду — *M. Velenovskyi* (Rohlena) Hayek, але в останнього пелюстки коротші на $^1/_4$—$^1/_3$ від чашечки, коробочка дуже перевищує чашечку (на $^1/_3$—$^1/_2$) і насінина з товстенькими горбочками. Росте він на пісках.

894 (2). M. hybanica Klok. — **Мінуарція бузька.** Залозисто опушена рослина. Стебла прямі, 12—20 *см* завв., вилчасто розгалужені, з гілочками, спрямованими скоса вгору. Листки лінійно-шиловидні, до основи розширені, 5—12 *мм* завд., відхилені від стебла і серповидно загнуті вниз. Квітконіжки 5—20 *мм* завд.; чашолистики довгасто-ланцетні, тонкозагострені, (2,8)3—4 *мм* завд., до 0,8 *мм* завш., по краю плівчасті, на спинці залозисті, з трьома жилками. Пелюстки еліптичні, на $^1/_4$ коротші від чашечки, білі. Коробочка трохи коротша від чашечки. Насінина округло-нирковидна, 0,5—0,6 *мм* завд., бура, з помітними гострувато-горбочками на поверхні. ☉. Цв. V—VI.

Клоков в Бот. журн. АН УРСР, IV, 1—2 (1947) 66.
— *M. hybrida* Шишкин во Фл. СССР, VI, 488, p.p. (?). — *Alsine tenuifolia*

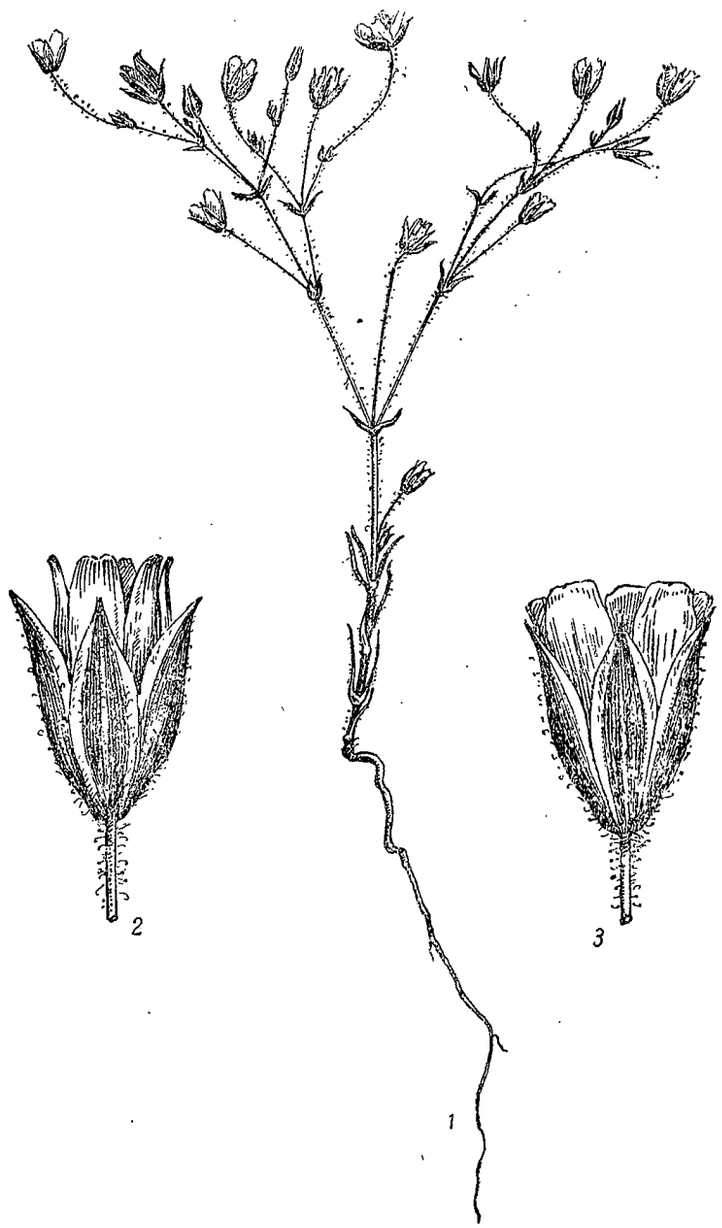

Рис. 83. *Мінуарція Біликова — Minuartia Bilykiana* Klok.
1 — загальний вигляд; *2* — плід (збільш.); *3* — квітка (збільш.).

a. grandiflora Fenzl in Ledeb., Fl. Ross., I (1842) 342, partim. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 151, ex parte.

На вапнякових і лесових схилах. — Рідко в Степу на захід від Дніпра.

Рис. 84. *Мінуарція бузька — Minuartia hypanica* Klok.

1 — загальний вигляд; *2* — плід; *3* — квітка.

П.Л.-С. Одеська обл.: Саврань на Бузі (Монтр.). — **П.З.-Л.С.** Миколаївська обл.: Вознесенськ (!!); Миколаїв (Опперман!, Пач.). — **П.З.С.** Одеса (Ланг і Шовіц!, Шестериков!), околиці Одеси, Малий Фонтан (Пач.). — **Херсонська обл.**: Гориостаївський рн, Заводовка (Пач.!).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Причорн., Крим (Керченський півострів!).

Загальне поширення. Ендем півдня СРСР.

895 (3). M. birjuczensis Klok. — **Мінуарція бірюцька.** Рослина, крім самого низу, залозисто опушена. Стебла більш-менш звивисто погнуті, 5—14 *см* завв., порівняно грубі, від основи або з середини вилчасто розгалужені, з досить розчепіреними гілочками. Листки 2,5—9 *мм* завд., 0,4—0,5 *мм* завш. при основі; нижні лінійно-шиловидні, верхні лінійно-ланцетні. Квітконіжки 4,5—14 *мм* завд., волосовидні, залозисті. Чашолистики довгасто-ланцетні до яйцевидно-ланцетних, 3—3,5 *мм* завд., 0,8—1 *мм* завш., загострені, по краю більш-менш широкоплівчасті, на спинці густо залозисті. Пелюстки еліптичні, 2,5—3 *мм* завд., 1—1,1 *мм* завш., тільки трохи коротші від чашечки. Коробочка дорівнює чашечці або лише трохи коротша від неї. Насінина 0,4—0,5 *мм* завд., на поверхні з тупими малопомітними горбочками. ⊙. Цв. V—VI.

Клоков в Бот. журн. АН УРСР, IV, 1—2 (1947) 67.

На приморських черепашникових пісках узбережжя Азовського моря.

Л.З.-Л.С. Запорізька обл.: околиці м. Осипенко (Черн.!). — Сталінська обл.: Крива коса на Азовському морі (Постригань!). — **П.С.** Запорізька обл.: острів Бірючий (Чича!).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Причорн. (півд.), Крим (півн.).

Загальне поширення. Ендем півдня СРСР.

896 (4). M. viscosa (Schreb.) Schinz et Thell. — **Мінуарція клейка.** Залозисто опушена (переважно вгорі) рослина. Стебла прямі, 2,5—10 *см* завв., опушені або іноді, як і вся рослина, голі, розгалужені звичайно починаючи з п'ятого-сьомого, рахуючи знизу, вузла, з гілочками, направленими скоса вгору. Листки лінійно-шиловидні, 2—10 *мм* завд., при основі розширені, з трьома випнутими жилками, близько 0,5 *мм* завш.; нижні листки перевищують міжвузля або дорівнюють їм. Квітки на гілочках нечисленні; квітконіжки нитковидні, 4—10 *мм* завд., скоса відхилені. Чашолистики вузькодовгасто-ланцетні, 2,5—3 *мм* завд., загострені, з трьома жилками, на спинці залозисті, з країв плівчасто облямовані. Пелюстки вузькоеліптичні, 1,5—2 *мм* завд., значно коротші від чашечки. Коробочка на $^1/_4$—$^1/_3$ коротша від чашечки. Насінина близько 0,35 *мм* завд., з гострувати горбочками, більш помітними на периферії. ⊙. Цв. VI—VII.

Schinz et Thellung in Bull. Herb. Boiss., 2 sér., VII (1907) 404 Шишкин во Фл. СССР, VI (1936) 487, p.p.

— *Alsine viscosa* Schreb., Spicil. Fl. Lips. (1771) 30. — *A. breviflora* Gilib., Fl. Lithuan., II (1781) 150.

На вогких піскуватих місцях. — Певних вказівок для території Української РСР нема, але росте в суміжних районах Польщі і, мабуть, зустрічається на крайньому північному заході (З.П. і В.Л.-С.).

Var. **glabra** (Marsson) Asch. et Gr. Форма, позбавлена опушення.

Aschers. u. Graebn., V, I (1919) 710.
— *Alsine viscosa β. glabra* Marsson, Fl. Neuvorp. Rüg. (1869) 79.

Поширення виду по СРСР. Прибалт., Верх.-Дністр. (півн.).
Загальне поширення. Скандінавія (південна), Середня Європа, Атлантична Європа (?). Наведена для Балканського півострова під цією назвою рослина належить до особливої раси.

897 (5). M. Piskunovii Klok. sp. nova in Addenda II, p. 655. — **Мінуарція Піскунова.** Стеблo пряме, 5—10(15) *см* завв., дуже тонке, разом із листками рясно опушене відлеглими залозистими волосками, від основи розгалужене, починаючи з 2—4 нижнього вузла; гілочки розсунуті під гострим кутом одна до одної. Листки нитковидно-щетинковидні, в нерозгалуженій частині стебла 3,5—7 (12) *мм* завд., при основі розширені, з трьома жилками; нижні коротші від міжвузлів. Квітки досить численні, в розлогому суцвітті. Квітконіжки нитковидні, 3—8 *мм* завд., залозисті, після цвітіння відхилені. Чашолистики лінійно-ланцетні, 2,5—3,25 *мм* завд., тонкозагострені, з вузькоплівчастими краями, на спинці залозисті. Пелюстки довгасто-яйцевидно-ланцетні, коротші від чашечки, білуваті. Коробочка трохи коротша від чашечки. Насінина близько $^1/_3$ *мм* завд., коричнево-темнобура, з малопомітними й на периферії плоскими горбочками. ⊙. Цв. V—VI.

— *A. tenuifolia b. viscosa* Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 151, non Mert. et Koch. — *M. viscosa* Шишкин во Фл. СССР, VI (1936) 487, pro max. parte, non Schinz. et Thell. — *Alsine tenuifolia* var. *β. tenella* Fenzl in Ledeb., Fl. Ross., I (1842) 342.

На пісках борових терас і Полісся. — Спорадично в басейні рр. Дніпра і Дінця.

П.П. Житомирська обл.: кол. Радомишльський повіт (Пач.). — Київська обл.: Київ (Шмальг.). — **Л.П.** Чернігівська обл.: кол. Остерський повіт (Вершковський). — **Л.Л.-С.** Київська обл.: Переяслав-Хмельницький (Пач.!, Рог.). — Сумська обл.: Талалаївка (Михайловський). — Харківська обл.: околиці Харкова (Черн.!, Ширяєв і Лавр.). — **Д.Л.-С.** Ворошиловградська обл.: Лисичанський рн, Серебрянка по Дінцю (!!). — Сталінська обл.: Краматорськ (Таліев.). — **Л.З.-Л.С.** Дніпропетровська обл.: околиці Дніпропетровська (Олексієнко!, Еліашевич!); Новомосковський рн, Знаменівка (Зоз!); Лихівський рн, Мишурин Ріг (Пач.!); Дніпропетровська мр, Мануйлівка (Олексієнко). — Харківська обл.: Куп'янський рн, околиці Куп'янська (Кот.!, !!), ст. Заоскілля (!!); Ізюм (!!). — Ворошиловградська обл.: Кремінна по р. Красній (Кот.!, !!). — Херсонська обл.: Бериславський рн, Дрімайлівка, Кам'янка по Дніпру (Пач.). — **Л.З.С.** Херсонська обл.: піщані арени низу Дніпра: Голопристаиський ри, Збур'ївка (Пач.!, Лавр.!), Солоноозерна

дача, Гола Пристань (все Пач.!), Рибальче, Іванівська арена (Лавр.); Цюрупинськ (Пач.!). — Запорізька обл.: Кам'янсько-Дніпровський рн, Кам'янка, Водяне,

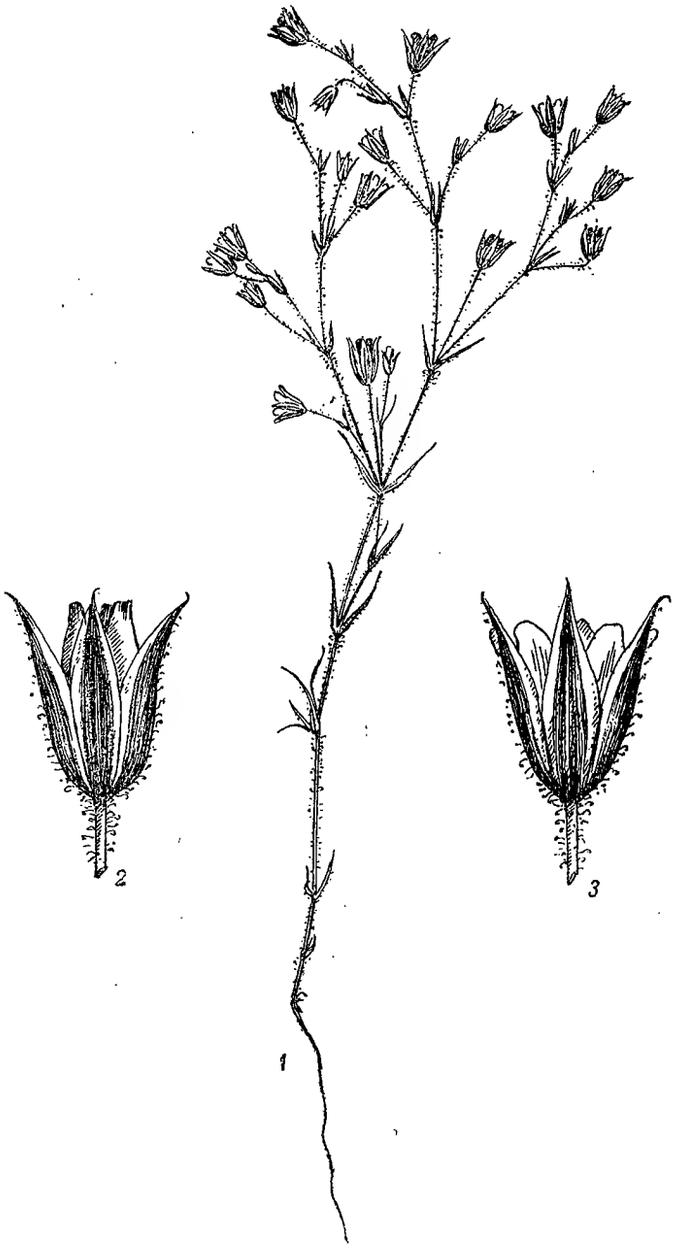

Рис. 85. *Мінуарція Піскунова — Minuartia Piskunovii* Klok.
1 — загальний вигляд; *2* — плід (збільш.); *3* — квітка (збільш).

Кам'янська арена (Козлов!). — **П.С.** Херсонська обл.: Скадовський рн, острів Джарилгач (Зоз!).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Верх.-Дніпр., Причорн., Ниж.-Дон.

Загальне поширення. Ендем СРСР.

Примітка. Вид описаний з околиць м. Куп'янська. Цей понтичний вид давно вже деякі українські флористи відрізняють від західноєвропейської *M. viscosa* (Schreb.) Schinz et Thell., але визначають його як *Alsine breviflora* Gilib. При наявності певних, хоч і незначних, відмін між українськими і середньоєвропейськими зразками, знайти відмінні ознаки між польськими екземплярами *M. viscosae* і типовими шведськими та німецькими ми не могли, через що й не можемо використати видовий епітет Жилібера, бо він є синонімом *M. viscosae*, а повинні були дати нашій рослині нову назву. Назва цьому виду дана на честь дослідника флори околиць Куп'янська, звідки описано вид, С. М. Піскунова (помер у 1918 р.). Типом виду є екземпляри з його гербарію, що зберігається у Києві в Інституті ботаніки Академії наук Української РСР. Географічні міркування цілком стверджують наше розуміння обсягу виду. Ареал *M. Piskunovii* Klok. замкнений в межах понтичної провінції і відірваний від ареалу *M. viscosae* (Schreb.) Schinz et Thell., тимчасом як ареал *Alsine breviflora* Gilib. безпосередньо його продовжує. Об'єднання *A. breviflorae* з понтичною расою та відрив її від середньоєвропейської утворюють неприродний гіатус в ареалі географічної раси. При нашому тлумаченні *M. viscosae* auct. fl. ucr. географічні й морфологічні показники збігаються і згаданої класифікаційної штучності ми уникаємо.

Секція 2. **Euminuartia** Aschers. Чашолистики при основі твердіючі, з 1—3 жилками. Однорічні або багаторічні рослини.

Ряд **1. Fasciculatae** Mattf. Чашолистики одножилкові, з широким білоперетинчастим краєм. Квітки в щільних головчастих або колосовидних пучках. Стебло вгорі і гілочки суцвіття залозисто опушені. — Однорічні рослини.

898 (6). M. glomerata (M.B.) Degen. — **Мінуарція скупчена.** Короткозалозисто опушена рослина: стебла з висхідної основи прямі, вгорі розгалужені, 10—20 *см* завд. Листки шиловидно-щетиновидні, гострі, до основи розширені, з трьома жилками, 10—15 *мм* завд. Квітки зібрані щільними колосовидними дихазіями на гілках густого волотистого суцвіття. Квітконіжки дуже короткі, 0,5—1 *мм* завд. Чашечка при основі обрубана, її листочки при плодах внизу твердіючі, вузько-ланцетно-шиловидні, тонкозагострені, по краях білошкірясті, з білою середньою жилкою і двома вузькими зеленими смужками по боках, 5—6 *мм* завд. Пелюстки довгасто-лінійні, на $^1/_3$ або вдвоє коротші від чашечки. Коробочка циліндрична, на $^1/_3$ коротша від чашечки. Насінина близько 1 *мм* завд., овальна, коричневобура, з дрібними гострими горбочками по периферії. ⊙. Цв. V—VI.

Degen in Mitt., Nat. Ver. Steiermark, XLVI (1910) 319. Шишкин во Фл. СССР, VI (1936) 492.

— *M. glomerata* subsp. *euglomerata* Mattf. in Beih. Repert. spec. nov., XV (1922) 83. — *Arenaria glomerata* M.B., Fl. taur.-cauc., I (1808) 350. — *Alsine glomerata* Fenzl in Ledeb., Fl. Ross., I, 344, part. (excl. var. *γ*). Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 152.

На кам'янистих, особливо вапнякових, відслоненнях. — Рідко в Степу і по південній закраїні Лісостепу Правобережжя.

П.Л.-С. Київська обл.: Умань (Шмальг.). — **П.З.-Л.С.** Дніпропетровська обл.: Верхньодніпровський рн, Дубова балка. — **Л.З.-Л.С.** Сталінська обл.: Жданов (!) Волноваський рн, Краснівка, по р. Кальміусу (!). — **П.З.С.** Околиці Одеси (Бессер!, Пандер!). — Миколаївська обл.: Очаків (Шестериков); околиці Миколаєва (Крижевський, Шмальг., Федосєєв!, Яната!). — Херсонська обл.: Херсон (Пач.!); Бериславський рн, Кам'янка, Качкарівка по Дніпру (Пач.); Каланчацький рн, порт Хорли (Пач.!). — **Л.З.С.** Запорізька обл.: околиці Запоріжжя по Дніпру (Грунер!); Приазовський рн, Георгіївка (Сидоров); Комишеваський рн, Юльївка і Григорівка (Грунер).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Серед.-Дніпр. (півд.), Причорн., Крим; Кавказ: Зах. Закавк. (Новоросійськ).

Загальне поширення. Середня Європа (південь), Балкани.

Примітка. Вид описано з Криму (гора Чатир-Даг). Українська форма трохи відрізняється від типової кримської, але збігається з балканською.

Ряд **2. Setaceae** Mattf. Чашолистики з однією жилкою, по краю шкірясті. Квітки в більш-менш рідких суцвіттях на довгих квітконіжках. — Багаторічники.

899 (7). M. leiosperma Klok. — **Мінуарція гладеньконасінна.** Півкущик 10—20 *см* завв.; стебла від середини або нижче розгалужені, внизу короткоопушені, вище голі. Листки щетиновидні, 4—14 *мм* завд., по краях коротковійчасті, при верхівці раптово звужені в коротесеньке вістря, більш-менш зігнуті. Суцвіття досить розлоге або більш-менш стиснуте, але квітки завжди на кінцях гілок скупчені і багато квіток на дуже коротеньких ніжках або майже сидячі. Прицвітні листки яйцевидно-ланцетні, 0,75—4 *мм* завд., по краях широкоплівчасті, з коротеньким вістрям при верхівці; квітконіжки до 8—12 *мм* завд., голі. Чашолистики яйцевидно-ланцетні, 2,5—3 *мм* завд., 1—1,25 *мм* завш., з однією, а при основі з трьома більш-менш помітними жилками. Пелюстки трохи довші від чашечки. Коробочка приблизно дорівнює чашечці. Насінина нирковидна, 0,6—0,7 *мм* завд., на поверхні з тупими малопомітними горбочками. ♃. Цв. VI—IX.

Клоков в Бот. журн. АН УРСР, IV, 1—2 (1947) 69.

— *M. setacea* Шишкин во Фл. СССР, VI (1936) 492, non Hayek s. str. — *Alsine setacea* Czern., Consp. (1859) 11. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 152, p.p., non Mert. et Koch. — *A. setacea* var. *β. psilosperma* Fenzl in Ledeb., Fl. Ross., I (1842) 345, p.p.

Видані зразки: Герб. фл. УРСР, № 48 (sub *M. setacea*).

Росте на кам'янистих відслоненнях і на пісках від південних районів Полісся до моря. — На заході, мабуть, не доходить до Дністра, а в східному напрямі зупиняється десь на Доні.

П.П. Київ, околиці (Рог.!, Шмальг.!). — Житомирська обл.: Овруч (Пач., Рог.). — **Л.П.** Київська обл.: Бровари (Рог.!), Дарниця (Лазаренко і Оксіюк!); Вища Дубечня (!). — Чернігівська обл.: в кол. Остерському

повіті (Вершковський). — **П.Л.-С.** Київська обл.: по Дніпру — від Києва до Трипілля (!). — Кіровоградська обл.: Чигиринський рн, Бужин (!), Гущівка (Пач.); по р. Тясмину — від Сміли до Чигирина (!). — **Л.Л.-С.** Київська обл.: по Дніпру від Києва до Кременчука (!). — Сумська обл.: Лебединський рн, по р. Пслу — околиці м. Лебедина і Бобрового (Ширяєв). — Полтавська обл.: Гадяч (Цитович); Полтава (Лепченко!); Кременчуцький рн, Келеберда (Кот.!); Золотоніський рн, Шабельники, Чапаевка (!); Котелевський рн, Рублівка (Ширяєв і Лавр.). — **Д.Л.-С.** По Дінцю в північній частині на крейді звичайно, з південної частини району відомостей мало. — Сталінська обл.: Чистяківська мр, Мирний Курган — Дронове (Кот.!); ст. Краматорська (Таліев!). Зустрічається, мабуть, по всьому району. — **П.З.-Л.С.** Одеська обл.: по р. Південному Бугу — від Вознесенська до Первомайська (!!). — Дніпропетровська обл.: Кривий Ріг (Кот.!); на р. Саксагані (Акінфієв); нерідко, мабуть, по всьому району. — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: Ізюм та околиці (Таліев!, Черн.!, Залеський!, !!) і по р. Дінцю як на крейді, так і на піску, нерідко; Куп'янськ (!!); по р. Осколу та по інших лівих притоках р. Дінця, а також по лівому берегу р. Дінця нерідко або звичайно. Для середньої та південної частини району нема вказівок, але, напевно, трапляється. — **П.З.С.** Нерідко. — **Л.З.С.** По Нижньому Дніпру і по р. Молочній нерідко.

Вид досить мінливий і представлений кількома екологічними расами. В північній частині ареалу зустрічається переважно або виключно на піску, а в південній також на відслоненнях.

Var. puberula Klok. Стебла у верхній частині, а також квітконіжки дрібноопушені.

Klok., hoc. loco combinatio nova.

— *M. setacea β. psilosperma* f. *puberula* Klp. in Sched. ad Herb., Fl. RSS Ucr., cent. I (1934) 12. — *Alsine setacea* var. *pubescens* Por., Обозр. (1869) 48, non Fenzl.

Наводиться для північної частини ареалу виду — П.П., Л.П., П.Л.-С., Л.Л.-С. Зустрічається рідко поруч із типовою формою, в якої стебла вгорі цілком голі.

Загадковою формою залишається *M. euxina* Klok. ined., у якої стебло на всьому протязі, листки й квітконіжки густо короткоопушені, а чашолистики довші, 4—5 *мм* завд. Такі екземпляри зберігаються в гербарії Інституту ботаніки Академії наук Української РСР з етикеткою „Одесса", без позначення прізвища колектора. Найновіші матеріали з Одеси належать до звичайної форми виду.

Поширення виду по СРСР. Європейська частина: Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Причорн., Ниж.-Дон., Волз.-Дон.

Загальне поширення. Ендем СРСР.

Примітка 1. Вид описано з **Л.З.С.**, Запорізька обл., Мелітопольський рн, схили по р. Молочній між сс. Терпінням і Ново-Богданівкою.

Примітка. 2. Найбільш віддалена на північний захід географічна раса з складного циклу близьких до *M. setacea* (Thuill.) Hayek (ряд *Setaceae* Mattf.). У західних районах Української РСР не росте і замінена іншими, принаймні двома, расами. Від *M. setacea* (Thuill.) Hayek та ближчих до неї форм добре відрізняється майже гладенькою насіниною. За цією ознакою разом із далі описаною може бути виділена із *Setaceae M. aucta* Klok. в ряд *Leiospermae* Klok.

900 (8). M. aucta Klok. — **Мінуарція побільшена.** Півкущик, 20—30 *см* завв.; плодущі стебла вгорі розгалужені, в нижній частині дуже коротко опушені, майже шорсткі. Листки щетиновидні, 5—17 *мм* завд., тонкозагострені, по краях коротковійчасті, більш-менш відхилені. Суцвіття досить розлоге, всі квітки на помітних ніжках. Прицвітні листки з яйцевидної, широкоплівчастої по краях основи звужені в помітне або коротеньке вістря, разом з останнім 2—4 *мм* завд.; квітконіжки 3—12 *мм* завд., голі. Чашолистики довгасто-ланцетні, 3,5—5 *мм* завд., 1—1,25 *мм* завш., тонкозагострені, на спинці з однією, а при основі нерідко з більш-менш виявленими трьома жилками. Пелюстки до 5 *мм* завд. і близько 2 *мм*, рідко 2,75 *мм* завш. Коробочка не висувається з чашечки. Насінина 0,6—0,7 *мм* завд., без помітних горбочків на поверхні. ♃. Цв. VI—IX.

Клоков в Бот. журн. АН УРСР, IV, 1—2 (1947) 70.

На вапнякових схилах.

З.Л.-С. Тернопільська обл.: Кременецький рн, околиці м. Кременця, Дівоча гора (Грины!), Страхова гора, там же (Грины!), Кременець (М. Цінгер!).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Верх.-Дністр.

Загальне поширення. Ендем Української РСР. Описаний за екземплярами з гори Дівочої в околиці Кременця.

Примітка. Очевидно, вузькопоширена раса циклу. Серед описаних Западовичем для Галичини форм *M. setaceae* s. l. подібної немає. Від *M. leiosperma* Klok. відрізняється майже вдвоє довшими чашолистиками, а також тим, що всі квітки в суцвітті мають добре виявлені ніжки, збігаючись у цих ознаках із загадковою *M. euxina* Klok., яка, таким чином, може бути опушеною формою цього виду, аналогічною *M. leiosperma* f. *puberula* Klok. Потребує насамперед вияснення географічного поширення. З околиць Кременця, де *M. aucta* Klok. є характерною рослиною на вапнякових скелях і схилах великих горбів, інших видів циклу не зібрано.

901 (9). M. thyraica Klok. — **Мінуарція дністровська.** Півкущик, 8—20 *см* завв.; стебла в нижній частині дуже коротко опушені, вище голі. Листки щетиновидні, 5—15 *мм* завд., з гострими відтягнутими кінчиками, більш-менш зігнуті назовні; нижні по краях коротковійчасті. Суцвіття більш-менш стиснуте і деякі квітки в ньому сидячі. Прицвітні листки яйцевидно-ланцетні, 1—3,5 *мм* завд., при основі по краях широкоплівчасті, загострені, при верхівці часто з відокремленим коротеньким вістрям. Квітконіжки до 8—10 *мм* завд., голі. Чашолистики яйцевидно-ланцетні, тонкозагострені, 2,5—3,5 *мм* завд., 0,9—1,25 *мм* завш., з однією, а при основі з більш-менш помітними трьома жилками. Пелюстки трохи, але помітно довші від чашечки. Коробочка 2,5—3 *мм* завд. Насінина закруглено-нирковидна, 0,5—0,7 *мм* завд., коричнево-темнобура, рясно вкрита тоненькими гострими горбочками. ♃. Цв. VI—IX.

Клоков в Бот. журн. АН УРСР, IV, 1—2 (1947) 68.

— *A. setacea* Zapal., Consp. fl. Galic. crit., III (1911) 23 pro max. parte (*praesertium* var. d. *thyraica* Zapal., excl. var. a.), non Mert. et Koch. — *M. setacea* subsp. 2, *parviflora* var. b. *Thyraica* (Zapal.) Aschers. u. Graebn., Synops., V, I (1919) 720. — *M. setacea* Kulczyński in Fl. Polska, II (1921) 230 pro max. parte, non Hayek.

На вапнякових і степових з вапняковим підгрунтям схилах. — У наддністрянських районах.

З.Л.-С. Станіславська обл.: Обертинський рн, Чортовець (Катіна!). — Тернопільська обл.: Заліщики (Запал., !!). — Кам'янець-Подільська обл.: Новоушицький рн, с. Калюс по р. Калюс (!); Староушицький рн, Бакота (!). — **П.З.С.** Миколаїв (Федосеєв!). Остання вказівка потребує підтвердження, бо взагалі в околицях Миколаєва трапляється *M. leiosperma* Klok.

Поширення по СРСР. Європейська частина: Верх.-Дністр., Бессараб.

Загальне поширення. Ендем південного заходу СРСР.

Примітка 1. До цього виду, мабуть, треба віднести й більшість інших вказівок *M. setaceae* s. l. для Наддністрянщини, яких ми тут не наводимо, бо не мали змоги їх перевірити за гербарними зразками. Але по Нижньому Дністру, можливо, зустрічається і *M. leiosperma* Klok. або якась ще не виявлена раса.

Примітка 2. Подільсько-покутська *M. thyraica* Klok. має тісні зв'язки з гірськими видами ряду, до яких належать західнокарпатський — *M. pienina* (Zapal.) Klok. (*Alsine setacea* var. a. *pienina* Zapal., l. c.), північнобалканський — *M. bannatica* (Rchb.) Klok. [*Sabulina bannatica* Rchb., Fl. Germ. exc. (1832) 787], а також південноуральський вид *M. Kraschenninikovii* Schischk. До них близька й типова *M. setacea* (Thuill.) Hayek [*Arenaria setacea* Thuill., Fl. Paris, ed. 2 (1799) 218], описана з околиць Парижа і поширена на захід від Карпат — у Середній та Атлантичній Європі. Ці види можна об'єднати разом із деякими іншими, в спільний вузький ряд *Eusetaceae* Klok. Їх треба розглядати як молоді (пізньоплейстоценові) раси, гірськосередземноморського походження.

Секція 3. **Polymechana** Mattf. Чашечка при основі не твердішає. Чашолистики з трьома жилками, гострі, під час цвітіння відхилені. Пелюстки закруглено-яйцевидні або яйцевидні, відразу звужені в короткий нігтик, дорівнюють чашечці або трохи довші.

902 (10). M. Zarecznyi (Zapal.) Klok. — **Мінуарція Зарічного.** Корінь веретеновидний; рослина утворює густі дернинки, при основі здерев'яніла. Стебла численні, з дуговидної основи підведені, (5)10—15 *см* завв., тонкі, вгорі залозисто-волосисті. Листки лінійно-щетиновидні, 4—12 *мм* завд., 0,5—0,7 *мм* завш.; верхні на цвітяних стеблах лінійно-ланцетні, ширші, всі голі. Квітки в числі 1—3(6), у верхівкових півзонтиках. Квітконіжки при плодах до 5—12(16) *мм* завд., тонкі, залозисті. Чашечка гола або при основі залозиста; чашолистики яйцевидно-ланцетні, 3—4(5) *мм* завд., 1,2—1,8 *мм* завш., гострі або загострені, з трьома випуклими жилками, по краю широкоперетинчасті. Пелюстки яйцевидно-еліптичні, яйцевидні або овальні, 3,4—4,5(5,8) *мм* завд., 1,5—3(3,5) *мм* завш., трохи довші від чашечки або дорівнюють

ій, тупі. Коробочка яйцевидно-конічна, 4—5,5 *мм* завд., розкривається 3—4 стулками (відповідно стовпчиків буває три або чотири). Насінина нирковидна, (0,6)0,7—0,8(1) *мм* завд., по периферії з довгенькими тупуватими горбочками. ♃. Цв. V—VI, часто вдруге наприкінці літа.

Klok., hoc loco, combinatio nova.

— *Alsine Zarecznyi* Zapal., Consp. fl. Galic. crit., III (1911) 25, excl. var. c. — *A. verna* var. a. *Zarecznyi* Hermann, Fl. Deutschl. Fennoskand. (1912) 185. — *Alsine verna* var. *carpatica* Porc., Enum. pl. Naszod. (1878) II. — *M. verna* subsp. *M. Gerardi* var. b. *Carpatica.* Aschers. u. Graebn., Synops. V, I (1919) 749 — forma *glaberrima.* — *Alsine verna* Knapp, Pfl. Gal. u. Buk. (1872) 331, p.p., non Wahlenb. s. str. — *M. verna* Kulczyński in Fl. Polska, II (1921) 230, non Hiern. s. str.

На скелях, особливо вапнякових.

К.Л. — Запалович наводить різні форми цього виду для Покутських, Мармарошських і Буковинських Карпат. — Закарпатська обл.: Рахівський окр., хребет Свидовець (Брадіс!).

Запалович описує ряд форм і чотири відміни, з яких одна вже виділена в окремий вид.

Var. neglecta Zapal. Відрізняється від типу тим, що в неї квіток нерідко шість; пелюстки дрібніші, 3—3,5 *мм* завд., коротші від чашечки або їй дорівнюють; чашечки також нерідко дрібніші.

Zapal., l. c., 26.

Пр.Л. Чернівецька обл.: Буковинські Карпати.

Var. devestita Zapal. Цілком гола рослина, в інших ознаках схожа з типовою формою.

Zapal., l. c., 27.

Пр.Л. Чернівецька обл.: гора Сухард (Запал.).

Var. pseudogerardiana Zapal. Відрізняється від типу менш численними, але більшими квітками. Стеблo звичайно одноквіткове; квітконіжки до 8—16 *мм* завд.; чашолистики 4—5 *мм* завд.; пелюстки (4,5)5—5,8 *мм* завд., іноді загострені.

Zapal., l. c., 28.

— *Alsine Gerardi* Wahlenb., Fl. Carp. (1814) 132, non Willd. — *Minuartia verna* var. *Gerardi* Kulcz., l. c., non Schinz. et Keller.

Поширення виду по СРСР. Європейська частина: Карпати. Загальне поширення. Татри і Східні Карпати.

Примітка. Критичний і, можливо, збірний вид з дуже складного ряду *Vernae* Klok. (*M. verna sensu* amplo). З типовою *M. verna* (L.) Hiern. він, в усякому разі, не тотожний і стоїть найближче до *M. Gerardi* (Willd.) Hayek, особливо у відміні *pseudogerardiana* Zapal. з побільшеними квітками, відрізняючись

майже вдвоє дрібнішими насінинами, опушеними вгорі стеблами, а також звичайно дрібнішими квітками. *M. Gerardi* (Willd.) Hayek росте в Альпах.

M. verna (L.) Hiern. у різних расах, які ще критично не вивчені, поширена в СРСР по всій Арктиці, в альпійській смузі гір Кавказу, Сибіру, Далекого Сходу і Середньої Азії, а також у гірських степах.

903 (11). M. oxypetala (Woloszcz.) Kulcz. — **Мінуарція гостропелюсткова.** Сірозелена рослина, утворює дернинки. Стебла підведені, 5—12 *см* завв., тонкі, залозисто опушені. Листки лінійно-щетиновидні, близько 1 *см* завд., з країв залозисто-війчасті. Квіток 1—5 на стеблині; квітконіжки в 2—2,5 раза довші від чашечки. Чашолистики яйцевидно-ланцетні, (2,7)3—4 *мм* завд., 0,9—1,3 *мм* завш., гострі; чашечка при основі залозиста. Пелюстки яйцевидні, (2,2)2,5—3(3,5) *мм* завд., (1)1,2—1,5(1,8) *мм* завш., загострені, білі. Коробочка (4)4,5—5,5 *мм* завд., на $^1/_4$—$^1/_3$ висунута з чашечки. Насінина 0,6—0,8 *мм* завд., вкрита гострувatими горбочками, 0,05—0,06 *мм* завв. ♃. Цв. V—VI.

Kulczyński in Fl. Polska, II (1921) 231.

— *Alsine oxypetala* Woloszczak in Spraw. Kom. fiz. Ak. Umiej., XXII, 2 (1888) 214. — *A. Zarecznyi* Zapał, var. *C. oxypetala* Zapał., Consp., fl. Galic. crit., III (1911) 27, p.p. — *M. verna* subsp. B. — *M. attica* var. *C. oxypetala* Graebn. in Aschers. u. Graebn., Synops., V, I (1919) 745.

Видані зразки: Fl. pol. exsicc., № 314!

На вапнякових скелях в альпійській смузі Карпат.

К.Л. Станіславська обл.: Чивчинські гори між Лністоном і Попадею (Запал.). — Чернівецька обл.: гора Капуль (Кульчинський). Наводиться для Чивчин, Сулігуля, Катуля.

Поширення по СРСР. Європейська частина: Верх.-Дністр. (Карпати).

Загальне поширення. Східні Карпати. Ендем Покутсько-Марморошських Карпат. Описаний з Чивчинських гір.

Рід 262. Піщанка — Arenaria L.

L., Gen. pl., ed. I (1737) 133.

Чашолистиків п'ять; пелюсток п'ять, білих, суцільних; тичинок десять, рідше п'ять; стовпчиків здебільшого три, рідко 2—4; при їх основі є більш-менш розвинений залозистий диск. Коробочка розкривається шістьма зубцями. Насінина нирковидна, без придатка, матова, з горбочками. — Однорічні або багаторічні трави, рідше півкущики.

Понад 200 видів, поширених по всій землі, але особливо в помірній і холодній зонах північної півкулі. В Австралії зустрічається тільки занесена *A. serpyllifolia* s. l.

---

1. Однорічні рослини з яйцевидними або яйцевидно-ланцетними короткими, до 1 *см* завд., листками . . . . . 2.
— Багаторічні рослини з лінійно-щетиновидними, довгими листками . . . . . 6.

2. Чашечка 2—3 *мм* завд.; коробочка при основі майже не розширена, її стінки більш-менш шкірясті, легко стискуються не ламаючись . . . . . **(12). П. тонкостебельна — A. leptoclados** Guss.
— Чашечка 3—4 *мм* завд.; коробочка при основі здута, її стінки не шкірясті, в стиглому стані ламаються при стискуванні . . . . 3.
3. Коробочка яйцевидно-глечикоподібна, раптом звужена вгору в „горлечко"; стебла звичайно тільки вгорі розгалужені, з яйцевидно-ланцетними листками . . . . . **(11). П. Зоза — A. Zozii** Klp.
— Коробочка яйцевидно-конічна, поступово звужена до верхівки; стебла часто від основи розгалужені; листки яйцевидні або широко-яйцевидно-ланцетні . . . . . 4.
4. Рослина без залозистого опушення; насінина на спинці з виразним жолобком . . . . . **(10). П. чебрецелиста — A. serpyllifolia** L.
— Рослини опушені і залозистими, і простими волосками; насінина з плоскою або опуклою спинкою . . . . . 5.
5. Насінина з гострими або гострувatими помітними горбочками на периферії; листки до 10 *мм* завд. і 6 *мм* завш. . . . . **(8). П. уральська — A. uralensis** Pall. ex Spreng.
— Насінина з тупими, плоскуватими, малопомітними горбочками на периферії; листки до 6 *мм* завд. і 3,5 *мм* завш. . . . . **(9). П. коротколиста — A. brevifolia** Gilib.
6(1). Квітки майже сидячі, скупчені в густе півкулясте суцвіття . . . . . **(1). П. головчаста — A. cephalotes** M.B.
— Квітки на більш-менш довгих квітконіжках (іноді середні в півзонтиках, сидячі), в розлогих суцвіттях . . . . . 7.
7. Пелюстки дорівнюють чашечці або трохи коротші від неї; чашолистики загострені . . . . . **(2). П. тверда — A. rigida** M.B.
— Пелюстки вдвоє довші від чашечки, чашолистики тупі . . . . 8.
8. Чашолистики 2—2,5 *мм* завд., на спинці з гострим кілем . . . . . **(7). П. довголиста — A. longifolia** M.B.
— Чашолистики 2,5—5 *мм* завд., без помітного кіля на спинці . . 9.
9. Гілки суцвіття і квітконіжки густо залозисто опушені . . . . **10.**
— Гілки суцвіття і квітконіжки голі . . . . . **11.**
10. Корені тонкі, 2—3 *мм* завш.; вкорочені гони з пучками листків 3—15 *см* завд.; стеблові листки до 7,5 *см* завд., всі листки твердуваті; суцвіття з 1—5 півзонтиків; квітконіжки до 25 *мм* завд.; чашолистики 2,5—3,5 *мм* завд.; пелюстки 5—7 *мм* завд. Південностепова рослина . . . . . **(3). П. Біберштейна — A. Biebersteinii** Schlecht.
— Корені потовщені, веретеновидні, до 4—6 *мм* завш.; пучки листків 12—22 *см* завд.; стеблові листки до 11,5 *см* завд., усі листки м'які; суцвіття з 3—6 півзонтиків; квітконіжки до 40 *мм* завд.; чашолистики 3—3,5 *мм* завд.; пелюстки 6—8 *мм* завд. Борова рослина Лісостепу . . . . . **(4). П. борова — A. pineticola** Klok.

11(9). Суцвіття досить скупчене, багатоквіткове; квітконіжки коротші, 3—10 *мм* завд.; чашолистики 2,5—3 *мм* завд.; пелюстки 5—6 *мм* завд. . . . . **(6). П. вузьколиста — A. stenophylla Ledeb.**
— Суцвіття розлоге, малоквіткове; квітконіжки довші, 8—30 *мм* завд.; чашолистики 4—6 *мм* завд.; пелюстки 8—12 *мм* завд. . . . . **(5). П. українська — A. ucrainica Spreng.**

Підрід I. **Eremogone** Fenzl.

Чашолистики при основі під кінець отверділі, з трьома маловиявленими жилками. Зав'язь з багатьма насінними зачатками. Коробочка багатонасінна. Листки вузьколінійні або щетиновидні.

Ряд **1. Glomeriflorae** Fenzl. Квітки скупчені в щільне, головчасте суцвіття.

904 (1). A. cephalotes M.B. — **Піщанка головчаста.** Стебла прямі, грубенькі, 25—50 *см* завв., голі, при основі з укороченими гонами, які несуть пучки вузьколінійних, по краях шорстко-війчастих листків, 7—18 *мм* завд., близько 1 *мм* завш., з розширеними піхвами. Стеблові листки ширші (до 1,5 *мм*), довші (крім верхівкових) від міжвузля, вгорі поступово переходять в яйцевидно-шиловидні, шкірясті і по краю блідо-плівчасті прицвітні листки. Квітки сидячі, скупчені густим півкулястим суцвіттям. Прицвітки широко шиловидні, шкірясто-плівчасті. Чашолистики яйцевидні, загострені, 6—7 *мм* завд., з кілем на спинці і плівчастими краями. Пелюстки білі, довгасті, тупі, трохи перевищують чашечку. Коробочка округло-яйцевидна, дорівнює чашечці або трохи коротша. 4. Цв. VI—VII.

M.B., Fl. taur.-cauc., I (1808) 346, III, 309. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 154. Шишкин и Кнорринг во Фл. СССР, VI, 521.
— *Eremogone cephalotes* Fenzl, Verbr. Alsin. (1833) tab. ad. p. 44.

На степових схилах і вапнякових відслоненнях. — Рідко і тільки на півдні західного Лісостепу і правобережного Степу.

П.З.С. Одеська обл.: Куяльницький і Хаджибеївський лимани (Черн.!). — Миколаївська обл.: Очаківський рн, Матросівка (Ліндем.); Варварівський рн, Нечаяне (Пач.); Привільнянський рн, Ново-Полтавка і Привільне по Інгулу (Кот. і Танфільєв); Миколаїв (Шмальг.). — Херсонська обл.: Калінінський рн, Березневий, Мала Сейдеменуха по Інгульцю (Кот.).

Поширення по СРСР. Крім Української РСР, наводиться ще для Молдавської РСР — Кишинів (Шмальг.), Ягорлик і Коси (Рог.).

Загальне поширення. Ендем південного заходу Європейської частини СРСР (палеопонтичний вид).

Ряд **2. Rigidae** Schischk. Квітки в розлогому суцвітті; чашолистики 5—10 *мм* завд., загострені.

905 (2). A. rigida M.B. — **Піщанка тверда.** Сизуватозелена рослина. Стебла прямостоячі, 20—40 *см* завд., голі, при основі з пучками жорсткуватих, щетиновидних, по краю шорстко війчастих листків, 8—12 *см* завд., розширених донизу в піхви; стеблові листки ширші, тверді, перевищують міжвузля. Квітки в півзонтиках, зібраних у стисле, довгасто-волотисте суцвіття. Квітконіжки короткі, 5—9 *мм* завд., голі; середні квітки в півзонтиках, сидячі; прицвітки плівчасті, шиловидні. Чашолистики яйцевидно-ланцетні, загострені, 5—7 *мм* завд., посередині з зеленуватим поздовжнім кілем. Пелюстки білі, довгасті, тупі, дорівнюють або трохи коротші від чашечки. Коробочка яйцевидна, трохи коротша від чашечки, 4—5 *мм* завд. Насінина чорнувата, трохи блискуча, з дрібнесенькими горбочками. 4. Цв. VI—VII.

M.B., Fl. taur.-cauc., I (1808) 346, III, 309, Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 154. Шишкин и Кнорринг в Фл. СССР, VI, 521.
— *Eremogyne rigida* Fenzl, Verbr. Alsin. (1833) tab. ad. p. 46.
Видані зразки: Герб. фл. УРСР, № 49.

На кам'янистих схилах, сухих степах і пісках. — Переважно в Степу, зрідка в правобережному Лісостепу.

П.Л.-С. Кіровоград (Шмальг.). — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Слов'янський рн, Бантишеве на р. Сухому Торці (Залеський!). — **П.З.-Л.С.** Одеська обл.: Первомайськ (Рог.); Доманівський рн, Прибужжя (!!). — Дніпропетровська обл.: П'ятихатський рн, Саксагань; Верхньодніпровськ (Шмальг.); Дніпропетровськ (Акінфієв, Сележинський, Срединський). — **Л.З.-Л.С.** Дніпропетровська обл.: Павлоград (Ширяєв); Новомосковський рн, Знаменівка, Самарський бір (Зоз!). — **П.З.С.** Ізмаїльська обл.: Болград (Шмальг.). — Херсонська обл.: Херсон (Рябков); Бериславський рн, Качкарівка (Пач.). — Миколаївська обл.: Миколаїв (Крижевський!); Варварівський рн, Варварівка, В. Кореniха, Сливне (Опперман!). — **Л.З.С.** Запорізька обл.: Осипенко (Бойко); Запоріжжя (Грунер, Шмальг.); острів Хортиця (Дементьев). — Херсонська обл.: Ново-Троїцький рн, Асканія-Нова (Шалит!, !!, Свистунова!, Левіна!). — Запорізька обл.: Мелітопольський рн, Семенівка (Ширяєв!), Мелітополь; Якимівський рн, Радивонівка (Ширяєв!).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Причорн., Ниж.-Дон., Бессараб. (півд.).

Загальне поширення. Румунія, Добруджа, південно-західні райони Європейської частини СРСР. Західнопонтичний ендем.

906 (3). A. Biebersteinii Schlecht. — **Піщанка Біберштейна.** Корінь 2—3 *мм* завт. Стебла прямостоячі, 20—50 *см* завв., до суцвіття голі, при основі їх розвинені вкорочені неплідні гони з пучками вузьких щетиновидних, по краях остисто-пилчастих листків, 3—15 *см* завд., 0,3—0,5 *мм* завш. Стеблові листки до 7,5 *см* завд., 1—2 *мм* завш.; нижні з них довші, а верхні коротші від міжвузлів; верхівкові листки в суцвітті 2—14 *мм* завд. Суцвіття з 1—5(6) півзонтиків, волотисте, з густо залозисто-опушеними гілками; квітконіжки 2—26 *мм* завд., теж залозисто-опушені. Чашолистики округло-яйцевидні, 2,5—3,5 *мм* завд.,

Рис. 86. *Піщанка Біберштейна — Arenaria Biebersteinii* Schlecht.
1 — загальний вигляд; *2* — квітка

тупі, голі, по краю широкоплівчасті, з однією невиразною жилкою і без помітного кіля. Пелюстки білі, широко-обернено-яйцевидні, 5—7 *мм* завд., вдвоє довші від чашечки. Коробочка широкояйцевидна, 5—7 *мм* завд., перевищує чашечку. Насінина близько 1,25 *мм* завд., чорна, матова, з плоскими горбочками. Цв. V—VII.

Schlecht., Mag. Ges. Naturf. Freunde Berlin, VII (1816) 202.

— *A. graminifolia* Schrad., Hort. Goett., I (1809) 5 (non Ard.) — *A. graminifolia* var. *pubescens* Fenzl in Ledeb., Fl. Ross., I (1842) 364. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 155. — *A. filifolia* M.B., Fl. taur.-cauc., I (1808) 344, non Forsk.

На степах і кам'янистих відслоненнях. — Звичайно в Степу, рідко в південній частині Лісостепу.

Л.Л.-С. Найбільш північні місцезнаходження (потребують перевірки): Полтава (Краснов). — Харківська обл.: Рогань (Ширяєв); околиці Краснограда (Ширяєв). — **Д.Л.-С., П.З.-Л.С., Л.З.-Л.С.** (у південній частині), **П.З.С.** і **Л.З.С.** Звичайно. Невідома з **П.С.**

Поширення по СРСР. Недостатньо вивчене через змішування з близькими видами. Європейська частина: Серед.-Дніпр. (півд.), Причорн., Ниж.-Дон.; Кавказ: Передкавк.; Зах. Сибір.

Рис. 87. *Піщанка борова — Arenaria pineticola* Klok.
1 — загальний вигляд; *2* — квітка з усуненими пелюстками.

Загальне поширення. Ендем СРСР.

Примітка. Назва *A. graminifolia* Schrad. як гомонімічна тепер не вживається ні у вузькому, ні в широкому значенні. В широкому значенні для об'єднання цієї раси і трьох наступних вживають назву *A. stenophylla* Led., sensu lato.

907 (4). A. pineticola Klok. sp. nova in Addenda II, p. 655. — **Піщанка борова.** Корені потовщені, веретеновидні, до 4—6 *мм* у діаметрі. Кореневище висхідне, більш-менш розгалужене, вкрите білуватими лусками; неплідні гони з пучками листків, останні при основі одягнені лусками, 12—22 *см* завд. Стебла підведені від основи або висхідні, більш-менш колінчасто вигнуті, 32—58 *см* завв., у нижній половині голі, вгорі густо опушені короткими залозистими волосками. Стеблові листки у нижній частині 1,5—11,5 *см* завд., 1—1,5 *мм* завш. Суцвіття з 3—5(6) півзонтиків. Покривні листки в суцвітті здебільшого яйцевидно-ланцетні, загострені, 3—17 *мм* завд., по краю широкоплівчасті, верхні часто майже цілком плівчасті або закінчуються тонким трав'янистим вістрям; бувають і голі, і залозисті. Квітконіжки 4—40 *мм* завд., залозисті; чашолистики 3,5 *мм* завд.; пелюстки 6—8 *мм* завд. ♃ . Цв. VI.

У степових борах. — Відома з басейну р. Дінця, але поширена, мабуть, і по Дніпру з його притоками.

Л.Л.-С. Суми (Черн.!). — Харківська обл.: околиці Харкова, бір Щербачова (Наливайко!), Жихорський бір (Черн.); Мерефа (!!); Зміївський рн, Задонецькі хутори (Лавр.!), Шелудьківка (Карзов!), Скрипаївська лісова дача, бір (Залеський!), Коропові хутори (Карзов!). — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: ст. Артемовогірська (Козлов!); Чугуївський рн, ст. Мохнач (Кот.!). — Ворошиловградська обл.: Кремінна по Дінцю (Кот.!).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Волз.-Дон., Ниж.-Дон.

Загальне поширення. Ендем Європейської частини СРСР.

Примітка 1. Вид описаний з околиць Донецької біологічної станції (Харківська обл., Зміївський район).

Примітка 2. Мезофітна і субнеморальна більш північна раса, яку, незважаючи на велику морфологічну схожість, ні в якому разі не можна ототожнювати з типовою рослиною південних сухих степів *A. Biebersteinii* Schlecht. або вважати за екологічну відміну останньої.

908 (5). A. ucranica Spreng. — **Піщанка українська.** Подібна до обох попередніх. Вся рослина гола, 30—50 *см* завв. Пучки прикореневих листків слабіше розвинені, часто зовсім відсутні; листки звичайно ширші, 0,5—1 *мм* завш. Суцвіття малоквіткове, розлоге, з видовженими гілочками. Квітконіжки 8—30 *мм* завд.; квітки порівняно великі. Чашолистики 4—5(6) *мм* завд., блідосолом'яного кольору, широкоплівчасті по краю, з виразнішою смужкою посередині, але також без помітного кіля, з однією жилкою. Пелюстки білі, в 2 або в 2,5 раза довші від чашечки, 8—12 *мм* завд. Коробочка 6—8 *мм* завд. ♃ . Цв. $^2/_2$V—VII.

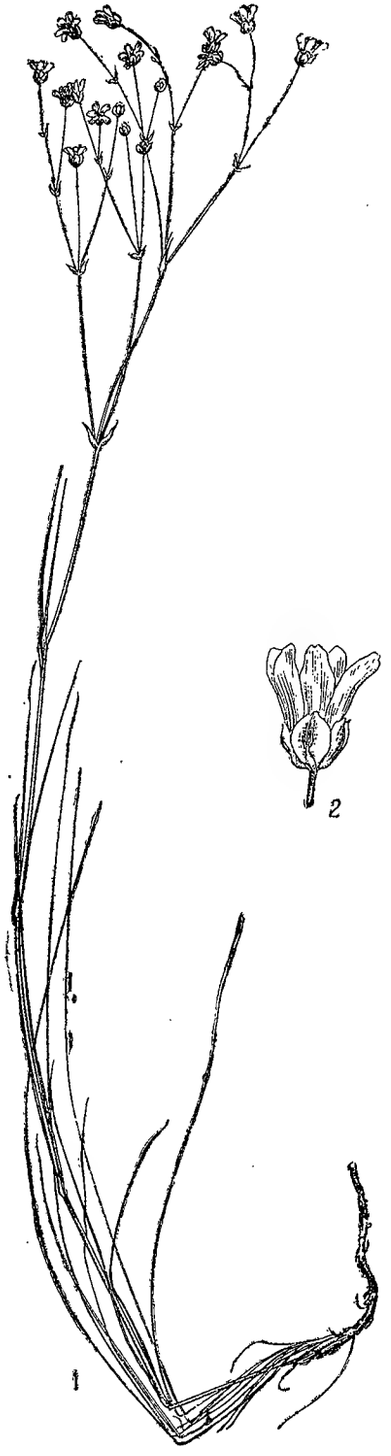

Рис. 88. *Піщанка українська* — *Arenaria ucranica* Spreng.
1 — загальний вигляд; *2* квітка.

Рис. 89. *Піщанка вузьколиста* — *Arenaria stenophylla* Ledeb.

Spreng. ex Steud., Nomencl., ed. 2 (1840) 124, 127.
— *A. graminifolia* auct. p. p., non Schrad., nec. Ard. — *A. graminifolia β. grandiflora* Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 155. — *A. filifolia* var. *glabra* Bess., Enum. pl. Volh. (1822) 17.

На різнотравних (лучних) степах, трав'яних схилах, узліссях. — Переважно в Лісостепу.

З.Л.-С. Вінницька обл.: кол. Могилівський повіт (Криницький!). — **П.Л.-С.** Звичайно на схід від лінії Київ—Біла Церква. — Вінницька обл.: Брацлав. — **Л.Л.-С.** Звичайно в південній частині, рідше в північній: Полтавська обл.: Пирятин (Рог.). — Сумська обл.: Лебединський рн, Михайлівська цілина (Залеський!, Зоз!); Краснопільський рн, Гребениківка (Залеський!); Сумська сільськогосподарська дослідна станція (Залеський!). — **П.З.-Л.С.** Кіровоградська обл.: Ново-Українка (!). — Дніпропетровська обл.: Дніпропетровськ (Акінфієв!). — **Л.З.-Л.С.** У південній частині. — Полтавська обл.: Карлівський рн, Ланна (Іллічевський!). — Харківська обл.: Куп'янськ (Піскунов!). — Ворошиловградська обл.: Лозно-Олександрівський рн, Кочинівський степ (Лавр.); Міловський рн, Стрілецька цілина (Ширяєв). — **П.З.С.** Миколаїв (Крижевський!).

Поширення по СРСР. Недостатньо вивчене через змішування з близькими видами. Європейська частина: Серед.-Дніпр., Причорн., Ниж.-Дон., Волз.-Дон., Заволз.; Зах. Сибір; Схід. Сибір (?).
Загальне поширення. Ендем СРСР.

909 (6). A. stenophylla Ledeb. — **Піщанка вузьколиста.** Близька до попереднього виду. Уся рослина гола, утворює більш-менш щільну дернину з неплідними вкороченими гонами, які несуть пучки досить довгих (до 15 *см*), жорсткуватих, лінійно-щетиновидних, по краю шорстко-пилчастих листків, 0,5—1 *мм* завш. Стебла міцні, прямостоячі, 20—45 *см* завв.; стеблові листки 1,5—6 *см* завд., 1—1,5 *мм* завш., нижні значно довші, верхні коротші від межувузлів. Суцвіття багатоквіткове (20—40 квіток), з кількох півзонтиків, зібраних досить скупченою волоттю; квітконіжки (2)3—10(13) *мм* завд. Чашолистики яйцевидні, 2,5—3,5 *мм* завд., тупуваті, з виразною зеленуватою смужкою, майже кілевидно випнутою вздовж жилки, по краю плівчасті. Пелюстки білі, 5—6 *мм* завд., довші від чашечки. Коробочка широкояйцевидна, 3,5—4 *мм* завд., близько 3 *мм* завш. Насінина близько 1,5 *мм* завд., чорна, матова, з правильними рядами горбочків. ♃. Цв. V—VI.

Ledeb., Ind. Hort. Dorpat. (1823).
— *A. graminifolia* var. *parviflora* Fenzl in Ledeb., Fl. Ross., I (1842) 363. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, (1897) 154.

У соснових лісах Полісся.

Л.П. Київська обл.: Вищедубечанський рн, Новосілки (Рякочі!), Вища Дубечня на Десні (!).

Поширення по СРСР. Недостатньо з'ясоване через змішування з попередніми видами. Європейська частина: Прибалт., Верх.-Дністр., Верх.-Дніпр., Верх.-Волз., Дв.-Печ., Волз.-Кам.; Зах. Сибір і Схід. Сибір (?).

Загальне поширення. Польща, середня і північна смуги Європейської частини СРСР, Західний Сибір.

910 (7). A. longifolia М.В. — **Піщанка довголиста.** Стебла прямостоячі, 20—40 *см* завд., голі, при основі з укороченими неплідними гонами, які несуть пучки дуже довгих (15—30 *см*), щетиновидних, гострошорстких по краю листків. Стеблові листки 5—15 *см* завд., 1—2 *мм* завш., лінійно-щетиновидні, значно довші від межувузлів. Квітки дрібні, в густих багатоквіткових півзонтиках, зібраних у видовжене волотисте суцвіття. Квітконіжки дорівнюють чашечці або в 2—3 рази довші від неї, голі. Чашолистики солом'яного кольору, блискучі, по краях злегка плівчасті, еліптичні, тупі або короткозагострені, з кілем вздовж середини, 2—2,5 *мм* завд. Пелюстки білі, обернено-яйцевидні, вдвоє довші від чашечки. Коробочка довгасто-яйцевидна, вдвоє перевищує чашечку. ♃. Цв. VI—VII.

М.В., Fl. taur.-cauc., I (1808) 345; III, 308. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 154, Шишкин и Кнорринг во Фл. СССР, VI, 527.
— *A. otitoides* Adams. ex DC., Prodr., I (1824) 102.

На степах, солонцюватих лугах, у подах, зрідка в пристепових борах. — Зрідка, переважно в Степу, іноді заходить також у Лісостеп.

П.Л.-С. Одеська обл.: Кривоозерський рн, Красненьке (Шмальг.). — **Л.Л.-С.** Сумська обл.: Краснопільський рн, Великий Бобрик (Ширяєв). — Харківська обл.: околиці Харкова, Мохнач, Сороківка (Наливайко!, !!); Зміїв (Ширяєв і Лавр.); Балаклія (Карзов!); Чугуїв (!!). — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Слав'янський рн, гори Артема (Ширяєв). — Ворошиловградська обл.: Лисичанськ (Шмальг.). — **П.З.-Л.С.** Дніпропетровськ (Акінфієв!). — **Л.З.-Л.С.** Сталінська обл.: Добропільський рн, с. Криворізьке (Олексієв!). — Харківська обл.: Куп'янський рн, ст. Кислівка (!!, Кот.!); Ізюм (Залеський!, Горницький!, Центилович!). — Ворошиловградська обл.: Верхньо-Теплівський рн, Старий Айдар (Ширяєв!); Містки (Залеський!); Євсузький рн, Деркульський степ (Залеський!); Біловодський рн, Лимарівський степ (Контрольський!); Міловський рн, Стрілецький степ (Ширяєв!, Лавр.!, Зоз!). — **П.З.С.** Одеса (Шмальг.). — **Л.З.С.** Херсонська обл.: Ново-Троїцький рн, Асканія-Нова (Кот.!, Свистунова!).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Верх.-Волз., Волз.-Кам., Волз.-Дон., Причорн., Ниж.-Дон., Ниж.-Волз.; Кавказ: Передкавк.; Зах. Сибір: Ірт., Алт.; Серед. Азія: Арал.-Касп., Прибалх., Дж.-Тарб.
Загальне поширення. Східна Європа, Кавказ, Середня Азія, Монголія.

Підрід 2. **Euthalia** Fenzl.

Чашолистики при основі не твердіючі, з 1—3 жилками. Коробочка мало- або багатонасінна. Листки яйцевидні або яйцевидно-ланцетні.

911 (8). A. uralensis Pall. ex Spreng. — **Піщанка уральська.** Стебла розгалужені при основі і вгорі або від основи, рідко тільки

вгорі, звичайно висхідні або розлогі, 8—30 *см* завв., досить густо опушені короткими, назад загнутими простими волосками, з домішкою залозистих. Листочки яйцевидні, коротко загострені або яйцевидно-ланцетні, з шістьма жилками; нижні з черешками, більш-менш рівними пластинці; стеблові — з короткими черешками; середні й верхні сидячі, 3—10 *мм* завд., 2—6 *мм* завш., опушені простими й залозистими, довшими, як на стеблі, волосками, на поверхні з мозолистими горбочками більш помітними, як в інших близьких видів. Квітки в негустих півзонтиках. Квітконіжки 3—12 *мм* завд., опушені дуже короткими, вниз загнутими простими волосками, з домішкою коротких або довших залозистих волосків. Чашолистики яйцевидно-ланцетні, з трьома жилками, 3—4,5 *мм* завд., широко плівчасті по краю, на спинці вкриті довшими залозистими волосками з невеликою домішкою простих. Пелюстки 1,5—2 *мм* завд., приблизно вдвоє коротші від чашечки. Коробочка яйцевидна, здебільшого трохи коротша від чашечки, при верхівці часто трохи витягнута. Насінина нирковидна, на спинці закруглена, без жолобка, 0,5—0,6 *мм* завд., чорнувата, з гострувatими горбочками на периферії. ☉. ☉. Цв. IV—IX.

Pall. ex Spreng., Syst., II (1825) 396.

— *A. serpyllifolia* Fenzl in Ledeb., Fl. Ross., I (1842) 168. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 153. Шишкин и Кнорринг во Фл. СССР, VI (1936) 539 pro max. parte, non L. s. str. — *A. serpyllifolia* subsp. *sarmatica* Zapal., Consp. fl. Galic. crit., III (1911) 35, p.p.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 1560 sub *A. serpyllifolia* Fenzl.

По відкритих місцях, на степах, пісках, відслоненнях; часто як рудеральний бур'ян. — Усі райони, але в Поліссі, почасти або цілком, замінена близькою *A. brevifolia* Gilib. Географічне розмежування обох видів точно не вияснене через відсутність у нашому розпорядженні гербарного матеріалу із західних областей Української РСР. Вид дуже мінливий і, мабуть, розкладається на кілька географічних рас. Екземпляри з крайнього півдня ніби становлять перехід до *A. Zozii* Klp., отже, можуть бути гібридними. Ми їх поки що виділяємо в окремий варіант.

Var. steppicola Klok. nova. Рослина вища, до 30 *см*, досить струнка, з гілочками, направленими вгору. Листки видовжено-загострені. Квітконіжки опушені довгими залозистими волосками; коробочка при верхівці помітно відтягнута.

Береги степових подів.

Л.З.С. Херсонська обл.: Ново-Троїцький рн, Асканія-Нова (Свистунова!, Шалит!).

Справляє враження рослини цілинних степів, досить виразно відрізняючись від найпоширенішої форми виду, яка характеризується дрібним зростом, більш полеглими стеблами, коротко загостреними листками, квітконіжками, опушеними тільки короткими, переважно простими волосками. Ця форма найбільш підходить до типової східної. Екземпляри з пісків трохи відрізняються тонкими стеблами, дрібнішими чашечками й вужчими листками. Вид загалом потребує спеціального докладнішого вивчення.

Поширення по СРСР. Європейська частина, Кавказ, Зах. Сибір, Серед. Азія.

Загальне поширення. Точно не встановлено через плутанину з іншими близькими видами.

Примітка. Назва цього виду не може вважатися твердо встановленою через неясність автентичного діагнозу і відсутність типу, але здається нам найбільш імовірною. Деякі українські флористи визначали нашу рослину як *A. brevifolia* Gilib.; але остання назва може стосуватися sensu stricto лише поліської раси ряду *Serpyllifolia* Schischk. (вид описаний Жильбером з Литви). Назва Западовича *A. serpyllifolia* subsp. *sarmatica* Zapal. теж, певно, стосується насамперед лісової раси (типова форма його підвиду поширена, за автором, у західній і центральній Галичині). Типова *A. serpyllifolia* L. відрізняється від обох східних рас відсутністю залозистих волосків (але є залозисто опушена відміна — var. *viscida* DC., таксономічне значення якої для нас неясне) і насінниною з виразним жолобком на спинці. Принаймні перехідні до неї екземпляри в Українській РСР зустрічаються.

912 (9). A. brevifolia Gilib. — **Піщанка коротколиста.** Стебла підведені або висхідні, 5—20 *см* завв., від основи або від середини, рідко лише вгорі, розгалужені, тонкі, опушені дуже короткими, назад загнутими, простими і залозистими волосками. Листки яйцевидні, загострені або яйцевидно-ланцетні, 2,5—6 *мм* завд., 1—3,5 *мм* завш., опушені короткими простими й залозистими волосками; верхівкові листки опушені довшими залозистими волосками. Квітки в негустих півзонтиках. Квітконіжки 4—7 *мм* завд., опушені простими, вниз загнутими і відлеглими залозистими волосками. Чашолистики 3—3,5 *мм*, при квітках до 4 *мм* завд., опушені довшими залозистими волосками. Пелюстки приблизно вдвоє коротші від них, близько 1,5 *мм* завд. Коробочка яйцевидно-конічна, 3—3,5 *мм* завд., при основі 2—2,5 *мм* у діаметрі. Насінина нирковидна, 0,4—0,5 *мм* завд., чорнувата або темносіра, на спинці тупа, без жолобка, з тупими плоскуватими горбочками на периферії. ☉. Цв. V—IX.

Gilib., Fl. Lithuan., III (1781) 155.

— *A. serpyllifolia* auct. fl. ucr. pro min. parte, non L. — *A. serpyllifolia* subsp. *sarmatica* Zapal., Consp. fl. Galic. crit., III (1911) 35, p.p.

На відкритих місцях. — Переважно в північно-західних районах.

П.П. Житомирська обл.: Олевськ (Воробйов!); Новоград-Волинська мр, Слобода-Чернецька (Барбарич!). — **Л.П.** Київська обл.: Дарниця (!). — Чернігівська обл.: околиці Чернігова (Неводовський!). — Сумська обл.: Глухівський рн, по р. Клевені (Левіна!).

Треба гадати, що це є звичайна рослина по всьому Поліссю. В степових і південних лісостепових районах, мабуть, не зустрічається і взагалі є у відношенні до степової *A. uralensis* Spreng. її північним вікаріантом.

Поширення через відсутність гербарного матеріалу точно вияснити ми не мали можливості. Судячи з описів форм *A. sarmaticae* Zapal., саме цей вид поширений в Карпатах і прикарпатських районах: К.Л., Пр.Л., Р.-О.Л., а також у західній частині Лісостепу: В.Л.-С. і З.Л.-С.

Поширення по СРСР. Європейська частина: Прибалт., Верх.-Дністр., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр. (півн.).

Загальне поширення. Поза вказаними районами СРСР зустрічається ще в Польщі.

Примітка. Деякі українські флористи розуміють цей вид ширше, підпорядковуючи йому описану в нас під назвою *A. uralensis* Spreng. степову расу, а поліську розглядають як один з його підвидів.

913 (10). A. serpyllifolia L. — Піщанка чебрецелиста. Стебло 5—20(30) *см* завв., від основи розчепірено-галузисте, опушене як і вся рослина короткими, вниз загнутими волосками, без домішки залозистих. Нижні листки черешкові (всихають на час цвітіння); останні яйцевидно-ланцетні, загострені, 2—6 *мм* завд., 1—2 *мм* завш. Квітки в півзонтиках; квітконіжки 5—6(8) *мм* завд. Чашолистики яйцевидно-ланцетні, 3—3,5(4,5) *мм* завд., 1—1,5 *мм* завш., з трьома жилками, з країв широко білоплівчасті, при верхівці загострені. Пелюстки близько 1,5 *мм* завд. (або трохи довші). Коробочка майже дорівнює чашечці, яйцевидна, повільно звужена до верхівки. Насінина 0,6—0,7 *мм* завд., нирковидна, чорнувата, з гострими тонкими горбочками на периферії. ⊙. Цв. V—IX.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 423. Шишкин и Кнорринг во Фл. СССР, VI (1936) 539, p. p.

— *A. serpyllifolia* var. *scabra* Fenzl in Ledeb., Fl. Ross., I (1842) 168. — *A. serpyllifolia* subsp. *A. euserpyllifolia* var. *scabra* Savul. et Rayss., Mater. fl. Basarab., II-a (1926) 148.

На відкритих місцях. — Дуже рідко на півдні.

П.С. Херсонська обл.: Сиваші, шлях на Армянськ (!!).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Бессараб., Крим. Точно не установлено.

Загальне поширення. Південна Скандінавія, Середня Європа, Балкани. Наводиться для Японії, Північної Америки.

Примітка. Наші екземпляри не зовсім типові (без виразного жолобка на спинці), але, можливо, тому, що вони гібридизовані з *A. Zozii* Klp. *A. serpyllifolia* var. *scabra* Fenzl наводиться і для деяких інших пунктів; але ми ці вказівки відносимо до *A. uralensis* Spreng. (переглянуті екземпляри мають залозки і габітуально не відрізняються). Взагалі, наявність цього виду в складі української флори потребує підтвердження.

914 (11). A. Zozii Klp. — Піщанка Зоза. Стебла більш-менш забарвлені в темнопурпуровий колір, прямостоячі і тільки вгорі розгалужені або розгалужені при основі і трохи висхідні, 8—15 *см* завв., опушені дуже короткими, назад загнутими волосинками, вгорі з домішкою довших залозистих. Нижні листки з еліптичною загостреною пластинкою, повільно звуженою в приблизно рівний їй довгий черешок, з країв війчасті, 3—6 *мм* завд. (з черешком), 1—2,5 *мм* завш., на час цвітіння підсохлі; стеблові листки сидячі, яйцевидно-ланцетні або яйцевидні, трохи звужені до основи, загострені, 3—5 *мм* завд., близько 1(3) *мм* завш. Півзонтики з 2—3 квітками; квітконіжки 3—7 *мм* завд., опушені простими короткими і довшими залозистими волосками. Чашолистики яйцевидно-ланцетні, тонкозагострені, 3—3,5 *мм* завд., на спинці з довшими залозистими й поодинокими короткими простими волосками, по краю плівчасті, з трьома жилками. Пелюстки білі, близько 1,5 *мм* завд. Коробочка яйцевидно-глечиковидна, помітно звужена вгорі й відтягнута при верхівці в „горлечко", трохи коротша від чашечки. Насінина округло-нирковидна, близько 0,5 *мм* завд., буруваточорна; на периферії з плоскуватими малопомітними горбочками; по спинці з ледве наміченим жолобком. ⊙. Цв. IV—V.

Журн. Інст. бот. АН УРСР, 21—22 (22—30) (1939) 247.

Приморські піски. — На крайньому півдні Степу.

Л.З.-Л.С. Сталінська обл.: Білосарайська коса на Азовському морі (Постриганы!). — Запорізька обл.: Бердянська коса на Азовському морі (Черн.!). — **П.С.** Херсонська обл.: Скадовський рн, острів Джарилгач (Зоз!, Побєдімова!). — Запорізька обл.: Якимівський рн, острів Бірючий (Чича!).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Причорн.

Загальне поширення. Мабуть, зустрічається ще в північній частині Криму.

Примітка. Вид описаний з острова Джарилгача на Чорному морі. Рослини з Приазов'я не зовсім типові.

915 (12). A. leptoclados Guss. — Піщанка тонкостебельна. Тендітна рослина. Стебла з лежачої основи висхідні, тонкі, 5—20 *см* завв., дуже галузисті, опушені короткими залозистими і дуже короткими простими, назад загнутими волосками. Листки яйцевидно-лаицетні, загострені, 2—5 *мм* завд., 1—2 *мм* завш.; нижні звужені в короткий черешок; опушення листків з простих та з довших, як на стеблі, залозистих волосків. Суцвіття складене з півзонтиків, загалом багатоквіткове, з нерівномірно видовженими, зігнутими в різних напрямах гілочками. Квітконіжки 3—7 *мм* завд., дуже тонкі, після цвітіння відігнуті, опушені як стебло. Чашолистики яйцевидно-ланцетні, тонко загострені, 2—3 *мм* завд. Пелюстки білі, втроє коротші від чашечки, 1—1,1 *мм* завд., близько 0,5 *мм* завш. Коробочка довгасто-яйцевидна, при основі малорозширена, майже циліндрична, дорівнює чашечці або трохи коротша від неї, 2,5—3 *мм* завд., внизу 1,2—1,3 *мм* у діаметрі; її стінки майже шкірясті. Насінина округло-нирковидна, дуже дрібна, 0,3—0,4 *мм* завд., з ледве наміченими плоскуватими горбочками. ⊙. Цв. IV—V.

Guss., Fl. Sic., II (1844) 824. Шишкин и Кнорринг во Фл. СССР, VI, 539. — *A. serpyllifolia* var. *tenuior* Mert. et Koch, Deutschl. Fl., III (1831) 266.

На піщаних місцях. — Рідко, на півдні Степу.

П.З.С. Миколаїв (Опперман!).

Примітка. Наші зразки з рясними залозистими волосинками і на цій підставі можуть бути віднесені до var. *viscidula* Rouy et Foucaud, Fl. Franç., III (1896) 242. Рослина у нас дуже рідка і, мабуть, занесена.

Поширення по СРСР. Європейська частина: Причорн.; Кавказ: Зах. Закавк., Тал.

Загальне поширення. Скандінавський півострів, Данія, Британія, Франція, Середня Європа, Піренейський, Апеннінський і Балканський півострови з островами, південь Європейської частини СРСР, Закавказзя, Індія, Китай, Північна Африка.

Примітка. Останні п'ять видів належать до ряду *Serpyllifolia* Schischk. і часто об'єднуються в один збірний вид *A. serpyllifolia* L. s. l. або відокремлюється від нього як вид лише *A. leptoclados* Guss. із зауваженням про те, що вони нібито поєднані рядом перехідних форм. Уся група в українській флорі досить різноманітна і потребує докладнішого перегляду на спеціально зібраному матеріалі.

A. formosa Fisch. var. *glabra* Fenzl. Показана Роговичем [Обозр. (1869) 50] для Києва: „на песчаных холмах, за Зверинцем", без сумніву, помилково.

Рід 263. Меринґія — Moehringia L.

L., Syst., ed. 2 (1740) 22; Gen. pl., ed. 5 (1754) 170.

Квітки п'ятичленні; пелюстки білі, суцільні; тичинок десять; стовпчиків три. Коробочка розкривається шістьма загнутими або загорнутими назовні стулками. Насінина гладенька, блискуча, з гребінчастим придатком біля рубчика. — Однорічні або багаторічні трави.

Понад 20 видів, поширених у помірній і холодній зоні північної півкулі.

Білясті придатки насіння складаються з великих клітин, виповнених жирною олією, і, дуже можливо, що рослини даного роду є мірмекохорами.

---

1. Листки вузьколінійні, майже нитковидні . . . . . **(3). М. моховидна — M. muscosa L.**
— Листки яйцевидні . . . . . 2.
2. Чашолистики ланцетні, довгозагострені; пелюстки значно коротші від чашечки . . . . . **(1). М. трижилкова — M. trinervia (L.) Clairv.**
— Чашолистики овальні, тупі; пелюстки в 2—2,5 раза довші від чашечки . . . . **(2). М. бокоцвіта — M. lateriflora (L.) Fenzl.**

916 (1). M. trinervia (L.) Clairv. — Меринґія трижилкова. Трохи короткоопушена рослина. Стебла лежачі, висхідні або прямі, від основи розгалужені, 10—35 *см* завд. Листки яйцевидні або яйцевидно-ланцетні, гострі, з 3—5 жилками, по краях війчасті; нижні на черешках, що майже дорівнюють округлій пластинці; верхні короткочерешкові, 10—25(35) *мм* завд., 5—10(15) *мм* завш. Квітки поодинокі в пазухах листків або в улиснених рідких півзонтиках на кінцях гілок. Квітконіжки тонкі, довгі, після цвітіння відігнуті. Чашолистики ланцетні, довгозагострені, з трьома жилками, по кілю і плівчастому краю війчасті, 3—5 *мм* завд. Пелюстки білі, довгасто-обернено-яйцевидні, значно коротші від чашечки. Коробочка кулясто-яйцевидна, коротша від чашечки. Насінина округло-нирковидна, коричнева, блискуча, з гострим кілем на спинці і дрібним торчкуватим придатком. ☉ або ☉. Цв. V—VII.

Clairv., Man. Herb. (1811) 150. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 155. Шишкин во Фл. СССР, VI, 540.

— *Arenaria trinervia* L., Sp. pl., ed. I (1753) 423. — *Alsine trinervia* Crantz, Inst., II (1766) 406.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 1517а!

У лісах, особливо широколистяних, між чагарниками, по берегах річок. — Звичайно в Карпатах, прикарпатських районах, на Поліссі і в Лісостепу; рідшає в північній частині Степу і тільки по долині Дніпра заходить у південний Степ.

Зак.Л., К.Л., Пр.Л., Р.-О.Л., З.П., П.П., Л.П., В.Л.-С., З.Л.-С. (до Ямполя—Вапнярки на півдні). **П.Л.-С., Л.Л.-С.** Звичайно. — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Ясинувата (!); Чистяківська мр — лісгосп „Глухівський" (!), біля ст. Соф'їно-Бродська, Леонтьїв байрак (Таліев, Лавр.!). — Ворошиловградська обл.: Іванівський рн, Іванівка (Лавр.!); Ровеньки (Таліев). — **Л.З.-Л.С.** Дніпропетровська обл.: Дніпропетровський рн, Ігрень (Акінфієв). — Сталінська обл.: Селидівський рн, Курахівка на Вовчій (!); Ольгинський рн, Велико-Анадольське лісництво (Сидоров). — Харківська обл.: Куп'янський рн, Куп'янськ (!!, Піскунов!), околиці Куп'янська: Кучерівка, Моначинівка (!!). — Ворошиловградська обл.: Ново-Айдарський рн, Капітанове (Ширяєв). — **П.З.С.** Наводиться для кол. Одеського повіту (Шестериков); Дніпровський лиман (Пач.). — **Л.З.С.** Запоріжжя (Дементьев). — Херсонська обл.: Голопристанський рн, Гола Пристань, Збур'ївка по Дніпру (Пач.).

Var. depauperata Zapal. Без несправжнього дихотомічного розгалуження. Квітки виключно пазушні.

Zapal., Consp. fl. Galic. crit., III (1911) 31.

Звичайно.

Var. bracteata (Slendz.) Zapal. Більш-менш несправжньо дихотомічно розгалужена. Квітки зібрані півзонтиками на кінцях гілок.

Zapal., Consp. fl. Galic. crit., III (1911) 31.
— *M. bracteata* Slendz., Sprawozd. Kom. fiz. (1876) 109.

По більш вогких місцях, лісових струмках, берегах боліт, у вільшняках. — Спорадично.

З.Л.-С. Кам'янець-Подільська обл.: Сатанівський рн, Іванківці (Кот.!). — **Л.Л.-С.** Сумська обл.: Лебединський рн, Лебедин (Залеський!), Куданівка (Ширяев!). — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: околиці Артемівська (Лавр.!). — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: Куп'янськ (!!).

Поширення виду по СРСР. Майже вся Європейська частина; Кавказ: Передкавк., Даг., Зах. і Схід. Закавк.; Зах. Сибір: Обськ., Верх.-Тоб., Алт.; Схід. Сибір: Анг.-Саян. (район Мінусінський); Серед. Азія: Арал.-Касп., Дж. Тарб., Тянь-Шан.

Загальне поширення. Вся Європа, Кавказ, Мала Азія, Іран, Середня Азія, Сибір (до Мінусінська), Північна Африка.

Примітка. Запаловичем (Consp. fl. Galic. crit., III) описаний ряд відмін цього виду; деякі з них можна відрізняти і серед нашого гербарного матеріалу (наприклад, var. *luxurians* Zapal., var. *borysthenica* Zapal., var. *cassubica* Zapal.) Проте таксономічного значення вони, очевидно, здебільшого не мають. Значно різкіше впадають у вічі дві форми, відмінні за характером розгалуження і розташування квіток: форма без несправжнього дихотомічного розгалуження, з квітками виключно пазушними і форма несправжньо дихотомічно розгалужена, з квітками, зібраними в півзонтики на кінцях гілок. Очевидно, перша форма виділена у Запаловича під назвою var. *depauperata* Zapal., але недостатньо охарактеризована. Друга форма описана як окремий вид — *M. bracteata* Slendziński і перекомбінована в одноіменну різновидність Запаловичем. Спеціальні дослідження над розвитком *M. trinervia*, проведені Є. Г. Победімовою, привели її до висновку, що повний цикл розвитку даного виду припадає на 1—2 вегетаційні періоди, протягом яких він набирає різних морфологічних форм, пов'язаних з віком рослини. Автор виділяє три різких гелікоморфи (у розумінні Ділься), які являють собою три послідовних „стани" (status) або стадії розвитку: 1) *M. trinervia* st. *hiemalis;* 2) *M. trinervia* st. *axillaris;* 3) *M. trinervia* st. *cymiflora.* Останні два „стани" відповідають вищезгаданим var. *depauperata* і var. *bracteata*; st. *hiemalis* як неквітучий звичайно зовсім відсутній в гербаріях. З насіння, що перезимувало в землі або проросло того ж літа, виростають тільки вегетативні гони, які зеленими й свіжими йдуть під сніг, але не втрачають життездатності і навесні розвиваються далі в st. *axillaris*, закінчуючи свій цикл в st. *cymiflora.*

На нашу думку, не можна вважати доведеним, що зимуюча, пазушно-квіткова і дихазійна форма являють собою завжди тільки окремі „стани" послідовного розвитку одного індивідууму *M. trinervia.* Імовірно, що тут поруч із озимими дихазійними формами є „яровизовані", які розвиваються без st. *hiemalis*, а також форми з вегетаційним циклом, обірваним на st. *hiemalis* або на st. *axillaris.* До остаточного з'ясування цього питання ми залишаємо за пазушно-квітковою і дихазійною відмінами, які добре відрізняються в гербаріях, назви Запаловича, які, крім того, є ще пріоритетними.

917 (2). M. lateriflora (L.) Fenzl. — Мерингія бокоцвіта. Більш-менш густо короткоопушена рослина. Стебла прямостоячі, прості або розгалужені, 5—20 *см* завв. Листки овальні, верхні довгасті або ланцетні, всі сидячі, тупі або трохи пригострені, з 1—3 жилками, по краях війчасті, 10—20 *мм* завд. Квітки в пазушних, 1—5-квіткових півзонтиках, рідше в кінцевих. Приквітки дрібні; чашолистики овальні, тупі, 2—3 *мм* завд. Пелюстки білі, довгасто-обернено-яйцевидні, в 2—2,5 раза

довші від чашечки; тичинки при основі опушені. Коробочка яйцевидна, майже вдвоє перевищує чашечку. ♃. Цв. V—VI.

Fenzl, Verbr. Als. (1833) 38 tab. ad. p. 18 et in Ledeb., Fl. Ross., I, 37. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 155. Булавкина в Изв. Главн. бот. сада СССР, XXV (1926) 23. Шишкин во Фл. СССР, VI, 541.

— *Arenaria lateriflora* L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 423.

Рисунки: Сирейщиков, Фл. Московск. губ., II, 118.

У розріджених хвойних, мішаних і широколистяних лісах, серед чагарників. — Дуже рідко на півночі Полісся.

Л.П. Чернігівська обл.: Ріпкинський рн, Кам'янка по Дніпру (Пач.); Добрянський рн, Нові Яриловичі (Пач.), при впадінні Сожа в Дніпро (Монтр.).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Кар.-Лапл., Дв.-Печ., Лад.-Ільм., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Верх.-Волз., Волз.-Дон., (півн. захід), Заволз.; Зах. Сибір і Схід. Сибір: усі райони; Далек. Схід: Анад.; Серед. Азія: Дж.-Тарб.

Загальне поширення. Північна частина Скандінавського півострова, північна і середня смуги Європейської частини СРСР, Сибір до Анадирського півострова, Джунгарія, Північна Монголія, Китай, Японія, Сахалін, Північна Америка.

Примітка. Наша рослина, як і взагалі європейська, належить, за Булавкіною (цит. місце), до типової раси subsp. *genuina* Bulavk., яка характеризується війчастим краєм листків і опушенням жилок на нижній поверхні пластинок або рівномірним опушенням усієї пластинки.

918 (3). M. muscosa L. — Мерингія моховидна. Утворює дернини. Стебла при основі здерев'янілі, висхідні, більш-менш полеглі, 10—25 *см* завв., нитковидно-тонкі, вилчасто розгалужені, як і листя голі. Листки вузьколінійні, майже нитковидні, 1—2,5(4) *см* завд., 0,4—0,8 *мм* завш., загострені, без помітних жилок. Квітки в кінцевих щитковидних півзонтиках, по 1—7. Квітконіжки до 18—25 *мм* завд.; квітки чотиричленні (як виняток, лише деякі п'ятичленні). Чашолистики яйцевидно-ланцетні, (2)2,5—3 *мм* завд., 1—1,5 *мм* завш., тупі, нерівні, з однією жилкою. Пелюстки довгасто-яйцевидні, довгасті або овальні, 3—3,5 *мм* завд., (0,7)1,2—1,5(1,8) *мм* завш., тупі, нерівні і неоднакові в квітці, трохи довші від чашечки, білі. Коробочка кулясто-яйцевидна, (2)2,5—3,2 *мм* завд. Насінина нирковидна, (0,8)1—1,2 *мм* завш., майже гладенька, блискуча, чорна, з білим придатком. ♃. Цв. VI—VIII.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 359. Zapal., Consp. fl. Galic. crit., III (1921) 33.

На вогких вапнякових скелях і серед моху в гірських лісах.

К.Л. Наводиться для Чорногори.

Поширення по СРСР. Тільки в Карпатах.

Загальне поширення. Середня Європа (гори).

Триба 2. **Scleranthеae** V i e r h.

Пелюстки відсутні; зав'язь з одним насінневим зачатком; стовпчиків два.

Рід 264. Червець — Scleranthus L.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 406; Gen. pl., ed. 5 (1754) 190.

Чашечка дзвоникувата, до середини п'ятироздільна, з білоплівчастими по краю зубцями, при плодах твердішає і разом із ними опадає. Пелюстки відсутні; тичинок 3—5 або 10; зав'язь напівнижня; стовпчиків два, нитковидних, з головчастими або булавовидними приймочками. Плід — однонасінний, нерозкривний. Насінина лінзовидна, гладенька, з тонкою оболонкою. Зародок підковоподібний, з корінцем, спрямованим угору. — Однорічні або багаторічні трави із супротивними, лінійними або шиловидними листками, без прилистків, дрібні або невеликі.

Кількість видів у роді не встановлена і приблизно.

П а к с [Natürl. Pflanzenfam., III, 1 b. (1889) 92] для підроду *Euscleranthus* зазначає близько десяти видів, поширених в Європі, Азії і Африці. Разом з тим він згадує, що Р е й х е н б а х у насінному каталозі Дрезденського ботанічного саду за 1871 р. наводить щонайменше 147 видів червеців, які так і залишились неописані. Серед них є декілька українських.

---

1. Зубці чашечки тупі, з країв широко білоплівчасті. Багаторічники . . . . . **(1). Ч. багаторічний — S. perennis L.**
— Зубці чашечки гострі, з країв вузькоплівчасті або цілком трав'янисті. Однорічники . . . . . 2.
2. Чашечка 1,5—2,5 *мм* завд., з неплівчастими по краю зубцями; стебло 3—7 *см* завв. . . . . **(3). Ч. сивашський — S. syvaschicus** K l p.
— Чашечка 3,5—5 *мм* завд., з вузькоплівчастими по краю зубцями; стебла звичайно вищі . . . . . 3.
3. В опушенні немає залозистих волосків, зубці чашечки на верхівці прямі . . . . . **(2). Ч. однорічний — S. annuus L.**
— Опушення залозисте, зубці чашечки на верхівці гачковидно зігнуті . . . . . **(4). Ч. гачкуватий — S. uncinatus** S c h u r.

Підрід 1. **Euscleranthus** P a x.

Суцвіття у вигляді волоті, яка складається з окремих клубочкоподібних півзонтиків.

919 (1). S. perennis L. — Червець багаторічний. Сіруватозелена, досить міцна рослина. Стебла з лежачої основи висхідні або прямостоячі, 5—20 *см* завд., розгалужені, однобічно опушені короткими кучерявими волосками, іноді майже голі. Листки лінійно-шиловидні, гострі, зверху плоскі, знизу опуклі, з війочками при основі, відхилені і здебільшого серповидно зігнуті. Квітки скупчені на кінцях гілок більш-менш густими півзонтиками. Чашечка гола або трохи опушена; її зубці довгасті, закруглено-тупі, по краях широко білоплівчасті, при плодах сходяться; звичайно всі десять тичинок плідні. Плід разом із чашечкою (3)4—5 *мм* завд. ♃. Цв. VI—IX.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 406. Ш м а л ь г., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 355. **Z a p a l.**, Consp. fl. Galic. crit., III (1911) 329. Ш и ш к и н во Фл. СССР, VI, 547.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 836.

На піщаних місцях, по відкритих горбах і в соснових лісах. — Звичайно в Прикарпатті, на Поліссі, рідше в Лісостепу, де зростає переважно по піщаних терасах річкової сітки.

Зак.Л., Пр.Л., Р.-О.Л., З.П., П.П., Л.П., В.Л.-С. Звичайно. **П.Л.-С.** В і н н и ц ь к а о б л.: Брацлав (Ш м а л ь г.). — К и ї в с ь к а о б л.: Киево-Святошинський рн, Чапаевка (Д у б о в и к!); Сміла (Т р ж е б і н с ь к и й). — **Л.Л.-С.** К и ї в с ь к а о б л.: Переяслав-Хмельницький рн, Переяслав-Хмельницький, Стовпяги (П а ч.!); Баришівський рн, Баришівка, Коржі (П а ч.). — П о л т а в с ь к а о б л.: Полтава (І л л і ч е в с ь к и й); Лубни (Ш м а л ь г.); Шишаки (Ш и р я є в, Н а у м о в!); Котелевський рн, Рублівка (Ш и р я є в, Н а у м о в). — С у м с ь к а о б л.: Грунський рн, Куземине; Лебедин (Ш и р я є в). — Х а р к і в с ь к а о б л.: Богодухів (Ш и р я є в., Н а у м о в); Вовчанськ (Ш и р я є в і Л а в р); Валки (Ш и р я є в і Л а в р., !!); околиці Харкова (Н а л и в а й к о, К о т.! Л а в р.). — **П.З.-Л.С.** Х е р с о н с ь к а о б л.: Ново-Миколаївка (П а ч.). — **Л.З.-Л.С.** П о л т а в с ь к а о б л.: Кобиляки (М о н т р.).

П о ш и р е н н я п о С Р С Р. Європейська частина: Лад.-Ільм., Дв.-Печ., Верх.-Волз., Волз.-Кам. (західна частина), Верх.-Дністр., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Ниж.-Дон., Крим (Карадаг); Кавказ: Схід. Закавк. (Абастуман, Ошорський хребет).

З а г а л ь н е п о ш и р е н н я. Скандінавський півострів, Данія, Британія, Франція, Середня Європа, Піренейський, Апеннінський і Балканський півострови, середня і почасти південна смуга Європейської частини СРСР, Крим, Кавказ, Мала Азія.

920 (2). S. annuus L. — Червець однорічний. Зелена рослина. Стебла в числі декількох, рідше вони поодинокі, лежачі, висхідні або прямостоячі, 5—15 *см* завв., розгалужені, опушені з одного боку або на гілочках двобічно. Листки вузьколінійні, 5—8 *мм* завд., гострі, при основі війчасті. Півзонтики пазушні і кінцеві, квітки сидячі; чашечка 3,5—5 *мм* завд., гола; її зубці ланцетні, гострі, з вузькою плівчастою облямівкою, при плодах більш-менш розсунуті. Тичинки в числі десяти, з них тільки 2—5 плідні. Плід — яйцевидний, до 3 *мм*, голий або трохи опушений. ☉ і ☉. Цв. V—VIII.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 406. Ш м а л ь г., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 355. **Z a p a l.**, Consp. fl. Galic. crit., III (1911) 9. **K u l c z y ń s k i** in Fl. Polska, II (1921) 244. Ш и ш к и н во Фл. СССР, VI, 547.

— *S. annuus β. cymosus* F e n z l in Ledeb., Fl. Ross., II (1844) 157. — *S. tauricus* P r e s l. ex Knaf in Oesterr. bot. Zeitschr., XXII (1872) 187.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 1112!

На полях, перелогах як бур'ян; також по відкритих місцях. — Майже по всій Українській РСР; на півдні в Степу рідшає і зникає. Не показана для П.З.-Л.С. і півдня Л.З.-Л.С.

Примітка. Дуже мінлива рослина. Різноманітність форм збільшується явищем сезонного диморфізму. Рейхенбах [in Delect. sem. Hort. Dresd. (1871) 2 et in Oesterr. botan. Zeitschr. (1872) 75] розбив *S. annuus* на десятки видів, з яких, за Ліндеманом, встановлені з околиць Кіровограда *S. attenuatus* Rchb., *S. caniceps* Rchb., *S. gracilidens* Rchb., *S. Lindemanni* Rchb. і *S. micranthus* Rchb. Більшість видів Рейхенбаха лишилися без діагнозу. Без сумніву, *S. annuus* потребує спеціального дослідження з перевіркою в культурі. В гербарному матеріалі з Української РСР можна розрізнити більш-менш чітко дві форми.

Var. **divaricatus** (Dumort.) Beck. Приквітки здебільшого коротші від квіток. Чашечка при плодах 3,5—4,5 *мм* завд.; її зубці яйцевидні, загострені, з ширшим плівчастим краєм, трохи коротші або дорівнюють трубочці.

Beck, Fl. Nieder-Oesterr. (1890) 348. Zapal., Consp. fl. Galic. crit. (1911) 10.
— *S. divaricatus* Dumort., Fl. Belg. (1827) 23.

П.П. Житомирська обл.: Житомирський рн, Піски (Барбарич!); Радомишльський рн, Радомишльська сільськогосподарська дослідна станція (Оксіюк і Лазаренко!). — **Л.П.** Чернігівська обл.: Комарівський рн, Берестовець (Пач.!); Остер (Ракочі!). — **П.Л.-С.** Київська обл.: Смілянський рн, Яблунівка (!); Миронівський рн, Козин (Монтр.); Богуславський рн, Лютарі; Звенигородка (Підоплічка); Біла Церква (Гродзінський!); Канівський рн, Хмільна (Липківська); Звенигородський рн, Козацьке (Підоплічка!). — Кіровоград (Ліндем.!).

Var. **comosus** (Dumort.) Beck. Приквітки довші від квіток. Чашечка при плодах 4—5 *мм* завд.; її частки ланцетні, загострені до шиловидних, здебільшого довші або дорівнюють трубочці.

Beck., Fl. Nieder-Oesterr. (1890) 348. Zapal., Consp. fl. Galic. crit., III (1911) 10.
— *S. comosus* Dumort., Fl. Belg. (1827) 23.

На полях, по вогких місцезнаходженнях. — Нерідко.

П.П. Київ (Рог.! Оксіюк!, Зеров!). — **П.Л.-С.** Київська обл., Звенигородський рн, Козацьке (Підоплічка!); Біла Церква (Гродзінський!); Сміла (Борисевич!); Миронівський рн, Козин (Монтр.!); Обухівський рн, Козин (Семенкевич!). — Кіровоградська обл.: Кіровоград (Ліндем.! Окснер!). — **Л.Л.-С.** Київська обл.: Баришівський рн, Бзів (!). — Чернігівська обл.: Прилуки (Левенець!). — Полтавська обл.: Яготин (Зеров!); Лубни (Іллічевський!).

Запалович (цит. місце, 10) наводить як звичайну для всієї Галичини форму ще var. c. *collinus* Hornung (*S. verticillatus* Tausch.), але вона, за його описом, мало відрізняється від var. b. *divaricatus* Dumort. і, очевидно, не відповідає своїй назві.

Поширення виду по СРСР. Європейська частина: всі райони за винятком Кар.-Лапл. і Ниж.-Волз.; Кавказ: усі райони, крім альпійського пояса.

Загальне поширення. Скандінавський півострів, Данія, Британія, Франція, Середня Європа, Піренейський, Апеннінський і Балканський півострови, Європейська частина СРСР, Кавказ, Мала Азія, Північна Африка, Північна Америка (занесена).

Примітка. На корінні рослини живе комаха — кошеніль польська (*Coccus polonicus*), яка дає червону фарбу, подібну до карміну.

921 (3). S. syvaschicus Klp. — **Червець сивашський.** Жовтозелена, дрібна рослинка. Стебла прямостоячі, рідше при основі висхідні, 3—7 *мм* завв., прості або коротко розгалужені, однобічно опушені короткими кучерявими волосинками. Листки коротші від міжвузлів, лінійно-нитковидні, загострені, до основи плівчасто розширені, з війочками, більш-менш дуговидно відігнуті, 3—7 *мм* завд. Клубочки квіток майже сидячі, дрібні, зібрані в колосовидне, рідше волотисте суцвіття. Чашечка дрібна, при плодах $1^1/_2$—$2^1/_2$ *мм* завд., гола; її трубочка при основі округла, з десятьма більш-менш виявленими потовщеними жилками; частки чашечки ланцетовидно-шиловидні, гострі, довші від трубочки, при плодах прямостоячі. Плідних тичинок 3—5. Насінина біляста, близько 0,7 *мм* завд. ⊙. Цв. IV—V.

Журн. Інст. бот. АН УРСР, № 21—22 (29—30) (1939) 247.
— *S. polycarpus* auct., non L. — *S. verticillatus* auct., non Tausch.

У подах на крайньому півдні Степу.

Л.З.С. Херсонська обл.: Ново-Троїцький рн, Асканія-Нова (!!). — **П.С.** Херсонська обл.: Генічеський рн, острів Куюк-Тук (Сукачов!), півострів Чонгар (Кривошия!).

Загальне поширення. Південно-понтичний ендем. Описаний з півострова Чонгара.

Примітка. Від близького західноєвропейського *S. polycarpus* L. (*S. verticillatus* Tausch.) різниться коротшими від міжвузлів лінійно-нитковидними листками, ланцетовидно-шиловидними частками чашечки, довшими від трубочки, і дрібним насінням. *S. polycarpus* s. l., в свою чергу, розкладається на ряд близько споріднених, але ще недостатньо вивчених у систематичному відношенні видів. Зокрема до нашого виду ближче стоїть угорський *S. collinus* Horn., а також кавказький ще не описаний вид з цього складного циклу.

922 (4). S. uncinatus Schur. — **Червець гачкуватий.** Зелена або сизувата рослина. Стебла 5—10 *см* завв., від основи розгалужені, опушені по міжвузлях двома смужками залозистих волосків, нерідко клейкі. Листки тонші й коротші, як у *S. annuus* L., з яким цей вид габітуально схожий, при основі по краю короткозалозисті. Квітки в скупчених півзонтиках. Чашечка при плодах (3,5)4—6(7) *мм* завд., у нижній частині залозиста; зубці її ланцетні, довші від трубочки, по краю з вузькою плівчастою облямівкою, ширшою як у *S. annuus* L.,

при верхівці всередину гачковидно загнуті, в достиглому стані розсунуті. Тичинки близько 1 *мм* завд., довші як у *S. annuus* L. ⊙, ⊙. Цв. VII—IX.

Schur in Verh. Siebenb. Ver. Naturw., I (1850) 107 (nomen nudum); II (1851) 10; Enum. pl. Transs., 224. Zapal., Consp. fl. Galic. crit., III (1911) 12. Шишкин во Фл. СССР, VI (1936) 548.

На піскуватих місцях у горах.

К.Л. Закарпатська обл.: Рахівський окр., гора Говерля (Кот.!). На висоті 800—1700 *м* над р. м. досить звичайно.

Поширення по СРСР. Європейська частина: Карпати; Кавказ. Наводиться для Криму.

Загальне поширення. Середня Європа (південний схід), Середземномор'я, Мала Азія, Турецька Вірменія, Іран.

920 (2) × 919 (1). S. annuus L. × **S. perennis** L. Сірозелена або темнозелена, від основи розгалужена рослина. Приквітки коротші або дорівнюють квіткам. Частки чашечки здебільшого на одній і тій же рослині або навіть в одній квітці мінливі, довгасті до яйцевидно-ланцетних, тупі або гострі, ширші, ніж у *S. annuus* L. і вужчі, ніж у *S. perennis* L., білоплівчасті, більш-менш зімкнені, довші від трубки. Тичинки різної довжини, але здебільшого дорівнюють половині довжини часток чашечки або трохи коротші.

Lasch. in Linnaea, IV (1829) 411. Zapal., Consp. fl. Galic. crit., III, 11. — *S. intermedius* Kittel, Taschenb. Fl. Deutschl., ed. 2 (1844) 1009.

Наведений для Молдавської РСР: Окниця, на полях (Пач., Запал.). Очевидно, зустрічається і в межах Української РСР.

ПІДРОДИНА 2. ПАРОНІХІЙОВІ — PARONYCHIOIDEAE

Чашолистики вільні або трохи зрослі, часто є стамінодії (раніше вважалися пелюстками). Листки з прилистками.

Триба 1. Sperguleae Vierh.

Чашолистики вільні; стовпчики від основи вільні. Плід — багатонасінна одногнізда коробочка, що розкривається зубцями. Прилистки дрібні, сухоплівчасті.

Рід 265. Шпергель — Spergula L.

L., Gen. pl., ed. 1 (1737) 133; ed. 5 (1754) 199.

Чашолистиків п'ять; пелюсток п'ять, білих, суцільних; тичинок десять, рідше п'ять; зав'язь одногнізда, з численними насінними зачатками і п'ятьма короткими стовпчиками. Коробочка розкривається п'ятьма стулками, супротивними чашолистикам. Насінина лінзовидна або плоскувата, чорна, матова, по краю з вузькою або широкою обляміВкою. — Однорічні трави з лінійними листками, які несуть у пазухах вкорочені улиснені гілочки; прилистки плівчасті. Квітки в розлогих півзонтиках; квітконіжки після цвітіння назад відігнуті.

7—8 видів цього роду зростають у помірній зоні північної півкулі.

1. Листки зісподу з борозенкою; насінина лінзовидна, з дуже вузькою гладенькою облямівкою . . . . . 2.
— Листки без борозенки; насінина плоска, з більш-менш широкою радіально-борозенчастою облямівкою . . . . . 5.
2. Насінина дрібна, близько 1 *мм* у діаметрі, рослини 10—40 *см* завв., особливо у верхній частині залозисто-волосисті . . . . . 3.
— Насінина майже вдвоє більша, близько 1,8 *мм* у діаметрі. Рослини 30—60 *см* завв., слабкіше опушені або зовсім голі . . . . . 4.
3. Насінина з білуватими сосочками і вузькою малопомітною буруватою облямівкою . . . **(1). Ш. звичайний — S. vulgaris** Boenningh.
— Насінина без сосочків, тонко пунктирована, з помітною блідою облямівкою . . . . **(2). Ш. городній — S. sativa** Boenningh.
4(2). Насінина з білуватими сосочками і вузенькою буруватою облямівкою . . . . . **(3). Ш. великий — S. maxima** Weihe.
— Насінина без сосочків, гладенька, з досить широкою білястою облямівкою. Рослина зустрічається виключно в посівах льону . . . . . **(4). Ш. льоновий — S. linicola** Boreau.
5(1). Пелюстки широкояйцевидні, тупуваті, налягають краями; насінина з буруватою облямівкою, майже вдвоє вужчою від її діаметра . . . . . **(5). Ш. весняний — S. vernalis** Willd.
— Пелюстки ланцетні, гострі, не налягають краями; насінина з сніжно-білою облямівкою, яка дорівнює ширині її діаметра . . . . . **(6). Ш. п'ятитичинковий — S. pentandra L.**

923 (1). S. vulgaris Boenningh. — **Шпергель звичайний.** Зелена, переважно вгорі залозисто-волосиста рослина. Стебла висхідні або прямостоячі, 10—40 *см* завв., розгалужені, рідко прості. Листки нитковидні, зверху опуклі, на споді з борозенкою, притуплені, 13—30 *мм* завд. Квітконіжки тонкі, набагато перевищують чашечку. Чашолистики яйцевидні або яйцевидно-довгасті, 3—4 *мм* завд., тупі, по краю плівчасті, без жилок; пелюстки білі, овальні, тупі, трохи перевищують чашечку, тичинок десять. Коробочка кулясто-яйцевидна, довша від чашечки. Насінина кулясто-лінзовидна, чорна, вкрита білуватими, пізніше буруватими сосочками, по краю з вузькою буруватою облямівкою, 1—1,2 *мм* завд. ⊙. Цв. V—VIII.

Boenningh., Prodr. Fl. Monast. (1824) 135. Н. Цінгер в Тр. Бот. муз. Акад. наук, VI (1909) 240—252. Шишкин во Фл. СССР, VI, 551.

— *S. arvensis* L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 440, p. p. — *S. arvensis β. S. vulgaris* Mert. et Koch, Deutschl. Fl., III (1831) 360. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 147.

На полях у посівах як бур'ян, при дорогах, особливо на піскуватому грунті. — Звичайно в Закарпатті, Прикарпатті, на Поліссі і в північній частині Лісостепу, рідшає на схід від Дніпра.

Зак.Л., К.Л. (до підніжжя гір), **Пр.Л., Р.-О.Л., З.П., П.П., Л.П., В.Л.-С.** Звичайно. — **З.Л.-С.** Нерідко на північ від лінії: Тульчин Вінницької обл. — Кам'янець-Подільський. — **П.Л.-С.** Вінницька обл.: переважно в північній частині до Немирова (!). — Київська обл.: Біла Церква (Гродзінський!); Сміла (Тржебінський). — **Л.Л.-С.** На південь до Переяслава-Хмельницького (Пач.!), Полтави (Зеров!, Іллічевський!), Харкова (Кот.!, Ширяев і Лавр.!) і Мерефи (!!). — **Л.З.-Л.С.** Як адвентивна — Харківська обл.: околиці Куп'янська, Ізюма і Червоного Оскола (Кот.).

Var. **laricina** Aschers. Стебло і листя густо залозисто опушені.

Aschers., Fl. Prov. Brand. (1860) 93.

Зрідка.

П.Л.-С. Київська обл.: Миронівський рн, Маслівка (Семенкевич!).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Кар.-Лапл., Дв.-Печ., Лад.-Ільм., Верх.-Волз., Волз.-Кам., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Ниж.-Дон.; Кавказ: Передкавк.; Зах. Сибір: Обськ., Верх.-Тоб., Ірт.; Схід. Сибір: Анг.-Саян.; Далек. Схід: Уссур., Сах.

Загальне поширення. Майже вся Західна Європа, Мала Азія, середня смуга Європейської частини СРСР і Сибіру до Далекого Сходу і Сахаліну, Індія, Китай, Японія, Північна Африка, Північна Америка.

924 (2). S. sativa Boenningh. — **Шпергель городній.** Дуже близька до попереднього виду рослина. Стебла і листки здебільшого м'ясисті. Насінина близько 1 *мм* у діаметрі, оксамитовочорна, дуже дрібнокрапчаста, без сосочків, по краях з помітною блідою облямівкою. ☉. Цв. VI—VII.

Boenningh., Prodr. Fl. Monast. (1824) 135. Н. Цінгер в Тр. Бот. муз. Акад. наук, VI (1909) 240. Шишкин во Фл. СССР, 551.

— *S. arvensis α. sativa* Mert. et Koch, Deutschl. Fl., III (1831) 360. Fenzl in Ledeb., Fl. Ross., II, 169. Рог., Обозр. (1869) 48. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 147. Пач., Фл. Полесья (1897) 106. Zapal., Consp. fl. Galic. crit., III (1911). Kulczyński in Fl. Polska, II (1921) 236. — *S. arvensis β. leiosperma* Čelak. in Sitzb. Böhm. Ges. Wiss. (1881) 30.

Рисунки: Фл. СССР, VI, т. XXXII, рис. 3 (насінина).

На полях, городах та в садибах. — Рідко.

П.П. Київ (Рог.). — **Л.П.** Чернігівська обл.: Новгород-Сіверський (Рог.).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Кар.-Лапл., Дв.-Печ., Лад.-Ільм., Верх.-Волз., Волз.-Кам., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Волз.-Дон.; Зах. Сибір: Обськ., Верх.-Тоб., Ірт.; Схід. Сибір: Лен.-Кол.

Загальне поширення. Майже вся Західна Європа, середня смуга Європейської частини СРСР і Сибіру.

925 (3). S. maxima Weihe. — **Шпергель великий.** Рослина подібна до попередніх видів. Стебла разом з листками менш опушені, нерідко зовсім голі, 30—100 *см* завв. Тичинок десять. Насінина сочевицеподібна, велика, 1,5—1,8 *мм* у діаметрі, з білуватими сосочками і вузенькою буруватою облямівкою. ☉. Цв. VI—VII.

Weihe in Arch. Deutsch. Apoth. Ver., VIII (1824) 51. Н. Цінгер в Тр. Бот. муз. Акад. наук, VI (1909) 252—263. Шишкин в Фл. СССР, VI, 552.

— *S. arvensis γ. maxima* Mert. u. Koch, Deutschl. Fl., III (1831) 360. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 147.

На відкритих місцях, у посівах. — Зрідка в Прикарпатті і Лісостепу.

Зак.Л., К.Л., Р.-О.Л. Розсіяно. **П.П.** Житомирська обл.: Овруч (Рог.). — Київ (Сациперов!, Зеров!). — **Л.П.** Чернігівська обл.: Борзна (Рог.). — Київська обл.: Броварський рн, Семиполки (Сележинський), Бровари (Рог.). — **П.Л.-С.** Кам'янець-Подільська обл.: Проскурів (Рог.). — **Л.Л.-С.** Київська обл.: Бориспіль (Рог.). — Харків (Ширяев!).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Лад.-Ільм., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Верх.-Волз., Волз.-Кам., Ниж.-Дон.; Зах. Сибір: Ірт.; Далек. Схід.: Уссур.

Загальне поширення. Середня Європа, середня смуга Європейської частини СРСР, Західний Сибір, Далекий Схід.

926 (4). S. linicola Boreau. — **Шпергель льоновий.** Стебло 40—120 *см* завв., звичайно розгалужене, з 7—9 міжвузлями, голе або з рідкими залозистими волосками; листки зісподу з поздовжньою борозенкою. Гілки суцвіття, квітконіжки і чашолистики більш-менш залозисто опушені, іноді оголені. Чашолистики яйцевидні, тупі, близько 3,5 *мм* завд. Пелюстки яйцевидні, до 4 *мм* завд., білі, тупі. Коробочка широкояйцевидна, не розкривається, трохи перевищує чашечку. Насінина лінзоподібна, гладенька, з досить широкою білуватою облямівкою, близько 1,8 *мм* у діаметрі. ☉. Цв. VI—VII.

Boreau in Mém. de la Soc. acad. d'Angers, XX (1865) 14. Н. Цінгер в Тр. Бот. муз. Акад. наук, VI (1909) 263. Шишкин во Фл. СССР, VI, 552.

— *S. arvensis* var. *linicola* A. Schwarz, Fl. Nürnb., ed. II (1897) 126. — *S. praevisa* N. Zing. в Тр. Юрьевск. Бот. сада, VII, (1906) 85 et in Fedde, Repert., XI, 193.

Виключно в посівах льону. — Наводиться для Л.Л.-С. [кол. Прилуцька окр. (Іллічевський)].

Поширення по СРСР. Європейська частина: Лад.-Ільм., Верх.-Дніпр., Верх.-Волз., Волз.-Кам.

Загальне поширення. Атлантична і Середня Європа, захід середньої смуги Європейської частини СРСР.

Примітка. Злісний бур'ян посівів льону; заноситься разом з насінням.

927 (5). S. vernalis Willd. — **Шпергель весняний.** Сизуватозелена, майже гола рослина. Стебло прямостояче або при основі висхідне, 7—30 *см* завв., просте або розгалужене, з видовженими верхніми междувузлями. Листки лінійні, плоскі, зісподу без борозенки, значно коротші від междувузлів, 5—10 *мм* завд.; прилистки дуже дрібні. Чашолистики з вузьким плівчастим краєм, близько 3 *мм* завд., неоднакові: зовнішні — ланцетні, гострі; внутрішні — яйцевидні, тупі. Пелюстки білі, широкояйцевидні, налягають краями, трохи коротші від чашечки; тичинок звичайно десять. Коробочка довша від чашечки. Насінина чорна, матова, посередині гладенька, по краю з білуватими горбочками, облямівка бурувата, майже вдвоє вужча від діаметра насінини. ⊙. Цв. VI—VII.

Willd., Fl. Berol. Prodr. (1787) 157. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I 147. Шишкин во Фл. СССР, VI, 555.

— *S. pentandra* Fenzl in Ledeb., Fl. Ross., II, 169, ex parte, non L. — *S. pentandra* b. *vernalis* Пач., Фл. Полесья (1897) 107. — *S. Morisonii* Boreau in Duchartre, Rev. Bot., II (1847) 424.

Видані зразки: Pl. Finland. exsicc., № 643!

На піщаних відкритих місцях і в соснових лісах. — Дуже рідко; тільки в Поліссі.

П.П. Житомирська обл.: Малинський рн, Федорівка (Семенкевич). — **Л.П.** Чернігівська обл.: Городнянський рн, Старосілля (Кот.!).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Лад.-Ільм., Верх.-Дніпр.

Загальне поширення. Скандінавський півострів, Британія, Франція, середня і північна частина Середньої Європи, Португалія, Іспанія, Італія, Балканський півострів, Польща, Фінляндія, захід середньої смуги Європейської частини СРСР, Північна Африка.

928 (6). S. pentandra L. — **Шпергель п'ятитичинковий.** Рослина подібна до попередньої. Стебло прямостояче або висхідне, просте або при основі розгалужене, голе або вгорі залозисто опушене, 5—15 *см* завв. Квітконіжки голі або слабко залозисто опушені, значно довші від чашечки. Чашолистики яйцевидні, по краю вузькоплівчасті. Пелюстки ланцетні, гострі, не налягають краями, звичайно трохи довші від чашечки; тичинок п'ять. Насінина чорна, матова, цілком гладенька, облямівка сніжнобіла, дорівнює по ширині діаметру насінини. ⊙ або ⊙. Цв. V—VII.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 440. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 147.

— *Alsine marginata* Schreb., Spic. Fl. Lips. (1771) 31. — *A. pentandra* Crantz, Instit., II (1766) 408. — *Spergula arvensis* β. *marginata* Moris, Fl. Sard., I (1837) 281. — *S. arvensis* β. *pentandra* Wirzen, Prodr. Fl. Fenn. (1843).

На піщаних місцях і в соснових лісах. — Наводиться Роговичем і слідом за ним Шмальгаузеном для Л.П. (Чернігівська обл., Борзна) і для П.Л.-С. (Одеська обл.: Саврань на Бузі). Обидві вказівки дуже сумнівні.

Поширення по СРСР. Є тільки згадані вище непевні вказівки.

Загальне поширення. Ірландія, Франція, середня і північна частина Середньої Європи, Піренейський півострів, Корсіка, Італія, Балканський півострів, Польща, УРСР (?).

Рід 226. Стелюшок — Spergularia (Pers.) J. et C. Presl.

J. et C. Presl, Fl. čech. (1819) 94.

Чашолистиків п'ять, пелюсток п'ять, суцільних, білих або рожевих; тичинок п'ять або десять; стовпчиків три. Коробочка розкривається трьома стулками. Насіння численне, насінина трикутно-яйцевидна, іноді з плівчастою облямівкою. — Однорічні і багаторічні невисокі трави з лінійними або нитковидними листками і дрібними плівчастими, попарно зрослими прилистками. Суцвіття здебільшого у вигляді китицевидного півзонтика.

Близько 20, здебільшого галофітних видів; деякі з них є майже космополітами.

---

1. Коробочка однакової довжини з чашечкою; все насіння безкриле; листки з вістрям на кінці . . . . . **(2). С. польовий — S. campestris** (L.) Aschers.
— Коробочка довша від чашечки; деякі або всі насінини з плівчастим крилом; листки без вістря . . . . . 2.
2. Коробочка трохи або в 1,5 раза довша від чашечки; тільки деякі нижні в коробочці насінини крилаті; тичинок п'ять . . . . . **(3). С. солончаковий — S. salina** Presl.
— Коробочка в 1,5—2 рази довша від чашечки; всі насінини широкоплівчасто-крилаті; тичинок десять . . . . . **(1). С. облямований — S. marginata** (DC.) Kitt.

929 (1). S. marginata (DC.) Kitt. — **Стелюшок облямований.** Корінь потовщений. Стебла висхідні, рідше прямостоячі, 10—25 *см* завв., міцні, вгорі разом з квітконіжками і чашечками залозисто опушені. Листки лінійні, м'ясисті, гострі, 1—4 *см* завд.; прилистки ланцетні, при основі зрослі. Квітки в гроновидних півзонтиках; квітконіжки довші від чашечок, після цвітіння відігнуті вниз і при плодах знову випрямлені. Чашолистики довгасто-яйцевидні або ланцетні, 5—6 *мм* завд., більш-менш загострені, з вузьким плівчастим краєм. Пелюстки рожеві, звичайно не перевищують чашечки. Коробочка яйцевидна, в 1,5—2 рази довша від чашечки. Всі насінини з широким, білястим, перетинчастим краєм, темнокоричневі, гладенькі, матові. ♃. Цв. VI—X.

Kitt., Taschenb. Fl. Deutsch. (1844) 1004. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 148. Горшкова во Фл. СССР, VI, 557.

— *Arenaria marina* All., Fl. Pedem., II (1785) 144. — *Arenaria marginata* DC., Fl. France, V (1815) 793. — *Spergularia media* Presl., Fl. Sic. (1826) XVII. — *Spergularia media β. marginata* Fenzl in Ledeb., Fl. ross., II (1844) 168.

Видані зразки: Герб. фл. Сред. Аз., № 465; Fl. austro-hung. exs., № 3639.

На солончаках і засолених грунтах, особливо по морському узбережжю. — Переважно в південній частині Степу, рідко в північному Степу і Лісостепу.

Л.Л.-С. Полтавська обл.: Лубенський рн, Лубни, Жовтневе (Єленевський); Градизький рн, Святилівка (Зеров!); Кременчуцький рн (!). — **П.З.-Л.С.** Одеська обл.: Первомайськ та його околиці — Кам'яний Міст, гирло р. Кодими (Монтр., Шмальг.); Любашівський рн, між сс. Петрівкою і Катеринівкою, на р. Кодимі (Левіна!). — **Л.З.-Л.С.** Полтавська обл.: Козельщанський рн, Василівка (Зеров!). — Дніпропетровська обл.: Новомосковський рн, Вільне (Єліашевич!). По узбережжю Азовського моря звичайно. — Сталінська обл.: від Кривої коси (!!) до Жданова (!!), Білосарайської коси (!!). — Запорізька обл.: Бердянська коса (!!) до Обіточної коси (Поповичі!), Ногайська. — **П.З.С.** В приморській частині звичайно, на північ до Миколаєва (Крижевський, Опперман!). — Одеська обл.: Біляївський рн, Яськи (Опперман!). — **Л.З.С.** Запорізька обл.: у південній частині звичайно, на північ до ст. Світлодолинське, Мелітопольського рну (Кот.). — **П.С.** Звичайно.

Поширення по СРСР. Європейська частина: Серед.-Дніпр., (півд.), Причорн., Крим, Ниж.-Дон., Ниж.-Волз.; Кавказ: Передкавк., Даг., Схід. і Зах. Закавк.; Серед. Азія: Арал.-Касп., Киз.-Кум., Кара-Кум., Гірськ. Туркм., Аму-Дар., Сир-Дар., Пам.-Ал.

Загальне поширення. Скандінавський півострів, Данія, Британія, Франція, Середня Європа (особливо по узбережжю Північного і Адріатичного морів), СРСР.

930 (2). S. campestris (L.) Aschers. — **Стелюшок польовий.** Стебло лежаче або підведене, 4—25 *см* завв., від основи розгалужене, коротковолосисте, вгорі залозисте. Листки лінійно-щетиновидні, 5—1,5 *мм* завд. і 0,5—1 *мм* завш., плоскуваті, не м'ясисті, закінчені на верхівці тонкими остючками. Прилистки яйцевидно-ланцетні, загострені, сріблястобілі, при основі зрослі. Квітки в гроновидних улиснених суцвіттях на кінцях гілок. Квітконіжки під час цвітіння дорівнюють чашечці, при плодах у 2—3 рази довші від неї, залозисті, як і чашечка. Чашолистики ланцетні або довгасті, (3)3,5—4,5 *мм* завд. і 1—1,8 *мм* завш., з країв білуватоплівчасті, на верхівці тупі. Пелюстки оберненояйцевидні, (2)3—3,5 *мм* завд. і 1—1,5 *мм* завш., з дуже коротким нігтиком, червоні; тичинок 5—10. Коробочка більш-менш дорівнює чашечці. Насінина тригранно-грушовидна, сплюснута, близько 0,5 *мм* завд., безкрила, по краю з дрібними горбочками. ☉, ☉, ♃. Цв. V—X.

Aschers., Fl. Prov. Brandenb., II (1864) 94. Горшкова в Фл. СССР, VI (1936) 558.

— *Arenaria rubra* var. *campestris* L., Sp. pl., ed. I (1753) 423. — *Arenaria rubra* Bess., Enum. pl. (1822) 17. — *S. rubra* J. et Presl., Fl. čech. (1819) 94. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 148. Zapal., Consp. fl. Galic. crit., III (1911) 14.

На піскуватих відкритих місцях; часто як бур'ян на полях. — Майже по всіх районах, але на півдні рідшає.

Зак.Л., К.Л., Пр.Л., Р.-О.Л., З.П., П.П., Л.П., В.Л.-С., З.Л.-С. (на південь до Тульчина), **П.Л.-С., Л.Л.-С.** Звичайно або нерідко. — **Д.Л.-С., П.З.-Л.С.** Нема вказівок, але в останньому районі, безперечно, зустрічається. — **Л.З.-Л.С.** Розсіяно по всьому району. — **П.З.С.** Одеса та її околиці (Шестериков). — **Л.З.С.** Запорізька обл.: Запоріжжя (Дементьев); Комишеваський рн, ст. Канкринівка (Соколовський). — Херсонська обл.: по Нижньому Дніпру — Козачі Лагері, Маячки, Збур'ївка (Пач.).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Кар.-Лапл., Дв.-Печ., Лад.-Ільм., Верх.-Волз., Волз.-Кам., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Закарп., Верх.-Дністр., Волз.-Дон., Заволз., Ниж.-Волз.; Кавказ: Передкавк.; Зах. Сибір: Верх.-Тоб., Алт.; Схід. Сибір: Єніс., Анг.-Саян; Далек. Схід: Камч., Сах., Уссур.; Серед. Азія: Арал.-Касп.

Загальне поширення. Скандінавія, Середня Європа, вказані райони СРСР.

931 (3). S. salina J. et C. Presl. — **Стелюшок солончаковий.** Стебло лежаче або підведене, до 20—30 *см* завд., від основи галузисте, вгорі залозисто волохате. Листки з обох боків опуклі, лінійно-півциліндричні, 5—35 *мм* завд. і 0,5—1,5 *мм* завш., м'ясисті, без остючка при верхівці; прилистки широкояйцевидні, короткозагострені, малоблискучі. Квітки в гроновидних, більш-менш густих суцвіттях на кінцях гілок, прицвітні листки коротенькі або нерозвинені. Квітконіжки не довші від чашечки, залозисті. Чашолистики довгасто-яйцевидні, 3—6 *мм* завд., тупі, з країв широкоплівчасті. Пелюстки коротші від чашечки, довгасті або яйцевидні, рожеві до майже білих; тичинок 3—5. Коробочка яйцевидна, довша від чашечки (в 1,5—2 рази). Насіння різнорідне: у верхній частині коробочки насінини стиснуто-грушовидні, безкрилі, 0,7—0,8 *мм* завд.; на споді коробочки — крилаті, вдвоє більші. ☉, ☉, ♃. Цв. V—IX.

J. et C. Presl, Fl. čech. (1819) 95. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 148. Zapal., Consp. fl. Galic. crit., III (1911) 15. Горшкова в Фл. СССР, VI (1936) 561.

— *Lepigonum medium* Wahlb., Fl. Gothob. (1820) 45. — *Spergularia media* Presl, Fl. Sic. (1826) XVII (nomen). — *S. media* var. *heterosperma* Fenzl in Ledeb., Fl. Ross., II (1844) 168.

Видані зразки: Fl. exs. reip. boh.-slov., № 15. Герб. фл. Сред. Аз., № 466 а і б.

На солончаках і солонцях, по берегах морів, річок, тальвегах балок, на більш-менш засолених місцях. — Зустрічається переважно в південно-східній частині Української РСР.

Пр.Л. Дрогобицька обл.: Дрогобич та інші пункти (Запал.). Ізольований острів ареалу в Передкарпатті. — **П.Л.-С.** на схід від лінії Ананьїв — Сміла досить звичайно. — **Л.Л.-С** Чернігівська обл.: Ніжин (Михайловський!); на південь від лінії Лубни—Харків—Вовчанськ нерідко. — **Д.Л.-С.** Нема точних вказівок. — **П.З.-Л.С., Л.З.-Л.С., П.З.С., Л.З.С., П.С.** Звичайно.

Поширення по СРСР. Європейська частина: Дв.-Печ., Лад.-Ільм., Волз.-Кам., Серед.-Дніпр., Верх.-Дністр., Волз.-Дон., Заволз., Причорн., Крим, Ниж.-Дон., Ниж.-Волз.; Кавказ: Передкавк., Даг., Схід. Закавк., Тал.; Зах. Сибір: Верх.-Тоб., Ірт., Алт.; Схід. Сибір: Єніс., Лен.-Кол., Анг.-Саян., Даур.; Далек. Схід.: Удськ, Уссур., Сах.; Серед. Азія: Арал.-Касп., Прибалх., Киз.-Кум., Гірськ. Туркм., Аму-Дар., Сир-Дар., Пам.-Ал.

Загальне поширення. СРСР, Камчатка, Японія (північна частина), Монголія (північна частина), Південна Америка.

Триба 2. **Paronychieae** Pax.

Чашечка п'ятироздільна; стамінодії нитковидні або відсутні; плід однонасінний, нерозкривний.

Рід 267. Пароніхія — **Paronychia** Adans.

Adans., Famil., II (1753) 272.

Чашолистиків п'ять; пелюстки (власне стамінодії) в числі п'яти, нитковидні, коротші від чашечки; іноді вони зовсім нерозвинені. Тичинки здебільшого в тому ж числі; стовпчик з двома головчастими приймочками; зав'язь одногнізда, з одним насінним зачатком. Плід шкірястий, однонасінний, розкривається при основі. — Одно- або багаторічні трави з блискучими сухоплівчастими прилистками. Квітки скупчені в щільні головчасті суцвіття і оточені великими сухоплівчастими приквітками.

Близько 40 видів, поширених у Південній Європі, Передній Азії, тропічній Західній Африці і в Америці.

Секція 1. **Eunychia** DC. Чашолистики більш-менш однакові; стовпчик більш-менш дворозщеплений.

932 (1). P. cephalotes (M.B.) Bess. — **Пароніхія головчаста.** Стебла численні, при основі більш-менш здерев'янілі, лежачі, з висхідними плодущими гілочками, коротко опушені, 5—10 *см* завд. Листки довгасті до ланцетних, загострені, при верхівці звичайно зігнуті; нижні тупі, всі на поверхні голі або коротко опушені, по краях завжди війчасті, 2,5—5 *мм* завд. і 1,5—2 *мм* завш.; прилистки вузьколанцетні, білясто-блискучі. Квітки зібрані здебільшого декількома дихазіальними пучками в щільне головчасте суцвіття. Приквітки яйцевидні, до 8 *мм* завд., гострі, асиметричні, білоблискучі. Чашечка 3—4 *мм* завд., майже сидяча; чашолистики вузьколінійні, гострі, із загнутими вбік верхівками, опушені. Плід — яйцевидний, загострений, вдвоє коротший від чашечки. Насінина каштановобура, овальна, близько 1,5 *мм* завд., трохи блискуча. ♃. Цв. V—VI.

Bess., Enum. Hort. Cremenec. (1830) 4. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 353. Шишкин во Фл. СССР, VI (1936) 565.

— *Illecebrum cephalotes* M.B., Fl. taur.-cauc., III (1819) 169. — *Paronychia capitata* Ledeb., Fl. Ross., II, 162 ex parte, non Lam.

Видані зразки: Герб. фл. УРСР, № 50.

На кам'янистих, особливо вапнякових відслоненнях. — У розчленованих районах південної частини Степу, тільки по Дністру заходить у Лісостеп.

Рис. 90. *Пароніхія головчаста — Paronychia cephalotes* (M. B.) Bess.

1 — загальний вигляд; *2* — оцвітина; *3* — верхівка гілки.

З.Л.-С. Кам'янець-Подільська обл.: Кам'янець-Подільський рн, Китайгород (Богацький). — **П.З.-Л.С.** По р. Саксагані (Акінфієв, Сидоров). — **Л.З.-Л.С.** Сталінська обл.: Першотравневий рн, по р. Берді, Стародубівка (!); Приморський рн, по р. Кальчику від с. Кременівки до Старого Криму і Жданова (!); по р. Кальміусу: Старо-Бешівський рн, с. Роздольне; Волноваський рн, Краснівка (Кот.!); по р. Волновасі від Ольгинки до Старо-Бешівського рну, с. Стила (Сидоров!) і Роздольного (!!); по р. Грузький Єланчик; Будьоннівський рн, Хомутове, в околицях хут. Первомайського (Кот.!). — **П.З.С.** Одеса (Шестерикові,

Матюшенко!, Шмальг.!). — Херсонська обл.: Ново-Воронцовський рн, Дудчани; Бериславський рн, Качкарівка, Бургунка; Калінінський рн, Львове (Пач.!); околиці Херсона (Опперман). — Миколаївська обл.: околиці Миколаева; Варварівський рн, Солониха (Опперман!); Березнеговатський рн, Романівка; Снігурівський рн, Євгенівка (Кот.!). — **Л.З.С.** Наводиться для кол. Олександрівського повіту (Сидоров).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Причорн., Крим; Кавказ: Зах. Закавк. (Новоросійський рн).

Загальне поширення. Наводиться ще для північної частини Балканського півострова, але, певно, замість близької *P. hungarica* Griseb. і є південноукраїнським та кримсько-новоросійським ендемом.

Примітка. Всупереч твердженням деяких українських флористів, українська форма від типової кримської ніякими помітними ознаками не відрізняється.

Рід 268. Грижниця, остудник — Herniaria L.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 218.

Квітки двостатеві або одностатеві, дрібні. Чашолистиків п'ять або чотири. Стамінодії нитковидні, коротші від чашечки, прикріплені, як і тичинки, до підматочкового диску. Віночок нерозвинений; тичинок п'ять або чотири, рідко три; стовпчик дуже короткий або нерозвинений; приймочки дворозділні. Плід — кулястий, сухоплівчастий, однонасінний, оточений чашолистиками. Насінина чорна або темнокоричнева, блискуча, кулясто-лінзовидна, з гострим краєм. — Багаторічні або однорічні низенькі трави, з розпростертими галузистими стеблами, дрібними листками і білуватоплівчастими, війчастими прилистками та приквітками. Суцвіття в пазухах листків у вигляді щільних головчастих або колосовидних клубочків.

Понад 25 видів у Середній і Південній Європі, Західній Азії, Північній і Південній Африці і на Канарських островах.

---

1. Квітки чотиричленні; стовпчик довгенький, помітно висувається з чашечки . . . . . 2.
— Квітки п'ятичленні; стовпчик дуже короткий або нерозвинений . . 3.
2. Чашечка вгорі гола, після цвітіння довгаста; листки на поверхні голі . . . . . **(6). Г. багатошлюбна — H. polygama** G. Gay.
— Чашечка опушена до верхівки, після цвітіння еліптична; листки (всі або принаймні верхні) на поверхні з волосками . . . . . **(7). Г. чорноморська — H. euxina** Klok.
3(1). Рослини сірозелені від білуватих волосків . . . . . 4.
— Зелені або жовтуватозелені рослини з голими на поверхні листками . . . . . 5.
4. Багаторічна рослина із здерев'янілим при основі стеблом і коренем; чашолистики на кінці без щетинки . . . . . **(4). Г. Бессера — H. Besseri** Fisch.

— Однорічна рослина з тонким коренем і нездерев'янілим стеблом; чашолистики закінчуються довгенькою щетинкою . . . . . **(5). Г. волосиста — H. hirsuta** L.
5(3). Коробочка вгорі цілком гола; стовпчик зовсім нерозвинений; приймочки сидячі; стебло опушене короткими, переважно відхиленими волосинками . . . . . **(3). Г. Котова — H. Kotovii** Klok.
— Коробочка вгорі коротковорсинчаста; стовпчик дуже короткий, але помітний; стебло опушене вниз загнутими волосками . . . . . 6.
6. Листки довгасто-ланцетні, гострувати, зовсім голі; цвітяні клубочки розсунуті, небагатоквіткові . . . . . **(1). Г. гола — H. glabra** L.
— Листки довгасто-яйцевидні до овально-ромбічних, тупі, по краю коротко-щетинисті, рідко голі; цвітяні клубочки зближені, багатоквіткові . . . . . **(2). Г. приємна — H. suavis** Klok.

Секція 1. **Euherniaria** Williams. Стовпчик дуже короткий або зовсім відсутній; приймочки сидять безпосередньо на зав'язі; квітки п'ятичленні.

933 (1). H. glabra L. — **Грижниця гола.** Жовтуватозелена рослина з лежачими або висхідними стеблами, опушеними коротенькими, вниз загнутими волосками або майже цілком гола, до 30 *см* завд. Листки довгасто-ланцетні, гострувати, до основи звужені, зовсім голі, значно коротші від міжвузлів, 6—10 *мм* завд., 1—2(2,25) *мм* завш. Прилистки яйцевидні, білуваті, по краях війчасті. Квітки п'ятичленні, в розставлених по стеблу небагатоквіткових (5—10 квіток) клубочках. Чашечка близько 1 *мм* завд., трубчасто-дзвоникувата; її листочки голі або з розсіяними волосинками на спинці і при основі, довгасті, тупуваті, без вістря. Стовпчик дуже короткий, але помітний. Коробочка яйцевидна, довша від чашечки, при верхівці рясно вкрита дрібненькими ворсинками. Насінина чорна, гладенька і блискуча, лінзовидна, 0,5—0,6 *мм* завд. ☉, 4.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 218. Zapal., Consp. fl. Galic. crit., III (1911) 6. — *H. glabra β. glaberrima* Fenzl in Ledeb., Fl. Ross., II (1844) 159, ex parte.

По відкритих місцях, галявинах, при дорогах як бур'ян. — Тільки в західних районах.

Зак.Л., Пр.Л., Р.-О.Л., З.П., В.Л.-С. Нерідко. — **З.Л.-С.** Кам'янець-Подільська обл.: Сатанівський рн, Іванківці, товтри біля р. Збруч (Кот!).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Прибалт., Верх.-Дністр.

Загальне поширення. Скандінавський півострів (південна частина), Данія, Британія, Франція, Середня Європа, Піренейський, Апеннінський і Балканський півострови, захід Європейської частини СРСР, Південна Фінляндія.

Примітка. Свіжа рослина без запаху, сухі зразки пахнуть кумарином. Рослина містить у собі сапоніноподібний глюкозид герніарин, герніарія-сапонін, кумарин і алколоїд пароніхін.

Господарське значення. Лікарська рослина. Використовується в народній медицині як добрий сечогінний засіб, який вживається при гонореї, при катарі сечового міхура та інших хворобах.

934 (2). H. suavis Klok. — **Грижниця приємна.** Темнуватозелена рослина. Стебла висхідні або лежачі, (3)5—25 *см* завд., дуже галузисті, з коротшими, як у *H. glabra,* міжвузлями, опушені коротенькими, вниз загнутими волосками. Листки від яйцевидно-довгастих до овальноромбічних, 3—8 *мм* завд., 1,5—4(4,25) *мм* завш., при основі звужені в помітний черешок, на верхівці тупі або закруглені, по краях коротковщетинисті; листок часто несе на самому кінці довшу щетиночку. Прилистки широкояйцевидні, білуваті, блискучі (до цвітіння), по краях війчасті. Квітки зближені густими пучками (по 10—25) на кінцях гілок, п'ятичленні. Чашечка близько 1 *мм* завд.; її частки довгасті, 0,6—0,7 *мм* завд., 0,2—0,3 *мм* завш., на верхівці тупі, по краю вузькоплівчасті, на спинці і по краях з коротенькими прямими волосками. Коробочка довша від чашечки або їй дорівнює, при верхівці густо вкрита дрібними ворсинками. Стовпчик дуже короткий, але більш-менш помітний. Насінина темнокоричнева, 0,5—0,6 *мм* завд. ⊙. Цв. VI—VIII.

Клоков в Бот. журн. АН УРСР, IV, 1—2 (1947) 70—71.

— *H. glabra* auct. fl. ucr. pro max. parte, non L. s. str. — *H. glabra* γ. *scabriuscula* Fenzl in Ledeb., Fl. Ross., II (1844) 159.

По відкритих, малозадернованих місцях, особливо на піскуватому грунті, а також на відслоненнях (граніту, сланців, пісковиків). — Часто зустрічається як бур'ян на полях.

Дуже звичайна рослина по всіх районах Полісся і Лісостепу (але на захід від р. Збручу її починає заступати типова *H. glabra* L.). У степових районах рідка і на крайньому півдні зникає. В районах Л.З-Л.С. поширена в долинах рр. Осколу, Дінця, Красної (!!), Самари (Бельгард!); після перерви з'являється знову спорадично на косах Азовського моря.

П.З.-Л.С. Одеська обл.: Кривоозерський рн, Луканівка на Кодимі (Левіна!). — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: Боровський рн, Гороховатка (!!). — Сталінська обл.: Крива й Білосарайська коси на Азовському морі (Постриганы!, Кот.!).

Var. glabriuscula Klok. Стебла лише трохи опушені. Листки по краях голі. Чашечка цілком гола, 1,25 *мм* завд., вужча і менш глибоко розрізана. Від *H. glabra* L. різниться формою листків і коротшими міжвузлями.

По вогких місцях, на узліссях вільшняків, у розколинах гранітів; рідко.

П.П. Житомирська обл.: Коростень (разом з типовою формою!). — **П.Л.-С.** Харківська обл.: Чугуїв (!!).

Поширення різновидності по СРСР. Європейська частина і Західний Сибір. Невияснена форма, яка має, можливо, значення більш північної географічної раси.

Поширення виду по СРСР. Європейська частина: Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Причорн., Ниж.-Дон., Крим; Зах. Сибір; Серед. Азія (півн.).

Загальне поширення. СРСР (вказані вище райони).

Примітка. *H. suavis* приємно пахне кумарином і, очевидно, містить у собі ті ж речовини, що й *H. glabra* L.

На крайньому заході трапляються середні між цими двома видами форми: **З.Л.-С.** Кам'янець-Подільська обл.: Волочиськ (Кот.!).

935 (3). H. Kotovii Klok. — **Грижниця Котова.** Стебла лежачі або висхідні, 2,5—20 *см* завд., галузисті, негусто опушені дуже короткими відлеглими або іноді трохи вниз загнутими волосками. Листки загалом довгасті (довгасто-ланцетні, еліптичні або обернено-яйцевидні), 3—9 *мм* завд. і 1—2,75 *мм* завш. (показник відношення довжини до ширини: 3—6), до основи звужені, але без помітного черешка, на верхівці гострувати або тупуваті, по краю дуже коротко щетинисті. Прилистки від широкояйцевидних до яйцевидно-ланцетних, білуваті, матові, по краю війчасті. Квітки зібрані густими клубочками, п'ятичленні. Чашечка близько 0,8 *мм* завд., частки її довгасто-яйцевидні, на верхівці закруглені, близько 0,5 *мм* завд., 0,3—0,4 *мм* завш., при основі, як і вся чашечка, цілком голі. Стовпчик зовсім нерозвинений; двороздільна приймочка сидяча. Коробочка помітно довша від чашечки, при верхівці цілком гладенька. Насінина лінзоподібна, до 0,5 *мм* завд., чорна, блискуча. ⊙. Цв. V—VII.

Клоков в Бот. журн. АН УРСР, IV, 1—2 (1947) 72.

У степових подах і зниженнях, на засолених грунтах, також на гранітних відслоненнях. — На півдні лівобережного Степу.

Л.З.-Л.С. Сталінська обл.: по р. Кальміусу: Тельманівський рн, Гранітне (Лавр.!); Волноваський рн, Краснівка (!). — Запорізька обл.: Осипенківський рн, Трояни (Олексієв!); Приморський рн, Корсак-Могила (!). — **Л.З.С.** Херсонська обл.: Каланчак (Куксін!); Ново-Троїцький рн, Асканія-Нова (Левіна!, Шалит!, !!); Каховський рн, Зелений під; Скадовськ (Лавр.!). — **П.С.** Херсонська обл.: Геніческий рн, Ново-Дмитрівка (Кот.!), Михайлів під (Левіна!); Скадовський рн, Ягорлицький півострів (Давиднч!); Голопристанський рн, Гола Пристань (Пач.!), Іванівка (Пач.!).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Волз.-Дон., Причорн., Ниж.-Дон.

Загальне поширення. Ендем півдня Європейської частини СРСР.

936 (4). H. Besseri Fisch. — **Грижниця Бессера.** Сірувата від шорсткого короткого опушення, з міцно розвиненим дерев'янистим коренем рослина. Стебла дуже галузисті, при основі здерев'янілі, лежачі, рідше висхідні, 10—25(40) *см* завд. Листки лінійно-обернено-ланцетні або вузькоеліптичні, рідше овальні або обернено-яйцевидно-клиновидні, в напрямі до основи зменшуються, 5—12(17) *мм* завд., 1,5—3 *мм* завш. Прилистки яйцевидні або широкояйцевидні, війчасті. Клубочки 3—6-квіткові, в пазухах листків, іноді на помітних ніжках. Квітки п'ятичленні, на помітних ніжках. Чашолистики яйцевидно-еліптичні, тупі, густо і рівномірно опушені білуватими волосками, близько 1,5 *мм* завд. Коробочка коротша від чашечки; насінина 0,8—1 *мм* завд. ♃. Цв. V—VII.

Fisch. in Horn. Hort. Hafn., Suppl. (1819) 167.
— *H. incana* Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II (1897) 354. Муравьева в Фл. СССР, VI, 568 ex parte, non Lam. — *H. incana α. angustifolia* Fenzl in Ledeb., Fl. Ross., II (1844) pro max. parte. — *H. incana* c. *Besseri* Gürke in Richter-Gürke, Fl. Eur., II (1899) 186. Zapal., Consp. fl. Galic. crit., III (1911) 8.
Видані зразки: Герб. фл. УРСР, № 51.

На степах, степових схилах і по кам'янистих відслоненнях. — У Степу і південній частині Лісостепу.

З.Л.-С. Нерідко в південній частині; по Дністру на північ досягає Кам'янця-Подільського. — **П.Л.-С.** Кіровоградська обл.: Підвисоцький рн, Покотилове (Фінн); Кіровоград (Шмальг.); Єлисаветградка (Пач.). — **Л.Л.-С.** Полтавська обл.: околиці Полтави, Кулики (Іллічевський!). — Харківська обл.: околиці Харкова (Черн.!, Кот.!); Харківський рн, Сороківка (Козлов!, Кот.); Зміїв (Лавр.); Балаклійський рн, Волохів Яр (Карзов!). — **Д.Л.-С., П.З.-Л.С., Л.З.-Л.С., П.З.С., Л.З.С.** і **П.С.** Звичайно.

Поширення по СРСР. Європейська частина: Серед.-Дніпр., Причорн., Волз.-Дон., Ниж.-Дон., Крим, Заволз.; Кавказ: Передкавк.
Загальне поширення. Румунія, Трансільванія, Далмація, південь Європейської частини СРСР.

Примітка. Варіює формою листків від лінійно-обернено-ланцетних, більш-менш загострених (*f. oblanceolata* Klp. — звичайно) до овальних або обернено-яйцевидних, до основи звужених і тупих (*f. obovata* Klp. — зрідка). Ці форми не можна змішувати з описаними Фенцлем у Ледебура *α. angustifolia* і *β. latifolia*, оскільки остання належить до іншого виду (*H. incana* Lam. s. str.) і відрізняється від *H. Besseri* іншим характером опушення, більшими квітками і завжди тупими овальними листками. *H. incana* поширена в середземноморських країнах і в межах Української РСР не трапляється.

937 (5). H. hirsuta L. — **Грижниця шорстка.** Сірозелена рослина. Стебла галузисті, коротко опушені відхиленими шорсткими волосками, 5—15 *см* завд. Листки довгасто-лінійні або еліптичні, до основи звужені, тупуваті або загострені, більш-менш густо опушені і по краях щетинисто-війчасті. Квітки п'ятичленні, зібрані небагатоквітковими пучками. Чашечка циліндрично-яйцевидна, густо опушена відхиленими шорсткими волосинками; її частки довгасті, близько 1,5 *мм* завд., на кінці з довгою щетинкою. Тичинок 2—3 (рідко 5); приймочки сидячі. Коробочка коротша від чашечки; насінина чорна, блискуча. ⊙, ⊙, ♃. Цв. IV—VIII.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 218. Zapal., Consp. fl. Galic. crit. III (1911) 7. Муравьева в Фл. СССР, VI, (1936) 571.

На сухих піщаних місцях, схилах.

Наводилась для крайнього заходу **Пр.Л.** і **Р.-О.Л.**, для **П.Л.-С.** Вінниця (Рог.). — **Л.З.-Л.С.** Дніпропетровська обл.: Покровський рн, Велика Михайлівка (Сидоров!). — **Л.З.С.** Херсонська обл.: Ново-Троїцький рн, Асканія-Нова (Теецман). Усі згадані вказівки, мабуть, помилкові.

Певні екземпляри цього виду зберігаються в гербарії Ботанічного інституту АН СРСР з етикеткою: „Овідіополь, Одеської області, 1897, Є. Куликовський, Є. Волощак, № 727". Там же є сумнівний екземпляр з Грушівки, кол. Катеринославського повіту (Григор'єв).

Поширення по СРСР. Вказане для нижченаведених районів: Кавказ.: Даг., Схід. і Півд. Закавк., Тал.; Серед. Азія: Гірськ. Туркм. (півд. част.), Кара-Кум., Аму-Дар., Пам.-Ал., Сир-Дар., Тянь-Шан.
Загальне поширення. Франція, Середня Європа, Піренейський, Апеннінський і Балканський півострови, Мала Азія, Кавказ, Іран, Середня Азія, Північна Африка, Абіссінія, Капська обл., Канарські острови.

Секція 2. **Paronychiella** Williams. Стовпчик досить довгий; квітки чотиричленні.

938 (6). H. polygama J. Gay. — **Грижниця багатошлюбна.** Стебла дуже лежачі або висхідні, більш-менш густо опушені короткими кучерявими волосками, 5—25 *мм* завд. Листки овальні або довгасто-еліптичні, до основи клиновидно звужені в короткий черешок, тупі до загострених, по краях щетинисто-війчасті, 4—12 *мм* завд. Прилистки яйцевидно-ланцетні, війчасті. Квітки чотиричленні, двостатеві і одностатеві, зібрані густими клубочками або колосовидними суцвіттями. Чашечка близько 1 *мм* завд., опушена в нижній половині гачкувато загнутими на кінці волосинками; її листочки довгасто-ланцетні, на верхівці голі, тупуваті, з вістрям. Стовпчик досить довгий, помітно висувається з чашечки; коробочка трохи перевищує чашечку. Насінина близько 0,5 *мм* завд., блискуча, буруватокоричнева. ⊙. Цв. VI—IX.

J. Gay in Duch., Rev. Bot., II (1846—47) 371. Муравьева в Фл. СССР, VI, 571 pro max. parte.
— *H. odorata* Andrz. in Hohenack., Pl. exsic. (1839) nomen nudum. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 354. — *H. glabra γ. scabriuscula* Fenzl in Ledeb., Fl. Ross., II (1844) 159, ex parte.
Видані зразки: Fl. polon. exs., № 825!

По відкритих місцях, особливо з піскуватим грунтом, у соснових лісах; як бур'ян на полях і при дорогах. — Зустрічається переважно в лісостепових і північних степових районах. У Поліссі рідко.

П.П. Житомирська обл.: Житомир (Пач.!); Коростень (Воробйов!). — Київська обл.: околиці Києва (!!), Боярка (Васильєв-Яковлев!). — **Л.П.** Чернігівська обл.: Ніжин (Кот.!); Щорсівське лісництво (Кожевников!). — Сумська обл.: Конотопський рн, хут. Лизогубівський (Левіна!). — **В.Л.-С., З.Л.-С.** Загальні вказівки для Волині та Поділля. — **П.Л.-С., Л.Л.-С., Д.Л.-С., П.З.-Л.С., Л.З.-Л.С.** (у північній і середній частині). Звичайно або нерідко. Вказівки для **П.З.С.** і **Л.З.С.** стосуються здебільшого до наступного виду.

Поширення по СРСР. Європейська частина: Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Заволз., Причорн. (півн.), Ниж.-Дон. (півн.); Зах. Сибір: Верх.-Тоб., Ірт. (півд.-зах.), Алт.

Загальне поширення. Степові та лісостепові рослини Європейської частини СРСР і Західного Сибіру до Алтаю.

Примітка. Вид описано з території Української РСР.

Господарське значення. Використовується як лікарська рослина подібно до *H. glabra* L.

939 (7). H. euxina Klok. — **Грижниця чорноморська.** Стебла лежачі або висхідні, до 20 *см* завд., дуже галузисті, досить густо опушені назад загнутими і трохи кучерявими волосками. Листки від довгасто-обернено-яйцевидних до еліптичних, 1—7 *мм* завд. і 0,3—3 *мм* завш., тупі або тупуваті, рідко гострувати, до основи звужені в коротенький, часто малопомітний черешок, по краях щетинисто-війчасті, на поверхні з обох боків опушені розсіяними коротенькими волосками (опушення помітніше на верхніх листках). Прилистки яйцевидно-ланцетні, по краю з довгими війками. Чашечка еліптична або яйцевидна, 0,75—1 *мм* завд., до $^2/_3$—$^3/_4$ розсічена на чотири довгасто-яйцевидні, тупуваті частки, опушені до самої верхівки; опушення в нижній половині чашечки з довших гачковидних, загнутих на кінці волосинок, а вгорі з коротших прямих. Стовпчик добре помітний, висувається з чашечки. Коробочка майже дорівнює чашечці, на верхівці шерстка (вкрита ворсинками). Насінина близько 0,5 *мм* у діаметрі. В іншому схожа на *H. polygama* J. Gay. ☉. Цв. VI—VII.

Клоков в Бот. журн. АН УРСР, IV, 1—2 (1947) 73—74.

— *H. odorata* auct. pro min. parte, non Andrz. — *H. polygama* Муравьева в Фл. СССР, VI, (1936) 571 pro min. parte, non J. Gay.

На степах і степових схилах, зрідка на піску. — Тільки в Степу і переважно на крайньому півдні, де цілком заступає попередній вид.

П.З.-Л.С. Кіровоград (Окснер!). — **Л.З.-Л.С.** Ворошиловградська обл.: Старобільський рн, с. Лиман. — **П.З.С.** Миколаївська обл.: околиці Миколаєва (Опперман!). — Одеська обл.: Біляївський рн, Яськи (Опперман!). — Херсонська обл.: Херсон (Пач.!); Херсонський рн, Садове (Дика!). — **Л.З.С.** Запорізька обл.: Мелітополь (Ширяєв!). — Херсонська обл.: Скадовський рн, Буркутські плавні, урочище Степок (Свистунова); Голопристанський рн, Гола Пристань—Великий Луг (Куксін!); Цюрупинський рн, Цюрупинськ (Пач.!), Козачо-Лагерська піскова арена (Косець!). — **П.С.** Запорізька обл.: острів Бірючий на Азовському морі (Кот.!).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Ниж.-Дон., Ниж.-Волз.; Серед. Азія: Арал.-Касп.

Загальне поширення. Обмежується вказаними районами СРСР. Понтично-каспійський ендем. Вид описано з нижньої течії Дніпра.

ПІДРОДИНА 3. **СМОЛКОВІ — SILENOIDEAE** A. Br.

Чашечка зрослолиста, трубчаста або дзвоникувата; оцвітина завжди подвійна; пелюстки, тичинки і зав'язь часто сидять на ніжці (андрогінофорі); стовпчики вільні, в кількості 2—3—5; листки без прилистків.

Триба 1. **Lychnideae** A. Br.

Чашечка з комісуральними жилками; пелюстки в брунькозложенні по черзі згорнуті; стовпчиків три або п'ять. Плід — багатонасінна коробочка, яка відкривається трьома або п'ятьма зубцями — стулками; іноді плід не розкривається, ягідоподібний; зародок зігнутий.

Рід 269. Кукіль — **Agrostemma** L.

L., Gen. pl. (1737) 135.

Чашечка з десятьма жилками, глибше половини розділена на п'ять довгих, лінійних, трав'янистих часток. Віночок темнорожевий, коротший від чашечки; пелюстки з щільною пластинкою, без привіночка. Тичинок десять; маточка з п'ятьма стовпчиками. Коробочка одногнізда, розкривається п'ятьма зубчиками. Насінина крупна, нирковидна, з горбочками. — Однорічні опушені трави.

Три види, поширені в помірній смузі Євразії.

940 (1). A. githago L. — **Кукіль звичайний.** Рослина трохи мохната від довгих м'яких волосків. Стебло прямостояче, просте або розгалужене, 30—80 *см* завв. Листки лінійні або лінійно-ланцетні, 5—11 *см* завд. і 3—8 *мм* завш. Квітки великі, 2,5—4,5 *см* у діаметрі, поодинокі на кінцях стебла і гілок; трубка чашечки трубчасто-дзвоникувата, 15—20 *мм* завд., з довшими від неї лінійними листовидними гострими частками. Пластинка пелюсток темнорожева, рідко біла, обернено-яйцевидна, обрубана або з пологою виїмкою, поступово звужена в нігтик. Стовпчики нитковидні, волосисті, дорівнюють тичинкам. Коробочка яйцевидна. Насінина майже чорна, 2,5—3,5 *мм* завд., з більш-менш гострими горбочками. ☉. Цв. VI—VII, поодинокими екземплярами до IX.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 435. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 145. Муравьева в Фл. СССР, VI (1936) 574.

— *Lychnis Githago* Scop., Fl. carn., ed. 2, II (1772) 310. — *L. segetum* Lam., Fl. Franc., III (1778) 50. — *Githago segetum* Link., Diss. Bot. (1795) 62.

Бур'ян в ярих і озимих посівах. — Зустрічається по всіх районах, у Степу рідко.

Зак.Л., К.Л., Пр.Л., Р.-О.Л., З.П., П.П., Л.П., В.Л.-С., З.Л.-С. (північна частина), **П.Л.-С.** (крім південної частини), **Л.Л.-С.** Звичайно. — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Ольховатка (Таліев.); Горлівська мр, Зайцеве (Олексієнко!). — **П.З.-Л.С.** Одеська обл.: Роздільнянський рн, ст. Роздільна (Ейсмонд); Степанівка (!). — Дніпропетровська обл.: околиці Дніпропетровська (Акінфієв). — **Л.З.-Л.С.** Розсіяно по всьому району. — **П.З.С.** Околиці Одеси (Шестериков). — Околиці Миколаева (Крижевський). — **Л.З.С.** Запорізька обл.: Великий Токмак (Кот.). — Херсонська обл.: Ново-Троїцький рн, Асканія-Нова; Голопристанський рн, Збур'ївка (Пач.). — **П.С.** Херсонська обл.: Каланчацький рн, порт Хорли; Генічеський рн, Ново-Олексіївка (Кот.!, Пач.!).

Var. **ramosa** Lindb. Стебло галузисте; зубці чашечки майже вдвоє перевищують віночок.

Звичайно.

Var. **simplex** Lindb. Стебло просте; зубці чашечки дорівнюють або ледве перевищують віночок.

Рідше.

Поширення виду по СРСР. Європейська частина: всі райони; Кавказ: усі райони; Зах. і Схід. Сибір: усі райони; Далек. Схід: усі райони; Серед. Азія: Арал.-Касп., Прибалх., Дж.-Тарб., Тянь-Шан., Сир-Дар., Пам.-Ал.

Загальне поширення. Помірна смуга Євразії, Північна Африка. Занесена в Південну Африку і Північну Америку.

Примітка. А. Терехов [Тр. по прикл. ботан., XXV, 4 (1930—1931) 281] описав новий вид куколю льонового — *A. linicola* Terech., що відрізняється слабкішим опушенням чашечки, майже циліндричною під час цвітіння трубкою чашечки, дрібнішими — 2,5—2,8 *мм* завд. і вдвоє легшими насінинами, з притупленими, іноді майже цілком зглаженими горбочками. Засмічує посіви льону-кудряша. Показаний для більш східних районів Європейської частини СРСР; можливо, буде знайдений і в Українській РСР.

Господарське значення. Існує в двох формах: ярій і озимій. Злісний бур'ян зернових культур. Насіння куколю отруйне, бо містить 6,56% отруйного глюкозиду гітагіну, або агростеміну, в зв'язку з чим борошно з домішкою в 0,5% куколя гірке, шкідливе для здоров'я. Через великий процент крохмалю (до 56,8%) насіння куколю іноді використовується для вигонки спирту.

Рід 270. Віскарія — Viscaria Roehle.

Roehle, Deutschl. Fl., ed. 2, II (1812) 37.

Чашечка трубчаста або довгасто-обернено-яйцевидна, з десятьма жилками, п'ятизубчаста; віночок червоний, рідко білий. Пелюсток п'ять із суцільною або трохи виїмчастою пластинкою і привіночком; тичинок десять; стовпчиків п'ять. Коробочка яйцевидна, при основі п'ятигнізда. Насінина нирковидна, стиснута, горбочкувата. — Багаторічні трави з кільчасто-волотистими суцвіттями.

З п'ятьох видів чотири поширені в Європі і один у Сибіру.

Секція 1. **Euviscaria** Nyman. Чашечка з виразними комісуральними жилками.

941 (1). V. viscosa (Scop.) Aschers. — **Віскарія клейка.** Утворює дернинку. Стебла голі, прямостоячі, 30—80 *см* завд., прості або вгорі трохи розгалужені, з клейкими верхніми міжвузлями. Листки при основі по краях війчасті, вище голі, гострі; прикореневі листки зібрані в розетку, обернено-ланцетні, звужені в черешок; стеблові — сидячі, вузьколанцетні до лінійних, 4—10 *см* завд., 3—8 *см* завш. Квітки по 5—7 у дихазійних кільцях, зібраних у довгу грониовидну волоть. Приквітки здебільшого червонуваті, по краю повстисто-війчасті. Чашечка гола, трубчаста або довгасто-обернено-яйцевидна, 10—12 *мм* завд., з короткими трикутними тупуватими зубчиками. Пелюстки малинові, рідко білі, з обернено-яйцевидною суцільною або злегка виїмчастою пластинкою і двома досить великими придатками при її основі. Коробочка яйцевидна, на порівняно довгому карпофорі. Насінина дрібногорбочкувата. ♃. Цв. V—VII.

Aschers., Fl. Prov. Brandenb. (1864) 22. Горшкова в Фл. СССР, VI, 576. — *L. viscaria* L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 436. — *Viscaria vulgaris* Roehl, Deutschl. Fl., ed. 2, II (1812) 275. — *Lychnis viscosa* Scop., Fl. carn., ed. 2, I (1772) 306.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 1558!

На галявинах, узліссях, сухих луках і трав'яних схилах. — Нерідко. В більшій частині Української РСР, крім злакового Степу.

Зак.Л., К.Л. (спорадично), **Р.-О.Л., З.П., П.П., Л.П., З.Л.-С., П.Л.-С., Л.Л.-С., Д.Л.-С.** Звичайно або нерідко. — **П.З.-Л.С.** Миколаївська обл.: Арбузинський рн, Константинівка на Бузі (!!). — Дніпропетровськ (Шмальг.). — **Л.З.-Л.С.** Досить звичайно на північ від Дінця.

Поширення по СРСР. Європейська частина: Кар.-Лапл., Лад.-Ільм., Верх.-Волз., Волз.-Кам., Верх.-Дністр., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Заволз., Причорн., Крим, Ниж.-Дон., Ниж.-Волз.; Кавказ: Передкавк.; Зах. Сибір: Обськ., Верх.-Тоб.

Загальне поширення. Скандінавський півострів, Атлантична і Середня Європа, Піренейський і Апеннінський півострів і північна частина Балканського, Європейська частина СРСР, Західний Сибір.

Примітка. Варіює в ширині листків; зразки з сухих місцевиростань (борові піски) відрізняються вузькими пластинками листків, 3—5 *мм* завш. (var. *graminifolia* Beck); іноді трапляється білоцвіта форма [var. *albiflora* (Sweet.) Rouy et Fouc.].

Господарське значення. Медоносна рослина. Використовується в декоративному садівництві; виведені різнокольорові різновидності.

Рід 271. Смілка — Silene L.

L. Gen. pl., ed. 1 (1737) 132.

Квітки двостатеві або дводомні. Чашечка зрослолиста, п'ятизубчаста, з 10—30 жилками. Пелюсток п'ять, із суцільною або двороздільною пластинкою, яка здебільшого при основі має придатки, що утворюють привіночок. Нігтики лінійні, часто вгорі вушковидно розширені; тичинок десять; маточка з трьома стовпчиками і тригніздою при основі зав'яззю, на більш-менш розвиненому карпофорі. Коробочка при основі тригнізда, розкривається на верхівці шістьма зубчиками. Насінина нирковидна або майже куляста, смугаста або горбочкувата. — Багаторічні, рідше одно-, дворічні трави або півкущі.

Більше 300 видів, поширених у північній помірній зоні; деякі зростають також у горах тропічної Африки і в Мексиці.

---

1. Чашечка з 30 жилками, які між собою не анастомозують. Однорічна рослина з рожевими квітками . . . . . **(4). С. півконічна — S. subconica** Friv.
— Чашечка з 10 або з 20 жилками, які між собою рясно поєднані анастомозами. В останньому випадку рослини багаторічні, з білими квітками . . . . . 2.
2. Чашечка, особливо при плодах, здута, яйцевидна, до майже кулястої або дзвоникуватої, з 20, іноді з 10 жилками . . . . . 3.
— Чашечка не здута, трубчаста або циліндрична, при плодах нерідко булавовидна, завжди з 10 жилками . . . . . 6.
3. Стебла лежачі; чашечка опушена, з 10 або 20 жилками . . . . . **(3). С. лежача — S. procumbens** Murr.
— Стебла прямостоячі або підведені; чашечка гола, з 20 жилками . . 4.
4. Чашечка досить щільно охоплює коробочку; карпофор коротковолосистий . . **(2). С. бобовидна — S. fabaria** (L.) Sibth. et Sm.
— Чашечка значно ширша від коробочки; карпофор завжди голий . . 5.
5. Чашечка майже куляста; листки ланцетні, до основи звужені . . **(1). С. широколиста — S. latifolia** (Mill.) Rendle et Britt.
— Чашечка трохи витягнута; листки яйцевидні або яйцевидно-ланцетні, при основі закруглені або серцевидні . . . . . **С. поплутана — S. commutata** Guss.[1].
6(2). Чашечка 20—30 *мм* завд., гола (як і ціла рослина) . . . . 7.
— Чашечка дрібна (до 22 *мм* завд.), гола або опушена . . . . . 9.
7. Зубці чашечки з плівчастою облямівкою до верхівки, без кінцевого вістря; листки з країв густо пилчасто-шерсткі, до 15 *мм* завш. . . . . **(11). С. українська — S. ucranica** Klok.
— Зубці чашечки закінчуються вільним від плівки вістрям, до 2 *мм* завд.; листки з країв гладенькі або лише вгорі трохи шерсткі . . 8.

[1] Див. примітку при (1). *Смілка широколиста.*

8. Рослина темнозелена; прикореневі листки 1—5 *мм* завш., стебло ніде не клейке. Гранітні відслонення . . . . . **(13). С. Марії — S. Mariae** Klok.
— Рослина сизуватозелена; прикореневі листки 3—8 *мм* завш., стебло вгорі клейке. Вапнякові схили . . . . . **(12). С. одеська — S. odessana** Klok.
9(6). Квітки зібрані в кінцеві більш-менш щільні щитковидні або майже головчасті півзонтики; пелюстки пурпурові, суцільні або іноді лише на верхівці трохи виїмчасті. Однорічні або дворічні, цілком голі сизуваті рослини . . . . . 10.
— Ознаки інші . . . . . 12.
10. Суцвіття дуже густе, головчасте; пелюстки без виїмки вгорі; стебло просте або лише вгорі трохи розгалужене. Гранітні відслонення . . . . . **(8). С. бузька — S. hypanica** Klok.
— Суцвіття не дуже густе, щитковидне; пелюстки з малопомітною або більш виявленою виїмкою вгорі; стебло вилчасто розгалужене (просте лише у кволих екземплярів) . . . . . 11.
11. Стеблові листки ланцетні, 5—10(15) *мм* завш., із загорнутими краями; пелюстки з ледве помітною виїмкою вгорі. Дика рослина . . . . . **(10). С. литовська — S. lithuanica** Zapal.
— Стеблові листки яйцевидні або яйцевидно-ланцетні, 10—30 *мм* завш., з незагорнутими краями. Культурна рослина . . . . . **(9). С. армерійовидна — S. armeria** L.
12(9). Півкущики, з вузьколінійними, 1—3 *мм* завш., листками . . 13.
— Однорічні або багаторічні трави з ширшими листками . . . . 14.
13. Суцвіття гроновидно-волотисте; чашечка густо опушена . . . . . **(15). С. приземкувата — S. supina** M.B.
— Квітки в числі 1—2(3) на кінці стебла та гілок; чашечка цілком гола . . . . . **(14). С. крейдяна — S. cretacea** Fisch.
14(12). Квітки зібрані на стеблі та його гілках гроновидними, звичайно однобічними суцвіттями (півзонтики одноквіткові і квітконіжки поодинокі, здаються пазушними). Однорічні або дворічні трави . . 15.
— Квітки в стиснутих або розлогих волотистих суцвіттях (півзонтики кількаквіткові). Багаторічні трави . . . . . 17.
15. Чашечки 7—9 *мм* завд.; пелюстки дрібні, на верхівці зарубчасті або виїмчасті . . . . . **(6). С. гальська — S. gallica** L.
— Чашечка 10—15 *мм* завд.; пелюстки двороздільні або дволопатеві . . . . . 16.
16. Квітки на помітних ніжках; пелюстки рожеві; чашечка при плодах звисла . . . . . **(7). С. звисла — S. pendula** L.
— Квітки майже сидячі; пелюстки білі; чашечка при плодах прямостояча . . . . . **(5). С. вилчаста — S. dichotoma** Ehrh.
17(14). Чашечка 5—7 *мм* завд; пелюстки суцільні або трохи виїмчасті вгорі . . . . . **(24). С. сибірська — S. sibirica** (L.) Pers.
— Чашечка 9—22 *мм* завд.; пелюстки двороздільні . . . . . 18.

18. Стеблові листки з улисненими, коротко почленованими гонами в пазухах; суцвіття вузьке, стиснуте; квітконіжки прямостоячі; зубці чашечки гострі . . . . . **(23). С. татарська — S. tatarica L.**
— Стеблові листки без пазушних гонів. Сукупність ознак інша . . 19.
19. Вся рослина гола. Суцвіття вузьке, однобічне, з пониклими або нахиленими квітками; пелюстки зеленуватожовті . . . . . **(20). С. зеленоцвіта — S. chlorantha** (Willd.) Ehrh.
— Рослини, принаймні в нижній частині, опушені; суцвіття іншого вигляду; пелюстки звичайно білі . . . . . 20.
20. Суцвіття — стиснута гроновидна волоть . . . . . 21.
— Суцвіття — розлога волоть . . . . . 22.
21. Стебло з 6—9 вузлами до суцвіття; чашечка (7)10—11 *мм* завд.; коробочка 7—8 *мм* завд. . . **(22). С. степова — S. steppicola** Klp.
— Стебло з 10—20 вузлами до суцвіття; чашечка 14—16 *мм* завд.; коробочка 10—11 *мм* завд. . . . . **(21). С. сивашська — S. syvaschica** Klp.
22(20). Квітки пониклі; чашечка 10—12 *мм* завд.; карпофор значно коротший від коробочки . . . . . 23.
— Квітки прямостоячі; чашечка 18—22 *мм* завд.; карпофор дорівнює коробочці . . . . . 24.
23. Стебло й листки на поверхні залозисто опушені, клейкі; листки по краю з довгими багатоклітинними війками . . . . . **(17). С. поникла — S. nutans L.**
— Опушення не залозисте; листки по краю з короткими, одно-двоклітинними війочками . . . . . **(16). С. сумнівна — S. dubia** Herb.
24(22). Чашечка гола; нижні листки лопатковидно-ланцетні . . . . . **(18). С. Юндзілла — S. Jundzilii** Zapal.
— Чашечка залозисто опушена; нижні листки яйцевидні або лопатковидно-яйцевидні . . . . . **(19). С. гайова — S. nemoralis** Waldst. et Kit.

Підрід 1. **Behen** (Moench) Bunge

Квітки двостатеві; чашечка здута, вгорі не звужена, з 10—20 жилками, більш-менш сітчасто з'єднаними; пелюстки в брунці черепичасто зложені.

942 (1). S. latifolia (Mill.) Rendle et Britt. — **Смілка широколиста.** Сизуватозелена, гола рослина. Стебла поодинокі або в числі 2—5, прямостоячі або при основі висхідні, 40—100 *см* завв., звичайно прості, тільки в суцвітті розгалужені, рідко галузисті. Листки ланцетні або яйцевидно-ланцетні до еліптичних, гострі, по краю здебільшого шорстко-війчасті, 1,5—12 *см* завд. і 5—20(30) *см* завш., сидячі; нижні звужені в короткий черешок. Квітки різнорідні, зібрані на кінці стебла та гілок рідкими півзонтиками. Квітконіжки тонкі, дорівнюють чашечці або вдвоє довші від неї, до 30 *мм* завд. Чашечка яйцевидна, дуже здута, 12—18 *мм* завд., 5—12 *мм* завш., блідозелена, з 20 жилками,

сполученими сіткою дрібних анастомозів, і широкотрикутними гострими, по краю війчастими зубцями близько 2 *мм* завд. Пелюстки в 1,5—2 рази довші від чашечки, білі або іноді рожеві; їх пластинка глибоко, майже до основи двороздільна, без привіночка; стовпчиків 3(4). Коробочка яйцевидно-куляста, 7—9 *мм* у діаметрі, при основі тригнізда, на короткому, 2—3 *мм* завд., голому карпофорі. Насінина нирковидна, близько 1,5 *мм* завд., з розміщеними концентрично гострими горбочками. ♃. Цв. VI—IX.

Rendle et Britt., List. Brit. Seed-Plants (1907) 5. Шишкин во Фл. СССР, VI, 596.

— *Cucubalus Behen* L., Sp. pl., ed. I (1753) 414, non Silene Behen. — *C. latifolius* Mill., Gard. Dict., ed. VIII (1768) № 2. — *C. venosus* Gilib., Fl. Lithuan., II (1781) 165. — *Behen vulgaris* Moench, Meth. (1794) 709. — *Cucubalus inflatus* Salisb., Prodr. (1796) 302. — *Silene inflata* Sm., Fl. brit. (1800) 467. Шмальг., Фл. Ю.-З. Р., 85; Фл. Ср. и Ю. Р., I, 136. — *S. inflata α. latifolia* Regel in Bull. Natur, Mosc., IV (1861) 544. — *S. venosa* Aschers., Fl. Prov. Brandenb., II (1859) 23. Zapal., Consp. fl. Galic. crit., III (1911) 170. — *S. vulgaris* Garcke, Fl. Deutschl., 9 Aufl. (1869) 64.

На сухих луках, трав'яних схилах, по узліссях і між чагарниками, на полях і в посівах.

Майже по всіх районах звичайно; рідшає на півдні. — Для **П.С.** не показано.

Дуже мінлива рослина. Особливо варіює ширина листків. Різними авторами описано багато відмін, таксономічне значення яких залишається невиясненe.

Поширена в Карпатах форма становить, певно, особливу гірську расу і потребує докладнішого вивчення. Запалович виділив її в окрему відміну.

Var. carpatica Zapal. Стебла в числі декількох, 20—50(60) *см* завв., квітки в числі 3—7 на стеблині, рідко більше; чашечка 16—20 *мм* завд., з фіолетовими збіглостями; пелюстки 16,5—20 *мм* завд.; пластинка їх 6—7,5 *мм* завд.; стовпчиків нерідко чотири.

— *S. venosa* var. c. *carpatica* Zapal., Consp. fl. Galic. crit., III (1911) 173. Kulczyński, Fl. Polska, II (1921) 187.

У горах до альпійської смуги.

К.Л. Наводиться для верхів'я р. Дністра в Карпатах — Чорногора.

Поширення виду по СРСР. Європейська частина: всі райони; Кавказ: Передкавк., Схід. і Півд. Закавк.; Сибір і Далек. Схід: усі райони; Серед. Азія: Арал.-Касп., Прибалх., Дж.-Тарб.

Загальне поширення. Скандінавський півострів, Данія, Ісландія, Британія, Франція, Середня Європа, Піренейський, Апеннінський і Балканський півострови з прилеглими островами, Європейська і Азіатська частини СРСР до Далекого Сходу, Кавказ, Мала Азія, Іран, Середня Азія, Гімалаї, Японія, Північна Африка, Північна і Південна Америка (занесено).

Примітка 1. Карпатська різновидність смілки широколистої, за спостереженням Запаловича, сполучена переходами з типовою формою.

Примітка 2. На південному сході може зустрічатися *S. commutata* Guss., дуже близький до *S. latifolia* (Mill.) Rendle et Britt. вид, поширений на Кавказі.

943 (2). S. fabaria (L.) Sibth. et Sm. — Смілка бобовидна. Сиза, гола рослина. Стебла прямі, з потовщеними вузлами, вгорі розгалужені, 25—65 *см* завд. Листки товстуваті, нижні зближені, оберненояйцевидні, більш-менш притуплені, звужені в черешок; середні й верхні сидячі, еліптично-ланцетні або ланцетні, гострі, 2—8 *см* завд. і 0,5—3 *см* завш. Суцвіття вилчасте, з видовженими головними гілками і вкороченими боковими гілочками. Квітконіжки коротші, дорівнюють або довші від чашечки; прицвітки ланцетні, шкірясті. Чашечка округло-яйцевидна, здута, з 20 жилками і малопомітними анастомозами; її зубці трикутні, гострувати. Пелюстки білі, в 1,5—2 рази перевищують чашечку; пластинка глибокороздільна, без привіночка. Коробочка яйцевидна, 8—12 *мм* завд., 5—7 *мм* завш., на коротковолосистому карпофорі, близько 1—1,5 *мм* завд. Насінина нирковидна, чорнобура, з концентричними гострими горбочками, близько 1 *мм* завд. ♃. Цв. VI—VIII.

Sibth. et Cm., Fl. Graec, Prodr., I (1806) 293.

— *Cucubalus fabarius* L., Sp. pl., ed. I (1753) 414. — *Silene saponariaefolia* Schott. ex Bess., Enum. pl. Volh. (1822) 46, nom. nud. Ledeb., Fl. Ross., I, 305. — *S. fabaria α. genuina* Rohrb. in Oesterr. Bot. Zeitschr., XIX (1869) 266. — *S. Cserei* Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 136. *S. Cserei* Шишкин во Фл. СССР, VI, 598, non Baumg.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 2976!

На кам'янистих, особливо вапнякових відслоненнях, степових схилах, часом як бур'ян. — Переважно в Степу, на Правобережжі; в інших районах як занесена.

П.П. Київ, занесена (Оксіюк!). — **П.Л.-С.** Кіровоградська обл.: Кіровоград (Ліндем.!, Шмальг.). — **Л.Л.-С.** Харківська обл.: Богодухів; околиці Харкова (Кот. і Лавр.!). — **П.З.-Л.С.** Одеська обл.: Первомайськ (Шмальг.).— Миколаївська обл.: Вознесенськ (Шмальг.). — Дніпропетровська обл.: Кривий Ріг (Харузін!). — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: Куп'янський рн, ст. Заоскілля (!!). — Запорізька обл.: Осипенківський рн, Трояни (!). — **П.З.С.** Звичайно. — **Л.З.С.** і **П.С.** Зрідка.

Поширення по СРСР. Європейська частина: Серед.-Дніпр. (півд.), Причорн., Ниж.-Дон., Крим; Кавказ.

Загальне поширення. Середземномор'я (східне).

Примітка 1. Цей вид смілки часто плутають з дрібноквітковими формами попереднього. Надійними ознаками є щільніша папероподібна консистенція чашечки у *S. fabaria* і наявність коротких волосинок на карпофорі. Нашу рослину нерідко визначають як *S. Cserei* („*Czerei*") Baumg., яка є ендемічним видом для Трансільванії і Хорватії.

Примітка 2. Очевидно, до *S. fabaria* належить також описана Андржієвським, у Рог., Обозр. (1869) 44, *S. conringiaefolia* Andrz. з блідорожевими

пелюстками, які ледве перевищують чашечку, знайдена Роговичем біля с. Врублівки, Кам'янець-Подільської обл. Але відповідні зразки в гербаріях відсутні.

944 (3). S. procumbens Murr. — Смілка лежача. Стебла лежачі, дуже галузисті, з висхідними гілками, 15—25 *мм* завд., більш-менш чотиригранні, коротко шорстко опушені, густо улиснені. Листки ланцетні, довгозагострені, голі або з розсіяними короткими волосками, по краю шорстковійчасті, 3—7 *см* завд., 5—16 *мм* завш. Квітки поодинокі, верхівкові і пазушні на ніжках, коротших або довших від чашечки. Прицвітки трав'янисті. Чашечка циліндрично-дзвоникувата, пізніше здута, коротко опушена, 14—19 *мм* завд., 4—7 *мм* завш., з десятьма жилками і трикутними тупуватими, при верхівці плівчастими зубцями. Пелюстки білі, в 1,5 раза довші від чашечки; їх пластинки вгорі виїмчасті, при основі з привіночком. Коробочка яйцевидно-куляста, на голому карпофорі, 2—5 *мм* завд. Насінина близько 1,5 *мм* завд., тонкоштрихувата. ♃. Цв. VII—VIII.

Murr., Comment. Goetting., VII (1784) 83. Ledeb., Fl. Ross., I, 306. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 136. Шишкин во Фл. СССР, VI, 601.

Видані зразки: Герб. русск. фл. № 2982!

По піщаних берегах річок, на заплавних луках. — Південно-східна частина Української РСР.

Д.Л.-С. Ворошиловградська обл.: околиці Ворошиловграда, по р. Луганці (!); Лисичанськ (Шмальг.). — Сталінська обл.: Харцизький рн, Миколаївка (Постригань!); Артемівськ (Кот.). — **Л.З.-Л.С.** Ворошиловградська обл.: Кремінна, по Дінцю і Красний (!!, Кот.!).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Верх.-Волз., Волз.-Кам., Волз.-Дон., Ниж.-Дон., Ниж.-Волз., Заволз.; Кавказ: Передкавк.; Зах. Сибір: Обськ., Верх.-Тоб., Ірт.; Серед. Азія: Арал.-Касп. (півн. частина).

Загальне поширення. Ендем СРСР.

Примітка. Вид описано з Сибіру.

Підрід 2. **Conosilene** (Rohrb.) Williams.

Квітки двостатеві; чашечка під час цвітіння не здута, при плодах з розширеної основи вгору звужена, 20—30-жилкова, без анастомоз; пелюстки в брунці по черзі скручені. Однорічні трави.

945 (4). S. subconica Friv. — Смілка півконічна. Густо опушена короткими простими і залозистими волосками рослина. Стебла поодинокі, рідше в числі декількох, прості або вгорі розгалужені, 15—50 *см* завв. Прикореневі листки зібрані розеткою, обернено-ланцетні або лопатковидні, швидко засихають; стеблові лінійно-ланцетні, гострі, 15—40 *мм* завд. і 1,5—6 *мм* завш. Квітки поодинокі або в числі декількох, на квітконіжках до 20 *мм* завд. Приквітки яйцевидно-ланцетні,

Рис. 91. *Смілка півконічна — Silene subconica* Friv.

звужені у відтягнуте вістря, трав'янисті, по краях вовнисто-війчасті. Чашечка трубчаста, 14—17 *мм* завд., при основі обрубана, з 30 жилками, при плодах здута; її зубчики ланцетно-шиловидні, по краях вузькоплівчасті, з короткими війками, 6—7 *мм* завд. Пелюстки рожеві, трохи довші від чашечки; пластинка до $^1/_5$ надрізана, при основі з привіночком; нігтики вгорі з вушковидними розширеннями; нитки тичинок при основі волосисті. Коробочка видовжено-яйцевидна, 9—11 *мм* завд., на коротенькому голому карпофорі, 1,5—2 *мм* завд. Насінина округло-нирковидна, сіруватобура, з тупими горбочками. ☉. Цв. V—VI.

Frivald in Flora, XVIII (1835) 334.

— *S. conica* Ledeb., Fl. Ross., I, 314, ex parte. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 136. Шишкин во Фл. СССР, VI, 690 pro max. parte, non L.

На приморських пісках і сухих схилах. — Переважно на крайньому півдні Степу.

П.Л.-С. Одеська обл.: Саврань на Бузі (Рог.). — **Л.З.-Л.С.** Сталінська обл.: Будьоннівський рн, Єланчицька коса на Азовському морі (Постригань!); Жданов (Шмальг.), на схід від Жданова (Постригань!); Першотравневий рн, Білосарайська коса (Голіцинський!). — Запорізька обл.: Приморський рн, Ногайськ (Бойко). — **П.З.С.** Одеса та околиці (Пач.!, Рябков!, Шестериков!). — Миколаївська обл.: Миколаїв (Пач.!, Опперман!, Федосеєв!). — Херсонська обл.: Бериславський рн (Пач.!). — **Л.З.С.** Херсонська обл.: Цюрупинськ (Пач., Траншель!); Голопристанський рн, Рибальче, Прогної (Пач.!), коса Тендер (Пач.!); Скадовський рн, Джарилгач (Кривошия!). — **П.С.** — Херсонська обл.: Сивашський рн, острів Чурюк (Левіна!, Кот.!), — Запорізька обл.: Якимівський рн, острів Бірючий (Кот.!).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Бессараб., Причорн., Ниж.-Дон. (Таганрог), Крим; Кавказ.

Загальне поширення. Балкани, Мала Азія, вказані райони СРСР.

Підрід 3. **Eusilene** (Rohrb.) Pax.

Квітки двостатеві. Чашечка з десятьма поздовжніми жилками, з'єднаними анастомозами або без анастомоз. Пелюстки в бруньці по черзі скручені; їх пластинка звичайно роздільна або виїмчаста, рідко суцільна. Одно- або багаторічні рослини.

Секція 1. **Cincinnosilene** Rohrb. Квітки в грановидному простому або вилчасто розгалуженому суцвітті на коротких квітконіжках; верхні часто сидячі. Одно- або дворічні рослини.

946 (5). S. dichotoma Ehrh. — **Смілка вилчаста.** Опушена короткими і довшими кучерявими волосками. Стебла поодинокі або в числі декількох, вгорі вилчасто розгалужені, 30—110 *см* завв. Прикореневі листки 2—9 *см* завд., 8—30 *мм* завш.; стеблові яйцевидно-ланцетні або ланцетні, 2,5—10 *см* завд., 6—20 *мм* завш., гострі, в пазухах несуть укорочені улиснені гони. Суцвіття розвилисте, з однобічно-грановидними гілками. Квітки двостатеві, іноді тільки жіночі, на коротеньких (1—3 *мм* завд.) ніжках; верхні сидячі, під час цвітіння горизонтально або вниз відхилені, при плодах прямостоячі. Приквітки по краю або майже цілком плівчасті. Чашечка довгасто-циліндрична, 11—15 *мм* завд., 2—4 *мм* завш., при плодах трохи здута, до 5 *мм* завш., з десятьма зеленими, випнутими, жорсткувато-волосистими жилками; зубці чашечки ланцетні, гострі або лінійно-ланцетні, близько 3 *мм* завд. Пелюстки білі, в 1,5 раза довші від чашечки; пластинка до $^2/_3$ двороздільна на довгасті частки, при основі з короткими тупими придатками. Коробочка довгасто-яйцевидна, 8—11 *мм* завд., на короткому (2—3 *мм*) голому карпофорі. Насінина нирковидна, 1—1,5 *мм* завд., бура або чорнувата, з гострими горбочками. ☉, ☉ . Цв. VI—VIII.

Ehrh., Beitr., VII (1792) 144. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 137. Шишкин во Фл. СССР, VI, 610.

Видані зразки: Fl. austro-hung. exsicc., № 526! Fl. polon. exs., № 141!

На полях у посівах, по відслоненнях. — Звичайно в Степу і південній частині Лісостепу, рідшає по північній окраїні Лісостепу; в Поліссі спорадично як занесена. Бур'ян, що засмічує посіви хлібних злаків, люцерни, конюшини та ін.

П.П. Житомирська обл.: Малинський рн, ст. Ірша (Оксіюк і Лазаренко!). — Київська обл.: Київ та околиці (Семенкевич!); Васильківський рн, Дзвонкове (Семенкевич!). — **З.Л.-С.** Кам'янець-Подільська обл.:

Кам'янець-Подільський рн, на північ до Жванця (Рог.!), Кам'янець-Подільський (Кот.!). — **Л.Л.-С.** Вінницька обл.: найбільш північні місцезнаходження — Вінниця (в садибі); Ситківці (Гринь і Михайличенко); Плисків (Блонський!). — Київська обл.: Ставище (Андрж.); Таращанський рн, Ківшувата (Оксіюк!); Миронівський рн, Карапиші (!); Рокитнянський рн, Ольшаннця. — **Л.Л.-С.** Найбільш північні місцезнаходження: Київська обл.: Переяслав-Хмельницький (Рог.!). — Полтавська обл.: Полтава (Рог.!, Іллічевський!); Зінківський рн, Павлівка (Рог.). — Сумська обл.: Лебединський рн, Кулики (Стахорський!); Охтирка (Залеський!). — Харківська обл.: околиці Харкова (Ширяєв!, Кот.!). — **Д.Л.-С., П.З.-Л.С., Л.З.-Л.С., П.З.С.** і **Л.З.С.** Звичайно.

Типова угорська форма характеризується більшими квітками з чашечками, 13—15 *мм* завд.; вона нерідко зустрічається і в нас, але в Українській РСР переважає описана далі дрібноквіткова форма.

Var. podolica Zapal. Рослина нижча, до 50 *см* завв. Квітки дрібніші; чашечка 10—12 *мм* завд.; пелюстки 13—14 *мм* завд., з пластинками близько 5 *мм* завд.; коробочка 8—9 *мм* завд.

Zapal., Consp. Fl. Galic. crit., III (1911) 175.

— *S. dichotoma α. parviflora* Choroschkov in Fedde, Repert., VIII (1910) 226 (?).

Звичайно, особливо на Правобережжі.

З.Л.-С. Кам'янець-Подільська обл.: Кам'янець-Подільський рн, Цибулівка (Рог.!). — Вінницька обл.: Яришівський рн, Нагорянка на Дністрі (Кесслер і Чугаєвич!). — Одеська обл.: Балта (Траутфеттер!, Рог.!). — **П.Л.-С.** Вінницька обл.: Сниківці (Гринь і Михайличенко!); Плисків (Блонський!). — Одеська обл.: Великовradіївський рн, Велика Врадіївка (Пач.). — Київська обл.: Ставищанський рн, Розкішна (!); Корсунь-Шевченківський (Підоплічка!); Вільшана (Підоплічка); Умань (Пач.). — Кіровоградська обл.: Кіровоград (Окснер!). — **Л.Л.-С.** Полтавська обл.: Полтава (Рог.!); Зінківський рн, Павлівка (Рог.!). — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Краснолиманський рн, Закітне (Оксіюк!); Харцизький рн, Харцизька балка (Кот.); Чистяківська мр, Тімірязівське лісництво (Степунін!). — **Л.З.-Л.С.** Ворошиловградська обл.: Старобільський рн, Бутове (Мілютін!). — **П.З.С.** Одеська обл.: околиці Одеси, Ільїнка, Крива Балка (Шестериков!). — **Л.З.С.** Херсонська обл.: Ново-Троїцький рн, Асканія-Нова (Пач.).

Поширення виду по СРСР. Європейська частина: Лад.-Ільм., Дв.-Печ., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Верх.-Волз., Волз.-Кам., Заволз. (рідко), Причорн., Волз.-Дон., Ниж.-Дон., Крим.; Кавказ: Передкавк., Зах. Закавк. (Абрау, Новоросійськ); Зах. Сибір: Обськ. (Тобольськ).

Загальне поширення. Дико тільки в південно-східній частині Західної Європи: в Угорщині, Боснії, Істрії, Хорватії, у північній частині Балканського півострова; в південній смузі Європейської частини СРСР, Криму, на Кавказі, в Малій Азії. Як занесена відома для Скандінавського півострова, Данії, Англії, Італії, Середньої Європи і Північної Америки.

Примітка. Поліморфізм *S. dichotoma* збільшується явищем гінодіоеції. Двостатеві квітки протерандричні, мають більші пелюстки з пластинками близько 8 *мм* завд., тоді як у жіночих квіток пластинки пелюсток не перевищують 5 *мм*.

947 (6). S. gallica L. — **Смілка гальська.** Опушена короткими і довгими шорсткими волосками, вгорі з домішкою залозистих. Стебло прямостояче або висхідне, розгалужене або просте, 10—25 *см* завв. Нижні листки лопатковидні, звужені в черешок; верхні сидячі, вузькодовгасті або ланцетні, загострені, 1,5—3 *см* завд. Суцвіття грониовидне, часто однобічне; квітки на коротких ніжках. Приквітки трав'янисті, лінійно-ланцетні; нижні здебільшого перевищують чашечку; верхні дорівнюють їй. Чашечка циліндрична, 7—10 *мм* завд., з десятьма жилками, при плодах трохи здута, волосиста, коротко залозисто опушена; її зубці лінійно-ланцетні, гострі. Пелюстки 10—12 *мм* завд., на колір мінливі, білуваті або червонуваті. Пластинка дрібна, 3,5—5 *мм* завд., зарубчаста або виїмчаста, при основі з привіночком; нитки тичинок внизу волосисті. Коробочка майже сидяча, яйцевидна, 7—7,5 *мм* завд. Насінина червонувата, нирковидна, плоскогорбочкувата, на спинці рівна або опукла, 0,7—1 *мм* завд. ☉. Цв. VI—VII.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 417. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 137. Zapal., Consp. fl. Galic. crit., III (1911) 175.

— *Cucubalus silvestris* Lam., Fl. Franç., III (1778) 28. — *S. silvestris* Schott ex Rchb., Fl. Germ. exc. (1882) 812 excl. var. *β. S. gallica* a. *silvestris* Aschers., Fl. Prov. Brandenb., I (1860) 88. — *S. gallica α. typica* Beck, Fl. Nieder-Oesterr. (1890) 380. — *S. anglica* Шишкин во Фл. СССР, VI, (1936) 612, non L.

По садах і в посівах як бур'ян. — В західній частині Української РСР нерідко, на сході спорадично і, мабуть, як занесена.

Зак.Л., К.Л., Пр.Л., Р.-О.Л., З.П., В.Л.-С., З.Л.-С. Нерідко або розсіяно. — **П.Л.-С.** Київська обл.: Ставище (Шмальг.). — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Артемівськ (Сидоров!). — **Л.З.-Л.С.** Дніпропетровська обл.: кол. Новомосковський повіт (Білецький!). — Сталінська обл.: Ольгинський рн, Велико-Анадоль (Сндоров).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Карп., Верх.-Дністр., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Причорн.; Кавказ: Передкавк., Зах. Закавк., Тал.

Загальне поширення. Скандінавський півострів (південна частина), Франція, Середня Європа, Середземномор'я, Іран, південна смуга Європейської частини СРСР (до Дінця на схід), Кавказ. Як занесена майже по всій земній кулі.

Примітка. Незначний гербарний матеріал з Української РСР і прилеглих місцевостей весь належить до типової форми з плодами прямими або з легко відігнутими; жодного зразка з відігнутими плодами не спостерігалось.

948 (7). S. pendula L. — **Смілка звисла.** М'яковолосиста і вгорі залозиста рослина. Стебло висхідне, від основи розгалужене, рідше

пряме, просте, 10—40 *см* завв. Нижні і середні листки довгасто-лопатковидні, тупі, звужені в черешок, 3—4 *см* завд., 0,5—1,5 *см* завш.; верхні — ланцетні, сидячі, гострі. Суцвіття розвилисте, з грониовидними гілками; квітки прямостоячі, на коротких ніжках, пізніше при плодах звичайно звислі; приквітки трав'янисті, ланцетні. Чашечка довгаста, 13—15 *мм* завд., при плодах здута і до верхівки стягнута, з десятьма залозисто-волосистими, злегка крилатими жилками і яйцевидними тупими зубцями. Пелюстки рожеві, в 1,5—2 рази довші від чашечки; їх пластинки дволопатеві, з привіночком. Коробочка яйцевидна, в 3—4 рази довша від голого карпофора. Насінина округло-нирковидна, гострогорбочкувата, на спинці жолобчаста, близько 1 *мм* завд. ⊙, ⊙. Цв. VI—VII.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 418. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 137. Шишкин во Фл. СССР, VI, 614.

Культивується в садах і дичавіє; зрідка як занесена в посівах.

Р.-О.Л. Львівська обл.: околиці Львова (Кульчинський). — **П.Л.-С.** Київська обл.: Біла Церква (Рог., Шмальг.); Умань (Андрж.!, Рог., Шмальг.); Корсунь-Шевченківський рн, Завадівка (Богуславський).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Верх.-Дністр., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр.; Кавказ: Передкавк., Зах. Закавк.

Загальне поширення. Середземномор'я від Португалії до Малої Азії, Кавказ; як культурна і занесена в Середній Європі і на південному заході Європейської частини СРСР.

Секція 2. **Compactae** Boiss. Квітки скупчені в головчастий або щитковидний кінцевий півзонтик; пелюстки суцільні або трохи виїмчасті, з крупним привіночком, рожевопурпурові. Одно- або дворічні рослини.

949 (8). S. hypanica Klok. — **Смілка бузька.** Стебла поодинокі, прямостоячі, 25—100 *см* завв., прості, трохи розгалужені у верхній частині, голі, сизуваті. Прикореневі листки довгасті, 4—6 *см* завд., 5—8 *мм* завш., на верхівці короткозагострені, звужені до основи, вгорі по краю трохи шорстко-пилчасті; стеблові листки довгасті або яйцевидно-ланцетні, 2—8 *см* завд., 8—25 *мм* завш., сидячі, з округлою або трохи серцевидною основою, голі, гладенькі; верхні іноді по краю шорстко-пилчасті; верхівкові листки дрібніші, при основі білуваті, по краях плівчасті. Квітки на коротеньких ніжках, зібрані густим суцвіттям на кінці стебла та гілок. Приквітки яйцевидно-ланцетні, 3—6 *мм* завд., 1,5—2 *мм* завш., гострі, трав'янисті, білуватозелені, не блискучі, по краю плівчасті. Чашечка 16—18 *мм* завд., циліндрична, вгорі розширена, з трикутними зубчиками, 1,5—2 *мм* завд., на верхівці короткозагостреними, по краю дрібновійчастими. Пелюстки пурпурові, відгин їх суцільний, 5—6 *мм* завд.; придатки віночка ланцетні, 2—3 *мм* завд.,

гострі. Коробочка 7—9 *мм* завд., карпофор 8—10 *мм* завд., голий. Насінина округло-нирковидна, близько 0,5 *мм* завд., досить груба, по периферії з малопомітними тупими горбочками, бурувата. ⊙ Цв. VI—VII.

Клоков в Ботан. журн. АН УРСР, V, 1 (1948) 20.

— *S. compacta* Андрж., Исчисл. раст. Под. губ., I (1860) 20. Kulczyński in Fl. Polska, II (1921) 191. Шишкин во Фл. СССР, VI (1936) 615 quoad specimina ucranica, non Fisch. — *S. armeria* subsp. *β. compacta* Шмальг., Фл. Ю.-З. Р. (1886) 83; Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 138. — *S. armeria* var. *compacta* Федч. и Флер., Фл. Европ. Росс., II (1909) 396.

На гранітних відслоненнях. — Тільки в правобережних районах Степу по Південному Бугу і Кодимі. Рідка рослина.

З.Л.-С. Вказується для піскуватих місць по р. Ягорлику (Кульчинський), але ця вказівка дуже сумнівна. — **П.З.-Л.С.** Одеська обл.: Любашівський рн, Бобрик, по р. Кодимі (Пач.); околиці Первомайська (Шмальг.!); Кривоозерський рн, Красненьке, по Південному Бугу (Пач.!); Доманівський рн, околиці с. Прибужжя по Південному Бугу (Комша!, !!). Поширення цього виду простежене по Південному Бугу на обох берегах (отже, і в Одеській, і в Миколаївській областях) від с. Прибужжя на півдні до околиць Первомайська на півночі.

Поширення по СРСР. Європейська частина: Причорн.
Загальне поширення. Вузький ендем (палеопонтичний вид).

Примітка. Одна з найцікавіших рослин української степової флори. Досі цей вид неправильно визначався як *S. compacta* Fisch. (1812—1813). Остання зустрічається в СРСР тільки на Кавказі, а поза межами СРСР поширена на Балканах, в Малій Азії та в Армяно-Курдистанському районі Передньої Азії і дуже добре різниться від українського виду майже цілком плівчастими приквітками та верхівковими листками; крім того, в *S. compacta* приквітки й привіночок довші, зубчики чашечки трикутні, тупі, насінина чорна, тонша, з помітнішими горбочками. За характером своїх ознак, *S. hypanica* Klok. здається більш архаїчною формою, ніж *S. compacta* Fisch. або інші відомі нам види секцій.

Аналогічне поширення на бузьких гранітах має другий вид із родини гвоздичних — *Dianthus hypanicus* Andrz., але він росте по сухіших місцях відслонень, тим часом як *S. hypanica* Klok. обирає більш вогкі та більш задерновані місця.

Нагадуємо, що *S. hypanica* була відкрита Андржіевським десь перед 1860 р. і, в кожному разі, через багато років після того, як була вже описана в літературі *S. compacta* Fisch. Отже, припущення деяких українських флористів про те, що, можливо, бузька форма послужила типом для опису *S. compacta* Fisch. — неймовірне.

Дуже декоративна рослина і перевищує в цьому відношенні культивовану *S. armeria* L. Безперечно заслуговує на запровадження в культуру.

949[1] (9). S. armeria L. — **Смілка армерійовидна.** Гола, сизувата рослина. Стебла прямостоячі, 20—70 *см* завв., прості або вгорі вилчасто розгалужені, з клейкими верхніми межувузлями. Нижні листки лопатковидні, під час цвітіння здебільшого засохлі; решта листків яйцевидні або яйцевидно-ланцетні, 2—7 *см* завд., 1—3 *см* завш., гострі, сидячі, з майже серцевидною основою. Квітки на коротких ніжках, зібрані в кінцевий, більш-менш густий щитковидний півзонтик; при-

квітки лінійні, загострені, плівчасті. Чашечка вузькотрубчасто-булавовидна, 14—17 *мм* завд., з тупими війчастими зубцями. Пелюстки в 1,5 раза довші від чашечки, 12—13 *мм* завд., яснопурпурові; їх пластинка більш-менш обернено-серцевидно-клиновидна, 5—6,5 *мм* завд., 3—3,5 *мм* завш., виїмчаста, при основі з двома ланцетними гострими придатками, 2,5—3 *мм* завд.; нігтики вгорі трохи розширені. Коробочка довгаста, 6,5—8 *мм* завд., на голому карпофорі, приблизно такої ж довжини. Насінина 0,5—0,6 *мм* у діаметрі, нирковидна, бура, з плоскими горбочками. ⊙. Цв. V—VIII.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 420. Zapal., Consp. fl. Galic. crit., III (1921) 181. Kulczyński in Fl. Polska, II (1921) 192. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 138 (pro min. parte). Шишкин во Фл. СССР, VI (1936) 615 quoad plantam cultam.

Культивується по садах та на городах, переважно в північних районах; іноді дичавіє.

Var. **Berdaui** (Zapal.) **Kulcz.** Відрізняється від типової форми нижчим ростом і дрібнішими розмірами всіх частин. Стебло 11—16 *см* завв.; листки в нижній частині стебла до 24 *мм* завд. і 4,5 *мм* завш., вище 8—9(11) *мм* завд. і до 3,5(5,5) *мм* завш.; суцвіття з 2—3 розвиненими квітками; чашечка 12,5—15 *мм* завд.; пелюстки 10,5—11,5 *мм* завд.; пластинка 3—4,5 *мм* завд., 2,5—2,7 *мм* завш.

Kulczyński, l. c.
— *S. Berdaui* Zapal., Consp. fl. Galic. crit., III (1911) 182.

У посівах як бур'ян.

Р.-О.Л. Львівська обл.: околиці смт Івана Франка (Кроль, за Запал.).

Примітка. Форма ця описана з Польщі. На думку Запаловича, вона є дикорослою, а не здичавілою. Таксономічне значення її неясне.

Поширення виду по СРСР. У дикому стані не зустрічається.

Загальне поширення. Середземномор'я (Піренейський, Апеннінський півострови), Франція, північна частина Балканського півострова, південна частина Середньої Європи. Як здичавіла і занесена — в Британії, Данії, на Скандінавському півострові, на півночі Середньої Європи і на заході Європейської частини СРСР; також — в Індії, Північній Америці і Бразілії.

950 (10). S. lithuanica Zapal. — **Смілка литовська.** Гола і сиза рослина. Стебла прямостоячі, 20—50 *см* завв., струнки, вгорі вилчасто розгалужені, з клейкими верхніми межи вузлями. Листки в нижній частині стебла зближені; найнижчі з них зібрані при його основі в розетку, майже лопатковидні; решта листків ланцетні, 7—50 *мм* завд., 2—15 *мм* завш., при основі закруглено обрубані, на верхівці гострі або

гостроваті, з більш-менш загорнутими краями. Квітки зібрані на кінцях гілок і стебла щитковидними півзонтиками. Приквітки лінійні, загострені, плівчасті. Чашечка вузькотрубчасто-булавовидна, 14—18 *мм* завд., 1—1,5 *мм* завш. при основі, а вище до 2—3 *мм* завш., з округлими, тупими, з країв трохи війчастими зубцями. Пелюстки 12—14 *мм* завд., пурпурові; пластинка пелюсток обернено-яйцевидна, 4—6,5 *мм* завд., при верхівці закруглена, без виїмки або з ледве помітною виїмкою; придатки, що утворюють привіночок, ланцетні, 2—3 *мм* завд.; нігтик угорі трохи розширений. Коробочка циліндрична, (6,5)8—10 *мм* завд. Насінина 0,5—0,6 *мм* завд., горбочкувата, з помітним жолобком на спинці, бура. ⊙. Цв. VI—VIII.

Zapal., Consp. fl. Galic. crit., III (1911) 181. Kulczyński in Fl. Polska, III (1921) 191.
— *S. armeria* var. *lithuanica* Graebn. in Aschers. u. Graebn., Synops., V, 2 (1929) 154. — *S. armeria* Ledeb., Fl. Ross., I, 325. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 138. Шишкин во Фл. СССР, VI, 615 pro max. parte, non L.

Дико на піщаному грунті в соснових лісах по галявинах і узліссях, а також на полях і толоках. — У Поліссі, переважно правобережному.

З.П. Нерідко. — **П.П.** Житомирська обл.: Городниця (Верньє!); Лугинський рн, Великий Дивлин (Копачевська!); Олевський рн, Сушани (Рог.!), Рудня-Радовільська (Зеров!). — Київська обл.: Чорнобильський рн, Горностайпіль (Монтр.!), Чорнобиль (Рог.!, Монтр.!); Каганович (Рог.!). — Житомирська обл.: Потіївський рн, Віхля (Лазаренко!); Малинський рн, Ірша (Лазаренко!).— Київська обл.: Ново-Шепелицький рн, Чистогалівка (Останков!). — **Л.П.** Чернігівська обл.: Михайло-Коцюбинський рн, Кархівка, Пакуль, Навози, Ковпито (Зеров!).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Прибалт., Верх.-Дністр., Верх.-Дніпр. (нерідко в Білоруській РСР).

Загальне поширення. Польща, захід середньої смуги Європейської частини СРСР.

Секція 3. **Sclerocalycinae** Boiss. — Квітки прямостоячі; чашечка гола, велика, шкіряста, циліндрично-булавовидна; карпофор довгий; пелюстки двороздільні. Багаторічні рослини з товстим коренем.

951 (11). S. ucranica Klok. sp. nova in Addenda, II, p. 656. — **Смілка українська.** Стебла поодинокі або нечисленні (2—5), прямостоячі, 15—80 *см* завв., вгорі більш-менш розгалужені або прості, голі, гладенькі, але в нижній частині звичайно з дуже коротенькими волосками, особливо під вузлами, зрідка вгорі трохи клейкі. Прикореневі листки з видовжено-еліптичною пластинкою, на верхівці коротко загострені, звужені в довгий черешок, 2—15 *см* завд., 3—14 *мм* завш.; стеблові листки від довгасто- до лінійно-ланцетних, 1—12,5 *см* завд., 1—15 *мм* завш.; усі листки по краю густо пилчасто-шорсткі. Квітки по 1—3 в півзонтиках; приквітки вузьколанцетні, по краю плівчасті і рясно вкриті війками, на верхівці загострені, 5—7 *мм* завд.; верхівкові

листки теж вузькоплівчасті по краю і війчасті. Квітконіжки 5—25 *мм* завд.; чашечка циліндрично-булавовидна, 20—32 *мм* завд., 3—4 *мм* завш. (під зубцями); зубці 2,5—3 *мм* завд., трикутні або широко-яйцевидно-трикутні, тупі або тупуваті, широкоплівчасті до верхівки, без вістря, по краю густо торочкувато-війчасті. Пелюстки зеленувато-білі, зовні трохи червонуваті, майже до середини пластинки роздільні, з довгасто-обернено-яйцевидними частками, пластинка 5—7 *мм* завд.; придатки віночка 0,5—1 *мм* завд.; нігтики пелюсток голі, як і нитки тичинок. Коробочка довгасто-яйцевидна, 11—16 *мм* завд., на голому карпофорі, 12—17 *мм* завд. Насінина бура або чорнувата, трикутно-нирковидна, 1—1,5 *мм* завд. ♃ . Цв. VI—VII.

— *S. longiflora* Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 140. Шишкин во Фл. СССР, VI (1936) 636 pro max. parte, non Ehrh. s. str.

По степах, схилах і кам'янистих відслоненнях. — Переважно в Степу і зрідка заходить по кам'янистих і глинистих відслоненнях у Лісостеп.

З.Л.-С. Кам'янець-Подільська обл.: Кам'янець-Подільський рн, Кам'янець-Подільський, Цибулівка (Шмальг.!). — Одеська обл.: між Косами Котовського рну і Флорою Краснооснянського рну (Шмальг.!); Чорна (Шмальг.!). — **П.Л.-С.** Кіровоградська обл.: Підвисоцький рн, Покотилове (Фінн); Кіровоград (Ліндем.!, Окснер!). — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Слов'янськ (Шмальг.!). — **П.З.-Л.С.** Одеська обл.: Первомайськ та околиці (Шмальг.!, Коржинський!). — Миколаївська обл.: Вознесенськ (Пач.!). — Дніпропетровська обл.: Кривий Ріг (Харузіна!); Дніпропетровськ (Акінф.). — **Л.З.-Л.С.** На півдні звичайно. Найбільш північні місцезнаходження: Дніпропетровська обл.: Синельниківський рн, Андріївка на Вовчій (!). — Сталінська обл.: Красноармійський рн, Ново-Економічне (Липа!). — Харківська обл.: Лозівський рн, Краснопавлівка (Кот.!). — **П.З.С., Л.З.С.** Звичайно.

Поширення по СРСР. Європейська частина: Верх.-Дніпр. (півд.), Причорн., Ниж.-Дон.

Загальне поширення. Ендем півдня Європейської частини СРСР.

Примітка. *S. ucranica* Klok. досі визначали як *S. longiflora* Ehrh., до якої вона справді близька, але відрізняється рядом ознак (у *S. longiflora* Ehrh. різко неоднакові зубчики чашечки — по черзі то яйцевидно-ланцетні, тупі, з широким плівчастим краєм, то ланцетні, гострі, з вузькою плівкою по краю, що не доходить до верхівки; чашечка ширша, до 5 *мм* під зубчиками; віночок більший, 17—25 *мм* у діаметрі; пластинка пелюсток 7—11 *мм* завд; листки вужчі, 2—7,5 *мм* завш., прикореневі менш відрізняються від стеблових). Типова *S. longiflora* Ehrh. росте лише в Середній Європі (Угорщина, Австрія); на сході її заступають інші близькі види.

Кримська рослина відрізняється і від смілки української і від західноєвропейської; до того ж, як і наша, вона не однотипна.

До нашого виду дуже близька також передньоазійська *S. bupleuroides* L., принаймні поширена в Закавказзі її форма.

952 (12). S. odessana Klok. sp. nova in Addenda II, p. 657. — **Смілка одеська.** Стебла прямостоячі, 60—80 *см* завв., голі, вгорі клейкі, в кількості п'яти. Прикореневі листки довгасто-ланцетні, 3—10 *см* завд., 3—8 *мм* завш., до верхівки поступово загострені, дуже повільно звужені до основи в черешок; стеблові без виявленого черешка, довгасто- або лінійно-ланцетні, загострені, 3—10 *см* завд.; по краю всі листки гладенькі або лише вгорі трохи пилчасто-шорсткі. Півзонтики 1—2-квіткові; приквітки ланцетно-шиловидні, тонкозагострені, по краю з рідкими короткими війками. Квітконіжки 5—10 *мм* завд.; чашечка 26—28 *мм* завд., близько 3 *мм* завш.: зубчики трикутні, 3—4 *мм* завд., по краю з широкою плівкою, закінчуються вільним від плівки вістрям. Пелюстки зеленуватобілі, до 24 *мм* завд. Коробочка близько 10 *мм* завд.; карпофор голий, близько 15 *мм* завд. ♃ . Цв. VI.

Відома з **П.З.С.** — Одеса, Миколаїв.

Поширення по СРСР. Європейська частина: Причорн., Півн. Крим (?).

Загальне поширення. Не вияснено.

Примітка. Критична форма, близька до *S. Mariae* Klok., від якої відрізняється значно ширшими листками і клейким стеблом.

953 (13). S. Mariae Klok. sp. nova in Addenda II, p. 657. — **Смілка Марії.** Стебла численні (6—7), вгорі розгалужені, 80—90 *см* завв., голі, гладенькі, при основі їх розвинені вкорочені гони з пучками листків, а також неплідні вертикальні гони. Листки лінійно-ланцетні, вузькі, 1—5 *мм* завш., по краях звичайно гладенькі або ледве помітно пилчасто-шорсткі; прикореневі — з довшим від пластинки черешком, до 17 *см* завд.; стеблові — сидячі або майже сидячі, 3,5—12 *см* завд. Суцвіття багатоквіткове, гроновидне, з 1—3(4)-квітковими боковими гілочками. Приквітки ланцетно-шиловидні, тонкозагострені, по краю вузькоплівчасті, з війочками. Квітконіжки здебільшого менш як у два рази коротші від чашечки. Чашечка циліндрично-булавовидна, 25—32 *мм* завд., 3—4 *мм* завш., з трикутними, білоплівчастими і війчастими по краю зубцями, 2—5 *мм* завд., які часто закінчуються трав'янистим вістрям. Пелюстки зеленуватобілі; їх пластинка 6—8 *мм* завд., до $^2/_3$ роздільна, з привіночком. Коробочка близько 15 *мм* завд., з трохи довшим від неї голим карпофором. Насінина 1—1,2 *мм* завд. ♃ . Цв. VI—VII.

На гранітних відслоненнях. — Дуже рідко.

П.З.С. Одеська обл.: Доманівський рн, Прибужжя, граніти над Бугом (!!), Богданівка (Прокудін!).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Причорн.

Загальне поширення. Вузький ендем Української РСР.

Секція 4. **Suffruticosae** Rohrb. Чашечка циліндрична, тонко опушена або гола, з шорсткими жилками. Стебло при основі більш-менш здерев'яніле; листки несуть у пазухах укорочені неплідні гони.

954 (14). S. cretacea Fisch. — **Смілка крейдяна.** Багаторічна, при основі здерев'яніла, з короткими висхідними неплідними та з прямостоячими плодущими гонами рослина, 8—15(17) *см* завв.; нижні міжвузля гонів білуваті від коротесеньких шорстких волосків; верхні — голі, клейкі. Листки лінійні, гострі, товстенькі, по краях шорсткі, при основі війчасті, 5—14 *мм* завд., 1—2(3) *мм* завш., часто зігнуті, з укороченими улисненими гілочками в пазухах. Квітки поодинокі або в числі двох, рідко трьох на верхівках стебел. Чашечка циліндрично-булавовидна, довша від квітконіжки, 17—20 *мм* завд., 2—3 *мм* завш., гола, з ланцетними гострими, по краю білоплівчастими зубцями. Пелюстки білуваті, зісподу з рожевим відтінком, у 1,5 раза довші від чашечки; їх пластинка майже до основи двороздільна на довгасті тупі частки, без привіночка. Коробочка довгасто-яйцевидна, 10—12 *мм* завд., на голому карпофорі близько 6 *мм* завд. Насінина темнобура, округло-нирковидна, штрихувата, з гострими краями, близько 1 *мм* у діаметрі. ♃ . Цв. VI—VIII.

Fisch. in Spreng., Syst. veg., II (1825) 405. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 138. Шишкин во Фл. СССР, VI, 647.

— *S. supina β. cretacea* Fisch. in sched. ex Rohrb., Monogr. Silene (1868) 135.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 2011!

На крейдяних відслоненнях. — Тільки в басейні Дінця на південному сході.

Д.Л.-С. Сталінська обл.: Слов'янський рн, Сулимівка (Таліев!). — Ворошиловградська обл.: Лисичанський рн, Серебрянка (Шир.!). — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: Ізюмський рн, Семенівка (Ширяев!). — Ворошиловградська обл.: Ново-Псковський рн, Ново-Псков по Айдару (Ширяев!), Осинівка (Таліев, Кашменський, Ширяев!), Закотне (Кашменський!); Біловодськ; Міловський рн, Стрільцівка по р. Комишній (Ширяев!, Лавр.). — Харківська обл.: Дворічна по р. Осколу (Таліев, Калашников!).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Волз.-Дон., Ниж.-Дон., Ниж.-Волз. (Красноармейське).

Загальне поширення. Ендем півдня Європейської частини СРСР.

Секція 5. **Spergulifoliae** Boiss. Чашечка трав'яниста, опушена; нитки тичинок голі; квітки на коротких ніжках у густих півзонтиках. Багаторічні рослини.

955 (15). S. supina M.B. — **Смілка приземкувата.** Півкущик. Рослина дуже галузиста, з неплідними і плодущими коротко опушеними гонами. Плодущі стебла висхідні, 15—20 *см* завв. Листки ланцетно-лінійні або лінійні, загострені, 15—35 *мм* завд., 1—3 *мм* завш., короткопухнаті. Півзонтики зібрані в небагатоквіткове, гроновидно-волотисте суцвіття. Приквітки лінійно-ланцетні, тонкозагострені, трав'янисті. Чашечка 15—24 *мм* завд., циліндрична, (15)17—24 *мм* завд., 2,5—3 *мм* завш., при плодах булавовидна, опушена простими і зало-

Рис. 92. *Смілка крейдяна — Silene cretacea* Fisch.
1 — загальний вигляд; *2* — квітка (збільш.).

зистими короткими волосками, з яйцевидними, тупими, по краю плівчастими і війчастими зубцями, близько 2 *мм* завд. Пелюстки на $^1/_3$ довші від чашечки, з глибоко двонадрізною, білуватою пластинкою і довгастими придатками; нігтики догори поступово розширені, війчасті. Коробочка яйцевидно-довгаста, 7—10(12) *мм* завд., на трохи коротшому або рівновеликому, 8—9 *мм* завд., дрібноволосистому карпофорі. ♃. Цв. VI—VIII.

М.В., Fl. taur.-cauc., I (1808) 336; III (1819) 304. Шмальг., Фл. Ю.-З. Р., 86; Фл. Ср. и Ю. Р., I, 139. Шишкин во Фл. СССР, VI, 656.
— *S. supina α. angustifolia* Ledeb., Fl. Ross., I (1842) 322, p. p.
Видані зразки: Герб. русск. фл., № 2984! Герб. фл. УРСР, № 52.

На вапнякових, крейдяних і гранітних відслоненнях, а також на літоральних пісках. — Переважно в Степу.

З.Л.-С. Вінницька обл.: Томашпільський рн, Вила на р. Русаві (Кот.!). — **Д.Л.-С.** Звичайно. — **П.З.-Л.С.** Рідко. Дніпропетровськ (Григор'єв!). — **Л.З.-Л.С.** Звичайно на північ від Дінця до Вовчанська (Ширяев, Лавр.) і в районі Приазовської горбовини. — Запорізька обл.: Розівський рн, Кам'яні могили (!). — Сталінська обл.: Ольгинський рн, до Ольгинки (Висоцький); Першотравневий рн, Стародубівка на Берді (!); Будьоннівський рн, Єланчик (!); узбережжя Азовського моря, Крива коса (Постригань). — Запорізька обл.: Осипенківський рн, Обіточна коса (Поповичі!). — **П.З.С.** Спорадично. — Одеса (Шестеріков). — Миколаїв (Федосєєв!, Пач.!). — **Л.З.С.** Досить часто по Дніпру: Запорізька обл.: Запоріжжя (Грунер), Хортиця (Шмальг.), Кичкас (Кесслер і Чугаєвич!, Олексієнко!); Василівський рн, по р. Конці (Сидоров!), Плавні (Кот.!); по р. Молочній: Мелітопольський рн. Світлодолинське і Терпенський кряж (Кот.!), між Троїцьким і Ново-Павлівкою (Свистунова!).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Причорн., Ниж.-Дон., Крим; Кавказ: Передкавк.

Загальне поширення. Північна частина Балканського півострова (Болгарія, Румунія), південна смуга Європейської частини СРСР, Крим, Передкавказзя.

Секція 6. **Viridiflorae** Boiss. Квітки пониклі; чашечка опушена; нігтики пелюсток і тичинки голі; пелюстки без привіночка або з привіночком. Багаторічні рослини.

956 (16). S. dubia Herbich. — **Смілка сумнівна.** Розвинені численні вкорочені неплідні гони з розетками листків. Плодущі стебла в числі 2—3, рідко поодинокі, 2—50 *см* завв., вгорі коротковолосисті, з домішкою залозистих волосків. Нижні листки ланцетно-лопатковидні, на поверхні голі або опушені коротенькими, 1—2-клітинними волосками, з країв шорсткі від густих коротеньких волосків; верхні листки ланцетні до лінійних. Суцвіття волотисто-гроновидне з нечисленних, 1—3-квіткових півзонтиків. Квітконіжки приблизно дорівнюють чашечці, коротковолосисті, із залозками або без них. Чашечка булавовидно-циліндрична, 10—11,5 *мм* завд., коротковолосиста, часто більш-менш залозиста, з десятьма жилками, що при верхівці анастомозують між собою; жилки звичайно червоні, рідше зелені; зубці чашечки ланцетно- або яйцевидно-трикутні, 1,5—3 *мм* завд., дуже нерівні, гострі або тупуваті. Пелюстки 14,5—17 *мм* завд.; пластинка їх 5,5—7,5(8) *мм* завд., біла або виразно жовтувата, глибоко двороздільна, при основі з придатками у вигляді двох ланцетних язичків, 0,7—1,5 *мм* завд., 0,3—0,4 *мм* завш.; нігтик угорі розширений, з неправильно дрібнозубчастими вушками. Коробочка яйцевидна, 8—10 *мм* завд., до середини тригнізда, на коротко опушеному карпофорі 2,5—3,5 *мм* завд. Насінина 0,7—1 *мм* завд., з гострими горбочками на поверхні. ♃. Цв. VI—VII.

Herbich, Fl. Bukov. (1859) 38. Kulczyński in Fl. Polska, II (1921) 197.
— *S. nutans* subsp. *dubia* Zapal., Consp. fl. Galic. crit., III (1911) 194.

На кам'янистих схилах і скелях у Карпатах, переважно в субальпійській смузі (925—1840 *м* над р. м.).

К.Л. Закарпатська обл.: Мукачівський окр., гора Пикуй (Хржановський); Рахівський окр., гора Менчул (Попов!), околиці с. Богдан (Барбарич!), околиці ст. Берлебаш (Барбарич!).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Карпати.

Загальне поширення. Східні Карпати. Ендем.

957 (17). S. nutans L. — **Смілка поникла.** Вся рослина коротко опушена і вгорі залозисто клейка. Стебло при основі з неплідними улисненими гонами, прямостояче, 30—70 *см* завв. Прикореневі листки лопатковидні, звужені в довгий черешок, разом з яким вони мають 5—15 *см* завд. і 7—15 *мм* завш.; стеблові — ланцетні до лінійно-ланцетних, при основі звужені, сидячі або з короткими черешками; всі листки гострі. Квітки зібрані в рідку, здебільшого однобічну волоть, пониклі. Квітконіжки опушені, дорівнюють чашечці, трохи довші або трохи коротші від неї. Чашечка 10—12 *мм* завд., трубчаста, при плодах булавовидна, залозисто опушена, з ланцетними, гострими, по краях плівчастими і коротковійчастими зубцями. Пелюстки білуваті, рідко рожеві, в 1,5—2 рази довші від чашечки, з дворозділь ними пластинками і ланцетними гострими придатками. Коробочка яйцевидна, 8—10 *мм* завд., в 3—4 рази довша від коротко опушеного карпофора. Насінина коричневочорнувата, округло-нирковидна, близько 1 *мм* завд., з рівчачком на спинці і невиразними горбочками по боках. ♃. Цв. V—VII.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 413. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 133. Шишкин во Фл. СССР, VI, 674.
Видані зразки: Герб. русск. фл., № 859!

На узліссях, галявинах, у світлих дібровах і борах. — Переважно в Поліссі і Лісостепу, рідшає і зникає в північній смузі Степу.

Зак.Л., **К.Л.** (півн.), **Пр.Л.**, **Р.-О.Л.** і **З.П.**, **П.П.**, **Л.П.** Більш-менш звичайно. — **В.Л.-С.**, **З.Л.-С.** Звичайно до Балти на півдні. — **П.Л.-С.**, **Л.Л.-С.** Досить звичайно. —

Рис. 93. *Смілка поникла — Silene nutans* L.

1 — верхня частина стебла; *2* — чашечка (збільш.).

Д.Л.-С. Рідко. — Сталінська обл.: Слов'янський рн, гори Артема (Таліев); Артемівськ; Ясинувата (Сидоров). — **П.З.-Л.С.** Дніпропетровська обл.: Лихівський рн, Красний Кут (Сидоров). — **Л.З.-Л.С.** На північ від Дінця досить звичайно. — Ворошиловградська обл.: до Курячівки Старобільського рну, Колядівки Ново-Айдарського рну, і Старобільська (Ширяєв). — Дніпропетровська обл.: Павлоград (Сидоров).

Var. **incana** Ser. Стебло, листки і чашечка сіроопушені.

Ser. in DC., Prodr., I (1824) 377.
— S. *nutans β. subcanescens* Rchb., Fl. Germ. exc. (1830) 821.

Зрідка.

П.Л.-С. Київська обл.: Умань (Гольде!). — **Л.Л.-С.** Сумська обл.: Краснопільський рн, Гребініківка (Андросов!).

Var. **rosea** Pacher et Jabornegg. Пелюстки рожеві.

Pacher et Jabornegg, Fl. Kärnt., I (1886) 3205.
— *S. nutans β. petalis roseis* Bess., Enum. (1822) 17.

Наведена в списку рослин Бессера (цит. місце) без певного місцезнаходження.

Поширення виду по СРСР. Європейська частина: Лад.-Ільм., Дв.-Печ., Закарп., Верх.-Дністр., Верх.-Дніпр., Волз.-Кам., Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Причорн., Ниж.-Дон., Заволз., Крим (рідко); Кавказ: Передкавк.; Зах. Сибір: Обськ., Верх.-Тоб., Ірт., Алт.; Схід. Сибір: Єніс., Анг.-Саян.

Загальне поширення. Скандінавський півострів, Данія, Британія, Франція, Піренейський і Апеннінський півострови, Середня Європа, північна частина Балканського півострова, середня смуга Європейської частини СРСР і Сибіру, Крим, Передкавказзя, Північна Африка.

Секція 7. **Italicae** Rohrb. Квітки прямостоячі; чашечка опушена; нігтики пелюсток голі або трохи опушені; нитки тичинок голі. Багаторічні рослини.

958 (18). S. Jundzillii Zapal. — **Смілка Юндзілла.** Зелена рослина. Стебла звичайно поодинокі, прямостоячі, 40—90 *см* завв., товстуваті, коротковолосисті, як і листя; вгорі — клейкі. Нижні листки лопатковидно-ланцетні до обернено-яйцевидних, короткочерешкові, до 7—9 *см* завд. з черешком (5—6 *см* сама пластинка), 8—20 *мм*, рідко більше завш., короткозагострені; верхні — вузьколанцетні до лінійних. Суцвіття волотисто-гроновидне; півзонтики зближені, 3—15-квіткові, густуваті, розміщені на довгеньких ніжках. Квітки прямостоячі; приквітки ланцетні. Квітконіжки коротші від чашечки, волосисті. Чашечка циліндрично-булавовидна, 18—22 *мм* завд., блідозелена, дуже розсіяно опушена коротенькими волосками або майже гола, з десятьма зеленими,

часто пурпуруватими жилками і яйцевидними, тупими, з країв війчастими зубцями 1,3—1,7(2) *мм* завд. Пелюстки 17—20 *мм* завд.; пластинка їх 7—9 *мм* завд., біла, вгорі двороздільна, без придатків або з придатками у вигляді двох тупих зубчиків 0,2—0,7(1) *мм* завд.; нігтик угорі розширений, вище середини війчастий; нитки тичинок голі. Коробочка яйцевидна, 8—11 *мм* завд., до $^2/_3$ тригнізда, на густо опушеному карпофорі 6—12 *мм* завд. Насінина сплюснуто-нирковидна, 0,9—1 *мм* завд. ♃. Цв. VI—VIII.

Zapal., Consp. fl. Galic. crit., III (1911) 197. Kulczyński in Fl. Polska, II (1921) 196.

По узліссях і на луках у Карпатах на висоті 600—1200 *м* над р. м.

К.Л. Станіславська обл.: Жаб'ївський рн, Чивчин (Катіна!). Наводиться для Чорногори і Буковинських Карпат (Запал.).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Карпати.

Загальне поширення. Середня Європа — Східні й Західні Карпати.

959 (19). S. nemoralis Waldst. et Kit. — **Смілка гайова.** Стебло при основі з неплідними гонами, прямостояче, 50—60 *см* завв., здебільшого просте, внизу шорстке, сіропухнате, вгорі клейке. Листки трохи сіруваті від дуже коротких волосків; нижні — еліптичні або лопатковидні, загострені і звужені у війчастий черешок; верхні — ланцетні, сидячі. Квітки прямостоячі, в триквіткових дихазіях, зібрані в рясну волоть; квітконіжки досить довгі. Чашечка конічно-циліндрична, 18—20 *мм* завд., коротко опушена, з червонуватими не анастомозуючими жилками і короткими, тупими, з краю війчастими зубцями. Пелюстки білі, з дворозділльною пластинкою і довгасто-лінійними частками; привіночок дворозділльний. Коробочка яйцевидна, звичайно трохи коротша від волосистого карпофора. Насінина тонкогорбочкувата. ♃. Цв. V—VII.

Waldst. et Kit., Pl. rar. Hung., III (1812) 271.
— *S. italica δ. nemoralis* Heuff., Enum. Banat. (1858) 36. — *S. italica* Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 140 ex parte, non L.

У світлих лісах і між чагарниками.

К.Л. Закарпатська обл.: Ужгородський окр., хребет Яворник (М. Попов!).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Карпати, Бессараб.

Загальне поширення. Західне Середземномор'я, Піренеї, Іспанія, Південна Франція, Італія, південна смуга Середньої Європи, північна частина Балканського півострова, Бессарабія.

Примітка. На думку Гребнера (Aschers. u. Graebn., Synops., V, 222), до цього виду слід приєднати як особливу расу *S. tyraica* Pacz. in Sprawozd. Kom. fiz., XXXIV (1899) 143, що відрізняється чотирироздільними пластинками пелюсток, відсутністю привіночка, залозистим опушенням чашечки і черешків. Описана з Атаки в Бессарабії, де була знайдена тільки один раз. Пізніше Пачоський визнав її за тератологічну форму *S. italicae*; проте Запалович (Consp. fl. Galic. crit., III) схильний розглядати *S. tyraica* як окремий вид.

Секція 8. **Chloranthae** Rohrb. Пелюстки жовтуватозелені, з дворозділльною пластинкою; чашечка гола або коротко опушена, порівнюючи невелика; квітконіжки при основі з двома прицвітками. Багаторічні рослини.

960 (20). S. chlorantha (Willd.) Ehrh. — **Смілка зеленоцвіта.** Стебло прямостояче, 30—80(100) *см* завв., просте, як і листя голе, вгорі іноді клейке. Прикореневі листки зближені, ланцетні або лопатковидно-ланцетні, звужені в довгий черешок, 3—10 *см* завд., 4—10 *мм* завш.; стеблові — розсунуті, дрібніші, лінійно-ланцетні або лінійні, сидячі, віддалені один від одного; всі листки з країв шорстко-пилчасті. Суцвіття вузьковолотисте або грониовидне, часто однобічне і перед відцвітанням поникле, з 1—4(6)-квітковими гілочками; квітки звислі. Квітконіжки здебільшого довші від чашечки, при плодах випростані. Приквітки довгасто-ланцетні, гострі, широко білоплівчасті, з війочками по краю. Чашечка трубчаста, при плодах булавовидна, 8—11(12) *мм* завд., близько 3 *мм* завш., гола, з малопомітними жилками і яйцевидними тупими зубцями. Пелюстки жовтуватозелені, в 1,5 раза довші від чашечки, 15—18 *мм* завд., їх пластинка дворозділльна на лінійні частки, при основі з горбочками; нігтики голі, вгорі торочкувато надрізані. Коробочка довгасто-яйцевидна, 7—10 *мм* завд., 2,5—4 *мм* завш., на короткому, 2—3 *мм* завд., дрібноопушеному карпофорі. Насінина округло-нирковидна, на спинці вгнута, по боках 0,6—0,8 *мм* завд., чорнувата, з гострувatими горбочками. ♃. Цв. VI—VIII.

Ehrh., Beitr., VII (1792) 144. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 141. Шишкин во Фл. СССР, VI, 616.
— *Cucubalus chloranthus* Willd., Prodr. Fl. Berol. (1787) 155. — *Silene elata* Otth. in DC. Prodr., I (1824) 370.
Видані зразки: Герб. русск. фл., № 56.

На трав'яних схилах, степах, у соснових лісах. — Звичайно по всій Українській РСР, за винятком Карпат; рідшає в південних районах Степу; не показана для П.С.

Поширення по СРСР. Європейська частина: Прибалт., Лад.-Ільм., Верх.-Волз., Волз.-Кам., Урал., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Заволз., Бессараб., Причорн., Крим (Симферополь), Ниж.-Дон., Ниж.-Волз.; Кавказ: Передкавк. (Ставрополь); Зах. Сибір: Верх.-Тоб., Ірт., Алт.; Схід. Сибір: Анг.-Саян. (Мінусінськ); Серед. Азія: Арал.-Касп. (півн.), Прибалх. (півн.).

Загальне поширення. Середня Європа, Болгарія, Румунія, середня і південна смуги Європейської частини СРСР, Крим, Передкавказзя, Сибір (до Мінусінська і Алтаю), північна окраїна Середньої Азії.

961 (21). S. syvaschica Klp. — **Смілка сивашська.** Коротко шорстко-пухната, іноді в суцвітті гола, рослина. Стебла в числі 1—2, прямі, прості, з 12—17 вузлами (до суцвіття), 50—90 *см* завв. Листки до 15 *см* завд., 2—20 *мм* завш.; прикореневі — лопатковидно-ланцетні, звужені в довгий черешок, під час цвітіння здебільшого засихають, стеблові — в числі 10—20 пар, нижні з них еліптично- або довгасто-ланцетні, тупуваті або загострені, звужені в черешок, верхні — лінійно-ланцетні, сидячі, короткозагострені, поступово зменшуються і переходять у приквітки. Суцвіття — грономовидна волоть з короткими супротивними гілочками, які несуть 2—6-квіткові півзонтики. Квітконіжки 4—7 *мм* завд., у 2—5 рази коротші від чашечки. Чашечка вузько циліндрично-булавовидна, жовтуватобіла, з помітними зеленуватими жилками, коротко опушена або гола, 13—16 *мм* завд.; її зубці довгасті, тупі, по краю широко білоплівчасті, з рясними війками близько 2 *мм* завд. Пелюстки жовтуватозелені, в 1,5 раза довші від чашечки; їх пластинка 5—7 *мм* завд., глибоко- (до $^4/_5$) двороздільна; без привіночка; нігтики війчасті. Коробочка видовжено-овальна, 8—11 *мм* завд., 3—4 *мм* завш., на довгому (7—8 *мм*) коротковолосистому карпофорі. Насінина нирковидна, бурувата, 0,8—1 *мм* у діаметрі, темнобура, горбочкувата, з добре виявленим жолобком на спинці. Цв. VI—VII.

Журн. Інст. бот. АН УРСР, 21—22/29—30 (1939) 248.

— *S. multiflora* auct. fl. ucr. pro min. parte, non Pers. — *S. multiflora glabra* Pacz., Зап. Крым. Общ. Естеств., II (1912) 131—133, pro min. parte.

На солонцюватих луках і літоральних пісках. — Тільки на крайньому півдні Степу. Вид представлений двома формами.

Var. pubescens Klp. Квітконіжки і чашечки коротко опушені.

П.З.С. Околиці Миколаєва! — **Л.З.С.** Херсонська обл.: острів Джарилгач (Дзевановський!), острів Довгий в Ягорлицькій затоці (Левіна!), коса Тендер (Давидич!, Левіна!). — **П.С.** Херсонська обл.: Ново-Троїцький рн, півострів Тюбек (Кот.!).

Var. glabra Klp. Квітконіжки і чашечка голі.

П.З.С. Між Одесою і Херсоном (Біберштейн!). — Околиці Миколаєва! — **Л.З.С.** Херсонська обл.: Голопристанський рн, Буркутські плавні (Свистунова!, Лавр.!), околиці Голої Пристані, хут. Солдати (Козлов!); Скадовський рн, Виноградне (Лавр.!), коса Тендер (Давидич!). — **П.С.** Херсонська обл.: Ново-Троїцький рн, Ташкишкенський під (Левіна!).

Поширення виду по СРСР. Європейська частина: Причорн. Загальне поширення. Ендем півдня СРСР.

Примітка. Близький угорський вид *S. multiflora* (Ehrh.) Pers. відрізняється меншою кількістю межвузлів стебла (7—9), прикореневими листками, що не засихають до цвітіння, білим або злегка зеленуватобілим кольором пелюсток і дрібнішою чорнуватокоричневою насіниною з ледве наміченим або непомітним жолобком на спинці. Вид описано з острова Тендера.

962 (22). S. steppicola Klp. — **Смілка степова.** Близька до попередньої. Коротко шорстко-пухната, в суцвітті часто гола рослина. Стебло прямостояче, просте, з 6—9(10) вузлами, здебільшого клейке, 30—70 *см* завв. Листки до 8 *см* завд., 1—8(11) *мм* завш.; прикореневі — видовжено-лопатковидні, тупі, звужені в черешок, під час цвітіння звичайно засохлі; стеблові — в числі 8—11 пар, нижні з них довгасто-ланцетні, загострені, звужені в черешок, верхні лінійно-ланцетні, поступово зменшуються і переходять у приквітки. Квітки в 1—3(5)-квіткових супротивних півзонтиках, зібраних у грономовидну волоть. Квітконіжки 2—5 *мм* завд. Чашечка трубчасто-булавовидна, з помітними зеленуватими жилками, коротко опушена або гола, (7)10—11(12) *мм* завд.; її зубці тупі, по краю білоплівчасті і війчасті. Пелюстки жовтуватозелені, в 1,5 раза довші від чашечки; пластинка їх близько 4,5 *мм* завд., двороздільна, з лінійно-клиновидними тупими частками, без привіночка; нігтики війчасті. Коробочка довгасто-овальна, 7—9 *мм* завд., на коротко опушеному карпофорі, 3—4(5) *мм* завд. Насінина закруглено-трикутно-нирковидна, 0,5—0,8 *мм* завд., чорнуватокоричнева, з гострувати горбочками по периферії і плоскою спинкою. ♃. Цв. VII—VIII.

Журн. Інст. бот. АН УРСР, 21—22! 29—30 (1939) 249.

— *S. multiflora* Ledeb., Fl. Ross., I, 312. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 141. Шишкин во Фл. СССР, VI, 617, pro max. parte, non Pers. — *S. multiflora β. macrostachys* Czern., Consp. Fl. Chark. (1859) 10. — *S. multiflora glabra* Pacz. в Зап. Крым. Общ. Естеств. (1912) 131—133, pro max. parte.

На луках, особливо осолоділих і солонцюватих, також на солонцюватих степових схилах. — Переважно на Лівобережжі в Лісостепу і північній частині Степу.

Вид представлений двома формами.

Var. glabra Klp. Квітконіжки і чашечки голі.

П.Л.-С. Кіровоградська обл.: Ново-Георгіївськ (Пач.). — **Л.Л.-С.** Полтавська обл.: Кременчуцький рн, Омельник (!); Козелещанський рн, Говтва (!); Лубни (Рог.!); Полтавський рн, Обазівка (Лейба!), Полтава (Рог., Шмальг., Іллічевський!). — Харківська обл.: околиці Харкова, біля Мерефи (Стахорський!), Харків (Чеботарьов!); Зміївський рн, Зміїв (Мілютін!), Коропові Хутори (Шир.!), Піски і Замостя (Карзов!), околиці ст. Мохнач (Лавр.!); Олексіївський рн, Маслівка (Ширяєв); Чугуївський рн, Кочеток (Савенков!). — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Слов'янський рн, гори Артема (Мілютін!, Залеський!, Кот.!), Богородичне (Ширяєв!). — **Л.З.-Л.С.** Полтавська обл.: Кобиляцький рн, Білики, Кобиляки; Карлівка (Цінгер!). — Дніпропетровська обл.: Павлоград (Криштофович!). — Харківська обл.: Близнюки (Лукашов). — Сталінська обл.: Великоновосілківський рн, Багатир на р. Вовчій (!). — Харківська обл.: Балаклія (Карзов!). — **Л.З.-Л.С.** Ворошиловградська обл.: Ново-Айдарський рн, Ново-Айдар (Ширяєв!), Петренкове, Співаківка (Залеський!).

Var. pubescens Klp. Квітконіжки і чашечки коротко опушені.

Л.Л.-С. Харківська обл.: Харківський рн, околиці Мерефи (Стахорський!); Шевченківський рн, хут. Мостовий (Карзов!); Печенізький рн, Печеніги,

Леб'яже (Лавр.!); Старосалтівський рн, Хотімля (Черн.!). — **Д.Л.-С.** Ворошиловградська обл.: Лисичанський рн, Серебрянка по Дінцю (Кот.!). — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: Куп'янськ (Піскунов!); Ізюм (Залеський!). — Сталінська обл.: Краснолиманський рн, Рубці (Залеський!). — Ворошиловградська обл.: Нижньодуванський рн, Нижня Дуванка (!!), Верхня Дуванка (Кот.!). — Харківська обл.: Балаклійський рн, Андріївка (Черн.!). — Ворошиловградська обл.: Старобільськ (Черн.!); Марківський рн, Курячівка (Контрольський!); Ново-Айдар (Ширяев!); Міловський рн, Стрілецька цілина (Еттінген!).

Поширення виду по СРСР. Європейська частина: Серед.-Дніпр., Причорн., Волз.-Дон., Ниж.-Дон., Заволз., Ниж.-Волз., Волз.-Кам.; Зах. Сибір (?): Верх.-Тоб., Ірт., Алт.; Серед. Азія (?): Арал.-Касп.

Загальне поширення. Ендем півдня Європейської частини СРСР. Вид описано з околиць Кобиляк на Ворсклі.

Примітка 1. Немає певності в тому, що *S. multiflora* Pers., Synops., I (1805) 497 = *Cucubalus multiflorus* Ehrh., Beitr., VII (1792) 141, описана саме з Угорщини. Не виключена можливість, що ця назва повинна стосуватися *S. steppicola* Klp., найпоширеішої географічної раси цього циклу.

Відзначена Черняевим (цит. місце) *S. multiflora β. macrostachys* (nom. nud.), очевидно, є безареальною формою з видовженими нижніми гілками суцвіття, які досягають у деяких зразків до 10—20 *см* (наприклад, екземпляри Мілютіна з околиць гір Артема!). Взагалі, Черняев, як видно з етикеток, вагався при визначенні цього виду, називаючи його *S. multiflora* f. *macrobotris*, *S. multiflora* var. *macrothyrsa* і, нарешті, *S. inuncta*. Остання назва на етикетці з діагнозом закреслена і збоку приписано: „Ось приклад нерозважливого відкриття".

Примітка 2. Цікаво відзначити, що в басейні Дніпра трапляється виключно var. *glabra;* далі ж на схід, починаючи з Дінця і до Уралу, зустрічаються обидві різновидності.

963 (23). S. tatarica (L.) Pers. — **Смілка татарська.** Стебла більш-менш численні, при основі здерев'янілі, прямостоячі, до 100 *см* завв., прості або іноді вгорі розгалужені, нерідко червонувато забарвлені, внизу та під вузлами опушені негустими кучерявими волосками. Листки зелені, численні, ланцетні до лінійно-ланцетних; середні 3—5 *см* завд., 4—11 *мм* завш., короткочерешкові, гострі, по краях шорсткі, в пазухах несуть укорочені гілочки. Суцвіття довге, гроновидне, часто однобічне. Квітконіжки прямі, коротші або довші від чашечок, вгорі вкриті кучерявими волосками. Чашечка трубчаста, при плодах булавовидна, близько 9 *мм* завд., 2 *мм* завш., гола, з яйцевидними гострими, по краях війчастими зубцями. Пелюстки зеленуватобілі, в 1,5 раза довші від чашечки, без привіночка, з глибоко-дворозділльною пластинкою. Коробочка довгаста, близько 7,5—8 *мм* завд., на короткому, близько 2 *мм* завд., трохи опушеному або голому карпофорі. Насінина трикутно-нирковидна, на спинці з жолобком, по боках тупогорбочкувата. ♃. Цв. VI—VIII.

Pers., Syn., I (1805) 497. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 141. Шишкин во Фл. СССР, VI, 619.

— *Cucubalus tataricus* L., Sp. pl., ed. I (1753) 415.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 656!

На піщаних берегах річок, між чагарниками, по узліссях. — Розсіяно в північній і східній частині Української РСР, частіше на Лівобережжі, зникає на півдні Степу. Як рідка рослина наводиться для З.П. і В.Л.С.

П.П. Житомир (Пач.!). — Київська обл.: Чорнобиль (Монтр.!); Бородянський рн, Тетерів (Васильев-Яковлев!); Київ та його околиці (Шмальг.!, Зеров!, Семенкевич!, Лазаренко!). — **Л.П.** Київська обл.: Вищедубечанський рн, Воропаїв (Вершковський!). — Чернігівська обл.: Ріпкинський рн, Ріпки, Кам'янка (Пач.!); Новгород-Сіверський (Монтр.!); Михайло-Коцюбинський рн, Слабине (Неводовський!); Сосницький рн, Вьюнище (Гагман!). — Сумська обл.: між Кролевцем і Вороніжем (Рог.!). — **П.Л.-С.** Одеська обл.: Савраиь по Бугу (Рог.). — Київська обл.: Обухівський рн, Трипілля на Дніпрі (!). — Кіровоградська обл.: Ново-Георгіївський рн, Табурище (Шмальг.). — **Л.Л.-С.** Досить звичайно. — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Слов'янський рн, гори Артема (Кот.!). — Ворошиловградська обл.: Слов'яносербськ (Гроссгейм); Лисичанськ (Підоплічка!). — **Л.З.-Л.С.** Полтавська обл.: Кобеляки; Нові Санджари (Монтр.!); Карлівка (Цінгер!, Кот.!). — Дніпропетровська обл.: Дніпропетровськ (Шмальг., Липа!); Новомосковськ (Богомазов!). — **Л.З.С.** Запорізька обл.: нижче Запоріжжя (Грунер!), Кінські плавні; Верхньохортицький рн, Білеиьке (Зоз!).

Var. glabrata Klp. Квітконіжки голі. Стебло в нижній частині слабкіше опушене.

П.П. Київ (Муравйов!). — **Д.Л.-С.** Ворошиловградська обл.: Лисичанськ (Липа!).

Var. pedunculata Rohrb. Квітконіжки значно довші від чашечок.

Rohrb., Monogr. Silene (1868) 185.

П.Л.-С. Київська обл.: Білоцерківський рн, Чмирівка (Монтр.!), Біла Церква (Васильев!); Переяслав-Хмельницький (Монтр.!). — **Л.Л.-С.** Полтава (Іллічевський!).

Var. ruthenica (Otth.) Rohrb. Стебло лежаче, дуже галузисте.

Rohrb., Monogr. Silene (1868) 185.
— *S. ruthenica* Otth. in DC., Prodr., I (1824) 370.

П.П. Київська обл.: Чорнобиль (Монтр.).

Малоз'ясована відміна, можливо, зв'язана з пошкодженнями.

Поширення виду по СРСР. Європейська частина: Кар.-Лапл., Лад.-Ільм., Дв.-Печ., Верх.-Волз., Волз.-Кам., **Верх.-Дніпр.**, Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Заволз., Причорн., Ниж.-Дон., **Ниж.-Волз.** (півн. частина); Кавказ: Передкавк.

Загальне поширення. Лапландія, Фінляндія, північно-східна частина Середньої Європи, північ Балканського півострова, південна смуга Європейської частини СРСР, Передкавказзя.

Секція 9. **Holopetalae** Schischk. Пелюстки суцільні, без привіночка; квітки звичайно двостатеві; чашечка гола; суцвіття рідке,

гроновидне або волосисте. У нас тільки ряд *Sibiricae* Schischk. з одним видом.

964 (24). S. sibirica (L.) Pers. — **Смілка сибірська.** Стебла прямостоячі, 35—80 *см* завв., разом з листям голі або коротко шорсткопухнаті. Листки ланцетно-лінійні або лінійні, гострі, 2—7 *см* завд., 2—10 *мм* завш., по краях зазублено-війчасті, з густо улисненими неплідними гілочками в пазухах. Квітки в пазушних кільцях, що зібрані в гроноподібну більш-менш густу волоть. Квітконіжки коротші або майже дорівнюють чашечці. Приквітки ланцетні, плівчасті і війчасті. Чашечка булавовидна, 5—7 *мм* завд., з яйцевидними гострувати зубцями. Пелюстки жовтуватозелені, лопатковидно-довгасті, суцільні або на верхівці злегка виїмчасті, без привіночка. Коробочка довгасто-яйцевидна, в чотири рази довша від короткого (близько 2 *мм*) голого карпофора. Насінина тонкоштрихувата, на спинці жолобчаста, близько 1 *мм* завд. ♃. Цв. VI—VIII.

Pers., Syn. I (1805) 497. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 142. Savul. si Rayss, Mat. pentru Fl. Basar., II-a, 165. Шишкин во Фл. СССР, VI, 676.
— *Cucubalus sibiricus* L., Syst., ed. X, 2 (1769) 1031.
Видані зразки: Герб. русск. фл., № 2983!

На степах, степових луках і вапнякових схилах. — Дуже рідко на півдні Лісостепу і в північній частині Степу.

Д.Л.-С. Сталінська обл.: Артемівський рн, ст. Деконська (Акінф.!), Брянцівка (Олексієнко!), Артемівськ. — **П.З.-Л.С.** Одеська обл.: Кривоозерський рн, Велика Мечетня; Первомайськ (Рог.). — Миколаївська обл.: Вознесенськ (Ліндем.). — **Л.З.-Л.С.** Дніпропетровська обл.: Васильківський рн, Павлівка (Альохін).

Для цього виду описано дві маловивчені географічні раси, ніби зв'язані в контактній смузі перехідними формами (кількісного порядку).

Var. orientalis Klp. Стебла в суцвітті, особливо квітконіжки і чашечки, більш-менш шорсткі від коротких жорстких волосинок; чашечки звичайно більш-менш інтенсивно фіолетово забарвлені. Поширена в Західному Сибіру і в північній частині Середньої Азії, доходячи на захід до Чкаловської області. Після великої перерви з'являється в Молдавській РСР і в західному Лісостепу Української РСР.

З.Л.-С. Одеська обл.: Фрунзівський рн, Росіянівка, на досить великій площі дуже багато (Пач.!).

Var. occidentalis Klp. Стебла в суцвітті, квітконіжки і чашечки більш-менш оголені; чашечки звичайно не забарвлені або трохи забарвлені.

Поширена в Європейській частині СРСР, особливо рясно в Поволжі. До цієї відміни належить решта переглянутих нами зразків.

Поширення виду по СРСР. Європейська частина: Волз.-Кам., Волз.-Дон., Заволз., Причорн. (і Бессараб.), Ниж.-Дон., Ниж.-Волз.; Зах. Сибір: Верх.-Тоб., Ірт., Алт.; Серед. Азія: Арал.-Касп., Прибалх.

Загальне поширення. Ендем півдня Європейської частини СРСР.

Рід 272. Ушанка — Otites Adans.

Adans., II (1763) 255. Гроссгейм, Фл. Кавказа, вид. 2, III (1945) 255.

Квітки одностатеві; рослини дводомні. Чашечка дзвоникувата з десятьма жилками, при плодах щільно охоплює коробочку, не довша 5 *мм*. Пелюстки суцільні або при верхівці з ледве помітною виїмкою. Карпофор малопомітний. — Дворічні рослини з дрібними квітками в кільцювато-волотистих суцвіттях.

Примітка. Цю групу ми визнаємо за окремий рід слідом за акад. О. А. Гроссгеймом, який у другому виданні своєї „Флори Кавказу" відокремлює *Otites* Adans. від решти *Silene s. l.*

Кількість видів у роді невідома. Види *Otites* поширені в Середній Європі, на Балканах, у Малій і Передній Азії, в Криму, на Кавказі, в лісостепових і степових районах Європейської частини СРСР і Західного Сибіру та в Середній Азії. В СРСР росте 20—22 види.

---

1. Стебло в суцвітті, квітконіжки і чашечки коротко опушені . . . 2.
— Стебло вгорі, квітконіжки і чашечки цілком голі . . . . . 3.
2. Чашечка 2—3 *мм* завд.; коробочка яйцевидно-куляста, близько 3 *мм* завд. Росте на пісках . . . . . **(2). У. дніпровська — O. borysthenica** (Grun.) Klok.
— Чашечка 3,5—5 *мм* завд.; коробочка яйцевидна, 6—9 *мм* завд. Росте на гранітних відслоненнях . . **(1). У. гранітна — O. graniticola** Klok.
3(1). Чашечка 2—3 *мм* завд.; коробочка майже куляста, 2—3 *мм* у діаметрі; нігтики пелюсток війчасті; стебло в нижній частині шорстке від занадто коротких малопомітних волосків . . . . . **(3). У. середня — O. media (Litw.)** Klok.
— Чашечка не коротша 3 *мм*; коробочка більш-менш яйцевидна, 4—7(9) *мм* завд.; нігтики пелюсток голі; стебло в нижній частині волосисте, вкрите довгими або короткими, але помітними волосками . . . . . 4.
4. Квітки в більш-менш витягнутих півзонтиках, що не утворюють виразних кілець на стеблі та гілках; пелюстки білі; чашечка з добре помітними зеленуватими жилками . . . . . 5.
— Квітки в укорочених півзонтиках, скупчених у більш-менш густі

кільця на стеблі та гілках; пелюстки жовтуватозелені, рідко білуваті; чашечка з малопомітними жилками . . . . . 6.

5. Стебло 40—90 *см* завв.; листки 4—12(16) *мм* завш.; чашечка чоловічих квіток широколійковидна, 2,5—3 *мм* завд.; чашечка жіночих квіток до 3,5 *мм* завд., при плодах звичайно не перевищує середини коробочки . . . . . **(11). У. волзька — O. wolgensis** (Willd.) A. Grossh.

— Стебло 60—140 *см* завв.; листки до 25 *мм* завш.; чашечка чоловічих квіток дзвоникувата, 3—3,5 *мм* завд.; чашечка жіночих квіток до 5 *мм* завд., при плодах звичайно досягає зубчиків коробочки . . . . . **(10). У. узбережно-сивашська — O. orae-syvashicae** Klok.

6(4). Стебла в нижній частині та листки опушені короткими волосками, що не перевищують 0,5 *мм* . . . . . 7.

— Стебла в нижній частині та листки опушені довшими (1—2 *мм* завд.) волосками . . . . . 9.

7. Нижні листки округло-лопатковидні, більш-менш раптово звужені в черешок . . . . . **(5). У. густоцвіта — O. densiflora** (d'Urv.) A. Grossh.

— Нижні листки довгасто-лопатковидні або довгасто-обернено-ланцетні, поступово звужені в черешок . . . . . 8.

8. Цвітяні кільця, особливо на чоловічих екземплярах, дуже густі і деякі квітки в них сидячі; насінина з гострими горбочками . . . . . **(13). У. донецька — O. donetzica** (Klp.) Klok.

— Цвітяні кільця негусті; всі квітки на ніжках; насінина з тупими горбочками . . . . . **(12). У. несправжня — O. pseudootites** (Bess.) Klok.

9(6). Чашечка 4—5 *мм* завд.; коробочка 6—9 *мм* завд.; суцвіття нерозгалужене, гроновидне або малорозгалужене (з 1—2 парами гілок) . . . . . **(4). У. довгоплода — O. dolichocarpa** Klok.

— Чашечки до 4 *мм* завд.; коробочки до 6,5 *мм* завд.; суцвіття волотисте . . . . . 10.

10. Цвітяні кільця густі, часто щільно зближені на кінцях стебла та його гілок; коробочки при основі відтягнуті і притиснуті до гілок суцвіття; насінина з тупими горбочками . . . . . **(6). У. полинкова — O. artemisetorum** Klok.

— Цвітяні кільця негусті, розсунуті; коробочки при основі закруглені й не притиснуті до гілок суцвіття; насінина з гострими горбочками . . . . . 11.

11. Пелюстки жовтуватозелені, вузьколінійні, 0,2—0,3 *мм* завш.; насінина 0,5—0,8 *мм* завд. . . . . **(7). У. херсонська — O. chersonensis** (Zapal.) Klok.

— Пелюстки білуваті, довгасті, 0,4—0,5 *мм* завш.; насінина 0,8—1 *мм* завд. . . . . 12.

12. Приквітки з країв голі або з рідкими короткими війочками при основі; чашечка чоловічих квіток лійковидна, 3—3,5 *мм* завд.; насінина чорнувата . . . . **(8). У. азовська — O. maeotica** Klok.

— Приквітки з країв укриті рясними й довгими війками; чашечка чоловічих квіток дзвоникувата, 2,5—3 *мм* завд.; насінина бура . . . . . **(9). У. молдавська — O. moldavica** Klok.

Секція **1. Ciliatae** Klok. Пелюстки з війчастими нігтиками.

965 (1). O. graniticola Klok. — **Ушанка гранітна.** Рослина вся густо опушена коротенькими волосками. Стебел звичайно декілька, рідше одне; вони прямі, 25—55 *см* завв., вище середини клейкі. Прикореневі й нижні стеблові листки обернено-яйцевидно-лопатковидні, 3—7 *см* завд., 3—13 *мм* завш., на верхівці закруглені й закінчені коротеньким вістрям, до основи звужені в довгий черешок, верхні листки вужчі, лопатковидні й лінійно-лопатковидні. Суцвіття має вигляд вузької гроноподібної волоті, просте або в нижній частині трохи розгалужене, з короткими, спрямованими вгору гілочками. Квітконіжки, як і чашечки, густо коротковолосисті, 5—10 *мм* завд. Чашечки в чоловічих квіток трубчасто-дзвоникуваті; в жіночих — видовжено-яйцевидні, 3,5—5 *мм* завд., з тупими зубчиками. Пелюстки зеленуватожовті, лінійні, без виїмочки при верхівці, з війчастими нігтиками. Коробочка видовжено-яйцевидна, (5)7—9(9,5) *мм* завд., 3,5—5 *мм* завш. Насінина нирковидна, 0,9—1,1 *мм* завд., сіруватобура, з добре виявленим на поверхні рисунком видовжених многокутників. ☉. Цв. V—VI.

Клоков у Ботан. журн. АН УРСР, V, I (1948) 21.

— *Silene graniticola* Klok. in schedis. — *S. Hellmanni* Kulcz. in Fl. Polska, II (1921) 198, non Claus s. str. Шишкин во Фл. СССР, VI (1936) 688, p. p. — *S. otites* subsp. *Hellmanni* Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 143.

На кам'янистих відслоненнях різних гірських порід, але переважно кристалічних; іноді на глинистих схилах. — Переважно в Приазов'ї і на Донецькому кряжі.

Д.Л.-С. Сталінська обл.: Ясинувата; Дебальцеве. — Ворошиловградська обл.: Попаснянський рн, Варваропілля; Іванівський рн, Ковпаковсі — Сталінська обл.: Амвросіївський рн, Білорівка (!); басейн Міусу; Харцизький рн, Зуївка на Кринці (!); по р. Вільховій. — **Л.З.С.** Сталінська обл.: Будьонівський рн, Гусельщикове; Харцизька балка (!); Жданов (!!); по р. Кальміусу від Краснівки Волноваського рну, до Гранітного (!!), Ласпи (!!) Тельманівського рну і Роздольного Старо-Бешівського рну (!!); Старо-Бешівський рн, по р. Волноваєі від Роздольного до Стили (!!), по р. Кальчику від Старого Криму до Кременівки Приморського рну (!!); Приморський рн, Юр'ївка (!). — **П.З.С.** Херсонська обл.: Херсон; Бериславський рн, Мілове, Качкарівка; Херсонський рн, Дар'ївка, Тягинка; Ново-Воронцовський рн, Ново-Воронцовка, Дудчани; Велико-Олександрівський рн, Ново-Дмитрівка на Інгульці. — Миколаївська обл.: Березнеговатський рн, Яковлівка.

Поширення по СРСР. Європейська частина: Причорн., Ниж.-Дон.

Загальне поширення. Ендем півдня СРСР.

Примітка. *O. graniticola* Klok. дуже близька до волзької *O. Hellmannii* (Claus) Klok. Останній вид відрізняється від нашого габітуально: нижчим зростом (12—35 *см* завв.) і дрібнішими листками (нижні 1—7 *см* завд., 1—10 *мм* завш.), а також коротшими чашечками (2,75—4 *мм* завд.) і яйцевидними коробочками, що при меншій довжині не менш широкі (5,5—7,5 *мм* завд., 4—5 *мм* завш.). Росте на крейді.

966 (2). O. borysthenica (Grun.) Klok. — **Ушанка дніпровська.** Стебла численні, рідко поодинокі, прямостоячі або від основи підведені, 30—80 *см* завв., вгорі більш-менш розгалужені, рідше прості, разом із листками густо опушені коротенькими кучерявими волосками. Листки еліптичні, звужені в черешок (нижні) або лопатковидні, на верхівці короткозагострені, до основи повільно звужені (верхні), 2,5—8 *см* завд., 2—14 *мм* завш. Суцвіття більш-менш волотисте або стиснуте, гроноподібне; цвітяні кільця рідкуваті або густі. Квітконіжки 2—5 *мм* завд., коротко опушені. Чашечка густо опушена, вузькодзвоникувата, 2—3,5 *мм* завд., з гострувато-, по краю війчастими зубчиками. Пелюстки зеленуваті, вузьколінійні, з війчастим нігтиком. Коробочка яйцевидна, 2,5—4 *мм* завд., 2—2,5 *мм* завш. Насінина нирковидна, 0,6—0,9 *мм* завд., бура. ☉. Цв. VI—IX.

Клоков в Бот. журн. АН УРСР, V, 1 (1948) 22.

— *Otites parviflora* Гроссгейм, Фл. Кавказа, ed. 2, III (1945) 255, non *Cucubalus parviflorus* Ehrh. = *Silene parviflora* Pers. s. str. = *Otites parviflora* (Ehrh.) A. Grossh., l. c., sensu nominali. — *S. otites γ. borysthenica* Grun. in Bull. Soc. nat. Moscou, XLI (1868). — *S. parviflora* Zapal., Consp. fl. Galic. crit., III (1911) 189. Kulcz. in Fl. Polska, II (1921) 192. Шишкин во Фл. СССР, VI, 689, non Pers. — *S. otites β. parviflora.* Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 140. — *S. otites β. pubescens* Lindem., Fl. Chers., I (1881) 84.

На відкритих річкових, рідше приморських пісках і в борах. — Зустрічається в більшій частині Української РСР, крім Карпат і прикарпатських районів.

З.П., П.П., Л.П., В.Л.-С. Звичайно або нерідко. — **З.Л.-С.** Немає певних вказівок. — **П.Л.-С.** Нерідко. — **Л.Л.-С.** Звичайно. — **Д.Л.-С.** Рідко. Сталінська обл.: Амвросіївка (!). — **П.З.-Л.С.** Рідко. — Одеська обл.: Первомайський рн, Кримка на р. Кодимі (Левіна). — **Л.З.-Л.С.** У північній і середній частині району звичайно, для південної нема вказівок. — **П.З.С., Л.З.С., П.С.** Нерідко.

Форма з приморських пісків описана як особлива відміна — var. *syvaschica* Klp., але від типової форми вона мало чим відрізняється.

Поширення по СРСР. Європейська частина: Лад.-Ільм. (Ленінград — занесена), Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Верх.-Волз., Волз.-Кам., Заволз., Причорн., Ниж.-Дон., Ниж.-Волз., Крим (Керч. півострів); Кавказ: Передкавк.; Зах. Сибір: Верх.-Тоб., Ірт., Обськ., Алт.; Схід. Сибір: Анг.-Саян.; Серед. Азія: Арал.-Касп., Прибалх.

Загальне поширення. Польща, північна частина Балканського півострова (!), середня і південна смуга Європейської частини СРСР до Кубані і Керченського півострова, Сибір до Ангари, північна частина Середньої Азії, Джунгарія, Західна Монголія (по р. Белезені). Вид описано з околиць Запоріжжя.

Примітка. *O. borysthenica* (Grun.) Klok. — добре відомий нашим флористам вид, який фігурував до цього часу під назвою *Silene parviflora* (Ehrh.) Pers. Проте, як показали наші дослідження, справжня угорська *S. parviflora* = *S. parviflora* subsp. *hungarica* Klp. різниться коротесеньким „папільозним" опушенням верхньої частини стебла, квітконіжок і чашечок, а також рідкими дихазійними пучками і довшими квітконіжками.

967 (3). O. media (Litw.) Klok. — **Ушанка середня.** Стебла в числі декількох, прямостоячі, 40—90 *см* завв., здебільшого в суцвітті розгалужені, голі, тільки в нижній частині коротесенько-шорсткі. Листки лінійно-довгасті або лінійно-ланцетні, гострі, до основи поступово звужені, в пазухах несуть укорочені неплідні гони; нижні 7—9 *см* завд.; верхні 2—5 *см* завд.; усі листки 1—5 *мм* завш. Суцвіття у вигляді вузькопірамідальної волоті з догори напрямленими гілочками, рідше гроноподібне. Квітконіжки голі, 3—5 *мм* завд. Чашечка чоловічих квіток дзвоникувата, 2,5—3 *мм* завд., жіночих — коротко-трубчасто-дзвоникувата, 1,5—2 *мм* завд., з трикутними тупуватими зубцями. Пелюстки жовтуватозелені, вузьколінійні, з війчастими, розширеними вгорі нігтиками. Коробочка яйцевидно-куляста, 2—3 *мм* завд., 1,5—2 *мм* завш. Насінина нирковидна, сірувато-яснобура, з рисунком видовжених многокутників, 0,8—1 *мм* завд. ☉, ♃. Цв. V—VI.

Клоков в Бот. журн. АН УРСР, V, 1 (1948) 25.

— *Silene media* Klp. у Вісн. Київ. бот. сад., IX (1929) 64; Журн. Інст. ботан. АН УРСР, 9 (1936) 109. Шишкин во Фл. СССР, VI, 689. — *S. otites* var. *media* Litw. in sched. ad Herb. Fl. Ross., IV (1902) 3. — *S. parviflora* var. *glabriuscula* M. Pop. in Trav. Univers. As. Med., IX, Suppl. (1925) in adnot. ad *S. wolgensem* (Willd.) Bess.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 910!

На пісках. — Рідко в Степу.

Л.З.-Л.С. Дніпропетровська обл.: Дніпропетровський рн, по Дніпру проти Дніпропетровська (Акінф.!), Лоцмано-Кам'янка (!!), на лівому березі Дніпра в кол. Новомосковському пов. (Олексієнко!). — Сталінська обл.: Першотравневий рн, Білосарайська коса на Азовському морі (Кот.!, Постриганы!, !!).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Причорн., Ниж.-Дон., Ниж.-Волз.; Зах. Сибір: Верх.-Тоб., Ірт. (!), Алт. (?); Схід. Сибір: Лен.-Кол. (?); Серед. Азія: Арал.-Касп., Прибалх.

Загальне поширення. Ендем півдня Європейської частини СРСР.

Секція 2. **Eciliatae** Klok. Пелюстки з голими нігтиками.

968 (4). O. dolichocarpa Klok. — **Ушанка довгоплода.** Стебла в кількості 1—7, прямостоячі, рідко підведені, 30—70 *см* завв., 3—6 *мм*

у діаметрі, в нижній половині густо опушені білуватими кучерявими волосками близько 1 *мм* завд., вище голі, біля середини клейкі. Листки обернено-яйцевидні, повільно звужені в черешок, на верхівці більш-менш закруглені й раптово звужені в коротеньке трикутне вістря, 2,5—11 *см* завд., 4—17 *мм* завш., опушені, як і стебло внизу, за винятком голого кінцевого вістря; в пазухах стеблових листків розвинені вкорочені гони з дрібнішим листям. Суцвіття грониовидне або стиснуто-волотевидне. Цвітяні пучки густі, з великою кількістю квіток у кожному, на кінцях стебла та гілок зближені, зливаються між собою. Квітконіжки голі; в чоловічих квіток тонесенькі, більш-менш вигнуті, 5—10 *мм* завд.; у жіночих — товстіші, прямі, 3—8 *мм* завд. Чашечки чоловічих квіток трубчасто-дзвоникуваті, 4—5 *мм* завд., 1,5—2 *мм* завш., з трикутними, тупуватими, дрібновійчастими по краю зубчиками, зеленуваті; чашечки жіночих квіток видовжено-яйцевидні, такої ж довжини. Коробочки яйцевидні або видовжено-яйцевидні, 6—9 *мм* завд., 3—4,5 *мм* завш. Насінина нирковидна, 0,9—1,2 *мм* завд., з добре помітними на периферії горбочками, бура. ☉. Цв. $^2/_2$V—$^1/_2$VI.

Клоков в Ботан. журн. АН УРСР, V, 1 (1948) 23.
— *Silene dolichocarpa* Klok. in schedis.

На кам'янистих, гранітних схилах.

Л.З.-Л.С. Запорізька обл.: Осипенківський рн, Ново-Петрівка, схили до р. Берди (!), балка Покосна (!).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Причорн.

Загальне поширення. Ендем півдня Української РСР.

Примітка. Цей вид займає ніби посереднє місце між двома видами, що належать до різних секцій: *O. graniticola* Klok і *O. chersonensis* (Zapal.) Klok., відрізняючись від першого голими квітконіжками та чашечками, а від другого — надто довгими коробочками і формою листків.

969 (5). O. densiflora (D'Urv.) A. Grossh. — **Ушанка густоцвіта.** Стебло грубеньке, прямостояче, 50—80 *см* завв., у суцвітті розгалужене; в нижній частині, як і листя, опушене короткими, досить густими волосками; вище середини голе, з клейкими меживузлями. Прикореневі і нижні стеблові листки широко-округло-лопатковидні, досить раптово звужені в довгий черешок, тупі або з вістрям на верхівці, 5—10 *см* завд., 1—2 *см* завш.; верхні — поступово зменшені, обернено-яйцевидні до ланцетних. Волоть пірамідальна, велика; цвітяні кільця дуже густі, багатоквіткові, зближені на кінцях гілок. Квітконіжки тонкі, голі, близько 5 *мм* завд.; приквітки перетинчасті, по краю війчасті. Чашечка гола, трубчасто-дзвоникувата, близько 4 *мм* завд., з тупими зубчиками. Пелюстки зеленувато-блідожовтуваті, з голими нігтиками. Коробочка яйцевидна або овальна, 5—6,5 *мм* завд. Насінина нирковидна, 1,1—1,4 *мм* завд., темносіра, з буруватим відтінком, вкрита тупими плоскими довгастими горбочками. ☉. Цв. $^2/_2$V—VI.

Гроссгейм, Фл. Кавк., изд. 2, III (1945), 255, s. str.
— *Silene densiflora* D'Urv. in Mém. Soc. Linn., Paris, I (1822) 303. Шишкин во Фл. СССР, VI, 685, ex parte. — *S. otites δ. densiflora* Otth. in DC., Prodr., I (1824) 369.

На глинистих і вапнякових схилах. — Наводиться для крайнього півдня Степу.

Л.З.-Л.С. Сталінська обл.: Жданов, Першотравневий рн, с. Мелекине біля Білосарайської коси на Азовському морі. — Запорізька обл.: Осипенко. — **П.З.С.** Одеса. — **П.С.** Херсонська обл.: Ново-Троїцький рн, острів Чурюк (Левіна). Усі наведені вказівки сумнівні. Певних екземплярів цього кримського виду з території Української РСР ми ще не бачили.

Поширення по СРСР. Європейська частина: Крим.

Загальне поширення. Ендем Криму.

970. (6). O. artemisetorum Klok. sp. nova in Addenda II, p. 657. — **Ушанка полинкова.** Стебла в кількості 1—2, прямостоячі, 40—90 *см* завв., внизу густо опушені м'якими, білими, кучерявими волосками до 1,5 *мм* завд. Прикореневі листки з еліптичною, раптом звуженою в черешок пластинкою, 4—7 *см* завд. (з черешком), 4—17 *мм* завш.; стеблові листки від широко лопатковидних, довгочерешкових до лінійно-ланцетних, сидячих, загалом 2—10 *см* завд., 2—17 *мм* завш.; середні — з укороченими гонами в кутках. Суцвіття волотисте, досить стиснуте. Кільця квіток густі, більш-менш зближені, так що часто зливаються на кінці стебла і гілок або більш розсунуті. Приквітки з рясними довгими війками по краю. Чашечка

Рис. 94. *Ушанка полинкова — Otites artemisetorum* Klok.
1 — загальний вигляд жіночого екземпляру; *2* — плід (збільш.).

3—4 *мм* завд.; у чоловічих квіток довша й ширша, дзвоникувата, 2—2,5 *мм* завш., з дрібновійчастими по краю зубчиками, 0,8—1 *мм* завд., з помітними зеленими жилками; в жіночих — трубчаста, близько 1,25 *мм* завш. Пелюстки вузьколінійні, близько 0,2 *мм* завш., зеленуваті. Коробочка яйцевидна, 5,5—6,5 *мм* завд., 2,5—3,5 *мм* завш. Насінина нирковидна, 0,7—0,9 *мм* завд., бура, з невиразними тупими горбочками. ☉. Цв. V—VI.

— *Silene artemisetorum* Klok. in schedis. — *S. chersonensis* subsp. *litoralis* Klp., Журн. Інст. бот. АН УРСР, 9 (17) (1936) 118.

На полинкових степах і по схилах до Сиваша. Зустрічається по чорноморському і азовському узбережжю.

Л.З.-Л.С. Запорізька обл.: острів Бірючий (!); околиці м. Осипенко (!!). — Сталінська обл.: Білосарайська коса (!). — **Л.З.С.** Херсонська обл.: Голопристанський рн, острів Тендер (Давидич!); Скадовський рн, півострів Джарилгач (Зоз!). — **П.С.** Херсонська обл.: Сивашський рн, острів Чурюк (Левіна!).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Причорн. (крайній півд.), Крим (півн. узбережжя).

Загальне поширення. Ендем півдня Української РСР і Криму.

Примітка. Вказувана для півдня Української РСР *S. densiflora* d'Urv. *s. str.* теж, мабуть, належить до цього літорального виду.

971 (7). O. chersonensis (Zapal.) Klok. — **Ушанка херсонська.** Стебла в числі 1—3, звичайно поодинокі, прямостоячі, 30—100 *см* завв.; до середини, як і листя, опушені м'якими, білуватими, більш-менш кучерявими, відлеглими, довшими (до 2 *мм* завд.) і короткими волосками; вище голі, клейкі. Прикореневі й нижні стеблові листки видовженолопатковидні, до основи відтягнуті в довгий черешок, на верхівці звужені, пригострені або закруглені з вістрям, 4—12 *см* завд., (4)8—15 *мм* завш.; верхні — довгасто- або лінійно-ланцетні, сидячі, з укороченими гілочками в пазухах. Суцвіття з більш-менш відхиленими гілками; цвітяні кільця негусті. Квітконіжки тонкі, 2—10 *мм* завд.; приквітки перетинчасті, по краю з більш-менш густими війками. Чашечка 2,5—3,5 *мм* завд.; у чоловічих квіток дзвоникувата, 2—2,5 *мм* завш., із зубчиками близько 1 *мм* завд.; у жіночих — майже трубчаста, вужча, із зубчиками близько 0,5 *мм* завд.; зубчики тупуваті. Пелюстки зеленуватожовті, вузьколінійні, близько 0,3 *мм* завш., із голими нігтиками. Коробочка довгасто-яйцевидна, 4,5—6 *мм* завд., 2—3 *мм* завш. Насінина трикутнонирковидна, 0,5—0,8 *мм* завд., чорнувата, з гострими горбочками на периферії. ☉. Цв. $^2/_2$V—$^1/_2$VII.

Клоков в Бот. журн. АН УРСР, V, 1 (1948) 25.

— *Silene densiflora* var. f. *chersonensis* Zapal., Consp. fl. Galic. crit., III (1911) 189. — *S. chersonensis* Klp. у Вісн. Київ. Бот. Сад. IX (1929) 9; Журн. Інст. ботан. АН УРСР, 9 (17) (1936) 117, p. p. — *S. densiflora* auct. fl. ucr. pro max. parte. — *S. otites* var. *α*, Por., Обозр. (1869) 45. — *S. otites* var vel subsp. *genuina* Шмальг., Фл. Ю.-З. Р. (1886) 86; Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 143, p. p.

Рис. 95. *Ушанка херсонська — Otites chersonensis* (Zapal.) Klok.
1 — загальний вигляд жіночого екземпляра; *2* — верхівка голівки чоловічого суцвіття; *3* — плід (збільш.).

На степах, степових схилах і відслоненнях у лісостеповій і степовій зонах Української РСР.

П.Л.-С. Вінницька обл.: Бершадський рн, Шумилівка над Бугом (Кот.!). — Київська обл.: Смілянський рн, Сміла (Борисевич!), Яблунівка (!); Звенигородський рн, Звенигородка, Козацьке; Лисянський рн, Босівка (Підоплічка!). — Кіровоградська обл.: Кам'янка (!); Єлисаветградський рн, Красносілля, Єлисаветградка (Ліндем.!). — **В.Л.Л.-С., Д.Л.-С., П.З.-Л.С., Л.З.-Л.С.** Звичайно — **П.З.С.** і **Л.З.С.** Нерідко.

Поширення по СРСР. Європейська частина: Серед.-Дніпр., Причорн., Волз.-Дон., Ниж.-Дон., Заволз., Бессараб., Крим (Керченський півостр. і Євпатор. р-н); Сибір: Верх.-Тоб. (Чкаловськ, кол. Кустанайський пов.).

Загальне поширення. Південна смуга Європейської частини СРСР, Крим, Західний Сибір (?).

972 (8). O. maeotica Klok. sp. nova in Addenda II, p. 658. — **Ушанка азовська.** Стебла в кількості 1—3, прямостоячі, 50—120 *см* завв., до середини опушені довгими і короткими, назад загнутими волосками, 0,5—2 *мм* завд., вище голі, клейкі. Прикореневі та нижні стеблові листки видовжено-лопатковидні, на верхівці закруглені, з трикутним гострим кінчиком, довгочерешкові, 5—12 *см* завд., 4—12 *мм* завш.; верхні — довгасто- або лінійно-ланцетні, сидячі. Суцвіття в чоловічих екземплярів розлоге, з довгими гілками, кільця квіток більш-менш розсунуті; в жіночих — більш стиснуте. Верхівкові листки і приквітки по краю з рідкими, дуже короткими війками при основі. Квітконіжки 5—10 *мм* завд.; чашечка в чоловічих квіток блідозелена, з непомітними жилками, лійковидна, 3—3,5 *мм* завд., близько 2 *мм* завш., з зубчиками 1—1,5 *мм* завд., по краю голими; в жіночих квіток чашечка до 4 *мм* завд., при плодах з помітними зеленуватими жилками та з дрібновійчастими по краю зубчиками близько 1 *мм* завд. Пелюстки вузькоклиновидні, білуваті (з ледве помітним зеленуватим відтінком), близько 0,5 *мм* завш.; відгин близько 2 *мм* завд. Коробочка яйцевидна, 5—6 *мм* завд., близько 3 *мм* завш. Насінина трикутно-нирковидна, 0,8—0,9 *мм* завд., чорнувата, з гострими горбочками на периферії. ☉. Цв. $^2/_2$V—$^1/_2$VII.

S. maeotica Klok. in schedis.

На кам'янистих степах і степових схилах. — На крайньому південному сході.

Л.З.-Л.С. Сталінська обл.: околиці Жданова (!!).

Поширення по СРСР. Європейська частина. Причорн. (схід.), Ниж.-Дон. (Ростовська обл.).

Загальне поширення. Ендем півдня Європейської частини СРСР.

Примітка. За нашими спостереженнями, в районі Жданова зустрічається з ряду ***Densiflorae*** **Klok.** тільки цей вид і відсутня найбільш поширена ***O. chersonensis*** **(Zapal.) Klok.**

Рис. 96. *Ушанка азовська — Otites maeotica* Klok.

1 — загальний вигляд жіночого екземпляра; *2* — гілочка суцвіття чоловічого екземпляра; *3* — плід (збільш.).

973 (9). O. moldavica Klok. — **Ушанка молдавська.** Стебла поодинокі, 60—100 *см* завв., до середини опушені досить довгими й короткими, назад загнутими волосками, вище голі, більш-менш клейкі. Прикореневі листки видовжено-лопатковидні, звужені до верхівки або з виразно еліптичною пластинкою, вгорі загострені, до 17 *см* завд., 3—17(38) *мм* завш.; стеблові листки довгасто-ланцетні, 2—16 *см* завд., 2—17 *мм* завш. Суцвіття в чоловічих екземплярів волотисте, розлоге, в жіночих більш стиснуте; цвітяні кільця негусті, звичайно 4—12-квіткові, рідко рясніші, більш-менш розсунуті; приквітки по краю густо війчасті. Квітконіжки 4—9 *мм* завд., у чоловічих квіток коротші, у жіночих довші. Чашечки бліді, але з помітними зеленуватими жилками; у чоловічих квіток лійковидні, близько 3 *мм* завд., 1,5—2 *мм* завш., із зубчиками близько 2 *мм* завд., по широкоплівчастому краю дрібновійчастими; у жіночих — трубчасто-лійковидні, 3—3,2 *мм* завд., з зубчиками близько 0,5 *мм* завд. Пелюстки зеленуватобілі, з відгином близько 1,5 *мм* завд., 0,4—0,5 *мм* завш., в 1,5 раза довші від чашечки. Коробочка 5—6 *мм* завд., 2,5—4 *мм* завш., яйцевидна. Насінина нирковидна, 0,8—1 *мм* завд., бура, по краю і на поверхні вкрита гострими горбочками. ☉. Цв. VI—VII.

Клоков в Бот. журн. АН УРСР, V, I (1948) 24.
— *Silene moldavica* Klok. in schedis.

На степових схилах. — Тільки на крайньому південному заході Лісостепу.

З.Л.-С. Певних місцезнаходжень з території Української РСР ще не зареєстровано, але зустрічається в суміжних районах Молдавської РСР, де понад Дністром є досить звичайною рослиною.

Поширення по СРСР. Європейська частина: Бессараб., Причорн. (півн. зах.).

Загальне поширення. Ендем південного заходу СРСР.

Примітка. Мабуть, до цього виду стосуються вказівки *Silene wolgensis* Bess. для Бессарабії. Вид описано з околиць м. Тирасполя.

974 (10). O. orae-syvashicae Klok. sp. nova in Addenda II, p. 658. — **Ушанка узбережно-сивашська.** Стебла поодинокі або їх 2—3, прямостоячі, 6—140 *см* завв., до середини опушені назад загнутими або відлеглими короткими волосками, вище голі, трохи клейкі (можуть бути клейкі й посередині на ще опушених міжвузлях). Листки 2,5—12 *см* завд., 2,5—25 *мм* завш.; прикореневі й нижні стеблові листки з еліптичною пластинкою або лопатковидні. Суцвіття волотисте, у чоловічих екземплярів з більш-менш видовженими, скоса відхиленими нижніми гілками (у більших екземплярів розвинені на стеблі ще й улиснені гілки, які несуть невелику кількість квіток у недорозвиненому суцвітті) та з коротшими, більш притиснутими й скупченими верхніми; верхівкові листки й приквітки плівчасті, з зеленуватою середньою жилкою, по краю коротковійчасті; квітконіжки 3—6 *мм* завд. Чашечка 3—3,5 *мм*

Рис. 97. *Ушанка молдавська — Otites moldavica* Klok.
1 — загальний вигляд чоловічого екземпляра; *2* — гілочка суцвіття з плодами; *3* — плід (збільш.).

завд.; у чоловічих квіток дзвоникувата, близько 2 *мм* завш., із зубчиками 0,7—0,8 *мм* завд., по краю дрібновійчастими; в жіночих — трубчасто-дзвоникувата, близько 1,5 *мм* завш., із зубчиками близько 1 *мм* завд.; при плодах чашечка доходить до 5 *мм* завд., завжди набагато перевищує середину коробочки і звичайно досягає зубців, якими та розкривається. Пелюстки білуваті, 0,5—0,6 *мм* завв. Коробочка широкояйцевидна, 4,5—6 *мм* завд., 3—4 *мм* завш. Насінина широконирковидна, 0,9—1 *мм* завд., чорнувата або темнобура, з гоструватими горбочками по всій поверхні. ☉. Цв. VI—VII.

— *Silene orae-syvashicae* Klok. in schedis.

На полинкових степах і перелогах, по солоних подах, солонцях і схилах до Сиваша на крайньому півдні Української РСР і в суміжній частині Криму, де заступає *O. wolgensis* (Willd.) Grossh.

П.С. Херсонська обл.: відомі такі місцезнаходження — Каланчацький рн, радгосп „Червоний чабан“ (!!), під Чорна Долина (Прянишников!), райои порту Хорли (Наконечна!); Сивашський рн, Ново-Михайлівка; Генічеський рн, Ново-Дмитрівка (Кот.!), Миколаївка, острів Чурюк (Левіна!), Перекоп (II).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Причорн., Крим.

Загальне поширення. Ендем півдня Європейської частини СРСР.

975 (11). O. wolgensis (Willd.) Grossh. — **Ушанка волзька.** Стебла прямостоячі, 40—90 *см* завв., у нижній частині густо опушені білими назад загнутими шорсткуватими волосками, близько 1 *мм* завд., вище середини голі, іноді трохи клейкі. Прикореневі та нижні стеблові листки видовжено-люпатковидні, звужені до основи в черешок, на верхівці загострені до гострих, 4—10(11) *см* завд. (з черешком), 4—12(16) *мм* завш.; верхні — лінійно-ланцетні, сидячі, гострувати, всі опушені такими ж волосками, як на стеблі. Суцвіття волотисте, пірамідальне, з лукасто вигнутими опуклістю назовні нижніми гілками. Цвітяні кільця негусті; приквітки по краю війчасті. Квітконіжки дорівнюють чашечці або нерідко в 2—3 рази довші, голі. Чашечка широколійковидна в чоловічих квіток і дзвоникувата в жіночих, 2,5—3,5 *мм* завд., білувата, з виразними зеленими смужками по жилках, з тупими зубчиками близько 1 *мм* завд. Пелюстки клиновидні, в 1,5—2 рази довші від чашечки, 0,5—0,8 *мм* завш., білі, голі. Коробочка кулясто-яйцевидна, 4—5(5,5) *мм* завд., 2,5—3,5 *мм* завш.; чашечка при плодах досягає звичайно лише її середини. Насінина закруглено-трикутно-нирковидна, 0,8—1 *мм* завд., сіруватобура, з гоструватими краями і довгастими плоскими горбочками. ☉. Цв. $^2/_2$VI—VII.

Гроссгейм, Фл. Кавказа, изд. 2, III (1945) 255.

— *Cucubalus wolgensis* Willd., Enum. Hort. Berol., Suppl. (1813) 24, nom. nud. — *Viscago wolgensis* Hornem., Hort. Hafn. (1813) 48. — *Silene wolgensis* Bess. ex Spreng., Ind. sem. Hort. Halens. (1818) 7. Шишкин во Фл. СССР, VI (1936) 685. — *S. otites* var. *γ. wolgensis* Rohrb., Monogr. Silene (1868) 201. — *S. otites* subsp. *β. wolgensis* Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 343. — *S. effusa Otth.* in DC., Prodr., I (1824) 370.

Видані зразки: Герб. фл. Сред. Аз., № 123.

На степах, степових схилах, кам'янистих відслоненнях і солонцях. Звичайна рослина в лівобережних степових районах; на Правобережжі зустрічається спорадично між Дніпром і Інгульцем; далі на захід з певністю невідома.

Д.Л.-С. Звичайно. — **П.З.-Л.С.** Дніпропетровськ (!). — **Л.З.-Л.С.** Звичайно. — **П.З.С.** Миколаївська обл.: Очаків — Ольвія. — Херсоиська обл.: Білозерка (!); Великоолександрівський рн, Велика й Мала Олександрівка (!); Калинівський рн, Мала Сейдеменуха (!). — Дніпропетровська обл.: Широківський ри, Зелене (!). Крім сумнівного місцезнаходження в околицях Очакова, решта пунктів лежить по р. Інгульцю і дає відому на сьогодні західну межу ареалу цього виду. — **Л.З.С.** Звичайно. Зразки з **П.С.** належать до близької *O. orae-syvaschicae* Klok.

Поширення по СРСР. Європейська частина: Волз.-Кам., Ниж.-Дон., Волз.-Дон., Заволз., Ниж.-Волз., Причорн.; Кавказ: Передкавк.; Зах. Сибір: Верх.-Тоб., Ірт., Алт.; Серед. Азія: Арал.-Касп., Прибалх., Дж.-Тарб., Тянь-Шан., Сир-Дар.

Загальне поширення. Південна смуга Європейської частини СРСР і Західного Сибіру, Середня Азія до Джунгарії (Кендерлик) і Західної Монголії (р. Каба); вказується для Бессарабії і Румунії, але, мабуть, помилково. Екземпляри з території Молдавської РСР, що ми бачили, належать до *O. moldavica* Klok.

Примітка. Українська форма цього виду описана як особлива відміна — *Silene wolgensis* var. *ucrainica* Klp. в Журн. Інст. бот. АН УРСР, 9 (17) (1936) 115 і схарактеризована коротшою, більш стислою волоттю, а також більш компактними цвітяними кільцями, рівняючи до типової волзької. Ми такої різниці між українською і волзькою формами виду не помітили. До того ж var. *ucrainica*, за автором її, не зустрічаючись на Волзі, росте далі на схід — у західносибірських степах. Географічна диференціація на величезному ареалі виду можлива, але ще не виявлена.

976 (12). O. pseudootites (Bess.) Klok. — **Ушанка несправжня.** Стебла в числі 1—2, прямостоячі, 50—150 *см* завв.; у нижній частині густо опушені короткими, вниз загнутими волосками, вгорі голі, біля середини клейкі. Прикореневі і нижні стеблові листки яйцевидно-люпатковидні, тупі або з коротким насадженим вістрям, до основи звужені в довгий черешок, 6—12 *см* завд. (з черешком), 10—30 *мм* завш.; верхні — вужчі, довгасто-ланцетні до лінійно-ланцетних, загострені, в пазухах з укороченими улисненими гонами; в чоловічих екземплярів листки помітно ширші, як у жіночих. Волоть вузькопірамідальна, з косо вгору направленими гілочками; цвітяні кільця не дуже густі, зближені. Квітконіжки голі, 2—5 *мм* завд.; чашечка 3—3,5 *мм* завд., гола; в чоловічих квіток чашечка дзвоникувата, в жіночих майже трубчаста. Пелюстки вузьколінійно-клиновидні, жовтуватозелені, голі. Коробочка довгасто-яйцевидна, 5—6,5 *мм* завд., 2,5—3 *мм* завш. Насінина з тупуватими, злегка опуклими, довгастими горбочками і паралельною до краю борозенкою на боках. ☉. Цв. VI—VII.

Рис. 98. *Ушанка несправжня — Otites pseudootites* (Bess.) Klok.
1 — загальний вигляд жіночого екземпляра; *2* — плід (збільш.).

Клоков у Бот. журн. АН УРСР, V, 1 (1948) 25.

— *Silene pseudootites* Bess. ex Rchb., Fl. Germ. exc. (1832) 819. — *S. otites* var. *pseudootites* Borb., Budapest. és Kornyek növen (1879) 148. — *S. otites* var. *γ. macrophylla* Otth. in DC. Prodr., I (1824) 369. Kulczyński in Fl. Polska, II (1921) 194. — *S. densiflora* Zapal., Consp. fl. Galic. crit., III (1911) 187 excl. var. f., non d'Urv. — *S. Eugeniae* Klp. в Журн. Інст. бот. АН УРСР, 9 (17) (1936) 119.

Видані зразки: Fl. exs. reip. boh.-slov., № 21.

На степових і кам'янистих вапнякових схилах, по узліссях і галявинах. — У західній частині Української РСР, переважно в Наддністрянщині.

Р.-О.Л. Околиці Львова (!!). — **П.П.** Житомир (Липський). — **З.Л.-С.** У західній частині звичайно, на сході району — Кам'янець-Подільська обл.: Смотрицький рн, Біла (!); Кам'янець-Подільський (Круцкевич!); Староушицький рн, Бакота (!); Кам'янець-Подільський рн, с. Мукша по Дністру. — Вінницька обл.: Ямпіль (Шмальг.!). — **П.Л.-С.** Київська обл.: Гребінківський рн, Устимівка (!); Біла Церква (Оксіюк); Обухівський рн, Трипілля (!); Богуславський рн, Лютарі, Чайки, Хохітва (!). — **П.З.-С.** Миколаївська обл.: Вознесенськ (!!).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Верх.-Дністр. (півд.), Серед.-Дніпр., Бессараб., Причорн.

Загальне поширення. Середня Європа, південний захід Європейської частини СРСР.

Примітка. Екземпляри з П.Л.-С. виділені були в окремий вид *Silene Eugeniae* Klp., але ознаки автентичних екземплярів цього виду не відповідають його опису і збігаються з ознаками *O. pseudootites*.

977 (13). O. donetzica (Klp.) Klok. — **Ушанка донецька.** Стебла досить грубі, прямостоячі, 60—120(140) *см* завв., з численними міжвузлями, в суцвітті розгалужені; в нижній частині коротко опушені (волоски до 0,5 *мм* завд.), вище — голі, з дуже клейкими верхніми міжвузлями. Листки коротко опушені, з неплідними гілочками в пазухах; нижні — довгасто-обернено-ланцетні або обернено-ланцетні, до основи поступово звужені в черешок, 7—14 *см* завд., 5—20(23) *мм* завш.; верхні — вужчі, до лінійно-ланцетних (від 1,5 *см* завд., 2 *мм* завш.). Волоть широкорозлога, велика (до 75 *см* завд.). Цвітяні кільця дуже густі. Квітконіжки голі, короткі, у жіночих квіток 3—10, у чоловічих 1—5 *мм* завд.; багато квіток сидячих. Чашечка 3,5—5 *мм* завд., гола, в чоловічих квіток дзвоникувата, близько 2 *мм* завш.; у жіночих — трубчасто-лійковидна, вужча. Пелюстки зеленуватожовті, до середини розширені, з голими нігтиками. Коробочка довгасто-яйцевидна, 5—7(8) *мм* завд., 2,5—4 *мм* завш. Насінина з гострими горбочками, (0,8)1—1,3 *мм* завд. ☉. Цв. VI—VII.

Клоков у Бот. журн. АН УРСР, V, 1 (1948) 25.
— *Silene donetzica* Klp., Журн. Інст. бот. АН УРСР, 9 (1936) 116.

По узліссях дібров, серед чагарників, а також на вапнякових і крейдяних схилах. — Тільки на південному сході Української РСР.

Рис. 99. *Ушанка донецька — Otites donetzica* (Klp.) Klok.
1 — загальний вигляд чоловічого екземпляра; *2* — плід (збільш.); *3* — гілочка суцвіття з плодами.

Д.Л.-С. Сталінська обл.: Слов'янський рн, Слов'янськ (Оксіюк!), гори Артема (Ширяєв!); Краснолиманський рн, Крива Лука (!); Артемівськ (Оксіюк!); Ясинувата (!); Старо-Бешівський рн, Олександрівка на р. Кальміусі (!); Горлівська мр, ст. Байрак (!). — Ворошиловградська обл.: Ровеньківський рн, Провальська цілина (Прокудін!). — **Л.З.-Л.С.** Сталінська обл.: Ольгинський рн, Комсомольське лісництво (!), Велико-Анадоль (Кот.!); Волноваський рн, Старо-Гнатівка (!).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Ниж.-Дон.

Загальне поширення. Ендем півдня Європейської частини СРСР.

Примітка. Вид описано з околиць ст. Ясинуватої.

Рід 273. Зірки — Lychnis L.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 436.

Квітки двостатеві. Чашечка п'ятизубчаста, з десятьма випнутими жилками. Пелюсток п'ять, з дволопатевою пластинкою, при основі пластинки з придатками, які містяться на порожнистій опуклині. Тичинок десять; стовпчиків п'ять; коробочка розкривається п'ятьма зубчиками при верхівці, одногнізда; насіння дрібне. — Багаторічні трави.

В СРСР зустрічається вісім видів, переважно на Далекому Сході та в Сибіру; з них в Українській РСР трапляється один.

978 (1). L. chalcedonica L. — **Зірки городні,** татарське мило. Стебло прямостояче, 40—125 *см* завв., просте або вгорі трохи розгалужене, вкрите довгими шорсткими волосками. Листки яйцевидні, гострі, при основі серцевидні, шорсткі, по жилках і з країв шорстко-волосисті. Квітки на коротких ніжках, зібрані в густий головчастий кінцевий півзонтик. Чашечка трубчаста, близько 15—16 *мм* завд. Пелюстки червоні, з пластинкою близько 7 *мм* завд., до середини або глибше надрізані, при основі відгину з двома довгими лінійними або шиловидними придатками. Коробочка яйцевидна; насінина трикутно-серцевидна, з горбочками. ♃. Цв. VI—VII.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 436. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 144. Горшкова в Фл. СССР, VI (1936) 696.

Часто культивується як декоративна рослина; нерідко дичавіє. Спорадично зустрічається нібито в дикому стані на узліссях та між чагарниками в Поліссі, Лісостепу й північній частині Степу. Матеріал для розв'язання питання про природне поширення цього виду на Україні ще недостатній.

Поширення по СРСР. Європейська частина: півд. і півн. схід; Зах. Сибір: півд.; Схід. Сибір: Анг.-Саян.; Серед. Азія: Арал.-Каєп., Прибалх., Тянь-Шан.

Загальне поширення. Крім згаданих районів СРСР, зустрічається ще в Монголії.

Рід 274. Коронарія — Coronaria L.

L., Gen. pl., ed. 1 (1737) 135.

Квітки поодинокі або у волотистому суцвітті. Чашечка дзвоникувата, з десятьма жилками, п'ятизубчаста. Пелюсток шість, рожево-червоних або білих; пластинка пелюсток суцільна або глибоко-роздільна, з придатками, що сидять на плоскій основі її, утворюючи привіночок. Тичинок десять; стовпчиків п'ять; коробочка одногнізда, майже сидяча, розкривається при верхівці п'ятьма зубчиками. — Багаторічні трави з прикореневою розеткою листків.

В СРСР тільки наші два види; приналежність їх до одного роду сумнівна.

---

1. Квітки поодинокі, на кінцях гілок; пелюстки червоні, із суцільною обернено-яйцевидною пластинкою. Вся рослина густо білоповстиста . . . . **(1). К. шкіряста — C. coriacea** (Moench) Schischk.
— Квітки в рідкому волотистому або щитковидно-волотистому суцвітті; пелюстки рожеві, з глибоко чотирироздільною пластинкою. Рослина з рідким коротким опушенням . . . . . **(2). К. зозулин цвіт — C. flos cuculi** (L.) A. Braun.

979[1] (1). C. coriacea (Moench) Schischk. — **Коронарія шкіряста.** Вся рослина густо вкрита шовковистою білою повстю. Стебла прямостоячі, 30—60 *см* завв.; вгорі вилчасто розгалужені. Нижні листки довгасто-обернено-яйцевидні, черешкові; верхні — ланцетні, сидячі, 3—8 *см* завд., 1—2 *см* завш., гострі. Квітки великі, на довгих ніжках, поодинокі. Чашечка трубчасто-дзвоникувата, 15—20 *мм* завд., 7—9 *мм* завш., шкіряста, з ланцетними зубцями. Пелюстки бруднопурпурові, з широкою обернено-яйцевидною суцільною пластинкою до 15 *мм* завд.; придатки на її основі хрящуваті. Коробочка довгаста, майже сидяча. Насінина дуже дрібна, закруглено-серцевидна, чорнувата, з дрібненькими тонкими горбочками. ♃. Цв. VI—VII.

Горшкова в Фл. СССР, VI (1936) 699.
— *Lychnis coriacea* Moench, Meth. (1794) 709. — *Agrostemma coronaria* L., Sp. pl., ed. I (1753) 436. — *Lychnis coronaria* Desr. in Lam. Encycl., III (1789) 643. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 144. — *Coronaria coronaria* Huth. in Helios Frankf., II Jahrg. (1893) 134.

Культивується і дичавіє в південно-західних районах Української РСР.

Пр.Л., З.Л.-С. Південь, нерідко зустрічається в цілком здичавілому стані на сухих схилах.

Поширення по СРСР. Європейська частина: Бессараб., Крим; Кавказ; Серед. Азія: Сир-Дар., Пам.-Ал., Тянь-Шан.

Загальне поширення. Середземномор'я, Балкани, Мала Азія, Індія, Гімалаї.

979 (2). C. flos-cuculi (L.) A. Braun. — **Коронарія зозулин-цвіт.** Стебла в числі 1—6, прямостоячі, 30—90 *см* завд., коротко опушені вниз притиснутими волосками, вгорі галузисті. Нижні листки довгасто-лопатковидні, черешкові; верхні — вузьколанцетні, сидячі, 3—9 *см* завд., 2—5 *мм* завш. Суцвіття волотисте, рідко з супротивними гілками. Квітконіжки коротші або частіше довші від чашечки. Чашечка спочатку циліндрична, потім дзвоникувата, 6—10 *мм* завд., 3—6 *мм* завш., майже плівчаста, з червонуватокоричневими жилками і яйцевидно-трикутними загостреними зубцями. Пелюстки рожеві, до 25 *мм* завд., з пальчасточотирироздільною на довгі лінійні частки пластинкою; пластинка при основі з двома видовженими лінійно-шиловидними придатками. Коробочка широкояйцевидна, до 8,5 *мм* завд. Насінина нирковидна, 0,5—0,7 *мм* завд., з гострими горбочками. ♃. Цв. VI—VIII.

A. Braun in Flora, XXVI (1843) 386. Горшкова в Фл. СССР, VI (1936) 700. — *Lychnis flos cuculi* L., Sp. pl., ed. I (1753) 436. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 144.

На вогких луках, окраїнах боліт, у вільшняках. — По всій Української РСР; на крайньому півдні рідшає і зникає.

Зак.Л., К.Л. (у нижчій смузі гір), **Пр.Л., Р.-О.Л., З.П., П.П., В.Л.-С., З.Л.-С., П.Л.-С.** Звичайно або нерідко. — **Д.Л.-С.** Рідко. Сталінська обл.: ст. Ясинувата (Сидоров). — **П.З.-Л.С.** Дніпропетровськ (Пач.!). — **Л.З.-Л.С.** На північ від Дінця в долинах річок, по Дінцю, Осколу, Красній — у нижній течії нерідко. — Дніпропетровська обл.: Новомосковський рн, по р. Самарі (!) і по Дніпру, на південь району зникає. — **П.З.С.** Немає даних. — **Л.З.С.** Херсонська обл.: Цюрупинськ (Пач.) та інші пункти по Нижньому Дніпру.

Поширення по СРСР. Європейська частина (крім Заволз., Ниж.-Волз.); Кавказ: Передкавк.; Зах. Сибір: Обськ., Верх.-Тоб., Алт.; Схід. Сибір: Анг.-Саян., Даур.

Загальне поширення. Скандінавія, Середня Європа, вказані райони СРСР, Середземномор'я.

Рід 275. Елізанта — Elisanthe Fenzl.

Fenzl in Endl., Gen. pl. (1840) 972.

Квітки двостатеві; чашечка з 10 або 20 жилками; пелюстки з дволопатевою пластинкою, білі або рожеві; тичинок десять; стовпчиків три; коробочка одногнізда, розкривається шістьма зубчиками. — Однорічні, дворічні або багаторічні трави з ланцетними, лопатковидними або яйцевидними листками.

З території СРСР відомо 14 видів цього роду, поширених переважно в Азіатській частині; з них в Українській РСР відомо три.

---

1. Багаторічна рослина до 30 *см* завв.; листки на поверхні голі . . . . . **(1). Е. Завадського — E. Zawadskii** (Herbich) Klok.
— Однорічні або дворічні рослини до 70—90 *см* завв.; листки на поверхні опушені . . . . . 2.

2. Чашечка 20—25 *мм* завд., з довгими шиловидними зубцями . . . . . (3). **E. ночецвітна — E. noctiflora (L.) Rupr.**
— Чашечка 14—19 *мм* завд., з тупими зубцями . . . . . (2). **E. клейка — E. viscosa (L.) Rupr.**

980 (1). E. Zawadskii (Herbich) Klok. — **Елізанта Завадського.** Стебла в числі 1—2(4), підведені або висхідні, (13)15—30(35) *см* завв., коротко опушені. Нижні листки зібрані при основі стебла в розетку, лопатковидно-еліптичні, до 10(13) *см* завд., 1,5—3 *см* завш., звужені в короткий крилатий черешок, загострені, на поверхні з обох боків голі, зморшкувато-крапчасті, з країв дрібно-, але густовійчасті; стеблові листки значно дрібніші, нечисленні, розсунуті, ланцетні до лінійних. Квітки нечисленні, зібрані в кінцевий півзонтик або в декілька півзонтиків, розміщених грониовидно; стеблю з 1—6(9), найчастіше з трьома квітками. Квітконіжки коротші від чашечки; чашечка здута, яйцевидна, 16,5—17,5 *мм* завд., коротковолосиста, з 20 жилками, що вгорі анастомозують, і з п'ятьма широкотрикутними тупуватими зубцями, 3,5—4,5 *мм* завд.; зубці з країв коротковійчасті. Пелюстки 20—24 *мм* завд.; пластинка їх біла, 8—12 *мм* завд., обернено-серцевидна, з клиновидною основою, майже до середини розсічена на широкі частки, при основі з двома довгастими або ланцетними придатками, 1,5—2 *мм* завд., розміщеними на її опуклинах. Стовпчиків три; нитки тичинок, як і нігтики пелюсток, війчасті. Коробочка яйцевидна, 11—12,5 *мм* завд., цілком одногнізда, на волохатому карпофорі 3—4 *мм* завд. Насінина нирковидна, 1,6—2 *мм* завд. ♃. Цв. VI—VII.

Клоков, hoc loco, combinatio nova.
— *Silene Zawadskii* Herbich in Mnemosyne (1833) 328 (nomen); apud Zawadski, Enum. pl. Gal. et Buc. (1835) 54 et 191 (descriptio). — *Melandrium Zawadskii* A. Br. in Flora, XXV, I (1843). Zapal., Consp. fl. Galic. crit., III (1911) 205.

На вапнякових скелях. У субальпійській смузі Карпат, на висоті (970)1400—1800 *м* над р. м.

К.Л. У Станіславській і Чернівецькій областях.

Поширення по СРСР. Європейська частина: тільки в Карпатах.

Загальне поширення. Ендем Східних Карпат.

981 (2). E. viscosa (L.) Rupr. — Елізанта клейка. Стебла поодинокі, прямостоячі, 30—80 *см* завв., прості або трохи розгалужені, разом із листям густо вкриті залозистими і простими волосками. Нижні листки довгасто-ланцетні, 2—6 *см* завд., 5—15 *мм* завш., звужені в черешок; верхні — ланцетні, без черешків. Суцвіття грониовидне, видовжене, складене з супротивних 7—10-квіткових півзонтиків. Квітконіжки коротші від чашечки. Чашечка трубчаста, 17—19 *мм* завд., 4—5 *мм* завш., залозисто-волохата, з десятьма жилками, при плодах трохи здута, циліндрично-булавовидна; зубці її ланцетні, тупі. Пелюстки жовтувато-зелені або білі, з глибоко двороздількою пластинкою 8—10 *мм* завд., без привіночка; нігтики їх війчасті; стовпчиків три; нитки тичинок війчасті. Коробочка довгасто-яйцевидна, 10—12 *мм* завд., у 3—5 рази довша від опушеного карпофора. ☉. Цв. VI—VIII.

Ruprecht., Fl. Cauc. (1869) 200.
— *Cucubalus viscosus* L., Sp. pl., ed. I (1753) 414. — *Silene viscosa* Pers., Synops., I (1805) 497. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 497. — *Melandrium viscosum* Čelak. in Lotos, XVIII (1869) 118. Шишкин во Фл. СССР, VI, (1936) 710.

На степових схилах, кам'янистих місцях і степах. — У Степу і Лісостепу, частіше на Лівобережжі.

З.Л.-С. Тернопільська обл.: наводиться для Медоборів (Запал.). — Кам'янець-Подільська обл.: Гвардійський рн, Павликівці. — Вінницька обл.: Ольгопіль (Рог.!). — **П.Л.-С.** Київська обл.: Київ (Рог.!); Біла Церква (Рог.); Смілянський рн, Яблунівка (!). — **Л.Л.-С., Д.Л.-С.** Нерідко. **П.З.-Л.С.** Наводиться для околиць Дніпропетровська. — **П.З.С.** Одеська обл.: околиці Одеси; Іванівський рн, Баранове та Іванівка (Шестериков). — Миколаїв (Федосеев). — **Л.З.С., П.С.** Звичайно.

Поширення по СРСР. Європейська частина: Кар.-Лап. (мабуть, занесене в околиці м. Кірова на Кольському півострові), Верх.-Волз., Волз.-Кам., Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Заволз.; Зах. Сибір: (півд.); Серед. Азія.

Загальне поширення. Скандінавія, Середня Європа, вказані райони СРСР, Іран, Монголія.

982 (3). E. noctiflora (L.) Rupr. — Елізанта ночецвітна. Стебла прямостоячі, (8)15—90 *см* завв., вилчасто розгалужені або рідше прості, в нижній частині коротковолосисті, вгорі залозисті й клейкі. Нижні листки довгасто-обернено-яйцевидні, звужені в черешок; решта — довгасті або видовжено-ланцетні, сидячі, 4—7 *см* завд., 8—20 *мм* завш. Квітки в числі (1)2—14, зібрані в рідкий верхівковий півзонтик або поодинокі в пазухах верхніх листків. Квітконіжки короткі. Чашечка майже циліндрична, при плодах здута, 20—25 *мм* завд., залозисто-волосиста, клейка, білувата, з десятьма зеленими випнутими жилками, що вгорі сполучені анастомозами; зубці чашечки ланцетно-шиловидні, 5—9 *мм* завд., нерівні. Пелюстки 22—28 *мм* завд., з вузькоклиновидним, вгорі розширеним нігтиком, що утворює вушка, та обернено-серцевидною, глибоко двороздількою, білою або блідорожевою пластинкою, 6—8 *мм* завд. Пластинка при основі з двома коротенькими, майже квадратними придатками, 0,7—1,2 *мм* завд.; нитки тичинок голі; стовпчиків три. Коробочка яйцевидна, 15—17 *мм* завд., на голому карпофорі 2—3 *мм* завд. Насінина нирковидна, 1,3—1,5 *мм* завд. ☉, ☹. Цв. VI—IX.

Ruprecht, Fl. Cauc. (1869) 201.
— *Silene noctiflora* L., Sp. pl., ed. I (1753) 419. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 138. — *Melandrium noctiflorum* Fries in Lindbl., Bot. Notis. (1842) 178. Шишкин во Фл. СССР, VI (1936) 712.

По узліссях, між чагарниками, на полях. — По всій Українській РСР, крім Карпат, але не часто; на півдні рідко.

П.З.-Л.С. Дніпропетровська обл.: Верхньо-Дніпровськ; околиці Дніпропетровська (Акінф.). — **Л.З.-Л.С.** По всьому району, на півдні рідшає і зникає. — **П.З.С.** Одеса, Миколаїв, Херсон (Пач.). — **Л.З.С.** Запорізька обл.: Великий Токмак (Кот.!). **П.С.** немає вказівок.

Поширення по СРСР. Європейська частина: більшість районів, крім північного сходу; Кавказ: Передкавк., Схід. Закавк.; Зах. Сибір: Обськ., Верх. Тоб. (Ішим), Ірт., Алт.

Загальне поширення. Скандінавія, Середня Європа (схід): Європейська частина СРСР, Західний Сибір.

Рід 276. Меландріум — **Melandrium** Roehl.

Roehl., Deutsch. Fl., ed. 2, II (1812) 274.

Квітки одностатеві, рослини дводомні. Чашечка з десятьма або двадцятьма жилками; пелюстки з дворозділльною пластинкою; тичинок десять; стовпчиків п'ять; коробочка одногнізда, розкривається зубцями. — Однорічні або дворічні мохнато опушені трави, рідко багаторічники.

В СРСР відомо п'ять видів, з яких в Українській РСР зустрічається два.

---

1. Чашечка близько 10 *мм* завд., опушена лише простими волосками; пелюстки яскравочервоні або яснопурпурові . . . . . (1). **М. лісовий — M. silvestre** (Schkuhr.) Roehl.
— Чашечка 15—20 *мм* завд., вкрита, крім простих, ще й рясними залозистими волосками; пелюстки білі . . . . . (2). **М. білий — M. album** (Mill.) Garcke.

983 (1). M. silvestre (Schkuhr.) Roehl. — **Меландріум лісовий.** Стебла звичайно поодинокі, прямостоячі або підведені, 30—100 *см* завв., опушені м'якими довгенькими волосками. Листки обернено-яйцевидні або яйцевидно-ланцетні, притиснуто-волосисті; прикореневі — з черешками, що дорівнюють пластинці або довші від неї; стеблові — сидячі. Суцвіття — верхівковий півзонтик. Квітконіжки звичайно коротші від чашечки. Чашечка мохната, з домішкою залозистих волосків; у чоловічих квіток довгасто-циліндрична, близько 10 *мм* завд., з десятьма жилками; в жіночих — яйцевидна, 10—14 *мм* завд., з 20—25 жилками; зубці чашечки яйцевидно-трикутні, 2—3 *мм* завд. Пелюстки рожево-пурпурові або червоні, 16—19 *мм* завд.; пластинка їх 6—8 *мм* завд., звичайно глибше, як до середини дворозділльна, при основі з двома дрібними придатками; нігтики голі. Квітки не пахнуть, розкриваються вдень. Коробочка яйцевидна, 9—13 *мм* завд., розкривається десятьма відігнутими зубчиками. Насінина нирковидна, 1,3—1,6 *мм* завд. ⊙. Цв. V—IX.

Roehl., Deutschl. Fl., ed. I (1812) 274. Шишкин во Фл. СССР, VI (1936) 724. — *Lychnis silvestris* Schkuhr, Handb., I (1791) 403, t. 124. — Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 145. — *Lychnis dioica* L., Sp. pl., ed. I (1753) 437 ex parte.

У лісах, між чагарниками, на луках, іноді як бур'ян по шляхах і біля житла. — В Карпатах і Прикарпатті звичайна рослина; на низині зустрічається рідко.

Зак.Л., К.Л., Пр.Л., Р.-О.Л. Нерідко. — **П.П.** Околиці Києва (!). — **В.Л.-С., З.Л.-С.** Розсіяно. — **П.Л.-С.** Вінниця (Шмальг.). — **Л.Л.-С.** Околиці Харкова (Наливайко!). — **Л.З.-Л.С.** Жданов (Городецький).

Поширення по СРСР. Європейська частина — переважно західні райони і Крим (у садках); Кавказ: Зах. Закавк.; Зах. Сибір: Обськ. Ірт.; Серед. Азія: Арал.-Каспійський.

Загальне поширення. Скандінавія, Середня і Атлантична Європа, вказані райони СРСР. Занесено в Північну Америку. Вид описано з Німеччини.

984 (2). M. album (Mill.) Garcke. — **Меландріум білий.** Стебла підведені, внизу коротко опущені, вгорі м'яко-залозисто-мохнаті, з потовщеними вузлами, від середини або вище розгалужені. Листки еліптичні, загострені або еліптично-ланцетні, 4—9 *см* завд., 10—25 *мм* завш., притиснуто-волосисті; нижні — звужені в короткий широкий черешок; верхні — сидячі. Суцвіття спочатку густе, потім розлоге. Чашечка залозиста і, крім того, ще вкрита довгими відхиленими простими волосками, 15—25 *мм* завд., до 6,5 *мм* завш. (при плодах), з ланцетними або трикутними зубцями 4—5 *мм* завд.; у чоловічих квіток трубчасто-дзвоникувата, з десятьма жилками; в жіночих — яйцевидна, при плодах посередині здута, вгорі звужена, з 20—25 жилками, трохи довша. Пелюстки білі (рідко блідорожеві), 22—28 *мм* завд.; пластинка їх глибше середини дворозділльна, 8—14 *мм* завд., при основі з двома придатками 1,5—2 *мм* завд. Коробочка яйцевидна, 13—16 *мм* завд.; насінина 1,2—1,5 *мм* завд. ⊙. Цв. $^2/_2$VI—X.

Garcke, Fl. Deutschl., 4 Aufl. (1858) 55. Шишкин во Фл. СССР, VI (1936) 725.
— *Lychnis alba* Mill., Gard. dict., ed VIII (1768) № 4. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 145. — *Melandrium pratense* Roehl., Deutschl. Fl., 2 Aufl., I (1812) 274. Zapal., Consp. fl. Galic. crit., III (1911) 811.

На луках, по узліссях, між чагарниками, як бур'ян у посівах, на городах, по садках. — В усіх районах більш-менш звичайно.

Поширення по СРСР. Європейська частина; Кавказ: Передкавк.; Сибір; Далек. Схід (Зее-Бур., Уссур.); Серед. Азія: (півн.).

Загальне поширення. Майже вся Європа і Північна Азія. Наводиться для Північної Африки (Алжір, Марокко), занесена в Північну Америку.

Примітка. Між обома видами роду утворюються гібриди; на території СРСР їх ще не знайдено. Рогович (Обозр., 47) для околиць Сатанова, Кам'янець-Подільської обл., наводить ще *M. nemorale* (Heutt.) A. Br. Ця вказівка сумнівна. Порівнюючи до *M. album* (Mill.) Garcke, цей вид відрізняється дрібними квітками і кулястими коробочками. Поширений в Трансільванії.

Рід 277. Геліосперма — **Heliosperma** Reichenb.

Reichenb., Nom. encl. (1841) 206.

Багаторічні трави з лінійними або ланцетними листками. Квітки двостатеві, зібрані в розлогих півзонтиках. Чашечка трубчасто-дзвоникувата, з десятьма малопомітними жилками. Пелюстки на верхівці з виїмкою або з чотирма зубцями, білі або рожеві. Тичинок десять, стовпчиків 3(5). Коробочка одногнізда, розкривається 6(10) зубчиками. Насінина лінзовидна, по краю з гребінцем довгих променистих ворсинок, розміщених у два або в декілька рядів. Зародок зігнутий.

Середньоєвропейський гірський рід з декількома видами. В СРСР зустрічаються тільки наші два види.

---

1. Нігтики пелюсток голі . . . . . **(1). Г. карпатська — H. carpaticum** (Zapal.) Klok.
— Нігтики пелюсток війчасті . . . . . **(2). Г. таємна — H. arcanum** Zapal.

985 (1). H. carpaticum (Zapal.) Klok. — **Геліосперма карпатська.** Утворює дернини. Стебла численні, підведені або прямостоячі, 15—25 *см* завд., голі, вгорі клейкі. Листки лінійні, 10—25 *мм* завд., близько 1 *мм* завш., при основі більш-менш війчасті. Півзонтики небагатоквіткові. Чашечка трубчасто-дзвоникувата, (4,5)5—6(6,5) *мм* завд., до $^1/_3$ надрізана на довгасто-яйцевидні тупі зубці, 1,7—2 *мм* завд., опушена більш-менш розсіяними короткими залозистими волосками; зубці голі. Пелюстки (6)7—7,5(9) *мм* завд. з голими нігтиками. Пластинка молочнобіла, обернено-серцевидна, з клиновидною основою, (3)3,5—4,5(5,5) *мм* завд., (1,2)2—3,2(3,5) *мм* завш., при основі з привіночком у вигляді двох коротеньких ланцетних придатків 0,6—0,7(1) *мм* завд., 0,2—0,3(0,5) *мм* завш.; іноді придатки яйцевидно-трикутні або недорозвинені, малопомітні. Коробочка на коротенькому, 1—1,5 *мм* завд., карпофорі, довгаста, 5—8 *мм* завд. Насінина 1,5—1,7 *мм* завш. ♃. Цв. VI—VIII.

Клоков, hoc loco, combinatio nova.
— *H. quadrifidum* subsp. *carpaticum* Zapal., Consp. fl. Galic. crit., III (1911) 201. — *H. quadrifidum* Knapp, Pflanz. Galic. u. Buk. (1872) 348, p. p. *Kulczyński* in Fl. Polska, II (1921) 178, p. p., non Reich. s. str.

Вогкі, переважно вапнякові скелі. — Тільки в Карпатах, на висоті 700—1900 *м* над р. м.

К.Л. Станіславська обл.: Сивуля, Чорногора, Стіг, Чивчин (Запал.). — Закарпатська обл.: Рахівський окр., Чорногора, Говерля (Кот.!, Брадіс!), гора Піп Іван Чорногорський (Кот.!, Доброчаєва!); хребет Свидовець (М. Попов!, Брадіс!, Гринь!, Барбарич!).

Поширення по СРСР. Європейська частина: тільки Карпати.

Загальне поширення. Ендемічна рослина для Східних Карпат і Татр.

Рис. 100. *Геліосперма карпатська — Heliosperma carpaticum* (Zapal.) Klok.
1 — загальний вигляд; *2* — квітка (збільш.).

Примітка. Від *H. quadrifidum* (L.) Reichenb. різниться звичайно вищим зростом, більшими квітками, чашечкою постійно-залозистою, а не голою, пелюстками вгорі вирізними, а не чотиризубчастими, довшою та вужчою чашечкою і трохи більшою насіниною. В Східних Карпатах росте у відсутності першого виду; в Татрах контактує з ним і утворює перехідні до нього форми. Належність західнокарпатської форми до типового *H. quadrifidum* (L.) Reichenb. сумнівна і потребує перевірки. Описана з Чорногори.

986 (2). H. arcanum Zapal. — **Геліосперма таємна.** Стебла нечисленні, прямостоячі, 14—16 *см* завв.; у нижній частині опушені довгенькими, назад загнутими волосками, іноді лише з двох протилежних боків; вище — клейкі. Листки жовтуватозелені, гострі, по хрящуватому

краю густо дрібнозарубчасті, голі, внизу війчасті; прикореневі листки дрібні, скупчені, еліптично-лопатковидні, до 10 *мм* завд., 3 *мм* завш.; нижні стеблові — зближені, лінійно-ланцетні, 20—32 *мм* завд., 2—3,5 *мм* завш.; верхні — дрібніші, лінійні; вгорі стебла майже безлисті; два верхівкові листки підпирають суцвіття, близько 5 *мм* завд. Квітки нечисленні, на довгих прямих ніжках до 32 *мм* завд. Бічні квітконіжки часто з дрібним приквітком угорі. Чашечка плівчаста, оберненоконічна, з обрубаною основою, 5,5—6 *мм* завд., з десятьма жилками, негусто вкрита короткими залозистими волосками; зубці чашечки півокруглі або яйцевидно-півкруглі, 1,4—1,5 *мм* завд., зелені, по краю дрібновійчасті. Пелюстки 8,5—9 *мм* завд.; пластинка їх брудно-біла, 5—5,5 *мм* завд., 4—4,5 *мм* завш., широко-обернено-яйцевидна, з клиновидною основою, вгорі надрізана на чотири нерівні коротенькі частки, 1—1,5 *мм* завд., при основі з двома довгастими або овальними, часто при верхівці вирізаними або двозубчастими придатками близько 1 *мм* завд., 0,4—0,6 *мм* завш.; нігтики пелюсток війчасті, вище середини з розширенням. Стовпчиків три; нитки тичинок голі; карпофор при зав'язі близько 1 *мм* завд.; зав'язь одногнізда. Коробочка та насінина не описані. ♃. Цв. VI—VII.

Zapal., Consp. fl. Galic. crit., III (1911) 203. Kulczyński in Fl. Polska, II (1921) 179 (adnotatio ad *H. alpestre* Rchb.).

Розколини вапнякових скель понад Дністром.

З.Л.-С. Тернопільська обл.: Заліщики (Запал.).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Верх.-Дністр.

Загальне поширення. Відомо тільки з одного вищевказаного місця.

Примітка 1. Тип виду: „Silene quadrifida, Zaleszczyki, 1855, legit G. Zipser".

Примітка 2. На думку Запаловича, його вид найближче стоїть до *H. alpestre* (Jacq.) Rchb., але добре відрізняється нижчим зростом, хрящувато-зарубчастими листками, дрібнішими квітками, формою пластинки пелюсток і характером її зубчатості. *H. alpestre* (Jacq.) Rchb. — альпійський вид, наводиться для одного лише пункту в Татрах; у Східних Карпатах невідомий. *H. arcanum* Zapal. потребує додаткового вивчення для остаточного розв'язання питання про його видову самостійність і положення в системі.

Рід 278. Дутень — Cucubalus L.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 414.

Квітки в півзонтиках, двостатеві. Чашечка коротко-дзвоникувата, здута, з великими зубцями. Пелюстки з дволопатевою пластинкою і рудиментарними придатками на її основі. Тичинок десять; стовпчиків три. Плід — ягідоподібний, кулястий, блискучочорний, одногніздий. Насінина нирковидна, чорна, блискуча. — Багаторічні рослини з яйцевидно-ланцетними листками.

Монотипний (?) рід.

987 (1). C. baccifer L. — Дутень ягідний. Стебло кволе, лежаче або з полеглої основи висхідне, 50—200 *см* завд., дуже галузисте, з супротивними, порівняно короткими відхиленими гілками, разом із листям коротко-шорсткувато-волосисте; волоски на стеблі назад загнуті. Листки яйцевидно-ланцетні або довгасті, гострі, короткочерешкові, 2—6(9) *см* завд., (0,5)1—3 *см* завш. Квітки в улиснених півзонтиках або поодинокі в пазухах листків. Квітконіжки звислі, короткі. Чашечка 8—14(15) *мм* завд., 4—6 *мм* завш., білуватозелена, коротковолосиста, глибше середини розсічена на широко-яйцевидно-трикутні або яйцевидно-ланцетні зубці. Пелюстки зеленуватобілі, до 16 *мм* завд. Пластинка до 7(8,5) *мм* завд., вузька, до середини або трохи глибше двороздільна. Плід близько 6 *мм* у діаметрі, на короткому карпофорі. Насінина 1,8—2 *мм* завд. ♃. Цв. VI—VIII.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 414. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 143. Zapal., Consp. fl. Galic. crit., III (1911) 167. Горшкова в Фл. СССР, VI (1936) 729.

По вогких затінках: у лісах, між чагарниками, в садах, по берегах річок. — Майже по всій Українській РСР; на крайньому півдні рідшає.

Зак.Л., К.Л. (до підніжжя гір), **Пр.Л., Р.-О.Л.** Більш-менш звичайно. — **З.П.** Немає певних вказівок. — **П.П., Л.П., В.Л.-С., З.Л.-С., П.Л.-С., Л.Л.-С.** Звичайно. — **Д.Л.-С.** Немає певних вказівок. — **П.З.-Л.С., Л.З.-Л.С.** Нерідко. — **П.З.С., Л.З.С.** Спорадично.

Поширення по СРСР. Європейська частина: майже вся; Кавказ; Зах. Сибір: Верх.-Тоб.; Серед. Азія: Арал.-Каспійська.

Загальне поширення. Середня й Південна Європа, Мала Азія.

Примітка. Рослина не одноманітна і в різних джерелах описується по-різному. Наприклад, за нашими даними, для східних районів Української РСР довжина чашечки 8—10 *мм*, Запаловичем (цит. місце) для західних районів показує (10)13—14(15) *мм*, а Кульчинський подає (11)13—14 *мм*; Горшкова в „Флоре СССР" дає розміри 8—15 *мм* і, крім того, вказує, що плід у *Cucubalis* сидячий; інші автори описують для *C. baccifer* L. карпофор. Далекосхідна рослина — *C. baccifer* var. *japonicus*, поширена в Китаї та в Японії, становить, очевидно, особливу географічну расу.

Триба 2. Diantheae Pax.

Стовпчиків два. Плід — коробочка з численними або 1—2 насінинами, відкривається вгорі зубцями або стулками, іноді впоперек розтріскується. Чашечка без комісуральних жилок; віночок у брунько-складенні праворуч загорнений або черепичастий.

Рід 279. Ліщиця — Gypsophila L.

L., Nov. pl. gen. (1751) 41; Sp. pl., ed. 1 (1753) 406.

Чашечка дзвоникувата або майже трубчаста, з п'ятьма зубцями або лопатями і п'ятьма жилками, поміж жилками плівчаста. Пелюсток п'ять, білих, рожевих або пурпурових. Тичинок десять; стовпчиків два. Коробочка одногнізда, розкривається до середини або глибше чотирма

стулками. Насінина нирковидна. — Багаторічні або однорічні трави з сидячими стебловими листками.

В СРСР нараховується до 70 видів, в Українській РСР 12.

---

1. Однорічні невеликі рослини з тонкими корінцями й стеблами . . 2.
— Багаторічні рослини з розвиненими кореневищами та більш-менш високими стеблами . . . . . 4.
2. Цілком гола рослина. Чашечка до середини розсічена. Стебло 20—50 *см* завв. . . . . **(10). Л. чепурна — G. elegans M.B.**
— Дрібно опушені в нижній частині рослини. Чашечка на чверть надрізна; стебло до 25 *см* завв. . . . . 3.
3. Коробочка помітно висувається з чашечки; чашечка дзвоникувата; пелюстки вдвоє довші від чашечки, з пластинкою, що відразу звужена в нігтик, рожеві, з темними жилками. Мезофіт . . . . . **(11). Л. мурова — G. muralis L.**
— Коробочка не висувається з чашечки; чашечка майже трубчаста; пелюстки лише трохи довші від неї, з вузькоклиновидною, повільно звуженою в нігтик пластинкою, білуваті, рідко рожеві. Ксерофіт . . . . . **(12). Л. степова — G. stepposa Klok.**

4(1). Квітки скупчені на кінцях гілок у щільні кулясті головки . . 5.
— Квітки в щитковидних або волотистих суцвіттях . . . . . 6.
5. Стебло від середини коротко залозисто опушене; приквітки довгасті, загострені; зубці чашечки тупі, цілокраї . . . . . **(1). Л. скупчена — G. glomerata Pall.**
— Стебло тільки під самим суцвіттям клейко-залозисте; приквітки обернено-яйцевидні, при верхівці закруглені й вигризено-зубчасті. Зубці чашечки на верхівці нерівно-надрізні . . . . . **(2). Л. куляста — G. globulosa Stev.**

6(4). Стебла з довгою лежачою тонкою основою, в підведеній частині значно товстіші; листки довгасто-яйцевидні, 1—4 *см* завш. Галофіти . . . . . 7.
— Стебла прямостоячі або від основи підведені, в нижній частині товщі; листки лінійні або ланцетні, вужчі. Негалофільні рослини . . 8.
7. Стебло до суцвіття разом із листками густо залозисто-волосисте . . . . . **(8). Л. трироздільна — G. trichotoma Wend.**
— Стебло та листки цілком голі . . . . . **(9). Л. Павла — G. Pauli Klok.**

8(6). Стебла від основи дуже галузисті, через що рослина набуває форми кулястого куща; чашечка близько 1,5 *мм* завд. . . . . **(5). Л. волотиста — G. paniculata L.**
— Стебла не такі галузисті; чашечка 2—3,5 *мм* завд. . . . . 9.
9. Чашечка близько 3,5 *мм* завд., з гострими зубцями . . . . . **(7). Л. гостролиста — G. acutifolia Fisch.**
— Чашечка 2—3 *мм* завд., з тупими зубцями . . . . . 10.

10. Рослина в суцвітті завжди гола; листки до 3 *мм* завш. . . . . **(4). Л. вилчаста — G. dichotoma Bess.**
— Рослина в суцвітті залозисто опушена (рідко окремі екземпляри голі) . . . . . 11.
11. Листки 2—20 *мм* завш., тупуваті або короткозагострені . . . . . **(6). Л. висока — G. altissima L.**
— Листки 1—4(7) *мм* завш., гострі . . . . . **(3). Л. пучкувата — G. fastigiata L.**

Підрід 1. **Rokejeka** (Forsk.) Graebn.

Чашечка коротенька. Нігтики вгорі без перетяжки, поступово розширені в пластинку; остання на верхівці суцільна або ледве вирізана. Плацента здебільшого видовжена; корінець зародка коротенький. — Багаторічні, рідко однорічні рослини.

Секція 1. **Capitatae** Boiss. Квітки зібрані в кулясті головки, одягнені при основі плівчастими приквітками. Тичинки довші від віночка. Зав'язь із 6—8 насінними зачатками. — Багаторічні рослини.

988 (1). G. glomerata Pall. — **Ліщиця скупчена.** Вся рослина сизувата. Стебла прямостоячі, 20—75 *см* завв., круглясті, вгорі розгалужені, з більш-менш відхиленими гілками; верхні гілки коротко залозисто опушені, іноді клейкі. Листки товстуваті, лінійні або лінійно-ланцетні, до 10 *см* завд., 2—6 *мм* завш., зісподу з трьома жилками й кілем, зверху борозенчасті, з країв шорсткі; на молодих гонах зібрані пучками. Суцвіття на довгих цвітконосах, щільні, головчасті. Головки численні (до 52 на стеблині), 7—10(12) *мм* у діаметрі, обгорнуті при основі яйцевидно-ланцетними гострими білувато-плівчастими, прицвітними листками; приквітки дрібні, близько 3 *мм* завд., голі. Квітки майже сидячі. Чашечка хрящувата, широкодзвоникувата, близько 2,5 *мм* завд., до середини розсічена на довгасті тупі зубчики. Пелюстки з лінійно-довгастою пластинкою, в 1,5 раза довші від чашечки, білі. Коробочка куляста. ♃. Цв. VII—IX.

Pall., Cat. Taur. (1795) 50 (nomen); apud M.B., Fl. taur.-cauc., I (1808) 321 (descriptio). Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 130. Шишкин во Фл. СССР, VI (1936) 746.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 2987.

На кам'янистих, переважно вапнякових відслоненнях і на лесових кручах. — Рідка рослина.

П.З.-Л.С. Одеська обл.: Первомайськ (Андрж.!). — **П.З.С.** Миколаївська обл.: околиці м. Вознесенська по р. Півд. Бугу (Шмальг.!, !!).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Причорн., Крим; Кавказ: Зах. Закавк. (Новоросійськ).

Загальне поширення. Середня Європа (Угорщина), крайній південь Європейської частини СРСР, Балкани, Румунія, Болгарія.

989 (2). G. globulosa Stev. — **Ліщиця куляста.** Подібна до попереднього виду. Стебла 40—75 *см* завв., трохи гранисті, менш розгалужені, лише вгорі під загальним суцвіттям клейко-залозисті. Листки лінійні, 3—10 *см* завд., 1—3 *мм* завш., зверху без борозенки. Головки 12—14 *мм* у діаметрі; прицвітні листки при них більші, закруглено-обернено-яйцевидні, по краю торочкувато-зубчасті. Чашечка до 3,5 *мм* завд. з плівчастими й по краю торочкувато-пилчастими зубчиками. Пелюстки з довгастою пластинкою, в 1,5 раза довші від чашечки, білі. Зав'язь із вісьмома насінними зачатками. ♃. Цв. VI—VII.

Steven apud Bess. in Flora, XV, 2 Beibl. (1832) 34. Шишкин во Фл. СССР, VI (1936) 746.

— *G. glomerata* var. *globulosa* Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 131. Savul. si Rayss., Mater. Fl. Basar., II (1926) 154. — *G. capitata* Fenzl in Ledeb., Fl. Ross., I (1842) 300, non M.B.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 1311.

На кам'янистих, переважно вапнякових схилах. — Точних даних про знаходження цього виду на території Української РСР немає. Наводиться для крайнього заходу.

П.З.С. Ізмаїльська обл.: околиці м. Рені (Савулеску і Райсс).

Примітка. Крім того, може бути знайдена в південно-східній частині **Л.З.-Л.С.**, бо росте поблизу в Ростовській області (околиці Таганрога).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Причорн., Ниж.-Дон.; Кавказ: Передкавк.

Загальне поширення. Південь Європейської частини СРСР. Південно-понтичний ендем.

Секція 2. **Eugypsophila** Boiss. Квітки звичайно численні, у волотистих або щитковидно-волотистих суцвіттях. Прицвітні листки плівчасті. Пелюстки білі, рожеві або пурпурові.

990 (3). G. fastigiata L. — **Ліщиця пучкувата.** Стебло 15—75 *см* завв. Кореневище коротко повзуче, випускає більш-менш численні вкорочені неплідні гони і плодущі стебла. Стебла висхідні, в більшій частині голі, в суцвітті залозисто опушені. Листки лінійно-ланцетні або лінійні, 1—8 *см* завд., 1—4(9) *мм* завш., короткозагострені, товстуваті, голі, по краю шорсткі, з однією жилкою. Квітки скупчені на кінці стебла та гілок у досить щільні щитковидні суцвіття. Квітконіжки 1—3 *мм* завд., як і гілочки суцвіття досить густо залозисто опушені; прицвітні листки яйцевидно-ланцетні, білуватоплівчасті, з країв дрібнозалозисто-війчасті. Чашечка широко дзвоникувата, майже до середини надрізна, з тупими зубчиками. Пелюстки 3—4 *мм* завд., 0,8—1,5 *мм* завш., білуваті. Коробочка майже куляста, 3—3,5 *мм* завд. ♃. Цв. VI—VIII.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 407. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 131, p. p. Шишкин во Фл. СССР, VI, (1936) 747.

— *G. ucrainica* Klp. в Addenda, Фл. СССР, VI (1936) 891.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 9.

У соснових та мішаних лісах на піщаному грунті, на вапнякових і гіпсових відслоненнях. — Переважно в Поліссі; зустрічається також у прикарпатських лісових районах і північно-західній частині Лісостепу.

Зак.Л., Пр.Л., Р.-О.Л., З.П., П.П., Л.П. Нерідко. — **В.Л.-С., З.Л.-С.** Спорадично.

Поширення по СРСР. Європейська частина: Кар.-Лапл., Лад.-Ільм., Прибалт., Верх.-Дністр., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр.

Загальне поширення. Скандінавія, Середня Європа, вказані райони Європейської частини СРСР.

Примітка. *G. ucrainica* Klp. є широколистою формою виду, що зустрічається спорадично серед типової вузьколистої. В автентичному описі для неї вказані листки 4—8 *см* завд., 4—7 *мм* завш., але ми бачили екземпляри з класичного місцезнаходження (Дарниця) з листками навіть до 9 *мм* завш. При бажанні відрізняти цю форму, її можна визначити як *G. fastigiata* var. *typica* f. *latiuscula* Zapal., Consp. fl. Galic., crit., II, 101. За *G. arenaria* Waldst. et Kit. визначається рідка форма з чашечками близько 3,5 *мм* завд., яку наводить Андржієвський для Саврані на Поділлі і Рокитного, Київської обл. Цей вид наводить під знаком запитання також, слідом за Андржієвським, Кульчинський (Fl. Polska, II, 173), відрізняючи його від *G. fastigiata* L. насамперед за 3—5-жилковими, замість одножилкових, листками. Але остання ознака відрізнятиме цю форму й від панонської *G. arenaria* Waldst. et Kit. Через відсутність гербарного матеріалу і спостережень на місці, точніша класифікація *G. arenariae* auct. fl. ucr. залишається поки що неможливою. В кожному разі, з *G. arenaria* Waldst. et Kit. вона не тотожна.

991 (4). G. dichotoma Bess. — **Ліщиця вилчаста.** Стебла 40—80 *см* завв., вгорі розгалужені, цілком голі. Листки лінійні, до 5 *см* завд., 1—4 *мм* завш., гострі, з трьома жилками, по краю шорсткі від дрібних горбочків, товстуваті. Квітки зібрані густими щитками на кінці стебла та гілок, утворюючи щитковидно-волотисте суцвіття; прицвітні листки ланцетні, плівчасті, з дрібними війочками по краю. Квітконіжки 1—3 *мм* завд., голі; чашечка 2,5—3 *мм* завд., до третини або трохи більше надрізана на тупі, округлі, з країв дрібновійчасті зубчики. Пелюстки довгасті, блідорожеві, 3—4,5 *мм* завд. Коробочка трохи довша від чашечки. Насінина нирковидна, близько 1 *мм* завд., з гострими горбочками на поверхні. ♃. Цв. VI—VIII.

Bess., Prim. fl. Gal., I (1799) 372, № 683. Шишкин во Фл. СССР, VI (1936) 748.

— *G. collina* Stev. ex Ser. in DC., Prodr., I (1824) 352. Kulczyński in Fl. Polska, II (1921) 172. — *G. fastigiata* subsp. *collina* Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 131.

Видані зразки: Lang et Shovits, Herb. ruth., cent. I, 48.

На вапнякових відслоненнях. — Зрідка в правобережних степових і південних лісостепових районах.

П.З.С. Одеська обл.: околиці Одеси (Шмальг., Шестериков, !!). — Миколаївська обл.: околиці Миколаєва (Оппермаи!); Привільнянський рн, Ганнівка, Ново-Горожене по р. Інгулу (Кот. і Танфіліев!); Березнеговатський рн, Яковлівка по р. Інгульцю (Кот.!).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Українська РСР, Крим.

Загальне поширення. Ендем півдня Української РСР та Криму.

Примітка. Вид описано з околиць Ясла. До синонімів цього виду належить, мабуть, також і *G. struthium* auct. alt. ucr. (Рог., Линдем.) non L.

992 (5). G. paniculata L. — Ліщиця волотиста. Коріння товсте. Стебла 40—100 *см* завв., від основи галузисті, з широко розлогими гілками, голі або в нижній частині залозисто опушені. Листки ланцетні або лінійно-ланцетні, 2—8 *см* завд., 2—10 *мм* завш., сидячі, видовженозагострені, з 3—5 жилками. Квітконіжки нитковидні, 2—7 *мм* завд. Чашечка 1,5—2 *мм* завд., широко дзвоникувата, розсічена до середини на яйцевидні, тупі, з країв широко білоплівчасті зубчики. Пелюстки 2—3 *мм* завд., білі. Коробочка майже куляста, близько 2 *мм* у діаметрі. ♃ Цв. VI—VII.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 407. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 132. Zapal., Consp. fl. Galic. crit., III (1911) 104. Шишкин во Фл. СССР, VI (1936) 749.
Видані зразки: Герб. русск. фл., № 1039.

На лучно-степових місцях, на пісках, вапнякових схилах. — Досить звичайна рослина на Поліссі та в більшості лісостепових і степових районів.

З.П., П.П., Л.П. Звичайно. — **В.Л.-С.** Тільки на пісках. — **З.Л.-С., П.Л.-С.** У західній частині рідко або відсутнє, у східній звичайно. — **Л.Л.-С., Д.Л.-С.** Звичайно. — **Л.З.-Л.С.** і **П.З.-Л.С.** Нерідко або звичайно. — **П.З.С., Л.З.С., П.С.** Нерідко.

Відрізняють var. **subglandulosa** Lipsky. Стебло в нижній частині залозисто опушене.

Липский в Зап. Киевск. Общ. Естествоисп., XI, 2 (1891) 41. Шишкин, цит. місце.
— *G. paniculata* var. *β. hirta* Grun. ex Lindem., Prodr. (1872) 30.

Зустрічається в південних районах.

Примітка. Запалович поліську форму виду відрізняє за дрібнішими квітками і браком опушення від типової під назвою *G. paniculata* subsp. *Lituanica* Zapal. var. *minutiflora* Zapal. (цит. місце, 105), але він за типові бере західноєвропейські екземпляри, тим часом як цей вид був описаний Ліннеєм з Сибіру. Середньоєвропейські екземпляри втім від наших мало відрізняються. Var. *subglandulosa* Lipsky, можливо, має значення географічної, більш південної раси, але виявити якісь ще відмінні ознаки для неї, крім опушення, ми не змогли. Розподіл виду на *α. effusa* Fenzl і *β. stricta* Fenzl для нас залишається незрозумілим.

Поширення по СРСР. Європейська частина: Верх.-Дніпр., Верх.-Волз., Волз.-Кам., Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Заволз., Причорн., Ниж.-Дон.; Кавказ: Передкавк., Даг.; Зах. Сибір (півд.); Схід. Сибір: Анг.-Саян., Даур.

Загальне поширення. Ендем СРСР.

Господарське значення. В корінні (*Radix Saponariae albae*) міститься сапонін у кількості близько 5,5%, тому цей вид використовується як лікувальна й технічна сировина.

Примітка. Вид описано з Сибіру.

993 (6). G. altissima L. — Ліщиця висока. Рослина з товстим коренем і вкороченими неплідними гонами. Стебла в числі 1—3, прямостоячі, 30—100 *см* завв., до суцвіття голі або рідко внизу коротко залозисто опушені, вгорі розгалужені, з відхиленими гілками, в суцвітті коротко залозисто опушені, рідко голі. Листки ланцетні, довгасті або лопаткоподібні, 1—10 *см* завд., 2—12 *мм* завш., до основи звужені, при верхівці тупуваті або коротко загострені, з трьома жилками, голі, товстуваті. Суцвіття щитковидно-волотисте, більш-менш стиснуте; прицвітні листки плівчасті; квітконіжки 1—5 *мм* завд. Чашечка широко дзвоникувата, (1,5)2—2,5 *мм* завд., майже до середини розсічена на яйцевидні, тупі, з країв широкоплівчасті зубчики. Пелюстки довгасто-обернено-яйцевидні, 3—4 *мм* завд., білі. Коробочка куляста, 2—2,5 *мм* у діаметрі. Насінина близько 1,25 *мм* завд., вкрита гострими горбочками. ♃. Цв. VI—VIII.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 407 Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 131. Zapal., Consp. fl. Galic. crit., III (1911) 103. Шишкин во Фл. СССР, VI, 750.
Видані зразки: Герб. русск. фл., № 1310; Герб. фл. УРСР, № 53.

На вапнякових або крейдяних відслоненнях і степових схилах. — Звичайна рослина в східній частині Української РСР, має відокремлений ареал понад Дністром.

Л.П. Сумська обл.: Шосткинський рн, по р. Десні (Сакало!). — **З.Л.-С.** Кам'янець-Подільська обл.: Кам'янець-Подільський рн, Вербка (Лазаренко!). — Тернопільська обл.: Заліщики; Гримайлів (Запал.). — Станіславська обл.: Городенківський рн, Вікно, Пробабин (Запал.). — Поширена в Товтрах, зустрічається в Буковині. — **Д.Л.-С.** Звичайно. — **Л.З.-Л.С.** На північ від Дінця і в приазовській частині звичайно.

Поширення по СРСР. Європейська частина: Серед.-Дніпр., Причорн., Волз.-Дон., Волз.-Кам., Ниж.-Дон., Ниж.-Волз., Заволз., Півд. Урал; Кавказ: Передкавк., Даг.; Зах. Сибір: Обськ (південн. частина), Верх.-Тоб., Ірт., Алт.; Схід. Сибір: Анг.-Саян., Даур.

Загальне поширення. Ендемічний для території СРСР вид.

Господарське значення. Як і попередній вид, містить у корінні сапонін.

Примітка 1. Відрізняють рідшу форму з голими гілочками суцвіття — f. *glabra* Blocki. Варіює щодо ширини листків, подібно до *G. fastigiata* L. До форм цього виду належить, мабуть, і *G. Litwinowii* K.-Pol. in sched. ad Герб. русск. фл., VIII (1922) 61, з якою дуже схожі екземпляри, зібрані на степових схилах високого берега Десни Д. І. Сакало.

Але, на відміну від автентичних екземплярів виду, виданих в Герб. русск. фл., № 2517, вони не пошкоджені грибками або вірусом, а цілком нормально розвинені,

відрізняючися від типової форми лише помітно вужчими листками. Ці по суті північно-лісостепові місцезнаходження *G. altissimae* над Десною теж відірвані від загального масиву української частини ареалу виду, як і наддністрянські. Вузьколиста форма описана також Запаловичем із Товтрів у З.Л.-С. під назвою *G. altissima* var. *β. miodoborensis* Zapal. (l. c., 104). Листки в неї до 7 *мм* завш.

Примітка 2. Як показано вище, ареал виду почасти фрагментований, у зв'язку з чим в його складі є можливим існування окремих локальних рас. Проте морфологічна різниця між ними, в кожному разі, незначна і виявити їх без спеціального дослідження цього виду на всьому протязі його ареалу важко.

994 (7). G. acutifolia Fisch. — **Ліщиця гостролиста.** Коріння товсте. Стебла прямостоячі, 20—170 *см* завв., або при основі висхідні, внизу голі, вгорі, разом із квітконіжками, залозисто опушені. Листки лінійно-ланцетні або ланцетні, 2—8 *см* завд., 2—10(15) *мм* завш., гострі, до основи звужені, з 3—5 жилками, в пазухах несуть неплідні вкорочені гони. Суцвіття щитковидно-волотисте; квітконіжки 1—3 *мм* завд. Чашечка дзвоникувата, 3—5 *мм* завд., гола або по жилках залозиста, до середини розсічена на довгасті, гострі, з країв плівчасті зубчики. Пелюстки 6—8 *мм* завд., білі, рідше червонуваті, при верхівці вирізані. Коробочка 4—5 *мм* завд.; насінина близько 1,5 *мм* завд. ♃. Цв. VI—VII.

Fisch., Hort. Gorenk. (1812) 59 (nomen). Spreng., Novi prov. Hort. acad. Halens. et Berol. (1818) 21 (descriptio). Рог., Обозр. (1869) 40. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 132. Шишкин во Фл. СССР, VI (1936) 757.

На кам'янистих схилах. — Вказівки цього виду потребують підтвердження.

З.Л.-С. Ягорлик, по Дністру (Рог.). — **П.З.С.** Околиці Одеси (Шмальг.), мабуть, як занесена рослина.

Поширення по СРСР. Кавказ: Передкавк., Даг. Як занесена рослина в Криму (Феодосія).

Загальне поширення. Північний Кавказ. Як занесена або культурна рослина зустрічається в різних районах Західної Європи.

Примітка. Вид описано з околиць П'ятигорська.

Господарське значення. Культивується в Західній Європі для здобуття з коріння сапоніну.

995 (8). G. trichotoma Wend. — **Ліщиця трироздільна.** Стебла з лежачої основи підведені, 40—100 *см* завв., при основі тонші, ніж вище, ламкі, дуже галузисті, виразно гранисті, разом із листками густо коротко волохаті, в суцвітті голі. Листки довгасто-яйцевидні, 3—8 *см* завд., 1—3,5 *см* завш., при основі зрослися в короткі піхви, трохи серцевидні, на верхівці тупі, з дуже коротко загостреним кінчиком, з п'ятьма жилками. Суцвіття розлоге, рідкувате. Квітконіжки волосовидні, у 3—6 раз довші від чашечки, до 20 *мм* завд. при плодах. Чашечка широкодзвоникувата, 2—2,5 *мм* завд., до третини надрізана на яйцевидні тупі зубчики. Пелюстки майже вдвоє довші від чашечки, темночервоні. Коробочка майже куляста, 3—3,5 *мм* у діаметрі, в 1,5 раза довша від чашечки, з десятьма насінинами близько 1 *мм* завд. ♃. Цв. VII—IX.

Wend. in Ind. sem. Hort. Marburg (1835) № 3, nomen nudum, descriptio in Linnaea, XI (1837) Litt. 92. Lindem., Prodr. fl. Chers. (1872) 30. Шишкин во Фл. СССР, VI (1936) 759.

— *G. trichotoma β. pubescens* Fenzl in Ledeb., Fl. Ross., I (1842) 297. — *G. scorzonerifolia* Savul. si Rayss, Mater. Fl. Basar., II (1926) 153 et auct. alior., non Ser.

На солончаках і солончакуватих луках, а також на крейді в нижній засоленій частині схилів; іноді трапляється як бур'ян на полях. — Звичайна рослина по всьому морському узбережжю Української РСР; не дуже рідка в північній частині Л.З.-Л.С. і відома з кількох пунктів лівобережної Наддніпрянщини.

Л.Л.-С. Полтавська обл.: Кременчуцький рн, Велика Кохнівка (!!).—**Л.З.-Л.С.** Полтавська обл.: Новосанджарський рн, Василівка (Цінгер!, Редкіна!). — Ворошиловградська обл.: Старобільський рн, околиці Старобільська (Ширяєвський!), між Лиманом і Проїжджим (!!); Біловодський рн, Деркульський кінський завод (Зоз!); Сватівський рн, Невське на р. Жеребці (!!, Кот.!); Новоастраханський рн, околиці Булгаківки (Ширяєвський!). На півдні району в літоральній смузі звичайно. — **П.З.С.** В літоральній смузі звичайно. — **Л.З.С.** В літоральній смузі і по Нижньому Дніпру до Цюрупинська, а також по р. Молочній в межах Мелітопольського рну, Запорізької обл.: звичайно. — **П.С.** Звичайно

Поширення по СРСР. Європейська частина: Причорн., Крим, Ниж.-Дон., Ниж.-Волз., Заволз.; Кавказ: Передкавк.; Зах. Сибір: Верх.-Тоб. (півд. і захід.), Ірт., Алт.; Серед. Азія: Арал.-Касп., Прибалх.

Загальне поширення. Північ Балканського півострова (Румунія, Болгарія), Іран, вказані райони СРСР.

Примітка. Вид описано з Середньої Азії.

996 (9). G. Pauli Klok. — **Ліщиця Павла.** Стебла 60—120 *см* завв., майже круглясті, починаючи з нижньої третини галузисті, з гілками, спрямованими скоса вгору, на всьому протязі цілком голі. Листки яйцевидно-ланцетні, довгасто-ланцетні або деякі довгасті, звужені до верхівки, з гострими або гострувати кінчиками, до 6—8 *см* завд., 20—25(28) *мм* завш.; при основі невиразно серцевидні, з п'ятьма жилками, голі й гладенькі, лише де-не-де по краю ледве помітно шорсткі. Суцвіття досить рідке; квітконіжки в 3—4(7) рази довші від чашечки, до 27 *мм* завд. Чашечка широкодзвоникувата, 2,5—3 *мм* завд., з яйцевидними зубчиками; пелюстки в 1,5 раза довші від чашечки, пурпурові. Коробочка близько 4 *мм* завд. В іншому, як попередній вид. ♃. Цв. VI—X.

Клоков у Ботан. журн. АН УРСР, V, 1 (1948) 25.

На засолених пісках. — Зустрічається на Нижньому Бузі і зрідка по морському узбережжі від Жданова до Одеси.

Л.З.-Л.С. Сталінська обл.: Ждановська мр, Ляпине (!!). — Запорізька обл.: Осипенківський рн, Бердянська коса (!), околиці м. Осипенко, біля курорту (!!). — **П.З.С.** Одеська обл.: Куяльницький лиман в околицях Одеси (Васильєв!). — Миколаївська обл.: околиці Миколаєва — кілька близьких до міста пунктів (Крижевський!, Опперман!). — **Л.З.С.** Херсонська обл.: Скадовський рн, острів Джарилгач (Давидич!); Голопристанський рн, Тендрівська коса (Давидич!). — **П.С.** Запорізька обл.: острів Бірючий (Кот.!).

Поширення по СРСР. Обмежується вказаними місцезнаходженнями. Південнопонтичний, літоральний ендем.

Загальне поширення. Південь Української РСР.

Примітка. В околицях Миколаєва і, за спостереженнями П. А. Оппермана, до Очакова цей вид зустрічається часто і цілком заступає тут звичайну *G. trichotoma* Wend. Ми також знаходили в околицях Миколаєва тільки цей вид. В інших районах він, навпаки, зустрічається дуже рідко. Перехідних щодо характеру опушення форм поміж обома видами не виявлено. Миколаївські екземпляри дужче відрізняються, як усі інші від *G. trichotoma* Wend. також формою листків.

Назву виду *G. Pauli* Klok. дано на честь дослідника флори околиць Миколаєва П. А. Оппермана. Досі ж його визначали як *G. trichotoma* var. *glabra* Fenzl in Ledeb., Fl. Ross., I, 297 (хоч це визначення до літератури, здається, не потрапляло), але згаданий трином є синонімом до *G. scorzonerifolia* Ser. (Фл. СССР, VI, 760) і до нашої рослини не може бути прикладений.

997 (10). G. elegans M. B. — **Ліщиця чепурна.** Стебло 20—50 *см* завв. Уся рослина гола. Стебло від основи або у верхній половині розгалужене. Листки товстенькі, від довгасто- до лінійно-ланцетних, 2—4 *см* завд., 3—4 *мм* завш., з однією жилкою. Суцвіття волотисте, рідке; прицвітні листки ланцетні або лінійні, плівчасті. Квітконіжки нитковидні, 1—3 *см* завд. Чашечка широкодзвоникувата, 3—3,5 *мм* завд., гола, до середини розсічена на тупі або з коротеньким вістрям зубчики. Пелюстки рожеві, з пурпуровими жилками, у 2—3 рази довші від чашечки. Коробочка в 1,5 раза довша від чашечки; насінина майже куляста. ☉. Цв. VI—VII.

M. B., Fl. taur.-cauc., I (1808) 319. Андрж. в Рог., Обозр. (1869) 299. Шишкин во Фл. СССР, VI (1936) 764.

На кам'янистих схилах і в посівах. — Вказівки цього виду потребують підтвердження. Мабуть, випадково занесена рослина.

П.Л.-С. Київська обл.: Ставище (Андрж.). — **П.З.С.** Одеса (Шишкін).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Крим (Феодосія); Кавказ: Передкавк., Даг., Схід. і Півд Закавк., Тал.

Загальне поширення. Кавказ, Мала Азія, Турецька Вірменія, Іран. Як занесена рослина — в Середній Європі і, очевидно, в Європейській частині СРСР.

Примітка. Вид описано з Кавказу (долина р. Терека).

Підрід 2. **Macrorrhizaea** Boiss.

Чашечка до $^1/_3$—$^1/_4$ надрізна; пелюстки суцільні або трохи вирізані на верхівці; нігтики без перетяжки, повільно розширені в пластинку; корінець зародка в насінині видовжений. — Виключно однорічні рослини.

998 (11). G. muralis L. — **Ліщиця мурова.** Рослина 5—25(30) *см* завв. Стебла поодинокі, від основи або з середини розгалужені, в нижній половині дуже коротко опушені. Листки лінійні, до 20—35(45) *мм* завд., 1—4 *мм* завш., до обох кінців звужені, тонкі, яскравозелені. Квітки розміщені по кутах гілок і закінчують останні розгалуження стебла. Квітконіжки волосовидні, в багато раз довші від чашечки. Чашечка дзвоникувата або широкодзвоникувата, 2,5—3 *мм* завд., до $^1/_4$ надрізана на трикутні, тупі, по краю широкоплівчасті зубчики. Віночок до 6—8 *мм* у діаметрі; пелюстки у 2—2,5 раза довші від чашечки, рожеві, з темнопурпуровими жилками; пластинка їх оберненояйцевидна, вгорі з виїмочкою, майже відразу звужена в клиновидний нігтик. Коробочка довгасто-яйцевидна, на $^1/_3$ або на $^1/_2$ довша від чашечки; насінина близько 0,3 *мм* завд. ☉. Цв. VI—X.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 408. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 132. Шишкин во Фл. СССР, VI (1936) 774.

— *G. purpurea* Gilib., Fl. Lituan., II (1781) 154. — *G. agrestis* Pers., Synops., I (1805) 492. — *G. serotina* Hayne in Dreves et Hayne, Botan. Bilderb., V (1801) t. 152. — *Saponaria muralis* Lam., Fl. Franç., II (1781) 154. — *Dichoglottis muralis* Jaub. et Spach, Illustr., I (1842) 13.

Піскуваті луки, на півдні в подах; часто зустрічається як бур'ян по шляхах, на полі і біля житла. — Звичайна по всій Українській РСР рослина.

Усі райони; відсутня лише у вищих гірських поясах Карпат.

Поширення по СРСР. Європейська частина: всі райони, крім Арктики; Зах. Сибір: Обськ., Верх.-Тоб., Ірт., Алт.; Схід. Сибір: Анг.-Саян.; Далек. Схід: Уссур.

Загальне поширення. Європа, Середземномор'я, Мала Азія. Як занесена рослина зустрічається в більшій частині Азії, в Північній Америці і в Австралії.

Примітка. *G. serotina* Hayne іноді відрізняють як особливий вид або відміну (var. *serotina* Aschers.). Це форма з ширшими листками, більшими квітками й широкодзвоникуватою чашечкою, що росте на піскуватих луках і пізно, в серпні, зацвітає. Таксономічне значення її неясне, і потрібні насамперед докази того, що вона відрізняється спадковими ознаками. Своєрідна форма виду росте в подах Асканійського району Л.З.С., де розвивається у величезній кількості. Вона озима або навіть дворічна і на перший рік розвиває лише густу розетку прикореневих листків, зацвітаючи вже на другий рік. Віночки в неї більші, стебло стрункіше й не так густо розгалужене, рівняючи до звичайної бур'янової форми. Ми її провізорно позначили назвою *G. rosulata* Klok. Третьою екологічною расою виду є, мабуть, найбільш поширена бур'янова *G. agrestis* Pers., з вузькодзвоникуватою чашечкою

і дрібнішими квітками. В західноєвропейському, особливо південному матеріалі є ще й інші форми, не тотожні з нашими. Вид у цілому потребує спеціального монографічного вивчення із застосуванням експериментальної методики.

Описана далі *G. stepposa* Klok. до форм циклу *G. muralis* L. s. l. безпосереднього відношення не має.

999 (12). G. stepposa Klok. — **Ліщиця степова.** Рослина (8)15—20 (27,3) *см* завв. Уся рослина сірозелена. Стебла стрункі, звичайно від середини розгалужені. Листки вузьколінійні, 2—17(22) *мм* завд., 0,25—1,5 *мм* завш., товстуваті, трохи м'ясисті, сизуваті. Квітки виходять із кутів між гілками й закінчують останні розгалуження стебла. Квітконіжки в декілька раз перевищують чашечку, 10—20(30) *мм* завд. Чашечка трубчаста, 3,5—4 *мм* завд., вгорі трохи перетягнута, але не розширена, близько 1,5 *мм* завш., при плодах 2—2,5 *мм* завш.; віночок (1,5)2—4 *мм* у діаметрі. Пелюстки вузькоклиновидні, з пластинкою, що непомітно переходить у нігтик, 4—5 *мм* завд., 1—1,5 *мм* завш., білуваті, з рожевофіолетовими плямочками по середній жилці, рідко рожеві, з темнішими жилками. Коробочка довгасто-яйцевидна, дорівнює чашечці й зовсім не висувається з неї. ⊙. Цв. VI—VII.

Клоков в Журн. Рус. Бот. Общ., VI (1921) 137; Сист. Зам. Герб. Петрогр. Бот. Сад., IV (1923) 95; Укр. Бот. Журн., II (1924) 44. Шишкин во Фл. СССР, VI (1936) 774.

— *G. muralis* var. *stepposa* Schischk. в Фл. Юго-Вост., IV (1930) 300.
Видані зразки: Герб. фл. Сред. Аз., № 125.

Сухі стовпчасті солонці, підвищені місця серед ковилового степу, зниження в полинковому степу. — Зустрічається тільки в лівобережних степових районах.

Д.Л.-С. Сталінська обл.: Сталіно (!!); околиці Макіївки (Карнаух!); Харцизький рн, Нижня Кринка (Степанов!); Горлівська мр, Зайцеве (Олексієнко!). — Ворошиловградська обл.: Ровенківський рн, Провалля (Лавр.!, Постригань!). — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: Куп'янський рн, околиці ст. Кислівка (!!). — Ворошиловградська обл.: Нижньодуванський рн, Верхня Дуванка (Лавр.!); Міловський рн, Стрілецький кінський завод (Таліев!, Зоз!). — Сталінська обл.: Розівський рн, Бесташ-Гора або Кам'яні Могили (!!); Амвросіївський рн, ст. Кутейникове (Лавр.!). — **Л.З.С.** Херсонська обл.: Голопристаиський рн, Ягорлицький півострів (Давидич!, Левіна!), Краснознам'янка (Лавр.!), Іванівка (Лавр.!); Ново-Троїцький рн, Асканія-Нова (!!, Лавр.!). — **П.С.** Генічеський рн, ст. Чонгар (Кот.!).

В Асканії-Нова знайдені гібриди цього виду з *G. muralis* L., які виявились неплідними — не розвивають насіння.

Поширення по СРСР. Європейська частина: Причорн., Волз.-Дон., Ниж.-Дон., Крим (північ); Кавказ: Передкавк.; Зах. Сибір: Верх.-Тоб. (Орськ, Ілецьк. рн.); Серед. Азія: Сир-Дар., Прибалх.

Загальне поширення. Ендем півдня СРСР.

Примітка. Наводився для Чехословаччини, але, безперечно, помилково (замість *G. muralis* var. *stenopetala* Zapal. — форма з недорозвиненими пелюстками).

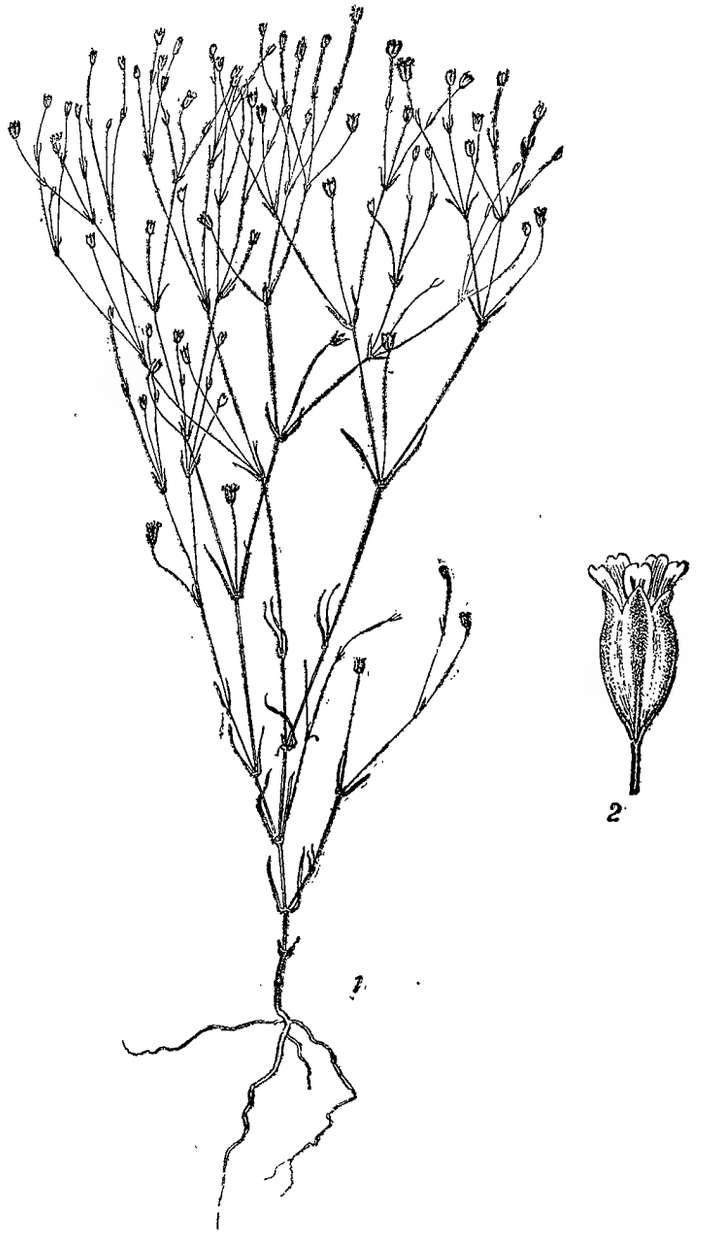

Рис. 101. *Ліщиця степова — Gypsophila stepposa* Klok.
1 — загальний вигляд; *2* — квітка.

Рід 280. Туніка — **Tunica** (Hall.) Scop.

Scop., Fl. Carn., II, 1 (1772) 298. Hall., Enum stirp. Helvet., I (1742) 381.

Квітки на видовжених ніжках у рідких, не скупчених півзонтиках. Чашечка дзвоникувата або трубчасто-конічна, з п'ятнадцятьма жилками, зближеними по три; пелюстки білі або рожеві, з суцільною або трохи виїмчастою пластинкою; тичинок десять, стовпчиків два; коробочка з чотирма стулками. — Багаторічні або однорічні трави, з лінійними вузькими листками.

Небагато видів, поширених переважно у середземноморських країнах. В СРСР відомо три.

1000 (1). T. saxifraga (L.) Scop. — **Туніка ломикамінь.** Стебла численні, підведені, 10—50 *см* завв., шорсткі, волотисто розгалужені. Листки вузьколінійні, 4—12 *мм* завд., 0,5—1 *мм* завш., гострі, по краю шорсткі. Квітки в малоквіткових півзонтиках; квітконіжки видовжені (до 15 *мм* завд.). Чашечка одягнена при основі двома парами яйцевидно-ланцетних, плівчастих, із зеленою середньою жилкою приквіткових лусок, що доходять до її середини, дзвоникувата, 4—5 *мм* завд., близько 2 *мм* завш., п'ятигранна, гола, з яйцевидними тупими зубчиками. Пелюстки білі, рожеві або лілуваті, майже вдвоє довші від чашечки, з цілокрайою пластинкою, повільно звуженою в нігтик, без привіночка. Коробочка на короткому карпофорі, яйцевидна, розкривається чотирма стулками майже до середини. Насінина довгасто-овальна, вгорі загострена, дрібна, темнокоричнева. ♃. Цв. VI—VIII.

Scopoli, Fl. Garn., II, 1 (1772), 309. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 777. Горшкова в Фл. СССР, VI (1936) 777.

— *T. saxifraga* Fisch. et Mey ex Andrz. в Рог., Обозр. (1869) 299. — *Dianthus saxifraga* L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 413.

На кам'янистих відслоненнях і сухих схилах. — У дикому стані з певністю невідома, іноді культивується.

Наводиться в літературі для **П.П.** Околиці Києва (Шмальг.). — **П.Л.-С.** Київська обл.: Умань (Андрж.). — **Л.З.-Л.С.** Жданов (Городецький, Марковський).

Поширення по СРСР. Кавказ: Зах., Схід. і Півд. Закавк.

Загальне поширення. Середня Європа (південь), Середземномор'я, Мала Азія, Турецька Вірменія.

Примітка. Збірний вид. Наша форма, здається, типова.

Рід 281. Кольраушія — **Kohlrauschia** Kunth.

Kunth, Fl. Berol., ed. 2, I (1837) 108.

Квітки майже сидячі, скупчені в густі головки, оточені трьома парами плівчастих прицвіткив. Чашечка трубчаста, з п'ятьма зубцями; пелюстки рожеві або червоні, з короткими пластинками і довгими нігтиками; тичинок десять; стовпчиків два. Коробочка розкривається чотирма зубчиками. — Однорічні трави з вузьколінійними, при основі зрослими листками.

Кілька видів, поширених переважно в середземноморських країнах. В СРСР два види; крім нашого, ще *K. velutina* (Guss.) Reichenb. в Криму.

1001 (1). K. prolifera (L.) Kunth. — **Кольраушія паросткова.** Стебла прямостоячі, 10—50 *см* завв., голі, прості або розгалужені. Листки вузьколінійні, 2—5 *см* завд., 1—1,5(2) *мм* завш., звужені до основи й до верхівки, з країв і по жилках шорсткі. Цвітяні головки 3—12-квіткові, оточені (2)3 або іноді більшим числом пар плівчастих, блідожовтих, яйцевидних приквітків, з яких зовнішні два вдвоє коротші від решти, закінчені коротеньким вістрям, а внутрішні перевищують чашечки, цілком вкриваючи суцвіття, тупі. Чашечка тонкошкіряста, вгорі плівчаста (листочки її з п'ятьма жилками сполучені перетинчастими смужками тканини), трубчаста, 7—13 *мм* завд., з п'ятьма тупими зубчиками. Пелюстки з рожевими або лілуваточервоними, обернено-яйцевидними або клиновидними пластинками, 2—3 *мм* завд.; пластинка при верхівці з дрібною виїмкою або закруглена. Коробочка довгасто-овальна, коротша від чашечки. Насінина овальна, сплюснута, 1,5—1,6 *мм* завд., чорнувата. Достигла коробочка розриває чашечку. ☉. Цв. VI—VII.

Kunth, Fl. Berol., ed. 2, 1 (1838) 108. Savul. si Rayss, Mater. Fl. Basarab., II (1926) 154. Горшкова в Фл. СССР, VI (1936) 779.

— *Dianthus prolifer* L., Sp. pl., ed. I (1753) 410. — *Tunica prolifera* Scop., Fl. Carn., ed. II, 1 (1772) 299. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 129.

Видані зразки: Fl. austro-hung. exsicc., № 150; Fl. exs. reip. bohem.-slov., № 26.

На кам'янистих і піскуватих сухих схилах. — Тільки на півдні Правобережжя.

З.Л.-С. Тернопільська обл.: по Дністру в Заліщицькому рні (Запал.). — **П.Л.-С.** Вінницька обл.: Немирів (Маковецький). — Одеська обл.: Саврань (Рог.). — **П.З.-Л.С.** Одеська обл.: Первомайськ (Рог., Шмальг.); Доманівський рн, по р. Бугу біля Прибужжя і далі на північ (!!). — **П.З.С.** Околиці Одеси (Шестериков). — Херсон (Пач.!).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Причорн., Бессараб., Крим; Кавказ: Передкавк., Даг., Схід. і Півд. Закавк.

Загальне поширення. Південь Європейської частини СРСР, Середземномор'я, Мала Азія, Іран.

Примітка. Наша форма ніби не типова і потребує вивчення. Кульчинський висловлює припущення, що на Поділлі може знайтися близький вид — *K. velutina* Reich. (=*Tunica velutina* Fisch. et Mey = *Dianthus velutinus* Guss.), що відрізняється вищим, розгалуженим, залозисто волосистим стеблом, ширшими (2—6 *мм*) листками, загостреними прицвітками й густобородавчастою, більшою (0,5—0,75 *мм* завд.) насінниною. Горшкова в „Флоре СССР" про цей вид не згадує. Описано його з Європи.

Рід 282. Стоголовник — Vaccaria Medic.

Medic., Phil. Bot., I (1789) 96.

Суцвіття розлоге, щитковидне. Чашечка овально-пірамідальна, з п'ятьма гострими, після цвітіння крилатими гранями і п'ятьма зубчиками. Пелюстки рожеві або пурпурові, без привіночка; тичинок десять; стовпчиків два. Коробочка при основі невиразно 2(4)-гнізда, відкривається чотирма зубчиками; насінина нирковидна. — Однорічні голі рослини з яйцевидно-ланцетними листками.

1002 (1). V. segetalis (Neck.) Garcke. — **Стоголовник посівний.** Сизозелена, гола і гладенька в усіх частинах рослина. Стебла поодинокі, прямостоячі, 30—100 *см* завд., вгорі розлого галузисті. Листки яйцевидно-ланцетні, до 10 *см* завд. і 4 *см* завш., сидячі, гострі, звичайно з трьома жилками; прикореневі — тупуваті, іноді з п'ятьма жилками. Квітконіжки 1—6 *см* завд. Чашечка блідозелена, 12—15 *мм* завд., 5—9 *мм* завш., при основі трохи здута, з криластими ребрами і гострими по краю білоплівчастими зубцями. Пелюстки з клиновидно-оберненояйцевидною рожевою пластинкою, 5—7 *мм* завд., на верхівці трохи вирізаною і нерідко дрібнозубчастою. Коробочка овальна; насінина куляста, близько 2 *мм* завд., чорна. ☉. Цв. V—VIII.

Garcke in Aschers., Fl. prov. Brandenb., I (1864) 804. Горшкова в Фл. СССР, VI (1936) 802.

— *Saponaria Vaccaria* L., Sp. pl., ed. I (1753) 409. — *Vaccaria vulgaris* Host., Fl. austr., I (1897) 518. — *V. parviflora* Moench, Meth. (1794) 63. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 33. — *V. Vaccaria* Huth. in Helios Frankf., IX (1893) 136. — *Saponaria segetalis* Neck., Delic. Gallo-Belg., I (1768) 194. — *Vaccaria pyramidata* Medic., Phil. bot., I (1789) 96.

Видані зразки: Fl. exs. reip. bohem.-sloven., № 23.

Як бур'ян у ярих посівах. — По всій Українській РСР, крім Карпат.

Усі райони, крім **К.Л.**

Поширення по СРСР. Європейська частина: Кар.-Лапл., Лад.-Ільм., Верх.-Волз., Волз.-Кам., Верх.-Дніпр., Верх.-Дністр., Волз.-Дон., Заволз., Причорн., Крим, Ниж.-Дон., Ниж.-Волз.; Кавказ: Передкавк., Зах., Схід. і Півд. Закавк.; Зах. Сибір: Верх.-Тоб., Ірт., Алт.; Далек. Схід: Уссур.; Серед. Азія: Арал.-Касп., Прибалх., Кара-Кум., Гірськ. Туркм., Аму-Дар., Сир-Дар., Пам.-Ал., Тянь-Шан.

Загальне поширення. Середня Європа, СРСР, Середземномор'я, Балкани, Мала Азія, Турецька Вірменія, Індія, Гімалаї, Монголія, Китай, Японія. Занесено в Північну Америку і в Австралію (Нову Зеландію).

Примітка. Деякі автори відрізняють від типової форми як особливий вид або відміну *V. grandiflora* Jaub. et Spach (*V. segetalis* var. *grandiflora* Čel.) з більшими квітками. Запалович у своєму „Конспекті" наводить лише *V. grandiflora* Jaub. et Spach (Zapal., Consp. fl. Galic. crit., III, 164), протиставляючи цей вид нібито відсутньому в Галичині *V. parviflora* Moench. Отже, можливо, що українська рослина, будучи загалом одноманітна, належить до *V. grandiflora* Jaub. et Spach.

Господарське значення. Бур'ян ярових посівів. Насіння отруйне.

Рід 283. Гвоздика — Dianthus L.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 409.

Чашечка циліндрична, з п'ятьма звичайно гострими зубцями й численними поздовжніми жилками, що не анастомозують між собою, при основі одягнена 1—4 парами лусковидних приквітків. Пелюстки з довгими нігтиками й горизонтально відігнутою пластинкою. Пластинка буває рожева, пурпурова, білувата або жовтуватозелена, по верхньому (зовнішньому) краю зубчаста або глибоко торочкувато розсічена, рідко суцільна, при основі з борідкою волосків, рідше без неї. Тичинок десять; стовпчиків два. Коробочка довгаста, сидяча або на короткому карпофорі, одногнізда, розкривається чотирма зубчиками. Насіння численне, звичайно чорне; насінина щитковидна. — Однорічні або частіше багаторічні трави, рідко півкущики з лінійними або лінійно-ланцетними листками.

Кілька сот видів, поширених переважно в помірній смузі Євразії; зустрічається також в Африці і Північній Америці. В СРСР нараховується до 100 видів; в Українській РСР відомо 40 видів.

---

1. Усі квітки на дуже коротеньких ніжках, скупчені на кінці стебла або також на кінцях нечисленних і коротеньких гілок в щільну головку або в густі щільні пучки, оточені більш-менш розширеними при основі і звичайно в нижній частині шкірястими покривними листками. Коробочка сидяча або майже сидяча . . . . . 2.
— Квітки на помітних або довгих ніжках, розміщені поодинці на кінцях стебла та гілок; іноді деякі квітки скупчені по 2—3 разом у дрібні пучечки без метаморфозованих покривних листків при них . . . . . 19.
2. Однорічні або дворічні рослини з тонким коренем. Чашечки опушені . . . . . 3.
— Багаторічні рослини з кореневищем і міцним корінням. Чашечки голі . . . . . 4.
3. Стебло, разом із листками та чашечками, короткопухнате; приквіткові луски трав'янисті, поступово розширені до основи, прямо стоячі; чашечка 17—20 *мм* завд. . . . . **(1). Г. армерійовидна — D. armeria L.**
— Стебло тонкошорстке; приквіткові луски відразу розширені до основи, вгорі відігнуті; чашечка 12—15 *мм* завд. . . . . **(2). Г. несправжньоармерійовидна — D. pseudoarmeria M.B.**
4(2). Листки еліптично- або довгасто-ланцетні, при основі звужені в коротенький черешок, з однією поздовжньою жилкою . . . 5.

— Листки лінійні або лінійно-ланцетні, сидячі, з декількома жилками . . . . . 6.

5. Чашечка 16—18 *мм* завд.; пластинка пелюсток 7—9 *мм* завд. Культурна декоративна рослина з квітками різних кольорів . . . . . **(17). Г. бородчаста — D. barbatus** L.

— Чашечка 14—17 *мм* завд.; пластинка пелюсток 5—6 *мм* завд. Дика гірська рослина з рожевими квітками . . . . . **(18). Г. скупчена — D. compactus** Kit.

6(4). Листки верхньої пари на стеблі або часто двох верхніх пар при основі дуже розширені, з широкими здутими піхвами, дуже відмінні від нижчих листків . . . . . **(3). Г. Андржієвського — D. Andrzejowskianus** (Zapal.) Kulcz.

— Верхні листки на стеблі при основі не розширені й не мають здутих піхов, подібні до нижчих . . . . . 7.

7. Зубчики чашечки довгасто-яйцевидні, тупі. Виключно піскова-степові рослини . . . . . 8.

— Зубчики чашечки ланцетні, гострі. Екологія інша . . . . . 9.

8. Чашечка 10—14 *мм* завд.; пластинка пелюсток 4—8 *мм* завд. . . . . **(15). Г. плоскозуба — D. platyodon** Klok.

— Чашечка 19—21 *мм* завд.; пластинка пелюсток 10—13 *мм* завд. . . . . **(16). Г. бессарабська — D. bessarabicus** Klok.

9(7). Піхви стеблових листків дорівнюють ширині відповідного листка або трохи (щонайбільше у 1,5—2 рази) перевищують її. Листки здебільшого лінійно-ланцетні . . . . . 10.

— Піхви у декілька раз перевищують ширину відповідного листка. Листки здебільшого вузьколінійні . . . . . 12.

10. Піхви в 1,5—2 рази довші від ширини відповідного листка. Суцвіття звичайно головчасте. Приквіткові луски з досить широким (1—1,5 *мм* завш.) плівчастим краєм . . . . . **(11). Г. перетинчаста — D. membranaceus** Borb.

— Піхви дорівнюють ширині листків або коротші від неї. Суцвіття звичайно щитковидне, з трьох густих пучків. Приквіткові луски з вузеньким плівчастим краєм . . . . . 11.

11. Чашечка 12—17 *мм* завд., 3—4 *мм* завш.; пластинка пелюсток 5—7 *мм* завд. . . . . **(10). Г. несправжньобородчаста — D. pseudobarbatus** Bess.

— Чашечка 16—18(20) *мм* завд., 3,5—5 *мм* завш.; пластинка пелюсток 10—12 *мм* завд. . . . . **(12). Г. голувата — D. glabriusculus** (Kit.) Borb.

12(9). Чашечка 10—11 *мм* завд., темнопурпурова, при основі з темно-бурими лусками, що вкривають її до середини . . . . . **(9). Г. Роговича — D. Rogowiczii** Klp.

— Чашечка 12—18 *мм* завд., забарвлена або зеленувата; приквіткові луски перевищують середину чашечки і звичайно доходять до основи її зубчиків, а якщо не перевищують середини чашечки, то білуватожовті . . . . . 13.

13. Чашечка по всій довжині блідозелена або лише на верхівці блідо-пурпурова; приквіткові луски білуватожовті, перевищують або не перевищують середини чашечки . . . . . 14.

— Чашечка брудно-пурпурова, рідко зеленувата; приквіткові луски бурі або чорнуваті, перевищують середину чашечки і звичайно доходять до основи її зубчиків . . . . . 15.

14. Покривні листки суцвіття короткі, звичайно не перевищують середини чашечок; приквіткові луски теж не перевищують середини чашечки; чашечка 13—18 *мм* завд., з ланцетними зубчиками 3,5—4,5 *мм* завд. . . . **(14). Г. Борбаша — D. Borbasii Vand.**

— Покривні листки суцвіття доходять до його верхівки; приквіткові луски перевищують середину чашечки; чашечка 16—18 *мм* завд., з вузьколанцетними зубчиками 5—6 *мм* завд. . . . . **(13). Г. дрібноголовчаста — D. capitellatus** Klok.

15(13). Пластинка пелюсток дорівнює нігтику або навіть трохи довша від нього. Стебло 10—30 *см* завв.; квіток у голівці до 6(7). Високогірні рослини (субальпійські або альпійські) . . . . . 16.

— Пластинка пелюсток значно коротша від нігтика; стебло 35—80 *см* завв.; квіток у головці до 20. Рослини низин . . . . . 18.

16. Стеблові листки 1—3,5 *мм* завш.; чашечка 4—5 *мм* завш. . . . . **(4). Г. карпатська — D. carpaticus** Woloszczak.

— Стеблові листки до 2 *мм* завш.; чашечка 3—4 *мм* завш. . . . 17.

17. Листки неплідних гонів близько 1 *мм* завш.; пластинка пелюсток 8—10 *мм* завд.; стебла в числі 8—10(20) . . . . . **(6). Г. буковинська — D. bukovinensis** (Zapal.) Klok.

— Листки неплідних гонів 0,3—1,5 *мм* завш.; пластинка пелюсток 10—15 *мм* завд.; стебла менш численні . . . . . **(5). Г. тонколиста — D. tenuifolius** Schur.

18(15). Покривні листки суцвіття перевищують чашечки або дорівнюють їм; приквіткові луски з довгеньким вістрям, що досягає основи або середини зубчиків чашечки; пластинка пелюсток до 7,5 *мм* завд.; насінина 2—2,5 *мм* завд. . . . . **(7). Г. змінена — D. commutatus** (Zapal.) Klok.

— Покривні листки суцвіття помітно коротші від чашечок; приквіткові луски з коротеньким вістрям, що не доходить до основи зубчиків чашечки; пластинка пелюсток до 9 *мм* завд.; насінина 1,5—2 *мм* завд. . . . . **(8). Г. польська — D. polonicus** Zapal.

19(1). Пластинка пелюсток вгорі зубчаста . . . . . 20.

— Пластинка пелюсток до середини або глибше торочкувато розсічена на лінійно-нитковидні частки . . . . . 36.

20. Пластинка пелюсток несе зверху борідку з довгих волосинок, червона, пурпурова або рожева, як виняток — біла . . . . . 21.

— Пластинка пелюсток зверху без борідки, гола, білувата, лише в культурного виду червона . . . . . 34.

21. Однорічна або дворічна культурна рослина з ланцетними листками, 6—15 *мм* завш. . . . . **(19). Г. китайська — D. chinensis L.**

— Багаторічні дикі рослини з вужчими листками . . . . . 22.
22. Приквіткові луски в числі двох, у частини квіток чотири; нижні
— листки довгасто-лопатковидні, тупі . . . . . .
. . . . . **(32). Г. дельтовидна — D. deltoides L.**
— Приквіткові луски в числі 4—6; усі листки гострі . . . . . 23.
23. Листки (0,5)1,5—8 *мм* завш.; чашечка 3—5 *мм* завш.; приквіткові луски вкривають чашечку не менш як до середини і часто доходять до її зубців. Квітки часто зібрані на кінцях гілочок пучечками по 2—3, рідше поодинокі . . . . . 24.
— Листки 0,5—3(4) *мм* завш.; чашечка 2—3,5 *мм* завш., дуже рідко ширша (тоді стебло з 1—2 квітками); приквіткові луски вкривають $^1/_6$—$^1/_3$ чашечки і рідко коли доходять до її середини. Квітки поодинокі, рідше частково в пучечках . . . . . 29.
24. Усі квітки розміщені поодинці на кінцях гілок . . . . . 25.
— Принаймні деякі квітки на кожному екземплярі зібрані в пучечки . . . . . 26.
25. Листки 1—3 *мм* завш.; приквіткові луски часто дорівнюють чашечці або перевищують її; стебло голе . . . . . .
. . . . . **(22). Г. плямиста — D. guttatus** M. B.
— Листки 2—7 *мм* завш.; приквіткові луски доходять до середини чашечки або до основи зубчиків її; стебло разом із листям більш-менш опушене . . . **(20). Г. різноколірна — D. versicolor** Fisch.
26(24). Чашечка до 22 *мм* завд.; пелюстки до 25 *мм* завд., з пластинкою 10—12 *мм* завд.; листки 4—8 *мм* завш.; приквіткових лусок звичайно чотири. Борова північна рослина . . . . . .
. . . . . **(21). Г. Фішера — D. Fischeri** Spreng.
— Чашечка коротша — до 19 *мм* завд.; пелюстки дрібніші — до 20 *мм* завд.; листки вужчі; приквіткових лусок шість, рідше чотири. Степові рослини . . . . . 27.
27. Листки вузьколінійні, 0,5—2 *мм* завш.; суцвіття з короткими гілочками, має вигляд досить густого, хоч і не щільного пучка; чашечка 3—3,5 *мм* завш. . . . . **(28) Г. Марії — D. Mariae** Klok.
— Листки лінійні або лінійно-ланцетні, ширші; суцвіття не пучковидне; чашечка 3,5—4 *мм* завш. . . . . 28.
28. Листки 2,5—5 *мм* завш.; суцвіття щитковидно-волотисте; приквіткові луски часто доходять своїми вістрями до основи зубців чашечки; пластинка пелюсток 8—10 *мм* завд. . . . . .
. . . . . **(26). Г. Івги — D. Eugeniae Klp.**
— Листки 1,5—4 *мм* завш.; суцвіття вузьковолотисте, з коротенькими гілочками; приквіткові луски не доходять до основи зубців чашечки; пластинка пелюсток 7—8 *мм* завд. . . . . .
. . . . . **(27). Г. степова — D. tesquicola** Klok.
29(23). Стебла прості або лише вгорі трохи розгалужені, з однією або небагатьма квітками. Рослина в нижній частині здерев'яніла, утворює дернинки . . . . . 30.

— Стебла галузисті, з численними квітками. Рослина не здерев'яніла, дернинок звичайно не утворює . . . . . 31.
30. Чашечка 10—15 *мм* завд., близько 2 *мм* завш., з ланцетними гострими зубцями. Листки вузьколінійно-ланцетні, майже шиловидні, 0,5—1 *мм* завш. . . . **(31). Г. низька — D. humilis** Willd.
— Чашечка 17—23 *мм* завд., близько 5 *мм* завш., з трикутними тупуватими зубцями; листки лінійні, 0,75—2 *мм* завш. . . . . .
. . . . . **(30). Г. сиза — D. caesius** Sm.
31(29). Чашечка 10—14 *мм* завд., 2—2,5 *мм* завш.; пелюстки блідорожеві. Квітки часто зібрані на кінцях гілок суцвіття в пучечки по 2—3 . . . . . **(29). Г. азовська — D. maeoticus** Klok.
— Чашечка (13)15—17 *мм* завд., 2,5—3,5 *мм* завш.; пелюстки темно-рожеві або рожевопурпурові . . . . . 32.
32. Листки лінійно-шиловидні, 1—2 *мм* завш., притиснуті до стебла, разом із стеблом коротко опушені. Квітки поодинокі або в пучечках по 2—3; чашечка тонкошорстка . . . . . .
. . . . . **(24). Г. вугільна — D. carbonatus** Klok.
— Листки лінійні, ширші, більш-менш відхилені від стебла. Квітки завжди поодинокі, чашечка гладенька . . . . . 33.
33. Стебла від основи розчепірено галузисті, з видовженими неплідними гонами в пазухах листків; чашечка одягнена лусками до $^1/_6$—$^1/_4$ довжини . . . . . **(25). Г. бузька — D. hypanicus** Andrz.
— Стебла менш галузисті, без пазушних гонів (усі кінцеві гілочки закінчуються квіткою); чашечка одягнена лусками до $^1/_3$—$^1/_2$ довжини . . . . . **(23). Г. польова — D. campestris** M. B.
34(20). Пелюстки червоні; чашечка 6—10 *мм* завш. Культурна рослина . . . . . **(35). Г. садова — D. caryophyllus** L.
— Пелюстки білуваті; чашечка 3—6 *мм* завш. Дика рослина . . . 35.
35. Чашечка 12—20 *мм* завд., довгасто-яйцевидна; стебла 20—40 *см* завв. . . . **(34). Г. Маршаллова — D. Marschallii** Schischk.
— Чашечка (17)20—35 *мм* завд., циліндрична; стебла 40—75 *см* завв. . . . . **(33). Г. ланцетна — D. lanceolatus** Stev.
36(19). Стебла 30—60 *см* завв., поодинокі або нечисленні; листки лінійно-ланцетні, 4—10 *мм* завш. . . . . 37.
— Стебла 10—30(40) *см* завв., більш-менш численні; листки лінійні, 0,5—3 *мм* завд. . . . . 39.
37. Чашечка вузькоциліндрична, близько 3 *мм* завш., блідозелена або трохи блідопурпурова; віночок блідорожево-бузкуватий до майже цілком білого . . . . . .
. . **(43). Г. стиснуточашечна — D. stenocalyx** (Trautv.) Juz.
— Чашечка довгасто-циліндрична, 4—6 *мм* завш., брудно-пурпурова або фіолетовопурпурова; віночок рожевий, рожевопурпуровий, фіолетово-рожевий або яснопурпуровий . . . . . 38.
38. Чашечка 15—23(26) *мм* завд.; віночок дрібний; центральне поле пластинки пелюсток довгасте. Рівнинна рослина . . . . . .
. . . . . **(41). Г. гордовита — D. superbus** L.

— Чашечка 25—30 *мм* завд.; віночок більший; центральне поле пластинки пелюсток яйцевидне. Гірська рослина . . . . . **(42). Г. показна — D. speciosus** Reich.

39(36). Пластинка пелюсток розсічена менш як до середини; центральне суцільне поле її довше від розсіченої частини . . . . . 40.

— Пластинка пелюсток розсічена глибше як до середини; центральне суцільне поле її коротше від розсіченої частини . . . . . 41.

40. Стебла 10—15 *см* завв., прості, з однією квіткою; чашечка зеленуватопурпурова; внутрішні приквіткові луски з верхівковим вістрям 1,5—2 *мм* завд., близько 1,5 *мм* завш. . . . . **(37). Г. гостролиста — D. spiculifolius** Schur.

— Стебла 20—40 *см* завв., прості або вгорі трохи розгалужені, з 1—4(7) квітками; чашечка бліда, сизувата; внутрішні приквіткові луски з малопомітним вістрям . . . . . **(36). Г. пізня — D. serotinus** Waldst. et Kit.

41(39). Листочки лінійно-шиловидні, жолобкуваті, лукасто вигнуті, тверді й трохи колючі, 12—25 *мм* завд., зменшуються в напрямі до основи стебла. Неплідні гони видовжені . . . . . **(40). Г. відстовбурчена — D. squarrosus** M. B.

— Листки вузьколінійні, плоскуваті, прямі або трохи вигнуті, не колючі, довші, збільшуються в напрямі до основи стебла. Неплідні гони вкорочені або більш-менш видовжені . . . . . 42.

42. Стебла з 1—3 квітками; чашечка звичайно 4—4,5 *мм* завш., з чотирма лусками при основі. Листки завжди вкорочених неплідних гонів до 55 *мм* завд., 3 *мм* завш., прямі, як і стеблові листки . . . . . **(38). Г. несправжньопізня — D. pseudoserotinus** Blocki.

— Стебло з (1)3—24 квітками; чашечка звичайно 3—4 *мм* завш., з 4—6 лусками при основі. Листки часто видовжених (до 17 *см* завд.) неплідних гонів до 30 *мм* завд. і 2 *мм* завш., більш-менш помітно вигнуті, як і нижні стеблові . . . . . **(39). Г. несправжньовідстовбурчена — D. pseudosquarrosus** (Nov.) Klok.

Підрід 1. **Armeriastrum** Ser.

Квітки в щільних пучках або головках, звичайно одягнені прицвітними листками; пелюстки вгорі завжди зубчасті; карпофор дуже коротенький. — Однорічні або багаторічні рослини.

Секція 1. **Armerium** Williams. Приквіткові луски трав'янисті; листки сидячі. Однорічні або дворічні рослини.

1003 (1). D. armeria L. — Гвоздика армерійовидна. Рослина 10—75 *см* завв. Стебла звичайно в числі декількох, прості або розгалужені, внизу майже голі, вгорі густо коротко опушені. Нижні листки довгасто-ланцетні, тупі; середні й верхні — лінійно-ланцетні, 2—5 *см* завд., 1—4(6,5) *мм* завш., опушені, з піхвами, що дорівнюють ширині листка. Квітки зібрані по 2—10 у пучки на кінцях стебла та гілок.

Чашечка циліндрична, (15)17—20 *мм* завд., коротко м'якопухната, з ланцетно-шиловидними зубчиками. Приквіткові луски трав'янисті, з яйцевидної основи відтягнуті в шиловидне вістря, дорівнюють чашечці або довші від неї. Пластинка пелюсток довгаста або ж довгасто-обернено-яйцевидна, 4—5,5 *мм* завд., 2—2,5 *мм* завш., рожевопурпурова, з темнішими плямами, вгорі з нечисленними нерівними зубчиками або зарубками, на верхній поверхні з волосками, повільно звужена в дуже довгий нігтик. Коробочка коротша від чашечки. Насінина близько 1,5 *мм* завд. ⊙. ⊙. Цв. VII—VIII.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 410. Шмальг., Фл., Ср. и Ю. Р., I (1895) 124. Zapal., Consp. fl. Galic. crit., III (1911) 106. Шишкин во Фл. СССР, VI (1936) 812. — *D. villosus* Gilib., Fl. lituan., (I) (1781) 160.

По лісах, чагарниках, на узліссях. — Звичайна рослина в лісових і північних лісостепових районах, на півдні в Лісостепу рідшає і в Степу не зустрічається. В Карпатах рідка.

Зак.Л., К.Л., Пр.Л. Розсіяно. — **Р.-О.Л.** Нерідко. — **З.П., П.П., Л.П., В.Л.-С.** Звичайно. — **З.Л.-С.** На крайньому півдні невідомо. — **П.Л.-С.** З крайнього півдня немає місцезнаходжень, північніше — звичайно. — **Л.Л.-С.** По всьому району, рідшаючи і зникаючи на крайньому півдні. Південно-східна межа поширення цього виду проходить по лінії Ямполь на Дністрі—Сміла—Полтава—Зміїв.

Описано кілька відмін, що не мають певного таксономічного значення. Утворює гібриди з *D. deltoides* L., рідко з іншими видами.

Поширення по СРСР. Європейська частина: Верх.-Дністр., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Бессараб., Причорн., Ниж.-Дон., Крим; Кавказ: Передкавк., Даг., Схід., Зах. і Півд. (північ. частина) Закавк.

Загальне поширення. Скандінавія, Середня Європа.

1004 (2). D. pseudoarmeria M.B. — Гвоздика несправжньоармерійовидна. Рослина 5—50 *см* завв. (але звичайно нижча від попереднього виду). Стебла більш-менш численні, зібрані пучками, прямостоячі, прості або розгалужені, разом із листками дуже коротко опушені, майже шорсткі. Прикореневі листки швидко всихають; стеблові — вузьколінійні або лінійно-ланцетні, 1,5—8 *см* завд., 0,5—8 *мм* завш., гострі; піхви дорівнюють ширині листка або трохи довші. Квітки скупчені на верхівці стебла та гілок у щільну головку, звичайно численні; верхівкові листки з еліптичною, білуватою, шкірястою і широкоплівчастою по краю основою, що більш-менш раптово звужується в довге трав'янисте зелене вістря, відігнуте на бік. Чашечка циліндрична, 12—15 *мм* завд., близько 2 *мм* завш., до верхівки звужена, тонкошорстка, з лінійно-ланцетними зубчиками, що закінчуються коротеньким м'яким вістрям. Приквіткові луски в числі 4—6, білуватошкірясті, яйцевидні, відразу звужені в шиловидне тонке вістря, що досягає зубчиків чашечки. Пластинка пелюсток обернено-яйцевидна або довгаста, 2,5—5 *мм* завд., 1,5—3 *мм* завш., рожева, вгорі глибокозубчаста; на верхній поверхні

з волосками. Коробочка коротша від чашечки. Насінина видовженоеліптична, близько 2,5 *мм* у діаметрі. ⊙, ⊙. Цв. VI—VIII.

М. В., Fl. taur.-cauc., I (1808) 323; III, 297. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 124. Шишкин во Фл. СССР, VI, 812.

Кам'янисті схили та степи. — Зустрічаються в південних підвищених районах.

З.Л.-С. Тільки на півдні. — Одеська обл.: Красні Окни (Рог.). — **Д.Л.-С.** Звичайно. — **П.З.-Л.С.** Херсонська обл.: Велика Олександрівка по р. Інгульцю (Кот.!). — Дніпропетровська обл.: Криворізький рн, Гейківка (Кот.!), Кривий Ріг (Кот.!); Дніпропетровськ (!!). — **Л.З.-Л.С.** До Дінця на північ; у приазовській частині звичайно. — **П.З.С.** Звичайно. — **Л.З.С.** Запорізька обл.: околиці Запоріжжя (Грунер). — **П.С.** Херсонська обл.: Ново-Троїцький рн, острів Куюк-Тук (Кривошия!), — Запорізька обл.: острів Бірючий (Кот.!).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Причорн.; Ниж.-Дон., Крим; Кавказ: Передкавк., Даг., Схід. Закавк. (Горі, Тбілісі).

Загальне поширення. Балканський півострів (Болгарія, Югославія), південь Європейської частини СРСР, Кавказ.

Примітка. Вид описано з Криму.

Секція **2. Carthusiani** Boiss. Приквіткові луски шкірясті; стеблові листки лінійні, з декількома поздовжніми жилками, сидячі. — Багаторічні рослини.

1005 (3). D. Andrzejowskianus (Zapal.) Kulcz. — **Гвоздики Андржієвського.** Рослина сизуватозелена, 30—70 *см* завв. Стебло майже круглясте, голе, нерозгалужене; при основі його розвинені неплідні вкорочені гони з пучком довгих вузьколінійних, шорстких по краю листків. Стеблові листки лінійні або лінійно-ланцетні, 2—13 *см* завд., 1—6 *мм* завш., загострені, з країв майже гладенькі, з піхвами 10—20 *мм* завд.; верхні дві пари листків з розширеною основою і здутими піхвами. Суцвіття має вигляд щільної головки, оточеної кількома парами еліптичних, відразу звужених у верхівкове вістря покривних листків. Приквіткові луски яйцевидні, на верхівці відразу звужені у вістря, що досягає $^1/_2$—$^2/_3$ чашечки. Чашечка циліндрична, 10—15 *мм* завд., зеленувата, з більш-менш виразним фіолетовим відтінком угорі, часто вся темнофіолетова. Зубчики її ланцетні, 3—5 *мм* завд.; пластинка пелюсток 3,5—7 *мм* завд., темнорожева, зверху при основі волосиста. Насінина 2—3 *мм* завд. ♃. Цв. VI—VII.

Kulcz. in Rozpr. Wydz. mat.-przyr. Polsk. Ak. Um., LIX, Ser. B. (1919) 313; Fl. Polska, II (1921) 156. Шишкин во Фл. СССР, VI (1936) 813.

— *D. capitatus* subsp. *Andrzejowskianus* Zapal., Consp. fl. Galic. crit., III (1911) 133. — *D. capitatus* auct. fl. ucr. p. max. parte, non Balb.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 1109 sub *D. capitatus* DC.; Fl. pol. exs., № 202.

На степовому плакорі, на степових схилах і кам'янистих відслоненнях, зрідка зустрічається й на закріплених пісках. — Звичайна

в степових і південних лісостепових районах рослина; доходить до південного краю Полісся.

П.П. Житомирська обл.: Житомир (Рог.); Новоград-Волинський (Рог.). — **Л.П.** Напевно, доходить з півдня до Десни в районі Глухова. — **З.Л.-С.** Розсіяно. — **П.Л.-С.** Крім крайнього заходу, звичайно. — **Л.Л.-С., Д.Л.-С., П.З.-Л.С., Л.З.-Л.С., П.З.С., Л.З.С.** Звичайно.

Поширення по СРСР. Європейська частина: Верх.-Дністр., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Бессараб., Причорн., Ниж.-Дон., Ниж.-Волз., Волз.-Кам., Заволз.; Зах. Сибір: Верх.-Тоб.

Загальне поширення. Ендем степової і лісостепової області Європейської частини СРСР.

Примітка. Вид описано із З.Л.-С. України. Бессарабська, з одного боку, а з другого, — східна форма виду трохи відрізняються від української, яка є типовою. Перша згадується у Savul. si Rayss, Mater. Fl. Basar., II (1926) 158 (*D. moldavicus* Grinf.?), друга описана як окремий підвид — subsp. *orientalis* Klp. і відрізняється більшими розмірами всіх частин і, зокрема, довшими чашечками (13—16 *мм*, замість 10—12 *мм* довжини, за автентичним описом, у типової форми). Для сходу Української РСР вказуються перехідні гібридні зразки на Старобільщині. Але вказана різниця поза межі модифікаційних можливостей виду не виходить і, таким чином, питання про наявність або відсутність у складі виду географічних рас залишається нерозв'язаним. Запалович для свого підвиду описує вісім форм і, крім того, var. *Szaferi* Zapal. з чашечками 14,5 *мм* завд. (цит. місце, 137). Отже, ознаки subsp. *orientalis* Klp. виявляються і на заході, а не лише на сході видового ареалу. Але й на сході амплітуда коливання довжини чашечок приблизно така ж.

1006 (4). D. carpaticus Woloszczak. — **Гвоздика карпатська.** Рослина 10—25 *см* завв., утворює густуваті дернинки з більш-менш численними вкороченими гонами, які несуть розетки листя та з численними або рідше поодинокими цвітяними стеблами. Стеблові листки до 6 *см* завд., 1—3,5 *мм* завш., з піхвами 5—8,5 *мм* завд.; верхні в 1,5—2 рази коротші від нижніх, звичайно довші від суцвіття; прицвітні покривні листки часто довші від чашечки. Суцвіття головчасте, (1)2—6-квіткове; приквіткові луски 6,5—10 *мм* завд., перевищують половину чашечки, темнобурі, часто майже чорні, з країв хвилясті, на верхівці з вістрям (1,5)2—3,5 *мм* завд. Чашечки циліндричні, 13—15,5 *мм* завд., 4—5 *мм* завш., бруднопурпурові або карміновочервоні, вгорі чорнуваті, з трикутно-ланцетними зубчиками. Пелюстки 20—24 *мм* завд.; пластинка їх 8—13 *мм* завд., 7,5—10,5 *мм* завш., майже дорівнює нігтикові, червона або темнорожева. ♃. Цв. VII—VIII.

Woloszczak in Sprawozd. Kom. fiz., XXII (1888) 214, non *D. carpaticus* Borbas in Term. Füz. (1889) 44.

— *D. carthusianorum* L. var. *carpaticus* (Woloszcz.) Zapal., Consp. fl. Galic. crit., III (1911) III. Kulczyński in Fl. Polska, II (1921) 158. — *D. carthusianorum* var. *subalpinus* Rehman in Verhandl. Zool.-bot. Ges. (1868) 502 sec. Zapal., l. c.

На скелях у субальпійській та альпійській смузі. — В Карпатах, переважно у південній частині.

Наводиться для Покуття, Мармароша, Буковини: Чорногора (Реман, Запал.), гори Чивчинські (Волощак, Запал.), гори Келеменські в Буковині (Запал.), Карпати Наддністрянські (Запал.), гори Полянські (Запал.).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Карпати.
Загальне поширення. Ендем Східних Карпат.

Примітка. Вид описано з Чивчинських гір.

1007 (5). D. tenuifolius Schur. — **Гвоздика тонколиста.** Рослина 10—30(40) *см* завв. Стебла тонкі, близько 1 *мм* у діаметрі, голі, гладенькі. Листки неплідних вкорочених гонів 1,5—10 *см* завд., 0,3—1,5 *мм* завш., найширші у верхній третині, повільно загострені, з країв війчасто-пилчасті; стеблові листки вузьколінійно-ланцетні, 2,5—6 *см* завд., 1,5—2 *мм* завш., з 3—5 жилками; піхви їх 4—6 *мм* завд. Суцвіття щільне, головчасте, (1)2—6(7)-квіткове; прицвітні покривні листки брунатнопурпурові, 15—20 *мм* завд., з еліптичною, більш-менш шкірястою, вгорі з країв трохи плівчастою основою, на верхівці відтягнуті у трав'янисте вістря, яке приблизно дорівнює розширеній основі листка. Приквіткових лусок шість, від довгастих до обернено-яйцевидних, бурих або темнобурих, на верхівці відразу звужених у коротше від розширеної основи вістря, не досягають або лише іноді досягають основи зубчиків чашечки. Чашечка циліндрична, 12—15 *мм* завд., 3—4 *мм* завш., темнопурпурова, рідко зеленувата, з яйцевидно-ланцетними загостреними, з країв війчастими зубцями, 4—5 *мм* завд. Пелюстки до 20—25 *мм* завд., з обернено-яйцевидною рожевопурпуровою пластинкою 10—15 *мм* завд., що дорівнює нігтику або навіть довша від нього. Пластинка вгорі зазублена, на верхній поверхні волосиста. ♃. Цв. VII—VIII.

Schur in Österr. Bot. Zeit., VIII (1858) 22 nomen; in Verh. Siebenb. Ver. Nat., X (1859) 143. Kulczyński in Fl. Polska, II (1921) 160.
— *D. carthusianorum* var. *tenuifolius* (Schur) Zapal., Consp. fl. Galic. crit., III (1911) 113.

На скелях у субальпійській смузі. — Звичайна рослина в південній частині Східних Карпат.

К.Л. Станіславська обл.: Жаб'ївський рн, Чивчинські гори (Катіна!). — Закарпатська обл.: Рахівський окр., Свидовець (М. Попов!), гора Петрос Мармарошський (Брадіс!). З.Л.-С. Наводиться для Медоборів у Кульчинського.

Поширення по СРСР. Європейська частина: Карпати.
Загальне поширення. Середня Європа: східна й південна частина Карпат.

Примітка. Вид описано з Трансільванії.

1008 (6). D. bukovinensis (Zapal.) Klok. — **Гвоздика буковинська.** Рослина 15—25 *см* завв., зелена, утворює щільні дернинки. Стебла в числі 8—10(20), іноді внизу шорсткі. Листки неплідних гонів близько 1 *мм* завш.; стеблові листки до 4,5—5 *см* завд., 1,5—2 *мм* завш. Головки (2)3—6-квіткові; чашечка 12,5—15 *мм* завд., 2,5—4 *мм* завш., брудно-пурпурова, з порівняно короткими зубчиками. Приквіткові луски бурі або чорнуваті, часто вкриті восковою поволокою; внутрішні відразу звужені в довгеньке вістря, яке звичайно досягає основи зубчиків чашечки. Пластинка пелюсток 8—10 *мм* завд., 6,5—7,5 *мм* завш.; нігтик приблизно дорівнює пластинці. ♃. Цв. VII—VIII.

Клоков hoc loco, combinatio nova.
— *D. carthusianorum* var. e. *bucovinensis* Zapal., Consp. fl. Galic. crit., III (1911) 113. Kulczyński in Fl. Polska, II (1921) 158.

На скелях у субальпійській смузі. — Характерна для Буковинських Карпат рослина.

К.Л. Буковинські Карпати (Кульчинський).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Карпати.
Загальне поширення. Ендем Буковинських Карпат.

Примітка. Вид описано з Буковини. Вважається перехідною формою між *D. carthusianorum* L. s. str. і *D. tenuifolius* Schur, але має відокремлений ареал і специфічний комплекс ознак.

1009 (7). D. commutatus (Zapal.) Klok. — **Гвоздика змінена.** Рослина 35—80 *см* завв., зелена або сизувата. Стебла в числі декількох (до дев'яти), виразно чотиригранні, внизу трохи шорсткі. Листки неплідних гонів (1)1,5—2,2 *мм* завш.; нижні стеблові листки 6—11 *см* завд., 2—4,5 *мм* завш., піхви їх 6—16 *мм* завд. Суцвіття 3—20-квіткове; прицвітні покривні листки перевищують чашечки або дорівнюють їм. Чашечка 12—17 *мм* завд., 2,5—4 *мм* завш., зелена або пурпурова. Приквіткові луски 8—14 *мм* завд., з довгеньким вістрям на верхівці, досягають основи або середини зубців чашечки, темнобурі. Пелюстки 20—23 *мм* завд., з пурпуровою пластинкою 5—7,5 *мм* завд., значно коротші від нігтика. Насінина 2—2,5 *мм* завд. ♃. Цв. VI—VIII.

Клоков hoc loco, combinatio nova.
— *D. carthusianorum* var. *commutatus* Zapal., Consp. fl. Galic. crit., III (1911) 119. Kulczyński in Fl. Polska, II (1921) 159. *D. carthusianorum* var. *longisquamis* Kulcz., l. c. (ex toto vel p. p.).

На луках, по узліссях і між чагарниками в нижній гірській смузі або в передгір'ї.

К.Л., Пр.Л., Р.-О.Л. Наводиться у Запаловича для околиць Львова. — З.Л.-С. Наводиться для району м. Бучач, Тернопільської обл.

Поширення по СРСР. Європейська частина: Верх.-Дністр.
Загальне поширення. Середня Європа: Східні Карпати, східна частина Західних Карпат, наводиться для околиць Кракова.

1010 (8). D. polonicus Zapal. — **Гвоздика польська.** Рослина 35—60(70) *см* завв., зелена або сизувата. Стебла в числі 1—4, прямостоячі, тонкуваті, невиразно чотиригранні, гладенькі або внизу трохи

шорсткі. Листки видовжені, лінійні; нижні стеблові 7—14 *см* завд., 1,5—3(4,5) *мм* завш., загострені, з країв шорсткі, на поверхні з 3—5 помітними жилками; піхви 5—10(14) *мм* завд. Квітки в числі (2)3—20, скупчені в щільну головку; покривні листки вузькодовгасті, відтягнені в трав'янисте вістря, помітно коротше від чашечки квіток. Приквіткові луски в числі 4(6), довгасто-обернено-яйцевидні або обернено-яйцевидні, 4,5—10 *мм* завд., на верхівці звичайно з коротеньким вістрям, бурі або яснобурі, з країв вузькоплівчасті, не досягають основи зубців чашечки. Чашечка (12)14—16 *мм* завд., 3—3,7 *мм* завш., на верхівці звужена, пурпурова, під зубцями темніша або темнопурпурова, зубці нерівні, трикутно-ланцетні, 3—4,5 *мм* завд., короткозагострені, з країв війчасті. Пелюстки (17)18—24 *мм* завд., з пурпуровою пластинкою (5)6—9 *мм* завд., (3)4—7 *мм* завш. Насінина 1,5—2 *мм* завд. ♃. Цв. VI—VIII.

Zapal., Consp. fl. Galic. crit., III (1911) 122.
— *D. carthusianorum* var. *polonicus* (Zapal.) Kulczyński in Fl. Polska, II (1921) 159.

На борових пісках і піскуватих схилах.

Р.-О.Л., З.П.-П.П. Кам'янець-Подільська обл.: Полонне (Тишецький). — **В.Л.-С., З.Л.-С.** (північно-західна частина району).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Верх.-Дністр., Верх.-Дніпр.

Загальне поширення. Польща, західна частина Білоруської РСР та Української РСР.

Примітка. *D. polonicus* Zapal. вважається перехідною формою поміж *D. carthusianorum* L. і *Borbasii* Vand. Вид описано із заходу Української РСР.

1011 (9). D. Rogoviczii Klp. — **Гвоздика Роговича.** Рослина 30—60 *см* завв., трав'янозелена. Кореневище розвиває нечисленні плодущі стебла і неплідні вкорочені гони з пучками листя. Стебла прямостоячі, чотирикутні, голі, гладенькі. Листки вузьколінійні, загострені, з країв шорсткі; середні стеблові 5—7 *см* завд., 2—2,5 *мм* завш.; піхви 10—15(18) *мм* завд. Головки (4)10—20-квіткові, звичайно півкулясті, оточені коротшими від квіток прицвітними листками; останні бурі або темнобурі, шкірясті, яйцевидні, при верхівці вирізані, з верхівковим вістрям у виїмці, що майже дорівнює широкій основі листка. Приквіткові луски бурі або чорнуватобурі, шкірясті, яйцевидні, на верхівці вирізані, з коротеньким або малопомітним верхівковим вістрям у виїмці, звичайно дорівнюють половині чашечки. Чашечка трубчаста, до верхівки звужена, 10—11 *мм* завд., темнопурпурова, смугаста, з трикутно-ланцетними, короткозагостреними, з країв війчастими зубцями. Пелюстки 13—14 *мм* завд.; пластинка їх темнопурпурово-червона, 3—4 *мм* завд., втроє коротша від нігтика, вгорі зубчаста, зверху гола. ♃. Цв. VI.

Віси. Київ. Бот. Сада, XIV (1932) 104. Шишкин во Фл. СССР, VI (1936) 817.

По лісах і між чагарниками. — Зрідка в правобережних лісостепових і поліських районах.

П.П. Кам'янець-Подільська обл.: біля Полонного (Тишецький). — **П.Л.-С.** Житомирська обл.: околиці Бердичева (Рог.), Богданівський ліс у кол. Бердичівському окр. (Єлін).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр.

Загальне поширення. Ендем Української РСР.

Примітка. Вид описано з околиць м. Бердичева.

1012 (10). D. pseudobarbatus Bess. — **Гвоздика несправжньобородчаста.** Стебла прямостоячі або від основи підведені, 30—100 *см* завв., 1,5—4 *мм* у діаметрі, круглясті або вище середини трохи ребристі до закруглено-чотирикутних, голі, гладенькі, лише в нижній частині під вузлами шорсткі, прості або вгорі трохи розгалужені. Листки довгасто- або лінійно-ланцетні, 1,5—11,5 *см* завд., 1,5—9 *мм* завш., загострені, з 3—11, у середніх здебільшого 7—9 жилками, з країв шорсткопилчасті, притиснуті до стебла або зрідка відхилені; піхви 0,75—9 *мм* завд., дорівнюють ширині листка або частіше коротші. Суцвіття здебільшого щитковидне, складене з головчастих пучків, яких буває звичайно три; кожен із них складений в свою чергу з трьох пучечків; іноді квітки розміщені по 2—3 в пучечках на кінцях гілок. Покривні листки пучків першого порядку в нижній частині з країв вузькоплівчасті, а загалом схожі на верхівкові листки при основі цілого суцвіття; покривні листки пучків другого порядку (і третього) відрізняються дужче — в нижній частині помітно розширені, з ширшою плівчастою облямівкою. Чашечка 12—17 *мм* завд., 3—4 *мм* завш., з ланцетно-шиловидними зубчиками близько 5 *мм* завд. Приквіткові луски в числі 4—6, еліптичні або ж обернено-яйцевидні, 8—15 *мм* завд., відразу звужені в довге вістря, яке звичайно досягає до основи зубчиків чашечки або трохи вище, рідко не доходить до неї. Пелюстки 15—17 *мм* завд.; пластинка їх пурпурова, 5—7 *мм* завд., зверху бородчаста, на кінці неправильно-зубчаста. Коробочка дорівнює чашечці. Насінина еліптична, близько 3 *мм* завд. і 2 *мм* завш. ♃. Цв. $^2/_2$VI—VII.

Bess. ex Reich., Fl. Germ. excurs. (1832) 805, nomen. Ledeb., Fl. Ross., I (1842) 277, nomen proprium in adnotatione et descriptio sub nominem *Dianthi liburnici;* descriptio secunda in Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 125 sub nominem: *D. sinensis* d. *pseudobarbatus* (Bess.) Schmalh. Рог., Обозр. (1869) 42. — *D. liburnicus* Ledeb., l. c. non Bartl. — *D. trifasciculatus* Шмальг., Фл. Ю.-З. Р., (1889) 75, non Kit. — *D. euponticus* Zapal., Consp. fl. Galic. crit., III (1911) 141. Пач., Опис. растений Херс. губ., II, Степи (1917) 145. Шишкин во Фл. СССР, VI (1936) 818. — *D. Rehmani* Savul. si Rayss, Mater. fl. Basarab., II (1926) 155, p. p. non Blocki s. str. quis *D. membranaceus* Borb. est. — *D. collinus* auct. fl. ucr. alt., p. p., non Waldst. et Kit.

По узліссях і серед чагарників, на степових схилах. — Нечасто в південних лісостепових районах Молдавської РСР і Української РСР від р. Пруту до р. Хоролу, спускається на південному заході до Ізмаїла.

З.Л.-С. Одеська обл.: Красноокнянський рн, Красні Окни (Рог.), Флора (Шмальг.!), між Флорою і Кодимою (Шмальг.!); Чорнянський рн, Чорна (Шмальг.!); Котовський рн, Коси (Шмальг.!), Борщі (Шмальг.!), Котовськ (Шмальг.!); Балта (Рог.!). — Вінницька обл.: Яришівський рн, Грабарівка (Білозір!). — **П.Л.-С.** Київська обл.: Умань (Пач.); Біла Церква (!); Сміла (!); Корсунь-Шевченківський рн, Яблунівка (Зеров!). — Кіровоградська обл.: Кам'янка (!); Кіровоградський рн, Кіровоград (Ліндем.); Вишняківка (Окснер!); Знам'янка (Пач.). — **Л.Л.-С.** Полтавська обл.: Хорольський рн, Бригадирівка (Рог.!), Хорол (Монтр.); Зіньківський рн, Павлівка (Рог.). — **П.З.-Л.С.** Дніпропетровська обл.: Верхньодніпровськ (Шмальг.!). — **П.З.С.** Ізмаїльська обл.: Ізмаїл (Бесс.!); Рені (Гагман).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Верх.-Дністр., Серед.-Дніпр., Причорн., Бессараб.

Загальне поширення. Ендем південного заходу Європейської частини СРСР.

Примітка. *D. pseudobarbatus* Bess. описано з околиць Ізмаїла (*D. euponticus* Zapal., описаний з околиць ст. Знаменка).

1013 (11). D. membranaceus Borb. — **Гвоздика перетинчаста.** Стебла 20—75 *см* завв., в числі до восьми, прямостоячі, голі, в нижній частині шорсткі, вище гладенькі. Листки лінійно-ланцетні або лінійні, загострені, 3—9 *см* завд., 1,5—5,5 *мм* завш.; нижні — довші від верхніх; піхви 3,5—10 *мм* завд., приблизно вдвоє довші від ширини відповідного листка. Суцвіття головчасте або рідше складене з 2—3 пучків; часто стебло вгорі з бічними гілочками, що несуть дрібніші цвітяні пучки; квіток у головці або в пучку 2—20; нижні покривні листки суцвіття шкірясті, внизу трохи розширені, до верхівки видовжено-загострені і на кінці шиловидні або ж трав'янисті, схожі з стебловими листками; верхні (в головці — внутрішні) — шкірясті, з вістрям, схожі з приквітковими лусками. Приквіткові луски в числі 4—6, опуклі, шкірясто-пергаментовидні, на верхівці буруваті або червонуваті, з країв широко білоплівчасті, еліптичні, до 10 *мм* завд. і 5 *мм* завш., закінчуються вістрям, що досягає середини чашечки або заходить трохи вище. Чашечка 15—18 *мм* завд., 3—4 *мм* завш., до верхівки звужена, зелена, вгорі пурпурова або вся пурпурова, з яйцевидно-ланцетними зубцями 3—5 *мм* завд. Пелюстки 20—22 *мм* завд.; пластинка їх обернено-яйцевидно-клиновидна, 7—10 *мм* завд., 5—8 *мм* завш., на кінці зубчаста, зверху пурпурова, з рідкою борідкою волосків. Насінина 2—2,5 *мм* завд. ♃. Цв. VII—VIII.

Borb. in Oesterr. Bot. Zeitschr. XXVI (1876) 125. Blocki in Kerner, schedae ad Fl. austro-hung. exsicc., II (1882) 62. Kulczyński in Fl. Polska, II (1921) 161; Шишкин во Фл. СССР, VI (1936) 817.

— *D. glomeratus* Andrz. in schedis ex. Вісн. Київськ. Бот. Сад., XIV (1932) 106. — *D. carthusianorum* var. *glomeratus* Шмальг., Фл. Ю.-З. Р. (1886) 77. — *D. sinensis* var. *β. collinus* Шмальг., Фл. Ю. и Ср. Р., I (1895) 125. — *D. collinus* auct. fl. ucr. pro max. parte non Waldst. et Kit. — *D. Rehmani*

Рис. 102. *Гвоздика перетинчаста — Dianthus membranaceus* Borb.
1 — загальний вигляд; *2* — чашечка з приквітковими лусками.

Blocki in Kosmos, V (1880) 494. Zapal., Consp. fl. Galic. crit., III (1911) 126. Savul. si Rayss., Mater. fl. Basarab., II (1926) 155, p. p.

На степових схилах, по узліссях, між чагарниками. — Зустрічається в правобережних лісостепових районах, доходячи до околиць Житомира й Києва на півночі, до Лубен на сході, до околиць Первомайська на південному сході і нижньої течії р. Пруту на південному заході.

П.П. Київська обл.: околиці Києва (Шмальг.!, Семенкевич!, Попов!, Зеров!). — Житомирська обл.: Житомир (Тишецький!, Липський!); Коростишівський рн, Смолівка за р. Тетеревом (Гагман). — **В.Л.-С.** Львівська обл.: на схід від р. Стирі і в районі м. Броди (Кульчинський). — **З.Л.-С., П.Л.-С.** Більш-менш звичайно, з обох районів відомо понад 150 місцезнаходжень. **П.З.-Л.С.** Одеська обл.: Долманівський рн, Прибужжя на Південному Бузі (!!). Мабуть, поширена по всьому району, але певних вказівок немає.

Поширення по СРСР. Європейська частина: Верх.-Дністр., Верх.-Дніпр. (південь), Серед.-Дніпр.; Бессараб., Причорн. (північ).

Загальне поширення. Поза межами СРСР зустрічається в Добруджі. Наводиться для Болгарії. Понтичний ендем.

1014 (12). D. glabriusculus (Kit.) Borb. — **Гвоздика голувата.** Стебла прямостоячі, голі, 30—80 *см* завв. Листки лінійно-ланцетні, 1,5—8 *см* завд., 2—6,5 *мм* завш.; піхви їх 2—5 *мм* завд. Суцвіття цимозно-пучкувате; пучки (1)2—12-квіткові, нерідко головчасті, на кінці стебла та його 1—2 гілок; покривні листки суцвіття вузькі, спрямовані вгору. Приквіткові луски в числі 4—6, яйцевидні або еліптичні, 8—11 *мм* завд., на верхівці швидко звужені в довгеньке вістря, що досягає $^1/_2$—$^3/_4$ чашечки, темнопурпурові. Чашечка 16—18(20) *мм* завд., 3,5—5 *мм* завш., пурпурова; зубчики її 4—5 *мм* завд.; пелюстки 22—25 *мм* завд.; пластинка їх 10—12 *мм* завд., 7—11 *мм* завш., зверху пурпурова з темно-пурпуровими цятками. ♃. Цв. VII—VIII.

Borbas in Verh. B. V. Brandenb., XIX, 1 (1877) 19. Zapal., Consp. fl. Galic. crit., III (1911) 138. Kulczyński in Fl. Polska, II (1921) 161.
Видані зразки: Pl. polon. exs., № 114; Fl. exs. reip. boh.-slov., № 610.

На сухих луках, по трав'яних схилах. — Не часто в Карпатах (у найнижчій смузі гір) і в прикарпатських районах, а також у найзахіднішій частині Лісостепу.

Зак.Л., К.Л., Пр.Л., Р.-О.Л., В.Л.-С. До р. Стирі й району м. Броди на схід, більш-менш розсіяно.

Поширення по СРСР. Європейська частина: Верх.-Дністр., Закарп.

Загальне поширення. Середня Європа: крім СРСР, ще на південному сході Угорщини, в східній частині Словакії та в північно-східній Румунії. Панонсько-західнопонтичний вид.

Примітка. Екземпляри з Словакії, що ми бачили, від українських дещо відрізняються трохи довшими чашечками, але коротшими пелюстками. Вид описано з Угорщини.

1015 (13). D. capitellatus Klok. sp. nova in Addenda II, p. 659. — **Гвоздика дрібноголовчаста.** Стебла 30—55 *см* завв., в числі 1—4, прямостоячі, внизу невиразно-чотирикутні, майже круглясті, вгорі трохи сплюснуті, з двома гранями, голі, гладенькі або при основі трохи шорсткі, прості або з додатковою гілкою вгорі; крім плодущих стебел, розвинені ще неплідні вертикальні гони. Листки вузьколінійні, 2—8 *см* завд., 1—3 *мм* завш., прикореневі вужчі від стеблових, близько 1,5 *мм* завш., загострені, при основі сполучені (з другим супротивним листком) в піхви (2)3—8 *мм* завд., з країв трохи шорстко-пилчасті; у верхніх листків піхви коротші, зовсім не здуті. Суцвіття головчасте, 2—10-квіткове; покривні листки, що оточують головку, яйцевидно-ланцетні або еліптичні, звужені в довге трав'янисте вістря, разом з яким 15—33 *мм* завд., приблизно дорівнюють головці, в нижній частині 2,5—5 *мм* завш., бліді, шкірясті, з країв на 0,5—1 *мм* завш., плівчасті. Приквіткових лусок шість, еліптичних, до 10—12 *мм* завд.; вони перевищують середину чашечки, на верхівці звужені в коротеньке вістря, з країв широко-плівчасті, голі. Чашечка 16—18 *мм* завд., 3—3,5 *мм* завш., блідозелена, тільки на зубцях блідопурпурова; зубці її вузьколанцетні, 5—6 *мм* завд., гострі, з країв плівчасті й коротко торочкуваті. Пелюстки рожеві, пластинка їх 7—8 *мм* завд., зверху з борідкою волосків. Коробочка коротша від чашечки, з коротеньким карпофором. Насінина широкоеліптична, близько 2 *мм* завд., 1,5 *мм* завш., чорна, з малопомітною штриховкою в центрі. ♃. Цв. VII—VIII.

На степах. — Рідко на крайньому півдні.

Л.З.-Л.С. Запорізька обл.: Приморський рн, Ногайськ (!).

Поширення по СРСР. Крім вказаного, для цього виду виявлено ще лише одне місцезнаходження з суміжної частини Ростовської обл. Етикетку цих екземплярів ми наводимо повністю: „Донецька губ., Таганрогськ. повіт, Золота коса (кол. маєток Лакнера), під „Озерявина", 1. VI 1923, Є. Лавренко та А. Прошкина (!)".

Загальне поширення. Південь Європейської частини СРСР. Південнопонтичний ендем.

Примітка. Маловивчена, але дуже своєрідна рослина. Вона визначалась як *D. Borbasii* Vand., проте, незважаючи на деяку зовнішню подібність, гостро відрізняється від цього виду в усіх частинах, насамперед розмірами й формою приквіткових лусок та чашечки. Від *D. membranaceus* Borb. відрізняється дуже вузькими листками й щільними головками, від *D. capitatus* Bald. — нездутими верхніми піхвами, довжиною піхов та багатьма іншими ознаками. Не може бути визначена також і за якусь гібридну форму. З усієї секції *Carthusiani* Boiss. у степових умовах на крайньому півдні зустрічається лише *D. Andrzejowskianus* Zapal. ex Kulcz., до нашого виду взагалі мало подібний.

1016 (14). D. Borbasii Vand. — **Гвоздика Борбаша.** Рослина 25—75 *см* завв., сизуватозелена. Стебла в числі 1—5, прямостоячі, звичайно прості, внизу шорсткі або коротко опушені, вгорі голі, гладенькі. Прикореневі листки зібрані в розетку, дуже вузьколінійні до майже

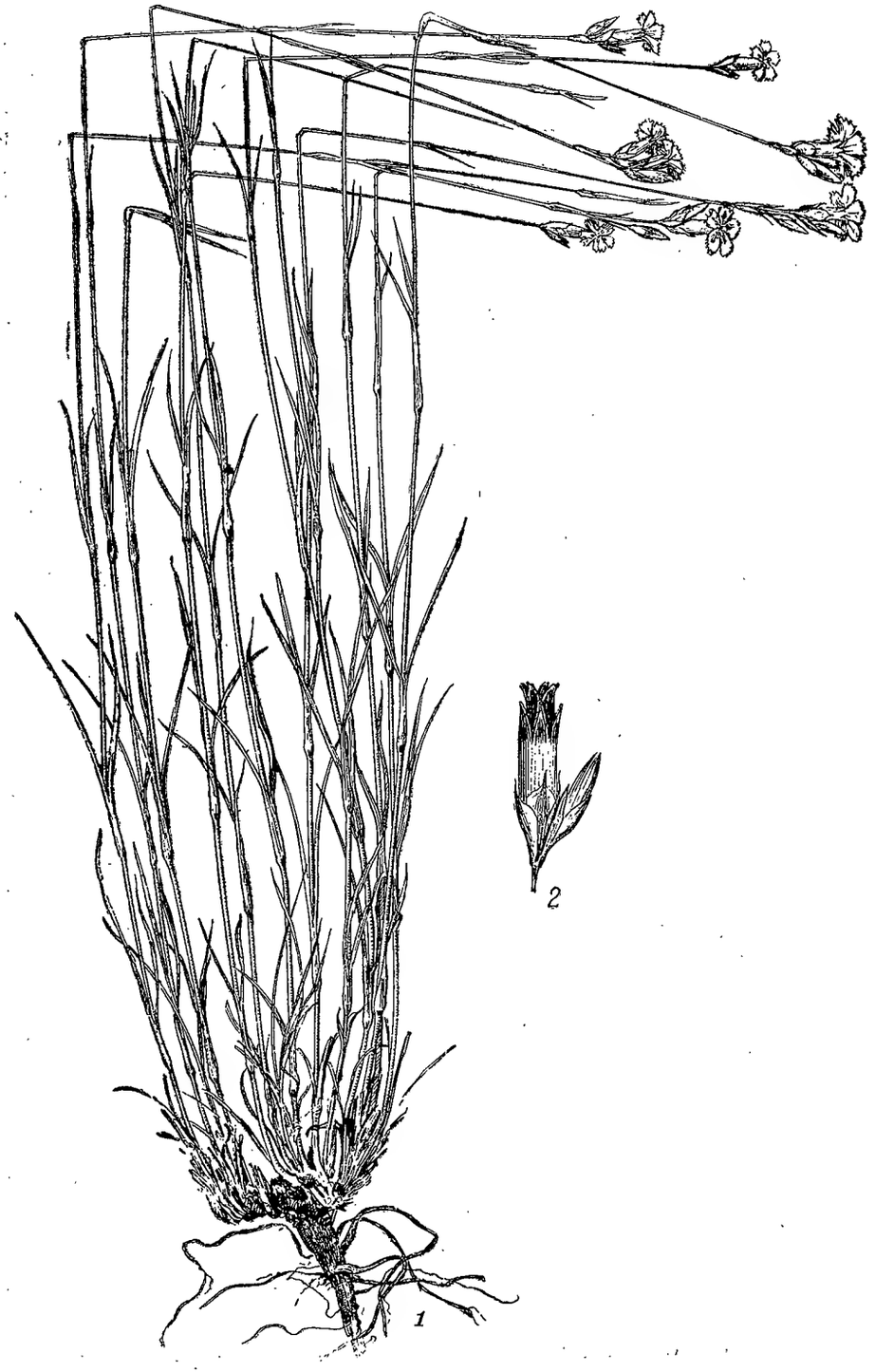

Рис. 103. *Гвоздика Борбаша — Dianthus Borbasii* Vand.

1 — загальний вигляд; *2* — чашечка з коробочкою.

щетиновидних; стеблові — вузьколінійні, 2—8 *см* завд., 1—2 *мм* завш., з піхвами, що в 3—6 раз довші від ширини відповідного листка. Суцвіття з (1)2—8(18) квіток, щільне, головчасте, оточене шкірястими, розширеними при основі, до верхівки загостреними покривними листками, що звичайно не перевищують середини чашечок. Приквіткові луски в числі 4—6, білуватожовті, шкірясті, обернено-яйцевидні або еліптичні, на верхівці раптом звужені у вістря, що досягає середини чашечки, з країв плівчасті. Чашечка 13—18 *мм* завд., вгорі звужена, крім верхівки, зелена, на верхівці з більш-менш виразним пурпуровим забарвленням; зубчики її ланцетні, гострі, 3—4,5 *мм* завд. Пластинка пелюсток клиновидно-обернено-яйцевидна, 6—10 *мм* завд., рожева або пурпурова, зверху з рідкою боріддкою волосків. ♃. Цв. VI—VII.

Vandas in Oesterr. bot. Zeitschr., XXXVI (1886) 193. Шишкин во Фл. СССР, VI (1936) 820, p. p.

— *D. polymorphus β. diutinus* Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 126, non D. diutinus Kit. — *D. carthusinorum* f. *borysthenica* Pacz. в Зап. Киевск. Общ. Естеств. (1893) 35.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 806.

У соснових лісах на піщаному грунті і на відкритих пісках, на заплавних піскуватих луках. Поза межами Української РСР спостерігалась також на попелястих чорноземах по узліссях нагірних дібров. Характерна для Полісся рослина.

З.П., П.П., Л.П. Звичайно. — **П.Л.-С.** Нерідко. — **Л.Л.-С.** Київська обл.: у долині Дніпра звичайно, поза нею не помічено. — Полтавська обл.: Гельм'язівський рн, Прохорівка (Кот.!); Золотоніський рн, Піщане (!). Наводиться як занесена по залізниці рослина для околиць Харкова, де взагалі в дикому стані не росте.

Поширення по СРСР. Європейська частина: Верх.-Дністр., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Причорн. (північна частина), Верх.-Волз., Волз.-Кам. (західна частина).

Загальне поширення. Ендем Європейської частини СРСР (південносарматський).

Примітка. За нашими відомостями, поширений на півдні Білоруської РСР та в лісостепових районах РРФСР, доходячи до околиць Саратова (!!) на Волзі. В своєму поширенні пов'язаний з сучасними та колишніми „поліссями", що утворились на місці колишніх розливів. За Волгою і в північних районах Казахстану, а також у Нижньо-Волзькому районі і в Східному Передкавказзі цей вид замінений дуже близьким *D. polymorphus* M.B. sensu proprio, особливо характерним для передпустинної зони.

1017 (15). D. platyodon Klok. — **Гвоздика плоскозуба.** Стебла 30—50 *см* завв., в числі декількох, прямостоячі, тупочотиригранні, голі, гладенькі або в нижній частині шорсткі, прості (розгалуження спостерігається в анормально розвинених поодиноких екземплярів). Прикореневі листки дуже вузьколінійні, 2—5 *см* завд., 0,5—1 *мм* завш.; стеблові — вузьколінійні, 4—6 *см* завд., близько 1,5 *мм* завш., з країв шорстко-пилчасті; піхви 8—10 *мм* завд., щільно прилягають до стебла.

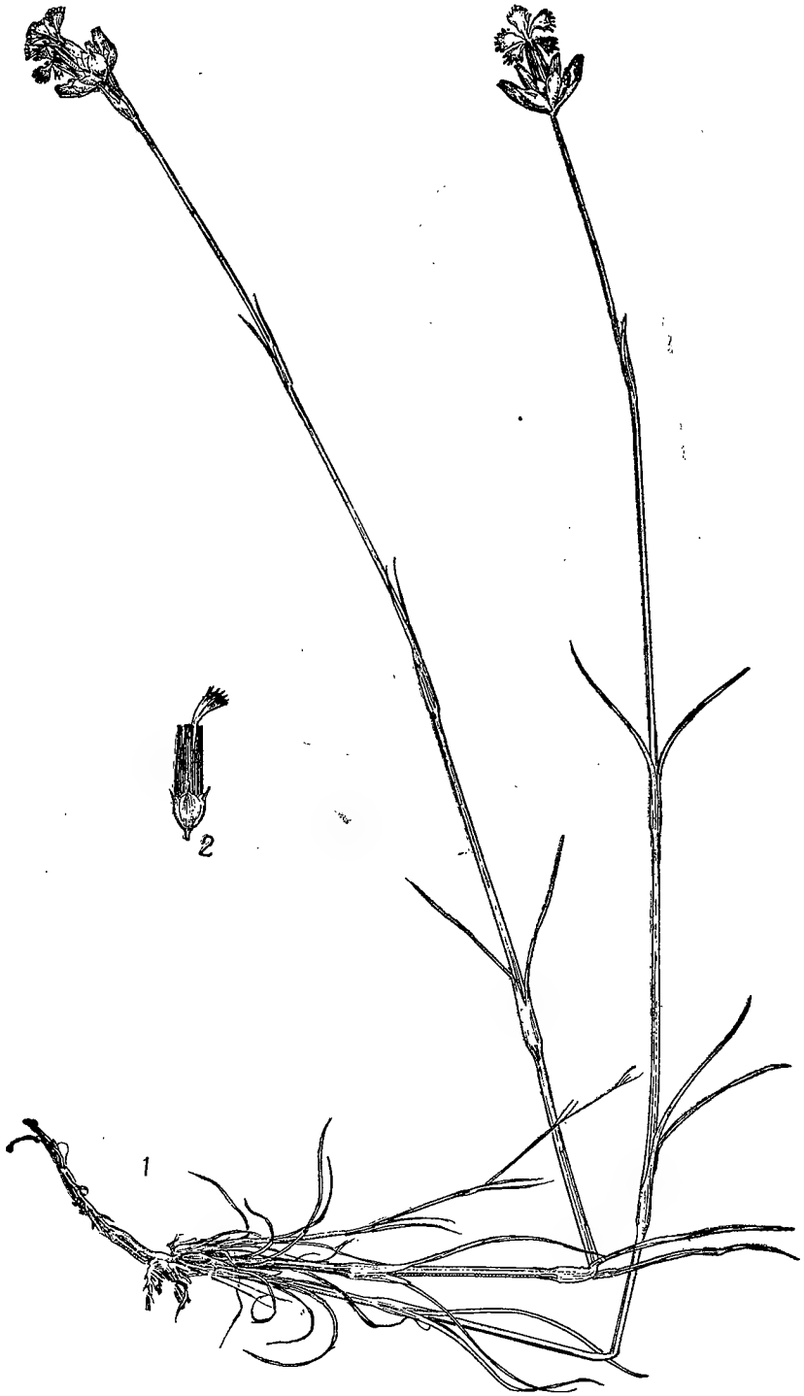

Рис. 104. *Гвоздика плоскозуба — Dianthus platyodon* Klok.

1 — загальний вигляд; *2* — чашечка.

Суцвіття щільне, головчасте, з (1)2—12(20) квітками, обгорнене парою дуже розширених при основі покривних листків. Приквіткові луски трохи шкірясті, яйцевидні, звужені в коротке вістря, одягають $^1/_3$—$^1/_2$ чашечки. Чашечка циліндрична, 10—14 *мм* завд., блідозелена, з цілком тупими довгастими зубцями, що вгорі зближаються, ніби затискуючи віночок. Пелюстки з рожевопурпуровими, вгорі дрібнозубчастими, зверху на поверхні бородчастими пластинками 4—8 *мм* завд. ♃ . Цв. VI—IX.

Клоков в Бот. журн. АН УРСР, V, I (1948) 27.

— *D. polymorphus* var. *α. calycis dentibus abbreviatis rotundato-obtusis* Ledeb., Fl. Ross., I (1842) 276. Рог., Обозр. (1869) 42. — *D. polymorphus* Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 126. Kulczyński in Fl. Polska, II (1921) 157. Шишкин. во Фл. СССР, VI (1936) 820 et alii pro max. parte, non M.B. (!) sensu proprio.

На річкових, приморських і суходільних пісках. — Поширений в степових і південних лісостепових районах.

П.П., Л.П. Певних вказівок немає, але, можливо, зустрічається по південному краю. — **П.Л.-С.** У південній частині. — Одеська обл.: Саврань. — Вінницька обл.: Яришівський рн, Грабарівка (!). — Київська обл.: Сміла (Борисевич!); Черкаський рн, Кумейки (!). — Кіровоградська обл.: Кіровоград (Ліндем.); Чигиринський рн, Кожарки (Зеров). — **Л.Л.-С.** Зустрічається, мабуть, по всьому району. Простежений по Дніпру від Переяслава-Хмельницького на південь; в районі Полтави і на схід від р. Ворскли звичайно; з північної частини району відомостей немає. — **Д.Л.-С.** Зустрічається спорадично по всьому району. — **П.З.-Л.С., Л.З.-Л.С., П.З.С., Л.З.С.** Більш-менш звичайно. — **П.С.** Немає вказівок.

Поширення по СРСР. Європейська частина: Серед.-Дніпр., Причорн., Ниж.-Дон., наводиться для Криму, але потребує перевірки; Кавказ: Зах. Передкавк.

Загальне поширення. Південь Європейської частини СРСР. Причорноморський ендем. У напрямі на схід не доходить до Волги. На заході в басейні Дунаю замінюється близькими видами — *D. bessarabicus* Klok. і *D. diutinus* Kit. На північ від Української РСР поширений в Курській і Воронезькій областях.

Примітка. Під назвою *D. polymorphus* M.B. автор розумів південно-східну расу з гострими зубчиками чашечки, поширену переважно в передпустинних районах від Нижньої Волги і Західного Казахстану до Східного Передкавказзя та рівнинної частини Дагестану. До цієї раси належать усі автентичні примірники *D. polymorphus* M.B., які ми тільки змогли виявити в гербаріях Ленінграда. Таким чином, *D. polymorphus* M.B. зовсім не є близький до нашого виду, але дуже близький до *D. Borbasii* Vand., відрізняючися значно блідішими віночками, малоквітковими головками, коротшими чашечками (див. зауваження Д. І. Литвинова в *schedae* ad Герб. русск. фл., № 806). Пізніші, а також за ними й сучасні автори назву Маршалля Біберштейна застосували до нашого піскового виду, а самий вид фактично приєднали до поліського *D. Borbasii* Vand., після того, як останній був описаний. Тільки простеживши за цими трьома видами в природі і розшукавши тип виду, можна було, нарешті, їх правильно визначити.

1018 (16). D. bessarabicus Klok. sp. nova in Addenda, II, p. 659. — **Гвоздика бессарабська.** Стебла в числі 1—3, прямостоячі, 35—65 *см* завв., тупо- або іноді гостро-чотиригранні, гладенькі, прості. Прикореневі листки майже нитковидні, 5—14 *см* завд., 0,5—1 *мм* завш., з країв

Рис. 105. *Гвоздика бессарабська — Dianthus bessarabicus* Klok.

пилчасто-шорсткі; стеблові — вузьколінійні, 2,5—11 *см* завд., 1—1,5 *мм* завш., загострені, з майже гладенькими краями, при основі з'єднані в піхви 7—10 *мм* завд. Суцвіття головчасте, 2—7-квіткове, з шкірястими, відтягнутими в коротеньке лінійно-ланцетне вістря, що досягає середини чашечок, прицвітними листками. Приквіткові луски овальні, 6—8 *мм* завд., одягають чашечку до третини її довжини. Чашечка трубчаста, 18—22 *мм* завд., (3)4—5 *мм* завш., до верхівки трохи звужена, із зовсім тупими зубцями близько 3 *мм* завд. Пластинки пелюсток 12—15 *мм* завд., 7—8 *мм* завш., яскравопурпурові, зверху з борідкою волосків, на передньому кінці зубчасті. Коробочка майже дорівнює чашечці; насінина близько 2 *мм* завд. ♃. Цв. VI—IX.

Клоков у Бот. журн. V, 1 (1948) 28 (nomen).

— *D. polymorphus* Savul. si Rayss, Mater. fl. Basarab., II (1926) 159, non M.B. — *D. polymorphus* subsp. *bessarabicus* Klp. у Вісн. Київськ. Бот. Саду, XIV (1932) 114.

На пісках, у заростях шелюги. — Тільки в дельті р. Дунаю.

П.З.С. Ізмаїльська обл.: Кілійський рн, Вилкове (О. Романова!).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Бессараб. (південь).

Загальне поширення. Ендемічний, нижньодунайський вид.

Секція 3. **Macrolepis** Williams. Приквіткові луски трав'янисті. Стеблові листки ланцетні або еліптичні, з однією поздовжньою жилкою, короткочерешкові.

1018[1] **(17). D. barbatus L. — Гвоздика бородчаста.** Стебла 40—60 *см* завв., прямостоячі, круглясті або чотиригранні, голі або шорстковолосисті, сизі, нерозгалужені. Листки довгасто-ланцетні, 4—7 *см* завд., 6—15 *мм* завш., гострі, звужені до основи в коротенький черешок, з піхвами 2—5 *мм* завд. Суцвіття має вигляд нещільної щитковидної головки. Квітки на дуже коротких ніжках; приквіткових лусок чотири, трав'янистих, з країв плівчастих і війчастих, на верхівці раптово звужених у довге вістря, з яким вони майже дорівнюють чашечці. Чашечка циліндрична, 16—18 *мм* завд.; пелюстки з червоною пластинкою 7—10 *мм* завд. ♃. Цв. VII—IX.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 403. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 124. Kulczyński in Fl. Polska, II (1921) 156. Шишкин во Фл. СССР, VI (1936) 821.

Культивується по садах як декоративна рослина. Нерідко дичавіє.

Поширення по СРСР. Тільки в культурі.

Загальне поширення (в дикому стані). Південь Середньої Європи (Тіроль, Штірія, Карінтія — в горах).

1019 (18). D. compactus Kit. **— Гвоздика скупчена.** Рослина 20—50 *см* завв., яснозелена, гола. Стебла здебільшого поодинокі, тов-

стенькі, круглясті, вгорі невиразно гранисті. Листки ланцетні або еліптично-ланцетні, до обох кінців звужені, 3—7 *см* завд., 3—12(16) *мм* завш., коротко-черешкові, з піхвами 2,5—7,5(11) *мм* завд., що завжди коротші

Рис. 106. *Гвоздика скупчена — Dianthus compactus* Kit.

1 — загальний вигляд; *2* — квітка.

від ширини листка, зісподу з випнутою середньою жилкою; нижні листки розетковидно скупчені. Суцвіття коротко-цимозно-пучкувате, скупчене, 8—40-квіткове. Приквіткові луски яйцевидно-ланцетні, раптово звужені на верхівці в тонке, довше від широкої основи вістря, разом з яким 12—18 *мм* завд. Чашечка 14—17 *мм* завд., як і луски пурпурово-

фіолетова, з ланцетними, загостреними або закінченими вістрям нерівними зубчиками, 4,5—7 *мм* завд. Пелюстки 15—17,5 *мм* завд., з рожево-пурпуровими, закругленими, зверху бородчастими пластинками 5—7,5 *мм* завд., 4,5—6,5 *мм* завш. Насінина близько 2 *мм* завд. ♃. Цв. VII—VIII.

Kit. in Schult., Oesterr. Fl., ed. 2, I (1814) 654. Zapal., Consp. fl. Galic. crit., III (1911) 137. Kulczyński in Fl. Polska, II (1921) 156.

— *D. barbatus* Bess., Prim. Fl. Galic. crit. I (1809) 278, non L. — *D. barbatus β. alpina* Knapp, Pflanz. Gal. u. Buk. (1872) 340.

Видані зразки: Fl. austr.-hung. exsicc., № 2501; Fl. exs. reip. boh.-slov., № 718.

На вапнякових скелях у середній і вищій смузі гір (820—1810 *м* над р. м.).

К.Л. Звичайно.

Поширення по СРСР. Європейська частина: Карпати.
Загальне поширення. Середня Європа: Східні Карпати.

Підрід 2. **Caryophyllum** Ser.

Квітки на кінцях стебла та гілок поодинокі або в дрібних пучечках, по 2—3. Коробочка з більш-менш розвиненим карпофором. Пелюстки вгорі зубчасті, цілокраї або торочкувато-багатороздільні, пурпурові, рожеві або білі. Багаторічні, як виняток — однорічні рослини.

Секція 1. **Barbulatum** Williams. Пластинка пелюсток зверху з більш-менш розвиненою борідкою, зубчаста, рожева або пурпурова.

Підсекція 1. **Glauci** Vierh. Рослини утворюють рідкі або щільні дерновинки, звичайно без прикореневої розетки листків, здебільшого сизуваті, голі або трохи шорсткі.

1019[1] **(19). D. chinensis** L. — **Гвоздика китайська.** Рослина 30—50 *см* завв., гола. Стебла вгорі розгалужені. Листки лінійно-ланцетні або ланцетні, загострені, 6—15 *мм* завш., при основі звужені в короткий черешок. Квітки в пучечках на кінцях стебла та гілок; приквіткові луски з широкої основи звужені в лінійне вістря, дорівнюють трубочці чашечки або коротші. Чашечка довгасто-циліндрична, 15—20 *мм* завд. Пластинка пелюсток широко-обернено-яйцевидна, рожева, іноді біла, зверху з темними плямами й рідкою борідкою волосків, зісподу жовтувата; пиляки сині. ☉, ☉. Цв. VI—IX.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 823. Шишкин во Фл. СССР, VI (1936) 823.

Культивується як декоративна рослина по садах.

Поширення по СРСР. Тільки в культурі.
Загальне поширення (в дикому стані). Східний Китай.

1020 (20). D. versicolor Fisch. — **Гвоздика різноколірна.** Стебла 20—50 *см* завв., більш-менш численні, разом із листками шорстко опушені, рідше голуваті, вгорі розгалужені. Листки лінійно-ланцетні, 3—5 *см*

завд., 2—7 *мм* завш. Квітки поодинокі; приквіткових лусок чотири, яйцевидних, раптово відтягнутих у шиловидне вістря, що досягає середини чашечної трубки або доходять до основи зубців чашечки. Чашечка 13—18 *мм* завд., 4—5 *мм* завш., вгорі звужена. Пластинка пелюсток зверху рожевопурпурова, зісподу зеленувата, 5—8 *мм* завш. ♃. Цв. VI—VIII.

Fischer in Link, Enum., I (1821) 420. Шишкин во Фл. СССР, VI (1936) 824. — *D. campestris* subsp. *steppaceus* Schir. in Sirjaev et Lavr., Consp. fl. prov. Chark., I (1926) 79, p. p.

Степи, кам'янисті схили. — Рідко на сході.

Л.З.-Л.С. Північний схід.

Наводиться для північних районів Ворошиловградської обл.: вказівка потребує підтвердження.

Поширення по СРСР. Європейська частина: Волз.-Дон., Заволз., Волз.-Кам.; Зах. Сибір: Верх.-Тоб., Ірт., Алт., Обськ. (південь); Схід. Сибір: Анг.-Саян., Даур.; Далек. Схід: Зеє-Бур.; Серед. Азія: Арал.-Касп., Прибалх.

Загальне поширення. Вказані райони СРСР, Північна Монголія, Джунгарія.

Примітка. До цього виду дуже близькі деякі форми, що визначаються як *D. campestris* subsp. *steppaceus* Schir. Різниця між останнім підвидом і *D. versicolor* Fisch. для нас не цілком ще ясна.

1021 (21). D. Fischeri Spreng. — **Гвоздика Фішера.** Рослина 30—75 *см* завв. з короткоповзучим кореневищем, що випускає плодущі стебла й неплідні гони. Стебла при основі висхідні, круглясті, вгорі гранисті, з потовщеними вузлами, голі або трохи шорсткі, звичайно більш-менш розгалужені. Листки лінійно-ланцетні, 4—10 *см* завд., 3—8 *мм* завш., значно довші від відповідних межвузлів, повільно загострені, з назад відігнутими кінцями, жорсткуваті; піхви 2,5—5 *мм* завд., часто коротші від ширини відповідного листка. Квітки на кінцях гілок і стебла по 1—2. Приквіткові луски яйцевидні або (зовнішні) довгасто-ланцетні, шкірясті, з трав'янистою верхівкою, відтягнутою у більш-менш довге (1—10 *мм* завд.) вістря, доходять до середини чашечки або вище. Чашечка циліндрична, 15—18 *мм* завд., 4—4,5 *мм* завш., вгорі трохи звужена, зелена або більш-менш пурпурова, з ланцетними зубчиками 4—7 *мм* завд. Пелюстки до 25 *мм* завд.; пластинка їх закруглена, 10—12 *мм* завд., 8—10 *мм* завш., на кінці неправильно-зубчаста, зісподу зеленувата, зверху рожевопурпурова, з темнішими плямами та з помітною бородкою волосків. ♃. Цв. VI—IX.

Spreng., Cat. Sem. Horti Hal. (1810) — nomen. Pugill. II (1815) 62 — descriptio. Шишкин во Фл. СССР, VI (1936) 824. — *D. ruthenicus* Roem. ex Poir., Enc. Suppl., IV (1811) 131. — *D. comitissae Annae* Andrz. in Por., Обозр. (1869) 299 nomen nudum. — *D. Seguieri* b. *silvaticus* Шмальг., Фл. Ю.-З. Р. (1886) 76, non Koch. — *D. silvaticus* Zapal., Consp. fl. Galic. crit., III (1911) 141. Kulczyński in Fl. Polska, II (1921) 162, non Hoppe. — *D. pineticola* Klp. у Вісн. Київськ. Бот. Сад., XIV (1932) 119.

По соснових борах і суборах, рідше на піскуватих луках. — Зустрічається в Поліссі та в північній частині Лісостепу.

П.П., Л.П. Звичайно. — **З.Л.-С.** У північній частині, точних вказівок немає. — **П.Л.-С.** Київська обл.: Миронівський рн, Козин (Рог.!); Біла Церква (Оксіюк!); Ракитнянський рн, Ольшаниця (!); Богуславський рн, Чайки, Лютарі (!). Вказівки для **Л.Л.-С.** (Київська обл.: Переяслав-Хмельницький. — Полтавська обл.: Яготин), **П.З.-Л.С.** (Дніпропетровська обл.: Дніпропетровськ; П'ятихатський рн, Саксагань), **Л.З.-Л.С.** (Харківська обл.: Красноград. — Полтавська обл.: Старі Санджари) непевні і потребують перевірки або підтвердження, але неймовірного в них нічого немає.

Поширення по СРСР. Європейська частина: Верх.-Дніпр., Верх.-Волз., Серед.-Дніпр., Волз.-Кам. (захід).

Загальне поширення. Ендемічний для вказаних районів Європейської частини СРСР вид.

Примітка. *D. Fischeri* Spreng. належить до ряду *Versicolores* Schischk. і вважається близьким до західноєвропейського *D. silvaticus* Hoppe. Останній характеризується нижчим зростом, вужчими й коротшими листками, формою приквіткових лусок, коротшими зубчиками чашечки та іншими ознаками; поширений у Франції, Чехії, Баварії. Як виявили досліди Б. К. Шишкіна та інших авторів, західні види ряду, що раніше наводилися для Європейської частини СРСР — *D. silvaticus* Hoppe, *D. collinus* Waldst. et Kit. (Середня Європа), *D. Seguieri* Vill. (південний схил Альпів, Італія), ніде на території СРСР не зустрічаються, крім, можливо, Прибалтики, де імовірне знаходження *D. collinus* Waldst. et Kit. Вид описано з Московського району.

1022 (22). D. guttatus M.B. — **Гвоздика плямиста.** Рослина 20—50 *см* завв. Коріння досить товсте, кореневище тонше від нього, сторчове, багатоголове, випускає декілька порівняно дуже тонких, голих і гладеньких або внизу трохи шорстких, вище середини розгалужених стебел. Листки вузьколінійно-ланцетні, 4—8 *см* завд., 1—3 *мм* завш., до верхівки повільно звужені й загострені, до основи трохи звужені, переходячи в коротенькі, до 2 *мм* завд., піхви. Квітки на довгих ніжках, розміщені поодинці на кінцях стебла та гілок, з відсунутою від основи квіток верхівковою парою листків. Приквіткові луски в числі 4—6; зовнішні листовидні, з широколінійним верхівковим вістрям, дорівнюють чашечці або перевищують її, рідше коротші від неї. Чашечка 15—18 *мм* завд., 3—5 *мм* завш., при плодах (разом із лусками) має характерно закруглену основу. Віночок близько 16 *мм* у діаметрі; пелюстки близько 20 *мм* завд.; пластинка їх 5—8 *мм* завд., до 7 *мм* завш., по зовнішньому краю з помітними (не коротшими 1 *мм*) гострими зубчиками, зісподу жовтуватозелена, зверху рожева, з темними плямочками біля середини й характерними білуватими цятками по всій поверхні. Коробочка майже дорівнює чашечці; насінина близько 2,5 *мм* завд. ♃. Цв. VII—VIII.

М.В., Fl. taur.-cauc., I (1808) 328; III, 300. Клоков у Наук. зап. по біолог. (1927) 10. Шишкин во Фл. СССР, VI (1936) 829.

— *D. Seguieri* var. *γ.* subvar. a. Ledeb., Fl. Ross., I (1842) 277. — *D. pratensis* b. *guttatus* Williams in Journ. Linn. Soc., XXIX (1893) 428. — *D. campestris α. guttatus* Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 127. — *D. guttatus* subsp. *Falz-Feini* Pacz. в Изв. Гос. степн. запов. Аскания-Нова, I (1922) 96; (1923) 102.

По берегах степових подів, на засолених луках у долинах дрібних річок, на степових схилах. — Поширений в південних степових районах, не доходячи до гирла р. Дунаю на заході і не переходячи на схід за р. Молочну.

З.Л.-С. Одеська обл.: Котовський рн, Коси (Шмальг.!); Коси — Флора Красноокнянського р-ну (Шмальг.!); біля Котовська (Шмальг.!). — **Л.Л.-С.** Полтавська обл.: Котелевський рн, Рублівка (Наумов). Сумнівна вказівка. — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Артемівський рн (Шмальг.). Мабуть, помилкове визначення. — **П.З.-Л.С.** Кіровоградська обл.: ст. Долинська (Кот.!); Устинівський рн, Сагайдак (Пач.). — Дніпропетровська обл.: Верхньодніпровськ (Сидоров); П'ятихатський рн, Саксагань (Сидоров); Дніпропетровськ (Акінф.). Вказівки для Дніпропетровської обл. потребують ствердження. — **Л.З.-Л.С.** Запорізька обл.: Приморський рн, Ногайськ (Бойко), Зеленівка (Бойко). — **П.З.С.** Херсонська обл.: Бериславський рн, Іванівка (Пач.); зрідка по р. Інгулу (Кот.!) та по Нижньому Дніпру. — **Л.З.С.** Звичайно. — **П.С.** Херсонська обл.: Генічеський рн, півострів Чонгар (Кот.!), Володимирівка, берег Сивашів (Порецький).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Бессараб., Причорн.

Загальне поширення. Ендем півдня Європейської частини СРСР (південнопонтичний).

Примітка 1. Для Бессарабського району відомі такі місцезнаходження: м. Байрамча (Липський!), Чадир-Лунга (Липський), Романівка (Савулеску і Райс), Колачівка (вони ж).

Примітка 2. Вид описано з Дністра. Асканійська форма, subsp. *Falz-Feini* Pacz., від типової подільської ніби нічим не відрізняється.

1023 (23). D. campestris М.В. — **Гвоздика польова.** Рослина 10—60 *см* завв. Кореневище сторчове, багатоголове, випускає лише плодущі стебла, не утворюючи неплідних гонів з пучками листя. Стебла в нижній частині короткопухнаті, шорсткі або гладенькі, від середини або частіше нижче розгалужені. Листки лінійно-ланцетні, 1,5—5(7) *см* завд., 1,5—5,5 *мм* завш., повільно загострені, з піхвами, не довшими від ширини листка, коротко опушені або голі. Квітки поодинокі на кінцевих розгалуженнях стебла, іноді на початку цвітіння ці гілочки дуже короткі, через що квітки більш-менш скупчені, але справжніх пучків не утворюється. Приквіткові луски в числі 4—6(8), еліптичні, з країв широкоплівчасті, з вістрям, коротшим у внутрішніх і довшим у зовнішніх, завжди коротші від чашечки у 2—3 рази, не доходять до її середини; чашечка 15—18 *мм* завд., 3,5 *мм* завш. Пелюстки 18—21 *мм* завд.; пластинка їх обернено-яйцевидна, 6—8 *мм* завд., по зовнішньому краю неправильно вузькозубчаста, зісподу білувата, зеленувата або блідорожева, зверху рожева, з темнопурпуровими плямочками біля основи та борідкою з білих волосків. 4. Цв. VI—X.

М.В., Fl. taur.-cauc., I (1808) 326, 427; III, 298. Клоков у Наук. Зап. по біолог. (1927) 9. Шишкин во Фл. СССР, VI (1936) 830.

— *D. campestris β. genuinus* Trautv. in Bull. Soc. Nat. Mosc., I (1860) 145; Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 126 р. р.

По соснових борах, на піскуватих луках, на степових схилах і степовому плакорі; як бур'ян на полях, вигонах і біля шляхів. — Досить звичайна рослина в північних степових та в більшості лісостепових районів.

П.П., Л.П. Зрідка в південній частині Полісся, мабуть, як занесене. — **З.Л.-С.** На схід від Дністра звичайно. — **П.Л.-С., Л.Л.-С.** Звичайно. — **Д.Л.-С.** Розсіяно. — **П.З.-Л.С.** Рідко. — **Л.З.-Л.С.** На північ від Дніпропетровська і р. Самари звичайно, на південь спорадично або не росте. — **П.З.С.** Херсон (Рябков). — **Л.З.С.** Херсонська обл.: по Дніпру. — Запорізька обл.: нижче Мелітополя по р. Молочній (!!).

У складі виду деякі автори відрізняють три підвиди:

1. Subsp. arenarius Schirjaev. Стебла звичайно 20—30 *см* завв., опушені, як і листки, рідше голі; починаючи знизу, волотисто розгалужені, з видовженими цвітяними гілочками. Листки вузьколінійно-ланцетні, 1,5—2,5 *мм* завш.; прицвіткові луски з дуже коротким, до 0,5 *мм* завд., вістрям. Віночок близько 20 *мм* у діаметрі.

Schirjaev in Schirjaev et Lavrenko, Consp. fl. prov. Charkov., I (1926). Клоков, ц. м.

Росте по пісках і піскуватих грунтах. — Типова форма виду. Частіше зустрічається з опушеними стеблами та листками, рідше з голими.

2. Subsp. laevigatus Grun. (pro var.). Стебла 40—60 *см* завв., вище розгалужені та з більш прилеглими гілками, голі. Листки вузькі, до 7 *см* завд. і 3,5 *мм* завш. Віночки дрібніші, як у попереднього.

Gruner, Enum. in Bull. de la Soc. d. Natur. de Mosc., III, IV (1868) I (1869). Шмальг. (цит. місце).

Росте на піскуватих луках у долинах Дніпра й Дінця.

3. Subsp. steppaceus Schirjaev. Стебла до 50 *см* завв., опушені або голі, як і листки, вище середини розгалужені, з короткими квітковими гілочками. Листки лінійно-ланцетні, 3—5 *мм* завш. Приквіткові луски з помітним, не коротшим 1 *мм* верхівковим вістрям. Віночок близько 15 *мм* у діаметрі. Критична форма з неясним таксономічним значенням.

Schirjaev in Schirjaev et Lavrenko, l. c. Клоков, п. м.

Росте на степах і степових схилах. — Зустрічається з опушеними стеблами та листками, рідше з голими.

Примітка. Деякі автентичні екземпляри цієї форми мало відрізняються від типової форми виду (subsp. *arenarius* Schirjaev); інші ж, мабуть, належать до *D. versicolor* Fisch.

Рис. 107. *Гвоздика польова — Dianthus campestris* М.В.

1 — загальний вигляд; *2* — чашечка.

Поширення виду по СРСР. Європейська частина: Верх.-Дністр. (південний схід), Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Волз.-Кам., Ниж.-Дон., Причорн., Ниж.-Волз., Заволз., Крим (?); Зах. Сибір: Верх.-Тоб. (?).

Загальне поширення. Південь Європейської частини СРСР (понтично-каспійський ендем).

Примітка. Вид описаний з околиць Харкова (Мерефа), принаймні автентичні екземпляри в гербарію Маршалла Біберштейна (!) звідти, а екземпляри з інших місць належать не до цього виду. До *D. campestris* М.В. s. str. у сучасному розумінні належать форми *β.* і *γ.* автора, з яких перша відповідає subsp. *arenarius* Schir., а друга — subsp. *laevigatus* Grun. Про форму *α*, наведену для Криму (Tauria), Маршалл Біберштейн пише, що вона „fortasse distincta species"; і справді, ця форма відповідає не *D. campestris* М.В., а зовсім іншому виду — *D. carbonatus* Klok., який теж переховується серед автентичних екземплярів у гербарії М.В. (!).

1024 (24). D. carbonatus Klok. — **Гвоздика вугільна.** Рослина 10—30 *см* завв. Кореневище вкорочене, випускає численні струнки плодучі стебла й неплідні вкорочені гони з пучками листя. Стебла лише вгорі розгалужені, як і листки коротко опушені. Листки вузьколінійні, майже шиловидні, 1,5—4 *см* завд., 1—2 *мм* завш., загострені; стеблові — більш-менш притиснуті, з піхвами 1—3 *мм* завд. Квітки поодинокі або скупчені по 2—3 на кінці стебла та його коротких гілок. Приквіткові луски в числі (4)6, яйцевидні або яйцевидно-ланцетні, на верхівці звужені в коротке вістря, що не доходить до середини чашечки, шкірясті, з країв широкоплівчасті. Чашечка 13—17 *мм* завд., близько 2,5 *мм* завш., тонкошорстка; пластинка пелюсток обернено-яйцевидна, 5—6 *мм* завд., зверху рожевопурпурова, з темнішими цятками і борідкою волосків, по зовнішньому краю зубчаста. Насінина чорна, еліптична, близько 2 *мм* завд., 1,25 *мм* завш. ♃. Цв. VII—VIII.

Клоков у Наук. Зап. по біології (1927) 15. Шишкин во Фл. СССР, VI (1936) 830.

— *D. campestris* b. *scaber* Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 127, p. p. — *D. campestris* **М.В. forma** *α.*, **„fortasse species distincta", Fl. taur.-cauc., I (1808) 326.**

Видані зразки: Герб. фл. УРСР, № 55.

На кам'янистих степах і відслоненнях, переважно на вапняках. — Поширений в підвищених степових районах від Дністра на заході до Дінця на сході.

Л.С. Одеська обл.: Чорнянський рн, Артирівка (!); Роздільнянський рн, ст. Кучурган (!). — **Д.Л.-С.** Звичайно. — **П.З.-Л.С.** Розсіяно по всьому району. — **Л.З.-Л.С.** Дніпропетровська обл.: Новомосковськ, по р. Самарі (!); ст. Синельникове (Шмальг.!). — Запорізька обл.: Осипенківський рн, Андрівка по р. Обіточній (!). Очевидно, зустрічається ще в ряді пунктів, але на північ за Донець не переходить. — **П.З.С.** У більшій частині району нерідко. — **Л.З.С.** Поиад р. Дніпром і по р. Молочній (!!). — Запорізька обл.: Запоріжжя (Пач.), острів Хортиця (!!), Кічкас (Шмальг.!); Мелітопольський рн, Терпіння, Богданівка та інші пункти на р. Молочній (!!). — **П.С.** На схилах до Сивашу нерідко (!!).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Серед.-Дніпр. (південь), Волз.-Дон. (захід), Причорн., Бессараб. (?), Крим (Присиваш-ський район).

Загальне поширення. Ендем півдня Європейської частини СРСР (понтичний).

Примітка. Вид описано з найближчих околиць м. Сталіно. Припущення про видову самостійність цієї форми вперше висловив у 1808 р. Маршалл Біберштейн (див. примітку до *D. campestris* М.В.).

1025 (25). D. hypanicus Andrz. — **Гвоздика бузька.** 10—30 *см* завв. Стебла в нижній частині коротко опушені, від основи галузисті, часто утворюють досить густі півкулясті дернини або подушки. Листки лінійні або лінійно-шиловидні, 1,5—4,5 *см* завд., 1—3 *мм* завш., гострі, жорсткуваті, від стебла відхилені; з їх пазух часто виходять неплідні бокові, досить довгі й розгалужені, улиснені гони. Всі квітки розміщені поодинці на кінцях плодущих гілок. Приквіткові луски в числі 4—6, яйцевидні, з коротким вістрям, з країв плівчасті, в 4—6 разів коротші від чашечки. Чашечка 13—16(17) *мм* завд., близько 3 *мм* завш., часто пурпурувата. Пластинка пелюсток близько 8 *мм* завд., 4—8 *мм* завш., зверху темнорожева, з борідкою волосків, на верхівці глибокозубчаста. ♃. Цв. VII—VIII.

Андрж. в Исчисл. раст. Под. губ. (1860) 18, № 13. Рог., Обозр. (1869) 49, № 12 sub *D. hypanicus* Bess. Пач., Труды Юрьевск. Бот. Сада, VI (1905) 149. Kulczyński in Fl. Polska, II (1921) 164. Клоков у Наук. Зап. по біології (1927) 15 sp. rest. Шишкин во Фл. СССР, VI (1936) 833.

На гранітних і гнейсових скелях. — Зустрічається тільки на гранітних відслоненнях правобережного Степу по рр. Південний Буг, Інгул, Інгулець.

П.З.-Л.С. Миколаївська обл.: Арбузинський рн, Костянтинівка (Андрж.!).— Одеська обл.: Доманівський рн, Богданівка (Пач.!), Прибужжя (!!); Первомайський рн, Мигія (Пач.!). По Бугу цей вид поширений, починаючи вище м. Вознесенська, до Первомайська, за нашими спостереженнями на місці. — Кіровоградська обл.: Бобринецький рн, Пустопілля (Пач.!), біля Бобринця (Пач.!). — Миколаївська обл.: Новобузький рн, Розанівка; Жовтневий рн, Зайчівське на р. Інгулу (Кот.!).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Причорн.

Загальне поширення. Обмежується вказаним. Вузький ендем.

1026 (26). D. Eugeniae Klp. — **Гвоздика Івги.** Рослина 40—75 *см* завв. Кореневище більш-менш повзуче, стебла від самої основи підведені, круглясті, голі, вгорі розгалужені. Листки лінійно-ланцетні або лінійні, повільно загострені, з країв шорсткі; стеблові листки 3—9 *см* завд., 1,5—8 *мм* завш., з піхвами 2—5 *мм* завд., звичайно коротшими від ширини відповідних листків. Квітки на кінцях гілок поодинокі або по 2—3 у пучечках, утворюють щитковидно-волотисте суцвіття; верхівкові листки в суцвітті трохи, але помітно розширені при основі, вузько-ланцетні, з країв плівчасті, щільно наближені до пучків. Приквіткові луски в числі 4—6, шкірясті, яйцевидні, раптом звужені в ланцетно-шиловидне, більш-менш шорстке вістря, яке звичайно перевищує середину чашечки і часто досягає основи її зубчиків, з країв плівчасті й дрібновійчасті. Чашечка 15—19 *мм* завд., 3—4 *мм* завш., зелена,

Рис. 108, 109. Ліворуч — *гвоздика вугільна — Dianthus carbonatus* Klok. *1* — загальний вигляд; *2* — чашечка; праворуч — *гвоздика Івги — Dianthus Eugeniae* Klp.

з фіолетовопурпуровими збіглостями. Пластинка пелюсток 6—10 *мм* завд., зверху пурпурова, з майже чорними цяточками при основі, бородчаста, на верхівці зубчаста. Коробочка коротша від чашечки. Насінина широкоеліптична, близько 2,5 *мм* завд. ♃. Цв. VII—VIII.

Вісн. Київськ. Бот. Сад., XIV (1932) 103. Шишкин во Фл. СССР, VI (1936) 834. — *D. Seguieri* var. *pratensis* Schmalh. in herb., non *D. pratensis* M.B. — *D. Seguieri* var. *Fischeri* Schir. in herb., non *D. Fischeri* Spreng. — *D. collinus* auct. fl. ucr. nonnullorum p. p., non Waldst. et Kit.

По узліссях і галявинах, на степових схилах, між чагарниками. — Нерідко в лівобережних лісостепових районах.

Л.П. Сумська обл.: Глухівський рн, Шевченкове; Шосткинський рн, хут. Курдюківка (Рог.!). — **Л.Л.-С.** Більш-менш звичайно по всьому району. — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Слов'янськ (Черн.!); Артемівський рн, Павлівка (Шмальг.!).— Ворошиловградська обл.: Ровеньки (Шмальг.!).

Напевно, зустрічається також і в північній частині Л.З.-Л.С.

Поширення по СРСР. Європейська частина: Серед.-Дніпр., Волз.-Дон. (південний захід), Ниж.-Дон. Поза Українською РСР цей вид відомий з суміжних районів Воронезької і Ростовської обл.

Загальне поширення. Ендем лісостепу Європейської частини СРСР (північнопонтичний).

Примітка. Цей вид давно відомий українським флористам під неправильною назвою *D. collinus* auct., non Waldst. et Kit., і ми, всупереч думці Б. К. Шишкіна, не знаходимо підстав його вважати гібридогенним утвором. Він досить постійний в своїх ознаках протягом усього ареалу. Ми не вважаємо також цей вид похідним від західноукраїнського *D. pseudobarbatus* Bess. (=*D. euponticus* Zapal.) і не відносимо його, за автором, до підроду *Armeriastrum* Ser., але деяке, принаймні формальне, наближення в ознаках до цього підроду в *D. Eugeniae* Klp., так само як і в описаних далі видів — *D. tesquicola* Klok. і *D. Mariae* Klok., спостерігається.

1027 (27). D. tesquicola Klok. — **Гвоздика степова.** Рослина 30—50 *см* завв. Стебла круглясті, тонкі, близько 1,5 *мм* у діаметрі, коротковолосисті або голі, в нижній частині шорсткі, вище гладенькі, більш-менш розгалужені у верхній частині, іноді, крім того, з гілками нижче середини; гілки більш-менш притиснуті або лише трохи відхилені. Листки вузьколінійно-ланцетні, 1,5—8,5 *мм* завд., 1,5—4 *мм* завш., загострені, коротковолосисті, як і стебло, або разом із ним голі, з країв пилчасто-шорсткі. Суцвіття вузьководолотевидне; квітки скупчені на кінцях коротких гілочок по 2—3 в пучечки; покривні листки пучечків у нижній частині більш-менш розширені, з країв до середини плівчасті, часто довгасто-яйцевидні з досить широкою плівчастою облямівкою. Чашечка трубчаста, з яйцевидною основою, (14)15—17 (18) *мм* завд., 3,5—4 *мм* завш., з довгасто-яйцевидно-ланцетними, з країв плівчастими і війчасто-торочкуватими зубчиками 4—5 *мм* завд., закінченими коротеньким ламким вістрям, зеленувата, при основі одягнена трьома парами жовтуватобурих шкірястих лусок, що своїми вістрями перевищують середину чашечки, але ніколи не досягають

основи зубчиків її. Дві зовнішні луски довгасто-обернено-яйцевидні, з вістрям 1,5—5 *мм* завд., іноді трохи відсунуті від основи чашечки; останні — обернено-яйцевидні, з коротшим вістрям, усі з країв плівчасті й тонко торочкувато-війчасті, на верхівці більш-менш раптово звужені в зеленуватобуре вістря, але на верхівці не обрубані; внутрішні (6)7—10 *мм* завд. Віночок зверху рожевопурпуровий; пластинка пелюсток 7—8 *мм* завд., з борідкою волосків. Коробочка трохи коротша або трохи довша від чашечки. Насінина еліптична, близько 2 *мм* завд. ♃. Цв. VII—VIII.

Клоков у Бот. журн. АН УРСР, V, 1 (1948) 26.
— *D. maeoticus* var. *arenosus* Klok. у Наук. Зап. по біології (1926) 14. — *D. pallidiflorus* var. *arenosus* Klp. у Вісн. Київ. Бот. саду, XIV (1932) 127.

На степових схилах. — Зрідка в північних степових і південних лісостепових районах.

П.Л.-С. Кіровоградська обл.: Кіровоградський рн, Вишняківка (Окснер!). — **Л.Л.С.** Полтавська обл.: Полтавський рн, околиці Полтави за Давидівкою (Іллічевський!). — **Л.З.-Л.С.** Полтавська обл.: Карлівський рн, цілинний степ (Кот.!). — Сталінська обл.: Старомлинівський рн, Красна Поляна (!!).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Причорн., Ниж.-Дон.

Загальне поширення. Ендем Української РСР (понтичний).

Примітка. Подібно до *D. Eugeniae* Klp. посідає посереднє місце між обома підродами свого роду. Третім видом такого ж проміжного характеру є північнокримський *D. Mariae* Klok.

1028 (28). D. Mariae Klok. — **Гвоздика Марії.** Рослина 25—45 *см* завв. Стебла прямостоячі, голі, вгорі розгалужені, з короткими й дуже короткими нечисленними гілочками. Листки вузьколінійні, загострені, 2,5—6,5 *см* завд., 0,5—2 *мм* завш., з піхвами до 5 *мм* завд. Квітки на кінцях стебла та гілочок поодинокі або в пучках по 2—4. Покривні листки пучків довгасто-ланцетні, з коротким вістрям, шкірясті, жовтуваті або трав'янисті, зелені, щільно притиснуті до пучка. Приквіткові луски в числі 4—6, еліптичні або яйцевидні, на верхівці звужені в коротеньке вістря, разом з яким до 8—9 *мм* завд., досягають середини чашечки, шкірясті, з країв плівчасті і коротковійчасті. Чашечка 15—17 *мм* завд., 3—3,5 *мм* завш.; зубчики чашечки довгасто-ланцетні, до 5 *мм* завд., з країв війчасті, закінчені помітним вістрям. Пластинка пелюсток 5—7 *мм* завд., близько 4 *мм* завш., зверху темнорожева, з білуватими цяточками, несе борідку з довгих білих волосків. Насінина близько 2 *мм* завд., 1,5 *мм* завш. ♃. Цв. VII—VIII.

Клоков у Бот. журн. АН УРСР, V, 1 (1948) 27.
— *D. guttatus* subsp. *Mariae* Klp., у Журн. Інст. бот. АН УРСР, № 21—22/29—30 (1939) 244.

На степових схилах. — Тільки в Присивашші.

П.С. Точних вказівок для району немає.

Поширення по СРСР. Європейська частина: Крим, присивашська частина. Описаний з околиць ст. Джанкой.

Загальне поширення. Ендем Криму.

1029 (29). D. maeoticus Klok. — **Гвоздика азовська.** Рослина 30—45 *см* завв. Стебла більш-менш численні, голі, гладенькі, лише нижні меживузля їх трохи шорсткі, у верхній частині розгалужені, з гілками, спрямованими скоса вгору. Листки лінійні, до 5 *см* завд., 1—4 *мм* завш., з піхвами до 6 *мм* завд.; верхні — щетиновидні, з короткими піхвами, часто наближені до квітки. Суцвіття щитковидно-волотисте, рідке; квітки то поодинокі на кінцях зближених гілочок, то зібрані по 2—3 в пучечки, часто на одному екземплярі. Приквіткові луски в числі 4—6, шкірясті, яйцевидні, з коротким верхівковим вістрям, у 2—3 рази коротші від чашечки. Чашечка 11—15 *мм* завд., 2—2,5 *мм* завш., з вузькими, закінченими коротеньким вістрям зубчиками, блідо-зелена. Віночок до 13 *мм* у діаметрі; пелюстки до 18 *мм* завд.; пластинка пелюсток 5—6 *мм* завд., до 4 *мм* завш., зверху блідорожева, рідше червонувата, без темних плямочок, з рідкою борідкою волосків. Коробочка довша від чашечки або майже дорівнює їй. ♃. Цв. VII—VIII.

Клоков у Наук. Зап. по біології (1926) 13, **excl. var.** *D. pallidiflorus* Шишкин во Фл. СССР, VI (1936) 835, p. p., haud Seringe in DC., Prodr., I (1824) 358. s. str. — *D. pallens* **M.B., Fl. taur.-cauc., III (1819) 298, p. p., non I (1808) 325, non Sibth. et Smith. (1806).**

На кам'янистих степах, переважно на граніті і відслоненнях кристалічних порід, рідше на піскуватих степових схилах. — Звичайна рослина в приазовській частині Степу на захід від р. Молочної; в інших районах не зустрічається.

Л.З.-Л.С. У межах приазовського кристалічного плато зустрічається часто. — Запорізька обл.: Приморський рн, по р. Обіточній (!); Осипенківський рн, Ново-Петрівка (!), Ольгине (!), Ново-Троїцьке (!) та інші пункти в Приморському і в Андріївському районах по р. Берді. — Сталінська обл.: Першотравневий рн, Старо-Дубівка (!); Приморське (!); Володарський рн, Бесташ-гора або Кам'яні Могили (!!), Кременівка по р. Кальчику (!!); околиці Жданова (Шмальг.!, Вержбицький!, !!); по р. Кальміусу від Жданова до с. Роздольного Старо-Бешівського рну часто (!!); Волноваський рн, Гнатівка (!!); Тельманівський рн, околиці с. Кузнецово-Михайлівки по р. Грузькому Єланчику (!). — **Л.З.С.** Запорізька обл.: Михайлівський рн, Богданівка (!!); Великотокмацький рн, Молочанськ (!!).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Причорн. (схід), Ниж.-Дон., Крим (Керч. півострів). Вказівка для Криму непевна.

Загальне поширення. Східнопонтичний ендем.

Примітка. Останнім часом цей вид визначають як *D. pallidiflorus* Ser. (=*D. pallens* M.B. non Sibth.), що був описаний з околиць Червоноармійська (Сарепта), але ознаки нашого виду не відповідають автентичному опису нижньоволзької рослини; до того ж розуміння *D. pallidiflorus* Ser. залишається непевним і по ньому немає зборів з 1867 р., а тому ми взагалі маємо сумнів щодо його існування в природі.

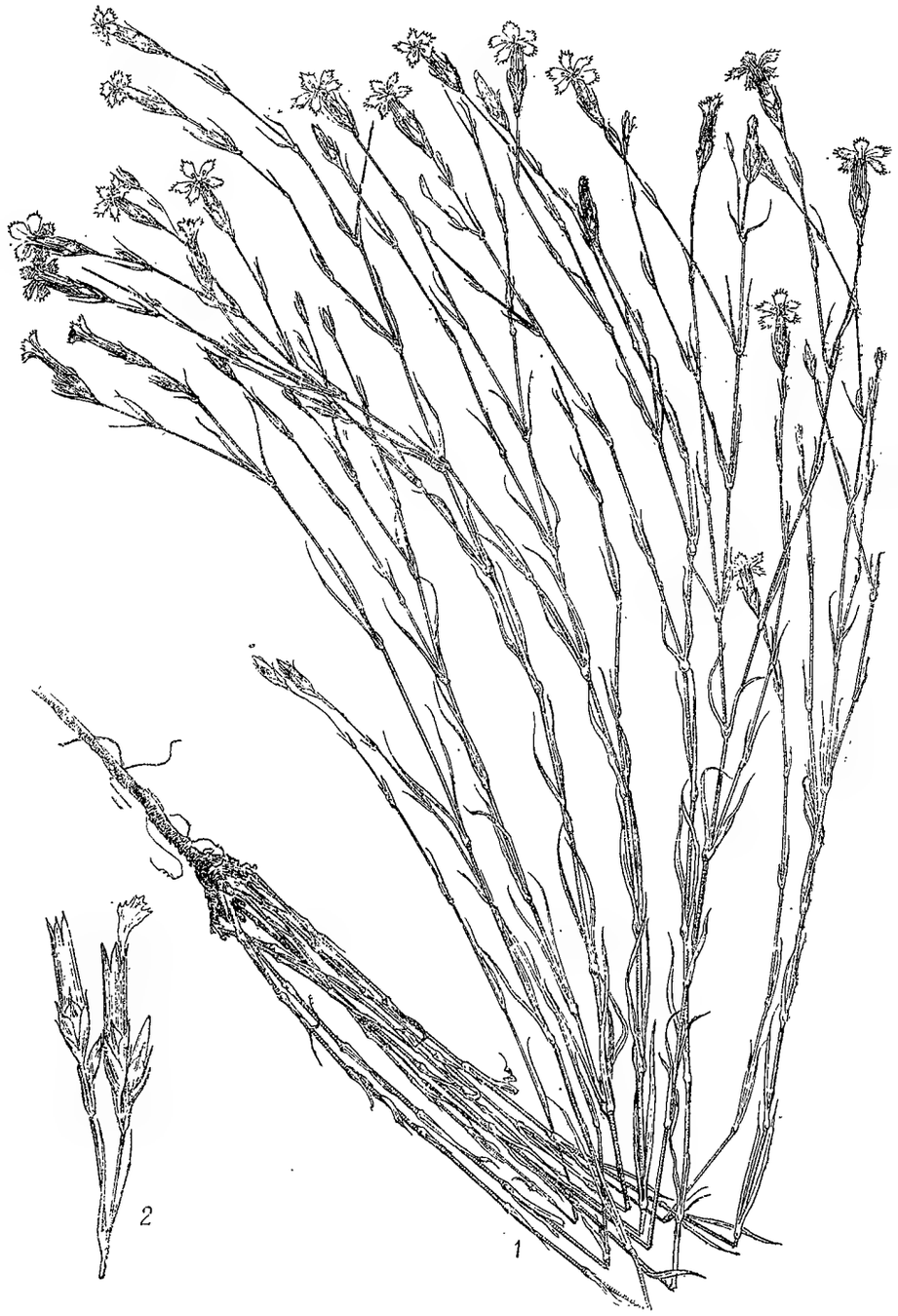

Рис. 110. *Гвоздика азовська — Dianthus maeoticus* Klok.
1 — загальний вигляд; *2* — гілочка суцвіття (збільш.).

як географічної раси. Дуже можливо, що це є рідка гібридна форма, випадково схожа зовнішньо з *D. maeoticus* Klok., який є, в кожному разі, типово виявленою географічною расою. Отже, ми тут не вважаємо за можливе при більш-менш критичній проробці роду вживати назву *D. pallidiflorus* Ser. як непевну й сумнівну. Додамо, що під час наших екскурсій по Нижній і Середній Волзі ми спеціально розшукували цей вид, але не знайшли жодного екземпляра.

1030 (30). D. caesius Smith. — **Гвоздика сиза.** Рослина 8—20 *см* завв., утворює дернинки, розвиваючи численні неплідні гони. Стебла підведені, часто з полеглою основою, разом із листям сизі, вкриті восковою поволокою, прості, з 1—2 квітками. Листки вузьколінійно-ланцетні, 8—35 *мм* завд., 0,75—2 *мм* завш., тупуваті, з трьома жилками. Чашечка циліндрична, 17—23 *мм* завд., зеленувата або пурпурувата, з яйцевидно-трикутними зубчиками. Приквіткові луски в числі 4—6, шкірясті, яйцевидні, з коротеньким верхівковим вістрям, вкривають до $^1/_4$—$^1/_3$ чашечки. Квітки запашні; пелюстки темночервоні, з широко-яйцевидною, по зовнішньому краю глибоко зазубленою пластинкою. ♃. Цв. V—VI.

Smith in Acta Linn. Soc., II (1824) 302. Kulczyński in Fl. Polska, II (1921) 166.

Видані зразки: Fl. austro-hung. exs., № 1696.

На кам'янистих схилах. — Наводиться для одного лише пункту.

З.Л.-С. Чернівецька обл.: Заставнівський рн, Хрещатик на р. Дністрі (Кульчинський).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Верх.-Дністр. Загальне поширення. Середня Європа (гори).

1031 (31). D. humilis Willd. — **Гвоздика низька.** Півкущик. Рослина в нижній частині здерев'яніла, утворює густі дернинки з численних неплідних гонів і плодущих стебел. Стебла тонкі, прості або вгорі трохи розгалужені, в нижній частині шорсткі. Листки вузько-лінійно-ланцетні, майже шиловидні, 0,5—2 *см* завд., 0,5—1 *мм* завш., з країв шорсткі. Квітки на стеблі поодинокі або в числі декількох; чашечка 10—15 *мм* завд., 2—2,5 *мм* завш., до верхівки звужена, з ланцетними гострими зубчиками. Приквіткові луски в числі 2—3(4) пар, яйцевидні, на верхівці шиловидно загострені, з країв плівчасті, трохи не доходять до середини чашечки. Пластинка пелюсток широко-оберненояйцевидна, близько 4 *мм* завд. і 3 *мм* завш., рожева. Насінина еліптична, близько 3 *мм* завд. ♃. Цв. VI—VII.

Willd. ex Ledeb., Fl. Ross., I (1842) 280. Рог., Обозр. (1869) 43. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 127. Шишкин во Фл. СССР, VI (1936) 837.

— *D. hirtus* M.B., Fl. taur.-cauc., I (1808) 326, non Lam., nec. Vill; DC., Prodr., I, 358 p. p.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 960.

На кам'янистих схилах і степах. — Наводиться для півдня Української РСР.

П.З.С. Околиці Одеси (Шмальг.).

Вказівки цього виду потребують підтвердження. Можливо, випадково занесена рослина.

Поширення по СРСР. Європейська частина: Причорн. (?), Крим.

Загальне поширення. Кримський ендем.

Підсекція 2. **Asperi** Vierh. Рослини зелені, опушені, з прикореневою розеткою листків. Приквіткових лусок у нашого виду дві.

1032 (32). D. deltoides L. — **Гвоздика дельтовидна.** Рослина 10—40 *см* завв., утворює пухкі дернинки. Кореневище тонке, повзуче, випускає, крім плодущих стебел, численні неплідні гони, рясно вкриті листям. Стебла висхідні, разом із листками дуже коротко опушені, вгорі вилчасто розгалужені. Листки неплідних гонів і нижні стеблові — довгасті, тупі, 1,5—3 *см* завд., 3—5 *мм* завш., звужені до основи і тут з країв коротковійчасті; середні й верхні — лінійно-ланцетні або лінійні, 1—3 *мм* завш., з трьома жилками, гострі, з дуже короткими піхвами. Квітки на кінцях стебла та гілок поодинокі, нечисленні (2—7). Приквіткові луски в числі 2—4, еліптичні, з шиловидним верхівковим вістрям, що доходить до $^1/_3$—$^1/_2$ чашечки. Чашечка вузькоциліндрична, 12—20 *мм* завд., 2,5—3,5 *мм* завш., більш-менш пурпурова, вгорі дрібно опушена, з довгасто-ланцетними гострими зубчиками, 3,5—6,5 *мм* завд. Пелюстки 16—22 *мм* завд.; пластинка їх 6—10,5 *мм* завд., 3,5—5 *мм* завш., зверху рожевопурпурова, з темними плямочками, з рідкою борідкою волосків, по зовнішньому краю гострозубчаста (з 5—8 нерівними зубчиками). Насінина 1,5—2 *мм* завд. ♃ Цв. VI—VII.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 411. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 128. Шишкин во Фл. СССР, VI (1936) 838.

Сухі луки, лісові галявини, узлісся. — Всі райони, крім Степу.

Зак.Л., К.Л., У лісовій смузі гір. — **Пр.Л., Р.-О.Л., З.П., П.П., Л.П., В.Л.-С.** Звичайно. — **З.Л.-С.** Мало вказівок; у південній частині, можливо, не росте. — **П.Л.-С.** Нерідко. — **Л.Л.-С.** Звичайно до району Харкова на схід. — **Л.З.-Л.С.** Ворошиловградська обл.: околиці Старобільська (Лавр.).

Поширення по СРСР. Європейська частина: північно-західні й середні райони, на півдні рідко або не наводиться; Зах. Сибір: Обськ.; Схід. Сибір: Анг.-Саян. (ст. Юрти), Єніс. (окол. Єнісейська).

Загальне поширення. Крім вказаних районів СРСР, Скандінавія, Середня Європа. Вид описаний з Середньої Європи.

Секція 2. **Leiopetali** Boiss. Пластинка пелюсток біла, жовтуватозелена або блідорожева, з суцільними краями або зубчаста, без борідки волосків на поверхні.

1033 (33). D. lanceolatus Stev. — **Гвоздика ланцетна.** Рослина 40—75 *см* завв. Стебла поодинокі або в числі декількох, прямостоячі, іноді вигинчасті, прості або вгорі розгалужені, сизі, голі або в нижній

частині коротко опушені. Листки лінійні, до 12 *см* завд., 1—3,5 *мм* завш., з країв пилчасті, з 5—7 жилками. Квітки поодинокі на кінці стебла та гілок, з довгими квітконіжками. Чашечка (17)20—35 *мм* завд., 3—6 *мм* завш., з ланцетними, загостреними, 5—7 *мм* завд., з країв війчастими зубчиками. Приквіткові луски шкірясті, широкоеліптичні або оберненояйцевидні, білуваті, з коротким зеленим верхівковим вістрям 1—4 *мм* завд., вкривають чашечку до $^1/_5$—$^1/_4$ її довжини. Пелюстки в 1,5 раза довші від чашечки, з довгастою 10—15 *мм* завд., 3—6 *мм* завш., білуватожовтою або трохи рожевою, по зовнішньому краю дрібнозубчастою пластинкою. Насінина еліптична, близько 3 *мм* завд., 2 *мм* завш. ♃. Цв. VI—VII.

Stev. ex Reich., Pl. crit., VI (1828) 34. Шишкин во Фл. СССР, VI (1936) 839. — *D. elongatus* C.A.M., Verzeichn. Pfl. Cauc. (1831) 211. Ledeb., Fl. Ross., I (1842) 282, p. p. — *D. bicolor* M.B., Fl. taur.-cauc., I (1808) 322; III (1819) 301. Bess., Enum. (1822) 46. Рог., Обозр. (1869) 43, non Ad. (1805). — *D. leptopetalus* subsp. *typicus* Klp. pro max. parte et subsp. *podolicus* Klp. у Вісн. Київ. Бот. Саду, XIV (1932) 129—130. — *D. leptopetalus* Рог., ц. м. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 128. Kulczyński in Fl. Polska, II (1921) 164. Savul. si Rayss, Mater. f. Basar., II (1926) 161, non Willd. Enum. Hort. Berol. (1809) 468 sensu proprio. — *D. pomeridianus* Bess., l. c. Рог., ц. м., non L.

На степах і кам'янистих схилах. У Степу й на півдні Лісостепу, не часто.

З.Л.-С. Одеська обл.: Чорна (Шмальг.!); Первомайськ (Шмальг.!). — **Д.Л.-С., П.З.-Л.С., Л.З.-Л.С., П.З.С., Л.З.С.** Розсіяно по всій території районів. Для **П.С.** немає вказівок, але, безперечно, зустрічається по всьому району. Форма позбавлена опушення — f. *glaber* Preobr.

Поширення по СРСР. Європейська частина: Причорн., Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Ниж.-Дон., Ниж.-Волз. (південно-західна частина); Кавказ: Передкавк., Зах. Закавк. (Новорос., Геленджик).

Загальне поширення. Ендем понтичної степової провінції.

Примітка. *D. lanceolatus* Stev. на Україні не однотипний. Наддністрянські екземпляри від більш східних відрізняються довгими й вужчими чашечками, 25—35 *мм* завд., 3—4 *мм* завш., вужчою пластинкою пелюсток, 3—4 *мм* завш., і вузьколінійними, 1—2 *мм* завш., листками, наближаючися до типового *D. leptopetalus* Willd., від якого відрізняються менше — формою чашечок та завжди опущеними в нижній частині стеблами. Вони належать до окремої раси, описаної під назвою *D. leptopetalus* subsp. *podolicus* Klp. або *D. podolicus* Klp. у Вісн. Київ. Бот. Саду, XIV (1932) 130, і відповідають *D. leptopetalus* Savul. et Rayss, l. c., tab. IX, non Willd. sensu proprio, поширеному в Бессарабському районі (також і на заході П.З.С. в Ізмаїльській обл. Української РСР). Але, в зв'язку з тим, що *D. lanceolatus* Stev. описано з Поділля, дуже можливо, що саме ця південно-західна раса і представляє типовий *D. lanceolatus* Stev., а *D. leptopetalus* subsp. *typicus* Klp. підлягає опису як новий вид. З етикеткою „Podolia australis" зберігаються в старих гербаріях екземпляри і першої і другої раси. Отже, питання про тип *D. lanceolati* потребує спеціального дослідження, без якого неможливо встановити раціональну номенклатуру.

1034 (34). D. Marschallii Schischk. — **Гвоздика Маршаллова.** Рослина 20—40 *см* завв. Стебла численні або поодинокі, прямостоячі або висхідні, голі або в нижній частині шорстко опушені, вгорі розгалужені. Листки лінійні, 2—8 *см* завд., 1—2,5 *мм* завш., гострі або загострені, з 5—7 жилками, з країв шорсткі, з піхвами у 2—3 рази довшими від ширини листка. Чашечка довгасто-яйцевидна, 12—20 *мм* завд., з яйцевидно-ланцетними гострими зубчиками. Приквіткових лусок чотири, широкояйцевидних, відтягнутих у коротеньке верхівкове вістря; вони вкривають $^1/_4$—$^1/_3$ чашечки. Пластинка пелюсток дрібніша, як у попереднього виду, зверху жовтуватобіла, зісподу олив'яного, з рожевим відтінком кольору. ♃. Цв. V—VI.

Шишкин в журн. Гос. Никит. Бот. Сада, X, 2 (1928) 39; во Фл. СССР, VI (1936) 841.

— *D. bicolor* var. *minor* M.B., Fl. taur.-cauc., III (1819) 301. — *D. leptopetalus* subsp. *bicolor* Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 128. — *D. leptopetalus* var. *bicolor* Федченко и Флеров, Фл. Европ. Росс., II (1910) 408. — *D. bicolor* M.B., Fl. taur.-cauc., I (1808) 329, p. p., non Adams (1805).

Кам'янисті і степові схили. — Наводиться для крайнього півдня.

П.З.С. Одеса (Шишкіи).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Бессараб. (?), Причорн., Крим.

Примітка. Вид описаний з південного берега Криму. На Україні, якщо іноді й зустрічається, то, мабуть, як випадково занесена рослина.

1034[1] (35). D. caryophyllus L. — **Гвоздика садова. Рослина** 20—60(90) *см* завв., сиза. Стебла вгорі розгалужені або прості, голі. Листки лінійно-ланцетні, гострі, з країв голі й гладенькі або при основі війчасті. Квітки поодинокі або в пучках на кінці стебла та гілок, дуже запашні, часто махрові. Приквіткові луски в числі 4—6, широкояйцевидні, раптово звужені в коротеньке верхівкове вістря, трав'янисті, притиснуті до чашечки, вкривають $^1/_5$—$^1/_4$ її трубочки. Пластинка пелюсток трикутно-обернено-яйцевидна, велика, по зовнішньому краю зубчаста, зверху червона. ♃. Цв. VI—IX.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 410. Шишкин во Фл. СССР, VI (1936) 847. — *D. coronarius* Lam., Fl. Fr., ed. I, II (1778) 536.

Культивується.

Поширення по СРСР. Тільки в культурі.

Загальне поширення (в дикому стані). Південний захід Європи (Франція, Іспанія, Італія, Далмація).

Примітка. Вид описано за садовими екземплярами.

Секція 3. **Plumaria** (Opiz) Aschers. et Graebn. Пластинка пелюсток торочкувато багаторозсічена до середини або глибше. Багаторічні рослини.

У нас тільки ряд *Arenarii* Schischk. і ряд *Superbi* Schischk.

1035 (36). D. serotinus Waldst. et Kit. — **Гвоздика пізня.** Рослина 20—40 *см* завв., сизувата, утворює дернинки з більш-менш численних коротких неплідних гонів і плодущих стебел. Стебла з 7—15 міжвузлями до суцвіття, круглясті, прості або вгорі трохи розгалужені. Листки вузьколінійні, 7,35 *мм* завд., 1—1,75 *мм* завш., до верхівки звужені й тупувато загострені. Квітки в числі 1—4(7) на стеблині. Чашечка циліндрична, 22—28 *мм* завд., 3—4 *мм* завш., сизувата (блідо-зеленувата з восковою поволокою, без сліду пурпурового забарвлення), з довгасто-ланцетними, з країв війчасто-торочкуватими зубчиками, 3,5—5 *мм* завд., до $^1/_4$—$^1/_3$ одягнута приквітковими лусками; останні в числі 4—6, яйцевидні, з малопомітним верхівковим вістрям; внутрішні (5)7—10 *мм* завд. Віночок білий; пластинка пелюсток розсічена менш як до середини на лінійні частки, 10—12 *мм* завд.; центральне суцільне поле пластинки в окресленні яйцевидне або обернено-яйцевидне, приблизно вдвоє довше від розсіченої частини її. Коробочка довша від чашечки. ♃. Цв. VII—VIII.

Waldst. et Kit., Descr. ic. pl. rar. Hung., II (1805) 188, tab. 172. Zapal., Consp. fl. Galic. crit., III, 150, p. p.

Видані зразки: Fl. exs. reip. boh.-slov., № 25.

На піскуватих місцях.

Зак.Л. Закарпатська обл. (Маргіттай).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Карпати.

Загальне поширення. Середня Європа — південно-східна Угорщина, Словакія, Трансільванія. Панонський вид.

Примітка. Неодноразово наводився для різних районів Української РСР, але помилково, замість інших видів. Вносимо цей вид на підставі екземплярів, зібраних А. Маргіттаєм у Закарпатській області („In graminosis arenosisque ad Srouwtov. (?) — Zemplei. 11. IX 1930. A. Margittai Mukačevo"). Ці екземпляри зібрані неповно і здаються нам не зовсім типовими; потребують перевірки за новим матеріалом.

1036 (37). D. spiculifolius Schur. — **Гвоздика гостролиста.** Рослина 10—15 *см*. Стебла численні, внизу круглясті, вище ребристі, прості, крім плодущих стебел, розвинені вкорочені неплідні гони з пучками листя. Нижні стеблові листки до 22 *мм* завд., 1—1,5 *мм* завш., прямі, значно коротші від міжвузлів, з піхвами до 2 *мм* завд. Квітки поодинокі; приквіткові луски в числі чотирьох, внутрішні широко-обернено-яйцевидні, близько 9 *мм* завд., 6—6,5 *мм* завш., з трикутним верхівковим вістрям 1,5—2 *мм* завд., близько 1,5 *мм* завш. Чашечка циліндрична, 25—28 *мм* завд., 3,5—4 *мм* завш., зеленуватопурпурова, з яйцевидно-ланцетними гострими зубцями 5—6 *мм* завд. Пластинка пелюсток біла, до середини розсічена, з рідкою борідкою волосків; серединна суцільна частина пластинки вузькояйцевидна. ♃. Цв. VII—VIII.

Schur, Enum. pl. Transs., II (1866) 98. Zapal., Consp. fl. Galic. crit., III (1911) 154. Kulczyński in Fl. Polska, II (1921) 167.

На вапнякових скелях. — Наводиться для Буковини.

К.Л. Південь Буковини (Гербіх, Запал.).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Карпати (Буковина).

Загальне поширення. Середня Європа.

1037 (38). D. pseudoserotinus Blocki. — **Гвоздика несправжньопізня.** Рослина 7—30 *см* завв., сиза, утворює густі дернинки з численними неплідними гонами і плодущими стеблами. Стебла прості або вгорі трохи розгалужені. Листки лінійні, 1—3 *мм* завш., загострені, на неплідних гонах до 55 *мм* завд., на стеблі 4—35 *мм* завд. Квітки в числі 1—3 на стеблині. Чашечки 18—26 *мм* завд., (3)4—4,5(5) *мм* завш., з яйцевидно-ланцетними тупуватими зубцями 3—3,5 *мм* завд.; при основі з (2)4 яйцевидними приквітковими лусками 5—8 *мм* завд.; віночки білі; пелюстки глибше середини тонко розсічені. Насінина близько 2,5 *мм* завд. ♃. Цв. VII—IX.

Blocki in Oesterr. Botan. Zeitschr., XXXV (1885) 329. Kulczyński in Fl. Polska, II (1921) 166.

— *D. arenarius* var. *glaucus* Blocki in Oesterr. Botan. Zeitschr., XXXIV (1884) 281. Novak in Fedde, Repert., XXVI (1929) 281. — *D. serotinus* var. *pseudoserotinus* Zapal., Consp. fl. Galic. crit., III (1911) 151. — *D. serotinus* Bess., Prim. Fl. Galic., I (1809) 281, non Waldst. et Kit.

На вапнякових схилах і в соснових лісах на сухих пісках. — Зустрічається тільки в західних рівнинних районах.

Р.-О.Л. Львівська обл.: Брюховичі (Запал.). — **В.Л.-С.** Нерідко. — **З.Л.-С.** Теріопільська обл.: околиці Кремінця (Копачевська!, Гринь!).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Верх.-Дністр.

Загальне поширення. Ендем західних областей Української РСР.

Примітка. Вид описано з околиць Львова.

1038 (39). D. pseudosquarrosus (Nov.) Klok. — **Гвоздика несправжньовідстовбурчена.** Рослина 10—35 *см* завв., утворює дернинки. Корені 3—11 *мм* завт.; кореневище висхідне, багатоголове, випускає численні неплідні гони 2—17 *см* завд. і плодущі стебла. Стебла сизуваті, як і вся рослина, більш-менш розгалужені; листки вузьколінійні, загострені, на неплідних гонах 3—30 *мм* завд., 0,75—2 *мм* завш., більш-менш дуговидно назад відігнуті, на верхівці гону розчепірені; на плодущих стеблах 4—35 *мм* завд., до 2—2,5 *мм* завш., теж більш-менш зігнуті. Квітки в числі (1)3—24 на стеблині, відповідно до кількості кінцевих розгалужень стебла, білі, запашні. Чашечка циліндрична, до верхівки трохи звужена, (20)22—30 *мм* завд., (2,5)3—4 *мм* завш., зеленуватосиза, іноді лілувата, з довгасто-ланцетними зубчиками 4—5 *мм* завд., при основі з 4—6(8) еліптичними приквітковими лусками; луски внутрішньої

Рис. 111. *Гвоздика несправжньовідстовбурчена — Dianthus pseudosquarrosus* (Nov.) Klok.

пари 6—8 *мм* завд. Пелюстки 30—40 *мм* завд.; пластинка їх до $^2/_3$ розсічена на нитковидні частки 8—12 *мм* завд.; середня суцільна її частина довгасто-ромбічна, 4—8 *мм* завд. Коробочка довша від чашечки; насінина 2—3 *мм* завд. ♃. Цв. VI—IX.

Клоков, hoc loco comb. nova.

— *D. arenarius* var. *borussicus* f. *pseudosquarrosus* Novak in Mém. de la Soc. d. sc. de Boheme, I, № 9 (1925) 25; in Fedde, Repert., XXVI (1929) 282. — *D. arenarius* subsp. *pseudosquarrosus* Klp. et subsp. *borussicus* Klp., p. p. у Вісн. Київ. Бот. Саду, XIV (1932) 133, non Vierh. — *D. arenarius* Por., Обозр. (1869) 43. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 125. Шишкин во Фл. СССР, VI (1936) 848, p. p., non L. sensu proprio. — *D. plumarius* Por., ц. м. Шмальг., ц. м. p. p., non L.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 507 sub. *D. arenarius* L.

У соснових борах і на відкритих пісках. — Звичайна рослина в наддніпрянських поліських і лісостепових районах.

П.П. Київська обл.: околиці Києва (Лебедев!, Траутфеттер!, Шмальг.!, Семенкевич!, Оксіюк!); ст. Боярка (Цингер.!). — Житомирська обл.: Овруцький рн, Ігнатопіль (Підоплічка!). — **Л.П.** Київська обл.: Дарниця (Семенкевич!, Кот.!) та інші пункти в околицях Києва; Бориспільський рн, Воронъків (Чорноголовко!). — Чернігівська обл.: Добрянський рн, Нові Яриловичі (Чорноголовко!). — **П.Л.-С.** Київська обл.: Обухівський рн, Трипілля (Траутфеттер!); Біла Церква (Гродзинський!); Сміла (Постриганъ!, Борисевич!); Черкаський рн, Кумейки (!). — Кіровоградська обл.: Чигиринський рн, Чигирин (Пач., Постриганъ!), по р. Тясмину проти с. Розсошинці (Постриганъ!). — **Л.Л.-С.** Київська обл.: Переяслав-Хмельницький рн, Переяслав-Хмельницький, по р. Трубежу (Пач.), Хоцьки (Рог.!), В'юнище (Рог.!). — Полтавська обл.: Гельм'язівський рн, Прохорівка (Монтрезор!); Кременчуцький рн, Келеберда (Липківська!, Кот.!).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр. Зустрічається, крім Української РСР, ще в суміжних поліських районах Білоруської РСР (!). Усі відомі місцезнаходження відносяться до басейну р. Дніпра у верхній і середній його течії.

Загальне поширення. Українсько-білоруський поліський ендем.

Примітка 1. Вид описано з околиць Києва (Мотовилівка).

Примітка 2. Справжній *D. arenarius* L. (=*D. arenarius* var. *suecicus* Novak) ніде на території СРСР не зустрічається і є взагалі південношведським вузькоендемічним видом. Характеризується тупуватими листками (у всіх інших видів ряду *Arenarii* листки гострі), одно-, двоквітковими низенькими стеблами, темнозеленим забарвленням усієї рослини, темнопурпуровими, порівняно короткими чашечками і деякими іншими, менш помітними ознаками. *D. borussicus* Vierh. (=*D. arenarius* var. *borussicus* Novak) є південноприбалтійською расою, що добре відрізняється від нашого виду вищим зростом (до 50 *см* завв.), зеленим, без сизуватості, забарвленням усієї рослини, довгими (20—50 *мм*) і зовсім не зігнутими листками неплідних гонів, меншою кількістю квіток на стеблині (1—6) та іншими ознаками. Росте на приморських пісках і по річках, що впадають у Балтійське море. На території Української РСР, мабуть, ніде не зустрічається, а наводиться звичайно замість *D. pseudosquarrosus* (Nov.) Klok. На території Польщі, в басейні р. Вісли поширена особлива раса з ознаками нібито середніми між *D. pseudoserotinus* Blocki і *D. borussicus* Vierh., що характеризується невисоким зростом, малорозгалуженими

або простими стеблами, зеленим забарвленням, порівняно короткими, але прямими листками, недовгими та досить широкими чашечками (до 25 *мм* завд. і 4 *мм* завш.) з видовженими приквітковими лусками біля основи, що приблизно втроє коротші від чашечки. З території Української РСР ми певних екземплярів її не бачили, але, можливо, вона десь зустрічається на крайньому заході України. Питання з її класифікацією неясне. Визначають її тепер за Новаком, як *D. arenarius borussicus* Vierh., а раніше відносили до *D. serotinus* W. K. Можливо, що до неї має стосуватися назва *D. stawkianus* Tangl. apud A. Tomaschek in Verh. zool.-bot. Ges. (1868) 356 (*D. serotinus* c. *viridifolius* Zapal. forma *stawkianus* Zapal., Consp. fl. Gal. crit., III, 152). Описаний *D. stawkianus* Tangl. з околиць Львова (Ставки біля м. Івана Франка) і схарактеризований насамперед рожевими квітками. Взагалі півічно-західні форми ряду потребують спеціального дослідження, для якого треба передусім зібрати достатній матеріал і простежити за їх поведінкою в природі.

1039 (40). D. squarrosus M.B. — **Гвоздика відстовбурчена.** Рослина 15—30 *см* завв. Корені 4—12 *мм* завш. Рослина утворює пухкі дернинки з довгими неплідними гонами. Стебла розчепірено-галузисті. Листки лінійні, 12—25 *мм* завд., 1—2 *мм* завш., шиловидно-загострені, жолобкуваті, відхилені від стебла і дуговидно назад вигнуті, як і вся рослина сіруватосизі, з країв шорстко-пилчасті, на споді з помітно випнутими жилками; на плодущих стеблах листки в напрямі до основи стебла зменшуються, більш-менш розсунуті; на неплідних гонах розміщені густо, іноді майже черепичасто, але не утворюють пучків. Квітки численні, білі, запашні. Чашечка циліндрична, 22—32 *мм* завд., 3—4(5) *мм* завш., лілувата, з довгасто-ланцетними зубчиками 4—5 *мм* завд., при основі з чотирма, рідше з шістьма приквітковими лусками, що вкривають чашечку до $^1/_4$—$^1/_3$, приквіткові луски яйцевидні, з коротеньким верхівковим вістрям, з країв плівчасті. Пелюстки з розсіченою (глибше, як до середини на нитковидні частки) пластинкою; довжина розсіченої частини 7—12 *мм*, середня суцільна частина пластинки довгасто-клиновидна, 4—6 *мм* завд. Насінина яйцевидно-ланцетна (в обрисі), 3—3,5 *мм* завд., 1,5—1,7 *мм* завв. ♃. Цв. VI—VII.

M.B., Fl. taur.-cauc., I (1808) 331; III (1819) 302. Williams in Journ. Linn. Soc., XXIX (1893). Novak in Fedde, Repert., XXVII (1929) 383. Шишкин во Фл. СССР, VI (1936) 849.

— *D. squarrosus* subsp. *ucrainicus* Klp. у Вісн. Київ. Бот. Саду, XIV (1932) 135. — *D. plumarius* b. *squarrosus* Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 129.

На пісках. — Зустрічається по р. Дніпру, приблизно від Кременчука до Запоріжжя (ізольований ареал), і, після перерви, по Дінцю в районі Ворошиловграда.

П.Л.-С. Полтавська обл.: Кременчуцький рн, Крюків (Пач.!), Білицьківка (Пач.!). — Кіровоградська обл.: Ново-Георгіївський рн, Табурище (Пач.!). — **Л.Л.-С.** Полтавська обл.: Кременчук (Рог.!, Августинович!, Танфіліев!, Пач.!, Зеров!). — **Л.З.-Л.С.** Полтавська обл.: Новосанджарський рн, Нові Санджари (Рог.!); Кобеляцький рн, Білики (Рог.!); Кобеляки (Монтр.!). — Дніпропетровська обл.: околиці Дніпропетровська (Сележинський!, !!); Новомосковський рн (Богомазов!). — Ворошиловградська обл.: Верхньо-Теплівський рн, Нижньо-Тепле (Підоплічка) та інші пункти по Дінцю між притоками його Айдаром і Деркулом; Олександрівський рн, Білянка (Мілютін!), Біле (Підоплічка!), Христове (Підоплічка!); Ворошиловград, на відкосі залізничного насипу (Кирсанов!). — **Л.З.С.** Запорізька обл.: Кам'янсько-Дніпровський рн, Дніпровка, по р. Конці (Исполатов!). — Відірване від більш північних місцезнаходжень.

Поширення по СРСР. Європейська частина: Серед.-Дніпр., Причорн., Ниж.-Дон., Ниж.-Волз.

Загальне поширення. Ендем південного сходу Європейської частини СРСР (східнопонтичний вид).

Примітка. Дніпровські екземпляри трохи відрізняються від донецько-донських, а останні — від типових волзьких.

1040 (41). D. superbus L. — **Гвоздика гордовита.** Рослина (15)30—60 *см* завв. Кореневище шнуровидне, повзуче. Стебла поодинокі або в числі декількох, при основі висхідні, круглясті, голі, трохи вгорі розгалужені або прості; крім плодущих стебел, розвинені вкорочені неплідні гони. Листки лінійні або лінійно-ланцетні, 4—8,5 *см* завд., 2—8,5 *мм* завш., з країв шорсткі, на верхівці гострі або нижні тупуваті, з 3—5 жилками. Квітки на досить довгих, близько 2 *см* завд., ніжках у числі 1—9 на стеблині, запашні. Чашечка циліндрична, 15—23(26) *мм* завд., 4—5(6) *мм* завш., завжди більш-менш забарвлена в фіолетово-пурпуровий колір, на верхівці ледве звужена, з ланцетними гострими зубцями, 4—5(6) *мм* завд. Приквіткові луски в числі 4—6, обернено-яйцевидні, з коротеньким або малопомітним верхівковим вістрям, одягають $^1/_4$—$^1/_3$ чашечки. Пелюстки рожеві, рожево-пурпурові або пурпурові; пластинка їх при основі з борідкою волосків і зеленуватою плямою, торочкувато-багатороздільна на лінійно-нитковидні частки, що в 3—4 рази перевищують ширину центрального довгастого поля пластинки. Коробочка трохи довша від чашечки, насінина еліптична, близько 2,5 *мм* завд., 1,5 *мм* завш. ♃. Цв. VII—VIII.

L., Fl. suec., ed. 2 (1755) 146. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 129 pro min. parte.

— *D. superbus* var. *eurycalyx* Trautv. ex Juzepczuk в Зап. Белорусск. гос. инст. сельск. и лесн. хоз., IV (1925) 212. — *D. superbus* subsp. *typicus* Beck. in Wiss. Mitt. Bosn. Herzeg., XI (1909) 481.

На луках, по лісових галявинах і узліссях. — Вказується для Полісся і правобережного лісостепу. Вказівки сумнівні. Типових екземплярів *D. superbus* L., s. str. з Української РСР ми не бачили. Наводиться замість поширеної південної раси *D. stenocalyx* (Trautv.) Juzepczuk.

Поширення по СРСР. Європейська частина: Кар.-Лапл., Дв.-Печ., Лад.-Ільм., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Волз.-Кам.; Сибір: усі райони; Дал. Схід; Серед. Азія: Дж.-Тарб. (тільки на Саурі і Тарбогатаї).

Загальне поширення. Північна частина Євразії. Поза СРСР: Скандінавія, Середня Європа, Монголія (?).

1041 (42). D. speciosus Reichenb. — **Гвоздика показна.** Рослина (20)30—50 *см*, утворює пухкі дернинки з більш-менш численними неплідними гонами. Плодущі стебла в числі 1—2, разом із листям сизуваті, вкриті восковою поволокою, в нижній частині круглясті, вище чотирикутні, вгорі вилчасто розгалужені, з небагатьма гілками. Листки лінійні або лінійно-ланцетні, 3—8,5 *мм* завд., 2—8 *мм* завш.; нижні й середні тупі або тупуваті; піхви 1,5—4 *мм* завд. Квітки в числі (1)2—6(8) на стеблині. Чашечка циліндрична, 25—30 *мм* завд., 4—6 *мм* завш., більш-менш разом із приквітковими лусками, брудно-пурпурова, вкрита восковою поволокою; зубчики її яйцевидно-ланцетні, 5,5—6,5 (9) *мм* завд., звичайно тупуваті, з країв рідковійчасті. Приквіткові луски в числі (2)4, широко-обернено-яйцевидні, (8)10—16 *мм* завд. Пластинка пелюсток (17)30—45(52) *мм* завд. і завш. або ширша, ніж довша, фіолетово-рожева, при основі із зеленою плямою і борідкою темно-пурпурових волосків, глибоко-торочкувато-багатороздільна, з яйцевидним центральним полем. ♃ . Цв. VII—VIII.

Reichenb., Ic. fl. Germ., VI (1848) 46, fig. 5032. Zapal., Consp. fl. Galic. crit., III (1911) 159. Kulczyński in Fl. Polska, II (1921) 168.
— *D. superbus* var. *speciosus* Knapp, Pflanz. Gal. u. Buk. (1872) 344.

На гірських луках і вапнякових скелях у субальпійській смузі Карпат до висоти 1900 *м* над р. м.

К.Л. Південь.

Поширення по СРСР. Європейська частина: Карпати.
Загальне поширення. Середня Європа (гори).

Примітка. Запалович (цит. місце, 160) для цього виду описує відміну: var. *pseudocarpaticus* Zapal., з дрібними віночками — пластинка пелюсток 17—18 *мм* завд. — і круглястими вгорі стеблами, наводячи її для Покутсько-Мармороських Карпат і Полянських гір. Кульчинський про цю відміну не згадує і не включає ознак її в діагноз виду.

1042 (43). D. stenocalyx (Trautv.) Juz. — **Гвоздика стиснуточашечна.** Рослина 30—90 *см* завв. Кореневище повзуче, близько 1 *мм* у діаметрі. Стебла в числі декількох, при основі висхідні, голі, вгорі розгалужені, рідко прості; крім стебел, від кореневища відходять вкорочені гони. Листки лінійно-ланцетні, 2—9 *см* завд., 1—6 *мм* завш., гострі, з країв шорсткі або пилчасто-шорсткі, при основі з'єднані в піхви 1—4 *мм* завд. Квітки на ніжках до 10 *см* завд., в числі 6—15(45) на стеблині; квітконіжки й верхні гілочки суцвіття часто ребристі, по ребрах більш-менш шорсткі або пилчасто-шорсткі. Чашечка циліндрична, (20)25—31 *мм* завд., 2,5—3,5, звичайно близько 3 *мм* завш., блідозелена або рідше з блідопурпуровою збіглістю, з ланцетними гострими зубчиками 5—6 *мм* завд. Приквіткових лусок чотири, яйцевидних, до 8 *мм* завд., з коротким верхівковим вістрям. Пелюстки в 1,5—2 рази довші від чашечки, торочкувато-багатороздільні; розсічена частина пластинки в декілька (3—4) раз довша від нерозсіченої, довгастої частини; пластинка яснорожево-бузкувата до майже цілком білого кольору, при основі з борідкою волосків. Коробочка трохи довша від чашечки; насінина еліптична, близько 2 *мм* завд. і 1 *мм* завш. ♃ . Цв. VII—VIII.

Юзепчук в Зап. Белорусск. гос. инст. сельск. и лесн. хоз. IV (1925) 212. Шишкин во Фл. СССР, VI (1936) 859.
— *D. superbus* var. *stenocalyx* Trautv. ex Juz., l. c. — *D. superbus* auct fl. ucr. pro max. parte.

По лісах, на галявинах і узліссях, у борах, на заплавних луках. — У Поліссі та в Лісостепу нерідко, в Степу зустрічається по долинах великих річок.

З.П., П.П., Л.П., П.Л.-С., Л.Л.-С. Нерідко або звичайно. — **З.Л.-С.** Рідко. — **Л.З.-Л.С.** Полтавська обл.: Карлівка (Рог.!). — Харківська обл.: околиці Куп'янська (!!), в долині р. Осколу нерідко (!!). — Ворошиловградська обл.: у долині р. Північного Дінця (!!). — Дніпропетровська обл.: Новомосковський рн, по нижній течії р. Самари (!!). Зустрічається також і в **Л.З.С.** — у долині Дніпра.

Поширення по СРСР. Європейська частина: Верх.-Дністр., Волз.-Дон., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Причорн., Ниж.-Дон., Волз.-Кам. (Казань), Ниж.-Волз.
Загальне поширення. Ендем Європейської частини СРСР.

Рід 284. Мильнянка — Saponaria L.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 408.

Суцвіття щитковидно-волотисте, негусте. Чашечка циліндрична з п'ятьма трикутними зубчиками; пелюстки з майже суцільною пластинкою і довгим лінійним нігтиком, з привіночком; тичинок десять, стовпчиків 2(3). Коробочка одногнізда, відкривається чотирма зубчиками; насінина нирковидна, сплюснута, з боковим зубцем. — Трав'янисті рослини з більш-менш широкими листками.

Переважно східно-середземноморський рід з декількома десятками видів. Для СРСР наведено дев'ять, в Українській РСР зустрічається один.

1043 (1). S. officinalis L. — **Мильнянка лікарська.** Стебла звичайно прямі, 30—80 *см* завв., внизу голі, вгорі короткопухнаті, рідко майже голі, прості або у верхній частині трохи розгалужені. Листки еліптичні, овально-ланцетні або довгасті, 5—12 *см* завд., 1—4 *см* завш., при основі звужені в коротенький черешок, з 3—5 жилками, загострені, по краю шорсткі, на поверхні голі або трохи опушені. Суцвіття щитковидно-волотисте, квітконіжки коротші, 2—3 *мм* завд.; прицвітки лінійно-ланцетні; чашечка циліндрична, 15—22 *мм* завд., 4—5 *мм* завш., коротко опушена, з нерівними зубчиками; пелюстки в 1,5 раза довші від чашечки, до 35 *мм* завд.: пластинка їх біла або блідорожева, довгасто-обернено-яйцевидна, 10—14 *мм* завд., вгорі з виїмочкою або зовсім суцільна, при основі з двома дрібними язичковидними придатками; стовп-

чиків два, зрідка 3—4. Коробочка довгасто-яйцевидна, на короткому грубенькому карпофорі; насінина до 2 *мм* завд., дрібно-бородавчаста. ♃. Цв. VI—VIII.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 408. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 133. Горшкова в Фл. СССР (1936) 863.

На піскуватих луках, по узліссях, між чагарниками, особливо в долинах річок; як бур'ян по садах і на городах. — Часто культивується. Вся Українська РСР; відома з усіх районів, крім П.С.

Поширення по СРСР. Європейська частина: Лад.-Ільм., Верх.-Волз., Волз.-Кам., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Заволз., Причорн., Крим, Ниж.-Дон.; Кавказ: Передкавк., Зах., Схід. і Півд. Закавк.; Зах. Сибір: Ірт., Алт.

Загальне поширення. Середня та Східна Європа, Середземномор'я, Балкани.

Господарське значення. Декоративна рослина. В корінні міститься до 35% сапоніну, через що воно вживається як сурогат мила (звідси і назва рослини). Вивар кореня з 5,0—6,0 *г* : 200,0 *г* води вживається в медицині як відхаркувальний засіб. Застосовується також для миття шовкових тканин і в харчовій промисловості.

Примітка. Вид описано з Західної Європи.

ДОПОВНЕННЯ

Після того, як рукопис четвертого тома „Флори УРСР" був зданий до друку, на території Української РСР було виявлено ще два види з родини гвоздичних, описи яких тут наводяться додатково.

Moehringia hypanica Grynj et Klok. — **Мерингія південнобузька.** Зілляста багаторічна рослина, що утворює досить тендітні дернинки, близько 8—10 *см* у діаметрі. Стебла тонкі, простягнуті, дуже галузисті, з висхідними гілочками до 4—5 *см* завв.; стебла, як і листки, голі. Листки лопатковидно-оберненоланцетні, 8—12 *мм* завд., 0,7—1,7 *мм* завш., найширші у верхній чверті або третині, повільно звужені до основи, на верхівці короткозагострені, з відтягнутим тупуватим кінчиком; зверху плоскі, зісподу з дуже випнутою середньою жилкою, майже кілюваті, з країв гладенькі; стеблові листки звичайно несуть у пазусі вкорочені гілочки з 1—2 парами дрібних листків. Квітки зібрані на кінцях гілок у півзонтики по 3—5. Верхівкові покривні листки і прикві тнички дрібні, вузьколінійно-ланцетні, з країв плівчасті. Квітконіжки 5—12 *мм* завд., голі, після цвітіння вниз відігнуті, при плодах знову випрямлені. Чашолистики еліптично-ланцетні, з відтягнутим тупуватим кінчиком, 2—2,5 *мм* завд.; пелюстки яйцевидно-ланцетні, на чверть або третину довші від чашолистиків. Коробочка майже куляста, близько 2,5 *мм* у діаметрі, висувається з чашечки; насінина темно-коричнева, близько 0,8 *мм* у діаметрі, з білим, дрібнолопатевим придатком. ♃. Цв. VI—VII.

Гринь і Клоков у Бот. журн. АН УРСР, VII, 4 (1951) 66. Клоков у Визн. росл. УРСР, 634.

Рисунки: Гринь і Клоков, цит. місце, 58.

На гранітних відслоненнях. — Рідко.

П.З.Л.С. Одеська обл.: Доманівський рн, між Прибужжям і Богданівкою (Гринь!).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Причорн. (тільки вказане місцезнаходження).

Загальне поширення. Не вияснено. Певно, південнобузький гранітний ендем.

Dianthus pseudoversicolor Klok. sp. nova in Addenda II, 660. — **Гвоздики несправжньорізноколірні.** Стебла 10—45 *см* завв., у верхній половині розгалужені, до самої верхівки коротко й досить шорстко опушені. Листки лінійно-ланцетні, 1—5,5 *см* завд., 1—3 *мм* завш., коротко й шорсткоопушені, при основі попарно з'єднані в піхви 1—4,5 *мм* завд.; верхівкові листки при основі розширені й по краю помітно плівчасті. Чашечки трубчасті, 15—18 *мм* завд., 3—4,5 *мм* завш., з ланцетними, по краю досить широко плівчастими й торочкувато-війчастими зубцями 4—5 *мм* завд. Приквіткові луски в числі (2)3 пар, шкірясто-перетинчасті, жовтуваті, по краю плівчасті й торочкувато-війчасті, на верхівці звужені в тоненьке шорстке вістря; зовнішні луски довгасто-еліптичні, закінчені довшим вістрям, 5—9 *мм* завд.; внутрішні — еліптичні, 7—9 *мм* завд., разом з коротеньким, 1,5—2 *мм* завд., верхівковим вістрям. Пелюстки 18—25 *мм* завд., 6—9 *мм* завш., з трикутно-обернено-яйцевидним, зверху рожевопурпуровим відгином. Коробочка висувається з чашечки; насінина еліптична, 2,25—2,5 *мм* завд., 1,5—1,75 *мм* завш., чорна, поштрихована. ♃ . Цв. VII—IX.

. На степових схилах. Рідко в лівобережному Лісостепу і лівобережному Злаково-Лучному Степу.

Л.Л.-С. Околиці Харкова в напрямі до Рогані (!). — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: Куп'янський рн, між ст. Кислівкою та Верхньою Дуванкою Ворошиловградської обл. (Лавр.!).

Поширення по СРСР. Європейська частина: Волз.-Дон. (Харківська, Ворошиловградська обл. Української РСР; Орловська, Тамбовська обл. РРФСР).

Загальне поширення. Ендем Європейської частини СРСР; північнопонтичний вид.

Примітка. Цей вид досі визначався як *D. campestris* subsp. *steppaceus* Lavr. et Shir., *D. campestris* М.В. і *D. versicolor* Fisch. Найближче він стоїть до останнього виду, відрізняється насамперед кількісними показниками в розмірі всіх частин рослин, які вказують загалом на більшу ксероморфність описуваного виду, порівнюючи до заволзького листки та чашечки в нього виразно вужчі. Крім того, приквіткові луски у нього за своєю консистенцією більш шкірясті, ніколи не набувають у верхній частині листовидного вигляду і ніколи не перевищують середини чашечки, що теж доводить більшу ксерофітність нашого степового виду. *D. versicolor* Fisch. ніде на захід від Волги не помічений, ототожнити з ним наш вид не можна. Але ніяк не можна його ототожнити і з *D. campestris* М.В., від якого він відрізняється розміром насінин. *D. campestris* М.В. — дуже мінливий вид і деякі його форми габітуально схожі з нашим *D. subversicolor* Klok., але в усіх форм його насіння завжди дрібне. За нашими вимірами, розміри насінини у нього 1,4—1,75 *мм* завд., 1—1,2 *мм* завш. Такі ж розміри насінини і в степових форм *D. campestris* М.В., у зв'язку з чим їх, незважаючи на габітуальну схожість, не можна об'єднувати з нашим видом в один підвид *D. campestris* subsp. *steppaceus* Lavr. et Shir.

Щодо цього „підвиду", то після виділення з його складу конкретного виду

D. pseudoversicolor Klok. він взагалі розчиняється в типовій формі виду, яку треба характеризувати густо опушеними стеблами та листям (але на відміну від *D. versicolor* Fisch. верхівкові гілочки голі). Від типової форми, що зростає на відкритих піскуватих місцях і на степових схилах, чітко відрізняються форми: *D. campestris* var. *sublaevigatus* Klok. з дуже коротко опушеним лише в нижній частині стеблом та голим листям і var. *laevigatus* Grun. з цілком голим стеблом.

Обидві форми мезофільні, лучні. — Var. *sublaevigatus* Klok. поширена на піскуватих короткозаплавних луках по р. Дінцю, а var. *laevigatus* Grun. на таких же луках по р. Дніпру.

ДОДАТОК II

ADDENDA II

ДІАГНОЗИ НОВИХ ВИДІВ РОСЛИН, ОПИСАНИХ У IV ТОМІ „ФЛОРИ УРСР"

DIAGNOSES PLANTARUM NOVARUM IN TOMO IV „FLORAE RSS UCR", COMMEMORATARUM

1. Chenopodium Zerovii Iljin species nova.

Planta 20—60 *cm* alta. Caules rigidi, angulato-costati, manifeste striati, striis viridibus, flavidis vel purpurascentibus, saepe ferrugineis, in parte inferiore plerumque flexuosi, a basi valde ramosi, ramis inferioribus elongatis, horizontaliter patentibus, supra arcuato-decumbentibus, reliquis plus minusve sub angulo acuto abscessis. Folia crassiuscula-rigidiuscula, subtus valde albido-farinacea (praecipue juvenalia), nervis prominentibus, omnia verticaliter stricta; laminae foliorum petiolos superantes, ovatae, irregulariter dentatae vel infra sublobatae, basi cuneatae, apice obtusiusculae. Inflorescentia in apice caulis ramorumque paniculata, densa, anguste pyramidata. Fructus pericarpio tenui, paleaceo instructus; semina immatura discoidea, compressa, fere nigra, nitida vix conspicue reticulato-picta, margine acutiusculo-zonato. Ceterum ut in *Ch. albo* L. ☉. Fl. VII—VIII.

Typus: RSS Ucr., in viciniis urb. Nykolajev, prope pag. Korenicha, in agro, 6.VI 1928. Legit P. Opperman; in Herbario Instituti Botanicae Ac. Sci. RSS Ucr. Kioviae conservatur.

Species haec verisimiliter litoralis *Ch. albo* L. valde proxima et habitu, caulium charactere, foliis rigidiusculis ab eo distincta.

2. Polygonum scythicum Klok. species nova (Series *Aviculariformes* Kom.).

Planta annua. Caules exacte procumbentes, a basi ramosissimi, 10—50 *cm* longi, ramis inferis aequilongis, circulum formantibus. Folia angustilineari-lanceolata, 15—23 *mm* longa, 1—1,5 *mm* lata, sensim basi attenuata, apice acutata, nervis subtus valde prominentibus; ochreae anguste lacerae, sublucidae. Flores in fasciculis 1—3-ni, perigonium ca. 2 *mm* longum, usque ad $^2/_3$ fissum, laciniis margine roseis vel rubescentibus. Achenium 1,5—2 *mm* longum, ca. 1 *mm* latum, atricastaneum, subopacum, minute rugulosum. Fl. VI—IX.

Typus: RSS Ucr., ditio Chersonensis, Ascania-Nova, loco demisso „Czapeljskij pod" dicto. Legit M. Klokov.

Neotypus: RSS Ucr., ditio Chersonensis, distr. Ivanovskiensis, loco demisso „Ajgamanskij pod" dicto. In Herbario Instituti Botanicae Ac. Sci. RSS Ucr. conservatur.

Species haec meridionali-steppacea *P. neglecto* Bess. silvatico proxima, sed habitu valde dissimilis et acheniis parvulis differens.

3. Polygonum Bordzilowskii Klok. species nova. (Series *Bellardiiformes* Kom.).

Planta annua. Caulis tenuis, 10—50 *cm* altus, ramis inferis saepe horizontaliter patentibus, caule longioribus. Folia lineari-lanceolata, 1—4(6) *cm* longa, (1)2—3(4) *mm* lata, apice sensim acutata, basi in petiolum 2—3 *mm* longum attenuata; ochreae membranaceae, nitentes, tenuiter lacerae, usque ad 7—10 *mm* longae. Racemi longi, inferne interrupti, superne densiusculi, flores in fasciculo 2—3-ni; perigonium ca. 2 *mm* longum, laciniis late albimarginatis (rarissime roseis). Achenium 2—2,25 *mm* longum, e perigonio apice exsertum, subnitens, minute punctati-rugulosum. Fl. VI—X.

— *P. gracilius* Klok., p. p.

Typus: „Prov. Kursk., distr. Belgorod., in arenosis pr. Neshegol, 10 Jul. 1902 fl. et fr. Legit J. Pallom" (H. F. R. n-o 1630). In Herbario Instituti Botanici Ac. Sci. URSS conservatur.

Species proxima *P. gracilius* (Led.) Klok. (*sensu proprio*) statura graciliore, ramis brevioribus strictis, foliis angustioribus, floribus minoribus, perigonii laciniis rubescentibus, acheniis parvis, habitatione subdeserta, area geographica orientali a nostra pontica arenicola differt.

4. Polygonum pseudoincanum Klok. species hybrida nova.

Planta annua. Caules ascendentes, 40—70 *cm* alti, superne ramosi vel simplices. Ochreae 3—15 *mm* longae, arachnoideae, margine ciliis usque ad 1 *mm* longis obtectae; folia ovati- vel oblongi-lanceolata, 2,5—14 *cm* longa, 3—25 *mm* lata, acutata vel obtusiuscula, subtus cana, dense arachnoidea, supra subarachnoidea, emaculata. Inflorescentia anguste paniculata, racemi 12—25 *mm* longi, 5—6 *mm* lati, in pedunculis usque ad 15 *mm* longis, dense glandulosis; perigonium 1,75—2,5 *mm* longum, albidum, phylla dorso glandulis flavidis numerosis obsita, serius cum nervis subprominentibus. Achenium breviellipticum, 2—2,5 *mm* longum, 1,75—2 *mm* latum, nigrum, nitidum, saepissime apice exsertum. Fl. VI—IX.

— *Persicaria pseudoincana* Klok. in schedis.

Typus: RSS Ucr., ditio Charcoviensis, prope opp. Walki, in humidis, 2. VII. 1870. Legit Gornitzky; in Herbario Instituti Botanicae RSS Ucr. Kioviae conservatur.

Forma haec videtur hybrida (*P. incanum* Schmidt. × *P. paniculatum* Andrz.) sed satis stabilis. Habitu *P. incano* Schmidt pro-

xime accedit, caulibus saepissime elatioribus, racemis tenuioribus, perigonio acheniisque minoribus differt.

5. **Polygonum hypanicum** Klok. species nova. (Series *Scabra* Klok.).

Planta annua, atrivirens. Caules ascendentes 25—80 *cm* alti, simplices vel a basi ramosi, tota longitudine vel in parte inferiore arachnoidei, superne interdum brevisetulosi, saepe guttis oblongis, atripurpureis picti. Ochreae 4—20 *mm* longae, arachnoideae vel in foliis superioribus glabrae, margine ciliis brevibus usque ad 0,5 *mm* (rariter ultra) longis obsitae; folia elliptica, ovalia vel ovati-lanceolata (solum apicalia angusta, sublinearia), 1,5—12,5 *cm* longa, 2—40 *mm* lata, basi breviter cuneata vel subrotundata, in petiolum breviusculum ± abrupte attenuata, apice breviter acutata vel obtusiuscula, interdum obtusa; folia inferiora subtus canescenti-arachnoidea, superiora glabra, punctis glandulosis, saepe luteis obsita; folia omnia subtus per nervos, margine et supra setosiuscula, supra infra medium macula atropurpurea ornata. Inflorescentia caulis apice angustipaniculata, eae ramuli glandulis stipitatis luteis obsiti; racemi in pedunculis 2—20 *mm* longis, oblongi-vel lineari-oblongi, 10—45 *mm* longi, 4—7 *mm* lati, nutantes; perigonium 1,75—3 *mm* longum, roseipurpureum, phyllis dorso glandulosis, nervi in phyllis externis serius prominentes. Achenium breviovale, 2—2,25 *mm* longum, 1,5—1,8 *mm* latum, nigrum, nitidum, in perigonio clausum vel subclausum. Fl. $^2/_2$V—IX.

— *Persicaria hypanica* Klok. in schedis.

Typus: RSS Ucr., prope urb. Nikolajev, loco Falejevka dicto, solo humido, 21. VIII 1928. Legit P. Opperman, in Herbario Instituti Botanicae Ac. Sci. RSS Ucr. Kioviae conservatur.

Species haec in regionibus australi-occidentalibus steppaceis Ucrainiae dispersa, *P. Brittingeri* Beck. proxima, habitu robustiore, foliis valde majoribus, minus arachnoideis, perigonii phyllis externis nervulosis, achenio clauso atque notis aliis ab ea recedit.

In regionibus orientalibus forma proxima diversa, sed non satis nota, crescit.

6. **Polygonum saporoviense** Klok. species nova (Series *Scabra* Klok.).

Planta annua. Caules elati, erecti vel basi ascendentes, 35—110 *cm* alti, plus minusve ramosi, ramis subadpressis, arachnoidei, superne setosiusculi, sub inflorescentia nec non in ea glandulis luteis stipitatis copiose obsiti, infra medium guttis oblongis atripurpureis picti. Ochreae 3—17 *mm* longae, arachnoideae, margine ciliis numerosis usque ad ± 1 *mm* longis obsitae; folia oblongi-lanceolata, 2—13 *mm* longa, 2—30 *mm* lata, basi cuneata, in petiolum brevissimum sensim attenuata, apice sensim angustata, obtusiuscule acutata, infra medium latissima, subtus incana, dense arachnoidea, per nervum medium prominentem setulis flavidis adpressis

obtecta, margine setulis subadpressis obtecta, supra canescentia, arachnoidea, per nervum medium et ad margines setosiuscula, sub medio atrimaculata; folia apicalia interdum glabrescentia, punctis glandulosis obsita. Inflorescentia anguste paniculata; racemi in pedunculis dense glandulosis usque ad ± 20 *mm* longis, 7—40 *mm* longi, 5—7 *mm* lati; perigonium 1,75—3 *mm* longum, rosei-purpureum vel erubescens, serius pallidum; phylla dorso glandulis luteis copiosis obsita, externa serius prominenti-nervulosa. Achenium breviter ellipticum vel subrotundum, 2—2,9 *mm* longum, 1,6—1,8 *mm* latum, atricastaneum, opacum, minute rugulosum, in perigonio clausum; achenia nonnulla triquetra. Fl. VI—IX.

— *Persicaria saporoviensis* Klok. in schedis.

Typus: RSS Ucr., infra urb. Zaporozhje, prope pag. Bjelenjkoje, in pratis borysthenicis, 1. VII 1930. D. Kuxin legit, in Herbario Instituti Botanicae Ac. Sci. RSS Ucr. Kioviae conservatur.

Species haec Borysthenis Inferioris praticola acheniis opacis, nunquam lucidis ab omnibus *Scabris* recedit.

7. **Polygonum Andrzejowskianum** Klok. species nova. (Series *Scabra* Klok.).

Planta annua. Caules erecti vel basi ascendentes, 12—45 *cm* alti, simplices vel ramulosi, subarachnoidei, superne glandulis stipitatis luteis parciuscule obtecti. Ochreae 4—15 *mm* longae, arachnoideae, margine setulis usque ad 1 *mm* longis obsitae; folia oblongi-lanceolata, 1,5—8 *cm* longa, 1,5—14 *mm* lata, apicalia interdum lineari-lanceolata, inferiora mediiscum infra medium latissima, basi in petiolum breviusculum attenuata, apice sensim angustata et acutata, subtus incana, dense arachnoidea, supra canescentia, arachnoidea, loco latissimo macula atripurpurea ornata; folia apicalia saepe glabra, viridia, subtus punctis glandulosis obsita. Inflorescentia rariter paniculaeformis, racemi in pedunculis 2—20 *mm* longis glandulosis, oblongi vel ovales, 8—40 *mm* longi, apice nutantes; perigonium 2—3 *mm* longum, roseipurpureum vel rubicundum, phylla dorso glandulis luteis obsita, serius prominenti-nervulosa. Achenium ovale vel breviter ovata, 2—2,3 *mm* longum, 1,4—1,8(2) *mm* latum, nigrum, nitidum, saepissime in perigonio clausum; achenia nonnulla interdum triquetra. Fl. VI—IX.

Typus: RSS Ucr., ditio Dnjepropetrovskiensis, prope opp. Czapli, in pratis borysthenicis, 11. VIII 1911. Legit G. Spangenberg; in Herbario Instituti Botanicae Ac. Sci. RSS Ucr. Kioviae conservatur.

— *Persicaria Andzejowskiana* Klok. in schedis.

Species haec in regionibus steppaceis necnon silvatici-steppaceis Ucrainiae frequens, a proxima *P. paniculato* Andrz. statura graciliore, foliis minoribus dense arachnoideis differt clare.

8. **Rumex Lonaczewskii** Klok. species nova.

Herba perennis elata. Caules erecti, 75-150 *cm* alti, sulcati, albidi, superne ramosi, ramis subarrectis, foliiscum glaberrimi. Folia laete

viridia, subglaucescentia, margine ± undulata; inferiora 20—40 *cm* longa (cum petiolo), 5,5—9 *cm* lata, oblongi-ovata vel oblongi-lanceolata, basi subcordata, petiolis lamina brevioribus, supra basin subcanaliculatis, planiusculis porro. Inflorescentia paniculata; verticillis 20—50-floris, racemos densos in ramis formantibus; pedicelli fructigeri tenues, perigonio aequilongi vel sublongiores, ad medium vel saepius infra articulati, sub perigonio incrassati; phylla perigonii externa navicularia, 2—3 *mm* longa, fructificationis tempore reflexa; phylla interna in fructificatione cordati-rotundati-triangularia, 7—11 *mm* longa, 6—10 *mm* lata, flavidicinnamomea, reticulati-nervulosa, margine subdenticulata; unum basi grosse callosum, callo oblongo vel oblongi-lanceolato, 2—4 *mm* longo, cinnamomeo; secundum minute callosum, tertium ecallosum. Nuculae acute trigonae, acuminatae, 3—4,5 *mm* longae, 2—2,5 *mm* latae. Fl. V—VI.

— *R. domesticus* subsp. *ruthenicus* Lonacz. in herb. ex Pawlowski in Fl. Pol., II (1931) 73.

Typus: RSS Ucr. In viciniis urb. Kiev in abruptis ad fl. Dnjepr apud Sepulcrum Ascold., 28. VI 1908. Legit A. Lonaczewsky (Herb. Fl. URSS, n-o 3036, sub *R. patientia* L.), in Herbario Instituti Botanici URSS conservatur.

R. Lonaczewskii Klok. ponticus steppaceus a proximo *R. orientali* Bernh. foliorum forma ac magnitudine, perigonii phyllis et nuculis minoribus differt. Ab occidentali-europaea *R. patientia* L. species nostra petiolis planiusculis, inflorescentia densa, perigonii phyllis externis brevioribus, internis magis rotundatis et profundius basi cordatis recedit.

9. Minuartia Bilykiana Klok. species nova. (Series *Tenuifoliae* Mattf.).

Plantula annua, atrivirens, glandulosi-pubescens. Caulis erectus vel a basi ascendens, 5—7 *cm* altus, crassiusculus, pilis glandulosis brevibus obtectus, a medio vel infra divaricati-ramosus. Folia caulina anguste linearia, 4—11 *mm* longa, 0,3—0,4 *mm* lata, basi dilatata; folia apicalia lineari-lanceolata vel lanceolata, 1—3 *mm* longa, ± 1 *mm* lata. Inflorescentiae ramuli sub angulo acuta divaricati, pedicelli 1,5—12 *mm* longi, glandulosi-pilosiusculi; sepala oblongi-lanceolata, 2,25—3 *mm* longa, 0,75—1 *mm* lata, margine albidimembranacea, dorso glandulosa, trinervia; petala late ovata, sepalis sublongiora. Capsula ovata vel oblongi-ovata, 2,75—3,75 *mm* longa, e calyce exserta; semina reniformia, 0,5—0,6 *mm* longa, dorso sulcata, margine acuti-tuberculata, cinnamomeibrunnea. Fl. V—VI.

Typus: RSS Ucr., ditio Izmailiensis, distr. Novo-Ivanovsk., prope pag. Orjechovka, 22. VI 1941. Legit G. Bilyk; in Herbario Instituti Botanicae Ac. Sci. RSS Ucr. conservatur.

Species proxima balcanica *M. Velenovskyi* (Rohlena) Hayek petalis calyce brevioribus, capsula calycem valde superanti, seminibus obtusi-tuberculatis a nostra differenda. Ab omnibus proximis pro flora

URSS notis *M. Bilykiana* Klok. petalis longiusculis, capsula e calyce exserta recedit.

Nomen in honorem collectoris datum.

10. Minuartia Piskunovii Klok. species nova. (Series *Tenuifolia* Mattf.).

Plantula annua, laetiuscule viridis. Caulis erectus, 5—10(15) *cm* altus, tenuissimus, tota longitudine foliiscum pilis glandulosis patentibus dense obtectus, a nodo 2—4-to ramificatus, ramulis sub angulo acuto divaricatis. Folia filiformi-setacea, 3,5—7(12) *mm* longa, inferiora internodiis breviora. Flores ± numerosi, inflorescentia diffusa, pedicelli filiformes, 3—8 *mm* longi, glandulosi-pilosiuscula; petala oblongi-ovati-lanceolata, calyce $^1/_3$-te breviora, albida. Capsula calyce subbrevior, semina 0,3—0,4 *mm* longa, cinnamomeibrunnea, tuberculis planis, obsoletis. Fl. V—VI.

Typus: RSS Ucr., ditio Charcoviensis, prope opp. Kupjansk, in arenosis ad fl. Oskol. Legit M. Klokov; in Herbario Instituti Botanicae RSS Ucr. Kioviae conservatur.

Species valde proxima *M. viscosa* (Schreb.) Schinz. et Thell. colore atrivirenti, caule subcrassiusculo, a nodo 5—7-mo ramificato, foliis usque ad 10 *mm* longis, inferioribus quam internodia longioribus, inflorescentia strictiore, capsula $^1/_4$—$^1/_3$-te calyce breviore, seminibus acutiuscule tuberculatis necnon area geographica occidentali a nostra pontica differenda.

Speciem nostram amico beato Sergio Piskunovio florulae kupjanskiensis custode diligentissimo dedicamus.

11. Arenaria pineticola Klok. species nova. (Series *Xerolemmae* Fenzl).

Herba perennis radicibus incrassatis, fusiformibus, usque ad 4—6 *mm* crassis. Rhizoma ascendens, ramosum, caules floriferos necnon turiones steriles abbreviatos emittens, turiones foliorum longissimorum fasciculo coronati, 12—22 *cm* longi. Caules ascendentes 30—60 *cm* alti, flexuosi, inferne glaberrimi, superne pilis glandulosis brevibus dense obtecti; folia caulina 1,5—11,5 *cm* longa, 1—1,5 *mm* lata. Inflorescentia cymis 3—5(6), foliis fulcrantibus saepissime ovati-lanceolatis, 3—17 *mm* longis, acutatis, margine late membranaceis, dorso glandulosis vel interdum glabris; pedicelli 4—40 *mm* longi, glandulosi; sepala 3—3,5 *mm* longa, petala 6—8 *mm* longa. Fl. VI.

Typus: RSS Ucr., ditio Charcoviensis, distr. Zmijev., prope pag. Zadonetzkije Chutora, in pineto, 4. VI 1948. In Herbario Instituti Botanicae Ac. Sci. RSS Ucr. Kioviae conservatur.

Species nostra substeppacea pineticola a proxima meridionali-steppacea euxerophytica *A. Biebersteinii* Schlecht. statura mesophytica debiliore et dimensionibus recedit. *A. Biebersteinii* Schlecht. radi-

cibus tenuioribus, 2—3 *mm* crassis, turionibus brevioribus, 2,5—15 *cm* foliscum longis, foliis caulinis brevioribus, usque ad 7,5 *cm* longis, inflorescentiae cymis 1—5-nis, foliis fulcrantibus 2—14 *mm* longis, pedicellis 2—26 *mm* longis, sepalis 2,5—3,5 et petalis 6—8 *mm* longis a nostra differt.

12. Silene ucrainica Klok. species nova. (Sectio *Sclerocalycinae* Boiss.).

Herba perennis. Caules solitarii vel pauci, erecti, 15—80 *cm* alti, simplices vel superne ± ramosi, inferne, praesertim sub nodis, pilis brevibus parcis obtecti, superius glaberrimi. Folia radicalia prolongi-elliptica, breviter acutata, basi in petiolum longum attenuata, 2—15 *cm* longa, 3—14 *mm* lata; caulina oblongi- vel lineari-lanceolata, 1—12,5 *cm* longa, 1—15 *mm* lata, sicut et radicalia margine dense serrulati-scabra. Cymae 1—3-florae, bracteae anguste lanceolatae, 5—7 *mm* longae, margine membranaceae, fimbriati-ciliatae; pedicelli 5—25 *mm* longi; calyx cylindracei-claviformis, 20—32 *mm* longus, 3—4 *mm* latus (sub dentibus), eius dentes 2,5—3 *mm* longi, triangulares vel late ovati-triangulares, obtusi vel obtusiusculi, late membranacei-marginati, acumine viridi nullo, margine dense fimbriati-ciliati; petala virescenti-albida, subtus paulum rubescentia; lamina 5—7 *mm* longa, fere usque ad medium bifida, lobulis oblongi-ovatis; appendices petalorum 0,5—1 *mm* longae. Capsula oblongi-ovata, 11—16 *mm* longa, carpophoro 12—17 *mm* longo, glabro; semina triangulari-reniformia, brunnea vel nigrescentia, 1—1,5 *mm* longa. Fl. VI—VII.

Typus: RSS Ucr., prope opp. Zhdanov (ant. Mariupolj). In Herbario Instituti Botanici Ac. Sci. RSS Ucr. conservatur.

Species haec pontica *S. longiflorae* Ehrh. pannonicae et *S. bupleuroidi* L. caucasicae valde proximus.

S. longiflora Ehrh. foliis angustioribus, 2—7,5 *mm* latis, radicalibus caulinis similibus, pedicellis 4—7 *mm* longis, calice magis quam triplo brevioribus, tubulo calycis saepe crassiore (usque ad 5 *mm* lato), dentibus valde inaequalibus, alternatim ovati-triangularibus obtusis vel lanceolatis acutis, petalorum lamina alba, 7—11 *mm* longa a nostra distincta.

Species taurica indescripta — *S. montifuga* Klok. caulibus usque ad 50 *cm* altis, ad medium semper viscidulis; foliis oblongi-lanceolatis vel ellipticis, 4—10 *cm* longis, 2—6(12) *mm* latis; inflorescentia pauciflora, calyce (20)27—32 *mm* longo, 3—4(5) *mm* lato, cum dentibus ovati-triangularibus, 2—4 *mm* longis; capsula oblongi-ovata, 12—15 *mm* longa, cum carpophoro 13—16 *mm* longo, seminibus ca 2 *mm* longis, brunneis dignoscitur et a nostra distincta est (typus prope a trajectu Czuczelico, 4. VII 1924 ab N. Poplavskaja lectus in Herb. Inst. Bot. Ac. Sci. URSS conservatur).

S. ucrainica Klok. planta valde polymorpha est.

13. Silene odessana Klok. species nova. (Sectio *Sclerocalycinae* Boiss.).

Herba perennis. Caules 3—8-ni, erecti, 60—80 *cm* alti, glabri, superne visciduli. Folia radicalia oblongi-lanceolata, 3—10 *cm* longa, 3—8 *mm* lata, basin versus sensim angustata et acutata; caulina oblongi- et lineari-lanceolata, sessilia, margine sublaevia. Cymae 1—2-florae; bracteae subulati-lanceolatae, tenuiter acuminatae, margine ciliatiusculae; pedicelli 5—10 *mm* longi; calyx 26—28 *mm* longus, ca. 3 *mm* latus, dentibus triangularibus 3—4 *mm* longis, margine late membranaceis, apice in acuminem viridem herbaceum usque ad 2 *mm* longum protractis. Petala virescenti-alba. Capsula ca. 10 *mm* longa, carpophoro ca. 15 *mm* longo. Fl. VI.

Typus: RSS Ucr. prope Odessam. In Herbario Instituti Botanicae Ac. Sci. RSS Ucr. conservatur.

Species haec, non satis nota, *S. ucrainicae* Klok. et *S. montifugae* Klok. valde proxima.

14. Silene Mariae Klok. species nova. (Sectio *Sclerocalycinae* Boiss.).

Herba perennis. Caules 6—7-ni, 80—90 *cm* alti, glaberrimi; folia atrivirentia, anguste lineari-lanceolata, margine laeves vel sublaeves, radicalia usque ad 17 *cm* longa, 1—5 *mm* lata, petiolo lamina longiore; caulina 3,5—12 *cm* longa, 1—4 *mm* lata, sessilia vel inferiora subpetiolata. Inflorescentia multiflora, cymae 1—3(4)-florae, bracteae subulari-lanceolatae, 5—7 *mm* longae, tenuiter acuminatae, anguste membranaceo-marginatae, ciliatae; pedicelli 15—25 *mm* longi; calyx 25—32 *mm* longus, 3—4 *mm* latus (sub dentibus), dentibus triangularibus, 2—5 *mm* longis, margine membranaceis, nonnuli vel omnes acumine herbaceo usque ad 1—2 *mm* longo terminati; petala virescenti-albida, lamina 6—8 *mm* longa, usque ad $^1/_2$ bifida. Capsula ca. 15 *mm* longa. Fl. VI—VII.

Typus: RSS Ucr. ditio Nykolajeviensis, prope pag. Ak-Meczetj, in graniticis ad Hypanim, 30. VI 1930. Legit M. Klokov; in Herbario Instituti Botanicae Ac. Sci. RSS Ucr. conservatur.

Species haec foliis angustissimis margine laevibus ab omnibus proximis distincta.

15. Otites artemisetorum Klok. (Series *Densiflorae* Klok.).

Descriptio. Nomen in Бот. журн. АН УРСР, V, 1 (1948) 25.

Planta biennis. Caules 1—2-ni, erecti, 40—90 *cm* alti, inferne pilis mollibus crispis usque ad 1,5 *mm* longis vestiti, superius glabri, ad medium visciduli. Folia radicalia elliptica, 4—7 *cm* longa, 4—17 *mm* lata, lamina abrupte in petiolum attenuata; caulina inferiora late spathulata, petiolata, superiora lineari-lanceolata, sessilia. Inflorescentia paniculata, angusta, ramulis subarrectis, verticillis densis, approximatis, apice caulis ramorumque confluentibus; bracteae ciliatae; calyx 3—4 *mm* longus, in flore masculino campanulatus, 2—2,5 *mm* latus, viridi-nervulosus, in flore femineo tubulosus, ca. 1,25 *mm* latus; petala anguste linearia,

ca. 0,2 *mm* lata, virescentia. Capsula ovoidea, 5,5—6,5 *mm* longa, 2,5—3,5 *mm* lata; semina reniformia, 0,7—0,9 *mm* diam., brunnea, tuberculis obsoletis, obtusis. Fl. V—VI.

Typus: RSS Ucr., ditio Chersonensis, insula (v. peninsula) pontica Dzharylgacz, 16. V 1936. Legit I. Zoz; in Herbario Univers. Charcov. conservatur.

Species haec littoralis *O. densiflorae* (d'Urv.) A. Grossh. tauricae proxima, foliis superioribus lineari-lanceolatis sessilibus (nunquam ellipticis petiolatisque), petalis duplo angustioribus, virescentibus (nec albidis), pubescentia longiore ab ea distincta. Ab *O. chersonensi* (Zapal.) Klok. foliis radicalibus ellipticis (non spathulatis), inflorescentia stricta, verticillis valde densioribus et magis approximatis, seminibus obsolete (non acutiuscule) tuberculatis distincta.

16. **Otites maeotica** Klok. (Series *Densiflorae* Klok.).

Descriptio. Nomen in Бот. журн. АН УРСР, V, 1 (1948) 25.

Planta biennis. Caules 1—3, erecti, elati, 50—120 *cm* alti, inferne pilis subreflexis, 0,5—2 *mm* longis vestiti, superius glabri, ad medium viscidi. Folia radicalia necnon caulina infera protracti-spathulata, 5—12 *cm* longa, 4—12 *mm* lata, longipetiolata apice rotundata; folia superiora oblongi- vel lineari-lanceolata, sessilia. Inflorescentia masculina paniculata, effusa, ramis longis distantibus, verticillis remotis; feminea strictior; folia apicalia fulcrantia et bracteae omnes margine subeciliatae (solum basi cum ciliis brevissimis parcis interdum): pedicelli 5—10 *mm* longi; calyx in flore masculino infundibuliformis, 3—3,5 *mm* longus, ca. 2 *mm* latus, in flore femineo ca. 4 *mm* longus, dentibus ca. 1 *mm* longis, brevissime ciliatiusculis; petala anguste cuneata, lamina ca. 2 *mm* longa, ± 0,5 *mm* lata, albida. Capsula ovoidea, 5—6 *mm* longa, ca. 3 *mm* lata; semina triangulari-reniformia, 0,8—0,9 *mm* diam., nigrescentia, margine acutiuscule tuberculata. Fl. V—VI.

Typus: RSS Ucr. ditio Staliniensis, prope opp. Zhdanov (ant. Mariupolj), in steppa lapidosa. In Herbario Instituti Botanicae Ac. Sci. RSS Ucr. conservatur.

Species haec meridionali-maeotica in area sua *O. chersonesem* (Zapal.) Klok. substituit, caulibus elatis, inflorescentia magna, foliis inferis apice rotundatis (non angustatis), bracteis eciliatis, petalis latioribus (non ca. 0,3 *mm* latis), albidis (non flavescenti-viridulis), seminibus majoribus (nunquam 0,5—0,6 *mm* longis) ab ea satis distincta.

17. **Otites orae-syvashicae** Klok.

Descriptio. Nomen in Бот. журн. АН УРСР, V, 1 (1948) 25.

Planta biennis, elata. Caules 1—3-ni, erecti, 80—140 *cm* alti, usque ad medium pilis reflexis vel patentibus brevioribus vestiti, superius glabri, visciduli. Folia 2,5—12 *cm* longa, 2,5—25 *mm* lata; radicalia necnon caulina inferiora elliptica, petiolata, superiora spathulata. Inflorescentia paniculata, magna; bracteae membranaceae, nervo medio viridulo, margine ciliatiusculae; pedicelli 3—6 *mm* longi, calyx 3—3,5 *mm* longis,

in flore masculino campanulatus, ca. 2 *mm* latus, dentibus 0,7—0,8 *mm* longis, margine minute ciliatis; in femineo tubulosi-campanulatus, ca. 1,5 *mm* latus, dentibus ca. 1 *mm* longis, cum fructu calyx usque ad 5 *mm* longus; petala 0,5—0,6 *mm* lata, albida. Capsula late ovoidea, 4,5—6 *mm* longa, 3—4 *mm* lata; semina late reniformia, 0,9—1 *mm* longa, nigrescentia vel atribrunnea, acutiuscule tuberculata. Fl. VI—VII.

Typus: RSS Ucr., ditio Chersonensis, regio Syvashica, in vallo perekopiensis, 22. VI 1932. Legit M. Klokov; in Herbario Instituti Botanicae RSS Ucr. conservatur.

Species haec littoralis syvashica ab ucrainica steppacea *O. wolgensi* auct. (quae haud typica est!) habitu robusto, foliis duplo latioribus (non usque ad 12, rariter 16 *mm* latis), calycibus longioribus, seminibus atrioribus distincta. Ab *O. wolgensi* (Willd.) Bess. typica valde differt.

18. **Dianthus capitellatus** Klok. species nova. (Sectio *Carthusiani* Boiss.).

Herba perennis. Caules 1—4-ni, erecti, 30—65 *cm* alti, inferne subquadranguli, superne subcompressi, laeves vel interdum basi scabriusculi, simplices. Folia anguste linearia, 2—8 *cm* longa, 1—3 *mm* lata (radicalia solum usque ad 1,5 *mm* lata), acutata, margine scabriusculi-serrulata, vaginis (2)3—8 *mm* longis, vaginae superiores nunquam inflatae. Inflorescentia capitata, 2—10-flora, foliis fulcrantibus ovati-lanceolatis vel ellipticis, 15—33 *mm* longis, 2,5—5 *mm* latis, pallidis, coriaceis, margine membranaceis, apice in acuminem longum herbaceum attenuatis; squamae subcalycinae 6-ni, ellipticae, usque ad 10—12 *mm* longae, breviter acuminatae, breves, margine late membranaceae; calyx tubulosus, 16—18 *mm* longus, 3—3,5 *mm* latus, dentibus anguste lanceolatis, 5—6 *mm* longis, acutis, margine late membranceo breviter fimbriatis; petalorum lamina 7—8 *mm* longa, rosea, supra barbulata. Capsula breviter pedunculata, calyce subbrevior; semina late elliptica, ca. 2 *mm* longa et 1,5 *mm* lata, nigra. Fl. VII—VIII.

Typus: Ditio Rostov., distr. Taganrog., Zolotaja Kossa, loco steppaceo demisso „Pod Ozerjavina" dicto, 1.VI 1923. Legunt E. Lavrenko et A. Proshkina; in Herbario Instituti Botanici Ac. Sci. URSS conservatur. In Ucraina prope opp. Nogajsk inventus.

Species haec a *D. capitato* Balb. vaginis brevioribus, superne non inflatis abhorret, affinitate proxima incerta.

19. **Dianthus bessarabicus** Klok. (Sectio *Carthusiani* Boiss.).

Descriptio. Nomen in Бот. журн. АН УРСР, V, 1 (1948) 28.

Herba perennis. Caules 1—3-ni, erecti, 35—65 *cm* alti, subquadranguli, laeves, simplices. Folia radicalia subfiliformia, 5—14 *cm* longa, 0,5—1 *mm* lata, margine serrulati-scabra; caulina anguste linearia, 2,5—11 *cm* longa, 1—1,5 *mm* lata, acutata, margine sublaevia, basi in vaginas 7—10 *mm* longas coalita. Inflorescentia capitata, 2—7-flora, foliis fulcrantibus ellipticis, in acuminem breviusculum lineari-lanceolatum

productis, coriaceis usque ad medium vestita; squamae subcalycinae ovales, 6—8 *mm* longae, calycem ad tertiam vestientes; calyx tubulosus, 18—22 *mm* longus, (3)4—5 *mm* latus, apice subangustatus, dentibus ± 3 *mm* longis, obtusissimis; laminae petalorum 12—15 *mm* longae, 7—8 *mm* latae, purpurissimae, antice dentatae, supra barbulatae. Capsula calyci subaequilonga; semina ca. 2 *mm* longa. Fl. VI—IX.

Typus: RSS Ucr., ditio Izmailiensis, prope opp. Vilkov, in arenosis, 21. IX 1949. Legit O. Romanova; in Herbario Instituti Botanicae Ac. Sci. RSS Ucr. conservatur.

Species haec pulchra *D. platyodoni* Klok. (*D. polymorphus* auct. non M.B.) valde proximus, sed floribus magnis distinctissima.

20. Dianthus pseudoversicolor Klok. species nova.

Planta perennis. Caules 10—45 *cm* alti, supra medium ramosi, usque ad apicem breviter hirsutiusculi. Folia lineari-lanceolata, 10—55 *mm* longa, 1—3 *mm* lata, hirsutiuscula, basi in vaginas 1—4,5 *mm* longas coalita. Calyx tubulosus, 15—18 *mm* longus, 3—4,5 *mm* latus, dentibus lanceolatis, 4—5 *mm* longis, margine membranaceo fimbriati-ciliatis; squamae calycinae (4—)6, subcoriaceae, flavescentes, apice ± mucronatae, margine membranaceo fimbriati-ciliatae; externae oblongi-ellipticae, 5—9 *mm* longae, mucrone usque ad 4 *mm* longo; internae ellipticae, 7—9 *mm* longae, mucrone 1,5—2 *mm* longo. Petala 18—25 *mm* longa, 6—9 *mm* lata, lamina triangulari-obovata, supra roseipurpurea. Capsula exserta; semina elliptica, 2,25—2,5 *mm* longa, 1,5—1,75 *mm* lata, nigra.

Fl. VII—IX. Habitat in decliviis steppaceis.

Typus: RSS Ucr., dit. Charcoviensis, distr. Kupjanskiensis, inter st. Kislovka et p. Verchnja Duvanka, in decliviis steppaceis, 12. IX 1922. Legit E. Lavrenko; in Herbario Instituti Botanicae RSS Ucr. Kioviae conservatur.

Species haec a proximo transvolgensi *D. versicolori* Fisch. foliis calycibusque angustioribus, calyce apicem versus paulum angustato, squamis calycinis brevioribus, calycis medium non superantibus differt; a D. campestri M.B. seminibus subduplo majoribus recedit.

ПОКАЖЧИК

УКРАЇНСЬКИХ НАЗВ ДО IV ТОМА „ФЛОРИ УРСР“ [1]

АДОКСОВІ 12
АІЗОВІ 14, 418
АМАРАНТОВІ 14
Анабазис 263, 266
АРАЛІЙОВІ 10
БАЗЕЛЬОВІ 10, 420
БАЛЬЗАМІНОВІ 9
БАРБАРИСОВІ 7
БАРВІНКОВІ 10
Береза 95, 102
„ бородавчаста 102, **103**
„ дніпровська 102, **109**, 110
„ низька 102, **111**
„ пухната 102, **107**
БЕРІЗКОВІ 11
БЕРЕЗОВІ 15, 94
Берест 139, 140, **141**
БІГОНІЙОВІ 11
Білолоз 23, **63**
Білолозник 264, 266, 339
„ степовий **340**, 341
БОБОВІ 9
БРУСЛИНОВІ 7
БУКОВІ 15, 117
Бук 117
„ лісовий **118**, 119
БУКОЦВІТІ 94
Буряк 264, 265, 270
„ багаторічний **272**
„ звичайний 272, **273**
„ триприймочковий . . 272, **274**, 275
Бусенгольція 420
„ базальоподібна 420
Буффонія 422, 467
„ дрібноквіткова **467**
ВАЛЕРІАНОВІ 12
Верба 18
„ біла 24, **66**, 67
„ „ × В. ламка 19
„ вавилонська 24, **69**
„ „ × В. ламка . . . 19
„ вушката 24, 26, **43**
„ „ × В. попеляста . . . 19
„ „ × В. прутовидна . . 19
„ „ × В. снюватосіра . . 19
„ „ × В. чорнична . . . 19
„ гостролиста 19, 23, 25, **61**
Верба гостролиста × В. розмаринолиста 19
„ дафневидна 23, 25, **60**
„ Жакенова 22, **28**
„ Китайбелева 22, **27**
„ козяча 24, 25, **37**, 38
„ „ × В. попеляста 19
„ „ × В. прутовидна . . . 19
„ ламка 19, 23, **71**
„ „ × В. п'ятитичинкова . . 19
„ лапландська 22, **32**
„ „ × В. чорнична . . 19
„ плакуча 24, **69**
„ попеляста 24, 26, **40**, 41
„ прегарна 24, **70**
„ прутовидна 24, **54**, 55
„ п'ятитичинкова 19, 23, **73**
„ розмаринолиста 22, **52**
„ сива 24, 25, **53**
„ силезька 24, 25, **46**
„ синюватосіра 22, 48, **49**
„ сітчаста 21, **28**
„ списовидна 22, **31**
„ сухолюбна 25, **50**
„ трав'яна 22, **30**
„ тритичинкова 23, 25, **63**, 64
„ туполиста 22, **26**
„ філіколиста 22, **33**, 34
„ червона 23, 25, **57**, 58
„ „ × В. прутовидна . . . 19
„ „ × В. тритичинкова . . 19
„ чорнична 22, **51**
„ чорнюча 24, 25, **35**
„ шерстистогілкова . . . 23, 25, **56**
ВЕРБЕНОВІ 11
Верблюдка 264, 266, 359
„ блискуча . . . 361, **363**, 364
„ гісополиста 361, **365**
„ Маршалла **361**, 362
„ сірувата 361, **363**
„ східна 361, **367**
„ українська 361, **366**
ВЕРБОВІ 15, 17
Верболоз 23, **73**
ВЕРБОЦВІТІ **17**
ВЕРЕСОВІ 9, 12
Вільха 95, 112

[1] Склала О. І. Романова.

Вільха зелена **112,** 113
„ клейка 112, **114**
„ сіра 112, **116**
Віниччя 264, 266, 352
„ розлоге **354,** 355
„ справжнє 354, **357,** 358
„ шерстистоцвіте 354, **356**
Віскарія 424, 522
„ клейка **523**
ВИНОГРАДНІ 6
ВИРИННИЦЕВІ 13
Витка гречка берізковидна . . . 191, **229**
Витка гречка чагарникова . . . 191, **230**
ВОВЧКОВІ 11
ВОДОЛИСТІ 10
ВОДЯНИКОВІ 7
ВОДЯНОГОРІХОВІ 9
В'яз 139
„ американський 139, **141**
„ Висоцького 140, **144,** 145
„ гладенький 139, **140**
„ еліптичний 140, **147**
„ каркасовий 139, **140**
„ листуватий 140
„ наростовий 140, **142,** 143
„ низенький 139, **146**
„ шорсткий 139, **146**
В'ЯЗОВІ 15, 138
Галіміона 263, 264, 266, 336
„ бородавчаста **336,** 337
„ черешкувата 336, **338**
ГАМАМЕЛІДОВІ 15
ГАРБУЗОВІ 12
Гвоздика 597
„ азовська 601, **632**
„ Андржієвського . . . 598, **604**
„ армерійовидна 597, **602**
„ бессарабська . . 598, **617,** 618
„ Борбаша 599, **613,** 614
„ бородчаста 598, **619**
„ буковинська 599, **606**
„ бузька 601, **628**
„ відстовбурчена 601, **642**
„ вугільна 601, **627,** 629
„ голувата 598, **612**
„ гордовита 601, **643**
„ гостролиста 601, **638**
„ дельтовидна 600, **635**
„ дрібноголовчаста . . . 599, **613**
„ змінена 599, **607**
„ Івги 600, **628,** 629
„ карпатська 599, **605**
„ китайська 599, **621**
„ ланцетна 601, **635**
„ Марії 600, **631**
„ Маршалла 601, **636**
„ несправжньоармерійовидна 597, **603**
„ несправжньовідстовбурчена 601, **639,** 640
„ несправжньобородавчаста 598, **609**
„ несправжньорізноколірна . . **648**
„ несправжньопізня . . . 601, **639**
„ низька 601, **634**
„ перетинчаста . . 598, **610,** 611
„ пізня 601, **638**
„ плямиста 600, **623**
Гвоздика плоскозуба . . . 598, **615,** 616
„ показна 601, **644**
„ польова 601, **624,** 626
„ польська 599, **607**
„ різноколірна 600, **621**
„ Роговича 598, **608**
„ садова 601, **637**
„ сиза 601, **634**
„ скупчена . . . 598, **619,** 620
„ степова 600, **630**
„ стиснуточашечна . . . 601, **644**
„ тонколиста 599, **606**
„ Фішера 600, **622**
ГВОЗДИЧНІ 8, 9, 14, 421
Геліосперма 424, 578
„ карпатська **578,** 579
„ таємна **578,** 579
ГЕРАНІЙОВІ 8
Гікорія 87, 92
„ біла 93
ГІРКОКАШТАНОВІ 7
Гірчак 190
„ альпійський 191, **227**
„ Андржієвського 193, **221**
„ Бріттінгера 193, **218**
„ бузький 193, **219**
„ водяний перець 193, **226**
„ волотистий 193, **221**
„ вузлуватий 193, **222**
„ живорідний 191, **228**
„ запорізький 193, **220**
„ земноводний 191, **212**
„ льоновий 192, **223**
„ менший 193, **225**
„ м'який 194, **226**
„ несправжньосивий **216**
„ почечуйний 192, **224**
„ сивий 192, **214**
„ східний 192, **214**
„ фарбувальний 192, **213**
„ шорсткий 192, **217**
Гомфрена 401, 413
„ головчаста **413**
Горіх 87, 88
„ волоський 88, **89**
„ грецький 88, **89**
„ манчжурський 89, **92**
„ сірий 88, **91**
„ чорний 88, **91**
ГОРІХОВІ 15, 86
ГОРІХОЦВІТІ 86
Гостролиста гречка 191, **232**
Граб 94, 95
„ звичайний **95,** 96
Гребінець **401**
Гречка 190, 232
„ звичайна **232**
„ татарська 232, **233**
ГРЕЧКОВІ 13, 190
ГРЕЧКОЦВІТІ 190
Грижниця 514
„ багатошлюбна 514, **519**
„ Бессера 514, **518**
„ волосиста 515, **518**
„ гола **515**
„ Котова 515, **517**
„ приємна 515, **516**
„ чорноморська 514, **520**
ГРУШАНКОВІ 9
ГУБОЦВІТІ 10
ДВОСІМ'ЯДОЛЬНІ 5
ДЕРЕНОВІ 10
ДЗВОНИКОВІ 12
Дуб 117, 123
„ бархатистий 138
„ болотний 124, **137**
„ буйнопиляковий 124, **125**
„ буйноплідний 124, **137**
„ бургундський 124, **134**
„ звичайний . . 124, **125,** 126, 128, 130
„ каштанолистий 138
„ кошенільний 124, **136**
„ ліровидний 138
„ пухнатий 124, **134**
„ скельний 125, **131,** 132
„ червоний 124, **135**
Дутень 580
„ ягідний **581**
Евкаліпт 15
ЕВКОМІЙОВІ 15
Елізанта 424, 573
„ Завадського 573, **574**
„ клейка **574**
„ ночецвітна 574, **575**
Ехінопсилон 266, 347
„ волосистий 348, **352**
„ гісополистий . . . **348,** 349
„ очитколистий . . . 348, **350**
ЖОВТЕЦЕВІ 6, 13
ЗВІРОБОЙОВІ 5
Зірки 424, 571
„ городні **571**
Зірочник 422, 424
„ Бартіанів 426, **432**
„ блідий 425, **429**
„ болотний 426, **433**
„ гайовий 425, **426**
„ злаковидний 426, **431**
„ лісовий 425, **429**
„ мокричник 425, **434**
„ непомічуваний 425, **428**
„ розлогий 425, **435**
„ середній 425, **427**
„ товстолистий 425, **430**
Змійовик 228
ЗОНТИЧНІ 10
Ільм 139, **146**
Камфоросма 264, 266, 344
„ джунгарська . 344, 346, **347**
„ монпелійська **344**
„ однорічна 344, **345**
КАПЕРСОВІ 8
Каркас 148
„ американський 148, **149**
„ голий 148, **149**
„ західний 148, **149**
„ кавказький **148**
Каштан 117
„ зубчатолистий 121, **123**
„ їстівний **121**
КВАСЕНИЦЕВІ 8
КЕРМЕКОВІ 11
Кирказон 187
Кисличник 190, 259
„ двостовпчиковий **259**
КИТЯТКОВІ 9
КЛЕНОВІ 7
КЛОКИЧКОВІ 7
КОЗОЛИСТІ 13
Кольраушія 594
„ паросткова **595**
КОНОПЛЕВІ 14
Коноплі 150, 157
„ дикі 158, **159**
„ звичайні **158**
Копитень 187
„ європейський **187**
Коронарія 424, 572
„ зозулин цвіт 572, **573**
„ шкіряста **572**
Костянець 422, 462
„ зонтичний **462**
КРАСОЛЕВІ 9
Кропива 160, 161
„ дводомна . . . 161, **163,** 164
„ жалюча **161**
„ київська 161, **165**
„ конопляна 161
„ кулястоквіткова 161
„ пухната 161, **165**
КРОПИВОВІ 14, 160
КРОПИВОЦВІТІ 138
КРУШИНОВІ 7
Кукіль 424, 521
„ звичайний **521**
Курай 264, 266, 382
„ модринний 383, **392,** 393
„ м'ясистий 383, **391**
„ содяний 384, **388,** 389
„ руський **384,** 385
„ тамарисковидний . . . 384, **388**
„ трагус 384, **387**
„ туполистий 384, **390**
ЛАДАННИКОВІ 6
Лаконос 416
„ американський **416,** 417
ЛАКОНОСНІ 13, 415
Лапина 87
„ ясенелиста **87**
ЛАСТОВНЕВІ 10
ЛАТАТТЕВІ 6, 9
Ліщина 94, 97
„ ведмежа **98**
„ звичайна **99**
„ ломбардська 101
Ліщиця 581
„ волотиста 582, **586**
„ вилчаста 583, **585**
„ висока 583, **587**
„ гостролиста 582, **588**
„ куляста 582, **584**
„ мурова 582, **591**
„ Павла 582, **589**
„ пучкувата 583, **584**
„ скупчена 582, **583**
„ степова 582, **592,** 593
„ трироздільна 582, **588**
„ чепурна 582, **590**
ЛИПОВІ 6
Лобода 264, 266
„ багатолиста 279, **284**
„ багатонасінна . . . 280, **294,** 295
„ біла 281, **302**
„ бурякова 280, **306,** 307

Лобода вонюча 278, 283
„ гібридна 279, 297
„ головата 279, 285
„ доброго Генриха . . 279, 292, 293
„ зелена 281, 308
„ Зерова 281, 303
„ калинолиста . . . 280, 304, 305
„ кіноа 279, 312
„ клейка 278, 282
„ кленолиста 280, 310, 311
„ міська 280, 299
„ мурова 280, 296
„ остиста 278, 283
„ пахуча 278, 281
„ пізня 280, 312
„ сиза 279, 290
„ смердюча 280, 300
„ товстолиста 279, 286
„ червона 279, 289
ЛОБОДОВІ 14, 260
Лелич 112
Лоза 18
Лозка піщана 52
ЛОМИКАМЕНЕВІ 7, 8, 10
ЛОХОВІ 16
Лутига 264, 266, 316
„ блискуча 319, 320
„ видовженолиста 319, 327
„ вузьколиста 320
„ куляста 319, 334
„ прибережна 320, 323
„ садова 318, 321
„ різнонасінна . . . 319, 330, 331
„ рожева 319, 332, 333
„ розлога 320, 326
„ розхилиста 320, 324, 325
„ списовидна 320, 328
„ татарська 319, 334
„ широкоплода . . . 318, 321, 322
ЛЬОНОВІ 8
Льонолисник 177
„ альпійський . . . 177, 178
„ баварський . . . 177, 181
„ безприцвіточковий . 177, 179
„ гіллястий . . 178, 181, 183
„ Доллінгера 178
„ лежачий . . . 177, 184, 185
„ проміжний 177, 180
МАГНОЛІЙОВІ 6
Маклюра 150, 154
„ оранжова 154
МАКОВІ 6, 9
МАЛЬВОВІ 5
МАРЕНОВІ 12
МАСЛИНОВІ 11, 15
Меляндріум 424, 576
„ білий 576, 577
„ лісовий 576
Мерингія 496
„ бокоцвіта 496, 498
„ моховидна 496, 499
„ південнобузька 647
„ трижилкова 496, 497
Мінуарція 422, 468
„ Біликова . . . 469, 470, 471
„ бірюцька 469, 473
„ бузька 469, 470, 472
„ гладеньконасінна . . 469, 477
Мінуарція гостропелюсткова . . 468, 482
„ дністровська 469, 479
„ Зарічного 468, 480
„ клейка 469, 473
„ Піскунова . . . 469, 474, 475
„ побільшена 469, 479
„ скупчена 469, 476
Мірабіліс 414
„ довгоквіткова 414
„ ночецвіта 414, 415
„ ялапа 414
МІРТОВІ 15
Мильнянка 645
„ лікарська 645
Моллюго 418
„ дрібний 418
МОЛОЧАЙНІ 13
Моховинка 422, 463
„ безпелюсткова . . . 463, 466
„ вузлувата 463, 464
„ лежача 463, 466
„ моховидна 463, 465
Наземка 264, 266, 267
„ бородавчаста 267, 269
„ велика 267, 270, 271
„ Гейфелева 267, 269
„ польова 267, 270
НІКТАГІНОВІ 14, 414
Ницелоз 52
НОЧЕЦВІТІ 14
Омела 171, 173
„ біла 173
ОМЕЛОВІ 13
ОНАГРОВІ 10
Осика 75, 78
Осокір 75, 80
Остудник 514
Офайстон 266, 394
„ одночичинковий . . . 394, 395
ПАРНОЛИСТІ 8
Пароніхія 512
„ головчаста 512, 513
ПАСЛЬОНОВІ 12
ПЕРВИННОПОКРИВНІ 17
ПЕРВОЦВІТІ 11, 12, 14
Петросимонія 263, 266, 394
„ супротивнолиста 396, 398, 399
„ товстолиста . . . 396, 397
„ тритичинкова 396
Північний гребінь 401
Піщанка 482
„ Біберштейна . . . 483, 485, 486
„ борова 483, 487, 488
„ вузьколиста . . . 484, 489, 491
„ головчаста 483, 484
„ довголиста 483, 491
„ Зоза 483, 494
„ коротколиста 483, 493
„ тверда 483, 484
„ тонкостебельна . . . 483, 495
„ українська . . . 484, 488, 489
„ уральська 483, 491
„ чебрецелиста 483, 494
ПЛАКУНОВІ 8, 14
ПЛАТАНОВІ 16
ПОВИТИЦЕВІ 11
ПОДОРОЖНИКОВІ 11

Портулак 419
„ городній 419
ПОРТУЛАКОВІ 6
Постінниця 160, 166
„ прямостояча . . 166, 167, 168
„ херсонська 166, 169
ПУХИРНИКОВІ 11
Ракові шийки 191, 228
РАННИКОВІ 11
Ревінь 190, 257
„ пальчастий 257, 258
„ татарський 257, 258
„ чорноморський 257, 258
РЕЗЕДОВІ 6
Ремнецвіт 171
„ європейський 171, 172
РЕМНЕЦВІТОВІ 13, 170
Роговик 422, 437
„ альпійський 438, 460
„ вовнистий 438, 460
„ гайовий 438, 441
„ дернистий 437, 455
„ джерельний . . . 437, 456, 457
„ київський 439, 450
„ кримський 438, 442
„ круглолистий . . . 438, 445, 446
„ лісовий 438, 458
„ несправжньоболгарський 438, 454
„ низенький 439, 452
„ польовий 437, 458
„ пронизанолистий . . . 438, 442
„ різноволосий 438, 447
„ роговиковий 437, 439
„ скупчений 438, 443
„ сивашський 439, 452
„ тристовпчиковий 437, 440
„ український . . . 439, 448, 449
„ чорнуватий 439, 451
„ Шмальгаузена 439, 453
РОГОЛИСНИКОВІ 13
РОЗОВІ 6, 10
РОСИЧКОВІ 8
РУСЛИЦЕВІ 8
РУТОВІ 6, 9
САМШИТОВІ 16
САНТАЛОВІ 14, 176
САПІНДОВІ 7
Сарсазан 263, 266, 368
„ шишкуватий 368, 369
Сахалінська гречка 191, 231
СИМАРУБОВІ 7
СИНЮХОВІ 11
СКЛАДНОЦВІТІ 12
Слабник 422, 435
„ водяний 436
Смілка 424, 524
„ армерійовидна 525, 535
„ бобовидна 524, 528
„ бузька 525, 534
„ вилчаста 525, 531
„ гайова 526, 546
„ гальська 525, 533
„ звисла 525, 533
„ зеленоцвіта 526, 547
„ крейдяна 525, 540, 541
„ лежача 524, 529
„ литовська 525, 536
„ Марії 525, 539
Смілка одеська 525, 538
„ півконічна 524, 529, 530
„ поникла 526, 543, 544
„ поплутана 524
„ приземкувата 525, 540
„ сибірська 525, 552
„ сивашська 526, 548
„ степова 526, 549
„ сумнівна 526, 542
„ татарська 526, 550
„ українська 524, 537
„ широколиста 524, 526
„ Юндзілла 526, 545
Содник 372
„ високий 374, 375
„ заплутаний 375, 376, 377
„ простертий 375, 379, 380
„ рогатий 375, 381
„ солончаковий 375, 378
„ ягідоносний 375, 378
Солонець 263, 266, 370
„ трав'яний 370, 371
Спориш 190
„ близький 195, 202
„ Бордзіловського . . 194, 206, 207
„ гарний 194, 204
„ занедбаний 195, 199
„ звичайний 195, 200
„ кисленький 195, 203
„ Китайбелів 194, 203
„ Котова 194, 204, 205
„ надморський 195, 196
„ несправжньопісковий . . 194, 209
„ пісковий 194
„ польовий 195, 199
„ різнолистий 195, 198
„ Роберта 195, 196, 197
„ розчепірений 194, 206
„ скіфський 195, 202
„ чорноморський . . . 194, 210, 211
„ топотун 195, 201
Стелюшок 509
„ облямований 509
„ польовий 509, 510
„ солончаковий 509, 511
Стоголовник 596
„ посівний 596
СТОЛИСНИКОВІ 9, 13
СУМАХОВІ 7
ТАМАРИКСОВІ 7
ТИМЕЛЕЙОВІ 14, 16
ТИРЛИЧЕВІ 11
ТОВСТОЛИСТІ 6
Тополя 18, 74
„ бальзамічна 86
„ біла 75, 76, 77
„ віргінська 86
„ Вобста 86
„ волохата 86
„ волохатоплідна 86
„ гібридна 85
„ Євгенії 86
„ евкаліптова 86
„ загострена 86
„ запашна 76, 84
„ італійська 76, 81
„ китайська 85
„ круглолиста 86

Тополя крупнозубчаста 85
„ лавролиста 75, **83**
„ Максимовича 86
„ могутня 86
„ московська 86
„ несправжньокрупнозубчаста . . 86
„ пахуча 76, **84**
„ пекінська 86
„ Петровського 86
„ пізня 86
„ пірамідальна **81**
„ плантійська 86
„ Разумовського 86
„ ребриста 75, **83**
„ сива 76, **85**
„ Симона 85
„ трикутнолиста 75, **82**
„ туркестанська 86
„ чорна 75, **80**
„ харківська 86
Туніка 594
„ ломикамінь **594**
Устели-поле 264, 340, **342**, 343
Ушанка 424, 553
„ азовська 555, **562**, 563
„ волзька 554, **566**
„ гранітна 553, **555**
„ густоцвіта 554, **558**
„ дніпровська 553, **556**
„ довгоплода 554, **557**
„ донецька 554, **569**, 570
„ молдавська . . . 555, **564**, 565
„ несправжня . . . 554, **567**, 568
„ полинкова 554, **559**
„ середня 553, **557**
„ узбережно—сивашська . 555, **564**
„ херсонська 554, **560**, 561
ФІАЛКОВІ 9
ФРАНКЕНІЙОВІ 8
Хвилівник 187, 188
„ великолистий 188, **189**
„ звичайний **188**
ХВИЛІВНИКОВІ 14, 186
ХВОСНЯКОВІ 13
Хміль 150, 155
„ звичайний **156**
„ японський 156, **157**
ХРЕСТОЦВІТІ 8
Целозія 401
„ гребінчаста **401**
ЦЕНТРОСПЕРМОВІ 260
ЧАЙНІ 5
Червець 422, 500
„ багаторічний **500**
„ гачкуватий 500, **503**
„ однорічний 500, **501**
Червець сивашський 500, **503**
ЧЕРСАКОВІ 12
Шелюга 23, 25, 61
Шелюжка 52
ШОВКОВИЦЕВІ 15, 150
Шовковиця 150, 151
„ біла 151, **152**
„ червона 151, **154**
„ чорна **151**
ШОРСТКОЛИСТІ 10
Шпергель 504
„ весняний 505, **508**
„ городній 505, **506**
„ звичайний **505**
„ льоновий 505, **507**
„ великий 505, **507**
„ п'ятитичинковий . . . 505, **508**
Шпінат 266, 313
„ городній **314**, 315
Щавель 233
„ альпійський 235, **248**
„ водяний 235, **251**
„ вузьколистий 235, **253**
„ горобиний 234, **236**
„ домашній 236, **244**
„ звичайний **239**
„ карпатський 234, **241**
„ кінський 235, **247**
„ кислий 234, **239**
„ кривавий 235, **252**
„ кучерявий 236, **245**
„ лісовий 235, **254**
„ Лоначевського 236, **249**
„ Маршаллів 234, **255**
„ морський 235, **257**
„ несправжньосолончаковий 235, **246**
„ пірамідальний 234, **240**
„ прибережний 236, **247**
„ пучколопатевий . . 234, **237**, 238
„ сітчастий 235, **254**
„ скупчений 235, **252**
„ український 235, **256**
„ чорноморський 234, **242**
„ шпінатний 236, **249**
„ щитковий 234, **242**, 243
ЩИРИЦЕВІ 400
Щириця 401, 402
„ біла 403, **408**, 409, **410**
„ білонасінна 402, **404**
„ відігнута 403, **411**
„ волотиста 403, **404**
„ загнута 402, **405**
„ лободовидна . . . 403, **406**, 407
„ лободова 403, **408**
„ синювата 403, **412**
„ хвостата **403**

ПОКАЖЧИК

ЛАТИНСЬКИХ НАЗВ І СИНОНІМІВ ДО IV ТОМА „ФЛОРИ УРСР“ [1]

ACERACEAE 7
Acetosa multifida Chaz 237
„ *parva* Gilib. 236
Acetosella vulgaris Fourr 236
Achudemia Blume 160
ADOXACEAE 12
Agatophytum rubrum Kittel. . . 289
Agriophyllum M. B. 261, 360
„ Palezkianum Litw. . 360
Agrostemma L. 424, 521
„ *coronaria* L. 572
„ githago L. **521**
„ var. ramosa Lindb. . 522
„ „ simplex Lindb. . 522
„ linicola Terech. . . 522
AIZOACEAE 14, 418
Albersia Kunth. 402
„ *blitum* Kunth. 412
„ *deflexa* Gren. 411
„ *prostrata* Rupth. . . . 411
Alexandra 372
Allenroltea 367
Allionia nyctaginea Mich. 415
Alnaster viridis Spach 114
Alnobetula viridis Schur 114
Alnus (Tourn.) L. 112
„ glutinosa (L.) Gaertn. 112, **114**
„ „ var. aurea Versch. . . 116
„ „ „ imberbis Bornm. . . 115
„ „ „ incisa Willd. **116**
„ „ „ laciniata Willd. 115, 116
„ „ „ *pinnatifida* . . 115
„ „ „ *pinnatifida* lus. *laciniata* Regel. . . 115
„ „ „ pyramidalis Dippel. . . 116
„ „ „ quercifolia (Willd.) Spach . . 116
„ „ „ rubrinervia Dippel . . 116
„ incana (L.) Moench. . 112, **116**
„ *lanuginosa* Gilib. 116
„ *nigra* Gilib. 115
„ viridis DC. 112, **113**
Alsine auct. 468
„ *breviflora* Gilib. . . . 473, 476
„ *crassifolia* Britt. 430
„ *Gerardi* Wahlenb. non Willd. 481
„ *glauca* Britt. 433
„ *glomerata* Fenzl. 476
„ *graminea* Britt. **431**
„ *holostea* Britt. 430
„ *marginata* Schreb. 508
„ *media* L. 427
„ *oxypetala* Woloszczak . . 482
„ *pallida* Dumort. 429
„ *pentandra* Crantz. 508
„ *setacea* Czern. 477
„ „ Zapal. 480
„ „ var. *pubescens* Pogor. . . . 478
„ „ „ a. *pienina* Zapal. . . . 480
„ „ „ *β. psilosperma* Fenzl. . . . 477
„ *tenuifolia α. grandiflora* Fenzl. . . . 470
„ „ var. *β. tenella* Fenzl. 474
„ „ *β. viscosa* Шмальг. 474
„ *trinervia* Crantz 497
„ *verne* Knapp 481
„ „ var. *carpatica* Porc. . 481
„ „ „ *α. Zarecznyi* Herm. 481
„ *viscosa* Schreb. 473
„ „ *β. glabra* Marss. . . 474
„ *Zarecznyi* Zapal. excl. var. c. 481
„ „ var. C. *oxypetala* Zapal. 482
Alsineae Pax 424
Alsinoideae Pax **424**
AMARANTHACEAE 14, 400
Amarantheae 401
Amaranthoideae 401
Amaranthus L. 401, 402
„ *adscendens* Lois. . . . 412
„ albus L. . . 403, **408**, 409, **410**

[1] Склала О. І. Романова.

Amaranthus *angustifolius* I *silvester* Thell. 411
„ *aragonensis* Senn. . . 406
„ blitoides S. Watson . 403, **406**, 407
„ *blitum* auct. 412
„ blitum L. . . . 403, **408**, 413
„ „ *α. silvestris* Moq. . . . 411
„ caudatus L. . . . **403**, 404
„ *caudatus* 2. *leucospermus* Thell. 404
„ deflexus L. . . . 403, **411**
„ *Delilei* Richt. 406
„ *divaricatus* Lindem. . 312
„ *graecizans* L. 408
„ *hybridus*, A. *cruentus* II *paniculatus* Thell. . 405
„ *hybridus* subsp. II *cruentus var. α. paniculatus* Thell. 405
„ *leucocarpus* S. Watson 404
„ leucospermus S. Watson . . 402, **404**
„ lividus L. 403, **412**
„ *pallidus* M. B. 411
„ paniculatus L. . . 403, **404**
„ „ var. *caudatus* Schmalh. . . . 403
„ retroflexus L. . . 402, **405**
„ „ var. Delilei (Richt. et Lor.) Thell. 406
„ „ genuinus Thell. . . . 406
„ *silvestris* Desf. . . . 411
„ *viridis* L. 412
Ambrina ambrosioides Spach . . . 281
„ *botrys* Moq. 282
„ *foetida* Moq. 283
Anabasinae 382
Anabasis L. 266, 382
„ aphylla L. **369**, 400
„ *triandra* M. B. 397
ANACARDIACEAE 7
Annuae Boiss. 467
Anthochlamis Fenzl 261
„ polygaloides Moq. . . 360
„ turkomanica Iljin . . 360
APOCYNACEAE 10
ARALIACEAE 10
ARCHICHLAMIDEAE Engl. . . . 17
Arenaria L. 423, 482
„ Biebersteinii Schlecht. . 483, **485**, 486, 488
„ brevifolia Gilib. . 483, 492, **493**
„ cephalotes M. B. . . . 483, **484**
„ *filifolia* M. B. non Forsk. 487
„ „ var. *glabra* Bess. . 490
„ formosa Fisch. var. glabra Fenzl 496
„ *glomerata* M. B. 476
„ *graminifolia* Schrad. non Ard. 487, 488
„ *graminifolia* auct. 490
„ „ *β. grandiflora* Шмальг. . 490
„ „ var. *parviflora* Fenzl 490
Arenaria *graminifolia* var. *pubescens* Fenzl 487
„ *lateriflora* L. 499
„ leptoclados Guss. . 483, **495**, 496
„ „ var. viscidula Rouy et Foucoud . 496
„ longifolia M. B. . . . 483, **491**
„ *marginata* DC. 510
„ *marina* All. 510
„ *otitoides* Adams. 491
„ pineticola Klok. . 483, 487, **488**
„ rigida M. B. 483, **484**
„ *rubra* J. et Presl. . . . 510
„ „ Bess. 510
„ „ var. *campestris* L. . 510
„ serpyllifolia L. 483, 493, **494**, 496
„ *serpyllifolia* Fenzl . 482, 492
„ „ auct. fl. ucr. 493
„ „ subsp. *sarmatica* Zapal. 492, 493
„ „ var. *scarba* Fenzl . . 494
„ „ subsp. A. *euserpyllifolia* var. *scabra* Savul. et Rayss. . . 494
„ „ var. *tenuior* Mert. et Koch . . 496
„ *setacea* Thuill. 480
„ stenophylla Ledeb. 484, 488, 489, **490**
„ *trinervia* L. 497
„ ucrainica Spreng. 484, **488**, 489
„ uralensis Spreng. . 493, 494
„ uralensis Pal. ex Spreng. 483, **491**
„ „ var. steppicola Klok. 492
„ Zozii Klp. 483, 492, **494**
Aristolochia (Tourn.) L. . . 187, 188
„ *Braniciana* Andrz. . . 189
„ clematitis L. . . . **188**, 189
„ macrophylla Lam. 188, **189**
„ pistolochia L. 189
„ *Sipho* L'Herit. . . . 189
ARISTOLOCHIACEAE 14, 186
ARISTOLOCHIALES Lindl. . . . 186
Armeriastrum Ser. 602, 630
Arthophytum 382
Arthrocnemum 367
Asarum L. 187
„ europaeum L. **187**
ASCLEPIADACEAE 10
Atriplex L. . . 261, 264, 266, 316, 318, 382
„ *acuminata* Waldst. et Kit. 320
„ *alba* Scop. 332
„ *angustifolia* Sm. . . . 327
„ amblyostegia Turcz. 318, **321**, 322
„ *Besseriana* Schult. . . . 332
„ Buchanii T. Kirk. . . . 318
„ *desertorum* (Iljin) Sosn. 323

Atriplex *erecta* Huds. 327
„ hastata L. . . 320, 328, 329, 332
„ „ var. *heterocarpa* Fenzl. . . 330
„ „ „ macrotheca Rafin. . . 330
„ „ *δ. microsperma* Moq. 329
„ „ var. microtheca Schum. . . . 329
„ „ f. polonica (Zapal.) Iljin . . 329
„ „ var. salina Wallr. 330
„ „ „ triangularis Moq. . . . 330
„ „ *α.* vulgaris Heugel . . . 330
„ *Hermanni* Willemet. . . 320
„ heterosperma Bunge 318, 319, **330**, 331
„ hortensis L. . 260, 318, **321**, 332
„ „ b. *nitens* Schm. 320
„ „ b. *sativa* Aschers. . . 321
„ incisa M.B. 335
„ jubata S. Moore 318
„ *laciniata* L. 335
„ „ *β. concolor* Fenzl. . . . 335
„ „ *β. diffusa* Moq. 335
„ „ *β. discolor* Koch. 335
„ „ *α. genuina* Trautv. . . 335
„ „ *α. genuina* I lusus *discolor* Lindem. . . 335
„ „ *β.* integra Moq. . 335
„ „ *rosea* Lindem. . 332
„ *latifolia* Wahlenb. . . . 329
„ litoralis L. . . 261, 318, 320, **323**
„ „ var. angustissima Moq. 324
„ „ *α. integrifolia* Dumort. . . . 324
„ „ var. *patens* Litw. 324
„ „ „ serrata Smith. . . 324
„ *microsperma* Waldst. et Kit. 329
„ nitens Schkuhr. 260, 319, **320**, 332
„ subsp. *desertorum* Iljin . 323
„ oblongifolia Waldst. et Kit. 318, 319, **327**
„ „ var. campestre Gürke 328
„ „ „ typicum Gr. . . 328
„ patens (Litw.) Iljin 320, **324**, 325
„ „ var. macrotheca Iljin . . . 326
„ „ „ microtheca Iljin . . . 326
„ patula L. 320, **326**
„ „ var. angustifolia (Sm.) Lange 320, 327
„ „ *β. denticulata* Fenzl. 327
Atriplex patula var. erecta Lange . 326
„ „ *α. genuina* Lindem. 327
„ „ *α. halolepis* Fenzl. . 327
„ „ *γ. muricata* Feurb. . 327
„ „ var. *oblongifolia* Westerl. . . . 327
„ „ *β. tatarica* Lindem. 327
„ *patulum* var. *tataricum* Trautv. 324
„ *pedunculata* L. 338
„ *polonica* Zapal. 329
„ *portulacoides* Schm. non L. 261, 336, 337
„ *procumbens* Jundz. . . . 326
„ rosea L. . . . 318, 319, **332**, 333
„ „ f. *α.* dentata Fenzl. 333
„ „ f. *β.* subintegra Fenzl. 333
„ rotundifolia Dombey . . 318
„ sphaeromorpha Iljin 318, 319, **334**
„ tatarica L. 318, 319, 327, **334**, 336
„ tatarica Schkuhr non L. 327
„ „ var. concolor (Fenzl.) Šir. et Lavr. 335, 336
„ „ „ diffusa (Ten.) Gürke 335, 336
„ „ „ discolor (Koch) Graebn. . 335, 336
„ „ „ integrum Gürke 335, 336
„ *verrucifera* M. B. . . 336, 337
Atripliceae C. A. Mey 313
Austrobassia 348
Axyris ceratoides L. 340
BALSAMINACEAE 9
Bassella alba L. 421
„ rubra L. 421
BASELLACEAE 10, 420, 421
Bassia hirsuta Aschers. 352
„ *hyssopifolia* Volk. . . . 348
„ „ f. *villosa* Gürke 350
„ *sedoides* Aschers. 351
„ „ c. *taurica* Gürke . 351
„ „ b. *ucrainica* Gürke . . . 351
Behen (Moench) Bunge 526
„ *vulgaris* Moench 527
BERBERIDACEAE 7
Beta L. 260, 264, 265, 270
„ atriplicifolia Rouy 272
„ *hybrida* Andrz. 274
„ intermedia Bunge 272
„ lomatogona F. et M. . . . 272
„ macrocarpa Guss. 272
„ macrorrhiza Stev. 272
„ *maritima* L. 273
„ nana Boiss. et Heldr. . . . 272
„ patellaris Moq. 272
„ patula Ait. 272
„ perennis (L.) Halaxy . . . **272**
„ procumbens Chr. Schmith. . 272
„ trigyna Waldst. et Kit. 264, 272, **274**, 275

Beta vulgaris L. 272, **273**
„ „ subsp. cicla (L.) Moq. 273
„ „ „ „ var. crispa (Tratt.) Moq. 274
„ vulgaris subsp. cicla var. flavescens DC. 274
„ vulgaris subsp. cicla var. incarnata Moq. 274
„ vulgaris subsp. cicla var. purpurascens Moq. 274
„ vulgaris subsp. cicla var. sulcata (Gasp.) Moq. 273
„ vulgaris subsp. esculenta (Salisb.) Gürke 273
„ vulgaris var. alba DC. . . . 273
„ „ „ altissima Rössig. . . 273
„ „ „ lutea DC. . . . 273
„ „ „ rosea (L.) Moq. . 273
„ „ „ rubra (L.) Moq. 273
„ *vulgaris maritima* Moq. . . . 273
„ „ *perennis* L. 273
„ Webbiana Moq. 272
Beteae Moq. 270
Betula (Tourn.) L. 102
„ *alba* L. 103, 107
„ „ *β. pubescens* Spach. . . 107
„ „ subsp. *pubescens* var. *rhombifolia* Regel . . . 108
„ „ „ *verrucosa α. vulgaris* Regel . . 103
„ „ „ *verrucosa α. vulgaris 4 lobulata* Regel 105
„ „ var. *verrucosa* Wallr. . 103
„ „ „ *vulgaris* subvar. *typica* f. *rhomboidalis* Schneid. . 108
„ „ „ *vulgaris* subvar. *typica* f. *ovalis* Schneid. . . . 108
„ *alnobetula* Ehrh. 114
„ *Alnus β. glutinosa* L. 115
„ „ *incana* L. 116
„ borysthenica Klok. . 102, **109**, 110
„ *delecarlica* L. fil. 105
„ *fruticosa* Willd. non Pall. . 111
„ *glutinosa* L. 115
„ humilis Schrank. . . 102, **111**
„ „ var. cordifolia H. Preus. . . 111
„ „ „ cuneifolia Abr. 111
„ „ „ vulgaris Perf. . 111
„ *incana* L. fil. 116
„ *laciniana* Wahlenb. . . . 105
„ *lobulata* Nyman 105
„ *palmata* Borckh. 105
„ *pendula* f. *cuneata* Schneider . . 104
„ „ ×B. *alba* f. *Wettsteinii* Schneider . 109
„ pubescens Ehrh. . . 102, **107**, 109
„ „ var. *glabra* . . . 109
„ „ „ ovalifolia Sukacz. . 108
„ „ „ rhombifolia (Tausch) Sukacz. . . 108
Betula pubescens var. urticifolia (Spach) Aschers. et Graebn. 108
„ „ „ Wettsteinii (Schneider) Aschers et Graebn. 109
„ „ ×B. verrucosa Aschers. et Graebn. . . 108
„ *rhombifolia* Tausch . . . 108
„ verrucosa Ehrh. . . 102, **103**, 109
„ „ var. cuneata (Schneider) Aschers. et Graebn. 104
„ verrucosa var. dalecarlica (L. f.) Aschers. et Graebn. 104, 105
„ verrucosa var. lobulata (Nym.) Anderss. . 104, 105
„ verrucosa var. subcordata Lonacz. 104
„ verrucosa var. subuniserrata Lonacz. 104
„ verrucosa var. typica (Schneider) Aschers. et Graebn. 104
„ *vulgaris β. ucrainica* Andrz. 97
BETULACEAE 15, 94
Betuleae Döll. 102
BIGNONIACEAE 11
Bienertia 372
Bistorta major S. F. Gray 229
„ *officinalis* Rafin. 229
Blitum ambrosioides Beck 281
„ *bonus Henricus* C. A. Mey . 292
„ *capitatum* L. 286
„ *chenopodioides* L. 286
„ *glaucum* Koch 291
„ *petriolare* Link. 285
„ *polymorphum* C. A. Mey 287, 289
„ „ *β. acuminatum* Porob. . . 290
„ „ *crassifolium* Moq. . . . 287
„ rubrum b. *crassifolium* Moq. 287
„ „ *γ. foliosum* Moq. . . 289
„ „ *β. glomeratum* Moq. 288
„ „ *α. vulgare* Moq. . . 289
„ *tataricum* Bess. 285
„ *virgatum* L. 285
BORRAGINACEAE 10
Borszczowia 372
Botrydium aromaticum Spach. . . 282
Boussingaulzia H. B. et K. 420
„ baselloides H. B. et K. **420**
„ *leptostachys* Moq. . 421
Bragulinae 401
Buffonia L. 422, 467
„ *annua* DC. 468
„ paviflora Griseb. **467**
„ *tenuifolia* M. B. 468
„ „ *β. intermedia* Fenzl. . . . 468
BUXACEAE 16
CALLITRICHACEAE 13
CAMPANULACEAE 12

Camphorosma L. 264, 266, **344**
„ *annua* Fenzl. non Pall. 347
„ annuum Pall. . 344, **345**
„ Lessingii Litw. . . 344
„ monspeliacum L. . . **344**
„ *ovata* Waldst. et Kit. 345
„ *perenne* Pall. . . . 345
„ soongoricum Bunge 344, 346, **347**
Camphorosmeae Moq. 344
CANNABINACEAE 14
Cannabis (Tourn.) L. 150, 157
„ ruderalis Janisch. . 158, **159**
„ „ ×C. sativa . . . 160
„ sativa L. 158
„ „ var. atripurpurea Hort. . . . 159
„ „ „ chinensis Aschers. et Graebn. . . 159
„ „ „ *culta* Czern. . 158
„ „ „ *davurica* Ledeb. . . . 159
„ „ „ indica Lam. . . 158
„ „ „ *spontanea* Czern. . . . 159
Cannaboideae Engl. 156
CAPPARIDACEAE 8
Caprea aurita Opiz 44
„ *cinerea* Opiz 40
CAPRIFOLIACEAE 13
Carpinus (Tourn.) L. 94, 95
„ betulus L. **95**, 96
„ „ var. columnaris Schelle . 97
„ „ „ fastigiata Nichols . 97
„ „ „ incisa Ait. . . 97
„ „ „ pendula Petz. et Kirshn. 97
„ „ „ purpurea C. Koch . . 97
Carya alba C. Koch 93
CARYOPHYLLACEAE . . . 8, 9, 14, 421
Caryophyllum Ser. 621
Castanea Mill. 117
„ *americana* Rafin. . . . 123
„ *castanea* Karsten . . . 122
„ dentata Borkh. . . . 121, **123**
„ sativa Mill. **121**
„ *vesca* Gaertn. 122
„ *vesca americana* Mich. . . 123
„ *vulgaris* Lam. 122
CELASTRACEAE 7
Celosia L. 401
„ argentea L. 402
„ cristata L. **401**, 402
„ „ var. castrensis Thell. . . 401
„ „ „ eucristata Thell. . . 401
Celosieae 401
Celtidoideae Engl. 148
Celtis L. 138, 148
„ *australis* M. B. non L. . . . 149
Celtis caucasica Willd. **148**
„ glabrata Stev. 148, **149**
„ occidentalis L. 148, **149**
„ *Tournefortii* M. B. 150
„ „ var. *glabrata* Boiss. . . . 150
CENTROSPERMAE Engl. 260
Cerastium L. 422, 437
„ alpinum L. 438, **460**
„ „ var. glabrum Retz. 460
„ anomalum Waldst. et Kit. 437, **440**
„ *apetalum* Dum. 444
„ *aquaticum* L. 436
„ arvense L. 437, **458**
„ „ var. angustifolium Fenzl. . 459
„ „ „ Krupae Zapal. . 459
„ „ „ latifolium Fenzl. . 459
„ atriusculum Klok. . 439, **451**
„ *brachypetalum* Fenzl. . 443
„ *β.* tauricum Kern. . . . 443
„ *bulgaricum* auct. fl. ucr. 454
„ caespitosum Gilib. . 437, **455**
„ „ var. eglandulosum Zapal. . . . 455
„ caespitosum var. b. *fontanum* Gürke 457
„ caespitosum subsp. C. fontanum Schinz. et Keller 457
„ caespitosum subsp. *glutinosum* Wirt. 456
„ caespitosum B. *nemorale* Aschers. et Graebn. 456
„ caespitosum × C. kioviense Klok. 462
„ cerastoides (L.) Britt. 437, **439**
„ dentatum Möschl . . . 448
„ fontanum Baumg. 437, **456**, 457
„ **glandulosum** Schur. . . 456
„ glomeratum Thuill. 438, **443**, 444
„ glomeratum var. apetalum (Dum.) Kittel. . . . 444
„ glomeratum var. corollinum (Fenzl) Rouy et Foucaud 444
„ glomeratum var. e. *Kotulae* Zapal. 444
„ glomeratum var. spurium (Posp.) Aschers. et Graebn. 444
„ glomeratum var. villosum (Stev.) Schmalh. . 444
„ glutinosum Fries . . . 450
„ *glutinosum* Schischk. . 449, 450
„ heterotrichum Klok. 438, **447**, 448
„ Jajlae Klok. 453
„ kioviense Klok. 439, **450**, 452, 461

Cerastium lanatum Lam. . . . 438, **460**
„ „ var. glutinosum Koch . . 461
„ „ „ rodnense Zapal. . 460
„ „ „ Solleirolii Zapal. . 461
„ *macrocarpum* Schur . . 457
„ nemorale M. B. . . . 438, **441**
„ „ *β. villosa* Fenzl. . . . 441
„ *obscurum* Chaub. . . . 452
„ *pallens* auct. fl. ucr. . . 450
„ „ var. ucrainicum Klp. 449
„ perfoliatum L. . . . 438, **442**
„ „ var. ciliatum Schischk. 442
„ perfoliatum var. glanduliferum Klok. 442
„ pietrosuanum Zapal. . . 461
„ pseudobulgaricum Klok. . **438, 454**
„ pumilum Curt. . 439, **451, 452**
„ „ subsp. *obscurum* Schinz. et Thell . . . 452
„ *Riaei* auct. fl. ucr. 453, 454
„ rotundatum Schur. 438. **445, 446, 447, 461**
„ „ × C. kioviense Klok. . 461
„ Schmalhauseni Pacz. 439, **453**, 454
„ *Schmalhauseni* Schischk. 454
„ *semidecandrum* auct. fl. ucr. 448
„ semidecandrum L. . . . 447
„ *semidecandrum* Bess. . . 445
„ „ *β. glutinosum* Schm. 450
„ *semidecandrum β. herbaceo-bracteatum* Fenzl. 450
„ silvaticum Waldst. et Kit. . . 438, **458**
„ „ var. breviflorum Zapal. 458
„ *spurium* Posp. 444
„ syvaschicum Klp. . 439, **452**
„ tauricum Spreng. . 438, **442**
„ *trigynum* Vill. 440
„ *triviale* Schmalh. . . . 455
„ triviale Link. 456
„ ucrainicum Pacz. 439, **448**, 449 **452**
„ umbrosum Kit. 458
„ *villosum* Stev. 444
„ *viscosum* L. 444
„ „ *β. apetalum* Fenzl. . . . 444
„ „ *α. corollinum* Fenzl. . . . 444
„ *vulgatum* L. 455
„ vulgatum *α.* hirsutum Rogov. non Fries . . . 456
Ceratocarpus L. . . 261, 264, 266, 340, 342
„ arenarius L. . . . **342**, 343
Ceratocarpus turkestanicus Saw.-Rycz. 342
CERATOPHYLLACEAE 13
Chamitea reticulata Kern. 29
CHENOPODIACEAE 14, 260, 261
Chenopodieae C. A. M. 276
Chenopodina altissima Moq. 375
„ *salsa* Moq. 379
Chenopodium L. . . 260, 264, 266, 276, 382
„ acerifolium Andrz. . **278**, 280, **310**, 311
„ „ f. integrifolium Iljin 310
„ *acutifolium* Sm. . . . 296
„ album L. 261, 278, 281, 299, **302**, 303, 304, 306, 310
„ album var. concatenatum auct. 303
„ album *β. cymigerum* Koch 309
„ album *β. cymosum* Lindem. 309
„ album var. eualbum Ludwig. 302
„ album var. *hastatum* Klinggraeff . . . 310
„ album *β. heterophyllum* Neilr. **302**
„ album *α. integrifolium* Fenzl. 309
„ album var. *Klinggraeffii* Abromeit. . . . 310
„ album var. microphyllum Boenn. . . . 302
„ album var. Novopokrovskyanum Aellen. . 302
„ album var. a., *Ch. opulifolium* Шмальг. . 304
„ album var. b. *opulifolium* G. F. W. . . . 304
„ album var. *α. spicatum* Koch 302
„ album var. *α. typicum* Kaufm. 302
„ album var. *β. viride* Wahlenb. 309
„ ambrosioides L. 277, 278, **281**
„ *angulosum* Lam. . . . 298
„ *angustifolium* Gilib. . 294
„ *altissimum* L. 375
„ antarcticum Benth. . 277
„ aristatum L. . . 277, 278, 283
„ aristatum var. virginicum (L.) Aellen et Kloss. . . . 284
„ betaceum Andrz. 278, 280, 306, 307, 308, 311
„ *blitoides* Lej. 290
„ bonus Henricus L. 260, 264, 276, 278, 279, 292, 293, 316
„ *botryoides* Smith . . 286
„ botrys L. . . . 277, 278, **282**
„ californicum Wats. . 276
„ canihua Cook. . . . 276
„ capitatum (L.) *Aschers* 277, 279, 285
„ chenopodioides (L.) Aellen 277, 278, 279, **286**, 288, 292

Chenopodium chenopodioides var. Degenianum Aellen. 288
„ chenopodioides var. glomeratum (Wallr.) Aellen 288
„ chenopodioides var. Lengyelianum Aellen. 288
„ *chrysomelanospermum* Zucc. 299
„ *crassifolium* Hornem. 286
„ *deltoideum* Lam. . . . 299
„ *divaricatum* Andrz. . 312
„ *erosum* Bast. 304
„ *ficifolium* Sm. 312
„ foetidum Schrad. 277, 278, **283**
„ foliosum (Moench) Aschers. 277, 279, **284**, **286**
„ foliosum f. hastatum Fenzl. 285
„ foliosum f. latifolium Fenzl. 285
„ Fursajevii Aellen et Iljin 310
„ giganteum D. Don. . . 276
„ glaucum L. 260, 277, 279, **290**, 292
„ glaucum f. concolor Beck 291
„ glaucum *β. divaricatum* Moq. 291
„ glaucum f. diversifolium Zapal. . . . 291
„ glaucum f. humile Peterm. 291
„ glaucum f. prostratum Beck. 291
„ glaucum var. *salinum* Pacz. 291
„ *hirsutum* L. 352
„ hybridum L. . . 279, **297**
„ hybridum f. crassiusculum Zapal. . . . 298
„ hybridum f. cuneatum Beck. 298
„ hybridum f. hastatum Peterm. 298
„ hybridum f. silvaticum Peterm. 298
„ hybridum f. subintegrum Moq. 298
„ inflatum Aellen . . 277
„ *intermedium* Mert. et Koch 300
„ *Klinggraeffii* Aellen 310
„ Korschinskyi Litw. . 277
„ *leiospermum* DC. . . . 302
„ *maritimum* Bess. non L. 379
„ *melanospermum* Wallr. 299
„ murale L. 280, **296**, 297, 306
„ „ var. microphyllum Coss. 297
„ murale var. spissidentatum Murr. 297
„ nitrareaceum V. Muell. 276
Chenopodium *olidum* Curt. 300
„ opulifolium Schrad. . 278, 280, 297, **304**, 305
„ opulifolium f. microphyllum Coss. et Germ. 306
„ Overi Aellen . . . 277
„ *polymorphum β. chenopodioides* Fenzl. . . 286
„ polyspermum L. 277, 280, **294**, 295
„ polyspermum var. acutifolium Beck. . . 296
„ polyspermum var. cymosum Cheval. . . . 296
„ polyspermum *β. Kitaibelianum* Lindem. . 296
„ polyspermum *α. Linneanum* Lindem. . . 296
„ polyspermum *α. spicatum* Moq. 296
„ polyspermum *α. typicum* Beck 296
„ quinoa Willd. 276, 277, 279, 312
„ *rhombifolia* Mühl. ex Willd. 300
„ rubrum L. 260, 279, 288, **289**
„ *rubrum* var. blitoides Wallr. 289
„ *rubrum* var. foliosum Wallr. 289
„ *rubrum* Bess. 287
„ *rubrum* a. *acuminatum* Schmalh. 290
„ *rubrum* var. *botryoides* Aschers. et Graebn. 287
„ *rubrum* b. *crassifolium* Moq. 287
„ *rubrum* var. *glomeratum* Wallr. . . . 288
„ *rubrum* var. *vulgare* f. *salinum* Šir. et Lavr. 287
„ *rubrum* × Ch. glaucum L. 290
„ *salsum* L. 379
„ *Schraderianum* Schult. 283
„ Schulzeanum Murr. . 290
„ *scoparium* L. 357
„ serotinum L. . . 278, 280, **312**
„ *stramoniifolium* Chev. 293
„ *striatum* Murr. 297, 306, 308
„ × Ch. murale L. . . . 297
„ strictum Roth. . 278, 308
„ *strictum* subsp. *striatum* (Krasan.) Aellen et Iljin 306
„ *succicum* Murr. . . . 309
„ „ var. *farinosum* Murr. 309
„ urbicum L. . . 279, 280, **299**
„ „ f. incanum Beck. 300
„ urbicum f. integrum Moq. 300

Chenopodium urbicum var. intermedium Koch 299
„ *urbicum a. melanospermum* Aschers . . 299
„ *urbicum* var. *rhombifolium* Moq. 300
„ urbicum var. vulgare Neilr. 299
„ variabile Aellen . . 297
„ *virgatum* (L.) Jessen non Thunb. . . . 285
„ viride L. . 277, 281, **308**, 310
„ „ f. farinosum (Murr.) Aellen et Iljin 309
„ *vulgare* Güldenst. . 302
„ vulvaria L. . . 278, 280, 300
„ „ f. macrophyllum Moq. 301
„ vulvaria f. oblongifolia Iljin 301
„ vulvaria f. rhombicum Murr. 301
„ Wolffii Simonk. . . . 292
„ Zerovii Iljin . . 281, **303**
CISTACEAE 6
COMPOSITAE 12
Conosilene (Rohrb.) Williams . 529
CONVOLVULACEAE 11
Corispermae Moq. 359
Corispermum L. 261, 264, 359, 360
„ algidum Iljin 360
„ aralocaspicum Iljin . 360
„ *borysthenicum* Andrz. 361
„ canescens Kit. . . 360, **363**
„ „ *β.* Marschallii Beck 361
„ coloratum Andrz. . . 365
„ crassifolium Turcz. . 360
„ *hybridum* Bess. . . . 363
„ hyssopifolium L. 361, **365**, 366
„ „ *β. macropterum* Fenzl. . . 366
„ hyssopifolium *β. nitidum* Schmalh. 365
„ intermedium Schweigg. . . . 366
„ *intermedium* Schmalh. 361
„ *intermedium β.* Marschallii Schmalh. . 361
„ Komarovii Iljin . . . 360
„ Krylovii Iljin . . . 367
„ leptopterum (Aschers.) Iljin 366
„ Marschallii Stev. 360, **361**, 362
„ *Marschallii α. floridum* lusus 3 Fenzl. . . 363
„ *Marschallii β. nudiflorum* Fenzl. . . . 361
„ nitidum Kit. . 360, **363**, 364
„ orientale Lam. . . . **367**
„ squarrosum L. 360
„ *squarrosum* M. B. . . 361
„ ucrainicum Iljin . . . 360, **366**, 367
CORNACEAE 10
Coronaria L. 424, 572
„ coriaceae (Moench) Schischk. **572**
„ *coronaria* Huth. 572
„ flos cuculi (L.) A. Br. 572, 573
Coryleae Meissn. 95
Corylus (Tourn.) L. 94, 97
„ avellana L. **98**
„ „ *β.* alnifolia Andrz. 100
„ „ f. aurea Petz. et Kirchn. . . . 100
„ „ f. albo-variegata Schneider . 100
„ „ f. atripurpurea Schneider . 100
„ „ var. brachychlamus Spach. 100
„ „ var. glandulosa (Schuttl.) Gremli . . . **99**
„ „ *β. gloitricha* Beck. 99
„ „ var. oblonga Andern. . . . 100
„ „ var. ovata Willd. 100
„ „ f. pendula Goeschke. . . 100
„ „ f. purpurea Koehne . . . 101
„ „ f. quercifolia Petz. et Kirchn. . . 100
„ „ f. urticifolia Petz. et Kirchn. . . 100
„ colurna L. **98**
„ glandulosa Schuttl. . . . 99
„ maxima Mill. 98, **101**
„ „ f. *atripurpurea* H. Winkl. . 101
„ *tubulosa* Willd. 101
CRASSULACEAE 6
CRUCIFERAE 8
Cucubalus L. 423, 580
„ baccifer L. 581
„ „ var. japonicus Miq. 581
„ *Behen* L. 527
„ *chloranthus* Willd. . . 547
„ *fabarius* L. 528
„ *inflatus* Salisb. 527
„ *latifolius* Mill. 527
„ *multiflorus* Ehrh. . . . 550
„ *parviflorus* Ehrh. . . . 556
„ *sibiricus* L. 552
„ *silvestris* Lam. 533
„ *tataricus* L. 550
„ *venosus* Gilib. 527
„ *viscosus* L. 575
„ *wolgensis* Willd. . . . 566
CUCURBITACEAE 12
CUSCUTACEAE 11
Cyclolobeae C. A. M. . 261, 263, 267, 353
Densiflorae Klok. 562
Dianthea Pax 581
Dianthus L. 423, 597
„ Andrzejowskianus (Zapal.) Kulcz. 598, **604**, 613
„ Andrzejowskianus subsp. orientalis Klp. 605
„ *arenarius* Porob 641

Dianthus *arenarius* borussicus Vierh. . . . 642
„ „ var. *borussicus* Novak . . . 641
„ „ var. *borussicus* f. *pseudosquarrosus* Novak 641
„ „ subsp. *borussicus* Klp. 641
„ „ var. *glaucus* Blocki . . . 639
„ „ subsp. *pseudosquarrosus* Klp. 641
„ „ var. *sueccicus* Novak . . . 641
„ armeria L. 597, **602**
„ barbatus L. 598, **619**
„ *barbatus* Bess. 621
„ „ *β.* alpina Knapp. 620
„ bessarabicus (Klp.) Klok. 598, **617**, 618
„ *bicolor* M.B. 636, 637
„ „ var. *minor* M.B. . . 637
„ Borbasii Vand. 599, 608, **613**, 614, 617
„ borussicus Vierh. . . . 641
„ bukovinensis (Zapal.) Klok. 599, **606**
„ caesius Smith . . . 601, **634**
„ campestris M.B. . 601, **624**, 626, 627, 628, 648
„ campestris subsp. arenarius Schir. 625, 626, 627
„ campestris *β.* genuinus Trautv. 625
„ campestris *α.* guttatus Шмальг. 624
„ campestris subsp. laevigatus Grun. 625, 627
„ *campestris* b. *scaber* . . . 627
„ „ subsp. *steppaceus* Schir. 622, 625, 648
„ campestris var. sublaevigatus Klok. 649
„ campestris var. sublaevigatus Grun. 649
„ *capitatus* subsp. *Andrzejowskianus* Zapal. 604
„ *capitatus* auct. fl. ucr. . 604
„ „ Bald. 613
„ capitellatus Klok. . 599, **613**
„ carbonatus Klok. . 601, **627**, 629
„ carpaticus Woloszczak . . 599, **605**
„ *carthusianorum* var. e. *bukovinensis* Zapal. . . . 607
„ *carthusianorum* f. *borysthenica* Pacz. 615
„ *carthusianorum* var. *carpaticus* (Woloszcz.) Zapal. 605
„ *carthusianorum* var. *commutatus* Zapal. . . . 607
„ *carthusianorum* var. *glomeratus* Шмальг. . . 610
„ *carthusianorum* var. *longisquamis* Kulcz. 607
Dianthus *carthusianorum* var. *polonicus* (Zapal.) Kulcz. . 608
„ *carthusianorum* var. *subalpinus* Rehman 605
„ *carthusianorum* var. *tenuifolius* (Schur) Zapal. 606
„ caryophyllus L. . . . 601, **637**
„ chinensis L. 599, **621**
„ collinus Waldst. et Kit. 623
„ *collinus* auct. fl. ucr. 610, 630
„ „ „ fl. ucr. alt. 609
„ *comitissae Annae* Andrz. 622
„ commutatus (Zapal.) Klok. 599, **607**
„ compactus Kit. . . 598, **619**, 620
„ *coronarius* Lam. 637
„ deltoides L. . . . 600, 603, **635**
„ diutinus Kit. . . . 617, 636
„ Eugeniae Klp. 600, **628**, 629, 630, 631
„ *eu-ponticus* Zapal. 609, 610, 630
„ Fischeri Spreng. 600, **622**, 623, 630
„ glabriusculus (Kit.) Borb. 598, **612**
„ *glabriusculus* Klp. . . . **610**
„ *glomeratus* Andrz. . . . **610**
„ guttatus M. B. 600, **623**
„ „ subsp. *Falz-Feini* Pacz. . 624
„ „ „ *Mariae* Klp. . 631
„ *hirtus* M. B. **634**
„ humilis Willd. . . . 601, **634**
„ hypanicus Andrz. 535, 601, **628**
„ *hypanicus* Bess. 628
„ lanceolatus Stev. . 601, **635**, 636
„ „ f. glaber Preobr. . 636
„ *leptopetalus* Porob . . . 636
„ „ subsp. *bicolor* Schmalh. 637
„ „ var. *bicolor* Fedtsch. et Fler. . . 637
„ „ subsp. *podolicus* Klp. . 636
„ „ subsp. *typicus* Klp. . . . 636
„ *liburnicus* Ledeb. . . . 609
„ Mariae Klok. . . 600, 630, **631**
„ Marschallii Schischk. 601, **636**
„ maeoticus Klok. . 601, **632**, 634
„ „ var. *arenosus* Klok. . . . 631
„ membranaceus Borb. 598, 609, **610**, 611, 613
„ moldavicus Grinf. . . . 605
„ *pallens* M.B. 632
„ pallidiflorus Ser. . . 632, 634
„ „ Шишкин. . 632
„ „ var. *arenosa* Klp. 631
„ *pineticola* Klp. 623
„ platyodon Klok. . 598, **615**, 616
„ *plumarius* Porob . . . 641
„ „ b. *squarrosus* Schm. . . . 642

Dianthus podolicus Klp. 636
„ polonicus Zapal. . 599, 607, 608
„ polymorphus M.B. . . 615, 617
„ *polymorphus* Savul. et Rayss 619
„ *polymorphus* Шмальг. . . 617
„ „ subsp. *bessarabicus* Klp. 619
„ *polymorphus* var. *a. calycis dentibus abbreviatis rotundato-obtusis* Led. . . 617
„ *polymorphus β. diutinus* Шмальг. 615
„ *pomeridianus* Bess. . . . 636
„ pratensis M.B. 630
„ „ b. *guttatus* Williams . 624
„ *prolifer* L. 595
„ pseudoarmeria M.B. . 597, **603**
„ pseudobarbatus Bess. 598, **609**, 610, 630
„ pseudoserotinus Blocki 601, **639**, 641
„ pseudosquarrosus (Nov.) Klok. . . 601, **639**, 640, 641
„ pseudoversicolor Klok. . . **648**
„ Rehmanni Blocki . . . 610
„ *Rehmani* Savul. et Rayss. 609
„ Rogowiczii Klp. . . 598, **608**
„ *ruthenicus* Roem. 622
„ *saxifraga* L. 594
„ Seguieri Vill. 623
„ „ var. *γ.* subvar. a. Ledeb. . . 624
„ „ „ *Fischeri* Schir. . . 630
„ „ „ *pratensis* Schmalh. 630
„ „ „ *silvaticus* non Koch . 622
„ serotinus Waldst. et Kit. 601, **638**, 642
„ *serotinus* Bess. 639
„ „ var. *pseudoserotinus* Zapal. 639
„ *serotinus* c. viridifolius Zapal. f. stawkianus Zapal. 642
„ silvaticus Hoppe 623
„ *silvaticus* Zapal. 623
„ *sinensis* var. *β. collinus* Шмальг. 610
„ *sinensis* var. d. pseudobarbatus (Bess.) Schmalh. 609
„ speciosus Reichenb . . 644
„ „ var. proseocarpaticus Zapal. . 644
„ spiculifolius Schur . . 601, **638**
„ squarrosus M.B. . . . 601, **642**
„ „ subsp. *ucrainicus* Klp. 642
„ stawkianus Tangl. . . . 642
„ stenocalyx (Trautv.) Juz. 601, 643, **644**
„ subversicolor Klok. . . . 648
„ superbus L. 601, **643**
Dianthus superbus var. *eurycalyx* Trautv. . . . 643
„ *superbus* auct. fl. ucr. 645
„ „ var. *speciosus* Knapp. . 644
„ „ „ *stenocalyx* Trautv. 645
„ „ „ *typicus* Beck. . . 643
„ tenuifolius Schur . 599, **606**, 607
„ tesquicola Klok. . . . 600, **630**
„ *trifasciculatus* non Kit. . 609
„ velutinus Guss. 595
„ versicolor Fisch. 600, **621**, 622, 626, 648, 649
„ *villosus* Gilib. 603
Dichodon (Bartl.) Fenzl. . . . 437
„ *cerastioides* Reich. . . . 440
Dichoglottis muralis Jaub. et Spach. 591
DICOTYLEDONES Juss. 5
Diotis atriplicoides M.B. . . . 339
„ *ceratoides* Willd. 340
DIPSACACEAE 12
DROSERACEAE 8
Echinopsilon Moq. . 265, 266, 347, 348, 353
„ divaricatum Kar. et Kir. 347
„ hirsutum (L.) Moq. 347, 348, **352**
„ hyssopifolium (Pall.) Moq. **348**, 349
„ hyssopifolium f. nudiflora Fenzl. 350
„ hyssopifolium f. villosum Fenzl. 350
„ sedoides (Pall.) Moq. 348, **350**
„ sedoides f. taurica (Pall.) Moq. . . . 351
„ sedoides f. ucrainica (Pall.) Moq. . . . 351
Echinopsilon sedoides pentandrus Fenzl. 351
ELAEAGNACEAE 16
ELATINACEAE 8
Elisanthe Fenzl. 424, 573
„ noctiflora (L.) Rupr. 574, **575**
„ viscosa (L.) Rupr. . . . **574**
„ Zawadskii (Herb.) Klok.) 573, **574**
EMPETRACEAE 7
Eremogone Fenzl. 484
„ *cephalotes* Fenzl. . . . 484
„ *rigida* Fenzl. **485**
ERICACEAE 9, 12
Erythrobalanus Spach. . . . 124, 135
Eubetula Regel. 103
Eucalyptus L. 15
Eucastanea Prantl. 121
Eucerastium (Boiss.) Pax. . . . **441**
Euchylaena borysthenicus Spreng. . 378
EUCOMMIACEAE **15**
Euparietaria Komarov 166
EUPHORBIACEAE 13
Eurotia Adans. . . . 264, 266, 339, 342
„ ceratoides (L.) C. A. M. 339, **340**, 341
„ Eversmanniana Stschegl. 339
Eurotia lanata Moq. 339
„ subspinosa Rydb. 339
Euscleranthus Pax. 500
Eusetaceae Klok. 480
Eusilene (Rohrb.) Pax. . . 491, 531
Euxolus deflexus Rafin. 411
FAGACEAE 15, 117
FAGALES Engl. 94
Fagopyrum Gaertn. 190, 232
„ *convolvulus* H. Gross. . 230
„ *dumetorum* Schreb. . . 230
„ *esculentum* Moench. . 232
„ sagittatum Gilib. . . . **232**
„ tataricum (L.) Gaertn. . . . 232, 233
Fagus (Tourn.) L. 117
„ *castanea* L. 122
„ orientalis Lipsky . . . 118, 120
„ silvatica L. 118, 119, 120
„ „ subsp. moesiaca (Maly) Czeczott. . . . 120
Fasciculatae Mattf. 476
FRANKENIACEAE 8
Freirea (Gaud.) Komarov. . . . 169
GENTIANACEAE 11
GERANIACEAE 8
Githago segetum Link. 521
Glomeriflorae Fenzl. 484
Gomphrena L. 401, 413
„ globosa L. **413**
Gomphreneae 401
Gomphrenoideae 401
GUTTIFERAE 5
Gypsophila L. 423, 581
„ acutifolia Fisch. . 582, 588
„ altissima L. . . . 583, 587, 588
„ „ f. glabra Blocki . . 587
„ „ var. miodoborensis Zapal. . 588
„ arenaria Waldst. et Kit. 585
„ *agrestis* Pers. 591
„ *capitata* Fenzl. 584
„ *collina* Stev. 585
„ dichotoma Bess. . 583, 585
„ elegans M.B. . . . 582, 590
„ fastigiata L. 583, 584, 585, 587
„ „ subsp. *collina* Шмальг. . 585
„ „ var. typica f. latiuscula Zapal. . . 585
„ globulosa Stev. . . 582, 584
„ glomerata Pall. . . 582, 583
„ „ var. *globulosa* Schmalh. . 584
„ Litwinowii K.-Pol. . . . 587
„ muralis L. . . . 582, **591**, 592
„ „ var. stenopetala Zapal. . . . 592
„ „ var. *stepposa* Schischk. . 592
„ paniculata L. . . . 582, **586**
„ „ *β. hirta* Grun. . . 586
„ „ subsp. Lithuanica Zapal. 586
Gypsophilla paniculata var. minutiflora Zapal. . . 586
„ „ var. subglandulosa Lipsky 586
„ Pauli Klok. . . 582, 589, 590
„ *purpurea* Gilib. . . . 591
„ rosulata Klok. 591
„ *scorzonerifolia* Savul. et Rayss 589
„ *serotina* Hayne . . . 591
„ stepposa Klok. . 582, 592, 593
„ struthium auct. alt. ucr. 583
„ trichotoma Wend. 582, 588, 590
„ „ var. glabra Fenzl. . . 590
„ „ *β. pubescens* Fenzl. . . 589
„ *ucrainica* Klp. . . 584, 585
Halimione Aellen . . 263, 264, 266, 336
„ pedunculata (L.) Aellen 336, **338**
„ verrucifera (M.B.) Aellen . **336**, 337
„ „ f. latifolia Fenzl. . 338
Halimocnemis crassifolia C. A. M. . 398
„ *brachiata* C. A. M. . . 398
„ *triandra* Moq. . . . 397
„ *volvox* C. A. M. . . . 397
Halimus pedunculata Wallr. . . . 338
Halocnemum M.B. . . . 261, 263, 367, 368
„ strobilaceum M.B. 261, **368**, 369, 372, 376
Halopeplis 367
Halophytum 367
HALORRHAGIDACEAE 9, 13
Halostachys 261, 367
Haloxylon 382
HAMMAMELIDACEAE 15
Heliosperma Reichenb. . . 424, 578
„ alpestre (Jacq.) Reichenb. 580
„ arcanum Zapal. 578, 579, 580
„ carpaticum (Zapal.) Klok. 578
„ quadrifidum (L.) Reichenb. 579
„ *quadrifidum* Knapp. . 578
„ „ subsp. carpaticum Zapal. . 578
Herniaria L. 423, 514
„ Besseri Fisch. . . 514, 518
„ „ f. oblanceolata Klp. 518
„ „ f. obovata Klp. . 518
„ euxina Klok. . . . 514, **520**
„ glabra L. . . **515**, 516, 517, 520
„ *glabra* auct. fl. ucr. . . 516
„ „ *β. glaberrima* Fenzl. . . . 515
„ „ *γ.* scabriuscula Fenzl. . . **516**, 519
„ hirsuta L. **515**, 518
„ *incana* Шмальг. 518

Herniaria *incana* α. *angustifolia* Fenzl. 518
„ „ β. latifolia Fenzl. 518
„ „ C. *Besseri* Gürke 518
„ Kotovii Klok. . . . 515, 517
„ *odorata* Andrz. 519
„ „ auct. 520
„ polygama G. Gay . . 514, 519
„ *polygama* Murav. . . . 520
„ suavis Klok. . . . 515, 516
„ „ var. glabriuscula Klok. 516
Heterostachys 367
Hicoria Rafin. 87, 92
„ alba (C. Koch) Britt. . 87, 93
Hippocastanaceae 7
HIPPURIDACEAE 13
Holosteum L. 422, 462
Holosteum syvaschicum Klp. . 462, 463
„ umbellatum L. . . . 462, 463
„ „ a. *oligandrum* Fenzl. . . 462
Humulus L. 150, 155
„ japonicus Sieb. et Zucc. . . . 155, 156, 157
„ lupulus L. 155, 156
HYDROCARYACEAE 9
HYDROPHYLLACEAE 10
Hypocylix 372
Illecebrum cephalotes M.B. 513
Joxylon Raf. 154
„ *pomiferum* Raf. 155
JUGLANDACEAE 15, 86
JUGLANDALES Engl. 86
Juglans L. 87, 88
„ *alba* L. 93
„ cinerea L. 88, 91
„ fallax Dode 88
„ *fraxinifolia* Lam. 87
„ mandshurica Maxim. 88, 89, 92
„ nigra L. 88, 91
„ regia L. 88, 89
„ „ f. elongata Hort. . . 89
„ „ f. fertilis Petz. et Kirsch. . . . 89
„ „ f. fragilis C. Koch. . 89
„ „ var. *fruticosa* Dipp. . 89
„ „ f. Joannis Bettelini 89
„ „ f. laciniata Loud. . . 89
„ „ L. f. macrocarpa K. Koch. . . 89
„ „ „ monophylla DC. . 89
„ „ var. *praeparturiens* Hort. 89
„ „ f. racemosa Duck. . 89
Kalidium 261, 367
Kochia Roth 261, 264, 265, 266, 348, 352, 382
„ alata Bates 353
„ americana S. Wats. . . . 353
„ *arenaria* Roth. 356
„ californica S. Wats. . . . 353
„ *hirsuta* Nolte. 352
„ *hyssopifolia* Roth. . . . 348
„ laniflora (S. J. Gmel.) Borb. . 353, 354, 356
„ „ f. breviflora Koch 357
„ „ f. dasyantha Koch. 357
Kochia *laniflora* f. longifolia Koch 357
„ „ f. rubra Roth . 357
„ *maritima* Andrz. 348
„ prostrata (L.) Schrad. 264, 353, 354, 355, 356
„ „ var. canescens Moq. . . . 356
„ „ var. lanuginosa Bunge . . . 356
„ „ var. virens Fenzl. . . . 356
„ salsoloides Fenzl. 353
„ scoparia (L.) Schrad. 353, 354, 357, 358
„ „ β. pubescens Fenzl. . . . 359
„ „ f. trichophylla Schinz. . . . 357
„ *sedoides* Schrad. 351
„ Sieversiana C. A. M. . . . 353
„ *trichophylla* Hort. 359
„ vestita (S. Wats.) Rydb. . 353
Kohlrauschia Kunth. 423, 594
„ prolifera (L.) Kunth. 595
„ velutina Reich. . . . 595
LABIATAE 10
Lapathum crispum Scop. 245
„ *giganteum* Opiz. . . . 247
„ *glomeratum* Gilib. . . . 252
„ *hortense* Moench. . . . 249
„ *minus* Lam. 257
Laportea Gaud. 160
LEGUMINOSAE 9
Leiospermae Klok. 479
LENTIBULARIACEAE 11
Lepidobalanus Endl. 124, 125
Lepigonum medium Wahlnb. . . . 511
LINACEAE 8
Lipandra atriplicoides Moq. 294
LORANTHACEAE 13, 170
Loranthoideae Engl. 171
Loranthus (Tourn.) L. . . . 171, 173
„ europaeus Jacq. 170, 171, 172, 173
Lychnideae A. Br. 521
Lychnis L. 424, 571
„ *alba* Mill. 577
„ chalcedonica L. 571
„ *coriaceae* Moench. . . . 572
„ *coronaria* Desr. 572
„ *dioica* L. ex parte 577
„ *flos cuculi* L. 573
„ *gitthago* Scop. 521
„ *segetum* Lam. 521
„ *silvestris* Schkuhr. . . . 577
„ *viscaria* L. 523
„ *viscosa* Scop. 523
LYTHRACEAE 8, 14
Maclura Nutt. 150, 154
„ aurantiaca Nutt. 154
Macrorrhizaea Boiss. 591
MAGNOLIACEAE 6
Malachium Fr. 422, 435
„ aquaticum (L.) Fries. . 436
„ „ var. glabrum Peterm. . 436
„ calycinum Wilk. . . . 436

MALVACEAE 5
Melandrium Roehl. 424, 576
„ album (Mill.) Garcke . . . 576, 577, 578
„ nemorale (Heutt.) A. Br. 578
„ *noctiflorum* Fr. 575
„ *pratense* Roehl. . . . 577
„ silvestre (Schkuhr) Roehl. 576
„ *viscosum* Czelak. . . . 575
„ *Zawadskii* A. Br. . . . 574
Microcnemum 367
Minuartia L. 422, 468
„ *attica* var. C. *oxypetala* Graebn. 482
„ aucta Klok. 469, 479
„ bannatica (Reichenb.) Klok. 480
„ Bilykiana Klok. . 469, 470, 471
„ birjuczensis Klok. . 469, 473
„ euxina Klok. . . . 478, 479
„ Gerardi (Willd.) Hayek 481, 482
„ glomerata (M.B.) Deg. . .469, 476
„ „ subsp. *euglomerata* Mattf. 476
„ *hybrida* Schischk. . . . 470
„ hypanica Klok. . 469, 470, 472
„ Kraschenninikowii Schischk. 480
„ leiosperma Klok. 469, 477, 479, 480
„ „ var. puberula Klok. . 478, 479
„ oxypetala (Wal.) Kulcz. 468, 482
„ pienina (Zapal.) Klok. 480
„ Piskunowii Klok. 469, 474, 475, 476
„ setacea (Thuill.) Hayek . . . 478, 480
„ *setacea* Kulcz. 480
„ setacea Шишк. 477
„ „ β. psilosperma f. puberula Klp. . 478
„ „ subsp. 2, *parviflora* var. b. *Thyraica* (Zapal.) Aschers et Graebn. . . 480
„ thyraica Klok. . . 469, 479, 480
„ Velenovskyi (Rohlena) Hayek 470
„ verna (L.) Hiern. . 481, 482
„ *verna* Kulcz. 481
„ „ var. *Gerardi* Kulcz. . . . 481
„ „ subsp. *Gerardi* var. b. *Carpatica* Aschers. et Graebn. . . 481
„ viscosa (Schreb.) Schinz. et Thell. 469, 473, 476
Minuartia *viscosa* Schischk. . . 474
„ „ var. glabra (Marrson) Graebn. . . . 474
„ Zarecznyi (Zapal.) Klok. . 468, 480
„ „ var. devestita Zapal. . . 481
„ „ var. neglecta Zapal. . . 481
„ „ var. pseudogerardiana . . 481
Mirabilis L. 414
„ jalapa L. 414
„ longiflora L. 414, 415
„ oxybaphus (Mich.) Mac Millan 414
Moehringia L. 423, 496
„ bracteata Slendz. . . 497
„ hypanica Grynj et Klok. 647
„ lateriflora (L.) Fenzl. 496, 498
„ „ subsp. genuina Bulavk. . 499
„ muscosa L. 496, 499
„ trinervia (L.) Clairv. . 496, 497, 498
„ „ var. borysthenica Zapal. 498
„ „ var. bracteata (Slendz.) Zapal. . . 497
„ „ var. cassubica Zapal. . . 498
„ „ var. depauperata Zapal. 497
„ „ var. luxurians Zapal. . . 498
Mollugo L. 418
„ cerviana (L.) Ser. . . . 418
Monocarpus foliosus Moench. . . 285
MORACEAE 15, 150
Moroideae A. Br. 151
Morus (Tourn.) L. 150, 151
„ alba L. 151, 152
„ „ var. macrophylla (Moretti) Lonaczewskii 153
„ „ „ multicaulis Loud. . 153
„ „ „ pendula Dipp. . . 153
„ „ „ tatarica (L.) Loud. 153
„ *macrophylla* Moretti . . . 153
„ nigra L. 151, 152, 154
„ rubra L. 151, 154
„ *tatarica* L. 153
„ *taurica* M.B. 152
Myosoton Moench. 435
„ *aquaticum* Moench. . . 436
„ sarmaticum (Zapal.) Savul. et Rayss. . . 437
MYRTACEAE 15
Nuytsia 170
NYCTAGINACEAE 14, 414
NYMPHAEACEAE 6, 9
Obione pedunculata Moq. 338
„ *verrucifera* Moq. 336

Ofaiston Rafin. 265, 266, 382
„ monandrum (Pall.) Moq. . . . 372, 391, **394**, 395
„ *pauciflorum* Rafin. . . . 394
OLEACEAE 11, 15
Oligandra atriplicoides Less. . . . 294
ONAGRACEAE 10
OROBANCHACEAE 11
Orthospermum rubrum Opiz. . . . 289
Orthosporum rubrum Kostel . . . 289
Otites Adans 424, 553
„ artemisetorum Klok. . 554, 559
„ borysthenica (Grun.) Klok. 553, 556, 557
„ „ var. syvaschica Klp. 556
„ chersonensis (Zapal.) Klok. . . 554, 558, **560**, 561, 562
„ densiflora (d'Urv.) Grossh. 554, 558
„ dolichocarpa Klok. . . 554, 557
„ donetzica (Klp.) Klok. 554, **569**, 570
„ graniticola Klok. 553, 555, 556, 558
„ Hellmannii (Claus) Klok. . 556
„ maeotica Klok. . . . 555, 562, 563
„ media (Litw.) Klok. . 553, **557**
„ moldavica Klok. . 555, **564**, 565, 567
„ orae-syvaschicae Klok. 554, **564**, 567
„ *parviflora* (Ehrh.) A. Grossh. 556
„ pseudotites (Bess.) Klok. 554, **567**, 568
„ wolgensis (Willd.) Grossh. 554, **566**
OXALIDACEAE 8
Oxybaphus nyctagineus Sweet. . . 415
Oxyria Hill. 190, 259
„ digyna (L.) Hill. **259**
„ *reniformis* Hook. 259
Pachycornia 367
PAPAVERACEAE 6, 9
Parietaria L. 160, 166
„ chersonensis (Lang et Szov.) Dörfl. 166, **169**, 170
„ erecta Mert. et Koch. . **166**, **167**, 168
„ „ var. pauciflora Uechtr. et Sint. . . 167
„ „ „ ramiflora Aschers. . 167
„ *lusitanica* Bess. 170
„ „ *β.* chersonensis Lang. et Szovitz . 170
„ „ var. *odessana* Bess. . . . 170
„ *officinalis* Willd. . . . 167
Paronychia Adans 423, 512
„ *capitata* Ledeb. . . . 513
„ cephalotes (M.B.) Bess. 512, 513
„ hungarica Griseb. . . 514
Paronychieae Pax. 512
Paronychioideae 504
Persicaria amphibia S. F. Gray . . 212
„ *Brittingeri* Opiz. . . . 218
Persicaria incana S. F. Gray . . . 216
„ *linicola* Nenjukov . . 224
„ *hydropiper* Opiz. 226
„ *laxiflora* Opiz. 226
„ *mitis* Gilib. 224
„ *nodosa* Opiz. 223
„ *pusilla* S. F. Gray . . . 225
„ *trinctoria* Spach. . . . 213
Petrosimonia Bunge 263, 265, 266, 382, 394, 396
„ brachiata (Pall.) Bunge 263, 396, **398**, 399
„ brachyphyla (Bge) Iljin 396
„ *crassifolia* Bge. . 392, 398
„ glaucescens (Bge.) Iljin 396
„ hirsutissima (Bge.) Iljin 396
„ Litwinowii Korsh. . . 396
„ oppositifolia Litw. 396, **397**
„ sibirica (Pall.) Bge. . 400
„ squarrosa (Schrank.) Bge. 396
„ triandra (Pall.) Simonk. **396**
„ *volvox* Bge. 397
Pharnaceum cerviana L. 418
Phytolacca (Tourn.) L. 416
„ americana L. . . . **416**, 417
„ *decandra* L. 416
PHYTOLACCACEAE 13, 415
PIROLACEAE 9
PLATANACEAE 16
PLANTAGINACEAE 11
Pleuropterus cuspidatum H. Gross. . 232
PLUMBAGINACEAE 11
POLEMONIACEAE 11
Polycnemeae Dum. 267
Polycnemum L. 264, 266, 267
„ arvense L. 267
„ „ *β. brachyphyllum* lusus I Lindem. . 268
„ „ *β. brachyphyllum* lusus 2 Lindem, . . . 268
„ „ *β. brachyphyllum* Neilr. . 269
„ „ *β. Heuffelii* Fiek. . . . 269
„ „ f. inundatum Koch. . . . 268
„ „ f. longifolium Beck. . . 268
„ „ a. macrophyllum Neilr. . 270
„ „ *β. majus* Döll. 270
„ „ *β. minus* Döll. 268
„ „ f. multicaule Wallr. . . 268
„ „ f. pumilum Moq. . . . 268
„ „ f. recurvum Gaud. . . 268
„ „ var. *verrucosum* Oborny . 269
„ *brachiatum* Pall. . . . 398
„ *crassifolium* Pall. . . 398

Polycnemum Fontanesii Dur. et Moq. 267
„ Heuffelii Lang 267, 268, **269**
„ *hybridum* Rog. . . . 274
„ *inundatum* Schrank. 268
„ majus A. Br. . 267, **270**, 271
„ *minus* Kitt. 268
„ *oppositifolium* Pall. . 398
„ perenne Litw. 267
„ *pumilum* Hoppe . . 268
„ *salsum* Willd. . . . 397
„ *triandrum* Litw. . . . 397
„ verrucosum Lang 267, **269**
„ *viaticum* Pall. . 268, 270
„ *vulgare* Pall. . . . 268
POLYGALACEAE 9
POLYGONACEAE 13, 190
Polygonales Lindl. 190
Polygonum L. 190
„ acetosellum Klok. . 195, **203**
„ *aequale* Lindem. . . . 201
„ agreste Summ. . 195, **199**, 201
„ alpinum All. . . . 191, **227**
„ amphibium L. . . 191, 212, 213
„ „ var. decumbens Klett. 212
„ „ var. natans Leyss. 212, 213
„ „ var. terrestre Leyss. 212, 213
„ Andrzejowskianum Klok. 193, **221**
„ arenarium Waldst. et Kit. 194, 209
„ *arenarium* Ledeb. . . . 209
„ aviculare L. 195, 198, **200**, 201, 203, 204
„ „ var. *angustissimum* Meisn. 200
„ „ var. *depressum* Meissn. . 201
„ „ *β.* erectum Led. 201
„ „ A. *heterophyllum* Pawlowski . . 198
„ „ *γ.* laxum Ledeb. . . 201
„ *α* var. *neglectum* Aschers. et Graebn. 200
„ „ *α.* procumbens Led. . . . 201
„ „ ×P. Bordzilovskii Klok. . . . 201
„ „ ×P. heterophyllum Lindm. . . 199
„ „ ×P. neglectum Bess. . 200, 201
„ „ ×P. patulum M.B. . 199, 201
„ *Bellardi* Ledeb. . . . 204
„ „ *β. gracilius* Ledeb. . . . 208
„ „ *α. typicum* Beck. . 203, 204
„ bistorta L. 191, **228**
„ Bordzilovskii Klok. 194, **206**, 207
Polygonum Bordzilovskii f. rosaceum Klok. . . 208
„ Brittingeri Opiz. 193, 218, **220**, 223
„ calcatum Lindem. 195, 201
„ convolvulus L. . . . 191, **229**
„ cretaceum Kom. 201
„ cuspidatum Sieb. et Zucc. . . . 191, **232**
„ *danubiale* Kern. . 218, 219, 223
„ *daphnophyllum* Andrz. . 225
„ dumetorum L. . . . 191, **230**
„ *fagopyrum* L. 232
„ *flagellare* Spreng. . . 200
„ *gracilius* Klok. 208
„ heterocarpum Beck. . . 230
„ heterophyllum Lindm. . 195, **198**, 199, 200
„ „ var. *angustissimum* Lindm. 200
„ hydropiper L. 193
„ „ × P. minus . 227
„ „ × P. mite . 227
„ „ × P. nodosum . . . 227
„ „ × P. persicaria . . . 227
„ „ × P. scabrum . . . 227
„ hypanicum Klok. 193, **219**, 220
„ „ × P. paniculatum Andrz. . . 220
„ „ × P. Zaporoviense Klok. . . 220
„ incanum Schmidt. 192, **214**, 217, 223
„ „ × P. Andrzejowskianus Klok. 215
„ „ × P. paniculatum Andrz. 215
„ „ × P. scabrum Moench. . . 215
„ Janatae Klok. . 194, **210**, 211
„ Kitaibelianum Sadl. **194**, **203**
„ Kotovii Klok. . **194**, **204**, 205
„ *lapathifolium* L. . 216, 222, 223
„ „ auct. fl. ucr. 222
„ *lapathifolium* var. *γ. Brittingeri* Beck. 218
„ *lapathifolium* var. *β. incanum* Koch. 216
„ *lapathifolium* f. *linicola* Schwarz 224
„ *lapathifolium* subsp. *verum* Schuster . . . 223
„ *lapathifolium* var. h. *Zbruczense* Zapal. 219
„ linicola Sutulov. 192, 218, **223**
„ *maculosa* S. J. Gray. . 224
„ maritimum L. . . . 195, **196**
„ *maritimum* auct. fl. ucr. 198
„ minus Huds. . . . 193, **225**
„ var. niemieroviense Zapal. 225

Polygonum mite Schrank. . . 194, **226**
„ *natans* Zapal. 212
„ neglectum Schust. . . 223
„ „ Bess. 195, **199**, 200, 202, 204
„ nodosum Pers. 193, **222**, 223, 224
„ „ Komarov . . 222
„ „ subsp. *Brittingeri* Aschers. et Graebn. 218
„ „ subsp. *Brittingeri* var. *zbruczense* Aschers. et Graebn. 219
„ „ var. eunodosum Aschers. et Graebn. 222
„ „ subsp. neglectum (Beck.) Aschers. et Graebn. 223
„ „ subsp. punctatum (Gremli) Aschers. et Graebn. 223
„ *novoascanicum* Klok. . . 206
„ orientale L. 192, **214**
„ paniculatum Andrz. 193, 217, **221**, 223
„ „ var. *γ. incanum* Andrz. . 221
„ patulum M. B. . . . 194, **206**
„ „ f. rupestre Klok. 206
„ *patulum* Kom. 204
„ „ a. *genuinum* Aschers. et Graebn. . 204
„ A. *Kitaibelianum* Aschers. et Graebn. 208
„ persicaria L. . . . 192, **224**
„ *polymorphum* Ledeb. . 227
„ propinquum Ledeb. 195, **202**
„ pseudoarenarium Klok. . 194, **209**, 210
„ „ subsp. *Janatae* E. Wulf. . . 210
„ pseudoincanum Klok. . . **216**
„ punctatum (Greml.) Schust. 223
„ *purpureum* Gilib. . . . 212
„ Roberti Lois . . 195, **196**, 197
„ sachalinense F. Schm. 191, **231**
„ scarbum Moench. 192, **217**, 223, 224
„ „ × P. incanum Schmidt. . 218
„ „ × P. minus Huds. . . . 218
„ „ × P. paniculatum Andrz. . . . 218
„ „ × P. persicaria L. 218
„ scythicum Klok. . 195, **202**
Polygonum spectabile Lehm. . 194, **204**
„ sublinicola Sutulov . . 224
„ *tataricum* L. 233
„ tinctorium Ait. . . 192, **213**
„ *tomentosum* Schrank. . 216, 217, 223
„ „ var. C. incanum Aschers. et Graebn. 216
„ *undulatum* Murr. 2 B. *alpinum* Beck. . . 227
„ verum Schust. 223
„ viviparum L. . . . 191, **228**
„ *volubile* Gilib. 230
„ zaparoviense Klok. 193, **220**
Populus L. 17, 18, 74
„ acuminata Rydb. . . . 86
„ alba L. **76**, 77, 78
„ „ × tremula L. . . . 78
„ „ × *tremula* Aschers. . . . 75, 78
„ angulata Ait. 75, **83**
„ balsamifera L. 76, **84**
„ *balsamifera* L. *β. suaveolens* 84
„ *berolinensis* Dippel. . . 82
„ Bolleana Lauche . . . 86
„ *canadensis* Moench. . . 83
„ candicans Ait. **85**
„ *canescens* Smith. . . . 76, 78
„ charkoviensis Schroed. . 86
„ *croatica* Waldst. et Kit. . 82
„ deltoides Marsch. . . 75, 82
„ Eugeniae Schelle . . . 86
„ *fastigiata* Desf. . . . 82
„ grandidentata Michx. . . 85
„ *hybrida* M. B. 78, 85
„ italica Moench. . . . 76, 81
„ „ × P. laurifolia Ledeb. . . . 82
„ „ × P. nigra L. . . . 82
„ laurifolia Ledeb. . . . 75, **83**
„ „ × P. suaveolens Fisch. . . . 84
„ Maximowitczii Henry . . 86
„ monilifera Ait. 86
„ moscoviensis Schroed. 84, 86
„ nigra L. 75, **80**, 82
„ „ var. *italica* Duroi. . 82
„ „ „ *pyramidalis* Spach. . . . 82
„ *nivea* Willd. 76
„ *pannonica* Bess. 82
„ Petrowskiana Schroed. . 86
„ plantierensis Schneider 86
„ pseudograndidentata Dode. 86
„ *pyramidalis* Moench. . . 82
„ Rasumowskiana Schroed. 86
„ regenerata Henry . . . 86
„ robusta Schneid. . . . 86
„ rotundifolia Griff. . . . 86
„ serotina Hartig. 86
„ Simonii Carr. 85
„ suaveolens Fisch. . . 76, 84
„ Tacamahaca Mill. . . . 86
„ tomentosa Carr. 86
„ tremula L. 75, **78**
„ „ var. typica Koehne . 79
Populus tremula var. villosa Lang. 79
„ trichocarpa Torr. et Gray 86
„ Wobstii Schroed. . . . 86
Portulaca L. 419
„ oleracea L. 419
„ „ *a. silvestris* DC. . 419
PORTULACACEAE 6, 419
PRIMULACEAE 11, 12, 14
Pterocarya Kunth 87
a caucasica C. A. Mey. . . 87
„ fraxinifolia (Lam.) Spach. 87
Pumila Klok. 452, 453
Quercus L. 117, 123
„ castanaefolia C. A. Mey. . 138
„ cerris L. 124, **134**
„ coccinea Moench . . 124, **136**
„ *crinita* Lam. 135
„ *cuneifolia* Vukot. . . . 127
„ *echinata* Salisb. . . . 135
„ *lanuginosa* Thuill. . . . 134
„ *latiloba* Lasch. 127
„ lyrata Vall. 138
„ macranthera Fisch. et Mey. 124, **125**
„ macrocarpa Mich. . . 124, **137**
„ palustris L. 124
„ „ Moench. . 124, **137**
„ *pedunculata* Ehrh. . . . 127
„ „ *γ. australis* Heuff. . . 127
„ „ *β. brevipes* Heuff. . . 129
„ „ var. *pectinata* Petz. et Kirchn. . 129
„ „ C. *pubescens* Schmalh. . 129
„ „ var. *tyraica* Montr. . . 129
„ „ var. *Wyssockiana* Montr. . 129
„ petraea Liebl. 125, 131, 132, 134
„ pubescens Willd. . . 124, **134**
„ robur L. . . 125, 126, 133, 137
„ „ var. atripurpurea Schneider 129
„ „ „ australis (Heuff.) Simonk. . . 127
„ „ „ *brevipes* Simonkai . 129
„ „ „ brevisecta Borb. . . . 127
„ „ „ concordia Hort. 129
„ „ „ cuneifolia Beck. 127
„ „ „ cupressoides . . 129
„ „ „ fastigiata (Spach.) DC. 129
„ „ „ *latifolia* (Lasch.) Gürke . . . 127
„ „ „ pectinata (Petz. et Kirchn.) Schneid. . 129
„ „ „ pendula Loud. . 129
„ „ „ *praecox* Czern. 128, 131
Quercus *robur* var. puberula Beck. . 124, 129
„ „ „ tardiflora Czern. 130, 131
„ „ „ typica Beck. 133
„ „ „ Wyssotzkiana (Montr.) Lonacz. . . 129
„ rubra L. 124, **135**
„ *sessiliflora* Salisb. . . . 133
„ „ var. decipiente . 133
„ „ „ *pubescens* Loud. . 134
„ *sessilis* Ehrh. 133
„ tinctoria Barth. 138
„ velutina Lam. 138
RANUNCULACEAE 6, 13
RESEDACEAE **6**
Reynoutria elata Nakai 232
„ *japonica* Neuttuyn. . 232
„ *sachaliensis* Nakai . . 231
RHAMNACEAE **7**
Rheum L. 190, 257
„ palmatum L. 257, **258**
„ rhaponticum L. 257, **258**
„ tataricum L. 257, **258**
Rigidae Schischk. 484
Rokejeka (Forsk.) Graebn. . . 583
ROSACEAE 6, **10**
RUBIACEAE **12**
Rumex L. 190, 233
„ acetosa L. 234, **239**, 240
„ „ var. *auriculatus* Wallr. . . 240
„ „ „ *haplorhisus* Trautv. . . 240
„ acetosella L. 234, **236**
„ *acetosella gymnocarpus* Czelak . . . 236
„ „ var. intergrifolius Wallr. . . 237
„ „ „ multifidus (L.) DC. . . . 237
„ „ „ rubropunctatus Beck. . . 237
„ „ „ vulgaris Koch. . . 237
„ acetoselloides Baill. . . . 239
„ *aegyptiacus* M.B. **256**
„ agrestis Fr. 255
„ alpinus L. 235, **246**, **248**
„ aquaticus L. 235, **246**, **251**
„ arifolius All. 241
„ „ var. *carpaticus* Zapal. . . . 241
„ aureus Mill. 257
„ carpaticus Zapal. . . 234, 241
„ „ var. czarnohorensis Zapal. 241
„ confertus Willd. . . 235, 246, 247
„ „ var. denudatus Zapal. . . . 248
„ conglomeratus Murr. . . . 235, 246, 251, 252
„ crispus L. . . . 235, **245**, 246, 251
„ „ var. *dentatus* Schur. 253
„ „ „ trigranulatus Bosv. . . . 245

Rumex crispus var. unicallosus Peterm. . . 245
„ *dentatus* Hornem 256
„ „ *β.* pleiodon Boiss. . 254
„ „ subsp. reticulatus Reichenb. f. . . 254
„ domesticus Hartm. 236, **244**, 245, 246, 250, 251
„ domesticus subsp. *ruthenicus* Lonacz. 250
„ euxinus Klok. 234, **242**
„ fasciculobus Klok. . 234, **237**, 238
„ *ferrugineus* Willd. 252
„ Friesii Gren. et Godr. . . 255
„ glaucus Jacq. 244
„ *haplorhizus* Czern. 240
„ hydrolapathum Huds. . . . 236, 246, **247**, 251
„ *lapathum silvestre* Lam. . . 254
„ Lonaczewskii Klok. . . . 236, **249**, 250, 251
„ *longifolius* DC. 244
„ maritimus L. 235, 246, **257**
„ Marschallianus Reichenb. 234, **255**
„ Marschallianus var. elatior Klok. 256
„ *maximus* Gmel. 247
„ maximum Schreb. 251
„ *multifidus* L. 237
„ *nemolapathum* Ehrh. . . . 252
„ *nemorosus* Schrad. 253
„ *obtusifolius* L. 255
„ „ var. agrestis Fries. . 255
„ „ „ sylvestris Rech. . 254
„ *odontocarpus* Grossh. . . . 253
„ orientalis Bernch. 249
„ *patientia* auct. 250
„ patientia L. 236, **249**, 250
„ „ var. *crispus* O. Kuntze . . . 245
„ „ subsp. *patientia* Rech. f. 249
„ pseudonatranatus Borbas 235, 245, **246**
„ *pulcher* L. var. *reticulatus* . 254
„ reticulatus Bess. . . . 235, **254**
„ sanguineus L. 235, 246, **252**
„ „ var. genuinus Koch . . 253
„ „ „ viridis Koch . . 253
„ scutatus L. 234, **242**, 243
„ „ a. *typicus* Beck. . 244
„ stenophyllus Ledeb. . 235, 246, **253**
„ *strictus* Link. 254
„ *subalpinus* Simonk. . . . 255
„ sylvestris Wallr. . 235, 246, 251, **254**, 255
„ sylvestris var. pseudoagrestis Zapal. . . 255
„ „ „ subalpinus Schur. . . 255
„ thyrsiflorus Fingerh 234, 239, **240**
„ *tuberosus* Ledeb. 242
Rumex *tuberosus* var. *tauro-caucasicus* Schir. 242
„ ucrainicus Fisch. . . . 235, **256**
„ viridis Sibth. 253
RUTACEAE 6, 9
Sabuline bannatica Reichenb. . . 480
Sagina L. 422, **463**
„ apetala Arduino . . . 463, **466**
„ *breviflora* Gilib. 466
„ *glandulosa* (Bess.) Klok. . 464
„ *Linnaei* Presl. 465
„ „ *β. decandra* Fenzl. . 465
„ „ *α. typica* Beck. . . 465
„ nodosa (L.) Fenzl. . . 463, **464**
„ „ f. brachypetala Zapal. 465
„ „ *α.* glaberrima Rogov. 464
„ „ var. *glabra* Rouy et Foucaud . 464
„ „ „ glandulosa (Bess.) Presl. . . . 464
„ „ „ typica G. Beck. . 464
„ procumbens L. . . . 463, **466**
„ „ subsp. glaberrima Neilr. . . . 466
„ „ var. umbrosa Clav. 466
„ subulata Torr. et Gr. var. glabrescens 467
„ saginoides (L.) Dalla Torre 463, **465**
„ „ var. *typica* Moss. . 465
„ subulata (Sw.) Presl. . . . 467
„ „ var. glabrescens . . 467
SALICACEAE 15, 17
SALICALES Lindl. 17
Salicornia L. . . . 260, 263, 265, 367, 370
„ *acetaria* Pall. 370
„ *annua* Sm. 370
„ *europaea herbacea* L. . . . 370
„ herbacea L. . . 367, **370**, 371, 372
„ „ *α.* leptostachya Fenzl. . . . , 370
„ „ var. *pachystachya* Koch. 370
„ „ f. prostrata (Pall.) Moq. 371
„ „ f. stricta Willd. . 371
„ *prostrata* Pall. . . . 371, 372
„ *stricta* Willd. 371
„ *strobilacea* Pall. 368
Salicornieae Dum. 367
Salix L. 17, 18
„ acutifolia Willd. 19, 20, 21, 23, 25, **61**
„ „ var. tatarica Nas. . 62
„ „ „ vitellina Nas. . 62
„ „ × S. purpurea L. . . 62
„ „ × S. rosmarinifolia L. 62
„ alba L. . . . 20, 21, 24, **66**, 67, 70
„ „ f. angustifolia Laksch. 66
„ var. *argentea* Wimm. . . . 68
„ f. coerulea Koch. 66
„ alba f. concolor Regel. . . . 68
„ „ var. sericea Gaud. . . . 68
„ „ „ *splendens* (Bray) Anderss. 68
„ „ f. typica Anderss. . . 66
„ „ var. vitellina (L.) Ser. . 68
„ „ × *S. amygdali* Aschers. 65
„ „ × S. fragilis L. . . . 19, **68**

Salix alba × S. triandra 69
„ *alopecuroides* Tausch. 73
„ *amygdalina* L. 63
„ „ var. *alopecuroides* Rchb. 73
„ *arbuscula* var. *phylicifolia* Wolf. 34
„ arbutifolia Pall. 31
„ aurita L. 20, 24, 26, **43**
„ „ f. cordifolia Wimm. . . 44
„ „ f. rhomboidalis Wimm. . 44
„ „ f. spathulata Wimm. . . 44
„ „ × S. cinerea L. . . . 19, 44
„ „ × S. lapponum × S. myrtilloides L. . 45
„ „ × S. livida Whlnb. . . 45
„ „ × S. myrtilloides L. . . 45
„ „ × S. viminalis L. . . . 19
„ babylonica L. 21, 24, **69**, 71
„ „ × S. fragilis L. . . 70
„ *bicolor* Ehrh. 34
„ *blanda* Andrs. 70
„ burjatica Nas. 56
„ *canaliculata* Bess. 52
„ caprea L. 20, 24, 25, 37, 38
„ „ f. acutissima Nas. . . 39
„ „ „ angustissima Ser. . 37
„ „ „ elliptica Kern. . . 37
„ „ „ lanceolata Anderss. 37
„ „ „ obovato-oblonga Anderss. . . . 37
„ „ „ rotundifolia Gaud. . 37
„ „ „ subcordata Anderss. 37
„ „ × S. aurita Wimm. . 39
„ „ × S. cinerea L. . . . 19, 39
„ „ × S. Gmelini Tepl. . 39, 40
„ „ × *S. viminalis* Wimm. 19, 40
„ *capreola* A. Kern. var. *pulaviensis* A. Kern. 40
„ cinerea L. 20, 24, 26, **40**, 41
„ „ f. longifolia Anderss. 41
„ „ „ obovata Gaud. . . . 41
„ „ „ spuria Wimm. . . 40
„ „ × S. aurita L. 42
„ „ × S. caprea L. 42
„ „ × S. livida Wahlenb. 42, 50
„ „ × S. nigricans Sm. . . 42
„ „ × S. purpurea L. . . . 42
„ „ × S. silesiaca Willd. . 42
„ „ × S. viminalis L. . . . 42
„ *cuspidata* Schulz 72
„ daphnoides Vill. . . . 20, 23, 25, **60**
„ „ *B. acutifolia* (Willd.) Anderss. 61
„ dasyclados Wimm. . . 21, 23, 25, **56**
„ *depressa α. cinerascens* Fries. 50
„ „ *β. livida* Fries. . . . 48
„ elegantissima Koch. . . 21, 24, **70**
„ *fagifolia* W. et K. 47
„ fragilis L. . . . 19, 20, 21, 23, 70, **71**
„ „ var. *Russeliana* Ledeb. 69
„ „ × S. pentandra L. . 19, 72
„ „ × S. triandra L. . . . 72
„ *finmarkika* Fries. 45
„ *Gmelini* Teplouch 56
„ hastata L. 20, 22, **31**
„ herbacea L. 20, 21, 22, **30**
„ incana Schrank . 18, 20, 24, 25, **53**
„ „ × S. caprea A. Kern. 54
Salix incubacea Andrz. 52
„ Jacquiniana Willd. 28
„ Jacquinii Host. . . . 20, 21, 22, **28**
„ *japonica* Thunb. 70
„ Kitaibeliana Willd. . . 20, 21, 22, **27**
„ lapponum L. 20, 22, **32**
„ „ × S. myrtilloides L. . 19
„ *livescens* Döll. 45
„ livida Whlnb. 20, 22, 48, 49
„ „ *β. cinerascens* Whlnb. . 50
„ *longifolia* Host. 57
„ *Ludwigii* Schkuhr. 47
„ *lutescens* Kern. 44
„ *Mauckschii* Hartig. 47
„ *malifolia* Eichw. 48
„ *multinervis* Döll. 42, 44
„ *myrsinites* ♁ *Jacquiniana* Koch. 28
„ myrtilloides L. 20, 22, **51**
„ „ × S. rosmarinifolia L. . 52
„ nigricans (Sm.) Enand. 20, 24, 25, **35**
„ „ f. crassifolia Wimm. 36
„ „ „ lancifolia Wimm. . 36
„ „ „ parvifolia Wimm. . 36
„ „ „ subcordata Hartig 36
„ *onusta* Bess. 45
„ *pendula* C. Koch. 70
„ pentandra L. 19, 20, 23, **73**
„ „ var. latifolia Hrtm. 74
„ „ f. polyandra Bray . 74
„ phylicifolia L. . 20, 21, 22, 33, 34, **35**
„ *pomeranica* Willd. 61
„ *pontederana* Koch. 42
„ *pruinosa* Wendland 61
„ pseudolinearis Nas. 56
„ *puberulla* Döll. 42
„ *pumila* Salisb. 30
„ purpurea L. . 18, 20, 23, 25, **57**, 58, 60
„ „ f. angustifolia Illitsch. 59
„ „ „ latifolia Nas. . . . 59
„ „ × S. triandra L. . . 60
„ „ × S. viminalis L. . 19, 60
„ *Reichardtii* A. Kern. . . . 39, 42
„ repens L. 20
„ „ var. *rosmarinifolia* Koch 52
„ reticulata L. 20, **21**, 28
„ retusa L. 20, 21, 22, **26**
„ retusa Wahlnb. 27
„ „ var. *Kitaibeliana* Wimm. 27
„ „ „ *β.* multiflora Gaud. 27
„ rosmarinifolia L. 20, 22, **52**
„ „ var. arenosa Nas. 52
„ „ „ pratensis (Host.) Nas. 53
„ „ „ turfosa Nas. 52
„ rossica Nas. 56
„ *rubra* Huds. 60
„ rufescens Turcz. 56
„ *rugosa* Seringe 44
„ rugulosa Andrs. 45
„ *Russeliana* Forbes 69
„ *sericans* Tausch. 40
„ silesiaca Willd. . . . 20, 24, 25, **46**
„ „ × S. aurita L. . . . 48
„ „ × S. caprea L. . . . 48
„ *Seringeana* Gaud. 54
„ splendens Turcz. 56
„ triandra L. . 20, 23, 25, 60, **63**, 64, 65

Salix triandra var. angustifolia Ser. . 65
„ „ „ Villarsiana Wimm. 65
„ „ „ vulgaris Wimm. . 64
„ „ × *S. alba* Wimm. . . 65
„ turanica Nas. 56
„ *undulata* Ehrh. 65, 69
„ *vandensis* Forb. 42
„ veriviminalis Nas. 56
„ viminalis L. . 18, 20, 24, 54, 55, 56, 60
„ *viridis* Fries. 69
„ xerophila Floder . . . 20, 25, 50, 51
Salsola L. 261, 264, 265, 266, 382
„ *arenaria* Maerkl. 356
„ brachiata Pall. 382
„ *collina* Lindem. 386, 387
„ crassa M.B. 383, **391**
„ ericoides M.B. 392
„ *hirsuta* L. 352
„ *hyssopifolia* Pall. 348
„ Kali L. 383
„ *Kali* auct. 386
„ „ *β. angustifolia* Fenzl. . . 386
„ „ *α. crassifolia lusus* 2. Fenzl. 387
„ „ var. *pontica* Pall. . . . 386
„ „ „ pseudotragus Beck. . 286
„ „ „ *rosacea* Pall. . . . 386
„ „ *β.* tragus Moq. 387
„ Komarovii Iljin 383
„ laricina Pall. . 264, 383, 391, **392**, 393
„ *laniflora* S. G. Gmel. 356
„ *monandra* Pall. 394
„ mutica C.A.M. 384, **390**, 391
„ pellucida Litw. 383
„ *pestifer* A. Nels. 386, 387
„ *prostrata* L. 354
„ *rosacea* M.B. 391
„ ruthenica Iljin. . 261, 384, 385, 387
„ „ var. altaica (C. A. M.) Iljin. 387
„ „ var. pontica (Pall.) Iljin . 386, 387
„ „ „ pseudotragus (Beck.) Iljin 386, 387
„ *salsa* L. 379
„ *scoparia* M.B. 357
„ *sedoides* Pall. 351
„ soda L. 384, 388, 389, 391
„ „ var. *typica* Trautv. . . 390
„ tamariscina Pall. 384, 388
„ tragus L. 383, 384, **387**
Salsoleae C.A.M. 381, 382
SANTALACEAE 14, 176
SANTALALES Lindl. 170
SAPINDACEAE 7
Saponaria L. 423, 645
„ *muralis* Lam. 591
„ officinalis L. 645
„ *segetalis* Neck. 596
„ *vaccaria* L. 596
SAXIFRAGACEAE 7, 8, 10
Schanginia baccifer Fenzl. 378
Schizotheca hastata Čel. 329
Schoberia altissima C.A.M. 375
„ *corniculata* C.A.M. 381
„ *maritima* C.A.M. 379
„ *salsa* C.A.M. 379
Scleranthea Vierh. 500
Scleranthus L. 422, 500
Scleranthus annuus L. 500, **501**, 502, 503, 504
„ „ *β. cymosus* Fenzl. 501
„ „ × S. perennis L. . 504
„ attenuatus Reichenb. . 502
„ caniceps Reichenb. . . 502
„ collinus Horn. 503
„ *comosus* Dumort. . . . 502
„ *divaricatus* Dumort. . . 502
„ gracilidens Reichenb. . 502
„ *intermedius* Reichenb. . 504
„ Lindemanni Reichenb. . 502
„ micranthus Reichenb. . 502
„ perennis L. **500**
„ *polycarpus* auct. . . . 503
„ syvaschicus Klp. . 500, **503**
„ *tauricus* Presl. 501
„ uncinatus Schur. . 500, **503**
„ verticillatus Tausch. . 502
„ „ auct. . . . 503
SCROPHULARIACEAE 11
Semidecandra Klok. 448
Serpyllypholia Schischk. . . 493, 496
Setaceae Mattf. 477, 478
Sibiricae Schischk. 552
Silene L. 424, **524**
„ *anglica* non L. 533
„ armeria L. 525, **535**
„ „ var. Berdaui (Zapal.) Kulcz. 536
„ *armeria* Ledeb. 537
„ „ subsp. *β. compacta* Шмальг. . . . 535
„ „ var. *compacta* Федч. и Флер. 535
„ „ „ *lithuanica* Graebn. . . 537
„ *artemisetorum* Klok. . . . 560
„ *Berdaui* Zapal. 536
„ bupleuroides L. 538
„ chlorantha (Willd.) Ehrh. 526, **547**
„ *chersonensis* Klp. 560
„ „ subsp. *litoralis* Klp. 560
„ compacta Fisch. 535
„ *compacta* Andrz. 535
„ commutata Guss. . . . 524, 528
„ *conica* Ledeb. 530
„ conringiaefolia Andrz. . . . 528
„ cretacea Fisch. . . . 525, 540. 541
„ Cserei Baumg. 528
„ „ Шмальг. 528
„ „ Шишк. 528
„ *densiflora* D'Urv. 559
„ „ Zapal. 569
„ „ auct. fl. ucr. . . . 560
„ „ f. *chersonensis* Zapal. 560
„ dichotoma Ehrh. . . . 525, **531**, 533
„ „ a. *parviflora* Choroschk. . . 532
„ „ var. podolica Zapal. 532
„ *dolichocarpa* Klok. 558
„ *donetzica* Klp. 569
„ dubia Herbich 526, 542
„ *effusa* Otth. 567
„ *elata* Otth. 547
„ *Eugeniae* Klp. 569
„ fabaria (L.) Sibth. et Sm. 524, **528**
„ „ *α. genuina* Rohrb. . . 528
„ gallica L. 525, **533**

Silene gallica a. *silvestris* Aschers. 533
„ „ *α. typica* Beck. 533
„ *graniticola* Klok. 555
„ *Helmanni* Kulcz. 555
„ hypanica Klok. . . . 525, **534**, 535
„ *inflata* Sm. 527
„ „ *α. latifolia* Regel. . . 527
„ inuncta 550
„ *italica* auct. 546
„ „ *δ. nemoralis* Heuff. . 546
„ Jundzillii Zapal. . . . 526, **545**
„ latifolia (Mill.) Rendle et Britt. . 524, **526**, 528
„ „ var. carpatica Zapal. 527
„ lithuanica Zapal. 525, **536**
„ *longiflora* Ehrh. 538
„ *maeotica* Klok. 562
„ Mariae Klok. 525, **539**
„ *media* Klp. 557
„ *moldavica* Klok. 564
„ *multiflora* auct. fl. ucr. . . 548
„ „ Ledeb. 549
„ „ (Ehrh.) Pers. 548, 550
„ „ *glabra* Pacz. . 548, 549
„ „ f. macrobotrys . . 550
„ „ *β. macrostachys* Czern. . 549, 550
„ „ var. macrothyrsa . 550
„ nemoralis Waldst. et Kit. 526, **546**
„ *noctiflora* L. 575
„ nutans L. 526, **543**, 544
„ „ subsp. *dubia* Zapal. . 543
„ „ var. incana Ser. . . . 545
„ „ „ rosea Pach. et Jaborn. . . 545
„ „ *β. petalis roseis* Bess. . 545
„ „ *β. subcanescens* Reichenb. 545
„ odessana Klok. 525, **538**
„ *orae-syvaschicae* Klok. 566
„ *otites γ. borysthenica* Grun. . 556
„ „ *δ. densiflora* Otth. . . 559
„ „ subsp. *Helmanni* Schmalh. 555
„ „ var. *α.* Porob. 560
„ „ „ *γ.* macrophylla Otth. 569
„ „ „ vel. subsp. *genuina* Schmalh. . . 560
„ „ „ *media* Litw. . . . 557
„ „ „ *β. parviflora* Шмальг. . . . 556
„ „ „ *pseudootites Borb.* . 569
„ „ „ *β.* pubescens Lindem. 556
„ „ „ *γ. wolgensis* Rohrb. 566
„ „ subsp. *β. wolgensis* Schm. 567
„ *parviflora* Zapal. 556
„ „ Pers. . . . 556, 557
„ „ var. *glabriuscula* M. Pop. 557
„ „ subsp. hungarica Klp. 557
„ pendula L. 525, **533**
„ procumbens Murr. . . . 524, **529**
„ *pseudootites* Bess. 569
„ *ruthenica* Otth. 551
„ *sapondriaefolia* Schott. . . . 528
„ sibirica (L.) Pers. . . . 525, **552**
„ „ var. occidentalis Klp. . 552
„ „ „ orientalis Klp. . 552
Silene *silvestris* Schott. 533
„ steppicola Klp. . . . 526, **549**, 550
„ „ var. glabra Klp. . . 549
„ „ „ pubescens Klp. 549
„ subconica Friv. . . . 524, **529**, 530
„ supina M.B. 525, **540**
„ „ *α. angustifolia* Ledeb. . 542
„ „ *β. cretacea* Fisch. . . 540
„ syvaschica Klp. 526
„ „ var. glabra Klp. . . 548
„ „ „ pubescens Klp. 548
„ tatarica L. 526, **550**
„ „ var. glabrata Klp. . . 551
„ „ „ pedunculata Rohrb. 551
„ „ „ ruthenica (Otth.) Rohrb. 551
„ tyraica Pacz. 546
„ ucrainica Klok. . . . 524, **537**, 538
„ *venosa* Aschers. 527
„ „ var. c. carpatica Zapal. 527
„ *viscosa* Pers. 575
„ *vulgaris* Garcke 527
„ *wolgensis* Bess. . . . 557, 564, 566
„ „ var. ucrainica Klp. . 657
„ *Zawadskii* Herbich 574
Silenoideae A. Br. 521
SIMARUBACEAE 7
Sirardinia Gaud. 160
Sodinea 382
SOLANACEAE 12
Spergula L. 423, 504
„ arvensis L. 505
„ „ *β. marginata* Moris. 508
„ „ *β. pentandra* Wirzen. . . 508
„ „ *β. S. vulgaris* M. et K. 505
„ „ *β. leiosperma* Čelac. 506
„ „ var. *linicola* A. Schwarz. 507
„ „ *γ. maxima* M. et K. 507
„ „ *α. sativa* M. et K. . 506
„ *glandulosa* Bess. 464
„ linicola *Boreau* . . . 505, **507**
„ maxima Weiche . . 505, **507**
„ *Morisonii* Boreau . . . 508
„ *nodosa* L. 464
„ „ *β. glandulosa* Bess. 464
„ pentandra L. 505, 508
„ *pentandra* Fenzl. 508
„ „ b. vernalis Пач. 508
„ *praevisa* Nizing. 507
„ sativa Boenningh. . 505, **506**
„ vernalis Willd. . . . 505, 508
„ vulgaris Boenningh. . . **505**
„ „ var. laricina Aschers. . . . 506
Spergularia (Pers.) J. et C. Presl. 423, 509
„ campestris (L.) Aschers. . . . 509, **510**
„ marginata (DC.) Kitt. . **509**
„ *media* Presl. . . . 510, 511
„ „ var. *heterosperma* Fenzl. 511
„ „ *β.* marginata Fenzl. 510
„ *rubra* J. et C. Presl. . . 510
„ salina Presl. . . . 509, **511**
Sperguleae Vierh. 504

Spinacia L. 266, 313
„ *domestica* Borkh. 314
„ *glabra* Mill. 314
„ *inermis* Moench. 314
„ oleraceae L. 313, 314, 315
„ *oleraceae* Lindem. 314
„ „ f. farinosa C. Koch. 314
„ „ var. glabra Gürke. 314
„ „ *β. inermis* Peterm. 314
„ „ var. spinosa Aschers. et Graebn. . . 314
„ spinosa Moench. 314
„ tetranda Stev. 313
„ turcestanica Iljin. 313
Spirolobeae C.A.M. 261, 263, 372
STAPHYLEACEAE 7
Stellaria L. 422, 424
„ alsine Grimm. . . . 425, 434
„ *apetala* Ucria 427
„ *aquatica* Scop. 436
„ Barthiana Schur. . . 426, 432
„ *cerastoides* L. 440
„ crassifolia Ehrh. . . 425, 430
„ „ var. linearis Fenzl. . 431
„ „ „ oblongifolia Fenzl. . 431
„ diffusa Willd. . . . 425, 435
„ *Friesiana* Ser. 435
„ *glauca* With. 433
„ „ var. *virens* G.F.W.Mey 433
„ „ b. *virens* 433
„ graminea L. 431
„ „ d. Barthiana Gürke . . . 432
„ „ d. Barthiana f. jomoviensis Zapal. . . . 432
„ „ *β.* S. Barthiana Simonk. . . 432
„ „ *β. Dilleniana* Beck. 432
„ „ var. grandiflora Peterm. . 432
„ „ „ hippoctona Czern. . 432
„ „ „ lanceolata Fenzl. . 432
„ „ „ linearis Fenzl. . 432
„ „ „ parviflora Lange . 432
„ holostea L. 425, 429
„ *Laxmanni* Fisch. 433
„ *longifolia* Fries. 435
„ media (L.) Čyr. . . 425, 427, 428
„ „ var. apetala Mert. et Koch. 427
„ „ *α. decandra* Fenzl. . 428
„ „ var. gymnocalyx Trautv. 427
„ „ *β. major* Koch. . . 428
„ „ *β. neglecta* Weiche 428
„ „ *β. oligandra* Fenzl. 427
„ „ subsp. *pallida* Aschers. et Graebn. . . 429
„ „ var. subgymnocalyx Beg. . . . 428
Stellaria media var. trichocalyx Trautv. . . 428
„ „ *α. typica* Beck. . 427
„ *mosquensis* M.B. 435
„ neglecta Weiche . . 425, 428
„ nemorum L. 425, 426
„ „ var. *bracteata* Fenzl. . . 426
„ „ „ gracilis Zapal. . . 427
„ „ „ libuszensis Zapal. . . 427
„ „ „ pinscuana Zapal. . . 427
„ „ „ *subebracteata* Fenzl. . . 426
„ pallida (Dum.) Pire 425, 429
„ palustris Ehrh. 433
„ var. communis Fenzl. . . 433
„ „ parviflora Nolte . . 434
„ „ virens C.F.W. Mey . 433
„ *uliginosa* Murr. 434
„ *viscida* M.B. 440
„ xanthanthera Pobed. . . 428
Suaeda Forsk. 260, 265, 266, 372, 373, 374
„ altissima (L.) Pall. . 373, 374, 375
„ arcuata Bge 373
„ baccifera Pall. . . . 374, 375, 378
„ confusa Iljin 374, 375, 376, 377, 378, 391
„ corniculata (C.A.M.) Bge. 374, 375, 381
„ dendroides C.A.M. 373
„ fruticosa Forsk. 373
„ glauca 260
„ maritima (L.) Dumort. . 381
„ *maritima* auct. plur. 379
„ „ *β.* setigera Schm. . 376
„ prostrata Pall. . 260, 261, 372, 374, 375, 379, 380, 381
„ salsa (L.) Pall. . . 374, 375, 378
„ „ *α. crassifolia* Fenzl. . 379
„ *sedifolia γ. taurica* Pall. . . 351
„ „ *β. ucrainica* Pall. . 351
„ *setigera* Fenzl. 376
Suaedeae Reichenb. 372
TAMARICACEAE 7
Tecticornia 367
Teloxis aristata Moq. 284
Tenuifolia Mattf. 469
THEACEAE 5
Thesium L. 177
„ alpinum L. 177, 178
„ bavarum Schrank. . . 177, 181
„ *comosum* Roth. 179
„ *diffusum* Andrz. . . 182, 186
„ Dollineri Murbeck. . . 178, 184
„ ebracteatum Hayne . . 177, 179
„ *humile β. subreticulatum* DC. . 184
„ *intermedium* Schrad. . . . 180
„ *linearifolium* Gilib. . . . 180
„ linifolium Schrank. . 177, 180
„ *linophyllum* L. . . . 180, 181
„ „ var. *majus* Neilr. 181
„ „ *γ. montanum* Willd. . . . 181
„ *monophyllum* Gilib. 179
„ *montanum* Ehrh. 181

Thesium procumbens C.A.M. . 177, 184, 185
„ *ramosum* Bess. 186
„ ramosum Hayne . . 178, 181, 183
„ „ var. caespitans Ledeb. . . 182, 184
„ „ f. *caespitans* Bobrow. . . . 182
„ „ var. longibracteatum Lindem. . . . 182
THYMELAEACEAE 14, 16
TILIACEAE 6
Tiniaria convolvulus Web. et Mey . 230
TROPAEOLACEAE 9
Tunica (Hall.) Scop. 423, 594
„ *prolifera* Scop. 595
„ saxifraga (L.) Scop. . . . 594
„ *saxifraga* Fisch. et Mey . 594
„ velutina Fisch. et Mey . 595
ULMACEAE Mirb. 15, 138
Ulmoideae A. Br. 138
Ulmus 138
„ *alba* Kit. 140
„ americana L. 139, 141
„ *campestris* L. 142, 147
„ „ *β. suberosa* Wahlnb. 142
„ celtidea (Rog.) Litw. . 139, 140
„ *effusa* Willd. 140
„ „ *β. celtidea* Rog. . . . 141
„ elliptica C. Koch. . . 140, 147
„ foliacea Gilib. 140, 141
„ „ var. umbraculifera (Trautv.) Rehder . . 142
„ *glabra* Mill. 142, 147
„ „ var. *minor* auct. . . 144
„ laevis Pall. 139, 140
„ *montana* With. 147
„ *pedunculata* Fouger . . . 140
„ „ b. *celtidea* Шмальг. . . 141
„ „ var. *glabra* Trautv. . . . 141
„ pumila L. 139, 146
„ „ var. *arborea* Litw. . 146
„ scabra Mill. 139, 146
„ „ var. Camperdowni Rehd. . . . 147
„ „ „ glabrata Rehd. . 146
„ „ „ heterophylla Schneider . 146
„ „ „ pendula Rehd. . 147
„ suberosa Moench. . 140, 142, 143
„ Wyssotzkyi Kotov . 140, 144, 145
UMBELLIFERAE 10
Urtica 160, 161
„ cannabina L. 161, 162
„ dioica L. 161, 163, 164
„ „ var. *galeopsifolia* Kanitz. . 165
„ „ „ *kioviensis* Wedd. 165
„ „ „ *monoica* Trautv. 165
„ „ „ *pubescens* Шмальг. 165
Urtica galeopsifolia Wierzb. ex Opiz 161, 165
„ kioviensis Rogov. . . . 161, 165
„ *major* var. *kioviensis* Kanitz. 165
„ pilulifera L. 161, 162
„ *radicans* Bolla 165
„ urens L. 161
URTICACEAE 14, 160
URTICALES Lindl. 138
Usionis aurita Raf. 44
Vaccaria Medic. 423, 569
„ grandiflora Jaub. et Spach. 596, 597
„ *parviflora* Moench. . . 596, 597
„ *pyramidata* Medic. 596
„ segetalis (Neck.) Garcke . 596
„ „ var. grandiflora Čel. 596
„ *vaccaria* Huth. 596
„ *vulgaris* Host. 596
VALERIANACEAE 12
VERBENACEAE 11
Vernae Klok. 481
VIOLACEAE 9
Vimen cinerea Rafin. 40
Viscago wolgensis Hornem. . . . 566
Viscaria Roehle 424, 522
„ viscosa (Scop.) Aschers. 523
„ „ var. albiflora (Sw.) Rouy et Foucaud. 523
„ „ „ graminifolia Beck. . . . 523
„ *vulgaris* Roehl. 523
Viscoideae Engl. 173
Viscum (Tourn.) L. 171, 173
„ *album* Abietis 176
„ album L. 170, 173
„ „ var. Abietis Beck. . 176
„ „ *β. austriacum* Beck. . 174
„ „ var. *hyposphaerospermum* f. *latifolium* Keller. 176
„ „ *β. latifolium* Rogov. . 174
„ „ *β. laxum* Fick. . . . 174
„ „ var. laxum (Boiss. et Reut) Fick. . . 174, 175
„ „ „ platyspermum Keller . . . 174
„ „ „ *typicum* Beck. . 174
„ *austriacum* Wiesb. . . . 174
„ „ b. *latifolium* Wiesb. . . . 176
„ coloratum (Komarov) Nakai 173
„ *dichotomus* Gilib. 173
„ *laxum* Boiss. et Reut. . . 174
„ *nervosum* Andrz. 174
Vimen cinerea Raf. 40
VITACEAE 6
Xeraea globosa Kunth. 413
Zelkova Spach. 138
ZYGOPHYLLACEAE 8

ЗМІСТ

Передмова 3
Таблиця для визначення родин двосім'ядольних (склала О. Д. Вісюліна) . . . 5
Родина Вербові — Salicaceae Lindl. (опрацювали М. І. Назаров, М. І. Котов, П. І. Гержедович, Є. М. Брадіс) 17
Родина Горіхові — Juglandaceae Lindl. (опрацювали О. О. Лоначевський, М. І. Котов) 86
Родина Березові — Betulaceae C.A. Agardh. (опрацювали О. О. Лоначевський, Ф. О. Гринь) 94
Родина Букові — Fagaceae A. Br. (опрацювали О. О. Лоначевський, Ф. О. Гринь) 117
Родина В'язові — Ulmaceae Mirbel. (опрацювали О. О. Лоначевський, М. І. Котов) 138
Родина Шовковицеві — Moraceae Lindl. (опрацювали О. О. Лоначевський, М. І. Котов) 150
Родина Кропивові — Urticaceae Engl. (опрацювали О. О. Лоначевський, М. І. Котов) 160
Родина Ремнецвітові — Loranthaceae D. Don. (опрацювали О. О. Лоначевський, Є. І. Бордзіловський) 170
Родина Санталові — Santalaceae A. Br. (опрацювали Є. І. Бордзіловський, О. О. Лоначевський) 176
Родина Хвилівникові — Aristolochiaceae Lindl. (опрацював Є. І. Бордзіловський) 186
Родина Гречкові — Polygonaceae Lindl. (опрацював М. В. Клоков) . . . 190
Родина Лободові — Chenopodiaceae Less. (опрацював М. М. Ільїн) 260
Родина Щирицеві — Ameranthaceae Juss. (опрацювали І. Т. Васильченко, В. В. Меферт, М. І. Котов) 400
Родина Ніктагінові — Nyctaginaceae Lindl. (опрацював Є. І. Бордзіловський) 414
Родина Лаконосні — Phytolaccaceae Lindl. (опрацював Є. І. Бордзіловський) 415
Родина Аізові — Aizoaceae A. Br. (опрацював Є. І. Бордзіловський) . . 418
Родина Портулакові — Portulacaceae Lindl. (опрацював Є. І. Бордзіловський) 419
Родина Базельові — Basellaceae Moq. (опрацював А. І. Барбарич) 420
Родина Гвоздичні — Caryophyllaceae Juss. (опрацював М. В. Клоков) . . . 421
Доповнення 647
Додаток II. Діагнози нових видів рослин, описаних у IV томі „Флори УРСР“ (склав М. В. Клоков) 650
Покажчик українських назв до IV тома „Флори УРСР“ (склала О. І. Романова) 661
Покажчик латинських назв і синонімів до IV тома „Флори УРСР“ (склала О. І. Романова) 667

Стор.	Рядок	Надруковано	Повинно бути
190	20 зв.	**Fagopyrum** Moench.	**Fagopyrum** Gaertn.
674	8 зн.	Dianthea Pax	Diantheae Pax
680	8 зв.	*trinctoria*	*tinctoria*
682	11 зн.	scarbum	scabrum
687	29 зв.	Sodinea	Sodineae
691	17 зн.	Ameranthaceae	Amaranthaceae

Флора УССР

(На украинском языке)

Редактор *М. А. Артеменко.*

Техредактор *Н. С. Криловська.* Коректор *О. К. Лисенко.*

БФ 01137. Зам. № 670. Тираж 2 000. Формат паперу 70 × 108/16. Друк. аркушів 59,25. Обл.-видавн. аркушів 69,4. Пап. аркушів 21,625. Підписано до друку 21/III 1952 р. Ціна 38 крб. за прейскурантом 1952 р.

Друкарня Видавництва АН УРСР, Львів, вул. Стефаника, 11